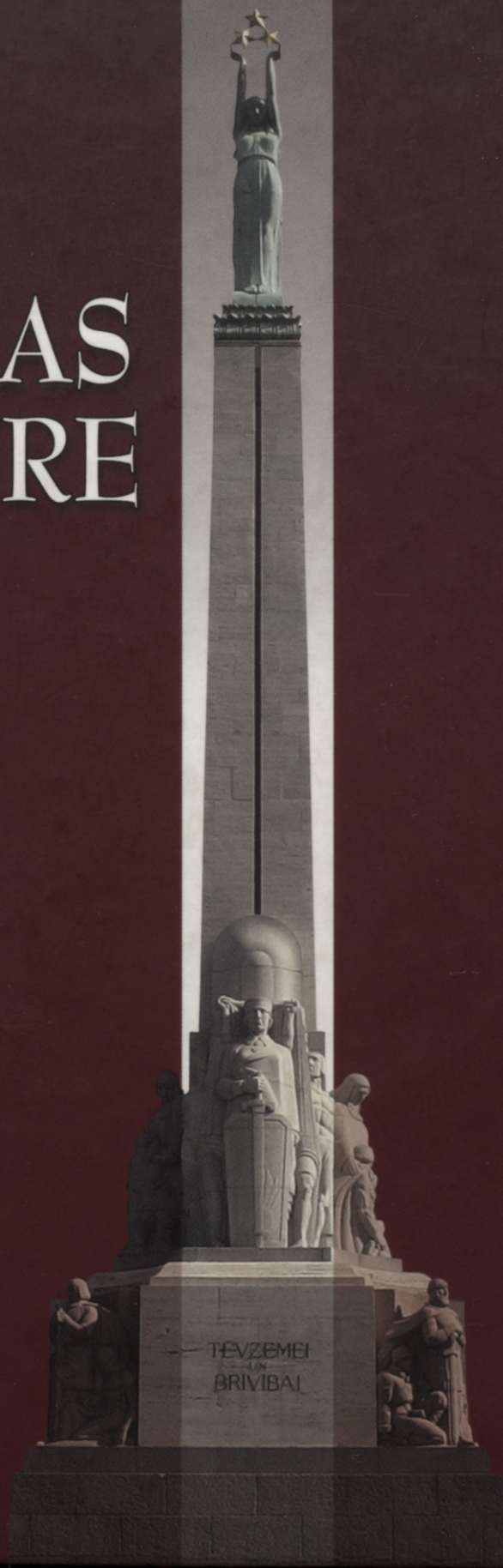
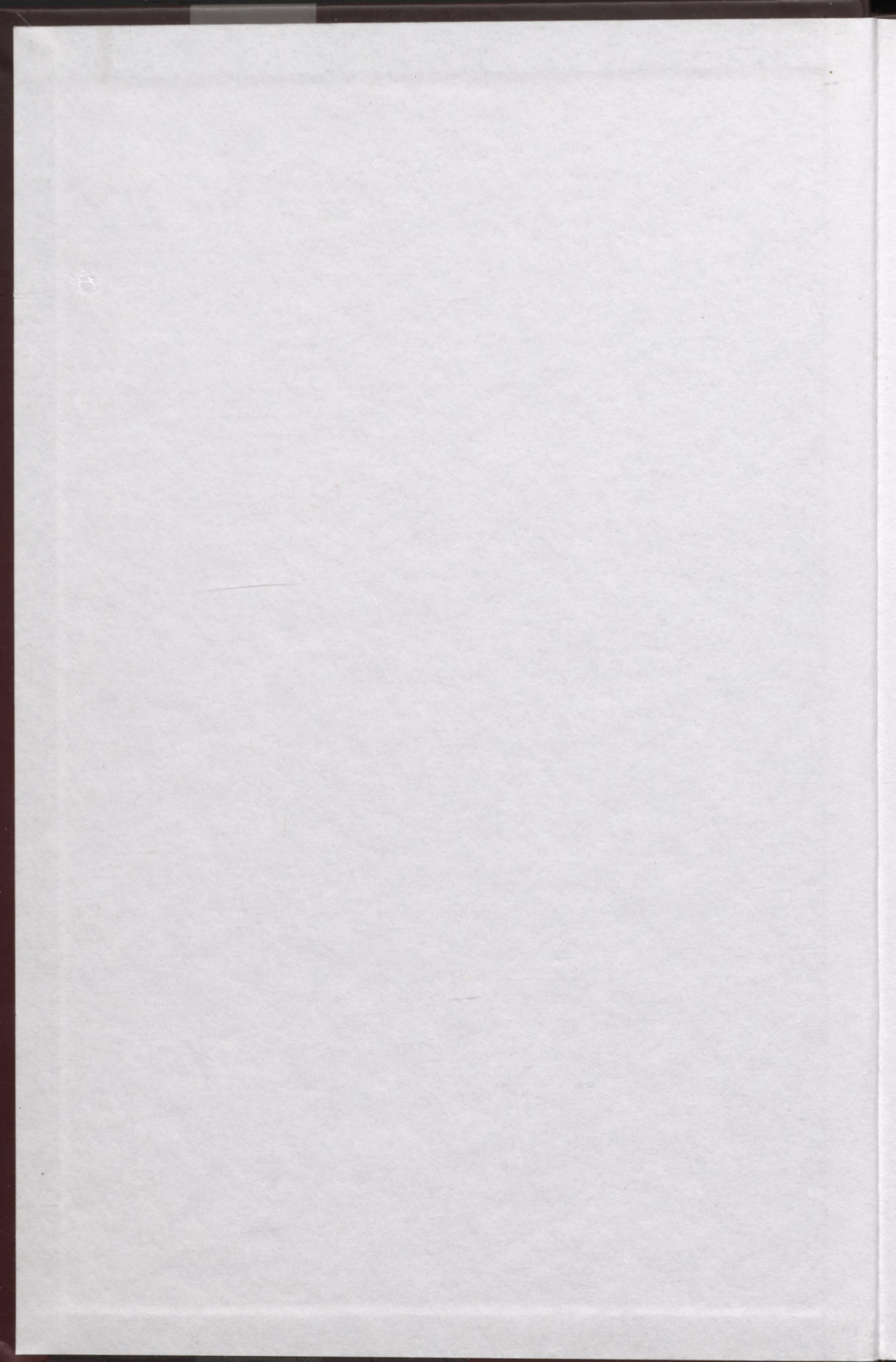

LATVIJAS VĒSTURE

20. gadsimts

JUMAVA

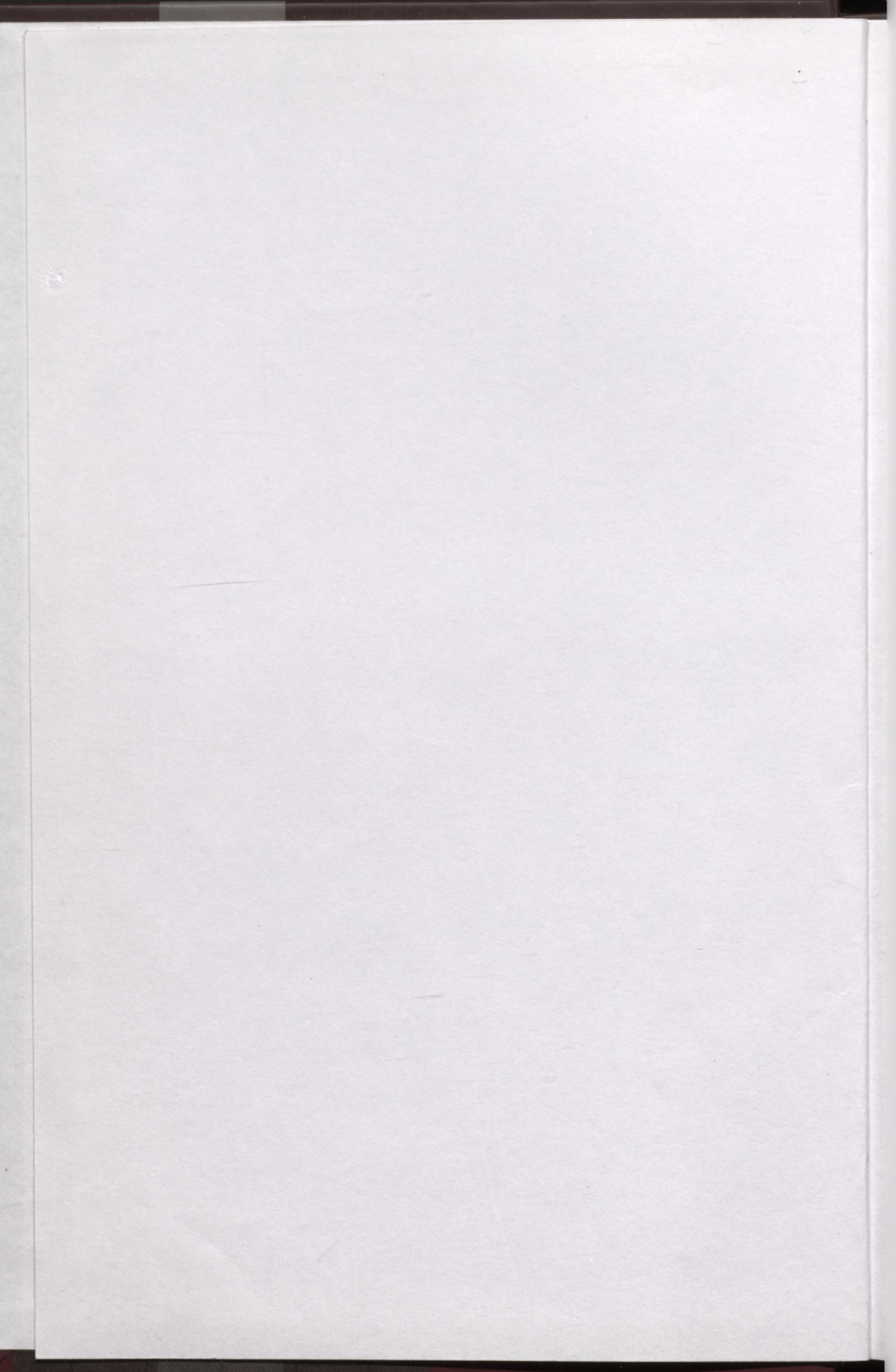

LATVIJAS

VESTURIS

1999

190.201
L
9

LATVIJAS VĒSTURE

20. gadsimts

Daina, Būtiņa,
Inesis, Stranga,
tonijs

135092

LATVIJAS
VĒSTURE
20. gadsimta

2005-5

52

Latvijas Nacionālā
bibliotēkaUDK 94 (474)
1a 811L
9

LATVIJAS VĒSTURE

20. gadsimts

Daina Bleiere, Ilgvars Butulis,
Inesis Feldmanis, Aivars Stranga,
Antonijs Zunda

JUMAVA

UDK 94 (474.3)
La 811

Latvijas Nacionālā
bibliotēka
0305020164

Grāmata izdota ar ASV vēstniecības
Latvijā Demokrātijas komisijas, LR Ārlietu ministrijas,
LR vēstniecības Krievijas Federācijā, Pilsonības un migrācijas
lietu pārvaldes un Valsts Kultūrkapitāla fonda atbalstu
Pateicamies par sadarbību Latvijas Vēstures institūtam,
Latvijas Vēsturnieku komisijai un bijušajam Latvijas vēstniekam
Krievijas Federācijā *Normanam Penkem*
Projekta vadītāja – LR vēstniecības Krievijas Federācijā
pirmā sekretāre *Elita Gavele*

Grāmatā izmantoti Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu
arhīva materiāli. Foto autori: *Juris Bokums, Andris Eglītis,*
G. Grigālis, Juris Krūmiņš, Boriss Koļesņikovs, Mārtiņš Lapiņš,
Jānis Lerhs, Jānis Rieksts, Vilis Rīdzenieks, Augusts Rostoks,
Valdis Semjonovs

Mākslinieks *Arnis Rožkalns*

Zinātniskais redaktors *Inesis Feldmanis*

Atbildīgā redaktore *Ilze Freiberga*

Tehniskā redaktore *Irēna Soide*

Literārās redaktore *Vija Kaņepe* un *Dzidra Paeglīte*

Korektore *Agita Kazakeviča*

Maketētāja *Rūta Vilīte*

ISBN 9984 – 05 – 865 – 4

© SIA "J.L.V.", izdevums
latviešu valodā, 2005

© Daina Bleiere, Ilgvars Butulis,
Inesis Feldmanis, Aivars Stranga,
Antonijs Zunda, teksts, 2005

© Arnis Rožkalns, mākslinieciskais
noformējums, 2005

Divdesmitais gadsimts Latvijas vēsturē vienlaikus ir bijis nozīmīgu sasniegumu un arī lielu sarežģījumu laiks. Latvija šajā laikā piedzīvoja vairākus karus, revolūcijas, neatkarīgas valsts izveidošanu, bojāeju un atkal atdzimšanu. Visi šie notikumi ir atstājuši dziļas pēdas latviešu tautas un valsts vēsturē. Apskatāmajā laikā neatkarības gadi ir bijuši daudz īsāki nekā vairākkārtējie totalitāro lielvaru uzkundzēšanās periodi. Okupācijas varas Latvijā visiem līdzekļiem ir centušās legitimēt savu klātbūtni. Tas ļoti labi parādās tolaik izdotajās vēstures grāmatās.

Kā aizgājušo gadu mantojums mūsdienu sabiedrībā bieži vien sastopama parādība ir atšķirīga un pat diametrāli pretēja izpratne un vērtējums par mūsu valstij svarīgiem nesenās pagātnes notikumiem. Tās ir tiešas ilgo padomju okupācijas gadu sekas. Skaidrojot Latvijas vēsturi, padomju vēsturnieki savulaik centās akcentēt komunistiskās partijas nozīmi, tās nopelnus, vienlaikus noliedzot visu pozitīvo, kas saistīts ar neatkarīgas valsts pastāvēšanas laiku. Piemēram, komunistiskā režīma laikā tika radīts mīts, ka Latvijā 1940. gadā notikusi sociālistiskā revolūcija un ka tā brīvprātīgi iestājusies Padomju Savienībā. Padomju perioda grāmatās mēs neatradīsim ne vārda par Latvijas okupāciju un aneksiju. Pilnīgi pretēji tas tika vērtēts brīvajā pasaulē. Šāda situācija pēc neatkarības atjaunošanas aktualizēja Latvijas vēsturniekiem uzdevumu izstrādāt jaunu, objektīvu, no mītiem un deformācijām brīvu mūsu valsts vēsturi.

Šogad aprit jau piecpadsmit gadu kopš Latvijas valstiskuma atjaunošanas, un tas ir pietiekami ilgs laiks, lai, izmantojot jaunākos pieejamos avotus un literatūru, vēsturnieki izvērtētu atstāto pagātnes mantojumu un ķertos klāt pie izvīrītā uzdevuma — godprātīgas un līdzsvarotas Latvijas jaunāko laiku vēstures uzrakstīšanas. Pazīstami Latvijas Universitātes profesori un pētnieki ir veikuši šo uzdevumu. Ir tapusi mūsdienīga grāmata par valsts attīstību 20. gadsimtā. Paveikts nozīmīgs darbs, kas paver iespējas plašai sabiedrībai, akadēmiskajai videi, skolēniem, studentiem, visiem tiem, kas interesējas par vēsturi, ar grāmatas palīdzību iegūt reālu priekšstatu par notikumiem nesenajā pagātnē. Konkrētais darbs sniedz daudzšķautņainu

vēsturisko ainu. Tā lasītājs šeit atradīs informāciju gan par iekšpolitiskajiem un ārpolitiskajiem procesiem, gan par ekonomisko un politisko attīstību, kā arī kultūras dzīves norisēm.

Nenoliedzami, ka uzrakstītā grāmata vispirms ir darbs par Latvijas tautu un valsti, tās likteņgaitām gadsimta garumā. Bet darbs nav tikai šaurs latviešu vēsturnieku skatījums uz aizvadītajiem notikumiem un procesiem, vadoties no lokālpatriotisma principiem. Tas ir mēģinājums pacelties pāri vienas nācijas, kādas sabiedrības grupas interesēm un objektīvi izprast notikušo. Ir apsveicama autoru cenšanās analizēt un vērtēt Latvijas vēsturi ciešā kopsakarībā un sasaistē ar Eiropas un pasaules norisēm.

Darba autori ir aprakstījuši un analizējuši daudzus agrāk noklusētus un sarežģītus jautājumus Latvijas vēsturē: padomju un nacistu režīma okupāciju un tās sekas, holokaustu, komunistu varas veiktās masu deportācijas, kolaboracionismu, pretestību okupācijai. Apsveicama ir plašā Vēsturnieku komisijas veikto pētījumu izmantošana. Grāmatā ir arī dots daudzu redzamu apskatāmā laika politiķu un sabiedrībā pazīstamu personību vērtējums. Zināmā mērā darbs atspoguļo pašreizējo Latvijas jaunāko laiku vēstures attīstības līmeni, iezīmējot arī jautājumus, kur nākotnē nepieciešama tālāka padziļināta un detalizētāka pētniecība. Paveiktais ir apliecinājums tam, ka vēsture un tās pētīšana ir nebeidzams process, kas cenšas noskaidrot, kas un kāpēc ar mums noticis.

Ceru, ka autoru kolektīva paveiktais papildinās mūsu priekšstatus un zināšanas par relatīvi nesenu posmu Latvijas vēsturē. Domāju, ka grāmata gūs atsaucību to vidū, kam interesē vēsture. Tā var būt saistoša lasītājiem Latvijā un ārvalstīs. Konkrētais darbs palīdzēs kļaidēt mītus un nepareizus stereotipus, tuvinās mūs objektīvākai izpratnei par 20. gadsimtā notikušo.

Mūsu vēsture ir ne tikai daļa no mūsu pagātnes, bet arī nākotnes. Objektīvi izprotot pagājušajos gados notikušo, mēs radīsim garantijas tam, lai kādreiz pieļautās kļūdas un piedzīvotās traģēdijas vairāk nekad neatkārtotos. Tāda ir vēstures jēga.

Vaira Viķe-Freiberga,
Latvijas Valsts prezidente

SATURS

Ievads	11
1. LATVIJAS VESTURE LIDZ 20. GADAMTAM	15
2. LATVIJA KRIEVIJAS IMPĒRIJAS SASTĀVĀ (1900-1918)	
2.1. Sociāli ekonomiskā attīstība	32
2.2. Iekšpolitiskā attīstība	48
2.3. Latvija Pirmajā pasaules karā	65
2.4. Izglītība un kultūra	82
3. LATVIJAS REPUBLIKA (1918-1940)	
3.1. Neatkarības proklamēšana	101
3.2. Brīvības cīņas un valsts starptautiskā atzīšana	112
3.3. Konstitucionālā noformēšana	125
3.4. Iekšpolitiskā attīstība parlamentārās demokrātijas laikā	138
3.5. Politiskā sistēma un ideoloģija 15. maija Latvija	149
3.6. Ārpolitikas galvenās problēmas	159
3.7. Ekonomiskā un sociālā attīstība	171
3.8. Nacionālā politika un mazākumtautības	185
3.9. Izglītība un kultūra	196
4. LATVIJAS OKUPĀCIJA UN IEKLAUSĀNA PSRS (1940-1941)	
4.1. Valsts bojāgā	214
4.2. Aukstuma	217
4.3. Okupācijas režīms	218
5. LATVIJA NAŠISTISKAS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS LAIKĀ (1941-1945)	
5.1. Vācu okupācijas režīms un tā plāni Latvijā	231

SATURS

Ievads	11
1. LATVIJAS VĒSTURE LĪDZ 20. GADSIMTAM	15
2. LATVIJA KRIEVIJAS IMPĒRIJAS SASTĀVĀ (1900–1918)	
2.1. Sociāli ekonomiskā attīstība	32
2.2. Iekšpolitiskā attīstība	48
2.3. Latvija Pirmajā pasaules karā	65
2.4. Izglītība un kultūra	82
3. LATVIJAS REPUBLIKA (1918–1940)	
3.1. Neatkarības proklamēšana	101
3.2. Brīvības cīņas un valsts starptautiskā atzišana	112
3.3. Konstitucionālā noformēšana	125
3.4. Iekšpolitiskā attīstība parlamentārās demokrātijas laikā	138
3.5. Politiskā sistēma un ideoloģija 15. maija Latvijā	149
3.6. Ārpolitikas galvenās problēmas	159
3.7. Ekonomiskā un sociālā attīstība	171
3.8. Nacionālā politika un mazākumtautības	185
3.9. Izglītība un kultūra	196
4. LATVIJAS OKUPĀCIJA UN IEKĻAUŠANA PSRS (1940–1941)	
4.1. Valsts bojāeja	214
4.2. Aneksija	217
4.3. Okupācijas režīms	218
5. LATVIJA NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS LAIKĀ (1941–1945)	
5.1. Vācu okupācijas režīms un tā plāni Latvijā	231

5.2. Represīvā sistēma. Holokausts	241
5.3. Militārā politika. Latviešu SS brīvprātīgais leģions	250
5.4. Pretestība nacistu okupācijai	259
5.5. Saimnieciskā politika	267
5.6. Kultūrpolitika	275

6. LATVIJA PSRS SASTĀVĀ (1945–1990)

6.1. Latvijas atkārtotā okupācija un sovjetizācija	285
6.2. Represijas	304
6.3. Pretestība padomju režīmam	316
6.4. Tautsaimniecības attīstība	324
6.5. Nacionālkomunisms Latvijā	343
6.6. Kultūra, izglītība, zinātne, reliģija	353
6.7. Migrācija. Demogrāfiskās un etniskās izmaiņas	363
6.8. Valstiskās neatkarības atgūšana	368

7. LATVIJAS REPUBLIKAS NEATKARĪBAS ATJAUNOŠANA UN NOSTIPRINĀŠANA (1991–2004)

7.1. Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošana un starptautiskā atzīšana	383
7.2. Latvijas iekšpolitika	396
7.3. Latvijas ārpolitika un drošības politika	405
7.4. Ekonomiskā un sociālā attīstība	419
7.5. Izglītība. Kultūra. Sports	423
Nobeigums	430
Personu rādītājs	434

IEVADS

Latvijas vēsturi daudzos tās posmos noteica un ietekmēja valsts ģeogrāfiskais izvietojums reģionā, kur gadu simteņiem nepārtraukti risinājās agresīvu valstu interešu sadursmes. Rezultātā tās ģeopolitiskais stāvoklis ilgstoši nebija labvēlīgs vietējo iedzīvotāju nacionālajai attīstībai. Kopš 13. gadsimta viņi zaudēja iespēju turpināt sava aizsāktā valstiskuma veidošanu, jo cieta sakāvi cīņās ar vācu krustnešiem. Latvijas (un arī Igaunijas) teritorija tika iekļauta iekarotāju izveidotajā Livonijas valstiņu konfederācijā, kas pastāvēja līdz 16. gadsimta 60. gadiem. Pēc Livonijas sabrukuma un vairākiem lielvalstu kariem par ietekmi un kundzību Baltijā latviešu apdzīvotās zemes uz ilgāku vai īsāku laiku nonāca dažādu nevācu valstu (Dānijas, Polijas–Lietuvas, Zviedrijas) pakļautībā. Un, beidzot, 18. gadsimtā visa Latvijas teritorija pakāpeniski četros posmos tika pievienota Krievijas impērijai.

Pēc Latvijas iedzīvotāju nokļūšanas svešzemju varā viņus skāra vairāki pretrunīgi procesi: Livonijas posmā Latvijā iedibinājās vācu muižnieku kundzība un latviešu zemnieki nonāca dzimtnieciskā atkarībā, taču Latvijas iedzīvotāji iekļuva Eiropas kultūras lokā un tuvinājās Eiropas tautu saimnieciskās attīstības līmenim. Livonijas pastāvēšanas beigu fāzē sākās arī vienotas latviešu tautas veidošanās process, kas beidzās nākamajos divos gadsimtos. Sarežģītajā vēsturiskajā situācijā latviešiem kā tautai izdevās saglabāt un vēlāk nostiprināt savu nacionālo identitāti. Kopš 19. gadsimta vidus būtiska nozīme latviešu tautas nacionālās pašapziņas veidošanā bija nacionālajai inteliģencei. Taču tikai nākamā gadsimta sākumā izvirzījās pirmās ierosmes par neatkarīgu Latvijas valsti un radās iespējas tās realizēt.

Latvijas vēsture 20. gadsimtā ir neparasti mainīga, iepriekšējo attīstības gaitu noliedzošiem un pārtraucošiem lūzumiem caurstrāvota, daudziem sasniegumiem un traģiskiem pārbaudījumiem bagāta. Latvija ieguva, zaudēja un atguva neatkarību, pārdzīvoja vairākas revolūcijas un okupācijas, kā arī divus postošus pasaules karus, pēc kuriem būtiski samazinājās tās iedzīvotāju skaits. Latviešu tautai 20. gadsimts vispirms bija cīņa par izdzīvošanu

darwiniskā izpratnē (pēdējos simts gados latviešu skaits tikpat kā nav paliecinājies), kas savijās ar mēģinājumiem saglabāt latviešu nāciju kā kopību un nosargāt savu kultūru. Politiskajā aspektā šo gadsimtu nepārprotami raksturoja latviešu centieni nostiprināt iegūto valstisko neatkarību un atbrīvoties no svešzemju pakļautības. Trīs vissvarīgākās robežšķirtnes šajā Latvijas vēstures posmā — 1918., 1940. un 1991. gads — ir tieši saistītas ar neatkarīgas valsts rašanos, bojāeju un valsts atjaunošanu. Pagājušajā gadsimtā Latvija 31 gadu bija neatkarīga valsts, bet 69 gadus pakļauta teritorija, tostarp cariskās impērijas sastāvā pavadītie 18 gadi gadsimta sākumā.

20. gadsimts ir iegājis Eiropas un visas pasaules vēsturē kā politiskā liberālisma un totalitārisma sadursmes gadsimts, kas beidzās ar totalitārisma sabrukumu un liberālisma pilnīgu uzvaru. Eiropā valdošo procesu, ideju un politisko strāvojumu kontekstā Latvija nebija izņēmums. Kopš 1918. gada, kad Latvija ieguva neatkarību, ceturtdaļu gadsimta tā bija (un pašlaik arī ir) valsts ar demokrātisku iekārtu, bet 57 gadus Latvijā valdīja dažāda tipa diktatūras. Sešus gadus pastāvēja nacionālā diktatūra (Kārļa Ulmaņa autoritārais režīms), kas salīdzinoši bija visai maiga, bet vairāk nekā pusgadsimtu — okupētājvalstu (PSRS un nacistiskās Vācijas) iedibinātās represīvās diktatūras, kas prasīja lielus cilvēku upurus. Nacistu holokaustā tika iznīcināti gandrīz visi Latvijā dzīvojošie ebreji, bet padomju režīms izdarīja kara noziegumus un īstenoja genocīdu pret atsevišķām Latvijas iedzīvotāju politiskajām un sociālajām grupām. Pirmās un otrās padomju okupācijas laikā, kas ilga 47 gadus, Latvijā tika izvietots liels karaspēka daudzums un mērķtiecīgi ieplūdināts simtiem tūkstošu ieobraucēju (migrantu) no citām PSRS republikām. Latvijas iedzīvotāju liktenī iezīmējās traģisks un reti bīstams pagrieziena punkts. Viņi tika izrauti no Eiropas civilizācijas aprites, pakļauti sociālistiskajam eksperimentam, rusifikācijai, atpalcībībai un cilvēka necienīgai eksistencei.

No tā, ka 20. gadsimta lielāko daļu Latvija politiski bija pakļauta Austrumiem — Krievijai, lielā mērā ir veidojusies Latvijas ekonomiskā struktūra, sociālā atpalcība un sarežģītā situācija nacionālo attiecību jomā. Visā gadsimta garumā Latvijai ir izvirzījušies vairāki galvenie ekonomiskās attīstības varianti: tranzīta tilts, lauksaimniecības vai industriālais eksports, padomju ekonomiskā sistēma. Pirmais modelis šķita ļoti pievilcīgs uzreiz pēc Brīvības cīņām 20. gadu sākumā, kā arī pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas 90. gados. Latvija cerēja kļūt par tiltu starp Krieviju un Rietumiem un iegūt vieglu un ātru peļņu. Taču ne toreiz, ne arī tagad šis variants neiz-

rādījās pats optimālākais un piemērotākais. Kopš 1923. gada, kad Krievija ar savu norobežošanās politiku izgaisināja ilūzijas par ienesīgiem tranzīta darījumiem, Latvija galveno akcentu lika uz lauksaimniecību, kas visu starpkaru periodu bija tautsaimniecības noteicošā nozare. Pašlaik lauksaimniecības nozīme valsts ekonomikā nav īpaši liela. Latvijas ilgtermiņa ekonomiskā stratēģija ir virzīta uz labvēlīgas vides veidošanu uzņēmējdarbībai, augstas pievienotās vērtības preču un pakalpojumu stimulēšanu un pakāpenisku pāreju uz inovatīvo ekonomiku, kas saistīta ar intensīvu augsto tehnoloģiju izmantošanu.

Sekmīga Latvijas ekonomiskā attīstība ir pamats, lai atrisinātu pārlietu samilzušās sociālās problēmas, kas lielākoties ir padomju laika mantojums. Iedzīvotāju dzīves līmeņa ziņā Latvija 1997. gadā bija ierindota 92. vietā pasaulē, bet 2002. gadā — jau 53. vietā. Piecu gadu laikā sasniegts ievērojams progress. Taču ienākumu sadalījums iedzīvotāju vidū ir ļoti nevienmērīgs, joprojām aug materiālās labklājības polarizācija. Latvijā ir samērā neliels bagāto un vidēji turīgo cilvēku slānis, bet relatīvi ļoti liels nabadzīgo iedzīvotāju skaits. Statistika rāda, ka vairāk nekā puse Latvijas iedzīvotāju dzīvo zem oficiāli noteiktā iztikas minimuma. Situāciju vēl sarežģītāku padara nepilnīgā un līdz galam nepārdomātā sociālās palīdzības sistēma. Pašlaik Latvijas valsts īpašu uzmanību velta sociālās palīdzības un pakalpojumu sistēmas sakārtošanai atbilstoši mūsdienu prasībām, lai nodrošinātu personu efektīvu integrāciju sociālajā un ekonomiskajā dzīvē, kā arī garantētu viņu sociālo aizsardzību. Liela uzmanība tiek pievērsta bezdarba samazināšanai, pensiju indeksācijai, veselības aizsardzības sistēmas pilnveidošanai un demogrāfiskās situācijas uzlabošanai.

Ieejot 21. gadsimtā, Latvija faktiski dažu gadu laikā sasniedza jau kopš neatkarības atjaunošanas izvirzīto ārpolitikas stratēģisko pamatmērķi, kas paredzēja tās integrēšanos Rietumu pasaules drošības, politiskajās un ekonomiskajās struktūrās. 2004. gada pavasarī Latvija iestājās Eiropas Savienībā (ES) un iekļāvās Ziemeļatlantijas līguma organizācijā (NATO), nostiprinot nacionālo drošību un savu valstisko neatkarību, līdz ar to iegūstot arī stabilas garantijas tās neatgriezeniskumam. Latvija ir ieinteresēta stiprā, efektīvā un vienotā Eiropā, kuras pamats, balstoties uz solidaritātes principu, ir vienlīdzīgu valstu savienība, katrai no tām saglabājot savu vēstures un kultūras pieredzi. Latvija iestājas par visu ES dalībvalstu vienlīdzību, kopienas metodes stiprināšanu, institucionālā līdzsvara saglabāšanu un nacionālo parlamentu aktīvāku iesaisti ES lēmumu pieņemšanas procesos. Sadarbība ar

pārējām ES dalībvalstīm ir nepieciešams priekšnoteikums, lai varētu īstenot Latvijas nacionālās intereses un nodrošinātu tās ekonomisko izaugsmi un iedzīvotāju labklājības līmeņa strauju pieaugumu.

Līdz ar Latvijas iestāšanos NATO un ES pieaugusi reģionālo un divpusējo attiecību nozīme. Latvija aktīvi sadarbojas ar Baltijas jūras reģiona valstīm, veicinot reģiona attīstību un konkurētspēju. Ļoti svarīgi Latvijai ir uzturēt labas kaimiņattiecības ar Krieviju, kuras politika pret Baltijas valstīm joprojām nav īpaši labvēlīga un rada nopietnus sarežģījumus un nevajadzīgas problēmas. Latvija iestājas par konstruktīvu dialogu ar Krieviju gan divpusējās, gan daudzpusējās sadarbības kontekstā. Latvijas un Krievijas attiecību līgumtiesisko bāzi veido ap 20 starpvaldību līgumi. Parakstīšanai ir sagatavoti vairāki Latvijas un Krievijas starpvalstu līgumi, arī Līgums par valsts robežu. Šo līgumu parakstīšana ļautu ievērojami uzlabot abu valstu attiecības un jūtamī aktivizēt jau pastāvošo sadarbību kvalitatīvi jaunā līmenī.

* * *

Visiem vēstures interesentiem piedāvātajā grāmatā "Latvijas vēsture: 20. gadsimts", kura sarakstīta, pamatojoties uz plašu avotu un speciālās literatūras klāstu, ir mēģināts rekonstruēt iespējami objektīvu Latvijas vēstures ainu pagājušajā gadsimtā. Liela uzmanība ir pievērsta nacistu un padomju laika propagandas radīto mītu klievēšanai, izvirzot skaidru konceptuālu pieeju sarežģīto vēstures peripetiju un komplicēto problēmu skaidrošanā, kam būtu jāveicina tāda izpratne par Latvijas vēsturi, kas ir brīva no dažādiem aizspriedumiem un stereotipiem. Grāmatā visi nozīmīgākie vēstures fakti, notikumi, parādības un procesi ir aplūkoti Eiropas vēstures kontekstā un izvērtēti no Latvijas valsts un tautas redzesloka. Reizē ar to Latvijas vēstures svarīgākās norises visa gadsimta garumā ir izanalizētas, balstoties uz nacionālām, demokrātiskām un liberālām vērtībām.

Grāmatas galvenais saturs iedalīts septiņās daļās, kuru struktūra veidota, pamatojoties uz problēmu hronoloģisko principu. Grāmata ir tapusi, sadarbojoties pieciem autoriem. Inesis Feldmanis (projekta zinātniskais vadītājs) ir sarakstījis ievadu, nobeigumu, trešās daļas pirmo, otro, piekto, sesto un astoto (izņemot apakšnodaļu par ebrejiem) nodaļu, bet Aivars Stranga — ceturto daļu, trešās daļas trešo, ceturto, septīto un deviņto daļu, kā arī astotās daļas apakšnodaļu par ebrejiem, Ilgvars Butulis — pirmo un otro daļu, Antonijs Zunda — piekto daļu, bet Daina Bleiere ir sestās un septītās daļas autore. Katras daļas beigās ir pievienots ieteicamās literatūras saraksts.

1. LATVIJAS VĒSTURE LĪDZ 20. GADSIMTAM

Latvijas teritorija līdz 13. gadsimtam. Apmēram 14 000 gadu p. m. ē. tagadējās Latvijas teritorijā sāka atkāpties ledāji, tomēr vēl valdīja tundras klimats. Tikai kļūstot siltākam, 9. gadu tūkstoši p. m. ē. Latvijā no dienvidiem ienāca pirmie cilvēki, kuri nodarbojās ar medniecību un zvejniecību, dzīvoja matriarhātā ar kopīgu īpašumu un vienlīdzīgu sadali. Par viņu etnisko piederību zinātnei noteikta sprieduma nav.

Klimatam tālāk mainoties, parādījās jauktie un lapu koku meži. Veidojās plašas cilvēku apmetnes lielu upju un ezeru tuvumā. 7.—4. g. t. p. m. ē. Latvija kļuva vairāk apdzīvota. No 4. g. t. līdz 2. g. t. p. m. ē. Latvijā bija neolīts jeb vēlais akmens laikmets. 3. un 2. gadu tūkstoši p. m. ē. Latvijas teritorijā no ziemeļiem un ziemeļaustrumiem ienāca somugru ciltis — Baltijas somu, arī lībiešu senči. Somugri nodarbojās ar medībām, zveju, vāca savvaļas augus, izmantoja māla traukus. No dienvidiem un dienvidrietumiem Latviju sasniedza indoeiropiešu ciltis — tagadējo baltu senči. Tās ieviesa Latvijā lopkopību, zemkopību, lietoja bronzas darbarīkus. Parādījās līdumu zemkopība un mājlopi, tika veidotas nocietinātas apmetnes, mātes ģinti nomainīja tēva ģints. Latvijas teritorija kļuva par kontaktzonu starp somugriem un indoeiropiešiem.

Latvijā pakāpeniski izveidojās vairākas baltu tautības: kurši Latvijas rietumdaļā, sēļi Daugavas kreisajā un latgaļi Daugavas labajā krastā, zemgaļi Latvijas vidienē Lielupes baseinā. Latvijas somugru — lībiešu — ciltis apdzīvoja Baltijas jūras piekrasti, Daugavas un Gaujas krastus.

Tāpat kā citas Baltijas jūras piekrastes ciltis, arī Latvijas iedzīvotāji 4.—8. gs. Eiropas dienvidos nebija pazīstami, rakstisku liecību par viņiem nav un viņi šķietami bija atrauti no laikmeta lielajiem notikumiem.

Situācija būtiski mainījās t. s. vikingu laikmetā no 9. līdz 11. gadsimtam. Sākoties vikingu sirojumiem, pa Daugavu gāja atzars lielajam tirdzniecības ceļam no “vikingiem uz grieķiem”. Būtiski palielinājās Latvijas iedzīvotāju sakaru intensitāte ar skandināviem, īpaši skandināvu sirojumi skāra

kuršus, lībiešus un zemgaļus. Vikingu reidos Latvijas teritorijā militāras akcijas un laupīšana savijās ar dzīvu tirdzniecību, bet šo aktivitāšu dēļ Latvijas iedzīvotāju ilgstoša pakļautība un zemju kolonizēšana nebija vērojama.

Skandināvu sirotāju vidū bija galvenokārt guti (Gotlandes iedzīvotāji), zviedri un dāņi, minēts pat leģendārais islandiešu vikings Egils Skalagrimsons. Savukārt Baltijas iedzīvotāji, galvenokārt igauņi un kurši, kurus tolaik pazina kā labus jūrasbraucējus un negantus jūras laupītājus, bieži siroja Skandināvijas piekrastē un nebūt nebija pasīvs objekts attiecībās ar skandināviem.

Senā Krievzeme ap 11. gadsimtu arī realizēja savu politisko un kultūras ietekmi Baltijā, kas Latvijas teritorijā visvairāk skāra latgaļu zemes. Šo zemju atkarība no krievu kņazistēm izpaudās kā meslu atkarība. Daļa no latgaļu aristokrātijas Krievzemes ietekmē pieņēma pareizticību, kas atšķirībā no Krusta kariem netika izplatīta varmācīgi. Senkrievu kņazistu karotāju iebrukumiem Baltijas tautas bieži atbildēja ar iebrukumiem Krievzemes pierobežu apgabalos.

9.–12. gadsimtā Latvijas teritorijā notika būtiskas saimnieciskas un sociālas pārmaiņas. Zemkopībā pārgāja uz trīslauku sistēmu, parādījās jauna labības kultūra — rudzi, sāka lietot dzelzs lemešu arklu un garsmens izkapti. Ap koka pilīm izauga senpilsētas, arī zemnieku un amatnieku apmetnes. Amatniecības profesijas sāka izdalīties atsevišķi — darbarīku un ieroču kalēji, rotkaļi, podnieki, kuri jau izmantoja podnieka ripu. Attīstoties tirdzniecībai, no Skandināvijas un Krievzemes Latvijā ieplūda sudraba monētas un stienīši, rotas, zobeni, šķēpi, maiņai izmantoja dzintaru, zvēradas, vasku.

Bija izveidojusies jauna sabiedrības sociālā struktūra. Tās virsotnē bija vadoņu, karavadoņu dzimtas, kuri pārvaldīja novadus, vadīja karaspēku, dzīvoja nocietinātās pilīs un kurus sauca par vecākajiem. Ietekmīgi karadraudzes dalībnieki, bagātu un ietekmīgu saimju vecākie tika dēvēti par labiešiem. Iedzīvotāju pamatmasu veidoja brīvie zemnieki — ļaudis. Viszemāko ļaužu kārtu pārstāvēja kalpi un pusvergi — drelli, kurus sauca par neļaudīm.

Veidojās arī Latvijas teritorijas administratīvais dalījums. Vairāki ciemi veidoja pagastu — nodevu maksāšanas vienību. Vairāki pagasti izveidoja pilsnovadu, kura administratīvais centrs bija pils. Vairāki pilsnovadi apvienojās zemēs jeb galos, kuru centrā atradās liela pils ar senpilsētu. No šejienes arī līdz mūsdienām saglabājušies Latvijas administratīvo apgabalu nosaukumi — Vidzeme, Kurzeme, Zemgale, Latgale.

Tas viss liecināja, ka Latvijā bija izveidojušies valstiskuma pirmsākumi. Hronikas min veselu virkni valstiņu Kurzemē, Latgalē, Zemgalē, to vald-

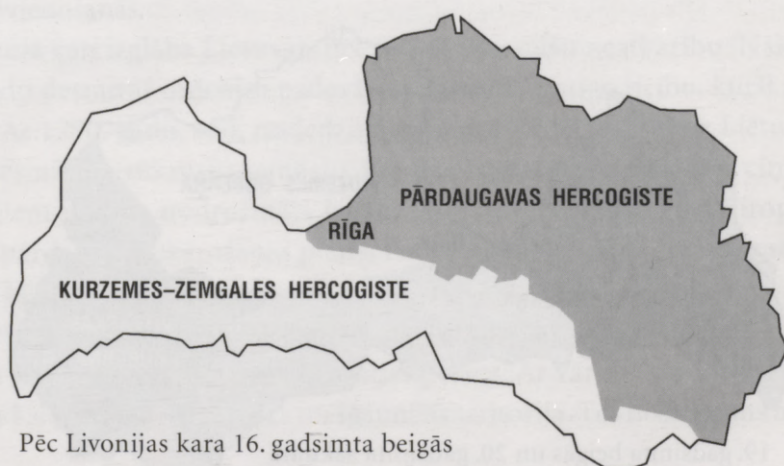
LATVIJAS TERITORIJA LAIKPOSMĀ NO
13. GADSIMTA LĪDZ 16. GADSIMTAM

13. gadsimtā

Pirms Livonijas kara

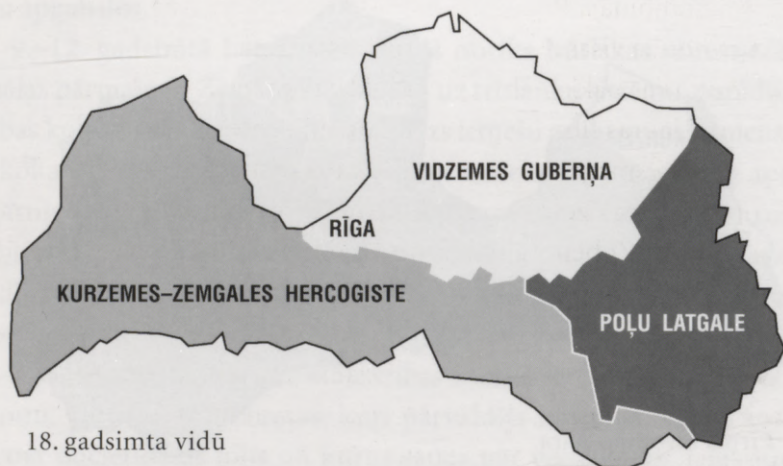

Pēc Livonijas kara 16. gadsimta beigās

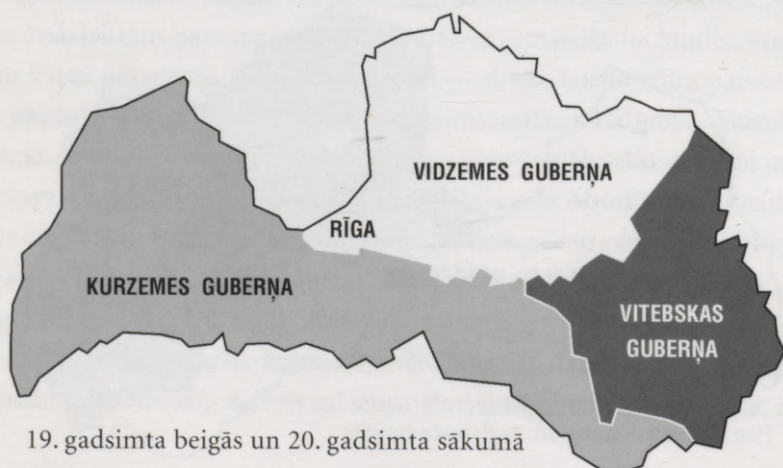
LATVIJAS TERITORIJA LAIKPOSMĀ NO
17. GADSIMTA LĪDZ 20. GADSIMTA SĀKUMAM

17. gadsimta beigās

18. gadsimta vidū

19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā

niekus Lamekinu un Visvaldi, Viesturu un Nameju. Tomēr tagad ir grūti noskaidrot, kāds kopumā bija sabiedriskās un valstiskās attīstības līmenis senajās Latvijas zemēs. Daļa vēsturnieku uzskata, ka var noteikti runāt par senlatviešu valstīm, tādām pašām, kādas pastāvēja Eiropā agrajos viduslaikos. Citi uzskata, ka pareizāk būtu tās dēvēt par valstiskiem veidojumiem, šim viedoklim piekrīt arī šis nodaļas autors.

12. gs. beigās vācu tirgotāji, katoļu baznīca un bruņinieku ordeņi sāka Krusta karus pret Austrumbaltijas, arī Latvijas, iedzīvotājiem. Dažādu mūku akcijas 12./13. gs. mijā nomainīja plaša vēriena Krusta kari. Sākotnēji Krusta karu galvenais militārais spēks bija 1202. gadā dibinātais Zobenbrāļu ordenis. Tajā pašā gadā Latvijas un Igaunijas zemes (Livonija) tika pasludinātas par Dievmātes Marijas zemi un tādējādi nostādītas līdzās Dieva dēla zemei Palestīnai. Liela nozīme Latvijas teritorijā dzīvojošo cilšu pakļaušanā bija bīskapa Alberta personībai, viņa organizatora un politiķa talantam. 1201. gadā Daugavas grīvā nodibināja Rīgas pilsētu, kas kļuva par bīskapa apmetni un centru, no kura notika visas Austrumbaltijas iekarošana.

Latvijas teritorijas pakļaušanai bija vajadzīgs gandrīz viss 13. gadsimts. Vispirms tika pakļautas lībiešu, pēc tam latgaļu zemes. Tomēr vairākkārt krusta karotāji cieta smagas sakāves. 1236. gadā Saules kaujā (acīmredzot pie mūsdienu Šauļiem) zemgaļi kopā ar lietuviešiem tik smagi sakāva ordeņa karaspēku, ka Zobenbrāļu ordenis beidza eksistēt. Tā atliekas iekļāvās Vācu ordenī Prūsijā, izveidojot Baltijā tā atzarojumu, ko nosauca par Livonijas ordeni.

1260. gadā pie Durbes notika 13. gs. lielākā kauja Austrumeiropā. Tajā zemaīšu (baltu cilts) karaspēks kopā ar kuršu un igauņu vienībām sagrāva Livonijas ordeņa karotājus. Tika novērsta Prūsijas un Livonijas ordeņu teritoriāla apvienošanās.

Šī kauja gan izglāba Lietuvas, bet ne Latvijas cilšu neatkarību. Nākamajos gadu desmitos ordenim padevās, pieņemot kristīgo ticību, kurši un zemgaļi. Ar 1290. gadu, kad, nodedzinājuši savas pēdējās pilis, uz Lietuvu aizgāja desmitiem tūkstošu zemgaļu, beidzās latviešu cilšu brīvības cīņas. Iekarotājiem uzvaru nodrošināja labāki ieroči un tehnika, visas Eiropas atbalsts, pārdomāts iekarošanas plāns, Latvijas un visas Baltijas cilšu savstarpējās ķildas un nesaticība.

Latvija Livonijas sastāvā. No 13. gs. līdz 16. gs. otrajai pusei, tātad trīsarpus gadsimtus, Latvijā ilga Livonijas posms. Ar vārdu "Livonija" tika apzīmēta 13. gs. iekarotā Latvijas un Igaunijas teritorija. Tās nosaukums bija

cēlies no lībiešu (līvu) vārda (vāciski — *Livland*). Livonijā izveidojās tipiski viduslaicīga nelielu valstiņu federācija, no kurām trīs atradās Latvijas teritorijā — Rīgas un Kursas arhibīskapija un Livonijas ordeņa valsts. Nomināli valstiņas atzina Romas pāvesta un Vācijas ķeizara virskundzību, bet faktiski bija gandrīz neatkarīgas.

Latvijas teritorijā tolaik darbojās galvenokārt trīs politiskie spēki. Vispirms tā bija militāri un politiski visspēcīgākā Livonijas ordeņa valsts, kuras priekšgalā atradās mestrs un kura līdz 15. gs. pakļāvās Vācu ordeņa mestram. Ordeņa valstij bija jākonkurē ar Rīgas arhibīskapu, kura militārie spēki bija daudz vājāki, un arhibīskapiju ordeņa valsts tīri ģeogrāfiski sašķēla divās daļās. Par trešo politisko spēku izveidojās Rīgas pilsēta — visas Livonijas galvenais politiskais centrs. Rīgā atradās arhibīskapa un periodiski arī Livonijas ordeņa rezidence. Pati Rīga 13. gs. iekļāvās Vācijas tirdzniecības pilsētu savienībā — Hanzā — un pārņēma Hamburgas pilsētas tiesības. Vara Rīgā piederēja rātei. Arī pārējās septiņas nozīmīgākās Latvijas pilsētas pievienojās Hanzas savienībai un dzīvoja pēc Rīgas tiesībām.

Iekšpolitikā galvenais saturs Livonijā bija ordeņa un Rīgas arhibīskapa cīņa par ietekmi Livonijā un Rīgā un pilsētas cīņa pret ordeņa virskundzību. Pēc Vācu ordeņa sakāves Grīnvaldes kaujā 1410. gadā ordeņa virskundzība pār Rīgas pilsētu kļuva formāla un to vajadzēja dalīt ar Rīgas arhibīskapu, — tā noteica 1452. gada Salaspils līgums.

Livonijas ordeņa politisko hegemoniju sāka apstrīdēt arī visā Livonijā, un kopš 1419. gada tika sasaukts kārtu pārstāvniecības orgāns — Livonijas landtāgs. To veidoja četras kūrijas, kurās bija pārstāvētas augstākās baznīcas un ordeņa amatpersonas, bruņniecības un pilsētu pārstāvji. Landtāgs gan nodrošināja līdzsvaru starp ordeni un arhibīskapu, bet Livonijas politiskā apvienošana nenotika, un tā joprojām palika sadrumstalota zeme. Politiskajā cīņā Livonijā tās pastāvēšanas laikā iesaistījās ne tikai pāvests, Vācijas ķeizars un Vācu ordeņa mestrs, bet arī Dānija, Lietuva un Ziemeļvācijas pilsētas.

Latvijas teritorijā Livonijas laikā galvenās saimniecības nozares bija lauksaimniecība un tirdzniecība. Lauksaimniecības pamats bija zemnieku saimniecības. Audzēja galvenokārt labību, daļu ražas atdodot zemes īpašniekiem — ordenim, bīskapiem vai viņu vasaļiem. 15./16. gs. Eiropā strauji pieauga pieprasījums pēc lauksaimniecības produktiem, cēlās to cenas. Labība, lini, kaņepāji kļuva par ienesīgām eksporta precēm. Līdzšinējā saimniekošana neļāva veiksmīgu t. s. smago preču eksportu. Par lauksaimniecības preču galvenajām ražotājām kļuva muižu saimniecības, kuras guva

peļņu, uz zemnieku zemju rēķina paplašinot muižu zemes un izmantojot zemnieku kļaušu darbu.

Rīgas pilsētai, kuras tirgotāji apvienojās Lielajā gildē, vislielāko peļņu deva starpniecība tirdzniecībā starp Krievzemi un Lietuvu, no vienas, un Rietumeiropu, no otras puses. Rīgas ostā regulāri iekrāva un izkrāva Hanzas, Holandes un Anglijas kuģus. Līdzās jau minētajām eksportprecēm izveda kokmateriālus, pelnus, potašu, darvu. Importēja sāli, siļķes, audumus, ieročus, greznuma preces, vīnus, garšvielas. Panīkstot Hanzai, pieauga holandiešu tirgotāju aktivitāte, kuri centās iespiesties Livonijas vietējos tirgos.

Amatniecību Rīgā kontrolēja cunfte, kas apvienojās Mazajā gildē. Amatniecībai Rīgā un pārējās Latvijas pilsētās bija otršķirīga nozīme. Tā apkalpoja tirdzniecību, ražoja vietējam patēriņam pārtiku, apģērbu, audumus un darbarīkus.

16. gs. Latvijas teritorijā dzīvoja ap 400 000, bet Rīgā — ap 12 000 iedzīvotāju. Te vienlaikus pastāvēja it kā divas sabiedrības, divas pavisam dažādas pasaules — vācu sabiedrība un latviešu sabiedrība. Garīdznieki, muižnieki, tirgotāji un amatnieki bija vācieši un veidoja piecus procentus no iedzīvotāju kopskaita. Pēc izcelsmes tie bija ziemeļvācieši un vidusvācieši, kuri runāja viduslejasvācu valodā. Saimniecība, tiesības, kultūra, pilsētu pašpārvalde līdzinājās Ziemeļvācijai. Arī vizuāli Latvijas pilsētas ar saviem aizsargmūriem, sabiedriskām ēkām, baznīcām sāka līdzināties vācu pilsētām, — arī muižu ēkas un lauku baznīcas. Nopietnākās sociālās izmaiņas 15. un 16. gs. skāra ordeņa un bīskapa vasaļus — bruņiniekus, kuru sākotnējās funkcijas bija karošana. Saimnieciskās pārmaiņas tos pārvērtā muižu īpašniekos — saimnieciski aktīvā iedzīvotāju daļā; bruņniecība kļuva par muižniecību.

Livonijas latviešu iedzīvotājus no vāciešiem šķīra sociālas un politiskas barjeras. To lielākā daļa bija zemnieki. Pilsētās latvieši veidoja iedzīvotāju zemāko slāni, viņus neuzņēma gildēs, un tirdzniecībā tie varēja darboties vienīgi palīgamatos — būt svērēji, krāvēji; latvieši nevarēja kļūt par cunftes amatniekiem un iegādāties nekustamos īpašumus. Līdz 15. gs. latviešu zemnieki bija diezgan brīvi, bieži dienēja ordeņa militārās struktūrās. Daļa agrākās pirmsvācu laika elites — leimaņi un ķoniņi — pārvācojās un kļuva par vasaļiem.

Pakāpeniski notika zemnieku ciešāka piesaistīšana zemei, un jau 16. gs. sākumā visi zemnieki bija dzimtļaudis. Pastiprinājās iekšējā migrācija, izzuda robežapgabalu atšķirības, un sākās saplūšana vienā tautā — latviešos.

Kad Vācijā sākās Reformācija, kas vērsās pret katoļu baznīcas kundzību,

Mārtiņa Luterā idejas ļoti populāras kļuva arī Livonijā, vispirms Rīgā. 16. gs. 20. gados sākās Luterā mācības sludināšana, notika baznīcu un klosteru grautiņi, tika padzīta katoļu garīdzniecība. Vislielākie reformācijas atbalstītāji Latvijas teritorijā bija Rīgas iedzīvotāji un ordeņa vasaļi. Reformācija tiem bija arī politiska revolūcija, lai atbrīvotos no feodālajiem senjoriem — Rīgas arhibīskapa un Livonijas ordeņa, lai iegūtu to zemes. Latvijas teritorija bija pirmā zeme ārpus Vācijas, kur nostiprinājās luterisms. 1555. gadā Reformācija uzvarēja pilnīgi un Livonijas landtāgs pasludināja Livonijā ticības brīvību. Latviešu zemniekiem reliģiskā ziņā tika piemērots princips: "Kā vara, tā reliģija".

Reformācija deva impulsus izglītības un kultūras attīstībai. Parādījās pirmie garīgie raksti latviešu valodā, pirmās latviešu luterāņu draudzes un pirmās latviešu skolas, Rīgā dibināja bibliotēku.

16. gs. bija Livonijas norieta gadsimts. Tās kaimiņos nostiprinājās centralizētas valstis, kas izjauca ģeopolitisko līdzsvaru reģionā. Tiešas briesmas te draudēja no Krievzemes, kura vērsās pret Livoniju, lai iegūtu izeju uz Baltijas jūru. Vācu ordenis bija sabrucis, pāvests un Vācijas ķeizars vairs nenoteica starptautisko politiku. Muižu un pilsētu saimnieciskais uzplaukums nostiprināja muižniecības un pilsētnieku politisko neatkarību. Reformācija ievērojami iedragāja katoļu baznīcas pozīcijas. Teokrātisko valdnieku laicīgā vara saira.

Visas šīs parādības nevis saliedēja, bet vēl vairāk politiski sašķēla Livonijas valstiņas, dažādus Livonijas politiskos spēkus. Livonijas zemju sabrukumu centās novērst ordeņa mestrs Valters fon Pletenbergs — viena no spožākajām Livonijas laika politiskajām figūrām. Viņa pārdomātā diplomātija, enerģija un militārās uzvaras par pusgadsimtu gan atvirzīja Livonijas sabrukumu, bet novērst to nespēja.

Landtāgs nepiekrita acīm redzamajai nepieciešamībai centralizēt Livonijas pārvaldi un aicināt mestru kļūt par valdnieku. Pēc Pletenberga nāves 1535. gadā politiskās jukas vairs nebija apturamas.

1558. gadā ar Krievijas iebrukumu Livonijā sākās Livonijas karš. Livonijas valstu valdnieki lūdza palīdzību Polijai—Lietuvai, kuras karaspēks apturēja un padzina krievu armiju. 1561. gadā Livonija beidza pastāvēt un ordeņa mestrs, Rīgas arhibīskaps un Livonijas bruņniecība zvērēja uzticību Polijas karalim. Latvijas teritorijas lielākā daļa nonāca Polijas—Lietuvas valsts tiešā vai vasaļatkarībā.

Latvijas teritorijā uz rietumiem no Daugavas izveidojās Kurzemes—

Zemgales hercogiste, kura saglabāja neatkarību iekšējās lietās, atradās vasaļatkarībā no Polijas–Lietuvas. Latvijas teritorija uz austrumiem no Daugavas kopā ar Dienvidigauniju ietilpa Pārdaugavas hercogistē, kas kļuva par Polijas–Lietuvas valsts provinci. Arī Rīga pēc 20 gadu brīvpilsētas statusa gadiem 1581. gadā tika iekļauta Polijā–Lietuvā. Neliela daļa no bijušās Kurzemes bīskapijas nonāca Dānijas rokās.

Mūsdienu zinātne atzīst, ka Livonijas posms Latvijas vēsturē ienesa gan negatīvus, gan pozitīvus faktoros. Latvijas pamatiedzīvotāji zaudēja savu neatkarību, kļuva dzimtcilvēki, taču, darot pieejamas jaunās tehnoloģijas, rakstību, Rietumeiropas civilizācijas un mākslas tradīcijas, Livonijas posms padarīja Latvijas teritoriju piederīgu Rietumu kultūras telpai.

Latvija 17.–18. gadsimtā. Kurzemes un Zemgales hercogiste pastāvēja 233 gadus. Tajā dzīvoja ap 200 000 iedzīvotāju — no tiem 80 procentu latvieši un lībieši, 4 procenti vācieši, pārējie — poļi, ebreji, krievi, čigāni. Pilsētas bija nelielas — tajās dzīvoja tikai 6 procenti iedzīvotāju. Galvaspilsētas bija Kuldīga un Jelgava. Jelgavas nozīme īpaši pieauga 18. gs., kad caur to sāka iet galvenais satiksmes ceļš, kas savienoja jauno Krievijas galvaspilsētu ar Rietumeiropu.

Hercogiste bija laicīga valsts, kurā tika ievērota ticības brīvība. Polija gan centās stiprināt te katolicisma pozīcijas, bet hercogistē dominēja luterāņu baznīca. Hercoga vara bija neliela un atkarīga no viņa personiskās autoritātes. Viņš iecēla ierēdņus, piešķīra lēņus, izdeva dažādas privilēģijas, bet reālo varu varēja īstenot tikai savās un valsts muižās. Valsts augstākais pārvaldes orgāns bija hercoga padome, kurai bija arī tiesas funkcijas. Kopš 17. gs. hercogam bija jāievēro arī Kurzemes landtāga lēmumi.

Kurzemes muižniecība baudīja lielas privilēģijas. Muižnieki bija pilnīgi patstāvīgi savās muižās, tās viņiem piederēja dzimts īpašumā. Landtāga lēmumiem bija likuma spēks, kuru hercogs varēja tikai akceptēt. Visa hercogistes pārvalde bija vāciska. Šeit, tāpat kā Livonijā, eksistēja divas sabiedrības — vāciskā un latviskā. Latviešu zemniekus 1617. g. Kurzemes statūti pielīdzināja vergiem. Īpaši ļauni zemniekiem klājās privātmuižās, turpretī hercoga muižās dzimtzemnieku pienākumi vismaz bija stingri reglamentēti.

Par hercogistes ziedu laikiem uzskata hercoga Jēkaba valdīšanas laiku (1642–1682). Stabilizējās iekšpolitiskais stāvoklis, un uzplauka saimniecība. Jēkabs atzina aktīvu merkantilisma politiku un, ievērojot labvēlīgo saimniecisko un politisko konjunktūru Rietumeiropā, aktīvi attīstīja tradicionālās eksporta nozares, izvedot labību, kokmateriālus, dzintaru, vasku, darvu.

Tika forsēta manufaktūru veidošana, kuras ražoja eksportam dzelzi, audeklus, tauvas, kara un tirdzniecības kuģus. Hercogistes rīcībā bija tiem laikiem liela flote, kas veica aktīvas tirdzniecības operācijas. Hercogiste, sekojot laikmeta standartiem, pat ieguva aizjūras kolonijas — Tobāgo salu Vidusamerikā un daļu Gambijas Rietumāfrikā.

Vēsturnieku vidū nav vienprātības par Jēkaba laikmeta nozīmi Latvijas vēsturē. Daži to pārlieku romantizē, citi akcentē šo saimniecisko un politisko sasniegumu pārejošo raksturu. 17. gs. par ietekmi Kurzemē cīnījās galvenokārt Polija–Lietuva un Zviedrija, bet 18. gs. situācija radikāli mainījās. Ziemeļu karā iekarojusi Vidzemi un noslēgusi veiksmīgas dinastiskas laulības — izprecinot cara Pētera I radinieci Annu Ivanovnu Kurzemes hercogam —, dominējošu ietekmi hercogistē ieguva Krievija. Kļuvusi par hercoga atraitni, Anna Ivanovna 1730. gadā kāpa Krievijas tronī un par Kurzemes hercogu kļuva ķeizarienes favorīts — Kurzemes muižnieks Ernsts Bīrons, kurš neilgu laiku bija arī Krievijas pavaldonis.

Gan 17., gan 18. gs. Kurzemes–Zemgales hercogistē iezīmējās ar nopietnām kultūras aktivitātēm. 17. gs. Kurzemes vācu mācītāji, kuru vidū izcēlās Georgs Mancelis un Kristofors Fīrkers, gan tulkoja latviešu valodā reliģisku literatūru, gan paši sacerēja reliģiskus tekstus un dziesmas, pilnveidoja latviešu rakstību, publicēja pirmo latviešu gramatiku un latviešu vēstures grāmatu. 18. gs. mācītājs Gothards Frīdrihs Stenders iedibināja latviešu laicīgo literatūru. Šai pašā gadsimtā atvēra skolas latviešu bērniem un nodibināja akadēmisko ģimnāziju Jelgavā — *Academia Petrina*, kurai bija nepilnas augstskolas statuss.

Hercogi pulcināja Jelgavā māksliniekus, arhitektus un mūziķus no Eiropas kultūras centriem. Hercoga galmā darbojās itāliešu opera, gleznotāji no Drēzdenes, Venēcijas un Pēterburgas. Dižas baroka pilis hercogistē cēla izcilais Krievijas galma arhitekts Bartolomeo Frančesko Rastrelli. Taču hercogistē uzturējās ne tikai talantīgi Eiropas mākslinieki, amatnieki, zinātnieki. To vidū bija arī plaši pazīstami Eiropas dēkaiņi — milas avantūrists Džakomo Kazanova un mistiķis Aleksandro Kaliostro.

1795. gadā līdz ar Polijas pēdējo dalīšanu Kurzemes hercogiste tika pievienota Krievijai un kļuva par Kurzemes guberņu. Kurzemes muižniecībai tika saglabātas visas līdzšinējās privilēģijas, īpašumi, un tika apstiprināta latviešu zemnieku pilnīga dzimtbūtnieciska atkarība.

Pārdaugavas hercogistē poļu valdīšana iezīmējās vispirms ar vācu muižniecības privilēģiju pilnīgu akceptēšanu (Sigismunda II Augusta privilēģija).

Karalis Stefans Batorijs gan mēģināja nedaudz ierobežot muižnieku privilēģijas, uzsvāru liekot uz katolicisma pozīciju atjaunošanu — kontrreformāciju. Aktīvi darbojās jezuīti, un luterāņu neapmierinātība ar kontrreformāciju izpaudās Kalendāra nemieros Rīgā 1584. gadā, kuru formālais iegansts bija jaunā — Gregora — kalendāra ieviešana. Vienlaikus jezuīti daudz darīja latviešu izglītošanai. Rīgā kontrreformācijas laikā atvēra latīņu skolu, 1588. gadā pirmo tipogrāfiju Latvijas teritorijā, sāka izplatīties humānisma idejas, veidojās humānisma literatūra.

Zviedrija, kļūstot par lielvalsti, aktīvi iesaistījās cīņā par kundzību Baltijas jūras austrumu piekrastē. 18. gs. pirmajos gadu desmitos notika Zviedrijas karš ar Poliju. 1621. gadā zviedru karaspēks Gustava Ādolfa vadībā ieņēma Rīgu, bet ar 1629. gada Altmarkas pamieru Vidzeme nonāca Zviedrijas varā.

Vidzeme kļuva par Zviedrijas maizes klēti, un Zviedrijas varas iestādes galvenokārt bija ieinteresētas normālā lauksaimniecības produktu ražošanā un Rīgas pilsētas saimnieciskā uzplaukumā. Vidzeme netika iekļauta pilnīgi Zviedrijas sastāvā, bet palika tās aizjūras province — ģenerālgubernatūra. Tā kā Zviedrija bija luterāniska valsts, par oficiālo reliģiju Vidzemē kļuva luterānisms. No vienas puses, zviedri būtībā saglabāja esošo kārtību, neatcēla dzimtbūšanu, kaut arī Zviedrijā zemnieki bija brīvi. No otras puses, vesela virkne saimniecisku, politisku un administratīvu pasākumu radīja nopietnu konfliktu starp vācu muižniecību un zviedru administrāciju.

Zviedru augstmaņi Vidzemē ieguva plašus zemes īpašumus, aizskarot vācu muižnieku intereses. Tika veikta muižu redukcija un arklū revīzija. Lēņu muižās, — bet to bija vairākums, — muižnieki vairs netika atzīti par īpašniekiem, bet tikai nomniekiem. Zviedrijas kroņa rīcībā nonāca trīs ceturtdaļas lauksaimniecībā izmantojamās zemes. Zemnieku klaušas un nodevas tika stingri fiksētas. Zemniekiem bija tiesības sūdzēties administrācijai par muižnieku patvaļu, saimniekiem — palikt savās mājās un tās mantot.

Šie pasākumi kopā ar nopietnajām rūpēm par latviešu zemnieku izglītību (tika atvērtas skolas zemnieku bērniem) radīja noturīgu legendu par labajiem zviedru laikiem. Vācu mācītājs Ernsts Gliks latviešu valodā pārtulkoja Bībeli.*

18. gs. pirmie divi gadu desmiti Vidzemē ir Krievijas un Zviedrijas cīņu laiks Lielā Ziemeļu kara ietvaros. Zviedrijas karalis Kārlis XII gan 1700. gadā

* E. Glika audžumeita Marta Skavronska vēlāk kļuva par Krievijas cara Pētera I sievu, pēc tam — par Krievijas valdnieci Katrīnu I.

sakāva kaujā pie Rīgas krievu sabiedrotos poļus un sakšus, bet 1710. gadā krievu karaspēks grāfa Šeremetjeva vadībā ieņēma Rīgu. Pēc 1721. gada Nīstades miera Vidzeme nonāca Krievijas sastāvā un kļuva par Vidzemes guberņu (*Лифляндская губерния*). Ziemeļu kara laikā Vidzemi drausmīgi izpostīja pēdējā lielā mēra epidēmija Eiropā. Gāja bojā apmēram 60 procentu lauku iedzīvotāju.

Cara valdība respektēja Vidzemes vācu muižniecības tiesības, vācu valodas statusu un landtāga lēmumus. Sākotnēji tā atzina, ka latviešu dzimtzemnieki ir pilnīgs muižnieku īpašums. 18. gs. vācu muižniecība Vidzemē centās pierādīt, ka muižniecības vara pār zemniekiem nāk jau no "Livonijas iekarošanas laikiem". Tikai 1765. gadā ģenerālgubernators Georgs Brauns ieteica izstrādāt jaunu agrāro likumdošanu.

Virkne vācu inteliģences un garīdzniecības pārstāvju Vidzemē pauda apgaismības idejas, iestādamies par latviešu tautas dabiskajām tiesībām un dzimtbūšanas atcelšanu. Viņu vidū jāmin Rīgas Domskolas rektors, izcilais vācu apgaismotājs Johans Gotfrīds Herders un Garlībs Merķelis. 18. gs. 30./40. gados Vidzemē latviešu zemniekos sāka izplatīties hernhūtiešu jeb "brāļu draudžu" kustība, kas pauda piētisma principus. Hernhūtieši uzskatīja, ka starp cilvēku un Dievu nav vajadzīga baznīca, ka morāles principi ir cilvēkā pašā, bet Dieva priekšā visi ir vienlīdzīgi un cilvēkam jāļauj brīvi attīstīties. Hernhūtiešu plašais izglītības darbs sekmēja to, ka Vidzeme kopā ar Igauniju kļuva par Krievijas impērijas guberņu, kur bija visaugstākais izglītības līmenis.

Latgales teritorija kopš 1629. gada kļuva par Inflantiju jeb Poļu Vidzemi Polijas vojevodistes statusā. Likumdošanas iestāde Inflantijā bija seimiks, kurā darbojās poļu šļahtai piederīgie muižnieki, kurus Polijas-Lietuvas seimā pārstāvēja seši delegāti.

Vienīgā pilsēta un vojevodistes administratīvais centrs bija Daugavpils. Latgales saimniecībā noteicošā loma bija muižām, kas piederēja muižniekiem, baznīcām, klosteriem. Galvenā ass, ap ko attīstījās Latgales saimniecība, stiepās gar Daugavas ūdensceļu. Sākotnēji ietekmīgos poļu un lietuviešu muižniekus ar laiku izspieda vācu muižnieki, kuri gan atšķirībā no vācu muižniekiem Kurzemē jau 18. gs. bija pilnīgi pārpoļojušies.

Vairākums iedzīvotāju bija zemnieki, kuri dalījās kļaušu un činša zemniekos. Otrie renti kārtoja galvenokārt naudā un graudā. Lauksaimniecības attīstības līmenis Latgalē bija zemāks nekā Kurzemē un Vidzemē. Ļoti aktīvi Latgales latviešu iedzīvotāju polonizācijas, katolicisma propagandas un poliski katoliskās izglītības veicināšanā darbojās jezuīti.

Latgales zemnieki gan netika pārpoļoti, tomēr valodā un sadzīvē izveidojās savas īpatnības. Pēc Polijas pirmās dalīšanas 1772. gadā Latgale nonāca Krievijas sastāvā, to pievienoja Pleskavas, vēlāk Vitebskas guberņai.

Latvija 19. gadsimtā. Latvijas politisko vēsturi lielā mērā noteica tas, ka 19. gs. sākumā izveidojās Latvijas teritorijā tā pārvaldes sistēma, kas bija spēkā gandrīz visu gadsimtu — Baltijas guberņu t. s. "īpašā kārtība", kas nozīmēja vācbaltiešu autonomiju un pašpārvaldi Vidzemes un Kurzemes guberņās. Latgalē saskārās divu Eiropas kultūrvēsturisku areālu — katoliciskā un pareizticīgā — robežas. Sarežģīti un pretrunīgi te savijās reliģiskie, nacionālie, politiskie un saimnieciskie faktori. Latgalei nonākot Vitebskas guberņas sastāvā, salīdzinājumā ar pārējām latviešu zemēm turpināja pieaugt tās savdabība.

Savas tiesības un privilēģijas saglabāja Kurzemes un Vidzemes guberņu muižniecība. Dižciltīgā Baltijas guberņu muižniecība joprojām varēja saukties par "bruņniecību". Saglabājās landtāgi un viņu tiesības lemt dažādus jautājumus.

Cara administrācijas augstākie pārstāvji Baltijas guberņās bija Baltijas ģenerālgubernators ar sēdekli Rīgā, saimnieciskā un sociālpolitiskā jomā — gubernatori.

1802. gada zemnieku nemieri Vidzemē un Aleksandra I ieteikumi stimulēja 1804. gada zemnieku likumu pieņemšanu. Jaunie likumi regulēja kļaušu apjomu, ievērojot zemnieku saimniecību lielumu un ienākumus, aizliedza muižniekiem pirkt un pārdot zemniekus, izveidoja zemnieku tiesas, kurās piedalījās arī zemnieku pārstāvji. Tas bija nopietns solis ceļā uz dzimtbūšanas atcelšanu.

Napoleona kari 1812. gadā skāra arī Latviju. Maršala Makdonalda korpuss ieņēma Kurzemi un sāka apdraudēt Rīgu. Kara laikā pastiprinājās baumas zemnieku vidū par iespējamo dzimtbūšanas atcelšanu, kas Kurzemē notika 1817. gadā, bet Vidzemē — 1819. gadā. Zemnieku brīvlaišanas likumi deva viņiem personisko brīvību un paplašināja juridiskās tiesības. Reformu rezultātā pastiprinājās zemnieku kustības brīvība, tika izveidoti zemnieku pašvaldības orgāni — pagastvaldes un pagasttiesas, mainījās zemnieku sociālais statuss, viņi ieguva uzvārdus un tiesības pirkt zemi. Taču saglabājās kļaušas, visa zeme bija muižnieku īpašums, un muižnieki kontrolēja reformu īstenošanu.

40. gados zemnieku brīvlaišanas likumi saasināja zemnieku nemierus Vidzemē, daudzi protestējot sāka pāriet pareizticībā. Tas nobiedēja gan

valdību, gan muižniekus, un sākās jauna likuma izstrāde, kura autors bija Hamilkārs fon Felkerzāms. Likums paredzēja pāreju no kļaušām uz naudas nomu, zemnieku ilgtermiņa līgumus ar muižniekiem un zemnieku saimniecību izpirkšanu.

1861. gadā dzimtbūšanas atcelšana skāra Latgali. Divu gadu laikā vajadzēja noteikt zemnieku un muižnieku attiecību pamatprincipus. Arī Latgalē zemnieki ieguva tiesības veidot savu pašpārvaldi. Latgali smagi skāra poļu sacelšanās 1863. gadā. Pastiprinājās ierēdņu kontrole pār pašvaldības iestādēm, skolām, katoļu baznīcu, tika aizliegta latīņu druka. Latgalē ātrāk nekā pārējā Latvijā sākās rusifikācija.

19. gs. 60. un 70. gados vācbaltiešu muižniecība vēl joprojām saglabāja savas privilēģijas un stabilu stāvokli impērijā. Pēc 60. un 70. gadu reformām muižnieki zaudēja policejisku varu pār zemniekiem un tiesības izmantot miesassodus. Reformas pilnveidoja zemnieku pašpārvaldi. Jaunie pilsētu likumi likvidēja vāciskās cunftu iekārtas privilēģijas. Ar 1867. gadu lietvedībā Kurzemes un Vidzemes guberņā vācu valodu nomainīja krievu valoda.

Ar senatora Nikolaja Manaseina plašo revīziju Kurzēmē un Vidzemē sākās izvērsta Baltijas rusifikācija. Reformu mērķis bija ierobežot un likvidēt vācbaltiešu īpašo stāvokli Baltijā. Latviešu sabiedriskie darbinieki, kuri cerēja uz latviešu nacionālo interešu ievērošanu, smagi vilās. Reformas bija atklāti rusifikatoriskas, tās ignorēja nacionālās kustības un kultūras. Kurzemes un Vidzemes mācību iestādēs kā mācību valoda tika ieviesta krievu valoda, nomainīti ierēdņi, par kritēriju izvēloties lojalitāti un krievu valodas zināšanu.

Ievērojamas pārmaiņas 19. gs. gaitā notika Latvijas sociālekonomiskajā situācijā. 19. gs. sākumā Latvijā dzīvoja 720 tūkstoši cilvēku, bet gadsimta beigās — jau gandrīz divi miljoni. Mainījās iedzīvotāju nacionālais sastāvs. Gadsimta sākumā latviešu īpatsvars bija ap 90 procentu, bet gadsimta beigās tas samazinājās līdz 68 procentiem. Latviešu absolūtais skaits pieauga, un arī pilsētas kļuva latviskākas. Ievērojami palielinājās citu nacionālo grupu, īpaši krievu un ebreju, īpatsvars — attiecīgi par 12 un 7 procentiem. Pilsētu iedzīvotāju īpatsvars pieauga no 7 procentiem gadsimta sākumā līdz 40 procentiem gadsimta beigās. Joprojām saglabājās zemnieku un muižniecības kārtas. Zemnieku sociālais statuss mainījās un diferencējās, muižniecības tiesības gadsimta garumā tika ierobežotas. Radās jauni sociālās struktūras elementi: zemnieki — māju īpašnieki, laukstrādnieki — bezzemnieki un jaunā pilsētu sociālā grupa — strādnieki jeb proletariāts.

Strauji mainījās Latvijas lauksaimniecība. Tās attīstību pozitīvi ietekmēja Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis, zemes pārdošana zemniekiem, ciešie kontakti ar Rietumeiropas valstīm. Gadsimta gaitā zemnieki tika atbrīvoti no dzimtbūšanas, notika pāreja uz algotu darbaspēku, augu maiņas sistēmu un jaunām lauksaimniecības kultūrām. Neražas gados kartupeļu audzēšana pasargāja laukus no bada, ļoti ienesīga kļuva linu audzēšana. Palielinājās lauksaimniecības produktivitāte, arvien lielāku vietu sāka ieņemt lopkopība. Lauksaimniecības attīstība joprojām risinājās divās saimniecību grupās — muižās un zemnieku saimniecībās. No lauksaimniecības 1897. gadā pārtika 56 procenti iedzīvotāju, un Latvija, lai gan rūpniecība strauji attīstījās, tomēr bija agrāra zeme.

Gadsimta gaitā notika lielas pārmaiņas rūpniecības attīstībā. 30. gados sākās rūpniecības apvērsums, jo dzimtbūšanas atcelšana deva daudz brīva darbaspēka. Veidojās manufaktūras, sāka izmantot tvaika dzinējus, un visstraujāk uzplauka tekstilrūpniecība. 19. gs. beigās Kurzemes un Vidzemes pilsētās strauji attīstījās lietrūpniecība. Rīga kļuva par Latvijas un visas Baltijas lielāko rūpniecības pilsētu. Rīgā, Liepājā, Jelgavā visstraujāk izvērsās metālapstrāde un mašīnbūve, ražošana koncentrējās lieluzņēmumos, visizplatītākā rūpniecības uzņēmumu forma bija akciju sabiedrība ar ārzemju kapitāla piedalīšanos.

Latvijas ostu — Rīgas, Liepājas, Ventspils — nozīme visas Krievijas impērijas mērogā īpaši pieauga sākot ar 60. gadiem, kad paplašinājās dzelzceļu būve Latvijas teritorijā. Caur Latvijas ostām tika realizēta liela daļa nozīmīgu Krievijas eksportpreču — labība, sviests, lini, kokmateriāli — un ievestas mašīnas, metāli, ogles, siļķes.

19. gs. vidū Latvijas sabiedriski politiskajā dzīvē ienāca jaunā, studējošā latviešu inteliģence, kura studentu vakaros, bet galvenokārt avīzē “Pēterburgas Avīzes”, puda savus uzskatus. Sākās plaša nacionāla kustība, kura ieguva jaunlatviešu kustības nosaukumu, un tās darbības laiks tiek dēvēts par tautas atmodas laikmetu.

Kritizējot Baltijas sabiedriski ekonomisko iekārtu, atzīstot latviešus par patstāvīgu nacionālu vienību, jaunlatvieši modināja nacionālo pašapziņu, veicināja nācijas politiski organizatorisko izveidošanos. Aktīvākie jaunlatviešu ideju paudēji bija Krišjānis Barons, Juris Alunāns, Krišjānis Valdemārs, Atis Kronvalds. Sekojot Rietumeiropas idejiskajām strāvām, jaunlatviešu uzskatos savijās liberālisma un nacionālisma elementi, kas objektīvi virzīja Latvijas vēstures attīstību demokrātisma virzienā. Tomēr Baltijas apstākļi bija tādi,

ka jaunlatvieši neiestājās par konsekventām demokrātiskām prasībām, bet orientējās uz evolūcijas ceļu, lēnu liberalizācijas procesu.

Nacionālajā ziņā jaunlatvieši pauda uzskatu par vienotas latviešu tautas eksistenci savā zemē, kuras pārvaldē tai ir tiesības piedalīties. Jaunlatvieši, aizstāvēt ideju par latviešu nāciju kā etnisku vienību, noraidīja otru — vācbaltisko alternatīvu par nācijas veidošanos uz vēsturiski politiska pamata, saplūstot latviešu, vācu un igauņu elementiem. Taču viņu prasības skāra tikai Vidzemes un Kurzemes latviešus, un jaunlatviešiem vēl nebija pat sapņa par patstāvīgu valsti.

Jaunlatvieši noliedza vardarbību, iestājās par reformām un par ļoti svarīgu uzskatīja izglītības un apgaismības darbību. Viņus raksturo padziļināta interese par tautas kultūru, vēsturi, valodu. 1868. gadā nodibinātā pirmā latviešu nacionālā organizācija — Rīgas Latviešu biedrība — savas galvenās aktivitātes arī veica šai virzienā. 60. un 70. gadi Latvijā iezīmējās ar varenu preses izdevumu, skolu un biedrību tīkla pieaugumu.

70. un 80. gados tālāk izveidojās nacionālā ideoloģija un tās atribūti. Vācijas nacionālās kustības ietekmē, ka arī kompensējot politisku un sociālu pārmaiņu trūkumu Kurzemē un Vidzemē, liela uzmanība tika pievērsta nacionālajai simbolikai un rituāliem. Masu pasākumi, dziesmu svētki, karogi un gājieni, publiskas runas un kopīgi mielasti, lāpu gājieni un mitoloģisku tēlu parādes, nacionālo dievību panteons un nacionālais eposs pauda tautas ideju kā augstāko vērtību un liecināja arī par eiropiešu kultūrorientāciju.

Praktiskajā politikā Rīgas Latviešu biedrības aprindas bija par politiskās varas pārdalīšanu. Galvenās prasības ietvēra pašvaldību reformu, latviešu piedalīšanos pilsētu pārvaldē, zemākā līmeņa izglītību latviešu valodā un latviešu valodas tiesību paplašināšanu, izvirzot to līdzās vācu un krievu valodai. Lai mazinātu vācbaltiešu varu, likvidētu īpašo Baltijas iekārtu un impērijas ietvaros virzītos pa reformu ceļu, jaunlatviešu taktika paredzēja sadarbību ar pretvāciski noskaņotām Krievijas aprindām.

Jaunlatviešiem šai cīņā 70. gados jau izvirzījās dilemma — atbalstīt esošās Baltijas īpašās kārtības reformēšanu, sadarbojoties ar vācbaltiešu liberālo spārnu, vai cīnīties par tās likvidēšanu un krieviskās kārtības pilnīgu ieviešanu. Nacionālās kustības vadītāji dažādu apstākļu dēļ izvēlējās otro variantu, visiem spēkiem atbalstīja Manaseina revīziju un pārkrievošanas briesmas uzskatīja par nenopietnām.

Izveidojās zināmā mērā paradoksāla situācija — Baltijas sabiedriski ekonomiskā iekārta bija daudz tuvāka Rietumeiropas modelim, jaunlatvieši par paraugu uzskatīja Angliju un Franciju, bet pieņēma slavofilu melnbalto

pasaules skatījumu ar Krieviju kā pozitīvo paraugu centrā. Jaunlatvieši atrāvās no Eiropas politiskās domas attīstības.

80. gados jaunlatviešu kustība sevi jau ir pārdzīvojusi. Sabiedrībai sociāli diferencējoties, rodoties jaunām iedzīvotāju sociālām grupām, galvenokārt strādniekiem, jaunlatviešu vadība uz to adekvāti nereaģēja. Trūkstot svaigām idejām, spēcīgām personībām jaunlatviešu vadībā, nacionālā ideja un kultūras aktivitātes vien vairs nevarēja būt kopsaucējs, kas vienotu latviešus.

Jaunlatviešu darbības vēsturiskā nozīme ir grūti pārvērtējama, jo viņi tomēr pārstāvēja politisku alternatīvu esošajai iekārtai, daudz darīja sabiedrības modernizēšanā un radīja garīgos, ideoloģiskos priekšnoteikumus Latvijas valsts izveidošanai 20. gadsimtā.

80. gadu beigās sāka veidoties un 90. gados savu darbību izvērsa visnozīmīgākā 19. gs. beigu idejiski politiskā kustība Latvijā — Jaunā strāva. Šī kustība vienoja jauno, demokrātiski noskaņoto latviešu inteliģenci, un tās vadībā izvirzījās Jānis Pliekšāns (vēlākais Rainis), Pēteris Stučka, Janis Jansons-Brauns, Miķelis Valters. Jaunstrāvniece grupējās galvenokārt ap avīzi "Dienas Lapa" (1886–1897) un legālajām biedrībām. Par savu galveno uzdevumu Jaunā strāva uzskatīja jaunu, laikmetīgu sociālpolitisku ideju paušanu, kuras atbilstu reālajai sociāli ekonomiskajai situācijai Latvijā.

Raksturīgi, ka jaunstrāvniecei atgriezās Eiropas intelektuālajā vidē un savas idejas smēl no Eiropas bagātās garīgās krātuves. Jaunstrāvniecei veidoja sava veida kultūras opozīciju pret vecajām vērtībām un tradīcijām, cenšoties meklēt sakarus ar ārpusauli un eiropēizēt gara dzīvi. Jaunā strāva bija tendēta uz pašizglītošanos un apziņas izkopšanu, pozitīvu atziņu un zinātnes propagandu, tai bija izteikts apgaismības kustības raksturs.

Propagandējot pilsoņu tiesības un parlamentāro iekārtu, informējot par ārzemju demokrātisko pieredzi, jaunstrāvniecei faktiski aizsāka demokrātisko tradīciju Latvijā, rosinot cīņu par demokrātiju un demokrātisku valsts iekārtu. Izvirzot saukli "Lai dzīvo strādnieks!", propagandējot avīzi un veidojot latviešu strādniekos savas situācijas un šķiriskās piederības izpratni, Jaunā strāva rosināja strādnieku kustību Latvijā. Jaunstrāvniecei izteikti akcentēja lietu un parādību sociālo pusi, sociālo taisnīgumu un sabiedrības problēmu atrisināšanu redzēja galvenokārt sociālisma ideju īstenošanā. Kustība realizēja legālu, bet neparasti plašu un iespaidīgu sociālisma, marksisma ideju propagandu, īpaši izmantojot un akcentējot vācu sociāldemokrātijas pieredzi. Faktiski Jaunā strāva idejiski sagatavoja latviešu sociāldemokrātu vēlākos panākumus.

Jāpiemin, ka Jaunā strāva bija pirmā sabiedriskā kustība Latvijā, kurā aktīvi līdzdarbojās sievietes, kura aizsāka paust sievietes emancipācijas ideju.

Jaunā strāva bija nenoteikta, meklējoša jaunatnes kustība ar svaigumu, degsmi un sociālistisku romantismu, kas neizvērsa politisku un revolucionāru darbību. Nākamās revolūcijas iespēju jaunstrāvnieki lēsa pēc piecdesmit gadiem, un nacionāli politisku raksturu kustībai centās piešķirt vienīgi žandarmērijas ierēdņi pēc tās sagrāves.

Jaunā strāva nerisināja nacionālo jautājumu, neformulēja domu par Latvijas autonomiju. Tomēr zināmu politisku nozīmi kustībai nevar noliegt, jo tā rosināja tautas politisko kultūru. Milzīga modernizējoša ietekme jaunajai strāvai bija uz latviešu gara dzīves visām sfērām.

19. gs. beidzās ar Rīgas dumpi 1899. gadā un pirmo sociāldemokrātu organizāciju veidošanos, kas bija tuvās revolūcijas, varenās strādnieku cīņas un milzīgās sociāldemokrātu ietekmes vēstneši.

Tomēr Latviju latviešu sabiedrībā, kā arī Baltijas guberņas vispār Krievijas augstākajā administrācijā uzskatīja par lojālu, mierīgu, pasaules nemieriem tālu impērijas daļu. Šo noskaņojumu ļoti precīzi un poētiski pauda Rainis:

*Daudz simtu jūdžu tālumā
Aiz tīreļiem, purviem un siliem
Guļ mana dzimtene diendusā –
Tā aizsegta debešiem ziliem.
Zil-saulainiem debešu palagiem
Pret vētrām, pret strāvām un negaisiem.*

Ieteicamā literatūra

1. Dunsdorfs E. Latvijas vēsture, 1600–1710. — Stokholma: Daugava, 1962. — 588 lpp., 8 lp. il.: il. — Bibliogr.: 513.–530. lpp.
2. Dunsdorfs E. Latvijas vēsture, 1710–1800. — Stokholma: Daugava, 1973. — 667, [1] lpp., 14 lp. il.: il. — Bibliogr.: 601.–619. lpp.
3. Dunsdorfs E., Spekke A. Latvijas vēsture, 1500–1600. — Stokholma: Daugava, 1964. — 812 lpp., 17 lp. il.: il. — Bibliogr.: 731.–760. lpp.
4. Latvija 19. gadsimtā: vēstures apceres / LU Latvijas Vēstures inst.; G. Apals, J. Bērziņš, I. Butulis ... [u. c.]; atb. red. J. Bērziņš. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2000. — 575 lpp.: il.
5. Spekke A. Latvijas vēsture: latvju tautas likteņcīņas Eiropas krustceļos. — Rīga: Jumava, 2003. — 381, [1] lpp., 18 lp. il.: il., kartes. — Bibliogr.: 357.–[360.] lpp.

6. Šterns I. Latvijas vēsture, 1180–1290: krustakari. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2002. — 734, [1] lpp.: il., kartes + piel. 2 lp. kartes. — Bibliogr.: 650–666. lpp. — Kopsav. angļu val.: Foreword; Ancient Latvia on the eve of the crusades.
7. Šterns I. Latvijas vēsture, 1290–1500. — Rīga: Daugava, 1997. — 740, [1] lpp.: il., kartes, + piel. 1 lp. karte. — (Latvijas vēsture; 11). — Bibliogr.: 642.–657. lpp. — Kopsav. angļu val.: History of Latvia, 1290–1500.
8. Švābe A. Latvijas vēsture, 1800–1914. — Stokholma: Daugava, 1958. — 752 lpp. il.
9. Vasks A., Vaska B., Grāvere R. Latvijas aizvēsture: 8500. g. pr. Kr.–1200. g. pēc Kr.: eksperimentāls metodisks līdzeklis. — Rīga: Zvaigzne ABC, 1997. — 223, [1] lpp.: il. — Bibliogr.: 212.–216. lpp. — Kopsav. angļu val.: The prehistory of Latvia, 8500 BC–1200 AD.

2. LATVIJA KRIEVIJAS IMPĒRIJAS SASTĀVĀ (1900–1918)

2.1. SOCIĀLI EKONOMISKĀ ATTĪSTĪBA

19.–20. gadsimta mijā Latvijas iedzīvotāju skaits sasniedza 1,93 miljonus, no tiem latviešu bija 1,31 miljons jeb 68 procenti. Pārējās nozīmīgākās nacionālās grupas veidoja krievi (8 procenti), vācieši (7 procenti) un ebreji (6 procenti). Līdz Pirmajam pasaules karam iedzīvotāju skaits Latvijā paliecinājās līdz gandrīz 2,5 miljoniem. Trūkst precīzas statistikas par nacionālā sastāva izmaiņām divdesmitā gadsimta pirmajos četrpadsmit gados. Iedzīvotāju pārvietošanos sekmēja saimnieciskā attīstība un politiskā krīze, kas pārauga 1905. gada revolūcijā. Turpinājās latviešu kolonistu kustība uz Krievijas guberņām, aktīvie revolūcijas dalībnieki tika fiziski iznīcināti, izsūtīti vai devās emigrācijā. Laika posmā starp revolūciju un Pirmo pasaules karu Latvijā tika nometināti vācu un krievu kolonisti, darba meklējumos ieplūda lielas iedzīvotāju masas no kaimiņu un arī tālākām guberņām.

Latvijas lauki un lauksaimniecība. 20. gadsimta sākumā lauku iedzīvotāju īpatsvars Latvijā samazinājās. 19. gadsimta beigās tas sasniedza 71 procentu, bet 1914. gadā vairs tikai 60 procentus. Lauksaimniecībā strādāja 49 procenti Latvijas iedzīvotāju. Nacionālā sastāva ziņā Kurzemes un Vidzemes lauki praktiski bija viendabīgi, dominējot latviešu zemniekiem. Atšķirīga situācija bija izveidojusies Latgalē, kur latviešu zemnieku īpatsvars veidoja 60 procentus un krievu zemnieku — 28 procentus. Latvijā bija ārkārtīgi liels bezzemnieku skaits — gandrīz 600 000 jeb 55 procenti no visiem zemniekiem. Latvijā zemniekiem–īpašniekiem piederēja 39 procenti no lauksaimnieciski izmantojamās zemes un saimniecības vidējais lielums bija 27 hektāri (Eiropas Krievijā vidēji 12 hektāri).

Latgalē zemnieku zemes apsaimniekošanas veids atšķīrās no Kurzemes un Vidzemes zemnieku viensētām. Te, līdzīgi kā Krievijā, zemnieki dzīvoja ciemos un lauksaimnieciskā ražošana bija organizēta zemnieku kopienā.

Viensētu izdališanās process Latgalē risinājās lēni un kavēja lielsaimniecības progresu.

Latvijā zeme bez zemniekiem piederēja arī baznīcai (0,9 procenti), valstij (11 procenti) un privātīpašniekiem, galvenokārt muižniekiem (48 procenti). Muižnieku Latvijā bija ap 19–20 tūkstoši — vācbaltieši, poļi, krievi, pārpoļoti vācbaltieši. Kurzemē un Vidzemē muižnieku absolūto vairākumu veidoja vācbaltieši, turpretī Latgalē poļi, krievi un pārpoļoti vācbaltieši. 1114 muižnieku jeb bruņinieku dzimtām piederēja lielākā daļa privātīpašnieku zemes. Atsevišķu muižnieku dzimtu īpašumā bija milzīgas zemes platības. Kurzemes baroniem piederošās 86 muižas 290 000 hektāru kopplatībā pārsniedza visa Liepājas apriņķa lielumu. 35 lielākajām muižnieku dzimtām katrai piederēja ap 10 000 hektāru zemes.

Muižas bija svarīgi lauku saimnieciskās un arī kultūras dzīves centri, kaut arī to nozīme 20. gs. mazinājās. Vidzemē un Kurzemē muižu īpatsvars lauksaimnieciskajā ražošanā bija 33 procenti. Salīdzinājumā ar Iekšskrieviju tas bija gandrīz piecas reizes lielāks. Latvijā bija 1254 privātās muižas, 225 valsts muižas un 171 mācītājmuiža — kopā 1650 muižu. Vidēji muižā lauksaimniecībā izmantojamās zemes platība svārstījās ap 350–400 hektāriem. Mācītājmuižas bija krietni mazākas, arī Latgales muižas bija mazākas.

Līdzās muižas centra saimniecībai gandrīz katrā muižā bija vēl dažādi rūpali — lopu muižas, kalķu un ķieģeļu ceplī, alus un degvīna brūži, dzirnavas, mežsaimniecības. Muižās galvenais darbaspēks bija kalpi. Muižu saimnieciskā attīstība norisinājās nesalīdzināmi labvēlīgākos un privilēģētākos apstākļos nekā zemnieku saimniecību attīstība.

Muižniekiem ļoti lielu finansiālu atbalstu sniedza zemnieku maksājumi par iepirktajām un rentes mājām, turklāt deviņas desmitdaļas no nodokļiem pašvaldību, skolu, ceļu uzturēšanai arī bija jāmaksā zemniekiem. Tikai muižnieki drīkstēja izmantot mežus, veidot rūpalus, viņiem bija arī zvejas un medību tiesības uz zemnieku zemes, tiesības iecelt draudzes mācītāju. Cara administrācija aizstāvēja un pastāvošā likumdošana juridiski apstiprināja tiesību nevienlīdzību un muižnieku privilēģijas. Tas bija viens no galvenajiem cēloņiem sociālajai spriedzei zemnieku un muižnieku vidū.

Zemnieku un muižu saimniecību konkurence lauksaimnieciskajā ražošanā, ar kuru sāk iezīmēties zemnieku saimniecību pārkums, ir viena no Latvijas lauksaimniecības raksturīgākajām iezīmēm aplūkojamā periodā. Muižām bija vairāk zemes nekā zemniekiem, bet zemnieku zeme tika intensīvāk izmantota, jo aramzemes īpatsvars zemnieku saimniecībās bija ievērojami lielāks

nekā muižās. Muižu zemi aizņēma daudz mežu un atmatu. Latvijas lauksaimniecībā veidojās moderna sējumu struktūra, palielinājās āboliņa un zālāju sējumi. Attīstoties lopkopībai, paplašinājās organiskā mēslojuma izmantošana, gandrīz visās muižu un zemnieku saimniecībās lietoja minerālmēslus.

Strauji uzlabojās lauksaimniecības apgāde ar tehniku. Tehnikas imports un 34 vietējo fabriku ražotās lauksaimniecības mašīnas ļāva iegādāties dārgākās un komplicētākās mašīnas — sējmašīnas, pļaujmašīnas, kuļmašīnas. Kurzemē un Vidzemē vien bija koncentrēti apmēram 10 procenti no visas impērijas tvaika kuļmašīnām. Zemnieku saimniecības ar tehniku bija nodrošinātas vājāk nekā muižās, taču tā tika izmantota daudz intensīvāk. Latgales lauki tehnikas izmantošanas ziņā tālu atpalika no abiem pārējiem Latvijas novadiem.

Galvenais vilcējspēks lauksaimniecībā bija zirgi, no kuriem 70 procentu piederēja zemniekiem, 23 procenti — muižniekiem. Vidēji muiža izmantoja 50–60 zirgu. Tikai 9 procentos zemnieku saimniecību nebija zirga.

Ražība zemnieku saimniecībās gan atpalika no muižām, bet lielākas sējumu platības dēļ zemnieki ražoja vairāk nekā divas trešdaļas no labības kopievākuma. Kopumā ražība Latvijas laukos atpalika no Eiropas līmeņa, bet ievērojami pārsniedza Krievijas nemelnzemes zonas saimniecības, līdzinoties melnzemes zonas ražībai.

Tāpat kā muižās, arī zemnieku saimniecībās par galveno ražošanas nozari 20. gadsimta sākumā kļuva racionāli organizēta lopkopība. Nostiprinājās lopkopības specializācija — piena lopkopība. Muižām piederēja lieli, augstražīgu sugas liellopu ganāmpulki, kas deva augstus izslaukumus. Ārkārtīgi stingri tika organizēta lopkopības pārraudzība, ko realizēja pārraudzības biedrības. Latvijas sugas lopi bija ļoti pieprasīti visā Krievijā. Zemnieku saimniecībās izslaukumi bija zemāki, govslomu ciltsdarbs ne tik perfekts, tomēr liellopu skaits tajās kopumā tālu pārsniedza muižās un lopkopības pārraudzības darba attīstības tempi bija ārkārtīgi strauji. Arī toreizējā piensaimniecības blakus nozare — cūkkopība — attīstījās galvenokārt zemnieku saimniecībās.

Varena izvērtās zemnieku kooperācijas kustība. 1914. gadā bija 860 dažādu zemnieku lauksaimniecības biedrību un organizāciju, to vidū koppienotavas un lopu pārraudzības biedrības, mašīnu koplietošanas sabiedrības, patērētāju biedrības un lauksaimniecības izglītības biedrības. Lai gan cara administrācija un muižniecība pretojās, izdevās izveidot trīs lauksaim-

niecības biedrību centrus, kas koordinēja un vadīja kooperācijas kustību. 1906. gadā dibinātā Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrība kļuva par pirmo lauksaimniecības biedrību savienību visā Krievijas impērijā. Uz Latviju pēc pieredzes brauca lauksaimnieki no daudzām Krievijas guberņām.

Lauksaimniecības biedrības strauji palielināja latviešu zemnieku konkurences spēju ar muižu saimniecībām. Aktivizējot, mācot, nostiprinot atbildības sajūtu un ceļot pašapziņu, biedrības veica ne tikai saimniecisku un izglītojošu darbu. Tās sekmēja arī zemnieku sociālo mērķu noskaidrošanu un nacionālās pašapziņas celšanos.

Pirmā pasaules kara priekšvakarā Latvijas lauksaimnieciskajā ražošanā jau kopumā dominēja zemnieku saimniecības un zemnieku māju izpirkšana bija beigusies. Nepārvērtējama nozīme te bija latviešu zemnieku cieņai un mīlestībai pret zemi, viņu uzcītībai, sīkstumam, zemnieku un to ģimenes locekļu smagajam darbam. Par spīti feodālisma paliekām, darbaspēka trūkim un citām problēmām, Latvijas lauksaimniecība šai laikā bija progresīva, dinamiska Latvijas saimniecības nozare.

Rūpniecība, transports, tirdzniecība un kredītiestādes. Latvijas rūpniecības attīstības īpatnības 20. gadsimta sākumā noteica Latvijas ģeogrāfiskais izvietojums, tradicionālie sakari ar Rietumeiropu, vācbaltiešu elites dominante, Iekšķrievijas perspektīvais tirgus. Vēsturiski izveidojušies faktori bija augstāks ražošanas organizācijas līmenis un kvalificētāks darbaspēks nekā Krievijas impērijā kopumā.

Jau 1900. gadā Latvija, kurā mita tikai 1,5 procenti valsts iedzīvotāju, saražoja 5,5 procentus no Krievijas impērijas rūpniecības produkcijas kopvērtības. Īpaši liels Latvijas rūpniecības īpatsvars bija ķīmiskajā, kokapstrādes un metālrūpniecībā. Arī strādnieku skaita ziņā Latvijas rūpniecība 1,4 reizes apsteidza tuvākos kaimiņus — Igauniju un Lietuvu kopā.

Arī 20. gadsimta sākumā Latvijas rūpniecības teritoriālais izvietojums saglabājās izteikti nevienmērīgs gan reģionos, gan pilsētās. 1913. gadā no Latvijā saražotās rūpniecības produkcijas Vidzeme deva 83 procentus, bet Latgale — 2,5 procentus. Četrās pilsētās — Rīgā, Liepājā, Jelgavā un Daugavpilī — bija 72 procenti rūpniecības uzņēmumu un 85 procenti rūpniecības strādnieku. Rīgā vien bija 59 procenti uzņēmumu un 79 procenti strādnieku. Te nevarēja būt runas par sabalansētību un vietējo saimniecisko interešu respektēšanu.

Latvijas rūpniecības koncentrāciju pilsētās vēl papildināja augsta koncentrācija uzņēmumos, kura 1913. gadā jau sasniedza iespaidīgu līmeni. To

uzņēmumu īpatsvars, kuros strādāja vairāk par 100 strādniekiem, sasniedza 35 procentus, bet uzņēmumu ar vairāk nekā 500 strādniekiem — 46 procentus.

Rūpniecībai Latvijā raksturīgākās nozares bija metālapstrāde un mašīnbūve, ķīmiskā rūpniecība, tekstilrūpniecība, kokapstrāde, būvmateriālu ražošana, pārtikas rūpniecība, papīra un poligrāfijas rūpniecība. Neapšaubāmi dominēja metālapstrāde, mašīnbūve un ķīmiskā rūpniecība. Šajās nozarēs nodarbināja 46 procentus strādnieku un saražoja 48 procentus no visas Latvijas rūpniecības produkcijas.

Metāl rūpniecības un mašīnbūves ražojumu spektrs ārkārtīgi pieauga. Vagonu rūpniecības giganti "Fēnikss" un Krievu-Baltijas vagonu fabrika ražoja ne tikai augstas klases dzelzceļa un tramvaja vagonus, bet arī augstvērtīgu dzelzi, lauksaimniecības mašīnas, iekšdedzes dzinējus. Krievu-Baltijas vagonu fabrika bija pionieris automobiļu un lidmašīnu ražošanā Krievijā. Lidmašīnu un automobiļu, kā arī lidmašīnu motoru ražošanu savam laikam augstā līmenī aizsāka arī citi Rīgas uzņēmumi.

Latvijas metāl rūpniecības un mašīnbūves uzņēmumi ražoja arī elektromotorus un elektriskās iekārtas, dīzeļmotorus, tvaika mašīnas un turbīnas, instrumentus. Virkne uzņēmumu ar rūpnīcu "Lange un dēls" priekšgalā būvēja kuģus — tvaikoņus, ledlaužus, velkoņus, prāmjus un ražoja kuģu iekārtas. Ķīmiskās rūpniecības uzņēmumi ražoja lakas, krāsas, minerāleļļas, mākslīgos mēslus, bet īpašu vietu ieņēma gumijas izstrādājumu ražošana. Te darbojās Krievijas lielākā gumijas fabrika "Provodņiks", kas ražošanas apjoma ziņā ieņēma ceturto vietu pasaules gumijas rūpniecībā, bet gumijas riepu ražošanā — otro vietu. Ar 16 000 nodarbinātajiem tas bija lielākais uzņēmums Latvijā. Ekonomiskās dzīves aktivizēšanās stimulēja arī pārtikas, būvmateriālu un kokapstrādes rūpniecības attīstību; atpalika tekstilrūpniecības attīstības tempi.

Notika aktīvs rūpniecības monopolizācijas process, rūpniecības uzņēmumiem iekļaujoties starptautiskās, Krievijas un vietēja mēroga monopolapvienībās. Starptautiskajā dīzeļbūves rūpnīcu sindikātā iestājās lielā mašīnbūves rūpnīca "Felzers un Ko", fabrika "Unions" nonāca vācu elektrotehnikas koncerna AEG kontrolē, naftas pārstrādāšanas rūpnīca "A. Elrihs un Co" iesaistījās starptautiskajā vazelīna kartelī. Krievu-Baltijas vagonu fabrika un "Fēnikss" iekļāvās Krievijas sindikātā *Prodvagon*, Latvijas nagļu un stieplu rūpnīcas — Krievijas sindikātā *Gvozđj*. Kokapstrādes, būvmateriālu, papīra un pārtikas rūpnieki apvienojās vietējos Latvijas mēroga sindikātos.

Kapitāla koncentrācija Latvijas rūpniecībā notika, arī veidojoties akciju sabiedrībām; 1913. gadā jau bija izveidojušās 72 akciju sabiedrības, un to ikgadējais pieaugums pārsniedza akciju sabiedrību pieauguma līmeni Krievijā. Daudzas akciju sabiedrības īstenībā bija ārzemju firmu filiāles, kurās bija ieguldīti angļu, franču un galvenokārt vācu kapitāli. Sadarbība un sakari ar Rietumeiropas firmām un apvienībām veicināja Latvijas uzņēmumu modernizāciju un attīstību.

Latvijas rūpniecībai gan izejvielu avoti, gan noieta tirgi bija ārpus Latvijas teritorijas. 8 procentus rūpniecībai vajadzīgo izejvielu un pusfabrikātu ieguva uz vietas, 27 procentus ievada no pārējiem impērijas apgabaliem un 65 procentus no ārzemēm. Savukārt no Latvijas saražotās produkcijas 63 procentus realizēja Iekšējā, 26 procenti palika vietējām vajadzībām, bet 11 procentus izveda uz ārzemēm. Tātad vairāk nekā deviņas desmitdaļas izejvielu ievada un trīs ceturtdaļas no saražotā nebija saistītas ar vietējo patēriņu.

Gadu desmitā pirms Pirmā pasaules kara strauji izvērtās rūpniecības tehniskā modernizācija. Uzstādīja jaunus tvaika katlus, tvaika dzinējus nomainīja ar iekšdedzes dzinējiem un elektromotoriem, iekārtoja jaunus darbgaldus, ieviesa elektrisko apgaismošanu un darba telpu apsildīšanu. Arī rūpnieciskās ražošanas attīstības tempi šai laikā Latvijas rūpniecībā sasniedza 6,4 procentus gadā un bija straujākie ne tikai Krievijas impērijā, bet arī pasaulē, pārsniedzot tos 1,6 reizes.

Varenais Latvijas rūpniecības kāpums 1913. gadā sasniedza kulmināciju. Rūpniecības uzņēmumu skaits bija pieaudzis 1,6 reizes un aptvēra 790 uzņēmumus. Strādnieku skaits sasniedza 110 000, palielinoties 1,8 reizes, bet produkcijas vērtība — 313 miljonus rubļu, palielinoties 2,2 reizes. Vairākas rūpniecības nozares pat pārsniedza šo pieauguma līmeni. Vislielāko uzplaukumu piedzīvoja dzīvnieku izcelsmes produkcijas apstrādes nozare. Tajā strādnieku skaits piecāršojās, bet saražotās produkcijas kopvērtība palielinājās astoņpadsmit reizes.

Latvijas rūpniecības uzņēmumi, saņemot ārkārtīgi daudz pasūtījumu no Latvijas militārajiem resoriem, piedalījās pirmskara bruņošanās sacensībā. Kara priekšvakarā vairāk nekā pusi no Rīgas uzņēmumu saražotās produkcijas veidoja militārie pasūtījumi. Saražotās militārās produkcijas klāstā bija karakuģi, elektromotori, iekšdedzes un dīzeļmotori kuģiem, kravas un pasažieru vagoni, automobiļi, bruņumašīnas, lidmašīnas, kara lauka virtuves, artilērijas aprīkojums, kara optika, pulvera ražošanas iekārtas, dzeloņstieples, riepas un pontoni.

20. gadsimta sākumā preču un pasažieru pārvadāšanā Latvijā ārpus konkurences bija dzelzceļu transports. Jau esošajām deviņām platsliežu un vienai šaursliežu dzelzceļa līnijai līdz Pirmajam pasaules karam pievienojās vēl divas platsliežu un trīs šaursliežu līnijas, sasniedzot kopējo garumu 1651 km (šaursliežu līniju garums bija 18 procentu no kopējā garuma). Dzelzceļš savstarpēji saistīja vairāk nekā trešdaļu Latvijas pilsētu, savienoja tās ar Iekš-krievijas rajoniem, stimulēja lielo Latvijas ostu un rūpniecības centru — Rīgas, Liepājas, Ventspils, Daugavpils — izaugsmi.

Dzelzceļa būve stimulēja arī mazpilsētu saimniecisko rosību, un bieži vien tam pietika ar šaursliežu dzelzceļa līniju ierīkošanu. No 20. gs. sākumā celtajām līnijām īpaša nozīme bija Ventspils–Maskavas–Ribinskas līnijai, kura padarīja Ventspili par izcilas nozīmes ostu, un šaursliežu dzelzceļiem Vidzemē, kuri atdzīvināja veselus novadus.

Vienlaikus daudzi vecie tirdzniecības ceļi un centri panīka. Savu nozīmi zaudēja Jelgava, bez dzelzceļa satiksmes palika daudzas kādreiz ziedošas mazpilsētas un miesti Kurzemē. Nerealizējās plāni par šaursliežu līniju tīkla izbūvi Kurzemē, elektriskā dzelzceļa līniju no Rīgas uz Rīgas Jūrmalu, dzelzceļa būvi no Liepājas uz Klaipēdu, tādējādi pievienojoties Vācijas dzelzceļu tīklam.

Dzelzceļa attīstība Latvijā mazināja tradicionālā zirgu transporta nozīmi, kaut gan diezgan plaši vēl bija izplatītas zirgu pasta stacijas, pilsētās vieglie un smagie ormaņi, vietām pat omnibusi un diližansi. Mazinājās iekšējo ūdensceļu nozīme. Tikai divu Latvijas upju — Daugavas un Lielupes — lejteces bija kuģojamas, un pa tām tika uzturēta tvaikoņu satiksme, pārvadājot pasažierus un saimnieciskas kravas. Pa šīm upēm notika tvaikoņu satiksme starp Jelgavu un Rīgu. Gaujai un Daugavai bija būtiska nozīme kā kokmateriālu pludināšanas ceļiem. Latvijas iekšējo ūdensceļu saimniecisko nozīmi ievērojami palielinātu projektējamais Ventas–Nemunas kanāls, kas savienotu Ventspili ar Vislas baseinu, un Rīgas–Hersonas ūdensceļš, kas savienotu Baltijas un Melno jūru. Šie projekti dārdzības dēļ tomēr netika īstenoti.

Līdztekus dzelzceļa transportam Latvijā izplatījās citi moderni transporta veidi. 19. un 20. gs. mijā Rīgā un Liepājā sākās pilsētas elektriskā transporta — tramvaja līniju — izbūve. Sāka attīstīties autotransports. 1910. gadā Latvijā bija 123 automobiļi un 40 motociklu. Parādījās pirmie taksometri Rīgā, pirmās starppilsētu autobusu līnijas, automobiļus sāka izmantot arī kravu pārvadājumiem.

Latvijas saimnieciskās attīstības, dzīvo starptautisko sakaru apliecinātāji

un simboli bija Latvijas ostas un kuģi. Rīgas, Liepājas un Ventspils ostas tika ievērojami paplašinātas un modernizētas. Sava nozīme kabotāžas kuģniecībā bija mazajām Rīgas jūras liča un Kurzemes piekrastes ostām — Ainažiem, Kolkai, Rojai, Mērsragam, Pāvilostai, kuras ar Rīgu saistīja tvaikoņu satiksme.

Strauji palielinājās Latvijas ostās ienākušo kuģu skaits un tonnāža. 1913. gadā trīs lielākajās Latvijas ostās — Rīgā, Liepājā un Ventspilī — ienāca milzīgs skaits kuģu — 5289 kuģi ar kopējo tonnāžu 3,6 miljoni tonnu. To vidū dominēja Vācijas un Lielbritānijas kuģi, tikai 15 procentu no šais ostās ienākošajiem kuģiem peldēja zem Krievijas karoga. Kara priekšvakarā Latvijas ostās bija reģistrēti 56 tvaikoņi, kas lielākoties piederēja vācu rēderejām, un 105 burinieki, kuru īpašnieki bija gandrīz tikai latvieši. Latvijā reģistrētie kuģi veidoja 64 procentus no Krievijas Baltijas jūras tirdzniecības tvaikoņu un 42 procentus no burinieku flotes.

Lai gan pēc 1910. gada burinieku būvi Latvijā praktiski izbeidza, pasaules jūras vagoja ap 700 latviešu burinieku. Uz šiem buriniekiem un jau minētajiem tvaikoņiem brauca ap 5000 jūrnieku. Baltijas jūras piekrastē ar zvejniecību nodarbojās ap 10 000 latviešu zvejnieku, kuriem piederēja vairāk nekā trīssarpus tūkstoši laivu.

Regulāra kuģu satiksme saistīja Latvijas ostas ar citām Krievijai impērijai piederošajām Baltijas jūras valstīm, kā arī ar Lielbritānijas, Beļģijas un Nīderlandes ostām. Tas, ka Latvijas ostas atradās uz tranzīta ceļiem starp Krieviju un Rietumeiropu, ka Liepāja un Ventspils praktiski bija neaizsalstošas ostas un tām bija ērta dzelzceļa satiksme ar Iekšskrieviju, noteica to pieaugošo lomu Krievijas ārējā tirdzniecībā. No 19. gadsimta beigām līdz 1913. gadam Latvijas ostu īpatsvars Krievijas ārējā tirdzniecībā pieauga no 14 līdz 24 procentiem. Rīgas ostas īpatsvars pieauga no 8 līdz 17 procentiem. No trešās nozīmīgākās impērijas ostas Rīga kļuva par pirmo. Īpaši strauji pieauga eksports — no Rīgas ostas trīs, no Ventspils ostas — piecdesmit sešas reizes. Kopumā caur Latvijas ostām gāja 28 procenti Krievijas eksporta.

No Rīgas, Liepājas un Ventspils ostām izveda kokmateriālus, linus, kaņepjus, labību, sviestu, olas, gaļu, ādas un kažokādas. Neilgi pirms kara Rīga bija lielākā kokmateriālu eksporta osta pasaulē. No Latvijas ostām izvestās Krievijas impērijas eksportpreces galvenokārt izveda uz Vāciju, Lielbritāniju, arī Beļģiju, Dāniju, Nīderlandi, Franciju un ASV.

Caur Latvijas ostām gāja arī 24 procenti Krievijas importa. Joprojām

galvenā vieta preču importā bija izejvielām — kaučukam, kokvilnai, akmeņogļēm, kā arī instrumentiem, mašīnām, iekārtām un to rezerves daļām. Pieaugot pieprasījumam pēc pārtikas un koloniāļprecēm, palielinājās siļķu, sāls, kafijas, tējas, kakao, garšvielu, augļu ievedums Latvijas ostās. Importa preču galvenās piegādātājas valstis bija Lielbritānija, Vācija, ASV, Zviedrija.

Ievērojama daļa no šīm eksporta un importa precēm palika Latvijas teritorijā, lai tiktu izmantotas rūpniecības vajadzībām un iedzīvotāju patēriņam.

Tirdzniecībā Latvijā 20. gadsimta sākumā dominējošās pozīcijās atradās ebreju un vācbaltiešu tirgotāji, kuriem piederēja tirdzniecības lielfirmas, augstāko kategoriju uzņēmumi. Latviešiem, kuru līdzdalība tirdzniecībā aizvien palielinājās, pārsvarā piederēja zemāku kategoriju tirdzniecības uzņēmumi. Pieauga gan tirdzniecības uzņēmumu, gan tās nozarē nodarbināto ierēdņu un strādnieku skaits. 19./20. gadsimta mijā četrās lielākajās Latvijas pilsētās — Rīgā, Liepājā, Daugavpilī un Jelgavā — tirdzniecībā un transportā strādāja 325 000 cilvēku jeb 14 procentu no tur strādājošiem iedzīvotājiem.

Baltijas latviešu daļa (Kurzemes un Vidzemes guberņās) Krievijas impērijas mērogā izcēlās ar tirdzniecības apgrozījumu un peļņu uz vienu iedzīvotāju (attiecīgi 312 un 20 rubļu), kuri bija četras reizes lielāki nekā visā impērijā kopumā.

Plašā tirdzniecība, pilsētu saimniecība, rūpniecības un lauksaimniecības attīstība nebija domājamas bez stabilām kredītiestādēm, kuru skaits Latvijas teritorijā 1914. gadā pārsniedza 300. Vietējā finansiālā joma bija vācbaltiešu kontrolē. Īpaši tas attiecās uz bankām: no Latvijas 11 privātajām bankām deviņās darbojās vācu kapitāls un tās vadīja vācieši. Izņēmums bija latviskā Jelgavas Komer banka un krievu kontrolētā Daugavpils Banka. Ievērojamāko banku vidū jāmin pati modernākā Baltijas banka — Rīgas Biržas banka un visapjomīgākos darījumus veicošā Rīgas Komer banka — otrā lielākā provinces komercbanka Krievijā. Līdzās veiksmīgām finansiālām operācijām bankas ar saviem ziedojumiem un atskaitījumiem deva nopietnu ieguldījumu kultūras, izglītības, komunālās saimniecības attīstībā.

Latvijā darbojās arī Krievijas Valsts bankas nodaļas un virkne Krievijas impērijas lielāko banku filiāļu. Lielās impērijas bankas pārņēma kontroli pār vairākiem lieliem Latvijas uzņēmumiem — Krievu-Baltijas vagonu fabriku, "Fēniksu" u. c. Tomēr izspiest vācbaltiešus kopumā no finanšu līderu pozīcijām Latvijas teritorijā šīm bankām neizdevās — viņi kontrolēja lielrūpniecības un lieltirdzniecības finansēšanu.

Ļoti plaši izplatītas Latvijā bija arī tās kredītiestādes, kuras izsniedza lētus kredītus vidējiem un sīkajiem rūpniekiem, tirgotājiem, namsaimniekiem, lauksaimniekiem un amatniekiem. Latvijas teritorijā neilgi pirms kara darbojās 41 savstarpējā kredītbiedrība un 236 krājaizdevu kases. Kredītbiedrības varēja izsniegt kredītus līdz 25 tūkstošiem rubļu, krājaizdevu kases kredīti parasti nebija lielāki par 1000 rubļiem. Latvijas krājaizdevu kasēs bija 112 000 biedru, tās aptvēra gandrīz 70 procentu latviešu lauksaimnieku. Krājaizdevu sabiedrības Latvijā bija unikāla parādība visas Krievijas impērijas mērogā. Krievijā krājaizdevu kasu noguldītāju vidū strādnieku bija tikai 5 procenti, bet Latvijā to bija 63 procenti, un 1905. gadā Vidzemes un Kurzemes krājaizdevu sabiedrību noguldījumu summa bija 43 procenti no visas Krievijas krājaizdevu sabiedrību noguldījumiem.

Gan savstarpējās kredītbiedrības, gan vēl lielākā mērā krājaizdevu kases apkalpoja latviešus un samērā īsā laikā ļāva izaugt un nostiprināties vērā ņemamam latviešu rūpnieku, tirgotāju, namīpašnieku slānim, piesaistīja kapitālus zemnieku saimniecībām. Daļu peļņas krājaizdevu kases un savstarpējās kredītbiedrības ziedoja skolām, stipendijām, kursiem, dažādiem kultūrizglītības pasākumiem Latvijas pilsētās un laukos.

Urbanizācija Latvijā 20. gs. sākumā. Rīga — daudznacionāla pilsēta. Rūpniecības un tirdzniecības attīstība Latvijā sekmēja vētrainu urbanizācijas procesu, strauji augot iedzīvotāju skaitam. 17 gadu laikā — no 1897. līdz 1914. gadam — pilsētu iedzīvotāju skaits bija pieaudzis 1,8 reizes, pārsniedzot miljonu, un to īpatsvars Latvijas iedzīvotāju vidū izauga no 29 līdz 40 procentiem. No visiem Latvijas pilsētniekiem ap 70 procentu bija koncentrēti trīs pilsētās — Rīgā, Daugavpilī un Liepājā. Lielpilsētas statusam (vairāk nekā 100 000 iedzīvotāju) tolaik atbilda Rīga un Daugavpils. Lielpilsētu iedzīvotāju procents Latvijas iedzīvotāju vidū sasniedza 25 procentus un Eiropā atpalika vienīgi no Lielbritānijas rādītājiem.

Pilsētu izaugsme notika stihiski un nevienmērīgi. To noteica ģeogrāfiskais izvietojums, satiksme, rūpniecības stāvoklis un citi faktori. No 1897. gada līdz 1914. gadam Rēzeknē un Valkā iedzīvotāju skaits dubultojās, bet Ventspilī pat trīskāršojās. Pilsētnieku skaitliskā pieauguma cēloņi bija pilsētu teritoriālā paplašināšana, dabiskais pieaugums, bet lielākais pieaugums radās mehāniskās migrācijas ceļā. Kurzemes un Vidzemes pilsētās vairāk par pusi iedzīvotāju bija ienācēji. Lielāko daļu ienācēju vidū veidoja Kurzemes un Vidzemes bezzemnieki, laukstrādnieki, lauku saimnieku jaunākie dēli un meitas. Apmēram katrs piektais ienācējs bija no citām guberņām. Citādi tas

bija ar Latgales zemniekiem. Mazattīstītajās Latgales pilsētās, kur dominēja ebreji, pastāvēja šaurs darba tirgus, un vietējie lauku iedzīvotāji devās darbā uz Krievijas guberņām un Rīgu.

Latvijas pilsētu iedzīvotāju vidū izpaudās pretruna starp pastāvošo iedzīvotāju dalījumu kārtās un modernā sabiedrībā pastāvošo dalījumu pēc īpašuma attiecībām un stāvokļa darbā. Nonākuši pilsētās, laucinieki joprojām palika zemnieki, bet pilsētnieku kārtai pieskaitīja namniekus, goda pilsoņus, tirgotājus, sīkpilsoņus, amatniekus. Pilsētu iedzīvotāju raibajā spektrā ietilpa arī muižnieki, garīdznieki, ierēdņi un karavīri.

Atšķirībā no laukiem iedzīvotāju nacionālais sastāvs Latvijas pilsētās bija neviendabīgs. 20. gadsimta sākumā gan situācija mainījās par labu pamatnācijai. Lielākajā daļā Kurzemes un Vidzemes pilsētu latvieši bija vismaz relatīvā vairākumā, bet septiņās pilsētās absolūtā vairākumā, veidojot vairāk nekā pusi no iedzīvotāju skaita. Vācbaltiešiem mehāniskā pieauguma iespējas bija minimālas, un lielākajās pilsētās — Rīgā, Liepājā, Jelgavā — viņi jau bija atvirzīti uz tālākām vietām.

Cara valdības rusifikācijas politika, ieplūdinot Baltijas guberņās krievus, ievērojami palielināja krievu iedzīvotāju skaitu pilsētās, īpaši Rīgā un Liepājā, kur viņi bija attiecīgi otrā un ceturtā lielākā etniskā grupa. Rīgā un Liepājā strauji palielinājās arī poļu un lietuviešu skaits.

Gluži citāda situācija bija Latgalē, kur visās pilsētās dominēja ebreju iedzīvotāji. Nozīmīgu iedzīvotāju daļu veidoja arī krievi, baltkrievi un poļi. Latviešu īpatsvars Latgales pilsētās joprojām bija neliels — piemēram, Ludzā 4,6 procenti, Rēzeknē — 12,8 procenti. Ebreju īpatsvars bija nozīmīgs arī Rīgā un Liepājā, kur tie veidoja ceturto un trešo lielāko etnisko grupu (attiecīgi 7 un 15 procentus no iedzīvotājiem).

Arī konfesionāli Latvijas pilsētu iedzīvotāju spektrs iezīmējās plašs. Dominēja protestantisms, jo divas trešdaļas latviešu un vācbaltiešu bija luterāņi. Trešdaļa latviešu, lielākā daļa baltkrievu, poļu un lietuviešu bija katoļi. Krievi, daļa baltkrievu, neliels skaits lietuviešu bija pareizticīgie. Dažās vietās daudz bija vecticībnieku — krievu un baltkrievu. Gandrīz visi ebreji bija mozusticīgie.

Gadsimtu mijā galvenā pilsētnieku nodarbošanās bija rūpniecība — tajā bija nodarbināti 36 procenti pilsētnieku, par mājkalpotājiem strādāja 17 procenti pilsētnieku, attiecīgi 13 un 7 procenti bija nodarbināti tirdzniecības un transporta nozarē, bet valsts dienestā, sabiedriskās iestādēs un brīvās profesijās strādāja 6 procenti pilsētnieku.

Īpašu vietu šai urbanizācijas procesā ieņēma Rīga. Iedzīvotāju skaits 20. gadsimta sākumā Rīgā strauji palielinājās — no 1897. gada līdz 1913. gadam tas bija pieaudzis par 88 procentiem un sasniedza 482 000 cilvēku. Rīga bija Baltijas lielākā pilsēta, tās tirdzniecības, rūpniecības un kultūras centrs. Rīgā dzimušo iedzīvotāju skaits veidoja nedaudz vairāk par trešdaļu no pilsētnieku kopskaita. Pārējie bija vidzemnieki, kurzemnieki, kā arī ienācēji no Krievijas guberņām.

Rīdzinieki gan nodarbošanās, gan reliģijas, gan izglītības un nacionālā statusa ziņā veidoja raibu ainu. Rīga 20. gadsimta sākumā pavisam noteikti bija kļuvusi par daudznacionālu pilsētu. 1913. gadā Rīgā dzīvoja latvieši, krievi, vācieši, kā arī poļi, ebreji, lietuvieši un citu tautu pārstāvji. 42 procenti pilsētnieku nestrādāja algotu darbu, 39 procenti bija strādnieki un 16 procentu — turīgi pilsoņi (īpašnieki, ierēdņi, brīvo profesiju pārstāvji). Vairākums Rīgas iedzīvotāju bija protestanti (galvenokārt vācieši un latvieši). Daļa latviešu, lielākā daļa baltkrievu un gandrīz visi Rīgas poļi un lietuvieši bija katoļi. Krievi un daļa latviešu bija pareizticīgie, gandrīz visi ebreji — mozusticīgie. 1913. gadā 86 procenti Rīgas iedzīvotāju prata lasīt un rakstīt. Visvairāk analfabētu bija starp ienācējiem no Krievijas un Lietuvas.

Latviešu īpatsvars Rīgā bija vislielākais, tomēr sakarā ar straujo iedzīvotāju pieplūdumu no citām Krievijas guberņām tas bija nedaudz mazāks nekā gadsimtu mijā. Latviešu vairākums bija nodarbināti rūpniecībā un tirdzniecībā. Puse no visiem mājkalpotājiem Rīgā bija latvieši, arī pilsētas namsaimnieku vidū dominēja latvieši.

Tomēr Rīgas turīgajā pilsonībā latviešu pozīcijas bija diezgan vājas. Augstāko ierēdņu un brīvo profesiju pārstāvju vidū latviešu bija nedaudz vairāk par vienu piekto daļu. Latviešiem piederēja daudzi amatniecības un nelieli rūpniecības uzņēmumi. Svarīgākās rūpniecības nozares un visi nozīmīgākie uzņēmumi piederēja cittautiešiem, kuri gan labprāt savos uzņēmumos nodarbināja tieši latviešu strādniekus kā izglītotākos un kvalificētākos Rīgas strādnieku vidū. Salīdzinājumā ar gadsimta miju bija trīs reizes pieaudzis latviešu domnieku skaits Rīgas Domē, tomēr nopietni apdraudēt vācbaltiešu pozīcijas Rīgas pārvaldē latvieši nespēja. Ļoti daudzi Rīgas latvieši prata vācu un krievu valodu, un, kaut gan oficiālā līmenī latviešu valodai nebija atzītas tādas pašas tiesības kā krievu un vācu valodai, to tomēr neoficiāli uzskatīja par trešo vietējo valodu.

Ļoti strauji — vairāk nekā divas reizes — kopš gadsimtu mijas pieauga krievu valodā runājošo rīdzinieku (galvenokārt krievu) skaits. Vairākums

militārpersonu, katrs piektais ierēdnis un brīvo profesiju pārstāvis, katrs ceturtais Rīgas strādnieks, katrs piektais pilsētas mājkalpotājs piederēja pie šīs iedzīvotāju grupas.

Turīgo krievu pilsoņu pozīcijas Rīgā bija visai pieticīgas. Daži krievi gan kļuva par namīpašniekiem, bet to īpatsvars pilsētas namīpašnieku vidū bija mazāks salīdzinājumā ar vāciešiem un latviešiem. Krieviem piederēja vairāki tirdzniecības uzņēmumi, kā arī nelieli un vidēji rūpniecības uzņēmumi. Vienīgais krieviem piederošais lieluzņēmums bija Sergeja Kuzņecova porcelāna fabrika. Krievu ekonomiskās pozīcijas Rīgā visumā bija vājas, un tās nekādā ziņā nevarēja salīdzināt ar vācu un ebreju pozīcijām. Krievu valodai Rīgā bija oficiālas valsts valodas statuss, tā bija oficiālā izglītības un lietvedības valoda, ar kuras palīdzību cara administrācija centās realizēt rusifikāciju.

Kaut arī krievu valodā runājošo skaits strauji pieauga, Rīgas nekrievu iedzīvotājiem tieša pārkrievošanās nedraudēja, jo krieviski runājošie iedzīvotāji uzskatu, sociālā stāvokļa un izglītības ziņā bija ļoti nevienādabīgi. Viņi vāji zināja citas valodas, viņu kultūras un izglītības līmenis bija salīdzinoši zems. Pavisam savrupu grupu veidoja Rīgas vecticībnieki, kurus no pārējiem krieviski runājošiem šķīra arī reliģija.

Salīdzinājumā ar 19. gadsimtu ļoti strauji bija samazinājies vāciešu īpatsvars pilsētas iedzīvotāju vidū. Viņi galvenokārt bija intelīgenes pārstāvji. Ievērojams skaits vāciešu bija rūpniecības, tirdzniecības, satiksmes augstākie ierēdņi un brīvo profesiju pārstāvji. Salīdzinoši daudz vāciešu vidū bija rantjē, pensionāri un skolēni. Rūpniecības strādnieku vidū vāciešu īpatsvars nebija liels, tomēr viņi visi bija augsti kvalificēti strādnieki.

Vāciešiem joprojām saglabājās spēcīgas pozīcijas un ietekme pilsētas ekonomiskajā, sociālajā un garīgajā dzīvē, kā arī pilsētas pašpārvaldē. Rīgas namīpašnieku vidū gandrīz trešdaļa bija vācieši. Vācu domnieku skaits Rīgas Domē gan samazinājās, tomēr joprojām pilsētas pašvaldībā saimniekoja vācieši, kuri deleģēja vairāk par pusi visu domnieku. Vietējiem vācbaltiešiem kopā ar Vācijas vāciešiem bija noteicošā loma Rīgas lielrūpniecībā, bankās un lieltirdzniecībā. Lielākā daļa Rīgas lielo fabriku piederēja vāciešiem, arī lielākie kuģi, amatnieku darbnīcas, viesnīcas, restorāni.

Vācbaltieši Rīgā bija ļoti saliedēta un vienota iedzīvotāju grupa ar lielu ekonomisko un politisko pieredzi, attīstītu sabiedrisko dzīvi, augstu kultūras un izglītības līmeni, viņi dibināja vispusīgus kontaktus ar Rietumeiropu. Vācu valoda paralēli krievu valodai tika oficiāli lietota un atzīta Rīgā. Tās ietekme bija ļoti liela. Arī citi Rīgas nacionālo grupu pārstāvji, galvenokārt

latvieši un ebreji, bija guvuši vācisku izglītību, ģimenē runāja vāciski un tika audzināti vācu kultūras tradīcijās. Pašā Rīgas veidolā, tās izskatā, tradīcijās, iedzīvotāju uzvedībā un savstarpējā saskarsmē saglabājās daudz vācisko elementu, tādēļ Rīgu arī vēl 20. gadsimta sākumā dēvēja par vācu pilsētu.

Bija pieaudzis arī ebreju skaits. Viņi līdzās vāciešiem bija gan lielāko rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumu īpašnieki, gan Rīgas namsaimnieki. Ebreju iedzīvotāji Rīgā bija kulturāli un izglītoti, labi prata vietējās valodas, arī latviešu. Viņi uzturēja ciešus sakarus ar ārzemēm. Daudz ebreju bija intelligences vidū. Līdz ar to viņiem Rīgā nebija tādu integrācijas problēmu kā krieviem. Strauji auga arī poļu un lietuviešu skaits.

Gadsimta sākumā Rīgā bija izveidojusies unikāla daudznacionāla vide. Valodu, reliģijas, kultūras un tradīciju ziņā tajā valdīja liela dažādība. Tomēr rīdzinieki kopumā iecietīgi izturējās cits pret citu, ja neņem vērā latviešu tradicionālo "rīvēšanos" ar vācbaltiešiem. Latvieši — lielākā nacionālā grupa Rīgā — demonstrēja augsti vērtējamu toleranci pret citu tautu pārstāvjiem.

Rīga bija arī transporta ceļu krustpunkts, Krievijas vārti uz Rietumiem. Pilsētā saplūda un krustojās Rietumu un Austrumu, Dienvidu un Ziemeļu iezīmes un tradīcijas. Bija izveidojusies moderna, savdabīga Eiropas nozīmes metropole.

Latvijas saimniecība un iedzīvotāji Pirmā pasaules kara gados. Kara laikā negatīvu ietekmi uz Latvijas saimniecisko un sociālo dzīvi noteica vairāki faktori. Visu kara laiku Latvijas teritorija atradās vai nu piefrontes, vai tiešas karadarbības joslā. Kurzeme kopš 1915. gada, Rīga un daļa Vidzemes kopš 1917. gada, bet visa Latvijas teritorija 1918. gadā atradās vācu okupācijā. Ziemeļvidzemi un Latgali smagi skāra lielinieku diktatūras sociālekonomiskie eksperimenti 1917./1918. gada mijā.

Lauksaimniecību grāva darbspējīgo vīriešu mobilizācija armijā, biežas labības, zirgu un liellopu rekvizīcijas. Muižu saimniecības, izmantojot muižnieku iespējas un sakarus, centās no rekvizīcijām un nodokļiem izvairīties, visu to smagumu uzvelot zemniekiem. Tas vēl vairāk saasināja sociālās pretrunas starp zemniekiem un muižniekiem. 1916. gada likums par dažu muižnieku privilēģiju atcelšanu neko būtisku šajās attiecībās nemainīja. Saimnieciskā konkurence starp zemnieku un muižas saimniecībām saasinājās, un muižas aizvien vairāk zaudēja savu ekonomisko potenciālu. Tās pārtrauca eksistēt kā daudznozaru saimniecības. Konfiscējot muižas un pārvēršot tās padomju saimniecībās, lielinieki gan kļuva populāri plašos lauku

iedzīvotāju slāņos, bet saimnieciskā ziņā pozitīvus rezultātus neguva. 1917. un 1918. gadā Latvijā bija smaga pārtikas krīze.

Karadarbība bija skārusi un ierakumi izvagojuši vairāk nekā pusi Latvijas pagastu. Bija zaudēta ceturtdaļa no pirmskara aramzemes platības, ievērojami samazinājies mājlomu skaits, sagrauta augstākā lopkopība. Karā tika nopostīti 10 procentu ēku un daļēji cieta 14 procentu ēku.

Karš smagi skāra transportu un tirdzniecību, rūpniecību, naudas sistēmu. Transports, galvenokārt dzelzceļš, tika pakļauts armijas vajadzībām, tomēr rosība dzelzceļu būvē turpinājās arī kara gados. Gan Vidzemē, gan arī okupētajā Kurzemē galvenokārt militārām vajadzībām izbūvēja dzelzceļa līnijas (lielākoties šaursliežu), un kara laikā Latvijas dzelzceļu kopgarums palielinājās par vienu trešo daļu. Karam beidzoties, daudzi dzelzceļi, arī šosejas un tilti, bija izpostīti.

Sākoties karam, vācu flote bloķēja Baltijas jūru, un Latvijas tirdzniecība ar Rietumeiropas valstīm faktiski tika pārtraukta. Latvijas rūpniecība vairs nevarēja saņemt tai tik vajadzīgo kurināmo un izejvielas. Lielus zaudējumus cieta tirdzniecības flote, un, karam beidzoties, no tās palika tikai niecīgas atliekas. Kādreiz tik dzīvās Latvijas ostas bija pamirusas. Kritās rubļa kurss, un, bankām un krājkasēm sašaurinot noguldījumu izmaksu, daudzi noguldītāji zaudēja savus ietaupījumus. Arī vācu okupācijas varas, jaunās demokrātiskās Krievijas un Iskolata republikas finanšu sistēma bija nestabila, un, karam beidzoties, par kādreiz ziedošo kredītiestāžu sistēmu Latvijā bija palikušas tikai atmiņas.

Karam sākoties, dažas Latvijas rūpnīcas drudžaini un lielā daudzumā ražoja militāro tehniku (pirmo tanka prototipu pasaulē, bruņautomobiļus, mobilo zenītartilēriju). Tomēr kopumā rūpniecību piemeklēja smaga krīze. Pastāvīga izejvielu un kurināmā trūkuma dēļ uzņēmumi samazināja vai pārtrauca ražošanu. Nelielās fabrikas izputēja. 1915. gadā Liepājā strādāja tikai trīs lielākās rūpnīcas. Ievērojami pasliktinājās pilsētu apgāde. Latvijas pilsētās sākās bezdarbs, un strādnieki devās vai nu uz laukiem, vai uz lielajām Krievijas pilsētām meklēt darbu.

Taču īpaši lielus zaudējumus Latvijas rūpniecībai sagādāja fabriku un rūpnīcu evakuācija 1915. gadā, kas skāra galvenokārt Rīgu. Trīsdesmit tūkstošos vagonu tika aizvestas mašīnas un iekārtas, izejvielas un transportlīdzekļi, bāznīcu zvani un vara jumti 186 miljonu rubļu vērtībā. Divtūkstoš vagonos izveda Latgales lielākā rūpniecības centra — Daugavpils — 75 uzņēmumus. Pavisam 1915. gadā uz Iekšējās Krievijas izveda 523 rūpniecības

uzņēmumus ar visām mašinām un iekārtām, 80 procentu no šī skaita veidoja Rīgas uzņēmumi.

Evakuācija izvērtās par visīstāko Latvijas izlaupīšanu; visvairāk cieta Rīga un Vidzeme. Uz Krieviju devās arī aptuveni ceturtdaļmiljona rīdzinieku — strādnieki un viņu ģimenes locekļi. Evakuēja arī valsts iestādes un skolas. 1916. gada vidū Rīgā darbojās vairs tikai 31 neliels uzņēmums ar 1500 strādniekiem. Rūpnīcu korpusos vai nu izvietoja armijas daļas, vai tie stāvēja tukši. No plaukstošas rūpniecības un kultūras metropoles Rīga pārvērtās klusā, provinciālā pilsētā. Karam beidzoties, rūpniecības pirmskara izpratnē Latvijā vairs nebija.

1915. gadā Kurzemes bēgļi ievadīja Latvijas iedzīvotāju lielas daļas bēgļu gaitas. Vēlāk tiem pievienojās arī Vidzemes bēgļi. Latvijas bēgļi pēc cara valdības pavēles atstāja piefrontes joslu un devās gan uz Ziemeļlatviju un Austrumlatviju, gan Igauniju, Pēterburgu, Maskavu, tuvākajām Iekškrīevijas guberņām, gan Ukrainu, Urāliem, Sibīriju. Tas bija stihisks process, kas ilga līdz 1917. gadam. Bēgļu kustībai vērsties plašumā, cara administrācija absolūti nespēja risināt bēgļu sarežģītās problēmas. Latviešu bēgļi kļuva par kara posta simbolu. Viņu stāvoklis bija neapskaužams. Trūkums, slimības, bezcerība un kapu rindas iezīmēja bēgļu gaitas. 1916. gadā milzīgajos Krievijas plašumos uzturējās vairāk nekā 800 000 bēgļu. Puse latviešu jeb viena trešdaļa Latvijas iedzīvotāju bija pametuši savu zemi. Nekur citur Pirmā pasaules kara laikā šis rādītājs nebija tik augsts, turklāt situācijā, kad Latviju pakāpeniski okupēja vācu karaspēks. Milzīgais bēgļu skaits faktiski izvirzīja jautājumu — būt vai nebūt Latvijai un latviešu tautai?

Karš radikāli mainīja Latvijas iedzīvotāju nacionālo un sociālo sastāvu. Vācbaltiešus skāra Krievijā uzbangojušais pretvācu noskaņojums, un sākās to personu izsūtīšana uz Sibīriju, kuras simpatizēja Vācijai. Vācbaltiešu sabiedrība 1915.–1916. gadā izjuka un sadalījās. Kurzemē, vācu armijas okupētajā teritorijā, daudzi, galvenokārt Kurzemes muižnieki, pieslējās Vācijai, cerot ar tās palīdzību nodrošināt savas privilēģijas un varu. Vidzemē joprojām darbojās muižnieku landtāgs un daudzi vietējie vācieši saglabāja uzticību Krievijai. Tūkstošiem vācbaltiešu gan piespiesti, gan evakuācijas rezultātā nonāca Krievijā, ieplūda krievu sabiedrībā un vairs neatgriezās. 1917. gadā pēc Rīgas ieņemšanas un Oktobra apvērsuma Krievijā Latvijas vācbaltieši noteikti nosvērās Vācijas pusē.

Uzskatot, ka ebreji simpatizē Vācijai, no savām dzīvesvietām pēc Krievijas augstākās militārās administrācijas pavēles 1915. gadā tika padzīti

40 tūkstoši Kurzemes ebreju. Kara laikā no Latvijas uz Iekškrieviju spiesti vai brīvprātīgi pārcēlās 75 procenti Latvijas ebreju — vairāk nekā 130 tūkstoši cilvēku.

Samazinoties Krievijas administratīvajam aparātam Latvijas teritorijā, liels skaits krievu ierēdņu ar savām ģimenēm atstāja Latviju. Arī krievu tirgotāji un rūpnieki devās uz Iekškrieviju. Pāris gadu laikā Rīgā vien krievu skaits samazinājās gandrīz astoņkārtīgi. Ievērojami samazinājās arī Latvijas teritorijā dzīvojošo poļu un lietuviešu skaits.

Latvija relatīvi bija viena no visvairāk karā cietušajām Eiropas teritorijām, kara postījumu ziņā to pārspēja vienīgi Beļģija un iedzīvotāju zaudējumu ziņā — vienīgi Serbija.

2.2. IEKŠPOLITISKĀ ATTĪSTĪBA

20. gadsimta sākumā latviešu apdzīvotie novadi — Vidzeme, Kurzeme un Latgale — vēl joprojām neveidoja vienu administratīvu vienību, bet ietilpa trīs dažādās Krievijas guberņās. Kurzemes guberņa ietvēra desmit latviešu apdzīvotos apriņķus, Vidzemes guberņa — četrus latviešu un piecus igauņu apriņķus, Vitebskas guberņa — trīs latviešu apriņķus. Latviešu apdzīvotajos apriņķos bija 20 pilsētu, 61 miests un 490 pagastu. Kopā ar Igaunijas guberņu Vidzemi un Kurzemi dēvēja par impērijas Baltijas provincēm jeb Baltijas guberņām. Vitebskas guberņa bija viena no Krievijas ziemeļrietumu guberņām, tādējādi turpinājās Latgales atrautība no pārējiem diviem Latvijas novadiem. Krievijas iestādes neatzina un neatļāva lietot jēdzienu "Latvija" latviešu apdzīvotās teritorijas apzīmēšanai.

Vietējās pārvaldes organizācija Latvijā bija līdzīga impērijā vispār pastāvošajai. Augstākie valsts varas pārstāvji, kas atradās birokrātiski policejiskā aparāta priekšgalā, bija gubernatori. 20. gadsimta sākumā bija pilnīgi pārtraukta iepriekšējā gadsimta prakse, kad gubernatorus izraudzījās no vācbaltiešu vidus. Tagad gubernatoru amatus ieņēma cīņā un iekšlietu ministram pakļautie krievu ierēdņi. Latvijas pilsētās Rīgā un Jelgavā atradās Vidzemes un Kurzemes guberņu centri un gubernatoru rezidences.

Gubernatori ar guberņu iestāžu starpniecību kontrolēja pašvaldības. Pilsētu lietu pārvaldes pārzināja pilsētu pašpārvaldes lietas, zemnieku lietu pārvalde — pagastu pašpārvaldi. Fabriku likumdošanas ievērošanu, strādnieku sadzīves un noskaņojuma izpēti guberņās veica fabriku inspekcijas.

Apriņķu teritorijā valdību un augstāko policijas varu pārstāvēja apriņķu priekšnieki. Visa guberņu policija bija gubernatora pārziņā. Policistu vidū bija daudz latviešu, bet pārsvarā viņi ieņēma policijas zemākos amatus. Impērijas politisko policiju Latvijā pārstāvēja guberņu žandarmērijas pārvaldes, Rīgas un Daugavpils dzelzceļa žandarmu nodaļas un apsardzes nodaļas — ohrankas (Rīgas rajons). Latvijas teritorijā dislocējās ap 40 000 vīru lielas Krievijas karaspēka daļas.

20. gadsimta sākumā Krievijā joprojām pastāvēja arhaiska valsts iekārta, kurā nebija vietas nedz konstitūcijai, nedz parlamentam; patvaldība atteicās risināt sociālas problēmas un iesaistīt tautu valsts pārvaldē. Krievija bija policejiska valsts šī vārda pilnā nozīmē. Baltijas guberņās pamatiedzīvotāju dzīves limenis, sadzīve, tradīcijas, kultūras īpatnības tos vairāk tuvināja Rietumeiropai. Tādēļ latvieši jo asāk izjuta cara patvaldības nedemokrātisko, policejiski represīvo režīmu.

Vietējais administratīvais aparāts ierobežoja Baltijas guberņu autonomiju un nostiprināja centrālo varu. Likvidējot Vidzemes un Kurzemes guberņu tradicionālās vietējās īpatnības, tās tika tuvinātas īsti krieviskām guberņām. Tika realizēta šovinistiska nacionālā politika, piešķirot īpašas priekšrocības krieviem, izvēršot pārkrievošanu, krieviskojot izglītības sistēmu, valsts un pašvaldības iestāžu darbvedību, favorizējot pareizticīgo baznīcu. Joprojām aktuāls bija Latvijā tradicionālais konflikts starp vācbaltiešu muižniecību un impērijas centrālo varu. Tam arvien noteiktāk pievienojās konflikts starp latviešiem un igauņiem, no vienas, un centrālās varas oficiālo krieviskumu, no otras puses.

Vācbaltiešu publicistu vairākums (Karls Širrens, Astafs Tranzē-Rozeņeks) asi nosodīja rusifikāciju, saskatot tajā draudus vācu kultūras dominantei Baltijā un vērtējot to kā sociālpolitiskās spriedzes galveno cēloni. Pēc Nikolaja II nākšanas tronī rusifikācijas spiediens pret vācbaltiešiem sāka noplakt un viņiem atkal bija lielas iespējas ietekmēt gan gubernatorus, gan centrālo administrāciju. Bruņniecības līderi bija regulārā saskarsmē ar Pēterburgas vadošajām iestādēm, nemītīgi meklēja kontaktus valdības līmenī un privātus kontaktus ar ietekmīgiem ļaudīm. Viņi veiksmīgi izmantoja plašos radnieciskos sakarus Krievijas birokrātijas visaugstākajās aprindās, stiprās pozīcijas cara galmā, īpaši ķeizarienei Aleksandrai tuvās aprindās. Vācbaltiešu elite tādā veidā spēja panākt pat sev nevēlamā Vidzemes gubernatora Mihaila Paškova atstādināšanu.

Krievu gubernatori un vācbaltiešu elite parasti sapratās itin labi un ātri

atrada kopīgu valodu. Krievu ierēdņi nezināja vietējos apstākļus un tradīcijas, tādēļ bez vācbaltiešu palīdzības un līdzdalības viņi nespēja iztikt. Sava loma te bija arī kopīgajām sociālajām interesēm un vācbaltiešu gadsimtos izkoptajai mācai sadzīvot ar katru oficiālo varu. Vācbaltieši iekļuva daudzās Vidzemes un Kurzemes guberņas administrācijas instancēs un policijā, ieņēma tur visai atbildīgus amatus. Tā, piemēram, no desmit Kurzemes guberņu zemnieku lietu komisāriem deviņi bija vācbaltiešu muižnieki, daudz vācbaltiešu kļuva par apriņķu priekšniekiem, viņu palīgiem, policijmeistariem utt.

20. gadsimta sākumā Latvijas laukos joprojām darbojās vācbaltiešu muižniecības izveidotās augstākā līmeņa pašvaldības — landtāgi. Landtāgu kompetencē bija visu muižniecības lietu, kā arī zemes un zemnieku lietu izskatīšana. Landtāgi piedalījās daudzu reģionam svarīgu jautājumu izlemšanā un izstrādāja gandrīz visus zemnieku likumus. Landtāgiem bija arī likumdošanas iniciatīvas tiesības. Muižniecības un finanšu jautājumos landtāgi bija suverēni, valstij nebija tiesību kontrolēt muižniecības kasi. Īpašas privilēģijas saglabāja Kurzemes muižniecība: tās landtāgs visas vietējās lietas kārtoja pilnīgi patstāvīgi. Vidzemes muižniecības intereses landtāgs realizēja ar ievēlēto personu — landmaršala un landrātu kolēģijas — starpniecību. Landrātu kolēģija lielā mērā vadīja un kontrolēja Vidzemes lauku dzīvi tās dažādās izpausmēs. Vidzemes landtāga uzticības persona — t. s. rezidējošais landrāts — pastāvīgi uzturējās Rīgā. Viņa uzdevumos ietilpa vietējo valsts varas pārstāvju un iestāžu ietekmēšana un muižniecības informēšana par šo iestāžu darbu. Rezidējošā landrāta reālā vara padarīja to Vidzemē par otro ietekmīgāko cilvēku aiz gubernatora.

Landtāgi kā muižniecības pārstāvniecības orgāni pauda ļoti šaura iedzīvotāju slāņa intereses. Tie prasīja prasījās pēc radikālas modernizācijas: atcelt muižnieku privilēģijas, demokratizēt landtāgu, ļaut vēlēšanās piedalīties plašiem iedzīvotāju slāņiem. Iespējamās bija arī vēl radikālākas pārmaiņas Kurzemes un Vidzemes pašpārvaldē, likvidējot vecās un radot jaunas pašpārvaldes institūcijas. Baltijas muižniecībai šādas alternatīvas nebija pieņemamas. Tāpēc pastiprinājās administratīvi birokrātiskais spiediens, gan saglabājot vēl landtāgu ietekmi laukos.

Latgales muižnieku ietekme nebija salīdzināma ar Vidzemes un Kurzemes bruņniecības ietekmi. Tai bija daudz ierobežotāks raksturs, un tā bija līdzīga krievu muižniecības ietekmei Krievijas impērijas deviņās rietumu guberņās.

udil Zemnieku kārtas intereses Vidzemes un Kurzemes guberņās pārstāvēja pagastu pašvaldības, kuras darbojās pēc 1866. gada likuma. Pašvaldības vēlēja pagasta sapulce, kurā katram saimniekam bija viena balss, bet 10 bezzemniekiem — viena balss (kopš 1904. gada arī katram bezzemniekam bija viena balss). Pagasta sapulce vēlēja vietnieku pulku un pagasta tiesu. Vietnieku pulks savukārt izvēlēja pagasta vecāko, kurš bija augstākā amatpersona pagastā. Pagasta vecākais un vairāki tā vietnieki veidoja pagasta valdi.

1812 Pagasta pašvaldība izlēma visus pagasta saimniecības, finanšu, sabiedriskos jautājumus. Tiesu vara pagastos bija šķirta no pārējās pagasta administrācijas varas. Pagasta tiesa izskatīja sīkas civillietas un krimināllietas. Pagastu pašvaldības faktiski bija latviešu pārziņā, lai gan guberņas iestādes tās sīkumaini kontrolēja. Guberņas zemnieku lietu pārvaldes priekšnieks bija pats gubernators. Lielas tiesības bija iekšlietu ministra ieceltajiem zemnieku lietu komisāriem. Komisāri pārraudzīja visas pagasta dzīves jomas, izņemot pagastu tiesas, spēja atcelt jebkuru pagasta valdes lēmumu un atstādināt pagasta amatpersonas. Komisāru iespējas un kompetence bija liela, taču zemnieku labā šīs amatpersonas tikpat kā neko nedarīja. Gan vācbaltiešu muižnieki, gan krievu ierēdņi, kas pildīja komisāru amatus, pārstāvēja muižnieku intereses un konfliktos starp muižām un pagastiem visbiežāk nostājās muižnieku pusē. Lai gan pagastu pašvaldību darbība bija ierobežota, tās tomēr latviešu zemniekiem bija zināma politiska skola.

Latgalē lauku pašvaldību uzbūve būtiski atšķīrās no Kurzemes un Vidzemes. Tā kā Latgales pagasti bija daudz lielāki par abu pārējo Latvijas reģionu pagastiem, tur bija divpakāpju lauku pašvaldības. Zemāko pakāpi veidoja lauku sabiedrība, kurā ietilpa vienas muižas zemnieki, kas pilnsapulcē ievēlēja stārstu ar palīgiem. Augstākā līmenī pagastu pārvaldīja pagasta sapulce, pagasta vecākais (staršina) un pagasta valde (staršina ar palīgiem un stārstiem).

1812 Pagastu pašvaldības Latgalē kontrolēja zemes priekšnieki, kuru funkcijas bija līdzīgas Kurzemes un Vidzemes zemnieku lietu komisāriem. Zemes priekšnieks varēja būt tikai muižnieks, kurš pildīja gan pārvaldes, gan tiesas funkcijas. Latgalē darbojās 16 zemes priekšnieku. Latgalē katrā apriņķī vēl funkcionēja apriņķa sapulce, kura arī apvienoja pārvaldes un tiesas funkcijas un varēja atcelt pagasta tiesu lēmumus.

1812 Gadsimta pirmajos gados plašu rezonansi ieguva pašvaldību vēlēšanas un ar tām saistītā politiskā cīņa. 1892. gada Krievijas pilsētu nolikums, kas attiecās arī uz Latvijas pilsētām, atstāja tām vienīgi saimnieciskās darbības

jomu un, nosakot augstu īpašuma cenzu, trīskārt samazināja pašvaldību vēlēšanu skaitu. Latvijā balsstiesības bija tikai apmēram 1,2 procentiem pilsētu iedzīvotāju. Gubernatori un gubernu pilsētu lietu pārvaldes realizēja pašvaldību birokrātisku aizbildniecību un kontroli.

Tieši jaunā gadsimta sākumā pilsētu sabiedrības attieksmē pret pašvaldību vēlēšanām iezīmējās noteikts pavērsiens. Krasi pieauga vēlēšanu aktivitāte un kandidātu skaits. To noteica saimnieciskais uzplaukums pilsētās, kas paplašināja vēlēšanu loku. Līdzdalība pašvaldībā saimnieciski spēcīgajai Latvijas pilsētu pilsonībai bieži bija gandrīz vai vienīgā pašapliecināšanās un sabiedriski politiskās darbības iespēja. Amats domē ļāva arī ieņemt labi algotas vietas pilsētu iestādēs, iegūt izdevīgus pasūtījumus, radīt izdevīgus nosacījumus saimnieciskai darbībai.

Latviešu iedzīvotāju īpatsvara pieaugums pilsētās, viņu turības pieaugums padarīja latviešu kandidātus par reāliem konkurentiem vācbaltiešu dominantei Vidzemes un Kurzemes pilsētu pašvaldībās. Palielinājās politiskais saspīlējums: veiksmē pilsētu domes vēlēšanās kļuva arī par nacionālās cieņas jautājumu. Vācbaltieši svaru kausos lika saimniecisko varenību, milzīgo sabiedrisko pieredzi un kompromisu māku. Latvieši varēja atbildēt ar vēlēšanu skaita pieaugumu, augošām sabiedriskām, saimnieciskām pretrunām un enerģiju, taču to mazināja nepietiekamā pieredze, nevienprātība un izmanības trūkums. Latviešu vēlētni prasīja izlīdzinošās taisnības principu, nodrošinot katras tautības vēlēšanu skaitam atbilstošu domnieku skaitu. Vācbaltieši, akcentējot savu saimniecisko spēku, aicināja vēlēšanu balsis nevis "skaitīt", bet "svērt".

Pilsētu pašvaldību vēlēšanas rādīja arī ievērojamas izmaiņas vācbaltiešu un latviešu pilsonības nogrupējumu veidošanas principos. Izteikti nacionālās norobežošanās vietā arvien biežāk izpaudās saimniecisku interešu kopība. Gan latviešu, gan vācu pilsonība sašķēlās liberāļos un konservatīvajos, kam pieslēgās arī inteliģence. Tiesa, vācbaltiešu korporatīvais instinkts un konservatīvisms saturēja tos ciešāk nekā latviešu pilsonību. Pirmajās 20. gadsimtā notikušajās pilsētu domju vēlēšanās dažādās Latvijas pilsētās gan pieauga ievēlēto latviešu skaits un dažās mazās Latvijas pilsētās — Valmierā, Tukumā, Slokā, Jaunjelgavā — viņi domēs ieguva pārsvaru. Tomēr lielajās pilsētās — Rīgā, Liepājā, Jelgavā — vācbaltiešu dominējošais stāvoklis domēs saglabājās. Vācbaltieši veiksmīgi slēdza vienošanos ar krievu, ebreju pilsoņiem, opozicionārām latviešu grupām un tādējādi izvērsa vienotas frontes draudus.

Rīgas Domes vēlēšanas 1901. gadā un politiskā cīņa ap tām paātrināja arī visietekmīgāko latviešu pilsonības aprindu šķelšanos. Konservatīvā spārna redzamākie darbinieki bija Frīdrihs Veinbergs, Arveds Bergs, liberālajās aprindās — Vilis Olavs un Pēteris Bisenieks. Frīdriha Veinberga uzurpatoriskie centieni gan sašķēla latviešu pilsonību, bet viņa latviešu pilsoņu organizētāja un vācbaltiešu pretinieka oreols nodrošināja tam plašas latviešu simpātijas.

Gadsimtu mijā ievērojami aktivizējās latviešu sociāldemokrāti. Latviešu sociāldemokrātiskās emigrācijas centri atradās ASV, Lielbritānijā un Šveicē. Te tika izveidotas pirmās latviešu sociāldemokrātu organizācijas — Latviešu sociāldemokrātu savienība Bostonā un Vakareuropas Latviešu sociāldemokrātu savienība Londonā, izdoti pirmie sociāldemokrātiskie izdevumi. Aktīvu organizatorisko un publicistisko darbību izvērsa Fricis Roziņš, Ernests Rolavs un Miķelis Valters. Nozīmīga vieta Latvijas valstiskuma idejas attīstībā bija E. Rolava un M. Valtera 1903. gadā Šveicē dibinātajai Latviešu sociāldemokrātu savienībai (LSS).

Sociālisma idejas strauji izplatījās arī Latvijā. Auglīga vide daudzajiem nelegālajiem marksistiskajiem pulciņiem radās ne tikai pilsētu fabrikās, bet arī Latvijas laukos. 20. gadsimta pirmajos gados aizvien noteiktāk izpaudās sociāldemokrātisko pulciņu apvienošanās tendences. Kurzemē 1901. gadā sociāldemokrāti Pauls un Klāra Kalniņi, kuriem vēlāk bija būtiska nozīme neatkarīgās Latvijas politiskajā dzīvē, izveidoja t. s. Kurzemes sociāldemokrātu grupu. Gadu vēlāk Rīgā nodibinājās Baltijas Latviešu sociāldemokrātisko strādnieku organizācija (BLSDSO). To vadīja ievērojami sava laika sociāldemokrāti Jānis Ozols, brāļi Ansis un Žanis Buševici, un tā pretendēja uz sociāldemokrātiskās kustības vadību Latvijā. Pirmās sociāldemokrātiskās organizācijas rīkoja demonstrācijas, streikus, bet akcentēja arī pašizglītošanos un sociālistisko ideju propagandu.

1904. gadā latviešu sociāldemokrāti Rīgā jau spēja izveidot Latviešu sociāldemokrātisko strādnieku partiju, kuras vadībā bez J. Ozola ietilpa arī vēlāk tik populārie Janis Jansons-Brauns un Pēteris Stučka. Tā bija savam laikam un Latvijas apstākļiem neparasti liela (2,5 tūkst. biedru), labi organizēta un strukturēta, kā arī izglītota nelegāla partija. Jaunās partijas darbība aptvēra gan pilsētas, gan laukus un tika veidota pēc nacionālā principa.

Partijas maksimālā programma paredzēja sociālistiskas sabiedrības izveidošanos, bet minimālā aicināja "gāzt cara patvaldību un tās vietā likt republiku uz demokrātiskās konstitūcijas pamata". Paradoksāli, ka, dogmatiski

sekojot vācu sociāldemokrātu paraugam, netika izvirzītas agrārās prasības. Programmas stiprā puse: aicinot panākt pilsoniskās brīvības, atcelt visus kārtu ierobežojumus, dot Krievijas tautām pašnoteikšanās tiesības, tā pauda ļoti plašu latviešu iedzīvotāju slāņu intereses un noskaņojumu. Šai apstākli lielākoties meklējams arī visas partijas spēks un tās popularitāte latviešos.

Latvijā veidojās arī citu tautību — krievu, vācu, lietuviešu — sociāldemokrātiskās organizācijas. Īpaši spēcīgs to vidū bija Bunds — ebreju sociāldemokrātu organizācija. Dažādu uzskatu un nepamatotu ambīciju dēļ apvienošanās mēģinājumi izrādījās neveiksmīgi. 1904. gadā gan izdevās izveidot Federatīvo komiteju, kas koordinēja galvenokārt LSDSP un Bunda darbību.

Latviešu sabiedrībā gadsimta pirmajos gados izvērsās plašs ideoloģisks disputs par nacionālajām problēmām Latvijā. Liberālās latviešu pilsonības viedokli pauda publicists V. Olavs, kā arī mācītājs un rakstnieks Andrievs Niedra, galvenokārt "Pēterburgas Avīzēs" un žurnālā "Austrums". Jaunnacionālisti aicināja modernizēt jaunlatviešu nacionālismu atbilstoši "tvaika un elektrības" laikmeta garam, skubināja latviešus uz nacionālo aktivitāti, ticību pašu spēkiem. Latviešu nācijas prioritāte saimniecībā, plaukstoša zemniecība, latviešu luterāņu mācītāji un "tautas baznīca" vāciskās luterāņu baznīcas vietā, nacionālās kultūras attīstība — tāds bija jaunnacionālistu nākotnes Latvijas redzējums. Viņi nespēja nonākt pie kopīga viedokļa attieksmē pret vācbaltiešiem, svārstoties starp izlīgumu un konfrontāciju, un arī jaunnacionālistu vīzija kopumā palika sveša latviešu strādniekiem un kalpiem. Viņu nacionālisms negāja tālāk par Krievijas impērijas robežām, tie allaž akcentēja savu lojalitāti "divgalvainajam ērglim" un, ja daudz, tad nacionālo prasību maksimumu redzēja kulturālā autonomijā latviešiem. Jaunnacionālistu devums bija nacionālās domas rosināšana.

Vairākums latviešu sociāldemokrātu pauda kosmopolitiskus, marksisma dogmu piesātinātus uzskatus par nacionālo jautājumu. Viņu pasaules uzskatu shēmā dominēja visas pasaules darbaļaužu brālība, akcentējot šķiru cīņu un sociālās problēmas. "Strādniekam nav tēvijas," bija iemīļots F. Roziņa un J. Jansona-Brauna sauklis. Sarežģītās nacionālās problēmas tiem šķita neērtas, traucējošas, tās šķēla strādniekus un kavēja marksisma ideju izplatību masās. Latvijas autonomijai, nacionālajiem mērķiem, identitātei varēja būt, labākajā gadījumā, pārejošs raksturs. No pasaules revolūcijas viedokļa, nacionālais jautājums Latvijā tika vērtēts kā neperspektīvs. Tādu nostāju pauda arī LSDSP kopumā.

Turpretī ļoti lielu vietu nacionālajam jautājumam ierādīja Latviešu sociāldemokrātu savienība. Tās nacionālajā programmā latviešiem tika pieprasīta ne tikai kulturāla, bet arī valsts autonomija, pārveidojot Krieviju par nacionālu valstu federāciju. Programmā jūtami izpaudās austriešu sociāldemokrātu un Šveices Satversmes ietekme. Modernais, eiropēiski izglītais un orientētais LSS līderis M. Valters 1903. gadā avīzē "Proletāriets" aicināja: "Patvaldību nost! Krieviju nost! Lauzties ārā no Krievijas!"

LSS un tās līderi bija pirmie, kas latviešu nacionālajām prasībām piešķīra izteikti politisku raksturu un izvirzīja Latvijas valstiskuma ideju. Tas ir viņu nenoliedzams vēsturisks nopelns, kaut arī šīs jaunās nacionālās idejas tolaik atbalstu un popularitāti neieguva.

1905. gada revolūcija. Ar savu vērienu, notikumu intensitāti un pretrunīgumu, revolucionāro pacēlumu, haosu un nežēlību 1905. gads latviešu tautas atmiņā ir palicis kā "trakais gads". Tas pārsteidza gan politiskos spēkus, gan atsevišķus individuus. Tomēr revolūcijai bija daudz cēloņu, kuri tikai visi kopā veidoja revolūcijas kritisko masu.

Tāpat kā citviet Krievijas impērijā, arī Latvijā auga neapmierinātība ar politisko beztiesību, aizvien uzstājīgāk skanēja prasības pēc konstitūcijas, par savām tiesībām ekonomiskajos un politiskajos streikos iestājās strādnieki. Vidzemē un Kurzemē no 1900. gada līdz 1904. gadam streikoja 6000 strādnieku. Krievijas karš ar Japānu un carisma militārās neveiksmes tajā izraisīja Latvijā studentu un strādnieku protestus un pretkara akcijas. Arī Latviju skāra ekonomiskā krīze, lai gan salīdzinājumā ar impēriju kopumā iedzīvotāju materiālās labklājības līmenis te saglabājās daudz augstākā līmenī.

Vietējo apstākļu specifika noteica īpašās latviešu iedzīvotāju prasības pēc latviskām pašvaldībām, dzimtās valodas un nacionālās kultūras tiesībām, vācbaltiešu saimniecisko, sociālo, politisko privilēģiju atcelšanas. Latviešu zemniekiem un strādniekiem bija nesamierināma attieksme pret vācbaltiešu muižniecības kundzību Latvijas laukos. Cara režīma administratīvie spaidi, pārkrievošana un vācbaltiešu privilēģijas, divkārtšais nacionālais jūgs bija galvenie 1905. gada revolūcijas vietējie cēloņi, kas būtiski ietekmēja revolūcijas raksturu un gaitu.

Protestējot pret strādnieku demonstrācijas apšaušanu 1905. gada 9. janvārī Pēterburgā, Rīgā sākās varens ģenerālstreiks ar plašām demonstrācijām un mītiņiem. 13. janvārī, demonstrantu tūkstošiem nonākot pilsētas centrā, karaspēks atklāja uguni. Nošauti tika 73 cilvēki, ievainoti vairāk nekā 200, vairākums bojāgājušo bija jauni strādnieki un studenti. Demonstrantu

apšaušana nevis panāca ģenerālstreika pārtraukšanu, bet gan izraisīja vispārēju sašutumu, streikam aptverot arī citas lielākās Latvijas pilsētas. Dzejnieks Jānis Akuraters šajās dienās uzrakstīja dzejoli "Ar kaujas saucieniem uz lūpām". Veltīts kritušo piemiņai, tas kļuva par revolūcijas himnu un aicināja uz cīņu:

Kas dzīvs, tas ies uz asins kauju,

Un pilis kritīs, troņi grūs!

Latvijā bija sākusies revolūcija.

1905. gada revolūcijai Latvijā bija gan sociālas, gan pilsoniskas, demokrātiskas revolūcijas raksturs. Tās galvenais mērķis paredzēja cara patvaldības gāšanu un demokrātiskas valsts iekārtas nodibināšanu. Revolūcija neaicināja iznīcināt privātīpašumu, kardināli mainīt agrāro iekārtu vai nodibināt diktatūru. Tā bija masu revolūcija, kurā apmēram 30 000 aktīvāko revolucionāru atbalstīja strādnieki, zemnieki un bezzemnieki, liela daļa inteliģences. Revolūciju neatbalstīja latviešu mērenā pilsonība.

Latviešu pilsonībai nebija spēcīgu politisku organizāciju, kas spētu uzņemties revolūcijas vadību. Jau kopš 13. janvāra revolūcijas vadībā stājās latviešu sociāldemokrāti. LSDSP rindās 1905. gada vasarā bija 6000, bet rudenī jau 18 000 biedru. Sociāldemokrātu kopējais skaits, ierēķinot tūkstoti LSS biedru un vairākus tūkstošus citu tautību — ebreju, krievu, vācu — sociāldemokrātus, sniedzās pāri 20 000. Lielajās pilsētās dažādu tautību sociāldemokrāti centās koordinēt savu rīcību. Rīgā to darīja Federatīvā komiteja, kura revolūcijas kulminācijas laikā 1905. gada nogalē šķīta ieguvusi gandrīz vai revolucionārās pagaidu valdības funkcijas.

Latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku partija, būdama vislielākā, izcēlās arī ar teicamu organizāciju un disciplīnu. Daudzi desmiti algotu propagandistu veica organizācijas un izskaidrošanas darbu iedzīvotājiem. Revolūcijas priekšgalā atradās izcili latviešu sociāldemokrāti — Jānis Ozols, Ansis Buševics, Janis Jansons-Brauns, Jānis Asars. LSDSP presē un proklamācijās skaidroja revolūcijas jautājumus, organizēja un vadīja mītiņus, streikus un demonstrācijas, izvirzīja lozungus, noteica cīņas taktiku un organizēja bruņotu cīņu.

Viedokļu dažādība gan pašā LSDSP, gan attiecībās ar citām sociāldemokrātu grupām Latvijā, pieredzes trūkums un partijas doktrinārisma veidotie stereotipi un ilūzijas nelabvēlīgi ietekmēja spējas kontrolēt revolucionāro

procesu. Revolucionārajos notikumos Latvijā bija arī daudz stihiskuma. Tomēr tieši Latvijas sociāldemokrātu darbība revolūcijas vadībā piešķīra tai daudz organizētāku un vērienīgāku raksturu nekā Krievijas impērijā kopumā.

Plašas diskusijas savulaik izraisījis jautājums, cik daudz 1905. gada revolūcijai Latvijā bija nacionālās atbrīvošanās revolūcijas raksturs. Pašos revolūcijas lozungos šķietami nebija nekā nacionāla: "Nost ar patvaldību! Lai dzīvo demokrātiska republika! Lai dzīvo Satversmes sapulce! Lai dzīvo brīvība!" Tomēr Latvijas apstākļos jebkura prasība pēc nacionālas skolas un izglītības, pēc demokrātiskas pašpārvaldes, jebkura latviešu zemnieku uzstāšanās pret vācbaltiešu muižniecību ieguva nacionālas cīņas raksturu. Īpašu nacionālu nokrāsu revolūcijai Latvijā piešķīra tieši latviešu milzīgais īpatsvars aktīvo revolūcijas cīnītāju vidū (vairāk nekā 96 procenti) un latviešu zemnieku masu revolucionārā aktivitāte.

Politisko partiju programmatiskajos dokumentos revolūcijas laikā dominēja dažādas pakāpes autonomijas prasības. LSS prasīja plašu Latvijas autonomiju, Kurzemes, Vidzemes un Latgales apvienošanu vienā apgabalā — Latvijā ar plašām pašnoteikšanās tiesībām visā šī apgabala iekšējā dzīvē. Daudz nenoteiktāks un formālāks raksturs bija LSDSP uzstādījumam pēc "plašas politiskas un saimnieciskas pašvaldības (autonomijas) provincēm un tādas pašas saimnieciskas un administratīvas pašvaldības arī pilsētām, apriņķiem, draudzēm un pagastiem".

Pat visradikālākās latviešu pilsonības, kura 1905. gadā organizējās Latviešu demokrātiskajā partijā, nacionālā programma nesniedzās ārpus kulturālās un saimnieciskās pašpārvaldes prasībām. Vēl vairāk, tā neizvirzīja pat tās prasības, uz kurām uzstāja LSDSP. Radikālās pilsonības līdera A. Berga skatījumā, mazas valsts pilsoņiem nekad nav sasniedzami tie politiskie un saimnieciskie labumi, kādus bauda lielas valsts pilsoņi.

Kopumā latvieši, piedalīdamies revolūcijā, cīnījās arī par nacionālo emancipāciju, un revolūcija nenoliedzami ieguva arī nacionālās atbrīvošanās kustības iezīmes.

1905. gada pavasarī galveno revolucionāro notikumu arēnā bija Latvijas pilsētas. Te notika plaša ekonomisko un politisko streiku kustība. Streikos iesaistījās ne tikai strādnieki, bet arī amatnieki, skolēni, ierēdņi. Sāka veidoties kaujinieku grupas. Strauji politizējoties visai sabiedriskajai dzīvei, pieauga ne tikai sociāldemokrātu nozīme, kuri iestājās par atklātu konfliktu ar valsts varu, bet arī to sabiedrības aprindu aktivitāte, kuras ticēja mērenu

reformu iespējām. Sabiedriskās organizācijas un intelligences grupas ar saviem reformu priekšlikumiem aktīvi piedalījās petīciju kampaņā. Rīgas Latviešu biedrība aicināja paplašināt latviešu valodas tiesības, bet vairāk nekā 200 latviešu intelligences darbinieku petīcija prasīja cenzūras ierobežošanu, biedrošanās brīvību, kārtu nevienlīdzību atcelšanu un Satversmes sapulces sasaukšanu. Rīgas Domes vēlēšanu rezultāti 1905. gada martā vācbaltiešu pozīcijas pašvaldībā neapdraudēja un būtiskas pārvirzes par labu latviešiem neienesa. Rīgas Domē latvieši no 80 vietām ieguva tikai 12, nesasniedzot pat pusi no cerētā.

Vasarā revolucionāro norišu smaguma centrs pārvietojās no pilsētām uz laukiem. Notika plaši mītiņi un demonstrācijas, kur izvirzīja politiskās prasības, sapulces un gājieni ar sarkaniem karogiem. Tas savijās ar pretošanās mobilizācijai un laukstrādnieku ekonomiskajiem streikiem, kas īpašu vērību ieguva Kurzemes pagastos. Sociāldemokrāti, kuri pretendēja uz revolucionārās kustības vadību, arī laukos orientēja zemniekus uz laukstrādnieku sociālā stāvokļa uzlabošanu, nodokļu nemaksāšanu, saistību nepildīšanu ar valsti un jaunu pašvaldības orgānu veidošanu.

Zemnieku kustības pasīvās formas — nodokļu nemaksāšana, saistību nepildīšana — savijās ar aktīvajām — pagasta lietvedības iznīcināšanu, valsts degvīna veikalu demolēšanu, varas simbolu iznīcināšanu. Pieņēmās spēkā uzbrukumi muižnieku īpašumam — mežu un muižu saimniecības ēku dedzināšana, muižas mantu (arī ieroču) piesavināšanās.

Specifiskas Kurzemei un Vidzemei bija t. s. baznīcu demonstrācijas lauku luterāņu dievnamos, kurām gan nebija reliģiska, bet politiska ievirze. Sociāldemokrāti izraudzījās baznīcas masu sapulcēm, jo tā bija visnozīmīgākā lauku ļaužu pulcēšanās vieta. Dievkalpojumi tika pārvērsti politiskās demonstrācijās ar revolucionāru dziesmu dziedāšanu. Dažkārt tās saistījās ar vardarbību un huligāniskām akcijām pret vācbaltiešu mācītājiem. Kaut gan reliģiski jautājumi baznīcu demonstrācijās parasti netika skarti, vāciskā luterāņu baznīca un tās privileģētie mācītāji latviešu zemniekiem bija arī ienīstā muižnieku jūga simbols.

1905. gada rudens pēc cara 17. oktobra manifesta pasludināšanas Latvijā bija augstākā pacēluma laiks. Manifests nāca ar novēlošanos, revolūcija bija aizgājusi savās prasībās jau daudz tālāk, un varas iestādes situāciju vairs faktiski nekontrolēja. Pilsētās izvērtās grandiozi streiki, plašas tautas sapulces un mītiņi.

Politiskās aktivitātes būtiskas izpausmes bija strādnieku organizēšanās

arodbiedrībās. Tās veidoja ne tikai dažādu profesiju strādnieki, bet arī amatnieki (drēbnieki, kurpnieki) un inteliģences pārstāvji (skolotāji, tehniķi, mūziķi). Liela ietekme uz arodbiedrību veidošanos bija sociāldemokrātiem. Darba devēji savukārt nodibināja Rīgas fabrikantu biedrību.

Sāka organizēties vācu, krievu un latviešu pilsoniskās partijas. Konservatīvā Latviešu konstitucionāli demokrātiskā partija ar Fridrihu Grosvaldu vadībā prasīja pašpārvaldi, muižniecības privilēģiju atcelšanu, bet kategoriski iebilda pret vispārējām un vienlīdzīgām vēlēšanu tiesībām Latvijā. Par šīm tiesībām, muižu zemes sadalīšanu un pārdošanu zemniekiem, plašāku pašpārvaldi iestājās latviešu radikālās pilsonības izveidotā Latviešu demokrātu partija.

Novembrī Rīgā sanāca divi plaši revolucionāru forumi — Tautskolotāju kongress un Pagastu pārstāvju kongress. Skolotāju kongresā piedalījās ap 1000 tautskolotāju un citu inteliģences pārstāvju, kuri vienojās par izglītības sistēmas demokratizāciju, ieviešot sešgadīgu pamatskolu, dzimtās valodas tiesības un pašvaldības kontroli pār skolām.

Pagastu pārstāvju kongresam, kurā piedalījās ap 1000 delegātu no Latvijas pagastiem, bija milzīga politiska nozīme. Tas konstatēja, ka no valdības nav gaidāmas politiskas brīvības un latviešu zemniekiem pašiem jāveido sava pašvaldība. Abi forumi prasīja Satversmes sapulces sasaukšanu, demokrātisku valdību Krievijā. Pagastu pārstāvju kongress gan ievēlēja Centrālo biroju pašvaldību darba koordinēšanai, bet neapsprieda augstāka līmeņa pašvaldību demokratizāciju.

Neparasti organizēti un plaši norisinājās jauno pagastu pašpārvaldes orgānu — rīcības komiteju — vēlēšanas, kuras darbojās 470 Latvijas pagastos jeb 94 procentos no to kopskaita. Galvenais tautas varas orgāns laukos bija tautas sapulces, kurās ievēlēja rīcības komitejas. Jaunā tautas vara darbojās galvenokārt divos virzienos: organizējot pagastu saimniecisko, sociālo un administratīvo dzīvi, kā arī tautas miliciju un tās piedalīšanos bruņotās akcijās. Tā kā zemes jautājumu Pagastu delegātu kongress paredzēja izšķirt pēc Satversmes sapulces sasaukšanas, pašvaldību attieksme pret muižu zemi bija visdažādākā.

1905. gada revolūcijas aso bruņotās cīņas raksturu lielākoties noteica tas, ka gan vācbaltiešu muižniecība, gan Krievijas centrālā vara revolucionārajos nemieros redzēja tikai anarhiju un vandalismu. Vācbaltieši, aicinot pārvērst Baltiju Krievijas komtrrevolūcijas bastionā jau vasarā izvietoja muižās karaspēku un organizēja pašaizsardzības vienības. Arī cars Baltijas

notikumu iemeslus saskatīja galvenokārt nepietiekamā armijas daudzumā. Bruņotās cīņas ideja bija ārkārtīgi populāra revolucionāru, sevišķi jaunatnes vidū, to principiāli aizstāvēja un propagandēja arī latviešu sociāldemokrātu vadība. Kaujiniecisko noskaņojumu stiprināja dažādi mīti un ilūzijas — par ieroču kravām no ārzemēm, cara armijas pāriešanu tautas pusē u. tml., kā arī lokālās militārās uzvaras un akcijas.

Pilsētās jau 1905. gada sākumā veidojās kaujinieku grupas, kuru dalībnieku skaits sniedzās vairākos simtos. Tika vākta nauda ieroču iegādei, fabrikās meistaroti aukstie ieroči un bumbas. Kaujinieki organizēja vairākas pārdrošas operācijas, to vidū uzbrukumus Rīgas Centrālcietumam un slepenpolicijai 1905. gada oktobrī un 1906. gada janvārī, kuri atbalsojās pat ārzemēs. Tomēr patvaldības spēku milzīgā pārsvara dēļ lielāko Latvijas pilsētu — Rīgas, Liepājas, Daugavpils — sociāldemokrātu vadības lēmumi nesākt vispārēju bruņotu sacelšanos decembrī vērtējami kā saprātīgi.

Neparasti augstu vilni bruņotā cīņa sacēla Latvijas laukos (Vidzemē un Kurzemē). Jau 1905. gada rudenī tai lielā mērā bija pilsoņu kara iezīmes starp vācbaltiešu muižniecību un latviešu zemniecību. Laukos veidojās tautas milicijas vienības, kuras praktizēja koordinētas bruņotas akcijas vairāku vai daudzu tuvāko pagastu mērogā. Zemnieki ieņēma vai aplenca vairākas Kurzemes pilsētas. Cīņās Talsos piedalījās tūkstoš, Tukumā — trīs tūkstoši, bet Aizputes aplenkšanā 10 tūkstoši kalpu un zemnieku. Ziemeļvidzemē darbojās “zemnieku ģenerāļa” Krišjāņa Boča vienība, kura kontrolēja Rūjienas–Pērnavas dzelzceļu un kopā ar igauņu revolucionāriem gatavojās uzbrukt Pērnavai.

Rīgas apriņķī, Lielvārdē, 1905. gada novembra beigās revolucionāri sagūstīja 36 vācbaltiešu baronus un viņu ģimenes locekļus. Vidzemes muižniecības landtāgs sāka sarunas ar Federatīvo komiteju, kuru pārstāvēja J. Jansons-Brauns un A. Buševics. Tika panākta vienošanās: muižnieki apsolīja neturēt muižās karaspēku, LSDSP atbrīvoja ķīlniekus un solījās neuzbrukt pilīm. Iezīmējās pozitīvas vispārējā izlīguma iespējas, kas gan netika izmantotas.

Taču, hroniski trūkstot ieročiem, kā arī militārās pieredzes un organizatorisko spēju nepietiekamības dēļ nopietnām bruņotām sadursmēm ar regulāro armiju neizbēgami bija jābeidzas ar revolucionāro spēku sakāvēm. Pavisam Latvijas teritorijā 1905. gada laikā tika reģistrētas 1000 bruņotās cīņas epizodes.

Latvijas laukos revolucionāri atkāpās ar kaujām. 1906. gadā te aktīvi darbojās vairāk nekā 5000 partizānu jeb “mežabrāļu”, kuri uzbruka nelie-

lām karaspēka vienībām, arestēto konvojiem, atsevišķām amatpersonām, izrēķinājās ar revolucionāru nodevējiem. Noplokot revolucionārajam entuziasmam un zūdot cerībai uz jauniem revolūcijas uzplūdiem, mežabrāļu kustība izsika.

Lai iegūtu līdzekļus ieroču iepirkšanai, latviešu revolucionāri 1905. gadā un 1906. gada sākumā vairākkārt uzbruka pasta kantoriem un bankām. Lielākie uzbrukumi notika Rīgā, Liepājā, Helsinkos un Londonā. Uzbrukumi bankām un naudas ekspropriācija faktiski bija kriminālnoziedzums, kuru nevar attaisnot ar revolūcijas idejām. Arī mežabrāļu rīcība bieži bija pārlietu patvarīga un robežojās ar krimināliem nodarījumiem.

Pēc tam kad beidzās karš ar Japānu, cara valdība varēja visu savu militāro spēku vērst pret revolūciju. Karastāvoklis Kurzēmē pastāvēja jau kopš augusta, novembra beigās to izsludināja Vidzemes guberņā. Tajā pašā laikā izveidoja Baltijas ģenerālgubernatora posteni. Par ģenerālgubernatoru iecēla Vasīliju Sologubu. Tika izveidotas speciālas soda ekspedīcijas no gvardes pulkiem un kazakiem, kuras 1905. gada decembra vidū iesaistījās nomierināšanas akcijās. Ekspedīcijas, kurām bija plašas pilnvaras, bez tiesas un izmeklēšanas nošāva vai pakāra 1170 cilvēku, nodedzināja 300 māju un pat veselas apdzīvotas vietas (Gostiņus), plaši praktizēja pēršanu. 1906. gadā soda ekspedīciju patvaļu nomainīja lauka karatiesas, kuru aizsegā turpinājās izrēķināšanās ar revolucionāriem. Vācbaltiešu muižniecība, atbilstoties par node dzinātajām pilīm, aktīvi piedalījās soda ekspedīcijās un izcēlās ar sevišķu nežēlību.

Runājot par revolūcijas gadu ieguvumiem un zaudējumiem, daudzi ir vaicājuši: "Vai bija vērts?" Revolūcija prasīja daudz upuru un atstāja daudz krāsmatu. Apmēram 3000 revolucionāru Latvijas teritorijā tika nogalināti, 10 000 ieslodzīti cietumā vai izsūtīti uz Sibīriju, 5000 cilvēku bija spiesti doties emigrācijā uz ārzemēm, no kurienes daudzi vairs nekad neatgriezās Latvijā. Tātad Latvija revolūcijā zaudēja 18 000 cilvēku. Toreiz vēl neviens nezināja, kādi pārbaudījumi gaida Latviju 20. gadsimtā, bet laikabiedrus upuri ietekmēja ārkārtīgi smagi. Latviešu literāts Augusts Saulietis rakstīja: "Bet klusi... Lai gavilē citas ciltis, / Mums kūstošā sniegā dzeltenas smiltis."

1905. gada revolūcija izraisīja traģēdiju arī vācbaltiešu un latviešu attiecībās. Latviešu zemnieku pusē, protams, bija vēsturiskā taisnība, taču tā neattaisno varmācību un kultūras vērtību postīšanu. Arī vācbaltieši Latviju dēvēja par dzimteni, un viņu saknes tajā sniedzās līdz pat viduslaikiem. Pēc revolūcijas starp viņiem un latviešiem pletās dziļš bezdibenis.

Taču revolūcijai bija arī daudz pozitīvu seku. Latvijas iedzīvotāji sāka paust savas intereses Krievijas Valsts domē, iepazīstinot visu Krieviju ar savām prasībām. 1905. gads Latvijā jo plašu atbalsi guva arī ārzemēs un iedibināja latviešu tautas cīņas tradīcijas. Revolūcijas laikā latviešu tauta no vēstures objekta kļuva par vēstures subjektu. No revolucionāro emigrantu vidus nāca daudzi izcili Latvijas politiskie darbinieki, arī Miķelis Valters un Kārlis Ulmanis. 1905. gada notikumi bija pirmais nopietnais uzmetums idejām, ko vēlāk īstenoja Latvijas valsts, — valstiskumam, demokrātiskām pašvaldībām, agrārājai reformai.

Iekšpolitiskā situācija pēc revolūcijas

Pēc 1905. gada Latvijā pilnā sparā darbojās cariskās Krievijas represīvais aparāts. Notika nebeidzami tiesu procesi un izrēķināšanās ar revolūcijas dalībniekiem. Līdz 1908. gadam Vidzemē un Kurzemē pastāvēja karastāvoklis, līdz 1912. gadam — pastiprinātās aizsardzības stāvoklis. Tikai 1909. gadā beidzās Baltijas ģenerālgubernatora pilnvaras, bet vēl 1912. gadā turpināja darboties karatiesas. 1913. gadā gan izsludināja amnestiju un vesela virkne ievērojamu latviešu politisko bēgļu (arī K. Ulmanis un M. Valters) atgriezās Latvijā.

Policejiskās akcijas un kontrole gāja roku rokā ar izteiktu rusifikācijas tendenci pastiprināšanos. Latviešu un vācbaltiešu ierēdņus nomainīja ar krievu ierēdņiem. Pašvaldībās un projektējamās Baltijas zemstēs patvaldība centās ieviest nacionālo kūriju principu ar lielām privilēģijām krievu kūrijai. Šovīnistiska kņada ar lozungu "Krievija — krievi", kuru lielā mērā atbalstīja arī cara patvaldība, noraidīja jebkuru Krievijas nomaļu apgabalu autonomiju.

Lai paplašinātu lielkrievu šovīnisma bāzi Latvijā, valdība veica nopietnus pasākumus, veicinot krievu kolonizāciju Latvijas teritorijā. Sākās priekšdarbi slepenā plāna realizācijai, kurš paredzēja Kurzemes un Vidzemes latviešu zemnieku pārvietošanu uz Vologdas guberņu. Kurzemē un Latgalē ieplūdināja tūkstošiem krievu zemnieku. Kurzemē vien gatavojās noņemt 300 000 krievu zemnieku.

Savukārt vācbaltiešu muižniecība centās izveidot sev uzticamu vācisku iedzīvotāju grupu Latvijā. No citām Krievijas guberņām Vidzemē un Kurzemē ieradās ap 20 000 vācu kolonistu, kuri muižās stājās latviešu laukstrādnieku vietā. Vairākums krievu un vācu kolonistu Latvijā neiedzīvojās. Lielākoties vācu un krievu kolonizācija savus mērķus nerasniedza, tomēr

latviešiem tā šai laikā iezīmējās kā pavisam reāls latviešu tautas eksistenci apdraudošs faktors.

Pēcrevolūcijas laikā patvaldība bija spiesta realizēt ierobežotas reformas un sniegt sabiedrībai zināmas politiskas koncesijas. Latvijā turpinājās legālo partiju veidošanās. Vietējā krievu un vācu sabiedrība organizējās dažādās monarhistiskās un konstitucionāli monarhistiskās organizācijās. Darbojās Oktobristu partijas un Latgalē arī melnsimtnieciskās Krievu tautas savienības nodaļas. Ietekmīga bija Baltijas konstitucionālā partija ar 8000 biedriem. Veiksmīgi darbojās Rīgā izveidotā Ebreju konstitucionāli demokrātiskā (kadetu) partija.

Latviešu legālās politiskās partijas bija nestabili veidojumi — drīzāk vēlēšanu apvienības un interešu kopas, nevis partijas. Parasti kādas politiskās partijas aktīvisti un piekritēji grupējās ap latviešu laikrakstiem. Konservatīvā, F. Veinberga vadītā Latviešu tautas partija grupējās ap "Rīgas Avīzi", Latviešu konstitucionāli demokrātiskā partija — ap avīzi "Latvija". Latviešu pilsonības liberālākās aprindas bija saistītas ar "Mājas Viesi" un "Dzimtenes Vēstnesi", bet īsti demokrātiskās aprindas ar pazīstamo advokātu Gustavu Zemgalu kā vienu no līderiem pulcējās ap laikrakstu "Jaunā Dienas Lapa". Ievērojami bija vājinājušās kreisi revolucionāro, nelegālo partiju pozīcijas. Apsīka ebreju Bunda darbība. Latviešu sociāldemokrātu savienība, kura 1913. gadā kļuva par Latviešu sociālistu revolucionāru (eseru) partiju un kurai bija sava oriģināla programma, nopietnu atbalstu latviešu iedzīvotājos neguva. Latviešu sociāldemokrāti, kuri pēc apvienšanās ar KSDSP kļuva par Latvijas sociāldemokrātiju (LSD), ievērojami saruka skaitliski. 1912. gadā tajā bija vairs tikai 2500 biedru. Radikālo partiju līderu (P. Stučkas u. c.) izteiktā orientācija uz Krievijas lieliniekiem mazināja sociāldemokrātu autoritāti plašās iedzīvotāju masās. Tomēr LSD saglabāja partijas kodolu, veiksmīgi pārorientējās uz darbu legālajās biedrībās un uz Krievijas sociāldemokrātijas vispārējā fona izskatījās labi.

Lai gan oficiālās varas iestādes lika dažādus šķēršļus, sabiedriskā dzīve Latvijā koncentrējās visdažādākajās biedrībās, kuru skaits Rīgā vien 1913. gadā sasniedza 245. Salīdzinoši veiksmīgi attīstījās arodbiedrības, kuras aktīvi cīnījās par strādnieku darba un dzīves apstākļu uzlabošanu, strādnieku apdrošināšanu un tamlīdzīgi.

Pilsētu pašvaldībās vācbaltiešu elite gan pakāpeniski zaudēja noteicošo ietekmi, tomēr lielajās pilsētās saglabāja ļoti nopietnas pozīcijas. 1913. gada domes vēlēšanās Rīgā antivāciskā opozīcija ieguva 42 procentus balsu: tas

bija tās lielākais panākums. Pašvaldību vēlēšanas joprojām palika latviešu, vācbaltiešu, krievu, ebreju pilsonības un pilsonisko partiju politiskās darbības svarīga joma. Tomēr pats pašvaldību vēlēšanu process arvien vairāk pārvērtās atklātā sacensībā par labi atalgotām vietām.

Cita nozīmīga dažādu Latvijas politisko spēku darbības arēna bija Krievijas Valsts dome. Četrās Valsts domēs no Latvijas tika ievēlēti 30 deputāti — 16 latviešu, astoņi vācbaltieši, četri ebreji, viens krievs, viens igauņis. Abās pirmajās domēs Latvijas deputātu vidū dominēja latvieši — seši deputāti no septiņiem, pārsvarā progresīvi demokrātiski noskaņoti sabiedriskie darbinieki. Viņi aktīvi iesaistījās Krievijas politiskajos procesos, darbotamies Valsts domes kadetu, trudoviku, sociāldemokrātu frakcijā, autonomistu blokā, veiksmīgi bloķējoties ar ebreju deputātiem. Ievērojamākie viņu vidū bija pilsonības un zemniecības pārstāvji Jānis Čakste, Jānis Kreicbergs, Francis Trasuns, sociāldemokrāts Jānis Ozols. No domes tribīnes viņi asi kritizēja patvaldības teroru pret 1905. gada revolūcijas darbiniekiem, norādīja uz nacionālo apspiestību, latviešu zemnieku stāvokli, stingri iestājās par likumības un konstitūcijas ievērošanu.

1907. gada reakcionārais Valsts domes vēlēšanu likums ievērojami sašaurināja nacionālo malienu pārstāvniecību. Trešajā un ceturtajā Valsts domē Latviju pārstāvēja galvenokārt vācbaltieši (pa četriem deputātiem katrā domē). Latviešu deputātu skaits samazinājās trīskārt, un šajās domēs bija tikai divi latviešu deputāti. Trešajā domē lielu popularitāti ar savu konstruktīvo darbību vēl ieguva sociāldemokrāts Andrejs Friedkalns. Ceturtās domes ļoti mērenie latviešu pilsonības pārstāvji Jānis Zālītis un Jānis Goldmanis nekādas jūtas aktivitātes neizrādīja.

Kaut arī neviens latviešu progresīvo deputātu priekšlikums domē netika akceptēts, viņu darbībai bija liela politiska nozīme. Pirmo reizi latviešu pārstāvji uzstājās kā augsta ranga Krievijas valsts darbinieki, kuri pauda patiesību par savu zemi un tautu, ieguva parlamentārās darbības pieredzi. Domes vēlēšanu gaitā jaunu politisku pieredzi ieguva arī dažādi Latvijas sabiedrība slāņi.

Pēc revolūcijas latviešu pilsonība nacionālā jautājuma risināšanā būtībā neizvirzīja nekādas jaunas nostādnes. Dažu autoru aicinājumi uz vietējo tautību tuvināšanu, kosmopolītisma pārvarēšanu, dažādu latviešu sabiedrības sociālo un politisko grupējumu saliedēšanu neko nemainīja. Latviešu pilsonība joprojām nacionālas problēmas Latvijā reducēja uz cīņu starp latviešiem un vācbaltiešiem, nenovērtējot pārkrievošanas briesmas un

mērogus, demonstrējot bezrūpību un piekāpību cara režīmam. Pilsonība pasīvi un padevīgi orientējās uz oficiālo Krieviju. Uz revolucionāro Krieviju un proletārisko internacionālismu orientējās lielākā daļa latviešu sociāldemokrātu, izrādot nihilismu nacionālā jautājuma risināšanā.

Pirmā pasaules kara priekšvakarā sociāldemokrāts maziņš Margers Skujenieks un sociālrevolucionārs Miķelis Valters sarakstīja nozīmīgus darbus par nacionālo jautājumu. Tajos abi autori asi kritizēja pilsonības nacionālo pazemību, dogmatisko sociāldemokrātu nacionālo vienaldzību un izvirzīja galvenos nacionālos uzdevumus: Kurzemes, Vidzemes un Latgales apvienošanu vienā administratīvā vienībā — Latvijā; zināma pašpārvalde un plaša kulturāli nacionāla autonomija; nacionālo spēku saliedēšana; cīņa pret pārkrievošanu. M. Skujenieks ar šīm idejām faktiski uzskatāms par nacionālkomunisma aizsācēju Latvijā, bet M. Valtera darbi rāda pāreju no pretvācu noskaņojuma uz plašu antiimpērisku noskaņojumu. Tomēr taisnība ir vēsturniekam Uldim Ģermanim, kurš rakstīja, ka, sākoties Pirmajam pasaules karam, "latvieši, atskaitot kreisos pagrīdniekus, tikpat kā nebija politiski organizēti, un plašāki tautas slāņi vēl nebija aktivizēti "lielākiem politiskiem mērķiem"".

2.3. LATVIJA PIRMAJĀ PASAULES KARĀ

Militāri politiskā situācija 1914.–1916. gadā. Latviešu vēsturnieks Arnolds Spekke, raksturojot Latvijas situāciju kara sākumā, rakstīja: "Latviešu un vispār Austrumeiropas teritorija, atrodoties starp vāciešiem un krieviem, kļūst šajos norēķinu brīžos starp divām lielām tautu grupām ne tikai par obligātu pārejas teritoriju, bet arī par pirmās šķiras skatuvi kara darbībai, jo šis plašais novads taču skaitāms par vienu no tiem neiralģiskiem kontinenta punktiem, kur krustojas tik daudzas vitālas intereses, vai nu uz priekšu ejot, vai aizstāvoties, tāpat kā tas ir Ziemeļtālījā līdzenumos, ap Vislas vidieni vai Donavas vidū, Beļģijas apgabalos utt. Patiesi, tur tautām nav viegli, bet tās tomēr iztur."

Karš Latvijā, tāpat kā citur karojošajā Eiropā, sākās ar masu sajūsmu un stihiskām demonstrācijām. Cara patvaldībai par pārsteigumu, neparedzēti un negaidīti, vairākums latviešu atbalstīja oficiālo urrāpatriotismu un demonstrēja antivācisku stāju. Karš pamodināja latviešus no nacionāli politiska sastinguma. Krievijas un citu Eiropas lielvalstu iesaistīšanās karā pret

Vāciju radija latviešu tautai apbrīnojamu un neticamu izjūtu, ka tās sense-
nie ienaidnieki ir arī daudzu citu Eiropas tautu ienaidnieki.

Karu pret Vāciju latvieši uztvēra arī kā karu pret vācbaltiešiem, no kuru kundzības nu bija izdevība atbrīvoties. Tika aizmirsta kultūras un ticības kopība, atkal uzzēla gadsimtos krātais naids pret vāciešiem, atdzima bailes, ka, Vācijai uzvarot, vācbaltieši atriebsies par 1905. gadu un iznīcinās latviešu tautu.

Karš viesa latviešos vāras cerības par nākotnes Latviju un stihisku apziņu, ka lielos kara notikumus vajag izmantot savas tautas nākotnes interesēs, — kā tieši, skaidrības nebija, tāpat kā nebija organizācijas, pieredzes, plāna un sakaru. Saprāta balss ieteica nogaidīt, kura no karojošajām pusēm solīs latviešiem nopietnas koncesijas, un tad sniegt tai aktīvu atbalstu, kā arī censties nesaasināt attiecības ar vācbaltiešiem un ievērot zināmu neitralitāti.

Neitralitātes ievērošanai latviešu politiskajiem darbiniekiem nepietika tālredzības un skaidras, racionālas domāšanas. Orientēšanās uz Krieviju bija pierastāka, tā šķita ērtāka un reālāka. Ātra Antantes uzvara un Vācijas sakāve šķita pašsaprotama. Latvieši *a priori* demonstrēja savu lojalitāti un atbalstu Krievijas valstij, cerot, ka Krievijas valsts vara to attiecīgi novērtēs. Šāda nostāja kļūst saprotama, arī ņemot vērā vācbaltiešu elites insinuācijas par latviešiem Krievijas galmā un caram tuvo birokrātijas aprindu priekšstatu par latviešiem kā par “dumpīgu tautu”.

Sabiedrība bija gatava uzņemties kara grūtības. Retais aizdomājās, cik ilgstošs var būt karš, cik posta tas nesīs un cik upuru prasīs.

Kara sākumā latviešu prese bija pārpilna kareivīgiem saukļiem, kas aicināja latviešus “no ganu tautas kļūt par kareivju tautu”, “rādīt ceļu varonīgajai krievu armijai uz Berlīni” un apbrīvoja “drošos kazakus, kuri cīņā pret vāciešiem glābj Eiropas civilizāciju”. Gan latviešu sabiedrības noskaņojums, gan latviešu politiķu darbības stils atspoguļojās savulaik slavenā Krievijas Valsts domes deputāta J. Goldmaņa eksaltētajā runā, kurā viņš uzsvēra: “Starp latviešiem un igauņiem nav neviena cilvēka, kas neapzinātos, ka visu to, ko tie sasnieguši, tie sasnieguši tikai krievu ērgļa apsardzībā un ka viss tas, kas būs vēl jāsasniedz, būs iespējams, kad Baltija arī nākotnē būs lielās Krievijas sastāvdaļa. (..) Ne vien mūsu dēli, brāļi un tēvi varonīgi cīnīsies armijas rindās, bet ienaidnieks sastaps arī pie mums mājās, katrā būdīnā no maza līdz lielam savu bīstamāko ienaidnieku, kuram tur gan var noņemt galvu, bet no kura pat mirstot tas dzirdēs tikai vienu: lai dzīvo Krievija!”

Kara sākumā šādu antivācisku un oficiāli patriotisku noskaņojumu pauda lielākā daļa latviešu sabiedrības: pilsonība, zemnieki, sīkpilsonība.

Atturīgāki bija strādnieki, kuru liela daļa bija LSD ietekmē. Latvijas sociāldemokrātija — lielinieki un mazinieki internacionālisti uzstājās pret karu. Būtībā lieliniekiem karš, tā izraisītais posts un sabrukums bija nepieņemams sava galvenā mērķa — varas sagrābšanas — realizēšanai.

Pretvācisko pasākumu spektrs Latvijas teritorijā bija visai plašs. No amatiem tika atcelti vācbaltiešiem simpatizējošie Kurzemes un Vidzemes gubernatori, apdzīvoto vietu, pilsētu, ielu, viesnīcu, kinoteātru vāciskos nosaukumus nomainīja ar krieviskiem, tika ierobežota vācu valodas lietošana. Latvijā sākās “vācu spiegu” tvairstīšanas kampaņa, Vācijas pilsoņu un Vācijai simpatizējošo vāciešu izsūtīšana uz attālām Krievijas guberņām. 1915. gada pavasarī Latvijā tika pārtraukta vācu preses izdevumu iznākšana.

Dažu politiķu, piemēram, M. Valtera, aicinājumi cienīt savus vācbaltiešu līdztautiešus nespēja novērst antivācisko histēriju, tomēr līdz vāciešu grautiņiem Latvijā nenonāca.

Krievijas impērijas iestādes pretēji latviešu cerībām nesteidzās mainīt savu hegemonistisko attieksmi pret Baltiju un tās iedzīvotājiem. Tiesa gan, Maskavas un Petrogradas krievu prese neskopojās ar uzslavām latviešu karavīru prasmei un drosmei cīņās ar vācu armiju. Tika cildināts latviešu patriotisms, uzsverot, ka “no visām mūsu plašās tēvijas tautām gandrīz vispatriotiskākā karā ar Vāciju pašreiz ir latviešu tauta”. Tomēr ne cars Nikolajs II, ne galma aprindas savu aizdomu pilno attieksmi pret latviešiem nedomāja mainīt. Par kādām reformām un pretimnākšanu latviešu tautas nacionālajiem centieniem nevarēja būt ne runas.

Glūži otrādi, kara apstākļos arvien izteiktāk bija jūtama lielkrievu šovīnisma pastiprināšanās, ko īpaši varēja redzēt militārajā vadībā un oficiālajā administrācijā. Lauku māju latviskos nosaukumus aizstāja ar krieviskiem nosaukumiem, frontē sarakstē ar latviešu karavīriem mēģināja aizliegt latviešu valodu.

Latvijā kara sākumā pats nozīmīgākais militārais pasākums bija mobilizācija. Brīvprātīgo plūdiem nebija gala, mobilizācijas plāni tika pārpildīti. Propagandas iespaidā sevišķi jaunatnei šķita: karš būs liels pārgājiens, kurā valda draudzība, varonība un piedzīvojumi. Kara laikā Krievijas armijā pavisam mobilizēja 120–140 tūkstošus Latvijas iedzīvotāju. Mobilizēti tika gan armijas un flotes rezervisti, gan zemessargu dienestam derīgie. Karadienestā iesauktie zemessargi veidoja īpašas vienības, kuras parasti palika savu dzīvesvietu tuvumā. Tā, piemēram, Daugavgrīvas cietoksni izvietojās 13 zemessargu rotas, kuru sastāvā bija gandrīz tikai latvieši. Lielākā Latvijas

teritorijas daļa ietilpa Viļņas kara apgabalā, un tur formējamajā Pirmajā nokļuva vairākums mobilizēto latviešu karavīru.

Austrumprūsijā Pirmās armijas sastāvā karoja 20. korpus, ko veidoja galvenokārt latviešu karavīri un virsnieki. 1915. gada februāra sākumā korpus izcīnīja varonīgas arjergarda kaujas Augustovas purvos, nodrošinot krievu 10. armijai iespējas atkāpties. Korpus tika iznīcināts, ap 20 tūkstoši latviešu karavīru gāja bojā, guva ievainojumus vai nokļuva gūstā. Neviena cita Pirmā pasaules kara militārā operācija neprasija tik lielus latviešu karavīru zaudējumus. Vācu virspavēlniecība ar cieņu salīdzināja latviešu karavīrus ar Napoleona gvardi, "kura mirst, bet nepadodas".

Krievijas armijas neveiksmīgie pretuzbrukumi, virspavēlniecības neizdarība un neuzņēmība, vājie sakari un karaspēka daļu sliktā sadarbība turpinājās arī 1915. gada pavasarī un vasarā. Aprīlī karadarbība jau sasniedza Latviju, izvērsās Kurzemē, radot tiešus draudus Jelgavai un Rīgai. Jelgavas aizstāvēšana maija sākumā izvērtās par triumfu diviem Daugavgrīvas latviešu zemessargu bataljoniem, kuri, vāji apbruņoti un slikti apmācīti, spēja atsist vācu karaspēka uzbrukumu un nosargāt pilsētu. Tomēr 1915. gada 1. augustā Kurzemes guberņas centrs — Jelgava — krita vācu rokās. Tagad vācu armija kontrolēja visu Kurzemes guberņu. Kurzemē sākās vācu okupācija, kas ilga četrus kara gadus.

Kurzemes zaudēšana ne tikai radikāli mainīja militāri politisko situāciju Latvijas teritorijā. Tā bija reāls drauds un izaicinājums latviešu tautas pastāvēšanai un nākotnei. Līdzās jau minētajai Kurzemes bēgļu problēmai Latviju sāpīgi skāra tas, ka frontes līnija sašķēla Latviju divās daļās. Tieši sakari pārējai Latvijas daļai ar Kurzemi vairs nebija iespējami. Sakari starp Kurzemi un neokupēto Latvijas daļu, Kurzemi un tās bēgļiem visā plašajā Krievijā tika uzturēti vienīgi ar Dānijas Sarkanā Krusta organizācijas palīdzību.

Kopā ar Lietuvu un daļu Baltkrievijas Kurzemes guberņu iekļāva Austrumfrontes virspavēlniecības pārvaldes apgabalā (vāciski *Ober-Ost*). Kurzemē tika organizēta vācu militārā pārvalde. Tās priekšgalā bija reihstāga deputāts, vācu armijas rezerves majors Alfrēds fon Goslers. Pārvaldes vadībā bija galvenokārt vācu armijas rezerves virsnieki un vietējie vācu muižnieki. Latviešu sabiedriskā dzīve, dažādu biedrību darbība, lielākās daļas preses izdevumu izdošana tika gandrīz pilnīgi apturēta. Notika strauja pārvācošana, iestādēs, uzņēmumos, skolās ieviešot vācu valodu. Militāri policejiska kontrole pār katru kurzemnieku soli bija šī okupācijas režīma neatņemama sastāvdaļa — stingra cenzūra, iedzīvotāju pārvietošanās brīvības ierobežo-

šana, stingra kontrole uz ceļiem, koncentrācijas nometnes nepaklausīgajiem, žandarmērija ar plašām pilnvarām katrā Kurzemes apriņķī. Vietējo iedzīvotāju (izņemot Kurzemes muižniecību) intereses militārā pārvalde neņēma vērā.

Jautājums par Kurzemes tālāko likteni Vācijas vadošajās aprindās tika diskutēts plašāku jautājumu ietvaros — par Baltijas likteni vispār un Vācijas austrumu robežām pēc kara. Populāras bija idejas par Kurzemes pārvācošanu, kolonizēšanu un aneksiju. Vācijas valdība izveidoja speciālu komisiju Kurzemes kolonizācijas plāna izstrādāšanai, Berlīnē aktīvi darbojās vācbaltiešu izveidotā Baltijas uzticības padome, kas 1915. gadā Vācijā izplatīja tā dēvēto Pelēko memorandu par Baltijas aneksijas nepieciešamību. Vācijā izdotajās grāmatās un brošūrās, daudzos preses izdevumos tika slavināta “skaistā vācu zeme pie Baltijas jūras — Kurzeme”, solītas neierobežotas iespējas vāciešiem, kuri vēlētos apmesties uz dzīvi “senajā vācu novadā”.

Kolonizācijas plāni paredzēja Kurzemes zemju trešās daļas nodošanu vācu kolonistiem, rēķinoties ar to, ka latviešu bēgļi neatgriezīsies, bet palikušie latvieši tiks pārvācoti vai pārvietoti uz citiem Krievijas novadiem. Kurzemes barons Silvio fon Brēdrihs lēsa, ka vienas paaudzes laikā ar vācu kolonistu palīdzību Kurzemi varēs pārvērst par īstu vācu zemi. Pēc kara Eiropā ietekmīgu, šovinistiski noskaņotu Vācijas politisku, saimniecisku un militāru darbinieku plānos latviešiem vieta vairs nebija paredzēta. Ģenerālis Helmuts fon Zēkts latviešus kopā ar ebrejiem, poļiem, lietuviešiem, igauņiem pieskaitīja Eiropas padibenēm, kuru padzišana no viņu teritorijas būtu Vācijas lielākais sasniegums karā. Ietekmīgais vācu rūpnieks Alfrēds Hugenbergers deklarēja, ka latviešiem un lietuviešiem ir nolemts iet bojā, — tāpat kā senprūšiem.

Kurzemes bēgļi, Latvijas un latviešu tautas pastāvēšana un nākotne — tāds bija smago un latviešiem svarīgo jautājumu loks, ko izvirzīja karš. Bet karš lika arī mobilizēties tautas radošajiem spēkiem, un specifiskie kara apstākļi ļāva meklēt un rast neordināras atbildes uz vēstures mestajiem izaicinājumiem.

Impērijas iestādes, nespēdamas tikt galā ar milzīgo darba apjomu un daudzajām samilzušajām problēmām, bija spiestas daļu no tām uzticēt sabiedriskām organizācijām. Veidojās jauni sabiedriski sakari. Latvijā tās bija dažādas palīdzības komitejas karavīriem un viņu piederīgajiem, kas darbojās pēc tautību principa. Sabiedriskās organizācijas organizēja arī ievainoto karavīru aprūpi un ārstēšanu. Tomēr pats bēdīgākais stāvoklis bija

milzīga skaita latviešu bēgļu aprūpē. Oficiālie cirkulāri gan norādīja, ka bēgļiem jādodas “uz rītu pusi”, bet oficiālie resori bēgļus apgādāt nespēja. 1915. gadā veidojās daudz sabiedrisku organizāciju, kas uzņēmās latviešu bēgļu aprūpi. To rīcība bija nekoordinēta, starp tām pastāvēja nesaprašanās un nenovīdība, ko radīja cīņa par valdības pabalstu iegūšanu bēgļu vajadzībām.

1915. gada 30. augustā Petrogradā tika sasaukts latviešu bēgļu kongress, kurā piedalījās 128 delegāti no 83 dažādām bēgļu apgādes organizācijām. Kongress aicināja latviešus “neatstāt dzimto sētu”, arī pastāvēt vācu okupācijas draudiem, un nolēma, ka latviešu bēgļi ir sūtāmi uz Vidzemi, Latgali vai uz Krievijas lielākajiem centriem — Petrogradu un Maskavu, bet nekādā ziņā — uz Pievolgas, Urālu vai Sibīrijas guberņu.

Kongress ievēlēja Latviešu bēgļu apgādāšanas Centrālo komiteju, kas darbojās līdz 1918. gada janvārim. Tās locekļu vidū bija Krievijas Valsts domes deputāti J. Zālītis un J. Goldmanis, kā arī citi ievērojami latviešu sabiedriskie darbinieki — V. Olavs, A. Bergs, J. Čakste, Latgales pārstāvis — katoļu garīdznieks Nikodems Rancāns u. c. Par komitejas priekšsēdētāju kļuva V. Olavs, kurš ar savu lielo patriotismu, apbrīnojamo enerģiju un organizatora vienotāja spējām radīja bēgļu aprūpei stabilus pamatus.

Latviešu bēgļu apgādāšanas Centrālā komiteja veica gandrīz vai neiespējamo. Kara un Krievijas saimnieciskā sabrukuma apstākļos tā spēja apzināt, aprūpēt un vienot simtiem tūkstošu latviešu bēgļu visā plašajā Krievijā. Centrālā komiteja izveidoja 260 bēgļu aprūpes vietējās nodaļas visur, kur bija apmetušies lielāks skaits latviešu. Izkarojot pabalstus no valdības, organizējot ziedojumus no privātpersonām un labdarības organizācijām, Centrālās komitejas rīcībā bija lieli finanšu līdzekļi, kuru apjoms 1917. gadā sasniedza gandrīz 15 miljonus rubļu.

Centrālā komiteja bēgļus uzskaitīja un informēja, iespēju robežās nodrošināja ar darbu, pārtiku, apģērbu, apaviem. Bija izstrādāta detalizēta un pārdomāta programma, lai apmierinātu “bēgļu kulturālās un garīgās vajadzības”. Algoja skolotājus, un atvēra simtiem bēgļu skolu, rīkoja ārpusskolas kursus un lekcijas, rūpējās par rakstniekiem un māksliniekiem, ierīkoja bibliotēkas un organizēja teātrus. Regulāri notika dievkalpojumi. Viss kultūras un izglītības darbs notika latviešu valodā, un tam bija izteikti nacionāls raksturs. Latviešu bēgļu saistību starp atsevišķiem Krievijas apgabaliem un sakarus ar dzimteni nodrošināja bēgļu laikraksti, kas iznāca gandrīz visos latviešu bēgļu centros, — no Petrogradas un Maskavas līdz Vladivostokai.

Bēgļu apgādāšanas Centrālā komiteja pulcināja bēgļus, stiprināja viņos nacionālo apziņu un rosināja nacionālās atbildības jūtas. Tās darbībai bija liela nozīme Latvijas vēsturiskajos likteņos. Bēgļu Centrālā komiteja bija nozīmīga politiska skola latviešu politiskajiem darbiniekiem, kurā tie mācījās vienot tautu, saprast tās intereses, organizēt to kopējam darbam. No komitejas darbiniekiem nāca daudzi vēlākie Latvijas valsts veidotāji un vadītāji. Savā ziņā komiteja līdzinājās nākamajam Latvijas parlamentam, kurā bija pārstāvēti visi Latvijas novadi, visdažādākās Latvijas iedzīvotāju sociālās grupas un daudzi politiskie grupējumi.

Pirmajos kara gados (līdz 1917. gadam) aktivizējās arī latviešu nacionālā doma, kaut gan dažādi politisko un sabiedrisko darbinieku un radošās inteliģences grupējumi Latvijas turpmāko attīstību redzēja ļoti dažādi. Oficiālo impēriski patriotisko nostāju pauda tā latviešu pilsonības virsotne, kas bija Valsts domē (J. Goldmanis, J. Zālītis) un kas atradās bēgļu Centrālās komitejas priekšgalā (A. Bergs, V. Olavs, J. Čakste). Šo aprindu nostāju spilgti atklāja Petrogradā izdotā avīze "Baltija" (redaktors A. Bergs). Par Latvijas politisko autonomiju šie politiskie un sabiedriskie darbinieki izvairījās runāt un joprojām prasīja vairāk nekā pieticīgo zemstu ieviešanu Baltijas guberņās, pašpārvaldes ziņā tās pielīdzinot Iekšējās guberņām. Rakstos un runās latviešiem joprojām tika gaišās un brīžam pat fantastiskās krāsās atainota tā latviešu tautas augšupeja, kas sākšoties pēc Krievijas uzvaras.

Protams, jāņem vērā, ka šie darbinieki veica ļoti nozīmīgu praktisku darbu latviešu tautas labā un viņi baidījās zaudēt Krievijas valdības un ievērojamāko sabiedrisko aprindu morālo un materiālo atbalstu, ko varēja saņemt, tikai paužot izteikti konformistisku attieksmi pret impērijas vadību. Vienlaikus fantasmagoriskās, kroņa optimisma garā ieturētās nākotnes ainas neorientēja latviešu sabiedrību uz reāliem nacionāliem mērķiem.

Daudz drosmīgāk un reālistiskāk par Latvijas tuvākajiem nākotnes uzdevumiem sprieda Maskavā apmetusies latviešu radošā inteliģence, kuras rupors bija avīze "Dzimtenes Atbalss". Talantīgie žurnālisti Jānis Bankavs, Ernests Blanks, izcilie rakstnieki Kārlis Skalbe, Linards Laicens, Jānis Akuraters, Viktors Eglītis galveno uzmanību pievērsa nacionālajam jautājumam un Latvijas nākotnei. Šī inteliģences grupa vienoja dažādas politiskas pārliecības un dažādu pasaules uzskatu cilvēkus. J. Akuraters rakstīja: "Mēs negribam būt ne sarkani, ne melni — apvieno doma par Latvijas nacionālo kultūru, saimniecisko un sabiedrisko iekārtu." Nacionālā politiskā grupa, ko Maskavā veidoja latviešu inteliģence, aicināja cīnīties par apvienotu,

nedalītu Latviju kā *īpašu* Krievijas nacionālo teritoriju, akcentējot sociālo, kultūras un izglītības jautājumu būtisko nozīmi latviešu nācijas attīstībā.

Rosīgi darbojās dažas latviešu politisko emigrantu grupas ārzemēs, īpaši Šveicē. Te nacionāli noskaņotie latviešu sociāldemokrāti — Rainis, Fēlikss Cielēns, Anna Ķeniņa — 1915. gada rudenī izveidoja Latviešu nacionālo komiteju. Komiteja Rietumeiropā propagandēja latviešu tautas pašnoteikšanās ideju, meklēja tai atbalstītājus Eiropas sabiedrisko un kultūras darbinieku vidū, enerģiski protestēja pret Vācijas aneksionistiskajiem plāniem un centās Latvijas jautājumam piešķirt starptautisku skanējumu. Savulaik diezgan lielu ievēribu latviešu politisko emigrantu vidū radīja F. Cielēna 1915. gadā izstrādātais Latvijas politiskās autonomijas projekts, kas paredzēja Latvijai mērenu autonomiju Krievijas sastāvā. Raini kara gados kādu laiku aizrāva vienotas latviešu un lietuviešu valsts ideja.

1916. gada nogalē latviešu pilsonība un intelīgences arvien lielāku uzmanību pievērta Latvijas autonomijas jautājumam. Savos uzskatos tuvinājās Maskavas un Petrogradas latviešu nacionālās politiskās grupas. Apvienota Latvija kopā ar Latgali, bēgļu atgriešanās Latvijā un jauna, latviska pašvaldību iekārta — to akceptēja abu grupējumu pārstāvji.

1915. gadā savas gaitas sāka latviešu strēlnieki, kam bija liela ietekme ne tikai uz Latvijas, bet arī Krievijas tālākajiem likteņiem. Pirmais kara gads mainīja krievu ģeneralitātes attieksmi pret nacionālo karaspēka vienību veidošanu. Krievijas militārajām aprindām imponēja latviešu karavīru un virsnieku stāja, disciplīna un kaujasspējas, tās cerēja, ka latvieši ar savu cīņas sparū aizraus citas Krievijas armijas daļas.

Negatīva attieksme pret iespējamo latviešu vienību organizēšanu bija latviešu sociāldemokrātiem — lieliniekiem un vācbaltiešu elitei. Arī cara Nikolaja II, carienes un galma aprindu noskaņojums nebija labvēlīgs šādai iecerei. Tomēr sabiedrības vispārējais viedoklis un militārpersonu ieskati kara apstākļos izrādījās ietekmīgākie. 1915. gada pavasarī diezgan plašās latviešu sabiedrības aprindās nacionālo karaspēka vienību dibināšanas ideja kļuva arvien populārāka, — uzskatīja, ka latviešu karavīri spēs atgūt Kurzemi un nosargāt Rīgu. Iniciatīvas grupa valsts domnieka J. Goldmaņa vadībā nosūtīja vēstījumu armijas augstākajam virspavēlniekam lielkņazam Nikolajam Nikolajevičam, kurš uzdeva jautājumu izšķirt Ziemeļrietumu frontes pavēlniekam. Frontes pavēlnieka 1915. gada 1. augusta pavēle Nr. 322 atļāva dibināt latviešu strēlnieku bataljonus.

Latviešu sabiedriskie un politiskie darbinieki izveidoja strēlnieku bataljonu organizācijas komiteju, kurā iekļāvās arī J. Goldmanis un J. Zālītis,

A. Bergs, vēlākie ievērojamie neatkarīgās Latvijas politiķi Zigfrīds Meierovics, Valdemārs Zamuels u. c. Domnieku parakstītais uzsaukums aicināja: "Pulcējaties zem latviešu karogiem!... Brāļi, stunda ir situsi. Kas tic, tas uzvarēs. Uz priekšu ar Latvijas karogu par Latvijas nākotni!" Sākās plaša brīvprātīgo pieteikšanās, daudzi karavīri izstājās no citām armijas daļām un pieteicās latviešu daļās. Strēlnieku bataljonu formēšanu pavadīja vispārēja nacionāla sajūsma, jauno karavīru izvadīšana uz apmācībām Rīgā līdzinājās tautas svētkiem.

Sākotnēji latviešu karavīri tika organizēti astoņos strēlnieku bataljonos, kam bija doti Latvijas vēsturisko apgabalu un pilsētu nosaukumi. Katrā bataljonā bija ap pusotra tūkstoša kareivju un virsnieku. 1916. gada septembrī astoņus strēlnieku bataljonus pārveidoja astoņos latviešu strēlnieku pulkos, kuros katrā ietilpa divi bataljoni. Tika noorganizēts arī latviešu strēlnieku rezerves pulks, kurš bāzējās Valmierā. Kaujas operāciju laikā pulkus apvienoja divās — Pirmajā un Otrajā latviešu strēlnieku brigādē. Augstākā virspavēlniecība strikti norādīja nepārsniegt pulku apmērus, neveidot strēlnieku divīziju, jo tādā gadījumā latviešu karavīriem būtu jādod ne vien strēlnieku ieroči, bet arī artilērija, jāpaplašina tehniskie dienesti. To armijas vadība uzskatīja par bīstamu un nevēlamu. Sākotnējais nolikums neparedzēja latviešu strēlniekus izmantot kā regulāras kājnieku daļas. Kā vietējo apstākļu zinātājiem strēlniekiem bija paredzēta izlūkošanas, diversiju, sakarnieku, ceļvežu, tulkus darbība.

Tikai 1916. gada maija instrukcija paredzēja strēlnieku iesaistīšanu arī regulārās kājnieku operācijās. Pavisam latviešu strēlnieku pulkos 1916. gadā bija ap 40 000 vīru — 25 000 aktīvajā armijā un 15 000 rezerves pulkā.

Gan ar saviem karavīriem, pulkos valdošo kārtību, ārējo veidolu, paradumiem un tradīcijām latviešu strēlnieki bija neparasta, pat unikāla parādība Krievijas armijā. Līdzās krievu valodai, kuru izmantoja komandām un dokumentācijā, pulku apmācībā un iekšējā dzīvē plaši lietoja latviešu valodu. Vairāk nekā deviņas desmitdaļas no strēlniekiem bija latvieši, pārējie — Latvijā dzīvojošie igauņi, krievi, lietuvieši, poļi. Te bija pārstāvēti visi Latvijas novadi un visi sociālie slāņi — strādnieki un uzņēmēji, kalpi, saimnieki, ierēdņi, skolēni un studenti. Ļoti augsti savam laikam bija strēlnieku izglītības standarti — tikai 3,5 procenti analfabētu. Liela daļa jaunāko virsnieku un apakšvirsnieku nāca no latviešu inteliģences, no tautskolotāju aprindām. Arī augstākos komandieru amatus ieņēma pieredzējuši latviešu virsnieki. Pulku un brigāžu komandieru vidū bija vēlākie Latvijas armijas ģenerāļi

Rūdolfš Bangerskis, Jānis Kalniņš, Gustavs Francis, Kārlis Gopers, Andrejs Auzāns, Augusts Misiņš, vēlākais pirmais Padomju Krievijas Bruņoto spēku virspavēlnieks pulkvedis Jukums Vācietis u. c. Starp kareivjiem un virsniekiem strēlnieku pulkos valdīja lietišķas, bieži draudzīgas un cieņas pilnas attiecības — bez ierindnieku pazemošanas un savstarpēja naida.

Strēlnieki drīkstēja lietot nacionālo simboliku krūšu nozīmēs un savos karogos, kuros bija arī latviskas devīzes, strēlnieki dziedāja latviešu dziesmas, orķestri spēlēja latviešu maršus. Ar literārajiem pulciņiem, teātriem, avīzēm, žurnāliem un grāmatām strēlnieki bija daļa no izglītotās Latvijas. Augsta pašcieņa, tīrības un kārtības mīlestība jaudās strēlnieku ārējā izskatā un viņu apkārtnes sakoptībā. Cara armijai neparasti šķita pēc auguma pārsūtītie formas tērpi, švītīgi ielocītās formas cepures, eleganti brīvā stāja, puķu dobes un tīrie, grantētie celiņi gan kazarmās, gan frontē, ziedi zemnīcās un patvertnēs.

Strēlnieku bruņojumā bija tikai vieglie ieroči — japāņu Arisakas šautenes, amerikāņu Maksima un Kolta ložmetēji un rokasgranātas. Bet viņu izcilās kaujasspējas sakņojās augstā pienākuma apziņā un saliedētībā, pierādumā jebkuru uzdevumu izpildīt precīzi un līdz galam, strēlnieku un viņu komandieru spējā militārās mācības un kaujas uztvert kā nopietnu, smagu darbu. Protams, arī jaunības entuziasmā un trakā pārgalvībā. Bet pāri visam — latviešu strēlnieki cīnījās savā zemē un par savu zemi, izjuta ciešu saistību ar savu tautu, vēl vairāk, baudīja tās mīlestību, jo bija tāda armija, kādu vēlējās Latvija. Viss, it viss strēlniekiem bija, bet viņu tomēr bija pārāk maz, un pat visvaronīgākās cīņas nespēja atgūt Kurzemi.

Latviešu strēlnieku pulki bija Krievijas armijas Ziemeļu frontes 12. armijas sastāvā. 1915. un 1916. gadā latviešu strēlnieki cīnījās frontē Rīgas pievārtē svarīgākajos un bīstamākajos kauju iecirkņos. Īpaši asiņainas izvērtās cīņas 1916. gadā, kad Krievijas virspavēlniecība, lai atvieglotu franču armijas stāvokli pie Sommas un Verdenas, sāka aktivitātes arī Ziemeļu frontē. Ziemeļu frontes un 12. armijas pavēlniecības attieksme pret latviešu strēlniekiem nebija viennozīmīga. Krievu ģeneralitāte atzina strēlnieku augstās kaujasspējas, frontes komandieris ģenerālis Nikolajs Ruzskis viņus 1916. gada septembrī ziņojumā virspavēlniecībai nosauca par “drošāko balstu Rīgas frontē”, un kopumā atsauksmes par strēlniekiem bija ļoti pozitīvas. Tajā pašā laikā strēlnieku uzvaras aizskāra krievu ģeneralitāti, strēlniekus apskauda un dažkārt neieredzēja, tiši sūtot bez atbalsta visbīstamākajos frontes iecirkņos, cenšoties ar strēlnieku uzvaru palīdzību izcelties.

Milzīga atšķirība valdīja to militāro operāciju izpratnē, kurās piedalījās latviešu strēlnieki. Strēlnieki un viņu komandieri katrā kaujā mēģināja saska-

tīt tās loģisko jēgu, kas būtu virzīta uz vācu armijas atspiešanu un potenciālu padzišanu no Kurzemes. Frontes un 12. armijas pavēlniecība turpretim vairāk centās demonstrēt militārās aktivitātes, neizjaucot šķietamo līdzsvaru frontē un “nekaitinot vācieti”. Militāro operāciju plānošanā un vadībā frontes un armijas vadība bieži demonstrēja formālu pieeju, nekompetenci, neizdarību, vilcināšanos un situācijas neizpratni. Tādēļ visas strēlnieku veiksmes kaujas laukā, kas bija samaksātas ar tūkstošiem strēlnieku dzīvību un veselību, izrādījās veltīgas, jo nevienu no tām augstākā vadība necentās vai arī neprata izmantot.

Īpaši tas izpaudās Ziemassvētku kauju laikā no 1916. gada 23. decembra līdz 1917. gada 18. janvārim, kad nepārdomātās un nekoordinētās militārās aktivitātes Jelgavas virzienā beidzās bez jebkādiem pozitīviem rezultātiem. Latviešu strēlnieku pulkiem bija 9000 ievainoto jeb vairāk nekā 37 procentu no kaujas sastāva, to skaitā 2000 kritušo. Tie bija vislielākie latviešu strēlnieku zaudējumi Pirmajā pasaules karā.

Strēlnieku noskaņojumā sākās radikāls lūzums. Viņi vairs neticēja caram, Krievijas augstākajai politiskajai un militārajai vadībai, neticēja arī latviešu pilsonībai, kura nebija iebildusi pret strēlnieku bojāeju Rīgas frontē. Latviešu virsniekus un karavīrus arvien vairāk sāka nodarbināt domas par kara jēgu un latviešu tautas nozīmi tajā. Jūtami viņu rindās auga pretkara noskaņojums, krasi aktivizējās latviešu lielinieku aģitācija strēlnieku pulkos.

Latviešu strēlnieki stiprināja tautas nacionālo pašapziņu, lika pirmoreiz apjaust latviešu tautas esamību ne tikai Krievijā, bet arī Rietumeiropā. Par latviešu strēlniekiem rakstīja Anglijā un Francijā, Vācijā un Itālijā. Izcilais belģu dzejnieks Emils Verhārens par latviešu strēlniekiem rakstīja:

*Un mēs pie Verdenas,
Izēras klausāmies,
Elpa pat klust —
Kā Latvijas ozoli sasaucas,
Tie locīties neprot, bet lūst.*

Militāri politiskā situācija 1917.–1918. gadā

Februāra revolūcija Krievijā ievērojami paātrināja politisko notikumu gaitu un politisko spēku polarizēšanos Latvijā. Politiskajās norisēs iesaistījās simtiem tūkstošiem karavīru no Latvijas teritorijā izvietotajām Krievijas armijas daļām, tādējādi destabilizējot politisko situāciju. Demokrātisko

iespēju un dažādo pārmaiņu dēļ administratīvajā varā ievērojami samazinājās vācu un krievu iespaids. Tā tapa latviskāka, un latvieši kļuva par noteicošo politisko faktoru. Vietējā vara kļuva neatkarīgāka un Krievijas Pagaidu valdības kontrole formālāka. Palielinājās vēlēto orgānu nozīme, un izvērtās asa dažādu politisko spēku cīņa par ietekmi tajos. Ārkārtīgi raibajā politiskajā spektrā izteikti iezīmējās nacionāli liberālais un kreisi revolucionārais virziens, kurā drīz vien sāka dominēt latviešu lielinieki.

Latviešu sabiedrībai, kam nebija nekādas būtiskas demokrātijas pieredzes, bija jāizšķiras starp divām galvenajām ideoloģijām un politiskajām alternatīvām. Nacionālie liberāļi piedāvāja tradicionālo parlamentāro demokrātiju — ar likumiem, kompromisiem, mantisko nevienlīdzību un evolucionāru attīstību. Lielinieki aicināja uz proletariāta diktatūru, visaptverošu mieru, vispārēju vienlīdzību un pasaules darbaļaužu valsti. Tūlītēji, radikāli un šķietami taisnīgi risinājumi pasaules mērogā piešķīra komunistiskajām idejām reliģisku raksturu, ko karā izmocītie iedzīvotāji kāri uztvēra.

1917. gadā pēc Februāra revolūcijas Latvijas neokupētajā daļā gan tika dibinātas jaunas, gan atsāka darbību daudzas politiskās partijas. Partiju raksturu veidoja gan kreisi radikālās, gan pilsoniskās, gan Latgales, gan minoritāšu partijas. Pārsvarā tās bija nelielas, ar ierobežotu politisko ietekmi. Latviešu pilsonisko partiju vidū jāmin Nacionāldemokrātiskā partija, kuru izveidoja latviešu inteliģences aprindas, kas grupējās ap laikrakstu "Dzimtenes Atbalss". Partija izcēlās ar radikālu nacionālu programmu, kura redzēja Latviju kā demokrātisku republiku Krievijas republiku federācijā.

Pati ietekmīgākā un lielākā latviešu pilsonības partija bija Latviešu Zemnieku savienība, kas apvienoja lielu daļu zemniecības un kam bija divi spoži līderi — K. Ulmanis un tikko tai pieslēgjis bijušais revolucionāro sociālistu vadonis M. Valters. Aktīvi partijas rindās darbojās Z. Meierovics un Oto Nonācs. Lai gan partijas sastāvs nebija viendabīgs, tā vienīgā spēja būt kaut cik vērā ņemams oponents Latvijas Sociāldemokrātiskajai partijai.

Latvijas sociāldemokrāti, kuru vidū 1917. gada sākumā lieliniekiem vēl nebūt nebija noteicošā ietekme, kļuva par pašu populārāko politisko partiju Latvijā. Lielā mērā to sekmēja tas, ka atšķirībā no Krievijas sociāldemokrāti vēl nedarbojās atsevišķu lielinieku un mazinieku partiju ietvaros. Masas atbalstīja šo partiju kopumā.

Plašais demokratizācijas process ļoti jūtami izpaudās jauno pašvaldību veidošanā, kas stājās vecās administrācijas vietā. Pilsētās veidojās sabiedrisko organizāciju padomes, lai nodrošinātu dažādu politisko spēku pārstāvju sadarbību.

Martā Rīgā tika izveidota Vidzemes Pagaidu zemes padome. Bijušā cara gubernatora vietā par Krievijas Pagaidu valdības komisāru kļuva Rīgas pilsētas galva Andrejs Krastkalns, kas tika nomainīts ar sociāldemokrātu Andreju Priedkalnu. Komisāra vietnieka amatā bija Zemnieku savienības līderis K. Ulmanis. Aprīļa beigās Tērbatā Kurzemes bēgļu pārstāvji izveidoja Kurzemes Pagaidu zemes padomi, par komisāru ievēlējot J. Čaksti. Gandrīz vienlaikus Rēzeknē sanāca Latgales latviešu kongress, kurš izvēlēja Latgales Pagaidu zemes padomi ar ievērojamo latgaliešu sabiedrisko darbinieku Franci Trasunu vadībā. Latgales Pagaidu zemes padome puda latgaliešu vēlmi atdalīt Latgali no Vitebskas guberņas un apvienot ar pārējo Latviju.

Latvijas dažādu novadu zemes padomju izveidošana, tajās paustās vēlmes pēc apvienotas Latvijas objektīvi veicināja un paātrināja arī pašu apvienošanās gaitu. Praktiski gan Pagaidu valdība neakceptēja Latvijas novadu apvienošanu vienā autonomā vienībā, un arī pieļautās administratīvās reformas varēja sākt tikai Vidzemē.

Paralēli minētajām sabiedriskajām organizācijām Latvijas neokupētajā daļā izveidojās kareivju, strādnieku un bezzemnieku padomes, ar kuru palīdzību tika realizēts plašais "lieliniecisma vilnis" Rīgā un Vidzemē. Rīgā reālo varu drīz vien ieguva Rīgas strādnieku deputātu padome. Lai izkonkurētu liberālo Vidzemes Pagaidu zemes padomi, lielinieki 1917. gada aprīlī Valmierā sasauca Vidzemes bezzemnieku 1. kongresu, kurš ievēlēja Vidzemes bezzemnieku padomi. Bezzemnieku padomes darbība bija pierādījums lielinieku prasmīgajai taktikai, jo bezzemnieku padome, būdama lielinieciskās Rīgas Strādnieku deputātu padomes sekcija, panāca jaunas Vidzemes Zemes padomes izveidošanu, kurā tai bija dominējošas pozīcijas.

Īpaša nozīme bija latviešu strēlnieku lieliniecizēšanās procesam. Latviešu lieliniekiem pakāpeniski izdevās panākt, ka latviešu strēlnieku un virsnieku izpildkomiteja — Iskolastrels pieņēma arvien radikālākus lēmumus. 1917. gada maijā latviešu strēlnieku kongresos tika nosodīta kara turpināšana, Pagaidu valdības politika un izteikta prasība nodot varu padomēm. Kongresi pieņēma lēmumus atbalstīt lielinieku partiju. Iskolastreļa vadība pilnīgi nonāca kreiso radikāļu rokās, kuriem teicams aizsegs bija militārā ziņā izcili talantīgais, bet politiski avantūristiskais kapteinis Voldemārs Ozols. Drīz pēc tam strēlnieku pulkus atstāja daudzi nacionāli noskaņoti virsnieki. 1917. gada augustā notikusī Latvju kareivju nacionālās savienības dibināšana bija novēlota rīcība, kas nespēja mainīt lielākās daļas strēlnieku noskaņojumu un rādīja, cik politiski tuvredzīgi ir rīkojušās latviešu pilsoniskās un sīkpilsoniskās aprindas.

Pirmo posmu latviešu lielinieku ceļā uz politiskās varas monopolu Latvijā vainagoja LSD 1917. gada jūlijā izveidotā Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku deputātu padomes izpildkomiteja — Iskolats.

Otro posmu šai virzībā iezīmēja lielinieku pārliecinošās uzvaras dažāda līmeņa pašvaldību un Krievijas Satversmes sapulces vēlēšanās 1917. gada otrajā pusē. Rīgas Domes vēlēšanās augustā lielinieki ieguva 49 no 120 domnieku vietām jeb 41 procentu balsu, tālu aiz sevis atstājot citas partijas. Septembrī notikušajās Vidzemes Zemes padomes vēlēšanās lielinieki ieguva 63 procentus balsu, bet viņu tuvākie konkurenti — Zemnieku savienība — vairāk nekā 36 procentus balsu. Arī Krievijas Satversmes sapulces vēlēšanās novembrī lielinieku pārsvars pār Zemnieku savienību bija pārliecinošs — 72 procenti balsu pret 23 procentiem. Latviešu lielinieku panākumi Satversmes sapulces vēlēšanās bija paši lielākie visā Krievijā, kur par lieliniekiem balsoja 25 procenti vēlētāju. Lielinieku panākumi sevišķi bija jūtami Vidzemē, mazāk Latgalē, kur gan sociālā situācija bija cita, gan arī tradicionāli LSD aktivitātes vājākas.

Lielinieku unikālos politiskos panākumus 1917. gadā noteica savdabīgā un sarežģītā vēsturiskā situācija. Latvijā atšķirībā no Krievijas nebija citu ietekmīgu kreiso partiju, kas spētu konkurēt ar lieliniekiem. Latviešu mazinieki savu partiju spēja izveidot tikai 1918. gadā, un eseriem nebija masu bāzes. Salīdzinājumā ar jaunizveidotajām pilsoniskajām partijām lieliniekiem bija lielāka politiskā pieredze, pārdomāta politiskā propaganda un demagoģija, Vācijas militāro aprindu finanšu līdzekļi un lielisks revolucionārās pagātnes oreols vēl no 1905. gada. Tādēļ aicinājumi atriebt vācu baroniem un krievu melnsimtniekiem par latviešiem nodarītajām pārestībām elektrizēja plašas latviešu aprindas.

Risinot latviešiem tolaik tik būtiskos zemes, miera un nacionālos jautājumus, pilsoniskās partijas vienoja to orientācija uz kompromisiem ar Pagaidu valdību, citām varas struktūrām, to vēlme risināt sociālekonomiskās problēmas tradicionāli. Turpretī latviešu lielinieki visur piedāvāja radikālus un tūlītējus risinājumus. Milzīgajam Vidzemes bezzemnieku slānim zemes nacionalizācija un konfiscēšana šķita vienīgais pareizais risinājums. Latviešu pilsonības popularitāti nekādā ziņā nevairoja atbalsts Pagaidu valdības sauklim par karu līdz galējai uzvarai. Vairākumam Latvijas iedzīvotāju, kurus jau daudzus gadus tieši skāra kara posts, lielinieku lozungs par tūlītēju mieru bez aneksijām un kontribūcijām likās nesalīdzināmi reālāks un pievilcīgāks.

Latvijai tik būtiskā nacionālā jautājuma risināšanu traucēja Kurzemes okupācija un Krievijas Pagaidu valdības noraidošā attieksme pret Latvijas autonomiju. Pagaidu valdība atteicās pievienot Latgali Vidzemes latviešu daļai un uzskatīt Latviju par īpašu administratīvu vienību Krievijas sastāvā. Latviešu pilsonības līderi J. Goldmanis, J. Zālītis, J. Čakste nacionālo prasību ziņā izturējās ārkārtīgi uzmanīgi un pasīvi. Nacionāldemokrātu aprindu piedāvātajiem radikālajiem projektiem par neatkarīgu Latvijas valsti Krievijas valstu federācijā latviešu sabiedrisko un politisko darbinieku lielākā daļa vēl nebija gatava. Latviešu lieliniekiem pieņemams bija 1917. gada populārais sauklis "Brīva Latvija brīvā Krievijā", bet Latvijas autonomijas lozungs nevajadzīgs un nebūtisks. Tomēr autonomijas idejas augošā popularitāte un Vladimira Leņina taktika nacionālā jautājuma risināšanā lika latviešu lieliniekiem veikli manevrēt. 30. jūlija latviešu sabiedrisko organizāciju un politisko partiju konferencē viņi pievienojās prasībai pēc autonomas Latvijas Krievijas demokrātiskās republikas sastāvā. Kopumā propagandistiskie solījumi risināt šo jautājumu revolucionārā ceļā bija iedarbīgāki par pilsonisko partiju neveiksmīgajiem mēģinājumiem izlūgties autonomiju Pagaidu valdībai.

Militāri politisko situāciju Latvijas teritorijā jūtami ietekmēja karadarbība Rīgas frontē, kas atsākās 19. augustā (1. septembrī). Pagaidu valdības neveiksmīgais uzbrukums frontē 1917. gada jūlijā, lielinieku sekmētais Krievijas armijas sabrukums, brāļošanās frontē radīja izdevīgu situāciju vācu armijas virspavēlniecības iecerēm, ieņemot Rīgu, ielenkt un iznīcināt 12. armijas daļas pie Rīgas, pavērt ceļu uzbrukumam Petrogradai, radikāli mainīt militāro situāciju vācu–krievu frontē sev par labu.

Latviešu strēlnieku Otrā brigāde 26 stundas kaujās Rīgas pievārtē pie Mazās Juglas aizkavēja pretinieka uzbrukumu. Visa Krievijas 12. armija — vairāk nekā 300 000 vīru — varēja iziet no aplenkuma. Cīņās pie Rīgas krita, tika ievainoti, pazuda bez vēsts 6437 latviešu strēlnieki. Īpaši cieta 5. Zemgales pulks, zaudējot divas trešdaļas no kaujas sastāva. Par strēlnieku varonību liecināja Krievijas armijā nebijis precedents — tikai vienā 5. Zemgales pulkā vien 664 strēlniekus un virsniekus apbalvoja ar kaujas ordeņiem — Jura krustiem. Tā bija pēdējā latviešu strēlnieku kauja ar vācu karaspēku Pirmajā pasaules karā, kam bija gan morāla, gan militāra nozīme.

Vācu armija ieņēma Rīgu un Rīgas apriņķi. Stabilizējoties fronteī, vāciešiem bija jāatsakās no nodoma ātri ieņemt Vidzemi un virzīties uz Petrogradu. Rīgas ieņemšana gan paplašināja vācu okupācijas zonu Latvijā, nostiprināja

vācu pozīcijas Latvijā un ļāva pastiprināti forsēt pārvācošanas un aneksijas plānus. Latviešu strēlnieki vēlreiz demonstrēja savu patriotismu un kaujas spējas, īsu brīdi strēlniekos uzausa ilūzija par strēlniekiem un pulkos palikušajiem virsniekiem kā vienu saimi.

Laiks no 1917. gada oktobra līdz 1918. gada februārim bija lielinieciskā vilņa trešais posms, kad neokupētajā Latvijas daļā pie varas nāca Iskolats un sāka realizēt komunistiskos eksperimentus. Lielinieki pilnībā dominēja Vidzemes Zemes padomē, ieguva kontroli pār visu triju šai reģionā dislocēto armiju padomēm, latviešu strēlnieki tūlīt pēc Oktobra apvērsuma padzina no Vidzemes visas agrākās varas institūcijas. 1917. gada 8. novembrī Iskolats sāka īstenot proletariāta diktatūru, kura konstituējās Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku kongresā no 16. līdz 18. decembrim un kuru dažkārt dēvē par "Iskolata republiku". Par jaunievēlētā Iskolata — lielinieku valdības — priekšsēdētāju kļuva latviešu marksisma veterāns un dogmatiski ievirzītais teorētiķis Fricis Roziņš.

Tika pasludināta un praktiski realizēta Latgales pievienošana pārējai Latvijai, tiesa, ne kā neatkarīgam valstiskam veidojumam, bet autonomam Krievijas apgabalam.

Jaunā vara konfiscēja muižas, sāka iznīcināt privātīpašumu, aizliedza tirdzniecību, ieviesa stingru valsts sadali un kontroli, daudzos gadījumos atgriežoties pie naturālās saimniecības. Šie pasākumi gāja roku rokā ar vēršanos pret īpašniekiem kā šķiru, personas brīvības likvidēšanu un sarkanā terora elementiem. Tika aizliegta pretlielinieciski noskaņoto partiju darbība un slēgti opozicionārie laikraksti. "Lai nesaudzīgi un sekmīgi varētu cīnīties pret kontrrevolūciju un uzturēt revolucionāru mieru un kārtību", tika organizētas sarkangvardu vienības un veidoti revolucionārie tribunāli, praktizēta ķīlnieku ņemšana. 1918. gada februārī kopā ar apmēram 300 ķīlniekiem Iskolats atstāja Latviju, pārceļot darbību uz Maskavu. Iskolata varas mēneši jau diezgan skaidri parādīja latviešu lielinieku ekonomiskos un sociāli politiskos ideālus un iezīmēja tās politiskās iekārtas aprises, kas Latviju gaidīja, ja uzvarēs lielinieki.

1917. gada rudenī un 1917./1918. gada mijā ievērojami aktivizējās nacionāli liberāli noskaņotās latviešu sabiedrības aprindas. Vācu okupācijas reģiona paplašināšanās, lielinieku nākšana pie varas Krievijā un Latvijas neokupētajā daļā veicināja jaunu, spēcīgu, nacionāli orientētu politisku organizāciju rašanos. Tās vairs neuzskatīja Latvijas valstiskuma veidošanu par Krievijas, bet gan par starptautisku problēmu.

Jau 1917. gadā ievērojami pieauga to latviešu politiskā aktivitāte, kuri atradās ārpus Latvijas — Krievijā. Līdzās nacionāli liberālajām organizācijām izveidojās latviešu sociāldemokrātu, galvenokārt lielnieku organizācijas. Īpaši aktīvas tās bija Petrogradā un Maskavā. Tā, piemēram, Petrogradā lielnieku pilsētas partijas organizācijas latviešu rajonā “Prometejs” 1917. gada nogalē bija 2500 biedru. Oktobra apvērsuma dienās virkne latviešu lielnieku (Pēteris Stučka, Mārtiņš Sudrabs-Lācis) ieņēma atbildīgus amatus Petrogradas padomē un Kara revolucionārajā komitejā.

No latviešu bēgļu, sevišķi rūpniecības strādnieku, vidus nāca arī daudz Sarkanās gvardes dalībnieku, kuru vienībās Krievijā iestājās astoņi deviņi tūkstoši latviešu. Daudz latviešu sarkangvardu ietilpa krievu sarkangvardu vienībās. Sarkanās gvardes rindās ieplūda arī bijušie “Iskolata republikas” sarkangvardi, kuri pēc 1918. gada februāra nonāca Krievijā. Latviešu sarkangvardi piedalījās Oktobra apvērsuma realizācijā, pret padomju varu vērsto nemieru apspiešanā, no viņu vidus tika papildinātas Latviešu strēlnieku padomju divīzijas rindas.

Viskrievijas II padomju kongresā 1917. gada 25. oktobrī, kas šķietami leģitimēja notikušo lielnieku apvērsumu un pasludināja padomju varu, liela nozīme bija ap 100 latviešu delegātiem. Latviešu strēlnieku pārstāvja lielnieka Kārļa Pētersona asā uzstāšanās kongresā pret citu kreiso partiju pārstāvjiem beidzās ar vārdiem: “Pietiek revolūciju! Pietiek vārdu! Vajadzīgi darbi. Mums jāsaņem vara savās rokās! Lai aiziet šie viltus delegāti! Armija nav ar viņiem.” Šī uzstāšanās būtiski ietekmēja kongresa dalībnieku noskaņojumu un sekmēja lielnieku uzvaru kongresā.

Jau kopš Oktobra apvērsuma un arī vēlāk, Krievijas pilsoņu kara laikā, liela ietekme uz politiskajām un militārajām norisēm Krievijā bija tiem latviešu strēlniekiem, kuri cīnījās lielnieku pusē, — tā dēvētajiem latviešu “sarkanajiem strēlniekiem”. Oktobra apvērsuma laikā viņi neitralizēja 12. armijas varbūtējo iejaukšanos Petrogradas notikumos. Divas pirmās latviešu strēlnieku vienības 2800 vīru sastāvā ieradās Petrogradā 1917. gada novembra beigās. Strēlnieki pildīja sardzes un kārtības uzturēšanas funkcijas, tika iesaistīti arī nedemokrātiskās akcijās pret padomju varas pretiniekiem.

Līdz 1918. gada pavasarim visi strēlnieku pulki (gan krietni vājinātā sastāvā — apmēram 12–15 tūkstoši vīru) ieradās Krievijā, kur 1918. gada aprīlī tika apvienoti Latviešu strēlnieku padomju divīzijā. Divīziju komandēja pulkvedis Jukums Vācietis, un tā bija pirmā regulārā Sarkanarmijas

divīzija. Tā paša gada rudenī divīzijas skaitliskais sastāvs sasniedza 23–24 tūkstošus vīru ar kājnieku, kavalērijas, artilērijas, pat aviācijas daļām. Latviešu strēlnieku saliedētība, kaujas prasme, disciplīna padarīja divīziju neaizstājamu jebkurā nopietnākā militārā operācijā. Situācijā, kad Latvija pilnībā atradās vācu okupācijā, vairākums strēlnieku bija pārliecināti, ka tikai lielinieku uzvara spēs atbrīvot Latviju no okupācijas. Tādēļ arī viņi kļuva par nozīmīgu padomju varas balstu.

Kaut arī strēlnieki bija apvienoti divīzijā, faktiski tās daļas darbojās atsevišķi dažādās Krievijas vietās un frontēs. 1918. gadā latviešu strēlnieki cīnījās Maskavā un Jaroslavļā, Urālos un Baltkrievijā, pie Volgas, pie Donas, Kubanā un citur. No latviešu strēlnieku vidus nāca arī daudzi citu Sarkanās armijas daļu komandieri un komisāri, augsta ranga politiskie, saimnieciskie un čekas darbinieki.

Latviešu strēlnieku gaitas Padomju Krievijā ir gan heroizētas, gan arī kritizētas. Heroizētāji runā par to, ka sarkano strēlnieku cīņas pret krievu baltajām armijām un lielais ieguldījums to sagrāvē ir nodrošinājuši neatkarīgas Latvijas rašanos, un traktē sarkanos strēlniekus kā nacionālus cīnītājus. Kritiķi uzsver, ka tās ir bijušas cīņas par svešām interesēm, bezjēdzīgas un pat noziedzīgas. Neapšaubāma ir latviešu strēlnieku izcilā nozīme Oktobra apvērsumā un Krievijas pilsoņu karā, atzīstot strēlnieku kā zināma vēsturiska fenomena raksturu. Tomēr nav pamata absolutizēt šos viedokļus, aizmirstot vēsturisko, sarežģīto realitāti, aizmirstot, ka daļa strēlnieku Sarkanajā armijā necīnījās, tūkstošiem paguva cīnīties gan cara, gan Sarkanajā, gan neatkarīgās Latvijas armijā, un ievērojams skaits strēlnieku virsnieku cīnījās padomju varas pretinieku rindās. Pēc dažām aplēsēm, vairākums latviešu strēlnieku virsnieku ir cīnījušies Krievijas pilsoņu karā dažādos pretpadomju militārajos formējumos, un viņu skaits sniedzas tūkstošos. Ļoti aktīvi Borisa Savinkova vadītajā “Dzimtenes un Brīvības glābšanas savienībā” darbojās desmitiem bijušo latviešu strēlnieku pulku virsnieku ar K. Goperu un F. Briedi priekšgalā, kuri 1918. gada vasarā organizēja pretlielinieciskas sacelšanās.

2.4. IZGLĪTĪBA UN KULTŪRA

19. un 20. gadsimta mijā Latvijā bija relatīvi augsts lasītprasmes līmenis. Kopā ar Igauniju un Somiju Latvija ieņēma izcilu vietu Krievijas impērijas reģionu vidū. Vidzemē lasītpratēju skaits sasniedza 95, Kurzemē —

88 procentus, un pat Latgalē ar 50 procentiem lasītpratēju izcēlās starp citiem Vitebskas guberņas apriņķiem.

Tomēr izglītības attīstībai Latvijā bija jāpārvar nopietni šķēršļi. Jau kopš 19. gadsimta 80. gadiem ļoti aktīvi notika izglītības birokratizācija un pārkrievošana. Agrākās skolu autonomijas vietā nāca sīkumaina birokrātiska kontrole, ko Latvijas teritorijā realizēja Rīgas mācību apgabala (Latgalē — Viļņas mācību apgabala un Vitebskas tautskolu direkcijas) kuratori un inspektori.

Skolu pārkrievošanas gaitā tautskolās aizliedza mācīt priekšmetus latviešu valodā, atstājot to tikai ticības mācībai. Ar sodiem vērsās pret tautskolu audzēkņiem, kuri vāji zināja krievu valodu un nelietoja to savstarpējās sarunās. Uz Latviju tika sūtīti krievu skolotāji — pārkrievotāji, valdības uzturētajos skolotāju semināros mācības notika krievu valodā. Latgalē, kur pārkrievošanas politika bija īpaši drakoniska, centās iznīcināt māj mācību un līdz pat 1904. gadam aizliedza latīņu alfabēta lietošanu.

Visā izglītības sistēmā Latvijā norisinājās īsts “valodu karš”. Liberālāki likumprojekti, kas paredzēja pirmajos apmācību gados tautskolās lietot dzimto valodu, iestrēga Valsts domē. 1913. gadā Rīgas mācību apgabala kuraatora rīkojums atkal paredzēja visus priekšmetus, izņemot ticības mācību, Baltijas tautskolās mācīt krievu valodā.

Plašu latviešu sabiedrības aprindu prasības pēc izglītības sistēmas demokratizācijas pauda un formulēja latviešu tautskolotāju kongress 1905. gadā. Kongress prasīja skolās mācīt dzimtajā valodā, ieviest obligātu pamatizglītību, palīdzēt trūcīgajiem bērniem iegūt izglītību, mainīt līdzšinējās skolu programmas, atbrīvot skolu no birokrātiskas kontroles, nodot izglītību pašvaldību pārziņā, uzlabot skolotāju sagatavošanu, viņu materiālo un tiesisko stāvokli. Šīs prasības īstenot bija iespējams, tikai nodibinot Krievijā demokrātisku iekārtu.

20. gadsimta sākumā Latvijas teritorijā bija iespaidīgs mācību iestāžu un to audzēkņu skaits — 2038 mācību iestādēs mācījās 170 000 audzēkņu (1913. gadā). Pamatizglītību varēja iegūt dažāda tipa skolās: laukos — pagastskolās, draudzes skolās, pirmmācību un ābece skolās, pilsētās — pilsētu elementārskolās un ministrijas skolās. Daži autori uzskata, ka 20. gadsimta sākumā salīdzinājumā ar 19. gadsimta beigām ievērojami bija samazinājies gan pamatskolu skaits, gan audzēkņu skaits tajās.

Joprojām visvairāk izplatītais skolu tips bija pagastskolas — ap 70 procentiem no skolu skaita. Tās uzturēja pagastu pašvaldības, un par mācībām pagastskolā nebija jāmaksā. Vidzemē un Latgalē plašāka programma gan

bija baznīcu draudzes skolās, kurās bija mācību maksa. Latgalē pieļāva tikai pareizticīgo draudžu skolas, izņemot vienu luterāņu un vienu katoļu skolu. Latgalei īpatnējas bija neoficiālās, katoļu baznīcas inspirētās māj mācības skolas, kuras vadīja uzņēmīgas Latgales sievietes, un ciema skolas, kurās mācīja baznīcas kalpotāji. Pamatskolu skaits Latgalē 20. gadsimta pirmajā gadu desmitā pieauga gandrīz piecas reizes, sasniedzot respektējamu skaitu — 352. Tomēr daudzi lauku bērni trūkuma, attāluma vai pārkrievošanas dēļ skolas neapmeklēja. Ikdienišķa parādība bija skolu telpu nepiemērotība, klašu pārpildītība un tautskolotāju pārslogotība.

Pilsētu elementārskolās, kas deva sākotnējo izglītību, par mācībām bija jāmaksā. Arī pilsētās liela daļa bērnu skolu nevarēja apmeklēt. Problēma tika risināta, atverot daudz jaunu privātskolu. Tomēr valsts un pilsētu līdzdalība pilsētas skolu uzturēšanā bija salīdzinoši neliela. Tā, piemēram, 1911. gadā Rīgā 57 procenti no pilsētas skolu uzturēšanas sedza ar skolas naudām un ziedojumiem. Pat pēc 14 jaunu skolu ēku uzbūvēšanas 20 procentu rīdzinieku bērnu, galvenokārt krievu un latviešu strādnieku bērni, nevarēja apmeklēt pilsētu elementārskolas.

Pilsētās un miestos ar Izglītības ministrijas akceptu tika dibinātas 87 ministrijas skolas. Tās bija augstāka tipa tautskolas, kurās papildus varēja apgūt arī kādu amatu. Šīs skolas tika veidotas kā pārkrievošanas bastioni.

Pieaugot skolu un audzēkņu skaitam, vidējā izglītība Latvijā 20. gadsimta sākumā strauji attīstījās. 1910. gadā Latvijā darbojās 98 dažādas vidusskolas jeb viena uz 26 000 iedzīvotājiem. Turpretī Vācijā šis rādītājs bija 42 600, Francijā — 43 000, Itālijā — 59 000, Krievijā — 84 000. Straujo vidusskolu uzplaukumu nodrošināja Latvijas iedzīvotāju materiālās labklājības kāpums. Radās daudz privāto vidusskolu, uzplauka sieviešu vidējā izglītība, vidusskolas diferencējās un modernizējās.

Privātajās vidusskolās varēja mācīt arī latviešu valodu un literatūru, tās bija labi organizētas, tur bieži par skolotājiem strādāja izcili latviešu kultūras dalībnieki. Sieviešu straujā emancipācija Latvijas sabiedrībā veicināja ārkārtīgu sieviešu ģimnāziju skaita pieaugumu un radīja savam laikam gluži neparastas proporcijas starp vīriešu un sieviešu ģimnāzijām Latvijā. 1913. gadā Latvijā darbojās 40 sieviešu un 13 vīriešu ģimnāzijas un sieviešu ģimnāziju audzēkņu skaits (11 520) bija 2,5 reizes lielāks nekā vīriešu ģimnāziju audzēkņu skaits. Visas sieviešu ģimnāzijas uzturēja sabiedriskās iestādes vai privātpersonas, bet šīs skolas nedeva tiesības iestāties augstskolās.

Arvien nozīmīgāku vietu vidējo mācību iestāžu vidū sāka ieņemt reālskolas, komercskolas, tirdzniecības skolas. 1913. gadā Latvijā jau darbojās

45 šāda tipa mācību iestādes, kurās mācījās 10 199 audzēkņi. Palielinājās to skolu skaits, kur varēja iegūt arodizglītību. 13 amatniecības skolās, kur mācījās 2757 audzēkņi, varēja apgūt jebkuru tā laika amatu — no kalēja un galdnieka līdz zeltkaļa un fotogrāfa amatam.

Unikāla sava laika parādība Latvijā bija jūrskolas. Mazajā Latvijā darbojās 10 valsts subsidētu jūrskolu (piecas augstākās un piecas zemākās). Tās sagatavoja profesionālus kapteiņus un stūrmaņus, ar labu slavu ne tikai Krievijā, bet arī daudzās pasaules ostās un jūrās. Jūrnieka profesija bija gana populāra latviešu vidū. 1914. gadā no 570 jūrskolu audzēkņiem 72 procenti bija latvieši.

20. gadsimta sākuma izglītības raksturojums Latvijā nebūtu pilnīgs, nepieminot astoņas lauksaimniecības skolas, trīs pareizticīgo garīdznieku sagatavošanas iestādes un trīs skolotāju seminārus. Tautskolotājus bez semināriem sagatavoja arī speciālās klasēs vaiursos pie skolām, vervēja Iekšliedzības guberņās. Tomēr skolotāju trūka, un to sagatavotības līmenis caurmērā atpalika no laikmeta prasībām. Tikai nelielai daļai skolotāju bija augstākā akadēmiskā izglītība, speciālos kursus un klases beigušajiem būtībā bija mazliet modificēta pamatzglītība.

Tomēr skolotājiem bija izcila nozīme un autoritāte latviešu sabiedrības dzīvē, it īpaši laukos. Izveidojās latviešu tautskolotāju tips — skolotājs, kas ne tikai mācīja bērnus programmas ietvaros, bet arī attīstīja viņu talantus, ieaudzīnāja patriotismu, vadīja vietējos korus, teātrus un biedrības, krāja tautas garamantas, rakstīja avīzei, ap skolotājiem koncentrējās visa garīgā dzīve pagastā. Pārsvārā tie bija demokrātisku, bieži arī izteikti kreisu uzskatu cilvēki, kuri aktīvi piedalījās politiskajā dzīvē, īpaši 1905. gada revolūcijas laikā.

19. gadsimta beigās Latvijā bija 5334 cilvēki ar augstāko izglītību, no kuriem latviešu īpatsvars bija tikai 13 procentu jeb 693 cilvēki. 20. gadsimta sākumā šis skaits palielinājās līdz 1240 cilvēkiem. Studijas begušo latviešu profesionālais spektrs iezīmējās visai plašs, bet visvairāk bija ārstu, skolotāju, provizoru, juristu un mācītāju, kuru īpatsvars veidoja 47 procentus. Latviešu tehniskā inteliģence ar augstāko izglītību — inženieri, dzelzceļnieki, lauksaimnieki, meža darbinieki — veidoja izteiktu mazākumu — 10 procentus. Akadēmiski izglītojamiem latviešiem Latvijā bija sīva konkurence ar vācbaltiešu inteliģenci, kurai bija spēcīgas pozīcijas vai visās jomās. 20. gadsimta sākumā Rīgā strādāja tikai 177 Krievijas augstskolas beguši latvieši. Tikpat daudz Krievijā akadēmiski izglītojušos latviešu strādāja Pēterburgā, Maskavā un ārzemēs.

Vispār studējošo latviešu skaits Krievijas augstskolās pusotrā gadu desmitā pieauga vairāk nekā trīs reizes, un 1913. gadā Krievijas augstskolas apmeklēja 1850 latviešu. No Krievijas augstskolām joprojām latviešu studentu vidū visieciņākā bija Tērbatas Universitāte. Universitātes rusifikācija un autonomijas likvidēšana gan mazināja tās iespaidu Latvijā, tomēr arī 20. gadsimta sākumā tā joprojām bija viens no latviešu intelektuālās dzīves centriem. Gandrīz viena trešā daļa no vēlākajiem jaunnodibinātās Latvijas Universitātes pirmajiem profesoriem bija kādreizējie "tērbatnieki". Ne mazums latviešu studēja arī Tērbatas Veterinārmedicīnas institūtā.

Daudzi latvieši studijām izvēlējās Pēterburgas un Maskavas augstskolas, īpaši universitātes. Iecienītas mācību iestādes bija Kara medicīnas akadēmija, Kalnu institūts un Šaņavska Universitāte. Uzņēmīgākie Krievijas armijas latviešu tautības virsnieki ieguva augstāko militāro izglītību Krievijas kara akadēmijās. Vēlākās Latvijas armijas virsnieku vidū tādu bija ap 40.

Salīdzinoši daudz mazāk latviešu studēja ārzemēs, studijām izvēloties galvenokārt Vācijas un Šveices augstskolas. 20. gadsimta sākumā latviešu sievietē studente vēl bija liels retums. Ap divi desmiti latviešu studēja Krievijā un Rietumeiropā — galvenokārt mūziku un medicīnu.

Vienīgā augstskola un lielākais zinātnes centrs Latvijā 20. gadsimta sākumā bija Rīgas Politehniskais institūts (RPI), kuru līdz 1918. gadam beidza 4749 studenti. Vairākums institūta studentu nāca no Baltijas guberņām (54 procenti) un Polijas (25 procenti). Arvien populārāks tas kļuva arī studējošo latviešu vidū, latviešu studentu īpatsvars pieauga no 5 procentiem līdz 17 procentiem.

Institūta augsto reputāciju noteica vairāki apstākļi. Arī carisma birokrātijas un pārkrievošanas apstākļos tas prata saglabāt akadēmisko autonomiju, tradīcijas un bija tehniskās domas apmaiņas tilts starp Krieviju un Rietumeiropu. RPI izcēlās ar augsti profesionālu studentu sagatavošanu, nopietniem zinātniskiem sasniegumiem un savam laikam apbrīnojami ciešo saikni ar praktisko ražošanu.

Institūtā izauga pirmā latviešu inženiertehniskā paaudze — inženieri, arhitekti, lauksaimnieki, ķīmiķi, daudzi zinātnieki, kuri vēlāk veidoja Latvijas Universitātes profesūru. RPI beigušie speciālisti kopā ar institūta profesūru palīdzēja pārveidot savu Rīgu par modernu rūpniecības un tirdzniecības metropoli. Viņi te cēla un modernizēja ostas un rūpnīcas, attīstīja modernas tehnoloģijas, plānoja un vadīja dzīvojamo ēku celtniecību, izbūvēja ūdensvadus un tramvaja līnijas. Vesela kohorta poļu zinātnieku, inže-

nieru un lauksaimniecības speciālistu ar izcilo ķīmiķi, vēlāko Polijas prezidentu Ignaciju Moscicki priekšgalā bija absolvējuši RPI un starpkaru posmā aktīvi cēla jauno Poliju.

Institūta zinātnieku un profesoru vidū dominēja vācieši, diezgan daudz bija arī poļu. Institūta nopietnajos zinātniskajos pētījumos īpaša vieta piederēja sazarotajai ķīmijas nozarei, kurai pamatus savulaik lika Nobela prēmijas laureāts Vilhelms Ostvalds un kuru pārstāvēja Pauls Valdens, Mečislavs Centneršvērs, Valdemārs Fišers. Par gadu desmitiem savu laiku apsteidza matemātiķis un debesu mehānikas speciālists Pīrss Bols, aeronautikas un raķešu būves pionieris Frīdrihs Canders. Institūtā darbojās izcili zinātnieki — inženieri. Engelberts Arnolds aizsāka elektromašīnbūvi Rīgā, Teodors Kaleps — lidmašīnu un lidmašīnu motoru būvi Krievijā, Čārlzs Klārks bija ievērojams kuģubūves speciālists, pēc kura projektiem tika uzbūvēts ap 100 kuģu.

20. gadsimta sākumā Latvijā latviešu zinātniekiem karjeras izaugsme nebija viegla. Iekļūt, piemēram, RPI akadēmiskajā aprītē, nezaudējot latvietību, bija gandrīz neiespējami. Tādēļ virkne izcilu zinātnieku, valodnieku, fiziķu, ķīmiķu, astronomu, mediķu praktizēja universitātēs un institūtos Krievijā vai, kā to darīja izcilais ekonomists Kārlis Balodis, — ārzemēs (Vācijā).

Vācbaltiešu zinātni Latvijā pārstāvēja dažādas dabas un senatnes pētnieku, ārstu, tehniķu un literātu biedrības. To darbs bija saistīts ar Baltijas reģiona izpēti, un tās deva lielu ieguldījumu zinātnes faktu materiālu uzkrāšanā, zinātņu popularizēšanā. Vācbaltiešu vēsturnieki veica lielu, rūpīgu, vēl mūsdienās akceptējamu darbu vēstures avotu izdošanā.

Latviešu zinātne Latvijā pētīja galvenokārt valodu, folkloru, etnogrāfiju. Zināmā mērā tai bija amatierzinātnes raksturs, kuras aktivitātēs piedalījās tautskolotāji, žurnālisti, ierēdņi, literāti. Par šo "latvisko zinātņu" centru kļuva Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija, kurai, ņemot vērā amatierismu, bija nopietna nozīme zinātnes attīstībā. Zinību komisija vērsās pret vācbaltiešu zinātnisko biedrību intelektuālo monopolu, sekmēja zinātniskās terminoloģijas izstrādi, zinātnisku un folkloras materiālu krāšanu un izdošanu. Ievērojamākie tā laika latviešu valodnieki Kārlis Mīlenbahs, Jānis Endzelīns un Pēteris Šmits izstrādāja jaunu latviešu rakstību, balstoties uz latīņu rakstību. K. Mīlenbahs un J. Endzelīns sastādīja un izdeva unikālu latviešu valodas vārdnīcu, vairāki folkloristi, it īpaši Pēteris Šmits, pievērsās latviešu pasaku un teiku krāšanai, Krišjānis Barons turpināja darbu latviešu

tautasdziesmu vākšanā un izdošanā. Latviešu bibliofils un bibliogrāfs Jānis Misiņš, savācot visas latviešu valodā izdotās grāmatas, lika pamatus vispilnīgākajai latviešu grāmatu bibliotēkai.

Tomēr lielākoties tās bija atsevišķu zinātnieku un amatieru entuziastu pūles. Dažādu iemeslu dēļ Zinību komisijas darbība zinātņu darbības koordinācijas virzienā palika dīgla līmenī.

Prese un grāmatniecība. Bez vietējiem guberņas oficioziem 1900. gadā Kurzemē un Vidzemē iznāca 26 laikraksti, deviņi žurnāli un septiņi speciāli sludinājumu izdevumi, lielākoties vācu valodā.

Latviešu preses izdošana bija saistīta ar lielām grūtībām. Pastāvēja preses iepriekšēja cenzūra un aizliegums iespiest un izplatīt Latgalē preses izdevumus ar latīņu burtiem. Kopš 19. gadsimta 90. gadiem Baltijas guberņās vairs neizsniedza koncesijas jauniem latviešu periodiskajiem izdevumiem (bija daži izņēmumi).

Gadsimta sākumā līdz 1905. gada revolūcijai Kurzemē un Vidzemē iznāca deviņi latviešu laikraksti (pieci nedēļas un četri — dienas laikraksti) un seši žurnāli. Lielākie laikraksti sasniedza visai ievērojamas tirāžas, kas svārstījās no 7000 līdz 18 000 eksemplāriem, gandrīz katram laikrakstam bija literārais un saimnieciskais pielikums.

Preses izdevumi pauda dažādu latviešu pilsonības grupu intereses, to izdošana sāka koncentrēties lielu privātfirmu rokās. Tā, piemēram, a/s "Diriķis un biedri" izdeva sava laika lielāko un ietekmīgāko latviešu laikrakstu — mēreni konservatīvo "Baltijas Vēstnesi". E. Plātesa firmas izdevumi bija liberālais laikraksts "Mājas Viesis" un latviešu kultūras dzīvē īpašais žurnāls "Mājas Viesa Mēnešraksts". Tas popularizēja jaunāko latviešu literatūru, publicēja sabiedriski politiskus un filozofiskus apcerējumus. Zinātniski literārais žurnāls "Austrums" aizsāka latviešu mēnešraksta tipu, kurš pamatā ir saglabājies līdz mūsu dienām. Latviešu preses centrs bija Rīga, kaut gan attīstījās arī provinces prese Liepājā, Jelgavā, Valmierā un Cēsīs.

Ievērojama nozīme latviešu sabiedriskajā un kultūras dzīvē bija Pēterburgā iznākošajam laikrakstam "Pēterburgas Avīzes", kurš iznāca bez iepriekšējas cenzūras un kurā darbojās ievērojami latviešu rakstnieki un žurnālisti. Laikraksts risināja aktuālus saimnieciskus un sabiedriski politiskus jautājumus, kuriem citi latviešu preses izdevumi nevarēja pievērsties; izcēlās ar asu satīrisku ievirzi.

Gadsimta sākumā latviešu avīzes un žurnāli iznāca arī Rietumeiropā un ASV. Londonā un Bostonā iznākušie revolucionāro emigrantu preses izdevumi lika pamatus latviešu preses sociāldemokrātiskajam virzienam.

Revolūcijas laiks smagi skāra latviešu presi. Pārtrauca izdot sešus no 10 lielākajiem laikrakstiem un visus nozīmīgākos žurnālus. Vienlaikus revolucionārie notikumi pavēra jaunas iespējas preses attīstībai. Pēc tam kad 1904. gadā atcēla aizliegumu latgaliešu presei, Pēterburgā sāka iznākt pirmie laikraksti latgaliešu rakstu valodā. Preses koncesiju sistēmas un iepriekšējās cenzūras atcelšana 1905. gadā deva stimulu jauna tipa žurnālu izdošanai.

Parādījās vesela virkne humora un satīras žurnālu, kuru vidū nozīmīgākais un mākslinieciski augstvērtīgākais bija žurnāls "Svari". Jaunie literatūras un mākslas žurnāli pauda mākslinieka radošās brīvības principus un lielu uzmanību pievērsa mākslinieciskajam noformējumam. Izcilu vietu latviešu kultūras vēsturē ieņem pirmais fotomākslas žurnāls "Stari" un literatūras un mākslas žurnāls "Zalktis".

Pēcrevolūcijas laikā latviešu prese pakāpeniski atguva stabilitāti. Tika izdoti jauni laikraksti, vairākkārt pieauga laikrakstu tirāža, un lielāko laikrakstu kopskaits atkal svārstījās ap desmit. Par ievērojamāko izvirzījās dienas laikraksts "Dzimtenes Vēstnesis", kura metiens sasniedza 75 000 eksemplāru. To raksturoja plaša, kvalitatīva informācija, liela tematiska dažādība un uzmanība, kas tika veltīta literatūrai un literārajai dzīvei.

Pavisam jauna parādība Latvijā bija bezpartejiskā masu avīžniecība, kuru pārstāvēja 1911. gadā izveidotais laikraksts "Jaunākās Ziņas". Zemā cena, vienkāršais saturs, bagātā sociālā un kriminālā informācija, saistoši romāni turpinājumos, sludinājumu pārbagātība un nepieredzēti lielais metiens — 97 000 eksemplāru — padarīja šo avīzi par ienesīgu komerciālu uzņēmumu.

Jaunizveidoto žurnālu klāsts liecināja par latviešu preses tālāku specializāciju. Iznāca vairāki sabiedriski literāri žurnāli, kas bija domāti intelektuāļiem, žurnāli teātra mākslai, sievietēm, izklaidei. Ļoti populārs kļuva Andreja Jesena izdots un redīgētais jaunatnes žurnāls "Jaunības Tekas", kas aizsāka jaunatnes preses izdošanas tradīcijas Latvijā.

Ievērojamas pārmaiņas latviešu presi skāra Pirmā pasaules kara laikā. Apmēram puse lielāko laikrakstu un gandrīz visi žurnāli beidza savu darbību 1914.–1915. gadā. Rīgā turpināja iznākt pāris laikrakstu, arī "Jaunākās Ziņas". Nozīmīgs šajā periodā bija žurnāls "Varavīksne", kas aizsāka ilustrēta nedēļas žurnāla tipu latviešu presē.

Pēc 1915. gada uz laiku par latviešu preses centriem kļuva Petrograda, Maskava, Pleskava. Te turpināja iznākt vairāki lieli latviešu laikraksti, arī "Dzimtenes Vēstnesis", un tika izdoti jauni, t. s. bēgļu laikraksti. To vidū

īpaša vieta ir Maskavā iznākušajam laikrakstam "Dzimtenes Atbalss", kurš visnoteiktāk latviešu tālaika presē puda Latvijas neatkarības ideju.

Vairākums tālaika latviešu preses izdevumu beidza iznākt 1917. un 1918. gadā, daži — 1919. un 1920. gadā, un tikai "Jaunākās Ziņas" turpināja iznākt arī neatkarīgajā Latvijā.

Latviešu grāmatniecības attīstībā 20. gadsimta sākums iezīmējās ar lielām pārmaiņām. 19. gadsimta 90. gadu vidū latviešu valodā iznāca 420 grāmatas, 1902. gadā — jau 731 grāmata, bet 1913. gadā — 1000 grāmatu. Modernizējās poligrāfijas rūpniecība, kurā tika koncentrēti lieli kapitālieguldījumi. 1910. gadā Latvijā darbojās 79 poligrāfiski uzņēmumi. Lielākā daļa šo uzņēmumu atradās vācu un ebreju kapitāla rokās.

Turpinājās grāmatu tirdzniecības atdalīšanās no izdevējdarbības. 1903. gadā darbojās ap 200 latviešu grāmatnīcu. Izveidojoties latviešu grāmattirgotāju un apgādātāju biedrībai, uzlabojās grāmatrūpniecības un tirdzniecības organizācija. Latviešu grāmatu izdošana koncentrējās galvenokārt 10 lielāko izdevniecību rokās. Veidojoties diferencētai lasītāju sabiedrībai, arī izdevniecībās sākās izdevējdarbības specializācija. Gandrīz visas izdevniecības lielu uzmanību pievērsa latviešu un tulkotās daiļliteratūras izdošanai, pēc kuras bija vislielākais pieprasījums. Populāru latviešu dzejnieku dzejoļu krājumu metieni sasniedza trīs līdz piecus tūkstošus eksemplāru.

Jaunu virzienu latviešu grāmatniecībā iezīmēja literatūras sēriju un latviešu rakstnieku kopoto rakstu izdošana. Izdevniecība "A. Jesens" popularitāti ieguva ar Jaunības bibliotēkas, bet A. Gulbja apgāds ar Universālās bibliotēkas daudzajiem sējumiem. Ansis Gulbis un izdevniecība "Zalktis" pirmās izdeva vairāku latviešu rakstnieku kopotos rakstus.

Populāra kļuva arī enciklopēdiska rakstura darbu izdošana. "Derīgu Grāmatu Nodaļas" apgādā iznāca Konversācijas vārdnīca, bet "Valters un Rapa" izdeva virkni divvalodu tulkojošo vārdnīcu.

Šai laikā augstu līmeni sasniedza latviešu grāmatu grafika, par grāmatas noformējuma pamatprincipu izvirzot visu apdares elementu kompozicionālu saistību. Īpaši nopelni grāmatu grafikas uzplaukumā bija izdevniecībai "Zalktis" (izdeva arī jau minēto žurnālu ar tādu pašu nosaukumu).

Pavisam no 1900. līdz 1918. gadam tika izdots ap astoņiem tūkstošiem grāmatu latviešu valodā.

Literatūra. 20. gadsimta sākumā latviešu literatūra kļuva daudzveidīgāka, atvērtāka Eiropas modernajiem strāvojumiem. Tajā dominēja divi galvenie virzieni — jaunromantisms un reālisms. Jaunromantiķu darbu

centrā bija indivīda garīgie pārdzīvojumi, sapņi, pašanalīze. Tajos izpaudās spēcīgi simbolisma un impresionisma motīvi. Reālisti tēloja dzīves īstenību konkrētā stilā, uzsverot morāles un sociālās problēmas.

Jaunromantismam tuvu virzienu pārstāvēja dekadenti, kas deklarēja mākslas brīvību un individuālistu, noraidīja literatūras ideologizāciju un marksistu proponēto reālisma absolutizāciju. Dekadencei bija raksturīgs subjektīvisms, mistika, literārās formas jautājumu pārspīlēšana.

Tomēr latviešu literatūrā dekadencei tās galējās izpausmēs bija maza nozīme. Vairākums autoru, kuri 1906. gadā parakstīja dekadentu manifestu vai bija ar to solidāri, darbojās jaunromantisma virzienā. Daudzos gadījumos latviešu 20. gadsimta sākuma rakstniekus ir grūti pieskaitīt kādam konkrētam literāram virzienam, jo pat viena rakstnieka daiļradē šie virzieni mijiedarbojas.

Latviešu dzejā 20. gadsimta sākumā darbojās vesela izcilu dzejnieku plejāde. Latviešu dzejas *grand-dame* Aspazija spēcīgās romantiskās skaņās rakstīja savu lirisko biogrāfiju, paužot prasību pēc personības suverenitātes. Viens no jaunromantisma iedibinātajiem Jānis Poruks emocionāli piesātinātā mīlas un pārdomu lirikā pauda romantisku grūtsirdību, ētisku maksimālistu un traģisku pretrunu starp ideālo un reālo.

Izcils talants, virtuozs formas meistars, kas poēmas un balādes žanru latviešu dzejā pacēla Eiropas līmenī, bija Vilis Plūdons. Vēsturiskus, patriotiskus, sadzīviskus un dabas motīvus dzejnieks tēlo ļoti ekspresīvi ar romantisku, noslēpumainu simbolu un lielisku dzirdes un redzes gleznu starpniecību.

Neatkārtojams latviešu lirikā ir klusuma burvis Kārlis Skalbe — dabas un īsta, neviltota patriotisma dzejnieks. Viņa apcerīgā, emocionāli apvaldītā dzeja vienlaikus ir iekšējas enerģijas un sugestējoša spēka pilna.

Fricis Bārda savā elēģiski noskaņotajā lirikā ir domātajs, kas apcer cilvēka saistību ar Visumu, dzīvības un nāves problēmas, ilgstošas laimes neiespējamību. Šī dzeja reizē ir viegli uztverama, plūstoša, poētisku dabas gleznu un oriģinālu personifikāciju bagāta.

Latviešu dzejas virsotne ir Raiņa ģeniālā, filozofiskā dzeja, kas aptver indivīda, tautas un cilvēces likteņus, ir balstīta pasaules klasikā, latviešu folklorā un laikmetīgās sociālās idejās. Filozofiskās domas spēks, nepārtrauktās mainības un pilnveidošanās idejas Raiņa lirikā izteiktas ar aforistisku skaidrību, redzes un izjūtas smalkumu.

Visu ievērojamāko 20. gadsimta sākuma latviešu liriķu dzeja ir rakstīta bagātā, skaidrā un izteiksmīgā valodā, tā ir dziļi muzikāla un ievērojama tās daļa veltīta bērniem.

Latviešu prozu gadsimtu mijā ar savām psiholoģiskajām novelēm un stāstiem līdz Eiropas līmenim pacēla Rūdolfs Blaumanis, meistarīgi risinot cilvēka ētiskās izvēles un ētiskās skaidrības problēmas.

Šīs problēmas, gan īpaši uzsverot individa traģisko neaizsargātību, pretrunu starp viņa romantiskajiem sapņiem un dzīves īstenību, apdziedot traģiski stoiciskos "sirdsšķīstos cilvēkus", savā romantiskajā prozā talantīgi rāda Jānis Poruks.

Latviešu pasaku ķēniņš un saulainais burvis Kārlis Skalbe savās smalki izstrādātajās liriskajās pasakās, balstoties uz folkloras ētiku, slavina cilvēka darbu, garīgo spēku, risina tikumības un brīvības jautājumus, akcentējot ilgu un sapņu nozīmi.

Talantīgi ar saviem romāniem šais gados literatūrā ienāk skarbaiss reālists, smagnējais dzīves negāciju tēlotājs un sociālo pretrunu atsedzējs, spilgtais un daudzveidīgais latviešu zemnieku dzīves tēlotājs Andrejs Upīts.

Jāņa Jaunsudrabiņa stāstos un romānos savdabīgā reālisma un romantisma savijumā gaiši un mierīgi tēlota lauku dzīve un daba. Ar savu sirsnīgo emocionalitāti, psiholoģisko smalkumu un tieksmi pēc harmonijas, lielisko bērna pasaules pazīšanu rakstnieks ir viens no iemīļotākajiem visā latviešu literatūrā.

Arī latviešu dramaturģijai 20. gadsimta sākums ir spožu sasniegumu laiks. Rūdolfs Blaumanis reālistiskās, meistarīgi veidotās drāmās un komēdijās pārlicināši dabiski un aizrautīgi teatrāli tēlo latviešu zemnieku pasauli. Cildenais, traģiskais un komiskais viņa tautā ārkārtīgi populārajās lugās iegūst plašu, vispārcilvēcīgu skanējumu.

Folkloras motīvi, dzimtenes mīlestība, darba un ētiskas skaidrības cildinājums caurauž Annas Brigaderes pasaku lugas, kur uzburta skaista un sirsnīgi latviska pasaku pasaule.

Lielas idejas, augsti ideāli, izteikti bagātos un krāšņos simbolos, savīti ar pasaules dramaturģijas un latviešu folkloras tradīcijām, ir pausti Raiņa monumentālajās lugās. Tajās darbojas varoņi ar plašu jūtu diapazonu, reizē idejas nesēji un spēcīgas personības, tām piemīt ētisks spēks un garīgums, kas pausti skaistā dzejā, aforistiskā izteiksmē. Ne līdz, ne pēc tam latviešu dramaturģijā nav lugu ar tādu vērienu un garīgu spēku.

Teātris. Bagāta un daudzveidīga 20. gadsimta sākumā veidojas teātra dzīve Latvijā, īpaši Rīgā. Trīs nozīmīgākās pilsētas skatuves bija Rīgas Vācu, Krievu un Latviešu teātris.

Tradīcijām bagātais, 18. gadsimtā dibinātais Vācu teātris darbojās augstā

profesionālā līmenī, iepazīstinot skatītājus ar pasaules klasiku un tolaik moderno vācu autoru lugām. Regulāri Rīgā viesojās ievērojami teātra mākslinieki un trupas no Vācijas un Austrijas, pat tādas slavenības kā Makss Reinharths ar savu Berlīnes Vācu teātri.

Talantīgi antreprenieri, režisori (to vidū K. Mardžanovs un Aleksandrs Tairovs) un aktieri nodrošināja Rīgas Krievu teātrim popularitāti, galvenokārt ar reāli psiholoģiskā stilā iestudētām krievu autoru lugām. Uz Rīgu bieži veda izcilu Pēterburgas un Maskavas aktieru un teātra kolektīvu viesizrāžu ceļi, to vidū legendārā Vera Komisarževska un Maskavas Mazais teātris.

Atšķirībā un vācu un krievu teātriem, kuriem piederēja speciāli celti un iekārtoti lepņākie un lielākie pilsētas teātru nami, Rīgas Latviešu teātrim savas teātra ēkas nebija. 20. gadsimta pirmajos gados tas joprojām bija vienīgais profesionālais latviešu teātris ar nopietnu ieguldījumu aktieru audzināšanā un latviešu teātra mākslas tradīciju veidošanā.

Līdz 1914. gadam ievērojami pieauga gan teātra mākslas popularitāte un nozīme latviešu sabiedrībā, gan teātru skaits. Rīgas profesionālo skatuvju vidū izcēlās Jaunais Latviešu teātris un Jaunais Rīgas teātris, pilsētā palielinājās pusprofesionālo un amatieru trupu skaits pie dažādām biedrībām. Aktivizējās teātra dzīve Jelgavā, Ventspilī, Valmierā, bet Liepājā izveidojās pirmais profesionālais latviešu teātris ārpus Rīgas. Teātra izrāžu skaits latviešu valodā pieauga no 523 izrādēm 1901. gadā līdz 2283 izrādēm 1912. gadā.

Uzplaukstot latviešu dramaturģijai, lielu vietu teātru repertuārā ieņēma Rūdolda Blaumaņa, Aspazijas, Annas Brigaderes, Raiņa lugas. Ievērojamas aktiermākslas virsotnes sasniedza izcilie aktieri Dace Akmentiņa, Tija Banga, Lilija Ērika, Jēkabs Duburs, Teodors Lācis, Reinholds Veics.

Teātra māksla Latvijā sazarojās, kļuva dažādāka. Aktieri atteicās no vecajiem tēlošanas paņēmieniem, sāka dzīvot tēlā. Līdztekus teātra iestudējumos valdošajam reālismam un naturālismam revolūcijas un nacionālo centienu ietekmē izrādēs ienāca simbolisms, veselām izrādēm iegūstot īpašu simbola lomu.

Milzīgus panākumus un ārkārtīgi spēcīgu sabiedrisku skanējumu guva Jaunā Rīgas teātra (1908–1915) iestudējumi, īpaši Raiņa romantiski simboliskās lugas. Tur savijās ģeniāla dramaturģija, izcilo latviešu skatuves gleznotāju Jāņa Kugas un Artura Cimmermaņa monumentālās, neierasti spožas, latviski stilizētās dekorācijas, teicams aktieru ansamblis, režisora Alekša Mierlauka prasmīgā režija.

Par latviešu teātra mākslas virsotni kļuva 1911. gadā iestudētā Raiņa

luga "Uguns un nakts". Izrāde guva latviešu teātrī neredzētus panākumus. To izrādīja vairāk nekā 100 reizi, augstu vērtējumu iestudējumam deva teātra kritika, arī vācu un krievu teātrāļi. Publikas apbrīnai un sajūsmai nebija robežu, un, atskatot vārdiem "Celies, mana apburtā tauta, celies!", skatītāji senatnes varoņos saskatīja paši savas cīņas par brīvību, pret tumsonību.

Šie nacionālisma garā veidotie iestudējumi sasaucās ar jūgendstila prasībām pēc vienota sintētiska teātra, tēlainām, emocionālām izrādēm. Pirmoreiz latviešu teātris mākslinieciskajā spēkā un filozofiskajā dziļumā tuvojās modernā Eiropas teātra praksei. Kā atzīst teātra zinātnieki, tieši Raiņa lugu uzvedumos iedibinājās tas nacionālā romantisma virziens un monumentālais inscenējuma stils, kas vēlāk jaunā pakāpē īstenojās Nacionālā un Dailes teātra inscenējumos.

Kara laikā izveidojās latviešu teātri gan Pēterburgā un Maskavā, gan arī latviešu strēlnieku pulkos, saglabājot savas tautas teātra tradīcijas un apliecinot tās lielo mīlestību uz teātri.

Arhitektūra. 20. gadsimta sākumā uzplaukumu piedzīvoja Latvijas arhitektūra, kura attīstījās galvenokārt divu stilu — eklektisma un jūgendstila — ietvaros. Ārpus Rīgas arhitektūras ziņā nozīmīgākās ēkas tika celtas Liepājā, kur veiksmīgi darbojās vācu arhitekts Pauls Makss Berči.

Latvijas laukos dzīvi turpinājās muižu piļu celtniecība un revolūcijā sagrauto piļu atjaunošana. Tās cēla eklektisma formās, īpaši iecienīta bija gotikas atdarināšana. Nereti bija vērojams vēsturisko stilu sajaukums, bieži visai talantīgs un oriģināls. Bez vietējiem vācbaltiešu arhitektiem te piedalījās daudz arhitektu no ārzemēm, īpaši no Vācijas. Muižu pilis varēja lepoties ne tikai ar savu arhitektūru, bet arī ar lieliskiem interjeriem, vērtīgām tēlotājas un lietišķās mākslas darbu kolekcijām. Kopā ar citām muižu ēkām un parkiem pilis veidoja kopto un neatkārtojamo Latvijas lauku kultūrvēsturisko ainavu.

Īstus arhitektūras ziedu laikus piedzīvoja Rīga. No 1900. līdz 1914. gadam pilsētā aktīvi strādāja 70 arhitektu, pēc kuru projektiem ik gadus uzcēla ap 400 namu. Dominēja vietējie (vācbaltu, latviešu, ebreju) arhitekti — lielākoties Rīgas Politehniskā institūta absolventi. Būvnoteikumi, kuriem stingrības ziņā Krievijā nebija līdzīgu, ļāva apbūvēt pilsētu disciplinēti un plānveidīgi. Arhitektu un celtnieku profesionālā organizācija ar arhitektu biedrībām, amatieru artēliem, būvtēlnieku firmām un vitrāžu darbnīcām sasniedza augstu līmeni.

Līdz 1904. gadam Rīgas arhitektūrā vēl valdīja vēsturisko stilu atdari-

nāšana — eklektisms. Šai stilā tika celtas dzīvojamās un sabiedriskās ēkas — muzeji, teātri, skolas, slimnīcas, kulta celtnes, kā arī fabrikas. Lieliski stila paraugi ir Rīgas vācbaltiešu arhitektu darbi — baroka formās veidotās Vilhelma Neimaņa Mākslas muzeja un Augusta Reinberga teātra ēka, neogotiskās Vilhelma Bokslafa Biržas komercskola, Reinholda Šmēlinga skolas, tirgi, slimnīcas. Šai eklektisma norietā tika pabeigts Rīgas bulvāru arhitektūras ansamblis un izveidojās Rīgas arhitektūras skola. Īpaši savu profesionalismu un apdāvinātību tā demonstrēja jūgendstila gadu desmitā (1905–1914).

Jūgendstila ietvaros pilsētas arhitektūra veidojās apbrīnojami daudzveidīgi un dinamiski. Sākotnēji virkne arhitektu cēla ēkas krāšņā, dekoratīvā manierē, kur mirdzēja Heinriha Šēla, Frīdriha Šefela, Rūdolfa Cirkvica talants. Bet unikāls Rīgai ir Mihaila Eizenšteina “liesmojošais jūgendstils” — nevaldāmā fantāzijā un aizrautībā veiktā Alberta ielas apbūve.

Lielākajai daļai vietējo arhitektu tomēr tuvāks bija atturīgākais “racionālais jūgendstils”, kurš savukārt radīja lielu dažādību. Daudz ēku Rīgā cēla romantizētajā jūgendstilā. Pilsētas galvenā dārzu arhitekta Georga Kūfalta vadībā, realizējot ideju par dārzu pilsētu, izveidoja Rīgas zaļo pavadoni — Mežaparku. Skaistā piepilsētas mežā Rīgas arhitekti uzcēla vairāk nekā 100 individuālo dzīvojamo māju — lielisku romantizētā jūgendstila ansamblī.

Jūgendstila laiks bija bagāts izcilu latviešu arhitektu radošām veiksmēm. Desmit latviešu arhitekti gan bija tikai 14 procentu no Rīgas arhitektu kopskaita, bet pēc viņu projektiem uzcēla ap 40 procentu no Rīgas centra ēkām. Racionālā jūgendstila virzienā latviešu arhitektu vidū izcēlās jau pazīstamie meistari Konstantīns Pēkšēns un Jānis Alksnis, jaunie Eižens Laube un Aleksandrs Vanags. Izmantojot Somijas pieredzi, nacionālās koka celtniecības paņēmienus, latviešu etnogrāfijas motīvus un vietējos apdares materiālus, latviešu arhitekti izveidoja savu — nacionālā romantisma — stilu. Smagnēji elegantas, nedaudz teiksmainu izskatu, perfektas apdarē un plānojumā šī stila ēkas ir Rīgas arhitektūras lepnums.

Ap 1910. gadu kā reakcija uz jūgendstila pārmērībām parādījās reprezentatīvas monumentālas ēkas, ar kurām pilsētas arhitektūrā ienāca pēdējais Rīgas jūgendstila novirziens — neoklasicisms. Īpaši tas izpaudās sabiedrisko ēku, galvenokārt banku, būvē. Liels neoklasicisma meistars bija latviešu arhitekts Ernests Pole, kura projektētās banku ēkas un kopā ar Eiženu Laubi veidotais Latviešu biedrības nams ir šī stila novirziena paraugi.

Gadsimta sākumā radusies Rīgas arhitektūras skola, kurā nozīmīga

loma bija latviešu arhitektiem, gāja vienā solī ar Eiropas arhitektūru. Arhitektūras vēsturnieks Jānis Krastiņš šai sakarā raksta: "Radās lieliski arhitektūras un dekoratīvās mākslas sintēzes paraugi augstvērtīgā kvalitatīvā izpildījumā. Mākslinieciski vērtīgas un kultūrapjoma purā nozīmīgas celtnes radās visā Latvijā, bet Rīgas centrs šajā laikā kļuva par savdabīgu jūgendstila arhitektūras ansambli, kam nav analoga visā pasaulē." (P. S. 40 procentu no Rīgas centra ir apbūvēta ar jūgendstilā celtām ēkām.)

Tēlotāja māksla. Nozīmīgākais tēlotājas mākslas centrs Latvijā gadsimtu mijā bija Rīga, kur mākslas dzīves organizācija līdz 1905. gadam atradās vācbaltiešu rokās. Pirmajos pusotra desmita gados tēlotājas mākslas jomā aktīvi darbojās jau ap pussimts latviešu mākslinieku, kuru īpatsvars un ietekme mākslas dzīvē ievērojami pieauga. Viņi organizēja izstādes, dibināja mākslinieku biedrības, atvēra studijas, kļuva par pedagogiem un vadītājiem pilsētas mākslas skolās. Profesionālo izglītību latviešu mākslinieki ieguva gan Blūma zīmēšanas un pilsētas mākslas skolās Rīgā, gan Pēterburgas mākslas augstskolās un skolās, gan Vācijas un Francijas mākslas centros. Latviešu tēlotāju mākslu šai laikā visjūtāmāk ietekmēja trīs stilistiski virzieni — impresionisms, jūgendstils un simbolisms. Latviešu mākslas vidē tie bija gana daudzveidīgi un individuāli, tomēr izpaudās atturīgāk nekā Rietumu paraugos. Laikmeta stilistiskie virzieni te savijās ar latviešu folkloras romantisko pasauli, izveidojot nacionālo romantismu.

Mainījās latviešu tēlotājas mākslas tematika, vēsturisko un sadzīves sižetu vietā nāca divas galvenās tēmas — cilvēks un daba. Attēlojot gan laika biedrus, gan folkloras un mitoloģijas varoņus, tika radīts nacionālais tips. Dabas attēlojumā dominēja Latvijas ainava — ziemeļnieciski atturīga krāsās, liriski melanholiska noskaņā, bieži noslēpumainības un skumju apdvesta.

Trīs Eiropas līmeņa mākslinieki veidoja latviešu glezniecības klasisko kodolu. Universāls gleznotājs, kurš vienlīdz veiksmīgi darbojās portreta, sadzīves ainu, mitoloģisku un folkloras sižetu glezniecībā, savienojot reālismu ar tieksmi uz mistisko un pārspilēto, bija Janis Rozentāls.

Lielisku dabas pazīšanu, augstu glezniecības kultūru un spožu kolorīta meistarību rādīja izcilais ainavists Vilhelms Purvītis, daudz paveicot arī kā mākslas dzīves organizators un pedagogs. Vibrējošās, impresionistiskās noskaņās tvertu Latvijas dabu un nacionāli raksturīgu tipu galeriju atainoja Jānis Valters.

Glūži savrup latviešu tālaika mākslā stāv divi simbolisti. Lietuviešu glezniecības dižgaram Konstantīnam Čurļonim garīgi tuva ir Rūdolfa Pērles

fantastiski teiksmainā, arhaiski mistiskā pasaule. Voldemārs Matvejs, savienojot simbolismu ar pirmatnējo tautu mākslu, kļuva par jaunu ceļu gājēju un starptautiski atzītu modernās mākslas teorētiķi.

Savu darbību izvērsa varena latviešu skatuves gleznotāju plejāde, kuras vidū izcēlās Jānis Kuga un Arturs Cimmermanis ar jūgendiski stilizētu etnogrāfisko motīvu izmantošanu.

Augstu profesionālismu un izteiksmību ieguva grafika, 1905.–1907. gada revolūcijas laikā izvirzoties latviešu tēlotājas mākslas priekšgalā ar meistartīgu, asu politisko saturu un karikatūru. Viena no latviešu grafikas virsotnēm, kur noslēpumaini, romantiski folkloras motīvi savijas ar akadēmiski tīru un skaidru formu, ir Riharda Zariņa cikls "Ko Latvijas meži šalc".

Unikāla mākslinieciska personība, kas darbojās daudzās mākslas nozarēs, bija Jūlijs Madernieks. Viņa savāktie un jūgendstilā interpretētie tautas etnogrāfiskie ornamentu visu 20. gadsimtu bija neizsīkstošs latviešu lietišķās mākslas un tautas daiļrades pamatavots.

Pirmā pasaules kara laikā nozīmīgākā latviešu tēlotājas mākslas nozare ir glezniecība, kurā notika būtiskas satura un formas izmaiņas, izvirzījās vairāki ļoti jauni, bet izcili apdāvināti mākslinieki. Gleznotāju uzmanības lokā tagad nonāca karš, galvenokārt tautas likteņi latviešu strēlnieku un bēgļu gaitās. Nepārspējami patiesus un izteiksmīgus šādas tematikas mākslas darbus radīja Jāzeps Grosvalds un Jēkabs Kazaks. Viņi vienlaikus bagātināja latviešu glezniecību ar nopietniem jaunas gleznieciskās formas meklējumiem postimpresionisma un ekspresionisma virzienā.

Pirmie profesionālie latviešu tēlnieki slīpēja meistarību pie pasaulslavenā franču tēlniecības meistara Ogista Rodēna, un impresionisma izteiksmība bija jūtama viņu portretu un figūru tēlniecībā. Gustavs Šķilters gan reālistiskā, gan simboliskā ievirzē veiksmīgi strādāja bronzā. Teodors Zaļkalns veidoja monumentālus un liriski apgarotus akmens tēlus, viens no pirmajiem Eiropā parādot granīta lielās iespējas tēlniecībā.

20. gadsimta pirmajos divos gadu desmitos latviešu tēlotāja māksla vēl bija savu patstāvīgo gaitu sākumā. Šai laikā tika apgūtas un radoši pārveidotas internacionālās mākslas ietekmes, veidotas nacionālās tradīcijas un radītas ļoti daudzas paliekošas un savdabīgas mākslas vērtības.

Mūzika. Latviešu tautas muzikālās kultūras neatņemama sastāvdaļa 20. gadsimta sākumā bija kordziedāšanas kustība, kuras tradīcijas kopa daudzās dziedāšanas biedrības pilsētās un laukos. Tās aktivizēja ne vien kultūras, bet arī sabiedrisko dzīvi. Biedrību kori rīkoja koncertus, populāri kļuva

apvienoto kora koncerti ar simtiem dziedātāju. Ik pēc vairākiem gadiem notika Dziesmu svētki, kuru kopkoros dziedāja tūkstošiem koristu.

Arī par jaunās latviešu profesionālās mūzikas pamatžanru kļuva dziesma — kora un solodziesma. Šie mūzikas žanri bija visdemokrātiskākie, vislabāk izteica jaunās latviešu dzejas tēlus un valodas mūziku, tiem visvairāk pievērsās tālaika latviešu komponisti. Latviešu dziesmu kultūrā savas pēdas atstāja 1905. gads ar revolucionārajām un pasaules karš ar strēlnieku dziesmām.

Latviešu komponistu plejādi pārstāvēja spilgtas radošas personības, kas muzikālo izglītību ieguva Pēterburgas Konservatorijā. Viņu daiļradi raksturoja bagāts saturs, ciešas saiknes ar tautas dzīvi un vispārējo kultūru, profesionālās meistarības briedums un spēja paust laikmeta intonācijas savdabīgā skaņu valodā.

Latviešu kora un simfoniskās mūzikas virsotnes sasniedza Jāzeps Vītols savā simboliski episkajā daiļradē. Rietumeiropas un krievu mūzikas ietekme tajā savijas ar latviešu mūziku kolorītās, formā un izteiksmē meistarīgās skaņu gleznās.

Universāls šī laika skaņu mākslinieks, lielisks simfonīķis un kora dziesmu meistars, pirmā lieluma zvaigzne solodziesmu žanrā ir Alfrēds Kalniņš. Viņa tēlainās, spilgti nacionāli iezīmētās mūzikas emocionālā skala sniedzas no liriskas idilles līdz ekspresīvai traģikai.

Savu vietu latviešu mūzikas kultūrā kā izcils folklorists, spilgta un laikmetīga tautas dziesmu apdaru stila radītājs, ievērojamu kora darbu autors ieņēma Emīlis Melngailis.

Tikai 36 kora un solodziesmas un vienu simfonisku vāls atstāja 1910. gadā pārāgri bojā gājušais Emīls Dārziņš. Viņa izteiksmē vienkāršās, pilsētas mūzikas folklorā un latviešu runas intonācijās balstītās dziesmas ir ļoti melodiskas, apgarotas un dziļi izjustas. Šais tautā ārkārtīgi populārajās dziesmās varbūt visasāk atklājās laikmeta skumji traģiskā pasaules izjūta.

Latviešu mūzikā arvien lielāku vietu sāka ieņemt instrumentālie skaņdarbi. Līdzās daudzajiem pasaules klases instrumentālistiem, kas viesojās Rīgā, aktīvi koncertēja pirmie latviešu profesionālie ērģelnieki, pianisti, vijolnieki, čellisti. Tomēr latviešu instrumentālās, īpaši simfoniskās, mūzikas atskaņošanas iespējas veidojās gausāk.

Simfonisko mūziku Rīgā atskaņoja gan Vācu teātra orķestris, gan simfoniskie orķestri no Vācijas, Somijas, Polijas. Liela nozīme tās popularizēšanā bija pasauleslaveniem diriģentiem. Līdzās vācu un poļu meistariem

Bruno Valteram un Gžegožam Fitelbergam izcila nozīme pilsētas koncertdzīvē bija somu diriģentam Georgam Šnēfogtam. Viņš vadīja ikvasaras simfoniskos koncertus Rīgas Jūrmalā un 1910. gadā nodibināja patstāvīgu Rīgas simfonisko orķestri.

Ārzemju diriģenti savos koncertos bieži ietvēra latviešu komponistu skaņdarbus, pašdarbības orķestri jauno latviešu diriģentu vadībā rīkoja latviešu simfoniskās mūzikas koncertus. Tomēr īsti ceļu tās atskaņošanai pavēra pirmā profesionālā latviešu simfoniskā kolektīva — Latviešu operas orķestra — izveidošana 1913. gadā.

Lai gan Rīgā nebija pastāvīga operteātra, bagātas operu un operešu iestudēšanas tradīcijas izkopa Vācu teātris. Tur darbojās labs orķestris, pastāvīgi solisti, viesizrādes regulāri sniedza dziedātāji no Vācijas, Francijas, Itālijas. Krievu teātra telpās regulāri uzstājās operu trupas no Krievijas. Rīgā dziedāja pasauleslaveni operdziedoņi — Matia Batistīni, Hermanis Jadlovkers, Fjodors Šalapins, Leonīds Sobinovs.

1913. gadā nodibinājās pirmais latviešu operteātris — Latviešu opera — ar savu orķestri, kori, solistiem, kuru vidū bija izcilākie tālaika latviešu dziedātāji Ada Benefelde un Pauls Sakss, Malvīne Vīgnere-Grīnberga un Ādolfs Kaktiņš. Savā pastāvēšanas laikā līdz 1915. gadam operteātris veica 12 iestudējumus. Pasaules kara gados Alfrēds Kalniņš un jaunais komponists Jānis Mediņš komponēja pirmās nacionālās operas, kuru pirmizrādes notika jau neatkarīgajā Latvijā.

Bagātā koncertdzīvē neļāva Rīgai tālu atpalikt no pasaules mūzikas novitātēm, kas pēc dažiem gadiem kļuva pazīstamas arī Latvijā. Tika veidota latviešu simfoniskās mūzikas dzīve un latviešu opera, kas ir ikvienas tautas mūzikas kultūras galvenās kvalitātes.

Ieteicamā literatūra

1. *Andersons E.* Latvijas vēsture, 1914–1920. — Stokholma: Daugava, 1967. — 754, [1] lpp., 19 lp. il.: il., kartes. — Bibliogr.: 635.–700. lpp.
2. *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder* / hrsg. von G. von Pistohlkors. — S.-Ausg., durchges. neue Aufl. — Berlin: Siedler, 2002. — 607 S.: Ill., K. — (Deutsche Geschichte im Osten Europas). — Bibliogr.: S. 567–592.
3. 20. gadsimta Latvijas vēsture / LU Latvijas Vēstures inst.; L. Balevica, A. Beika, J. Bērziņš ... [u. c.]; atb. red. V. Bērziņš. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2000. — I: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900–1918. —

- 869 lpp.: il. — Bibliogr.: [694.]–753. lpp. — Kopsav. angļu val.: The 20th century history of Latvia: Latvia from the beginning of the century to the proclamation of independence, 1900–1918.
4. *Dribins L.* Nacionālais jautājums Latvijā, 1850–1940: historiogrāfisks apskats. Latviešu autori / Filozofijas un socioloģijas inst., Etnisko pētījumu centrs. — Rīga: Mācību apg., 1997. — 207 lpp. — Bibliogr. nod. beigās.
 5. *Ezergailis A.* Esejas par 1917. gadu. — Rīga: Zinātne, 1991. — 251, [2] lpp.
 6. *Plakans A.* The Latvians: a short history. — Stanford: Hoover Institution, 1995. — XX, 257 p.: ill. — (Studies of Nationalities). — Bibliogr.: p. [229]–247.
 7. *Skujeņieks M.* Latvija: zeme un iedzīvotāji / ar J. Bokaldera nod. par lauksaimniecību. — 3. pārstr. un papild. izd. — Rīga: A. Gulbis, 1927. — XII, 752 lpp.: il., kartes, tab., diagr. — Hronol. pārskats: 745.–746. lpp. — Alf. satura rād.: 747.–752. lpp.
 8. *Šilde Ā.* Latvijas vēsture, 1914–1940: valsts tapšana un suverēnā valsts. — Stokholma: Daugava, 1976. — 781, [1] lpp., 26 lp. il. — Bibliogr.: 718.–742. lpp. Faksimilizd.: Rīga: Zinātne, 1992.
 9. *Švābe A.* Latvijas vēsture, 1800–1914. — Stokholma: Daugava, 1958. — 752 lpp.: il.

3. LATVIJAS REPUBLIKA (1918–1940)

3.1. NEATKARĪBAS PROKLAMĒŠANA

Latvijas valsts rašanās priekšnoteikumi

Pirmais pasaules karš bija nozīmīgs 20. gadsimta vēstures fenomens, kas dziļi ietekmēja daudzu tautu likteņus un sabiedrības attīstības pamattendences. Antantes uzvara karā līdz nepazīšanai pārvērtā veco ierasto Eiropu, tā kļuva pacifistiska, demokrātiska, nacionālistiska un revolucionāra. Sabruka Austroungārijas un Osmaņu impērija, stipri novājinātas tika Vācija un Krievija, pazuda senas, slavenas un gadsimtiem ilgi valdījušas dinastijas. Visdziļākās pārmaiņas skāra Austrumviduseiropu, kur radās "varas vakuuma" zonas un izveidojās vairākas jaunas nacionālas valstis: Somija, Igaunija, Latvija, Lietuva, Polija, Čehoslovākija un serbu, horvātu un slovēņu valsts (Dienvidslāvija). Nacionālā valsts kļuva par Austrumviduseiropas un līdz ar to par visa kontinenta raksturīgāko iezīmi.

Līdzās kara geopolitiskajiem un militārajiem rezultātiem svarīgs un ļoti būtisks jauno valstu izveidošanās priekšnoteikums bija arī savdabīgā un neatkarījamā idejiskā gaisotne, kuru tas radīja. Jau kara gados Rietumu lielvalstu uzmanības centrā nepārprotami izvirzījās tautu pašnoteikšanās tiesības, kas pakāpeniski no politiskā principa kļuva par starptautisko tiesību principu. Antantes valstis, arī ASV, kas karā iestājās 1917. gada aprīlī, formāli par vienu no kara mērķiem uzskatīja tieši Eiropas mazo tautu interešu aizstāvēšanu saskaņā ar tautu pašnoteikšanās principu. Kaut gan tas attiecās galvenokārt uz Austroungārijas un Balkānu tautām, kā arī poļiem, vienlaikus nebija noliedzama iespēja, ka, sabrūkot Krievijas impērijai, pašnoteikšanās princips tiks attiecināts arī uz citām tautām. Pašnoteikšanās idejām bija tik liels pievilksnās spēks, ka tās kļuva par jaunu politisko evaņģēliju un iekaroja Eiropu. Latvija nebija izņēmums. Īsā laikā tika pārvarēts

sastingums latviešu politiskā nacionālisma attīstībā, kas deva iespēju uzsākt nepieciešamos priekšdarbus Latvijas valsts dibināšanai.

Visai ilgi latviešu politiskais nacionālisms bija pārlietu mērens un neizteiksmīgs. Pirmās ierosmes par Latvijas valsti, kas izvirzījās jau 20. gadsimta sākumā, pārtapa politiskās autonomijas prasībā Krievijas impērijas ietvaros. Spēcīgus impulsus latviešu tautas nacionālajiem un politiskajiem centieniem deva 1917. gada Februāra revolūcija Krievijā, pēc kuras nodibinājās vairākas jaunas latviešu politiskās partijas. Viskonsekventākā latviešu nacionālo interešu aizstāve šajā laikā bija Latviešu nacionāldemokrātiskā partija, kuru izveidoja Maskavas latviešu inteliģences grupa (Jānis Akuraters, Viktors Eglītis, Linards Laicens, Jānis Bankavs, Kārlis Upītis, Ernests Blanks), kas pulcējās ap avīzi "Dzimtenes Atbalss". Sākumā šī partija gan neprasija Latvijas pilnīgu atdalīšanos no Krievijas, bet tikai plašu politisko autonomiju. Tā iestājās par visu latviešu novadu (Kurzeme, Vidzeme, Latgale) apvienošanu autonomā Latvijas valstī, kas ietilptu Krievijas Federatīvajā Republikā. Latvijai bija paredzēta demokrātiski ievēlēta Saeima, kas noteiktu tās iekārtu un pārvaldi, kā arī sava nacionālā banka, tiesu sistēma un nacionālais karaspēks.

Latvijas politiskās autonomijas problēmu 1917. gada pavasarī iztīrāja visos latviešu preses izdevumos un pārrunāja gandrīz vai visās latviešu organizācijās un sapulcēs. Nemitīgi tika daudzināts sauklis "Brīva Latvija brīvā Krievijā", kas tolaik bija reāla politiska prasība, jo šķita, ka Krievija attīstīsies demokrātijas virzienā. Lai gan šā lozunga konkrēto saturu un Latvijas autonomijas jēdzienu interpretēja atšķirīgi, reti kura latviešu politiskā partija neaizstāvēja tautu pašnoteikšanās tiesības un neiestājās par apvienotu autonomu Latviju ar plašu, demokrātiski vēlētu pašpārvaldi. Autonomijas nepieciešamību atzina pat latviešu sociāldemokrāti — lielinieki (piemēram, Pēteris Stučka), gan tikai ar teritoriāli administratīvu saturu, noliedzot neatkarīga valstiskuma principu.

Latvijas autonomijas prasība atšķirīgos variantos tika izvirzīta un aizstāvēta arī rezolūcijās, ko pēc Februāra revolūcijas pieņēma Vidzemes un Kurzemes zemes sapulces un Latgales kongress. Latviešu sabiedriskajiem un politiskajiem spēkiem izvirzījās uzdevums saskaņot autonomijas projektus. 1917. gada 30. jūlijā (12. augustā) Rīgā sanāca desmit dažādu latviešu sabiedrisko un politisko partiju konference, kas pieņēma lēmumu, kuru daži latviešu autori nepamatoti apzīmē par "Latvijas neatkarības deklarāciju". Dokumentāruna bija galvenokārt par Latvijas autonomiju. Tas ietvēra sešus punktus:

1. Latvijas tautai, tāpat kā visām citām tautām, ir tiesības uz pilnīgu pašnoteikšanos;
2. Latvijai jābūt nedalītai, apvienojot Vidzemi, Kurzemi un Latgali;
3. Latgalei kā Latvijas īpatnējai sastāvdaļai piešķirama patstāvība vietējās pašvaldības, valodas, skolas un baznīcas lietās;
4. Latvijai jābūt politiski autonomai vienībai Krievijas republikā, kas dibināta uz demokrātijas principiem;
5. Autonomās Latvijas likumdošanai, izpildu, tiesas un vietējās pašvaldības varai jāatrodas Latvijas tautas un tās Saeimas rokās, kura ievēlējama vispārīgās, tiešās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās;
6. Sapulce protestē pret aneksijām un vispār pret jebkuru mēģinājumu noteikt Latvijas vai tās atsevišķu teritoriju valststiesisko stāvokli un robežas bez Latvijas tautas līdzdalības.

Rīgas konference bija pirmā sanāksme, kas formāli un arī faktiski pārstāvēja gandrīz visu latviešu tautu. Taču tās lēmumi jāuzskata par zināmā mērā novēlotiem, jo jau 1917. gada pavasarī bija izskanējusi doma par Latvijas neatkarības nepieciešamību. Īpaši strauji latviešu nacionālā kustība radikalizējās vasarā, kad kļuva pilnīgi skaidrs, ka Krievijas Pagaidu valdība atklāti ignorē latviešu mērenās prasības, kas bija virzītas uz politiskās autonomijas nodrošināšanu. Iezīmējušās uzticības krīzes dēļ jūlijā un augustā arvien rosīgāk un skaidrāk tika propagandēta neatkarīgas Latvijas ideja vai arī atbalstīta lietuviešu liberālā politiķa Jona Šļupa iecere dibināt apvienotu latviešu un lietuviešu federatīvu valsti. Visaktīvāk to darīja Latviešu nacionāldemokrātiskās partijas pārstāvji, kuru izdotā avīze "Dzimtenes Atbalss" bija pārpilna ar rakstiem par neatkarības tēmu. Dažu autoru (K. Upītis u. c.) rakstos Latvijas jautājums vairs netika aplūkots kā Krievijas, bet gan kā starptautiska problēma, ko iespējams atrisināt, vienīgi saņemot atbalstu no Rietumu demokrātiskajām valstīm.

Pēc 1917. gada septembra, kad vāciešu rokās krita Rīga, latviešu politiskais nacionālisms pakāpeniski sasniedza jaunu kvalitāti. Krievijas militārās neveiksmes izgaisināja cerības uz tās uzvaru un nostiprināja latviešu vidū uzskatu, ka šo valsti gaida nevis atjaunošanās, bet gan iekšējs sabrukums. Daudzus latviešu politiķus satrauca iespēja, ka Latvija var tikt sadalīta starp Krieviju un Vāciju. Vienīgā reālā izeja no izveidojušās situācijas viņiem šķita politiskā orientācija uz Rietumu demokrātiskajām valstīm, kas īpaši izteikta kļuva pēc Oktobra apvērsuma Krievijā. Latviešu pilsonības aprindās pakāpeniski sāka dominēt pārliecība, ka tikai sabiedroto uzvara un proklamēto

tautu pašnoteikšanās tiesību īstenošana dzīvē varēs glābt Latviju un latviešus no iznīcības. Dzejnieks un politiķis Kārlis Skalbe šo domu izteica vārdos: "Es domāju, nostāsimies ar abām kājām Eiropā." No otras puses, arī Antantes valstis, kas agrāk atbalstīja sabiedroto — Krievijas Pagaidu valdību, tagad bija gatavas sniegt palīdzību pretlielinieciskajiem spēkiem, to vidū — Krievijas tautu nacionālajām kustībām un organizācijām.

Demokrātiskais bloks un Latviešu Pagaidu nacionālā padome

Līdz ar Latvijas neatkarības idejas izvirzīšanos tika veikti nepieciešamie priekšdarbi, lai izmantotu jaunās iespējas Latvijas valstiskuma risinājumā un radītu institūciju, kas būtu tiesiska uzstāties visas latviešu tautas vārdā. Galvenā nozīme Latvijas neatkarības tapšanā bija divām 1917. gada rudenī izveidotām organizācijām: Latviešu Pagaidu nacionālajai padomei (LPNP) un Demokrātiskajam blokam, kas abas neatkarīgi viena no otras iestājās par "Latvijas politisko neatkarību un atdalīšanos no Krievijas". Demokrātiskajā blokā, kas noformējās septembra otrajā pusē vācu okupētajā Rīgā, darbojās sociāldemokrātu (Pauls Kalniņš, Fricis Mendērs, Mārgers Skujenieks u. c.), Zemnieku savienības (Kārlis Ulmanis, Miķelis Valters) un vairāku citu partiju pārstāvji. Blokā nepiedalījās lielinieki, kas pārstāvēja "krievisko orientāciju", kā arī Frīdriha Veinberga un Andreja Krastkalna vadītā galēji labējā Tautas partija, kas tolaik bija provāciska un principā atbalstīja ideju par Vācijai pakļautas Baltijas valsts izveidi. 1917. gada nogalē sanāca pat Latvijas okupēto apgabalu iedzīvotāju sapulce, kurā piedalījās galvenokārt tikai šīs partijas pārstāvji. Tā pieņēma rezolūciju, kurā pasludināja, ka latviešu valsts dibināšana ir pilnīgi savienojama ar Baltijas valsts ideju.

Kopš dibināšanas Demokrātiskā bloka darbība bija virzīta uz to, lai vācu okupācijas apstākļos uzturētu spēkā un aktualizētu Latvijas pašnoteikšanās ideju. Tā pārstāvji izmantoja dažādas iespējas, lai popularizētu neatkarības ideju plašākā latviešu sabiedrībā. Ar lielu aizrautību tas tika darīts ikdienā, informējot tuviniekus vai kolēģus, un publiskajās lekcijās. Izmantojot sociāldemokrātu plašos sakarus ar Vāciju, regulāri par situāciju Latvijā, vācu militāro aprindu Kurzemes aneksijas plāniem un Demokrātiskā bloka prasībām neatkarības jautājumā tika informēti Vācijas neatkarīgie sociāldemokrāti — reihstāga deputāti. Tādējādi Baltijas jautājumu nereti apsprieda un iztīrāja Vācijas parlamentā, kam bija plaša starptautiskā rezonanse. Bija arī mēģinājumi panākt saprašanos tieši ar vācu okupācijas iestādēm. Demo-

krātiskā bloka pārstāvji nevairījās izvirzīt Vācijas augstākajām militārajām un valsts amatpersonām dažādas nacionāla rakstura prasības. Piemēram, 1917. gada 18. decembrī tika iesniegts lūgums Austrumu frontes virspavēlniekam Bavārijas princim Leopoldam, lai viņš atļautu sasaukt latviešu tautas pārstāvju sapulci Latvijas nākotnes apspriešanai. Izvirzīto noteikumu dēļ Demokrātiskā bloka pārstāvjiem gan vajadzēja atteikties no piedalīšanās plānotajā sapulcē.

Plašākas iespējas nekā Demokrātiskajam blokam bija Latviešu Pagaidu nacionālajai padomei, ko izveidoja 1917. gada novembrī. Tā apvienoja gan drīz visas ietekmīgākās latviešu sabiedriskās organizācijas un politiskās partijas. Dibināšanas sapulcē piedalījās Kurzemes, Vidzemes un Latgales zemes padomes, Latviešu bēgļu centrālkomitejas, Baltijas bēgļu apgādāšanas komitejas, Latgales palīdzības komitejas kara upuriem, Rīgas lauksaimniecības biedrības, Latviešu karavīru nacionālās apvienības, Latviešu Zemnieku savienības, Nacionāldemokrātu partijas, Radikāldemokrātu un Demokrātu partijas pārstāvji. No sadarbības atteicās un LPNP darbā nepiedalījās septiņas uzaicinātās organizācijas, kuru vidū bija arī sociāldemokrātu partija. Nacionālās padomes konstituēšanos mēģināja traucēt arī Vidzemes zemes padome, kurā tolaik dominēja sociāldemokrāti — lielinieki.

LPNP darbības sākums sakrita ar boļševiku diktatūras nodibināšanu Krievijā oktobra apvērsuma rezultātā un lielinieciskās Iskolata republikas izveidošanos Latvijas neokupētajā daļā (galvenokārt Vidzemē, izņemot Rīgu). Šo “republiku”, kas pastāvēja no 1917. gada novembra līdz 1918. gada februārim, kad vācu karaspēks ieņēma visu Latvijas teritoriju, daži vēsturnieki uzskata par pirmo latviešu valstisko veidojumu, uzsverot, ka Iskolata patstāvība lēmumu pieņemšanā bija ļoti augsta. Lai gan Iskolata periodā Latvijas statusā tiešām vērojamas izmaiņas, kas saistītas ar varas decentralizāciju Krievijā un tās koncentrēšanos pēc šķiriski politiskiem kritērijiem uz vietām veidoto iestāžu rokās, tomēr jāteic, ka runa nav par neatkarīgu valstisku veidojumu, jo suverēnā vara netika nodota latviešu tautai un paši Latvijas sociāldemokrāti — lielinieki 1917. gada nogalē nepavisam nevēlējās atdalīties no Padomju Krievijas un veidot ārpus tās Latvijas valsti. Viņi iestājās vienīgi par autonomiju, kuru ierobežotu Padomju Krievijas konstitucionālo tiesību normas. 1917. gada 24. decembrī (1918. gada 6. janvārī) Iskolats pieņēma Latvijas pašnoteikšanās deklarāciju, kurā bija pasludināts, ka “Latvijas proletariāts nekad nevar gribēt un prasīt patstāvīgas latviešu valstiņas dibināšanu”.

Atšķirībā no Iskolata LPNP darbība bija mērķtiecīgi virzīta uz Latvijas neatkarības izcīnīšanu un valsts izveidošanu. Jau savā pirmajā sesijā Valkā 1917. gada novembra beigās un decembra sākumā tā sevi nosauca par “topošās Latvijas augstāko iestādi”, kā arī deklarēja, ka “Latvija, t. i., Kurzeme, Vidzeme un Latgale, ir autonoma un nedalāma valsts vienība, par kuras iekšējo iekārtu un attiecībām uz ārieni lems tās Satversmes sapulce, kura izteiks tautas gribu”. Lai gan šo atturīgo atzinumu vēl ir pagrūti interpretēt kā neatkarīgas valsts pieteikumu, daži latviešu autori (Ādolfs Klīve, Edgars Dunsdorfs) tomēr ir pārliecināti par pretējo. Viņi uzskata, ka tieši 1917. gada 19. novembrī (2. decembrī) tika proklamēta Latvijas neatkarība. Pamatojot savu viedokli, Ā. Klīve norāda, ka deklarācijā “Visiem latviešiem”, ko Nacionālā padome pieņēma minētajā dienā, skaidri ir pasludināta brīva un neatkarīga Latvija. Īpašu uzmanību viņš velta deklarācijas nobeiguma daļas analīzei, kurā ir uzsvērts: “Latvieši! Lielais atļaišanas vārds ir noskanējis: pašnoteikšanās tautām! Negaidiet vairs citas atļaišanas! Ņemiet sev paši, ko vēsture dod, un esiet gatavi notīrīt savas durvis no svešiem apspiedējiem.”

Līdz ar LPNP izveidošanos tika radīta institūcija, kas konkrētajos vēsturiskajos apstākļos bija tiesiska uzstāties visas latviešu tautas vārdā. Par Nacionālās padomes priekšsēdētāju ievēlēja Valdemāru Zamuelu, bet par viņa vietniekiem — Kārli Pauļuku, Jāni Rubuli un Jāni Palcmani. Pavisam tika izveidotas astoņas LPNP nodaļas, no kurām visaktīvāk darbojās Ārlietu un Finanšu nodaļa. Par ārzemju delegātiem izraudzījās Jāni Kreicbergu, Zigfrīdu Meierovicu un Jāni Čaksti. Nacionālās padomes izveidošana un darbība stipri nobiedēja LSD lieliniekus. 1917. gada 19. decembrī (1918. gada 1. janvārī) Iskolats pieņēma lēmumu aizliegt tās darbību.

Iskolata lēmums apgrūtināja, pat nepieļāva iespēju Nacionālajai padomei darboties Valkā. Tā izvērta savas aktivitātes Petrogradā. 1918. gada 5. (18.) janvārī LPNP uzdevumā Ārlietu nodaļas priekšsēdētājs Jānis Goldmanis Krievijas Satversmes sapulcē paziņoja — “Latvijas jautājums ir tapis starptautisks un to vairs nevar izšķirt Taurijas pili”, bet 17. (30.) janvārī Nacionālā padome sanāca uz savu otro sesiju, kura pieņēma lēmumu, kas lika pamatu Latvijas valstij. Neatkarības prasības pieteikums bija skaidrs un neapšaubāms: “Dibinādamās uz visas pasaules pasludinātām tautu pašnoteikšanās tiesībām, Latviešu Pagaidu nacionālā padome: 1) atzīst, ka Latvijai jābūt neatkarīgai demokrātiskai republikai, kura apvienotu Kurzemi, Vidzemi

* Šajā laikā Brestļitovskā norisinājās Krievijas un Vācijas sarunas par miera līguma noslēgšanu, kas paredzēja sadalīt Latvijas teritoriju.

un Latgali; 2) protestē pret jebkuru Latvijas sadalīšanas mēģinājumu*, sevišķi pastrīpojot, ka latvju tautas pirmā un neatlaidīgā prasība ir Latvijas teritoriālā un etnogrāfiskā nedalāmība; 3) protestē pret katru miera noslēgšanas mēģinājumu, kurš pārkāpj tautu pašnoteikšanās tiesības principu, un pēdīgi 4) nosoda tautas gribas viltošanu zem okupācijas un kara apstākļu spaidiem.”

Atbilstoši jaunajai situācijai LPNP, kas atšķirībā no Demokrātiskā bloka, kurš savā politikā nenoliedza Vācijas faktoru, orientējās tikai uz Antantes valstīm, aktivizēja darbību, lai panāktu Latvijas atzīšanu. Ļoti nozīmīgi šajā ziņā bija kontakti, ko Nacionālās padomes Ārlietu nodaļa nodibināja ar ārvalstu pārstāvniecībām Petrogradā. Sarežģītāks izrādījās uzdevums nodrošināt delegātu sūtīšanu uz ārzemēm, kuri darbotos pie Antantes valstu valdībām un informētu tās par latviešu politiskajiem mērķiem, kā arī sagatavotu šo valstu sabiedrisko domu Latvijas starptautiskajai atzīšanai. Lai gan attiecīgais lēmums bija pieņemts Valkas sesijas laikā, tikai 1918. gada jūlijā kā pirmo LPNP pilnvaroto pārstāvi uz Londonu nosūtīja Z. Meierovicu. Viņam izsniegtajā pilnvarā bija norādīts, ka pārstāvis “visur aprādīs suverēnas un nedalītas Latvijas vajadzību”. Pirms ierašanās Lielbritānijā Z. Meierovics Stokholmā nodibināja Informācijas biroju, kas izvērša plašu un nozīmīgu darbību, regulāri sagatavojot materiālus un sniedzot ziņas ārzemju presei par Latviju un latviešu neatkarības centieniem.

LPNP aktivitātes notika īstajā laikā, jo Vācija, kuras varā kopš 1918. gada februāra atradās visa Baltija, parakstīja ar Krieviju līgumus, kas radīja jaunu starptautiski tiesisku situāciju, jo mainīja un dažādoja Latvijas un Igaunijas atsevišķu teritoriju statusu. 1918. gada 3. martā noslēgtais Brestas miera līgums fiksēja Krievijas piekrišanu, tai paturot Latgali, nodot Kurzemi, Rīgu un Sāmsalu Vācijas varā, bet jautājumu par Vidzemes un Igaunijas turpmāko piederību atstāja atklātu. Savukārt saskaņā ar Berlīnes līgumu (papildinājums pie Brestas miera līguma), kas tika parakstīts gandrīz pusgadu vēlāk — 27. augustā, Krievija atteicās no “augstākās varas” arī pār Vidzemi un Igauniju. Tātad faktiski neeksistēja vairs nekādi juridiski šķēršļi, kas varētu aizkavēt īstenot vācu militāro aprindu un daudzu Latvijā dzīvojošo vācbaltiešu politiķu plānus minētās teritorijas tādā vai citādā formā pievienot Vācijai. Taču, lai gan vācu valdība izrādīja ārēju aktivitāti, tā visu 1918. gada vasaru apzināti nesteidzās risināt Baltijas jautājumu un bija tikpat kā zaudējusi interesi par šo reģionu. Berlīne, kuras rīcību arvien stiprāk ietekmēja bezcerīgais stāvoklis Rietumu frontē, nezināja, ko ar Baltiju iesākt. Tādējādi tā gluži vienkārši tika pamesta likteņa varā. 22. septembrī Vācijas ķeizars

Vilhelms II pat pasludināja Baltiju par “brīvu un patstāvīgu apgabalu”. Šāda oficiālā vācu politika faktiski bija izdevīga latviešiem, jo objektīvi veicināja Latvijas valsts izveidi.

Situācija, kāda veidojās Latvijā un ap to, sekmēja Z. Meierovica diplomātiskās akcijas panākumus Londonā. Lai gan Krievijas politiskie emigranti veica rosīgu pretdarbību, viņam izdevās pārliecināt angļus par Latvijas valsts izveides nepieciešamību. Izšķirīgs izrādījās britu dziļais naidis pret Vāciju un boļševismu. 1918. gada 23. oktobrī Lielbritānijas ārlietu ministrs Arturs Džeimss Balfūrs Z. Meierovicam paziņoja, ka angļu valdība ir nolēmusi provizoriski atzīt “Latviešu Nacionālo padomi par Latvijas valdību”, līdz Miera konference galīgi izšķirs Latvijas statusu. Tādējādi LPNP pirmo reizi starptautisko tiesību izpratnē tika atzīta par Latvijas valdību, kas apliecināja Nacionālās padomes izvēlētās taktikas un ārpolitiskās orientācijas pareizību ceļā uz neatkarīgas, starptautiski atzītas valsts izveidošanu.

A. Balfūra paziņojumu Nacionālās padomes politiķi uztvēra kā Latvijas *de facto** atzīšanu. 1918. gada 30. oktobrī Z. Meierovics nosūtīja A. Balfūram vēstuli, kurā lūdza sniegt rakstisku deklarāciju par Latvijas neatkarības atzīšanu. Izpildot šo lūgumu A. Balfūrs oficiālā vēstulē, kas datēta ar 11. novembri, Z. Meierovicam paziņoja, ka Lielbritānijas valdība “labprāt no jauna apliecina savu gatavību dot pagaidu atzīšanu Latviešu Nacionālajai padomei kā *de facto* neatkarīgai iestādei” un pieņem viņu pašu “kā Latvijas pagaidu valdības neoficiālo diplomātisko pārstāvi”. No vēstules teksta izriet, ka Lielbritānija par Latvijas pagaidu valdību atkal atzina Nacionālo padomi. Britu uztverē šī institūcija bija Latvijas legitimā augstākā pārstāvība.

1918. gada rudenī latviešu nacionālpolitiskie spēki centās iegūt arī Vācijas atbalstu Latvijas neatkarībai. 19. oktobrī, kad Vācijā pie varas atradās pirmā parlamentārā valdība ar Bādenes princi Maksimiliānu priekšgalā, kas bija sākusi realizēt uz tautu pašnoteikšanās tiesību atzīšanu orientētu Austrumu politiku, Demokrātiskā bloka pārstāvji Miķelis Valters un Eduards Traubergs nodeva vācu kancleram iesniegumu, kurā uzsvērts, ka latviešu tauta ir stingri apņēmusies panākt Latvijas teritorijā starptautiski atzītu valsts neatkarību. Dokumentā bija nepārprotami pateikts, ko latvieši gaida no jaunās Vācijas, — ka “tā neliks šķēršļus Latvijas tautai ceļā uz tūlītēju neatkarīgas valsts celtniecības sākumu”.

* Ir jāizšķir *de facto* un *de iure*. Atzīšana *de facto* nozīmē nosacītu, nepilnīgu, iepriekšēju atzīšanu, respektīvi, valsti vai valdību atzīst kā juridisku faktu un parasti nodibina konsulārās un tirdzniecības, bet ne pilnas diplomātiskās attiecības. *De facto* atzīšanu var anulēt.

Arī Nacionālā padome nevarēja ignorēt Vācijas faktoru, jo Latvijā atradās vācu okupācijas karaspēks. 25. oktobra vēstulē Vācijas kancleram Nacionālās padomes valde protestēja pret vācu militārās pārvaldes atbalstītās pašvaldības institūcijas — Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas apvienotās zemes padomes lēmumiem, kas paredzēja izveidot no Vācijas atkarīgu Baltijas valsti. Noraidot šīs padomes (arī Kurzemes padomes) tiesības pārstāvēt Latviju, Nacionālā padome paziņoja, ka līdz Pagaidu valdības izveidošanai tā pretendē uz Latvijas pārvaldes pārņemšanu un nacionālā karaspēka formēšanu. Bādenes princis Maksimiliāns tika arī informēts, ka Pagaidu valdību plānots izveidot Nacionālās padomes sesijā. Pagaidu valdībai būs jāizstrādā Latvijas konstitūcijas projekts, kā arī jāsasauc Satversmes sapulce.

Bādenes princis Maksimiliāns nepaguva atbildēt uz minētajiem iesniegumiem ar skaidru savas valdības lēmumu, jo notikumi strauji risinājās — 3. novembrī Vācijā sākās revolūcija, bet 9. novembrī Vācija no monarhijas kļuva par republiku. Bādenes princis Maksimiliāns kanclera amatu nodeva vairākuma sociāldemokrātu līderim Frīdriham Ēbertam. Vēl pēc divām dienām Vācija parakstīja Kompjēnas pamiera līgumu, kura 12. pants fiksēja Berlīnes piekrišanu izvest karaspēku no okupētās pirmskara Krievijas teritorijas (arī no Latvijas) tikai tad, kad Antantes lielvalstis to uzskatīs par vajadzīgu. Vācu karaspēkam vajadzēja novērst lielinieku iebrukumu Baltijā. Antante to plānoja izmantot arī cīņā pret Padomju Krieviju.

Gan revolūcija Vācijā, gan arī Kompjēnas pamiers radīja izdevīgus apstākļus Latvijas valsts izveides turpināšanai. Vairāku vēsturnieku skatījumā, tieši pamiera noslēgšana bija izšķirošais brīdis Baltijas tautu nacionālo valstu tapšanas procesā. Viņi norāda, ka pamiers būtībā nozīmēja vāciešu pilnīgu atteikšanos no visiem Baltijas aneksijas plāniem, jo pēc Vācijas sakāves un demokratizācijas par tiem vairs nevarēja būt ne runas. Vācu ārpolitiku sāka noteikt jauni spēki. Militārās aprindas arvien vairāk zaudēja savu kādreizējo ietekmi.

Berlīnes Austrumu politikas jaunā realitāte Latvijā izpaudās kā oficiālās Vācijas intereses zudums par vācbaltiešu ieplānoto Baltijas valsti, kam vajadzēja ietvert Kurzemi, Vidzemi un Igauniju. Formāli šī valsts 1918. gada 7.–8. novembrī pat tika izveidota, kad Vidzemes, Igaunijas, Sāmsalas un Rīgas apvienotā zemes padome kā Pagaidu valdību ievēlēja tā saukto reģentu padomi ar baronu Ādolfu Pilāru fon Pilhausu priekšgalā. Turklāt 11. novembrī Latvijas teritorijā esošās vācu astotās armijas vadība atļāva veidot Baltijas landesvēru kā pieminētās Baltijas valsts zemessardzi, kurā dominējošā vieta

bija ierādīta vācbaltiešiem. Taču Baltijas valsts palika uz papīra, jo bija piedzimusi nedzīva, neatbilstoša politiskās realitātes prasībām. Berlīne tai nesniedza vai nespēja sniegt palīdzību, ignorēja tās lūgumus un nostādnes.

Vācijas jaunā provizoriskā valdība — Tautas pilnvaroto padome, kuru izveidoja 1918. gada 10. novembrī un kurā bija vienīgi vairākuma un neatkarīgie sociāldemokrāti, 15. novembra sēdē Demokrātiskā bloka pārstāvju iesnieguma sakarā pieņēma lēmumu iecelt līdzšinējo Vācijas valsts komisāru Baltijas provincēs Augustu Vinnigu par vācu ģenerālpilnvaroto Baltijas zemēs. Viņam tika uzdots “vest sarunas ar latviešiem un igauņiem”, ievērojot viņu prasības dibināt neatkarīgas valstis. Tātad F. Ēberta valdība turpināja jau Bādenes prinča Maksimiliāna iesākto Baltijas politiku, faktiski atzīstot, ka latviešiem (arī igauņiem) ir tiesības uz pašnoteikšanos.

Tautas padome un 18. novembra akts

Vācijas militārā sakāve un tās politikas maiņa Baltijā deva spēcīgu impulsu latviešu politiskās dzīves aktivizācijai, kas izraisīja lielas pārmaiņas un beidzot valsts svinīgu pasludināšanu. Lai gan Nacionālā padome bija jau starptautiski atzīta un tai bija īpaši izcila nozīme Latvijas valsts tapšanā, vairāki ietekmīgi latviešu politiķi uzskatīja šo institūciju par nepietiekami demokrātisku, jo tā nepārstāvēja visus Latvijas iedzīvotāju slāņus. Mēģinājumi panākt visu latviešu galveno politisko spēku līdzdalību Nacionālajā padomē cieta neveiksmi. Demokrātiskā bloka aprindās izvirzījās un nobrieda ideja, kam vēlāk piekrita arī daudzi Nacionālās padomes politiķi, kā uz plašākiem pamatiem izveidot jaunu priekšparlamentu — Latvijas Tautas padomi, kurā iekļautos arī sociāldemokrāti, nacionālo mazākumtautību pārstāvji utt. Turklāt ne sociāldemokrātus, ne vairākus Latviešu Zemnieku savienības politiķus, arī tās līderi K. Ulmani, kas bija izvirzījies par vienu no ievērojamākajiem latviešu politiķiem, neapmierināja Nacionālās padomes uzbūves princips, jo līdzās politiskajām partijām tā apvienoja arī nepolitiskās organizācijas. Viņi bija pārliecināti, ka iecerētā Tautas padome ir jādibina vienīgi politiskajām partijām, pēc savstarpējās vienošanās nosakot katrai partijai zināmu pārstāvju skaitu. Dažos Latvijas novados (Kurzemē, Latgalē) politiskās partijas gan vēl nedarbojās.

Latvijas Tautas padome konstituējās 1918. gada 17. novembrī. Sākumā tās sastāvā bija 40 delegātu (Kurzemei vēl vajadzēja sūtīt 21, bet Latgalei — 18 delegātu), kuri pārstāvēja astoņas partijas. Vislielākais pārstāvju skaits bija Latviešu Zemnieku savienībai — 13, Latvijas Sociāldemokrātiskajai

strādnieku partijai — 10, Demokrātiskajai partijai — 5, Radikāldemokrātiskajai partijai — 5, Revolucionāro sociālistu partijai — 3, Nacionāldemokrātiskajai partijai — 2, Republikāņu partijai — 1 un Neatkarības partijai — 1. Pirmajā sēdē tika pieņemtas divas rezolūcijas. Zemnieku savienības izvirzītā rezolūcija vēstīja, ka Tautas padome turpinās Nacionālās padomes un Demokrātiskā bloka iesākto darbu. Politiskā platforma pasludināja, ka līdz Satversmes sapulces sasaukšanai suverēnā vara Latvijā pieder Latvijas Tautas padomei. Notika arī vadošo amatpersonu vēlēšanas. Par Latvijas Tautas padomes priekšsēdētāju tika izraudzīts Jānis Čakste, bet par viņa vietniekiem (pirmo un otro biedru) kļuva Mārgers Skujenieks un Gustavs Zemgals. Pēc Zemnieku savienības ierosinājuma par pirmo Latvijas Ministru prezidentu ievēlēja Kārli Ulmani un uzticēja viņam sastādīt Pagaidu valdību. Grūti iedomāties, ka kāds cits politiķis varētu būt viņa vietā. Nevienam citam nebija Ulmaņa apbrīnojamās enerģijas un neatlaidības. Nevienam arī neapšaubīja viņa tiesības būt par Latvijas pirmo valsts vadītāju. K. Ulmaņa prātu tolaik bija pilnībā pārņēmusi doma par neatkarīgu valsti, kas vēstures gaitā izrādījās izšķirīga.

Latvijas valsts svinīga pasludināšana notika 1918. gada 18. novembrī. Savā pirmajā runā Ministru prezidents K. Ulmanis uzsvēra, ka Pagaidu valdības neatliekams uzdevums būs "Latvijas valsts izbūve un nostiprināšana uz ārieni un iekšieni". Viņš pasludināja arī visu Latvijas pilsoņu vienlīdzību un tiesības piedalīties valsts dzīvē neatkarīgi no viņu etniskās izcelsmes, kas sasaucās ar jau Tautas padomes politiskajā platformā deklarētajām nacionālo mazākumtautību tiesībām sūtīt savus pārstāvjus uz Tautas padomi un pārvaldes orgāniem. Runu Ulmanis beidza ar vārdiem, ka Latvija "būs demokrātiska taisnības valsts, kurā nedrīkst būt vietas ne apspiešanai, ne netaisnībai". Tātad jau 1918. gadā tika skaidri formulēti Latvijas valsts nacionālās politikas pamatprincipi.

Vēstures literatūrā ir izteikti atšķirīgi uzskati par Latvijas valsts izveidošanas tiesiskajiem apstākļiem. Daži vēsturnieki kvalificē 18. novembri kā nedemokrātisku aktu, dēvējot to par valsts apvērsumu. Pārmesta tiek varas uzurpēšana un apšaubīta 18. novembrī pieņemto vēsturisko lēmumu legimitāte. Izteikti arī apgalvojumi, ka neatkarības ideja nebija pietiekami populāra latviešu vidū. Plašas latviešu tautas masas esot vienaldzīgi izturējušās pret valsts proklamēšanu.

Pret 18. novembri izvirzītie iebildumi un pārmetumi lielākoties ir nepamatoti un neiztur nopietnu kritiku. Parasti jaunu valstu rašanās reizē ir

legitīms un revolucionārs akts. Latvijas Tautas padomes izveidošana bija visai cieši saistīta ar latviešu tautas pašnoteikšanās tiesību realizēšanos. Šī padome pasludināja neatkarību un uzņēmās valstī augstākās varas nesējas funkcijas, jo Latvijas tauta — vienīgais valsts suverēns — konkrētajos vēsturiskajos apstākļos nevarēja brīvi paust savu gribu. Viena okupanta klātbūtnē un lielinieku iebrukuma priekšvakarā nebija iespējams sarīkot demokrātiskas Satversmes sapulces vēlēšanas Latvijas teritorijā. Gaidīt nozīmēja riskēt pazaudēt valsti.

Vēstures gaita uzskatāmi apliecināja, ka 1918. gada novembrī pieņemtie lēmumi bija pareizi un kopumā atbilda Latvijas iedzīvotāju interesēm. Līdz ar Tautas padomes konstituēšanos tika izveidota Latvijā dzīvojošo tautību vienojoša politiska iestāde un radīts pietiekami demokrātisks pamats Latvijas valstij. Pakāpeniski tika panākta arī nepieciešamā latviešu tautas vienotība, kas ļāva gūt uzvaru Brīvības cīņās. 18. novembra vēsturiskā nozīme nav apšaubāma, un to grūti novērtēt par augstu. Latvijas iedzīvotāju dzīvē sākās pilnīgi jauns laika posms.

3.2. BRĪVĪBAS CĪŅAS UN VALSTS

STARPTAUTISKĀ ATZĪŠANA

Attiecību noregulēšana ar Vāciju un Brīvības cīņu sākums

1918. gada 18. novembris nebija nejaušība, bet gan Latvijas nacionālo spēku lielas uzdrīkstēšanās rezultāts. Latvijas valsts uzbūve bija jāsāk gan drīz no nulles. Latvija bija kara izpostīta, krievu un vācu karaspēka izlaupīta. Pagaidu valdība tika izveidota spontāni, bez labi pārdomāta plāna. Apstākļos, kad pastāvēja ārējā iebrukuma draudi un valsts aizsardzība bija viena no galvenajām prioritātēm, divarpus nedēļu neaizņemta bija aizsardzības ministra vieta. Pakāpeniski pret jauno valsti sacēlās visi slepenie un atklātie ienaidnieki. No jauncelsmes idejām un ierosmēm bija jāatsakās uz ilgāku laiku. Iesākās juceklīgākais laiks Latvijas vēsturē.

Kopš savas darbības sākuma Pagaidu valdība īpašu uzmanību pievērsa attiecību noregulēšanai ar Vāciju, kam Latvijā joprojām piederēja faktiskā vara. Jaunā valdība centās panākt, lai pēc iespējas ātrāk Vācija to atzītu un vācu okupācijas iestādes tai nodotu valsts pārvaldes funkcijas. Jau 19. novembrī K. Ulmanis un G. Zemgals ieradās pie Vācijas ģenerālpilnvarotā

Jēkabs, Kurzemes un Zemgales
hercogs no Ketleru dzimtas

Latviešu zemnieki 19. gadsimta sākumā (senlaicīgs zīmējums)

Rainis un Aspazija, izcilie latviešu
dzejnieki atpūtas brīdī Jūrmalā,
Mellužos (1904)

Rūjienas un Mazsalacas milicijas parāde 1905. gada 12. novembrī Rūjienas tirgus laukumā;
uz zirga — LSDSP propagandists Krišjānis Bočs

Rīgas Politehniskā institūta ēka (1910–1914)

Viena no Rīgas ostas piestātnēm (1910)

Latviešu zemnieku māja (1910)

4. Vidzemes latviešu strēlnieku pulka
izlūkošanas nodaļas strēlnieks F. Veidemanis
(1916–1917)

Piemineklis vācu karavīram Rīgā (1918)

Latvijas Republikas neatkarības pasludināšana 1918. gada 18. novembrī pašreizējā Nacionālajā teātrī

Latvijas Pagaidu valdības Ministru kabineta locekļi; 1. rindā no kreisās: tirdzniecības un rūpniecības ministrs Spricis Paegle, ārlietu ministrs Miķelis Valters, premjerministrs Kārlis Ulmanis, satiksmes ministrs Teodors Hermanovškis, izglītības ministrs Kārlis Kasparsons, 2. rindā no kreisās: apgādes ministrs Jānis Blumbergs, tieslietu ministrs Eduards Strautnieks, Valsts kancelejas direktors Dāvids Rudzītis, kara ministrs Jānis Zālītis, finanšu ministrs Kārlis Puriņš, Liepāja (1919)

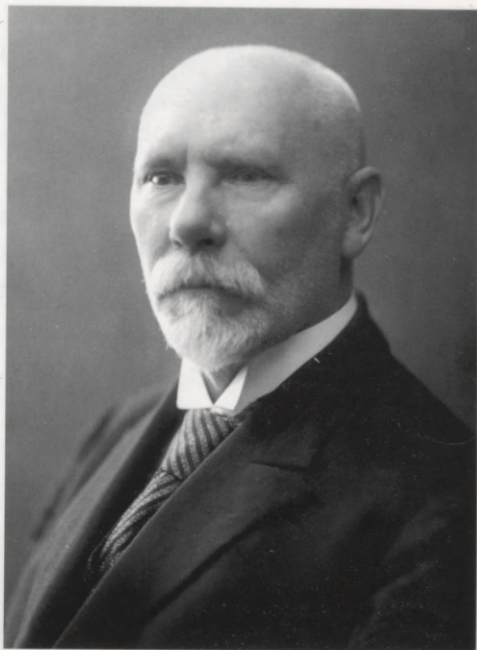
Latvijas Republikas augstākā virsniecība; no kreisās: ceturtais — pulkvedis Jānis Apinis, sestais — pulkvedis Jānis Balodis (1919)

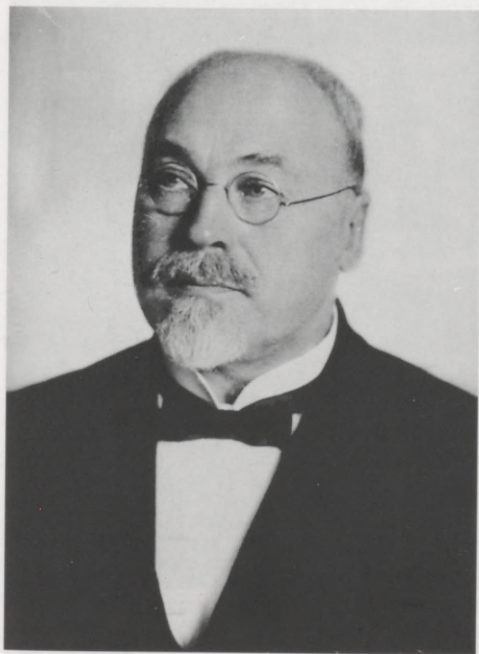
Zigfrīds Anna Meierovics, Latvijas Republikas pirmais ārlietu ministrs

Andrejs Priedkalns — ievērojams latviešu
ārsts, Valsts domes deputāts (1920. gadi)

Jānis Čakste, pirmais Latvijas Valsts
prezidents (1922–1927)

Gustavs Zemgals, Latvijas Valsts prezidents
(1927–1930)

Alberts Kviesis, Latvijas Valsts prezidents
(1930–1936)

Vilhelms Munters, ārlietu ministrs
(1936–1940)

Kārlis Ulmanis, Latviešu Zemnieku
savienības līderis, vēlāk Latvijas Valsts
prezidents (1936–1940)

Valsts saimniecības padomes sesijas atklāšana Lielajā ģildē 1938. gada 11. janvārī; 1. rindā no kreisās: finanšu ministrs Ludvigs Ēķis, Ministru prezidenta biedrs Mārgers Skujenieks, kara ministrs Jānis Balodis, Valsts un ministru prezidents Kārlis Ulmanis; 2. rindā no kreisās — satiksmes ministrs Bernhards Einbergs

Baltijas zemēs A. Vinniga un informēja viņu par Latvijas valsts nodibināšanu. Par to, ka šajā gadījumā pārkāpts diplomātiskais protokols (parasti sūtņi ierodas pie valdības galvas), tobrīd neviens nedomāja. Ziņojumā uz Berlīni Vinnigs šo faktu pat nepieminēja.

Neņemot vērā reģentu padomes protestu, Vācijas provizoriskā valdība nevilcinoties izšķīrās par attiecību nodibināšanu ar Latvijas Pagaidu valdību. Kabineta sēdē, kas notika dažas dienas pēc Latvijas valsts proklamēšanas, tika nolemts atzīt K. Ulmaņa valdību par provizorisku augstāko varu "latviešu etnogrāfiskajā teritorijā" un tautas padomi kā tās "kontrolējošo instanci".

25. novembrī K. Ulmanis saņēma no A. Vinniga šādu rakstu: "Pagodinot prezidenta kungam paziņot, ka vācu valdība ir ar mieru provizoriski atzīt Latvijas Tautas padomi par patstāvīgu varu un Pagaidu valdību par tās izpildu komisiju līdz tam laikam, kamēr Miera konference izšķirsies par Latvijas nākotni saskaņā ar tautu pašnoteikšanās tiesībām."

26. novembrī A. Vinnigs nosūtīja Pagaidu valdībai jaunu paziņojumu, ko latviešu puse arī uztvēra un definēja kā Latvijas atzīšanas rakstu. Šajā dokumentā bija izteikti divi svarīgi atzinumi. Vispirms A. Vinnigs norādīja, ka Pagaidu valdība īsteno augstāko varu latviešu etnogrāfiskajā teritorijā. Pēc tam viņš paziņoja, ka vācu civilpārvalde nodod zemes pārvaldīšanu Latvijas Pagaidu valdībai saskaņā ar vēl panākamam vienošanos. Nepārliecina latviešu vēstures literatūrā šajā sakarā izteiktais apgalvojums, ka Vācijas atzīšanai bija slepens nolūks iesaistīt Latvijā Vācijas ietekmes sfērā. Drīzāk gan šī Vācijas rīcība būtu jāvērtē kā tās jaunās Austrumu politikas loģiska konsekvence. Cita lieta, ka atzīšana no Vācijas puses bija ierobežota un attiecās tikai uz valdību. Tas daļēji bija saistīts ar nepieciešamību atrast tādu atzīšanas formulu, kurai piekristu dažādu viedokļu aizstāvji. Pat tiem diviem politiskajiem spēkiem, kuru pārstāvji veidoja Vācijas valdību, šajā jautājumā bija principiālas domstarpības. Piemēram, pretēji vairākuma sociāldemokrātiem vācu neatkarīgie sociāldemokrāti uzskatīja, ka pēc tam, kad Kompjēnas pamiera līgums atcēla Brestas miera līgumu un tā papildnoteikumus, Padomju Krievija ir atguvusi tiesības uz savām kādreizējām Baltijas provincēm.

1918. gada nogalē Latvijas un Vācijas attiecībās bija jārisina vairāki ar vispārējo militāro situāciju saistīti jautājumi. Vācu karaspēks (astotā armija), kas atradās Latvijā, neievēroja disciplīnu, bija revolucionarizējies. Turklāt vācu karavīri par visu vairāk gribēja drīzāk atgriezties dzimtenē (tuvojās Ziemassvētki) un piespieda savu valdību organizēt šo procesu. Antantes lielvalstis nespēja nodrošināt, lai Vācija pildītu Kompjēnas pamiera līguma

12. pantu un aizkavētu Baltijā lielinieku virzišanos uz priekšu, kas bija sākusies novembra otrajā pusē, pēc tam kad Padomju Krievija anulēja Brestas miera līgumu, ar to saprotot arī juridiskās varas atjaunošanu pār Baltiju. Šajā sakarā jāuzsver, ka Kompjēnas pamiera līguma (vēlāk — 1919. gada 28. jūnijā noslēgtā Versaļas miera līguma) kontrahentu skatījumā Brestas miera līguma atcelšana nenozīmēja to, ka šis līgums nebūtu bijis spēkā kopš tā parakstīšanas. Līdz atcelšanai tas bija likumīgs, bet tā noteikumi paredzēja, ka Baltijas vai tās atsevišķo sastāvdaļu valsts tiesiskais stāvoklis jānosaka atdalītās teritorijas pašiem iedzīvotājiem.

Latvijas teritoriju lielinieku karaspēks sasniedza 1918. gada decembra pirmajās dienās. Sākās Brīvības cīņas, ko parasti iedala trīs posmos: pirmais turpinājās līdz 1919. gada februārim, otrais aptvēra laika posmu no marta līdz jūnijam, bet trešais beidzās 1920. gada februārī. Līdz ar lielinieku iebrukumu Latvijā aktivizējās brīvprātīgo militāro formējumu organizēšana. Vēl novembrī bija iesākts veidot pieminēto Baltijas landesvēru, kurā dominēja vācbaltieši. No vācu armijas karavīriem tika saformēta cita brīvprātīgo vienība — tā saucamā dzelzsbrigāde (vēlāk — dzelzsdivīzija). Veidojās arī atsevišķas latviešu rotas. Taču īpašus panākumus gūt neizdevās. 1918. gada 7. decembrī Latvijas apsardzības ministrs J. Zālītis parakstīja līgumu ar A. Vinnigu par landesvēra sastāvu, paredzot to veidot uz brīvprātības pamatiem no 18 latviešu, septiņām vācu un vienas krievu rotas, kā arī trim latviešu un divām vācu baterijām. Līgums atzina Vāciju (tās karaspēku Latvijā) par okupācijas varu, kas uzņēmās saistības uz kredīta piešķirt vajadzīgo bruņojumu un dot naudas līdzekļus. Tādējādi vācu puse, pamatojoties uz 1907. gadā pieņemtajām Hāgas konvencijām, no kurām viena noteica okupētājvalsts tiesības un pienākumus, varēja iejaukties Latvijas iekšējās lietās, ko vēlāk plaši praktizēja, mēģinot, piemēram, izmantot ierobežotās veto tiesības attiecībā pret Latvijas Pagaidu valdības lēmumiem, lai aizkavētu vispārējo mobilizāciju. Pavisam neveiksmīgs risinājums — minētajā līgumā bija arī vecā nosaukuma — Baltijas landesvērs — saglabāšana, jo ar tādu nosaukumu jau darbojās vācbaltiešu brīvprātīgo formējumi.

Stratēģiskās situācijas nepārtraukta pasliktināšanās un neiespējamība aktivizēt brīvprātīgo pieteikšanos (daudzi latvieši, neizprotot politisko situāciju, nosodīja Pagaidu valdības sadarbību ar vāciešiem un simpatizēja lieliniekiem) spieda K. Ulmaņa kabinetu sagatavot un 29. decembrī parakstīt jaunu līgumu ar A. Vinnigu, apņemoties piešķirt Latvijas pilsoņu tiesības vācu brīvprātīgajiem par vismaz četru nedēļu cīnīšanos pret lielinieku armiju.

Par to, vai slēgt šo līgumu, kas neapšaubāmi bija virzīts uz vācu pozīciju stiprināšanu Baltijā, K. Ulmanis vispirms apvaicājās Lielbritānijas pārstāvim V. Bosenketam. Neapšaubāmi, tas bija tālredzīgs diplomātisks solis, jo ļāva izvairīties no ārpolitiskajiem sarežģījumiem, ko līgums varētu izraisīt. Taču līguma noslēgšana jūtami saasināja iekšpolitisko situāciju. "Grēcīgā alianse" (tā nereti vēstures literatūrā dēvē Pagaidu valdības sadarbību ar vācu okupācijas varu), kas balstījās uz abu pušu īslaicīgu interešu sakritību, ievērojami vājināja K. Ulmaņa kabineta popularitāti Latvijas iedzīvotāju vidū.

Pavisam bezcerīgā situācijā Pagaidu valdība nokļuva 1918./1919. gada mijā. 30. decembrī sociāldemokrāti atteicās no sadarbības un izstājās no Tautas padomes, bet 3. janvārī Rīgā ienāca lielinieku spēki un, turpinot uzbrukumu, īsā laikā okupēja gandrīz visu Latvijas teritoriju. Pagaidu valdības kontrolē palika tikai Liepājas, Grobiņas un Aizputes apriņķis. Latviju sāka pārvaldīt P. Stučkas valdība, kas formāli pārstāvēja neatkarīgo Latvijas Sociālistisko Padomju Republiku. Šī valsts, kura tika proklamēta 1918. gada decembrī, bija iecerēta kā Padomju Krievijas taktisks atbildes manevrs latviešu nacionālās atbrīvošanās kustībai, kas bija vainagojusies ar nacionālās valsts nodibināšanu. Taču Padomju Latvija nespēja veikt tai paredzētās funkcijas. P. Stučkas valdības politika, kas balstījās uz marksisma dogmām un terorā, izrādījās tik nepieņemama Latvijas iedzīvotājiem, ka viņi pakāpeniski zaudēja gandrīz jebkuru interesi par lielinieku idejām.

Cīņā pret lieliniekiem Pagaidu valdībai, kas darbojās Liepājā, nozīmīgu, bet reizē bīstamu palīdzību sniedza Vācija, kuru satrauca Sarkanās armijas ofensīva Austrumprūsijas robežu tuvumā. Uz Kurzemi no Berlīnes apkārtnes tika pārvietota 1. gvardes divīzija. Baltijas landesvēra, kura sastāvā cīnījās arī Latviešu atsevišķais bataljons Oskara Kalpaka vadībā, un dzelzsdīvīzijas komandēšanu pārņēma pieredzējuši, bet pret latviešiem naidīgi noskaņoti virsnieki. Par visu vācu bruņoto spēku pavēlnieku Kurzemē un Ziemeļlietuvā, kā arī par Liepājas gubernatoru februāra sākumā tika iecelts "politiskais ģenerālis Rīdigers fon der Golcs", kas pirms tam bija palīdzējis neatkarīgās Somijas valdībai sakaut lieliniekus. Viņam izdevās ātri stabilizēt situāciju un ievadīt sekmīgu uzbrukumu Kurzemē.

R. fon der Golcam bija tālejoši, arī pret Latvijas neatkarību vērsti plāni, lielas politiskās un militārās ambīcijas. Viņš gribēja "zem lieliniecisma apkaurošanas karoga" citā formā turpināt ķeizarskās Vācijas Austrumu politiku, lai no "nelaimīgā kara iznākuma glābtu to, kas vēl glābjams", jo Vācija taču Austrumos karu bija uzvarējusi. Pēc R. fon der Golca iecerēm, tieši Baltijā

bija jāsākas vācu revanšam. Savu pretinieku nometnē viņš ar laiku ieskaitīja ne vien lieliniekus un Antanti, bet arī Latvijas Pagaidu valdību, ko uzskatīja par puslieliniecisku un vāciešiem naidīgu.

Pēc R. fon der Golca ierašanās Liepājā strauji pasliktinājās Ulmaņa valdības un Vācijas attiecības, kas pakāpeniski tuvojās nulles punktam. To noteica un veicināja dažādi faktori: abu pušu atšķirīgā nostāja dažādos Latvijai svarīgos jautājumos (orientācija uz Antanti u. c.), vācbaltiešu un vācu karavīru patvaļa, R. fon der Golca plāni un viņa mēģinājumi traucēt Pagaidu valdības bruņoto spēku attīstību, 16. aprīļa valsts apvērsums — K. Ulmaņa valdības gāšana, ko īstenoja vācu landesvēra trieciennodaļa, un provāciskās Andrieva Niedras valdības izveidošana. Sava nozīme te bija arī Vācijas valdošo aprindu šaubām, vai vispār būtu vēlama Latvijas un citu Baltijas valstu pastāvēšana, ja tās pilnībā orientējās uz Antanti. Nākotnē tas varētu traucēt Vācijai nodibināt ekonomiskās un politiskās attiecības ar Krieviju (Baltijas valstis kā “sabiedroto barjera” starp Berlīni un Maskavu). Vadoties no atziņas, ka Vācijai un Krievijai ir jāsadarbojas un jāatbrīvojas no Antantes jūga, Vācijas pilnvarotais pārstāvis Latvijā Vilhelms Burhards (A. Vinniga vietnieks) 1919. gada pavasarī pat iesniedza savai valdībai izskatīšanai priekšlikumu par iespējām sadalīt Baltiju interešu sfērās. Šī priekšlikuma otrais variants paredzēja, ka Krievija iegūst Rīgu, Dienvidvidzemi un Latgali, Igaunija apvienojas ar Somiju, bet Kurzeme ar Lietuvu (te dominētu Vācijas ietekme).

Latvijas starptautiskās atzišanas jautājums

Parīzes Miera konferencē

Lai gan vēl 1919. gada sākumā Lielbritānija bija ar mieru Baltijas valstis atzīt *de iure*, ja tās sabiedrotie rīkotos līdzīgi, pakāpeniski tomēr tikpat pretrunīgu un nenoteiktu politiku kā Vācija pret Latviju sāka īstenot arī Antantes valstis. Īpaši uzskatāmi tas atklājās Parīzes Miera konferencē, kas darbojās no 1919. gada janvāra līdz 1920. gada janvārim. Sabiedroto pārstāvji, kas padomju varu Krievijā uzskatīja par īslaicīgu parādību, nebija ieinteresēti ignorēt Baltijas agrāko piederību Krievijas impērijai. Gan Francijas, gan Anglijas valstsvīri, kuri aizvien izteiktāk sāka aizstāvēt vienotas Krievijas ideju, gribēja jautājumu par Latvijas un citu Baltijas valstu neatkarību atstāt izlemšanai Krievijas Satversmes sapulcei. Tāpēc viņi bieži atkāpās no pašu deklarētā tautu pašnoteikšanās tiesību principa un nereti noraidoši izturējās pret Latvijas un citu jauno valstu prasībām, kuras izvirzīja Parīzē ieradušās šo valstu delegācijas.

Latvijas delegāti Jānis Čakste, Zigfrīds Meierovics, Jānis Seskis, kuri uz pirmo sēdi Parīzē ieradās 23. janvārī, par savu svarīgāko uzdevumu uzskatīja panākt "Latvijas patstāvības atzīšanu", kā arī nodrošināt Latvijai pārtikas piegādes, aizņēmumus un militāro palīdzību cīņā pret lieliniekiem. Ņemot vērā to, ka tieši piedalīties Miera konferences darbā viņi nevarēja, galvenais viņu darbības veids bija iesniegumu piesūtīšana konferences komisijām un kontaktu uzturēšana ar konferences vadītājiem un dalībvalstu pārstāvjiem. Visā darbības laikā (1919. gada 23. janvāris–15. decembris) Latvijas delegācija iesniedza Antantes valstu valdībām un Miera konferencei 34 dažādus labi pamatotus iesniegumus. Taču faktiski nekādas atbildes uz tiem netika saņemtas.

1919. gadā Latvijas delegāti, kas Parīzē izmantoja katru izdevību, lai izvirzītu Latvijas atzīšanas jautājumu, sākumā bija noskaņoti ļoti optimistiski, īpašas cerības saistot ar Francijas premjera Žorža Klemanso 16. martā doto solījumu personīgi iestāties par jauno valstu atzīšanu Miera konferences. Kā liecina pārskati par delegācijas darbību, vēl 9. aprīlī viņi bija pilnīgi pārliecināti, ka Baltijas valstu atzīšana "tuvā nākotnē ir nodrošināta". Vēlāk gan delegātu optimisms krietni vien saplaka. Speciāli Miera konferences ietvaros izveidotās Baltijas komisijas vadītājs Esmē Hovards sarunā ar Z. Meierovicu maija beigās lika viņam saprast, ka Latvijas valdībai būs jāsamierinās ar Lielbritānijas valdības jau doto pagaidu atzīšanu; krievu pretlielinieciskie spēki, piemēram, admirāļa Aleksandra Kolčaka valdība, "stingri uzstājoties pret Latvijas neatkarību". E. Hovards gan nenoliedza iespēju, ka nākotnē situācija mainīsies un Latvija varētu tikt atzīta *de iure*.

1919. gada 10. jūnijā sanāca Baltijas komisijas sēde, kurā Latvijas kārtējo memorandu nolasīja Z. Meierovics. Memorandā bija teikts, ka vairāku lielvalstu pārstāvji pauduši morālu atbalstu Latvijai cīņā par valstisko neatkarību un atzinuši tās Pagaidu valdību *de facto*. Dokumenta beigās bija izteikta prasība atzīt Latviju par suverēnu un neatkarīgu valsti. Taču komisijas locekļu attieksme pret šo prasību bija negatīva. Komisija akcentēja neiespējamību atzīt Latviju *de iure*, jo Latvijas kā valsts statusu nevarot izšķirt bez Krievijas, un noraidīja latviešu delegātu iebildi, ka Latvijas jautājums ir starptautisks.

Kaut gan Parīzes Miera konferences Latvijas delegācijai neizdevās panākt savas galvenās prasības izpildi, noteikti rezultāti tomēr tika sasniegti. 1919. gada 28. jūnijā Versaļā parakstītajā miera līgumā ar Vāciju bija Baltijas valstīm labvēlīgi nosacījumi un netiešas garantijas to neatkarībai. Tā 116. pants

paredzēja, ka Vācija apsolās respektēt to teritoriju neatkarību, kas līdz 1914. gada 1. augustam piederēja Krievijas impērijai. Savukārt 292. pantā bija fiksēta Berlīnes atteikšanās no visiem ar Krieviju vai tās bijušajām sastāvdaļām noslēgtajiem līgumiem, bet 433. pantā Vācija uzņēmās saistības paturēt karaspēku Baltijā, neiejaucoties Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pagaidu valdības darbībā valsts aizsardzības jomā, kā arī atvilkt šo karaspēku pēc Antantes valstu pieprasījuma. Latvijas diplomātu skatījumā visas valstis, kas parakstīja Versaļas miera līgumu, atzina Baltijas valstis par *de facto* pastāvošām neatkarīgām valstīm. Šim apstāklim bija īpaši liela nozīme, jo Versaļas miera līgumu parakstīja 32 valstis, bet ar oficiāliem rakstiem Latvijas valdību *de facto* tolaik bija atzinušas tikai Lielbritānija, Vācija, Japāna un Haiti. Japāna un Haiti to izdarīja 1919. gada janvārī: attiecīgi 10. un 30. datumā.

Brīvības cīņu otrais un trešais posms

Neatkarības atzīšanas jautājumā Latvijai gūt lielākus panākumus objektīvi traucēja arī ļoti sarežģītā un neskaidrā iekšpolitiskā situācija — 1919. gada pavasarī Latvijā bija trīs valdības: sabiedroto, īpaši Lielbritānijas, atbalstītā K. Ulmaņa valdība (kopš 16. aprīļa valsts apvērsuma tā atradās uz kuģa *Saratov* Liepājas ostā), R. fon der Golca un vācbaltiešu atbalstītā A. Niedras valdība (oficiālā Vācija simpatizēja šai valdībai, jo uzskatīja, ka tā aizstāv vāciešu intereses, bet formāli to atzīt neuzdrošinājās) un Padomju Krievijas atbalstītā P. Stučkas valdība. Aiz katras no šīm valdībām stāvēja noteikti militārie formējumi. K. Ulmaņa valdībai palika uzticīgs latviešu karaspēks, A. Niedras valdību aizstāvēja vācbaltiešu un valsts vāciešu karaspēks, bet P. Stučkas valdību atbalstīja Sarkanarmija. Līdz Rīgas ieņemšanai, ko veica vācu spēki 1919. gada 22. maijā, pret lieliniekiem kopīgi sadarbojās K. Ulmanim un A. Niedram uzticīgais karaspēks. Galvenā nozīme cīņā pret lieliniekiem šajā laikā bija vāciešiem. Taču pēc Rīgas atkarošanas situācija mainījās. No Igaunijas uz Ziemeļlatviju, ko draudošā ielenkuma dēļ atstāja P. Stučkas valdības armija, virzījās igauņu un Igaunijā saformētais latviešu karaspēks, kas simpatizēja K. Ulmanim, bet neatzina A. Niedras valdību. Vācieši (R. fon der Golcs), kas vēlējās palielināt savu ietekmi Latvijā, bija ieinteresēti nepieļaut, lai šīs militārās vienības ieņemtu kaut cik vērā ņemamu Latvijas teritorijas daļu, jo tas nostiprinātu K. Ulmaņa un viņu atbalstītāju pozīcijas. Tāpēc A. Niedras valdībai uzticīgais karaspēks (galvenokārt vācbaltiešu landesvērs, kurā pakāpeniski tika iekļautas arī Dzelzs divīzijas daļas) devās uz Cēsu pusi, lai ieņemtu Vidzemi. Izšķirošā bruņotā sadursme 19.–23. jūnijā

pie Cēsīm (Cēsu kaujas) beidzās ar vācu landesvēristu un Dzelzs divīzijas sakāvi. A. Niedras valdība bija spiesta pamest politisko skatuvi. 27. jūnijā K. Ulmaņa Pagaidu valdība atjaunoja savu darbību Liepājā, bet pēc pusotras nedēļas ieradās Rīgā. Antantes lielvalstis, kas nebija zaudējušas cerības iesaistīt vāciešus cīņā pret Sarkanarmiju, nevēlējās pieļaut viņu pilnīgu sagrāvi un piespieda igauņus un latviešus 3. jūlijā noslēgt ar vāciešiem pamieru. Atbilstoši Strazdumuižas pamiera noteikumiem landesvēram un citām vācu daļām līdz 5. jūlija vakaram bija jāatstāj Rīga. Valstsvāciešu karaspēkam tika izvirzīta prasība "visdrīzākā laikā atstāt Latvijas teritoriju". Līgumā bija norādīts, ka vācu karaspēks Latvijas robežās pārtrauc visas uzbrukuma darbības, izņemot kaujas darbību pret Padomju Krievijas spēkiem.

Lai gan Antantes valstis pēc Strazdumuižas pamiera noslēgšanas laiku pa laikam atkārtoja prasību, lai valstsvāciešu karaspēks atstāj Latviju, vācu puse, neraugoties uz daudziem solījumiem, tos nesteidzās pildīt. Tieši otrādi: no Vācijas R. fon der Golcs sistemātiski saņēma jaunus papildspēkus. Uz Kurzemi tika sūtītas arī krievu karaspēka daļas, kas tika saformētas krievu karagūstekņu nometnēs Vācijā. Sabiedrotie bija paredzējuši tās izmantot militārajās operācijās pret Padomju Krieviju. Tā kā krievu karaspēku Kurzemē uzturēja vācieši, tas politiski bija atkarīgs no Vācijas. Vācu karavīru noskaņojums pret Latviju nebija labvēlīgs. 1919. gada 25. augustā viņu izvirzītie delegāti pieņēma paziņojumu, kurā bija pieprasīts, lai K. Ulmaņa valdība izpilda 1918. gada 29. decembra līgumu un piešķir viņiem Latvijas pavalstniecību ar tiesībām iegūt zemi. Prasība nebija pamatota, jo 29. decembra līgumā vācu brīvprātīgajiem zeme tieši netika solīta. Turklāt pēc Versaļas miera līguma 292. panta minētais līgums bija zaudējis savu juridisko spēku. Tā to uztvēra arī Vācijas valdība. Ārlietu ministrs Hermanis Millers pat apgalvoja, ka Ministru kabinets nekad nav īpaši atzinis 1918. gada decembrī ar Latviju noslēgtās vienošanās.

1919. gada augustā un septembrī, lai nebūtu jāatstāj Kurzeme, vācu karavīri pārgāja Pāvela Bermonta vadītajā krievu karaspēkā, tā dēvētajā Krievijas brīvprātīgo rietumu armijā. Antantes valstis sākumā pret to īpaši neiebilda, jo P. Bermonts deklarēja, ka viņa vienības iesaistīsies cīņā pret lieliniekiem Krievijā. 14. augustā viņš paziņoja, ka ar savu karaspēku dosies uzbrukumā Daugavpils–Veļikije Luku–Višņijvoločovas virzienā, lai pārtrauktu satiksmi starp Petrogradu un Maskavu. Šā P. Bermonta nodoma īstenošana nozīmētu, ka viņš okupē gandrīz visu Latvijas teritoriju. K. Ulmaņa valdībai šāda iespējamība šķita ļoti bīstama, un tā nevēlējās to pieļaut.

R. fon der Golca ietekmē, kurš nebija atteicies no utopiskajām iecerēm par "Versaļas važu" saraušanu, P. Bermonts savus tuvākos plānus saistīja ar Baltijas sagrābšanu. Krievijas brīvprātīgo rietumu armijas virsnieku apspriedē Jelgavā 1. oktobrī tika nolemts uzbrukt Rīgai, gāzt Latvijas un Igaunijas valdību, pārvērst abas šīs valstis par Krievijas provincēm ar ierobežotu autonomiju un bez tiesībām turēt savu karaspēku, kā arī pilnībā atjaunot visas vācbaltiešu muižniecības privilēģijas. Divas dienas vēlāk, kad P. Bermonts pārņēma pavēlniecību pār visu Kurzemē paliekošo karaspēku, tika parakstīts slepens līgums: saskaņā ar to vācu karavīriem tika apsolīta Krievijas pavalstniecība, turklāt iespēja saņemt zemi.

Vāciešu un krievu sadarbība izrādījās ļoti bīstama Latvijas neatkarībai. 8. oktobrī sākās bermontiešu uzbrukums Rīgai, kas tika apturēts Pārdaugavā. Izšķirošie notikumi risinājās novembrī. Latvijas armijai, kas tolaik piedzīvoja strauju izaugsmi, izdevās gūt virsroku un P. Bermonta armiju sakaut. Decembra sākumā bermontiešu daļu atliekas šķērsoja Vācijas robežu.

P. Bermonta avantūra un tās sekas radīja nopietnas pārmaiņas Latvijas starptautiskajā stāvoklī un tās attiecībās ar Vāciju. 1919. gada 18. novembrī Latvijas armijas virspavēlnieks Jānis Balodis saņēma vācu ģenerālleitnanta Matiasa Eberharda radiotelegrammu, kurā bija teikts, ka P. Bermonta armija tiek pakļauta vācu virspavēlniecībai. Uz Latvijas ārlietu ministra Z. Meierovica pieprasījumu, vai Vācijas valdība akceptē šo M. Eberharda rīcību, Vācijas ārlietu ministrs atbildēja apstiprinoši. Pēc šīs atbildes saņemšanas Latvijas valdība konstatēja, ka Vācija ir Latvijai uzbrukusi un abas valstis atrodas karastāvoklī. 25. novembrī Z. Meierovics nosūtīja Vācijas Ārlietu ministrijai notu, kurā bija teikts, ka Latvija pārtrauc ar Vāciju diplomātiskos sakarus, "atsauc savus priekšstāvjus pie vācu valdības" un uztic Latvijas pilsoņu interešu pārstāvēšanu Vācijā Igaunijas valdībai.

Piesakot karu Vācijai, K. Ulmaņa valdība nodemonstrēja skaidri izteiktu antivācisku pozīciju, kas jūtami palielināja tās popularitāti latviešu tautā. No ārpolitiskā aspekta kara pieteikums Vācijai bija pārsteidzīgs un nejadzīgs solis, kas izraisīja vienīgi sarežģījumus. Taču tas atspoguļoja abu valstu attiecību attīstības gaitu un raksturu 1919. gadā. Februārī sākušās nesaikāņas pakāpeniski padziļinājās un radīja aizvien jaunas domstarpības un konfliktus. Pieminētajā Z. Meierovica notā uzskaitīti deviņi raksturīgākie gadījumi, kad vācu valdība pēc 3. jūlija pamiera noslēgšanas "ir rīkojusies naidīgi pret Latviju un tās valdību". Pirmais gadījums — Vācijas valdības bezatbildīgā nostāja karaspēka izvešanas jautājumā, bet pēdējais — P. Ber-

monta karaspēka uzbrukums Rīgai, uzsverot, ka to lielākoties veidojuši vācu militārie formējumi.

P. Bermonta "Baltijas pasākuma" izgāšanās ievadīja Brīvības cīņu noslēgumu. Ar Polijas atbalstu 1920. gada sākumā Sarkanarmija tika padzīta no Latgales. Savu eksistenci beidza Padomju Latvijas valdība. Vēl šo cīņu laikā sākās Latvijas un Padomju Krievijas pamiera sarunas, kas beidzās 30. janvārī ar pamiera līguma parakstīšanu. 1. februārī tas stājās spēkā. Brīvības cīņas bija beigušās. Ar ieroču spēku izcīnot uzvaru pār visiem ienaidniekiem un nodibinot savas institūcijas visos novados, reāli bija tapusi Latvijas valsts un uzvarējis nacionālais valstiskums, kuru sākumā pārstāvēja LPNP un Demokrātiskais bloks, bet vēlāk — Tautas padome. Galvenais tā uzvaras cēlonis bija lielās demokrātiskās potences un latviešu tautas interešu ievērošana. Latvijas Republika izvēlējās demokrātiskās attīstības modeli, kas guva tautas atbalstu Satversmes sapulces vēlēšanās 1920. gada aprīlī. Turpretī vāciešu iecerētās Baltijas valsts uzbūves pamatā bija likts kārtu un mantas cenzs. Baltijas valsts un Padomju Latvija cieta neveiksmi arī tāpēc, ka šo alternatīvu nesēji bija tieši atkarīgi no Vācijas un Krievijas interesēm.

Brīvības cīņu laikā visā spilgtumā un daudzveidībā atklājās un atplaiksnījās Ministu prezidenta K. Ulmaņa personības lielums un diženums. Jaunā nacionālā Latvijas valsts bija tieši viņa svarīgākais un vēsturiski neizdošākais devums latviešu tautai. Nevienš cits politiķis tik daudz garīgās enerģijas un spēka neieguldīja valsts dibināšanā, tās neatkarības nosargāšanā un demokrātiskās attīstības nodrošināšanā.

Cīņa par Latvijas starptautiski tiesisko atzīšanu 1920. gadā

Brīvības cīņu beigu posms un to noslēgums ievadīja virzību uz priekšu Latvijas neatkarības atzīšanā. 1919. gada 21. jūlijā Latvija un Igaunija noslēdza līgumu par aizdevumu kārtošānu, robežu noteikšanu un citiem jautājumiem, kas nozīmēja arī savstarpēju *de facto* atzīšanu. 1919. gada rudenī un 1920. gada pirmajā pusē vairākas valstis — Somija, Polija, Lietuva, Beļģija un Francija — atzina Latviju *de facto* ar formāliem rakstveida paziņojumiem. Īpaši liela nozīme bija atzīšanas raksta saņemšanai no Francijas, kam bija visai rezervēta attieksme Baltijas jautājumā, jo pirms kara Francija bija aizdevusi Krievijai 13 miljardus zelta rubļu un tāpēc negribēja pieļaut Krievijas sabrukumu.

1920. gada pirmajā pusē lielvalstu uzmanības lokā joprojām bija Latvijas un citu Baltijas valstu kā starptautisko tiesību subjektu atzīšana. 10. jūnijā

Lielbritānijas ārlietu ministrs Džordžs Kērzonš nolēma apspriest šo jautājumu ar pārējām Antantes valstīm. Itālija un Japāna izteicās par Baltijas valstu *de iure* atzīšanu, Francija ieņēma izvairīgu nostāju, bet ASV kategoriski iebilda. ASV šaubījās, vai Latvija, Lietuva un Igaunija spēs ilgstoši pastāvēt kā neatkarīgas valstis, kā arī nevēlējās radīt precedentu, kas varētu Japānai dot iespēju "drupināt" Krievijas impēriju Tālajos Austrumos. Japānas nostiprināšana nebija ASV interesēs.

Nepamatotas izrādījās cerības panākt *de iure* atzīšanu no Polijas un Somijas, kas it kā bija gatavas ar Latviju slēgt militārus līgumus. Šīs valstis negribēja aizsteigties priekšā Antantei. Polijas nostāju ietekmēja arī Latgales jautājums, jo, atzīstot Latviju *de iure*, tas būtu izšķirts par labu Latvijai. Taču poļi uzskatīja, ka Latvijas liktenis un nostāja vēl nav pilnīgi skaidra. Ja Latvija "svērtos uz Krievijas pusi", Polija nevēlējās tai "atdot" Latgali un Daugavpili.

Ļoti svarīgs un neatliekams uzdevums Latvijas diplomātiem šajā laikā bija miera līguma noslēgšana ar Krieviju un diplomātisko sakaru atjaunošana ar Vāciju. Sarunas ar abām lielvalstīm sākās 1920. gada pavasarī un ilga vairākus mēnešus, jo bija jārisina daudzi sarežģīti jautājumi. Visas grūtības pakāpeniski tika pārvarētas.

Latvijas pozīcijas sarunās ar Berlīni šķita visai stabilas. Latvijas rīcībā bija nonākuši dokumenti, kas nepārprotami liecināja par oficiālās Vācijas atbalstu P. Bermonta armijai. Neapstrīdamie pierādījumi ietekmēja vācu pusi un padarīja to sarunās piekāpīgāku. Vācieši jau pirmajā raundā piekrita atzīt Latviju *de iure* pēc tam, kad to izdaris Antantes valstis. Viņi deva arī nenoteiktu solījumu, ka atlīdzinās Latvijai zaudējumus (saskaņā ar īpašas komisijas slēdzienu), ko tai nodarijuši vācu militārie formējumi. Vācieši ierosināja nesaukt paredzamo līgumu par *Friedensvertrag* (miera līgumu), bet vienkārši par *Vertrag* (līgumu).

Pagaidu līgums par sakaru atjaunošanu starp Latviju un Vāciju tika parakstīts 1920. gada 15. jūlijā. Tas izbeidza formālo karastāvokli starp abām valstīm un pasludināja minēto formulu jautājumā par Latvijas *de iure* atzīšanu. Nozīmīga Latvijai bija arī saistība, ko pauda līguma trešais pants, atspoguļojot abu pušu apņemšanos "neatbalstīt un savās robežās nepieļaut nekādus centienus, kuri būtu vērsti pret otras puses likumīgo valdību". Toties par neapšaubāmu trūkumu jāuzskata tajā fiksētā Vācijas atteikšanās atzīt atbildību par P. Bermonta avantūru. Līdz ar to faktiski jēgu zaudēja Latvijas kara pieteikums.

1920. gada 11. augustā Latvija parakstīja miera līgumu ar Krieviju, kura otrajā pantā norādīts, ka Krievija "bez ierunām atzīst Latvijas valsts neatka-

rību, patstāvību un suverenitāti un labprātīgi uz mūžīgiem laikiem atsakās no visām suverēnām tiesībām, kuras piederēja Krievijai uz Latvijas tautu un zemi". Būtiska bija šī panta beigu daļa, kas noteica, ka Latvijai, atbrīvojoties no tās agrākās piederības Krievijai, nav nekādu pienākumu vai saistību pret šo valsti. Tas nozīmēja, ka Krievija vairs nepretendēs uz tās suverēnās varas atjaunošanu Latvijas teritorijā. Līgums nosprauda abu valstu robežas, kā arī risināja saimnieciskus un citus jautājumus.

Latvijas un pārējo Baltijas valstu miera līgumiem ar Krieviju bija īpaši svarīga nozīme. Šie līgumi ne vien atzina jaunās valstis *de iure*, bet arī atrisināja vienu no sarežģītākajām Baltijas reģiona problēmām. Krievija pati atteicās no pretenzijām uz Latvijas, Igaunijas un Lietuvas teritoriju, tādējādi novēršot nopietnu šķērslī, kas traucēja šīm valstīm sekmīgi izvērst dažādas diplomātiskās aktivitātes, lai nodrošinātu sava valstiskuma vispārēju juridisku atzīšanu.

Latvija, kuru bez Krievijas *de iure* bija atzinušas Igaunija un Lietuva, plānoja šo mērķi sasniegt, iestājoties Tautu Savienībā — pasaules vēsturē pirmajā starpvalstu organizācijā, ko izveidoja Parīzes Miera konferencē. Jautājumu par Latvijas un Igaunijas uzņemšanu vispirms izskatīja Tautu Savienības asamblējas izveidota komisija, kura 1920. gada novembrī izvirzīja vairākus iebildumus pret šo valstu iespējamo līdzdalību. Lūk, galvenie no tiem: 1) Latvija un Igaunija robežojas un ir atdalījušās no valsts (Krievijas), kurā valda anarhija, ko Tautu Savienība ne ar kādiem līdzekļiem nevar ietekmēt; 2) Baltijas valstis nav atzītas *de iure*, un pret to juridisko atzīšanu iebilst ASV un Francija. Sakarā ar šo iebildumu būtu jāpiemin, ka Tautu Savienības juristi nespēja vienoties par to, vai kādas valsts uzņemšana Tautu Savienībā nozīmē reizē arī tās *de iure* atzīšanu. Jautājums palika atklāts.

Tautu Savienības asamblēja Baltijas valstu (arī Gruzijas) uzņemšanas iespēju apsprieda 1920. gada 16. decembrī. Debatēs minētie iebildumi tika gan atkārtoti, gan apstrīdēti (Kolumbija, Portugāle). Tomēr neviena no pretendētēm nekļuva par Tautu Savienības pilntiesīgu dalībvalsti. Par Latvijas uzņemšanu balsoja piecas valstis, pret 24, bet 13 atturējās vai nepiedalījās balsošanā. Taču Baltijas valstīm un Gruzijai tika atļauts darboties ar Tautu Savienību saistītajās starptautiskajās nevalstiskajās organizācijās, piemēram, Sarkanajā Krustā, Pasta ūnijā, kā arī dažās Tautu Savienības komisijās. Diplomāti Ženēvā (tur atradās Tautu Savienības mītne) uzskatīja, ka minētās valstis pēc šā lēmuma ir pusceļā starp iegūto *de facto* un vēlamo *de iure* atzīšanu.

Latvijas atzīšana *de iure*

1920. gads neatnesa Latvijai gaidīto juridisko atzīšanu; tas radīja dziļu vilšanos politiķos un presē. Tomēr tieši šā gada beigās iezīmējās lūzums Francijas politikā un sāka mainīties tās nostāja Krievijas jautājumā. Līdz ar Pjotra Vrangeļa armijas sakāvi Krimā izzuda cerības uz vecās Krievijas atjaunošanu. Vienīgā Krievija bija boļševiku Krievija.

Situācijā, kāda veidojās 1920. gada nogalē, Latvijas diplomātu aktivitātes bija īstajā laikā un mērķtiecīgas. Ārlietu ministrs Z. Meierovics nolēma apmeklēt Itāliju, Franciju un Lielbritāniju, lai tur no jauna pamatotu Latvijas *de iure* atzīšanas nepieciešamību. Itālijā visi ievērojamākie politiķi viņam apliecināja, ka atbalsta Baltijas valstu juridisko atzīšanu un ir ar mieru šajā jautājumā izrādīt iniciatīvu. Šī Romas labvēlīgā nostāja skaidrojama ar vairākiem apstākļiem: 1) tai nebija plašu ekonomisko interešu Krievijā, kas stimulētu to cīnīties par vienotas Krievijas atjaunošanu; 2) Itālija nebija apmierināta ar Versaļas un citiem miera līgumiem un tāpēc vairākos starptautisko attiecību jautājumos ieņēma no Lielbritānijas un Francijas atšķirīgu pozīciju; 3) Itālija bija ieinteresēta Krievijas novājināšanā, jo baidījās no tās ietekmes pieauguma Balkānos.

Kad Z. Meierovics decembra beigās ieradās Parīzē, franču politiskajās aprindās jau bija populāra ideja, ka ar militāru iebrukumu palīdzību nav iespējams ne atjaunot veco, ne arī radīt jauno Krieviju. Šāda gaisotne atvieglāja viņam uzdevuma izpildi. Lai gan franču parlamentā joprojām bija spēcīga opozīcija pret Baltijas valstīm, Z. Meierovicam izdevās panākt Francijas prezidenta Aleksandra Milerāna solījumu atbalstīt Latvijas valsts starptautisko atzīšanu. 1920. gada 29. decembrī Francijas valdība izsūtīja citām lielvalstīm notas ar ierosinājumu atzīt Baltijas valstis *de iure*. Beidzot franču politiskā elite bija nonākusi pie atziņas, ka Baltijas jautājumu var izšķirt, neatrisinot Krievijas jautājumu. Tā bija liela un radikāla pārmaiņa Francijas politikā.

Londonā Z. Meierovicam neizdevās gūt drošu pārliecību, ka angļi iestāsies par Latvijas valsts *de iure* atzīšanu. Viņš tikās ar britu ārlietu ministru Džordžu Kērzonu, kas asi pret to iebilda. Turpretī premjers Deivids Loids Džordžs ieņēma svārstīgu nostāju, un pastāvēja iespēja, ka viņš Baltijas valstu jautājumā varētu piekāpties Dž. Kerzonam. Taču bažas izrādījās veltīgas. Izšķirošajā momentā D. Loids Džordžs ar īsti diplomātisku viltību "apspēlēja" savu ārlietu ministru un sekmēja minētā jautājuma pozitīvu atrisinājumu.

1921. gada 26. janvārī Antantes Augstākā padome (Lielbritānija, Fran-

cija, Beļģija, Japāna un Itālija) vienbalsīgi nolēma bez jebkādiem ierobežojumiem vai noteikumiem atzīt Latviju (arī Igauniju) *de iure*. Pēc šā lēmuma, kuru noteica Antantes lielvalstu centieni nostiprināt Krievijas pierobežā radušos neatkarīgo valstu joslu kā nodrošinājumu pret jebkuru Padomju Krievijas ekspansiju, sākās vispārēja Latvijas *de iure* atzīšana. Vispirms to ar atpakaļejošu datumu steidzās darīt Latvijas potenciālās sabiedrotās Polija (1920. gada 31. decembrī) un Somija (1921. gada 26. janvārī), kuru paraugam februārī sekoja Vācija, Norvēģija, Zviedrija, Dānija, Persija, Austrija, Portugāle un Rumānija. Pēdējā no lielvalstīm Latviju *de iure* atzina ASV — 1922. gada 28. jūlijā. Pavisam kopā Latviju starpkaru periodā *de iure* atzina 42 valstis.

Bez sarežģījumiem norisinājās Latvijas iestāšanās Tautu Savienībā 1921. gada septembrī. Par tās uzņemšanu balsoja 38 valstis, pret — neviena, atturējās vai nebija klāt 10 valstu. Latvija bija ieguvusi šķietami lielāku drošību, jo Tautu Savienības statūti (galvenokārt 10. un 16. pants) paredzēja kopīgas garantijas katras dalībvalsts politiskajai neatkarībai un teritoriālajai neaizskaramībai. Šīs organizācijas izveidošana nozīmēja mēģinājumu aizstāt individuālu valstu paš aizsargāšanās principu pret to neatkarības un integritātes apdraudējumu ar mazām valstīm neapšaubāmi izdevīgāko kolektīvās drošības sistēmu.

3.3. KONSTITUCIONĀLĀ NOFORMĒŠANA

Tautas padome: 1918–1920

“Miera rītam austot, tautas ieņem savas sensenās mītnes un nodibina valstis savās etnogrāfiskās robežās uz apvienošanās un pašnoteikšanās pamatiem. Latvijas brīvības karogu tādā saņemam ne no varas, bet no taisnības dievietes rokām.” (Atis Ķeniņš, 1918. gada 18. novembrī)

Latvijas neatkarības pasludināšanas brīdī 18. novembrī skanēja daudz pacilātu un ideālistisku runu, un nacionāldemokrātiskās partijas pārstāvja Ata Ķeniņa teiktā bija tikai viena no poētiskākajām. Visi ticēja un bija gatavi darboties par labu tam, lai brīva Latvija būtu taisnības valsts katram tās pilsonim; nevienam nebija šaubu, ka taisnību var nest tikai vispilnīgākā demokrātija — kura tika uzskatīta gandrīz par brīnumlīdzekli visu gadsimtiem uzkrāto problēmu risinājumam; taču tas, cik ātri Latvija izveidosies tiesiski un konstitucionāli, bija atkarīgs no daudziem un ļoti sarežģītiem faktoriem.

Galvenie faktori bija: 1) cik ātri Latvija kļūs brīva realitāte — novembrī īstā vara joprojām piederēja vācu okupācijas paliekām, bet no austrumiem jau draudēja komunistu iebrukums (22. novembrī Sarkanā armija sāka uzbrukumu kaimiņu Igaunijai). Brīvības cīņu gaita bija izšķirīgs faktors; 2) kāds būs iekšpolitisko spēku samērs valstī (galvenokārt kāds būs samērs starp kreisām un konservatīvām partijām, gan politiski, gan intelektuāli); 3) kāda būs ārējā ietekme konstitucionālo tiesību jomā (Rietumu valstu konstitūciju piemērs).

Tautas padome — Latvijas priekšparlaments — tika izveidota aktīvu astoņu demokrātisku politisko partiju konsultāciju laikā 1918. gada 17. novembrī Rīgā, Suvorova ielā 3, tā sauktajā Zemgala kasē, Latviešu amatnieku krājaizdevumu sabiedrības iespaidīgajā namā, kurš rīdziniekiem bija pazīstams pēc sabiedrības dibinātāja advokāta Gustava Zemgala vārda. Svarīgākās bija konsultācijas starp LSDSP un K. Ulmaņa vadītajiem LZS pārstāvjiem. Skaidrs, ka politisko konsultāciju radītajam priekšparlamentam nebija tautas mandāta vārda īstā nozīmē: to varētu dot tikai demokrātiskas vēlēšanas, taču haotiskajos 1918. gada nogales apstākļos tās, protams, vēl notikt nevarēja, bet, pat ja būtu notikušas, pārsvaru tobrīd droši vien iegūtu latviešu komunisti, kas sludināja ātru, vardarbīgu un brīnumainu visu kara izpostītās valsts problēmu atrisinājumu. To, ka viņi neko nespēs atrisināt, bet atnesīs tikai teroru un neaprauktāmu vardarbību, — tas ļoti daudziem Latvijā vēl nebija skaidrs. Tautas padome kā Latvijas priekšparlaments darbojās līdz 1920. gada 1. maijam, kad uz pirmo sēdi sanāca īstais parlaments — Satversmes sapulce, kurai bija neapstrīdams tautas mandāts: tā bija ievēlēta brīvās, pilnīgi demokrātiskās, vienlīdzīgās un proporcionālās vēlēšanās pirms divām nedēļām, aprīlī. Līdz tam brīdim tomēr vēl bija ejams ilgs un smagu pārbaudījumu pilns ceļš.

1918. gada 17. novembrī izveidoto Tautas padomi veidoja:

1) politiskās partijas — tas bija moderns, laikmetīgs pārstāvniecības veids, izņemot galīgi radikālos spārnus: pa kreisi Latvijas sociāldemokrātuslielniekus (nākamos komunistus), Latvijas neatkarības un demokrātijas pilnīgus ienaidniekus; pa labi — galēji reakcionāro, provācisko un antinacionālo Frīdriha Veinberga Tautas partiju. Par arvien nesamierināmāku Tautas padomes pretinieku kļuva arī Andrievs Niedra, ievērojams rakstnieks, talantīgs mācītājs, bet nožēlojams un vēlāk arī noziedzīgs politiķis, kurš vēlējās redzēt antidemokrātisku Latviju, cieši saistītu ar balto, monarhistisko Krieviju, nedraudzīgu latviešu bezzemniekiem un trūcīgiem zemniekiem, pil-

sētu proletariātam un sīkpilsoniem, tādu, kas nepieļautu vienlīdzīgas vēlēšanu tiesības visiem, bet būtu ļoti draudzīga vācu baroniem un pilsonībai veco privilēģiju jomā, arī valodas ziņā;

2) novadi: ņemot vērā, ka Latgalē politiskās partijas bija tikai sākušas veidoties, tai tika dota pārstāvniecība kā novadam, vēlāk no Latgales padomē ienāca 17 pārstāvji, jau sūtīti no dzimstošajām partijām. Kurzeme, kas bija visvairāk cietusi no latviešu bēgļu aizplūšanas pasaules kara gados, arī saņēma reģionālu pārstāvniecību;

3) minoritātēm bija garantēta pārstāvniecība, pat ja tām vēl nebija partiju. Pārstāvniecības principi tādā bija samērā aptveroši. Lielākās delegācijas 17. novembrī Tautas padomē bija diviem galvenajiem politiskajiem spēkiem (partijām) — LZS (13 vietu) un LSDSP (10 vietu). Kopējais padomes locekļu skaits Latvijas pasludināšanas brīdī bija 39, bet padomes darbības laika beigās jau 183 (ieskaitot septiņus ebrejus un piecus Latvijai lojālus vācbaltiešus), diezgan pārliecinoši bija pārstāvēta Latvijas iedzīvotāju vairākuma griba. Par Tautas padomes priekšsēdētāju visu tās darbības laiku bija izcilais sabiedriskais un politiskais darbinieks advokāts Jānis Čakste (LZS). Lai arī Tautas padome jau izveidošanas brīdī pasludināja, ka tās mērķis ir sagatavot valsti patiesi brīvām Satversmes sapulces vēlēšanām, praktisko padomes darbu līdz pat 1919. gada jūlijam paralizēja Padomju Krievijas intervence, vietējo vācbaltiešu atklātais naidīgums, kura spilgtākā izpausme bija 1919. gada 16. aprīļa baronu pučs, un vācu algotņu karaspēka vienību, (piem., Dzelzs divīzijas) cīņa pret Latvijas neatkarību.

1918. gada 18. novembrī Tautas padome pieņēma Politisko platformu — Latvijas konstitūcijas pirmo uzmetumu, kas noteica dzimstošās neatkarīgās Latvijas galvenos konstitucionālos principus: demokrātiska republika, kur augstākā vara pieder tautai; etniski toleranta valsts, kuru veido visu pilsoņu — neatkarīgi no tautības — kopums; minoritāšu tiesībām jābūt pilnīgi aizsargātām (jau pirmajās Tautas padomes sēdēs tika ievadītas diskusijas par minoritāšu tiesību apjomu — par minoritāšu autonomiju, taču tobrīd tas vēl bija pāragri izvirzīts jautājums): “*Latvija — Latvijas tautas valsts*”. Visi Latvijas iedzīvotāji neatkarīgi no tautības, kuri bija gatavi atzīt brīvu un demokrātisku Latviju, tika aicināti piedalīties demokrātiskās Latvijas izveidē ar vienlīdzīgām tiesībām un vienlīdzīgu atbildību. Ar to tika formulēts modernais Latvijas politiskās nācijas princips — īpaši drosmīgs tieši tāpēc, ka Latvijas minoritātes vēl bija ļoti atturīgas pret Latvijas neatkarību. Tā īstenošana nebija viegla nevienā no jaunajām vai atdzimušajām

Eiropas valstīm. Platforma uzsvēra vēl vienu ļoti svarīgu principu — privātā īpašuma neaizskaramību: liberāla demokrātija var pastāvēt tikai tad, ja balstās stabilā un attīstītā kapitālistiskā saimniecībā. Kā redzēsīm turpmāk, Latvijas parlamentam — Satversmes sapulcei — būs jāpieņem neizbēgams lēmums par vienu no privātā īpašuma formām — muižnieku zemes īpašuma — atsavināšanu Latvijas valsts un sabiedrības augstāko interešu labā.

Pēc tam kad 1919. gada jūnijā tika sakauts — diemžēl tikai daļēji — landesvērniešu un Dzelzs divīzijas mēģinājums iznīcināt topošo Latvijas valsti un kad līdz ar viņiem pazuda provāciskā un prokrieviskā A. Niedras marionetiskā valdība, Tautas padome sāka īstu un ļoti enerģisku darbu Rīgā, lai veiktu savu vēsturisko uzdevumu — sagatavotu Satversmes sapulces vēlēšanas. Tas nebija iespējams, kamēr netika pieņemts pats galvenais nepieciešamais likums — Likums par Satversmes sapulces vēlēšanām. To pieņēma 1919. gada 19. augustā un tas bija balstīts uz radikālām, pat pārmērīgi demokrātiskām idejām — un diez vai varēja būt citādi pēc ilgajiem carisma nebrīves gadiem. Galvenā pārmērība bija tā, ka vēlēšanām bija jābūt ne tikai proporcionālām — tas bija pilnīgi saprotams —, bet arī bez jebkādam procentu barjerām, t. i., paverot ceļu uz parlamentu sīkpartijām un grupām. Praksē tam bija jānotiek šādi: tika nolemts, ka Latvijas parlamentā — Satversmes sapulcē — būs 150 deputātu; katra partija vai grupa, kas iegūtu 150. daļu no vēlētāju korpusa balsīm (vēlētāju skaits, dalīts ar 150) iekļūtu parlamentā; ekstrēmā gadījumā tas pieļautu pat daudzu desmitu grupu pārstāvniecību, katra ar vienu diviem deputātiem. Tas bija bīstams princips apstākļos, kad, pirmo reizi iegūstot brīvību, Latvija, tāpat kā gandrīz visas citas jaunas valstis, bija apsēsta ar vēlēšanos — laikam nenovēršamu — izbaudīt brīvību līdz mielēm un veidot partijas un grupas, kur vien iespējams. Tas bija pieteikums ļoti saskaldītam parlamentam, taču tobrīd dominēja vēsturiski saprotama nevēlēšanās jebkādā veidā ierobežot kaut vai vismazākās vēlētāju (tautas) daļas tiesības uz tiešu pārstāvniecību. Tieši tāpēc arī netika ieviesta nekāda procentu barjera.

Pilnīgi moderns un demokrātisks bija princips, kas deva sievietēm visas vēlēšanu tiesības: tobrīd tas vēl nebija iespējams pat veco Rietumu demokrātiju lielākajā daļā, tostarp republikāniskajā Francijā un Šveicē (Latvijas sievietes attaisnoja šo uzticību ar uzviju un ļoti aktīvi piedalījās visās demokrātiskās vēlēšanās Latvijā līdz pat pēdējām 1931. gadā). Vēlēšanās varēja piedalīties tikai valsts pilsoņi, kuri bija sasnieguši 21 gada vecumu, — atbilstoši tālaika priekšstatiem par politiskas atbildības iestāšanās vecumu. Lai

noteiktu, kas ir pilsonis, Tautas padome 1919. gada 23. augustā pieņēma citu svarīgu likumu, kura gars un burts bija ļoti liberāls: likumu par Latvijas pavalstniecību (pilsonību). Par Latvijas pilsoņiem varēja kļūt: 1) visi bijušās Krievijas pavalstnieki, kas tobrīd dzīvoja Latvijas teritorijā; 2) visi, kas bija cēlušies no Latvijas; 3) visi, kas bija dzīvojuši tajā uz 1914. gada 1. augustu (nav vērts salīdzināt, kā tas dažreiz joprojām tiek darīts, 1919. gada likumu ar 1994. gada pilsonības likumu. Situācijas bija pilnīgi atšķirīgas: Latvijas okupācijas (1940–1991) gados Latvijā bija nelegāli ieplūdināti simtiem tūkstošiem migrantu, kas, atbilstoši 1948. gada ANO genocīda definīcijai, bija pielīdzināms genocīdam — okupētās valsts iedzīvotāju sastāva vardarbīgai maiņai). Nav šaubu, ka tie, par kuriem likums visvairāk domāja, bija tuvu pusmiljonam bēgļu no Latvijas, izkaisīti pa visu Krieviju: viņi bija dzīvojuši Latvijā pirms kara, un viņiem bija jāatgriežas mājās kā jaunās valsts pilsoņiem. Lai arī tieši it kā nesaistīts ar Satversmes sapulces vēlēšanām, tomēr ļoti būtisks valsts konstitucionālas izveides gaitā bija Likums par mazākumtautību skolām, arī pieņemts 1919. gadā. Tas Satversmes sapulces vēlēšanu priekšvakarā deva drošības sajūtu minoritātēm, ka to galvenās kultūras intereses tiks ievērotas demokrātiskajā Latvijā un ka vairākums — bet demokrātija ir galvenokārt demokrātiski ievēlēta vairākuma vara — nemonopolizēs minoritāšu jautājuma risināšanu. Valsts tika sadalīta piecos vēlēšanu apgabalos — četros tradicionālajos novados plus Rīga. Tobrīd — vienīgo reizi Latvijas demokrātijas vēsturē — atsevišķs vēlēšanu apgabals bija noteikts armijai — tas bija nepieciešams apstākļos, kad pāri par 70 000 potenciālo vēlētāju vēlēšanu brīdī bija armijas rindās. Taču tiesiskā sagatavošana nebija vienīgā, kas bija nepieciešama sekmīgām parlamenta vēlēšanām. Brīvības cīņu gaita diktēja vēlēšanu laiku: tikai tad, kad visa Latvija būtu brīva no svešzemju okupantiem, varētu notikt vēlēšanas visā Latvijas teritorijā, — un tas notika 1920. gada janvāra pašās beigās, kad padomju Krievijas armijas paliekas tika iztriektas no Latgales. Ceļš bija brīvs priekšvēlēšanu cīņām, kuras bija asas, un nevarēja būt citādi valstī bez demokrātijas tradīcijām, ar tik traģisku pēdējo gadu vēsturi un ar tik politiski, sociāli un nacionāli sadalītu tautu.

Viena politiska slepkavība aizēnoja vēlēšanu gaitu, taču neizjauca pašas vēlēšanas — piedzērušies zaldāti Cēsīs nogalināja vienu no visradikālākajiem sociāldemokrātu (LSDSP) agitētājiem Kārli Kurzemnieku. Viņš bija pārlieku uzbrucis pilsoniskām partijām un saukājis Ulmani par Latvijas Kolčaku, šķitis slepkavām par komunistu, kāds viņš, protams, nebija. Lai arī

noziegums, ko nosodīja visi politiskie spēki, sarežģīja pilsonisko partiju attiecības ar sociāldemokrātiem, — kuri pat sāka runāt par iespējamību pāriet uz nelegālu stāvokli, — tas galu galā tomēr nelikvidēja sociāldemokrātu uzticību pilsoniskai demokrātijai un bija viņiem pat izdevīgs, piesaistot galēji kreiso vēlētāju balsis. Toties neizdevās nelegālo komunistu bandītu, kuri tobrīd vēl plosījās Latvijā un ieplūda valstī arī no savām teroristu bāzēm Krievijā, Latvijas pierobežā (īpaši — no Pleskavas rajona, kur bija latviešu komunistu galvenais perēklis), mēģinājums nogalināt Kārli Ulmani. Vēlēšanas notika 1920. gada 17. un 18. aprīlī, un, tāpat kā pirms gada notikušās parlamenta vēlēšanas brīvajā Igaunijā, tajās bija ļoti augsta vēlētāju aktivitāte — piedalījās 80 procentu balsstiesīgo. Jāpiezīmē, ka tik augsta aktivitāte — kas bija arī apliecinājums uzticībai parlamentārai demokrātijai — saglabājās visu demokrātijas laiku, līdz pat 1931. gada 4. Saeimas vēlēšanām: nepatika pret vienu vai otru valdību vai parlamenta lēmumu, kas ir neizbēgami demokrātijā, nenozīmē, ka Latvijas iedzīvotāju absolūtais vairākums jebkad novērsās no demokrātiskā parlamenta. Tās bija pirmās īstās un neviltotās vēlēšanas Latvijas vēsturē, un pilsoņu tieksme brīvi veidot vēlēšanu apvienības, partijas un grupas — lai cik nereti komiskas tās arī būtu — radīja 25 partiju vai grupu (kurām kopā bija pāri par 50 vēlēšanu sarakstu) piedalīšanos, bet 16 partiju vai grupu deputāti — atbilstoši radikāli demokrātiskajam vēlēšanu likumam — arī tika ievēlēti Satversmes sapulcē. Pati par sevi tā vēl nebija liela nelaime, taču tas nozīmēja, ka tik saskaldītam parlamentam bija nepieciešama liela izveicība un politiska māksla — īpaši kompromisa māksla, lai veidotu valdību koalīcijas un nodrošinātu to izdzīvošanu. Lieki teikt, ka tā piemita ne gluži katram jaunās Latvijas politiķim.

Lielākos panākumus — taču ne absolūtus, kā viņi bija cerējuši, — ieguva LSDSP, saņemot 38,7 procentus balsu, no kurām 76,8 procenti bija iegūti laukos. Šim sociāldemokrātu panākumam būs divējādas un tālejošas sekas: pirmkārt, tas izšķirīgi ietekmēs parlamenta nostāju Latvijas visbūtiskākajā — agrārās reformas — jautājumā; otrkārt, tas ietekmēs to, kāds konstitūcijas (Satversmes) veids tiks pieņemts Latvijā. Jau pirmās vēlēšanas demonstrēja iezīmi, kas kopumā būs raksturīga Latvijai visu īso demokrātijas posmu.

Pirmkārt: lai arī etniskās minoritātes bija diezgan aktīvas vēlēšanās, to aktivitāte kopumā bija zemāka nekā latviešiem; minoritātes veidoja 25 procentus no valsts iedzīvotājiem, taču spēja iegūt tikai aptuveni 10 procentus balsu, tas liecināja par vājāku piedalīšanos vēlēšanās. Visaktīvākie vienmēr bija vācbaltieši — augstā kultūras un materiālā līmeņa, seno politisko tradī-

ciju dēļ, bet, pats galvenais, skaidri apzinoties, ka, tikai ļoti aktīvi piedaloties parlamenta darbā, viņi spēs aizsargāt savas intereses, kuras, kā viņi uzskatīja, neatkarīgā, nacionālā Latvijas valstī var tikt nopietni apdraudētas. Ļoti aktīvi, lai arī politiski ļoti saskaldīti, kā vienmēr, bija ebreji, kuri divdesmitajos gados spēja sasniegt Latvijā to, kas bija gandrīz neiedomājams citās jaunajās valstīs ar ievērojamu ebreju skaitu: ebreju pārstāvniecība parlamentā skaitliski bija tuva viņu skaitam — aptuveni pieci procenti Latvijas iedzīvotāju. Samērā aktīvi un labi organizēti bija arī vietējie poļi; viskūtrākie — krievi, īpaši 1922. gada 1. Saeimas vēlēšanās, kad viņi pat nespēja iegūt mandātu Rīgā, kur dzīvoja gandrīz 40 000 krievu. Lai arī krievu politiskā aktivitāte pakāpeniski auga, pat 1931. gadā, pēdējās Saeimas vēlēšanās, par krievu partijām balsoja tikai divas trešdaļas krievu vēlētajū. Pretrunas minoritāšu starpā nekad neļāva izveidot kopīgu minoritāšu bloku, lai arī par to tika daudz runāts. Tikai viena minoritāte — vācieši — spēja pārvarēt arī iekšējās domstarpības un savu interešu labā piedalījās vēlēšanās ar vienotu sarakstu.

Otrkārt, jau Satversmes vēlēšanas demonstrēja, ka panākumus vieglāk gūt ir lielām, labi organizētām partijām ar savu presi, vietējo organizāciju tīklu, partijas birokrātiju. Tādas visu demokrātijas posmu bija LSDSP un LZS — vienīgās patiesi nacionālas, visa valsts mēroga partijas.

Tikai pusotrs gads bija pagājis kopš Latvijas neatkarības pasludināšanas, taču pārmaiņas bija gandrīz neticamas: no Vācijas okupētās provinces Latvija bija kļuvusi par patiesi neatkarīgu valsti, brīvu no okupantiem un iebrucējiem, ar likumīgi ievēlētu parlamentu. Tas bija vēsturisks Latvijas tautas, galvenokārt latviešu, sasniegums. Tautas padome savu vēsturisko misiju bija izpildījusi.

Satversmes sapulce: 1920–1922

1920. gada 1. maijā jaunievēlētais parlaments svinīgi un pacilāti sanāca uz pirmo sēdi, turpmāk tā bija svinama diena. Par sapulces prezidentu — viņš pildīja arī Valsts prezidenta funkcijas — tika ievēlēts Jānis Čakste (1859–1927), kurš jau bija izcili veicis priekšparlamenta vadītāja pienākumus. Reti kurš bija tik piemērots augstajam amatam: Čakstem bija liela politiskās un sabiedriskās darbības pieredze; viņš bija satiecīgs, uz kompromisiem orientēts politiķis, taču ne glēvs vai neizšķirīgs — ļoti drīz izcēlās viņa konflikts ar varaskāro Ulmani, kam nepatika neatkarīgi un patstāvīgi cilvēki.

Čakste bija gatavs lojāli sadarboties ar visiem parlamentā pārstāvētajiem spēkiem, arī ietekmīgajiem sociāldemokrātiem un nacionālajām

minoritātēm. Viņa raksturs un dzīves apstākļi atbilda pilsoniskajai (buržuāziskai) demokrātijai: izglītots, pārticis jurists, laimīgs savā lielajā ģimenē, bez apsēstības ar varu, kura jau kļuva redzama Ulmaņa raksturā. Čakste līdz pat savai pāragrajai nāvei 1927. gadā bija izcilākais Latvijas demokrāts. Viņš pierādīja, ka parlamenta vadītājs un vēlāk Valsts prezidents, lai arī nav apveltīts ar tik lielu varu kā Ministru prezidents, var kļūt par ļoti nopietnu, politiski vērā ņemamu un tautā nepārspēti mīlētu politiķi. Čakste bija tik labs Satversmes sapulces vadītājs, ka ar to pat veicināja parlamenta kreisā spārna nevēlēšanos ieviest Latvijā Valsts prezidenta institūciju. Čakstes ievēlēšana sarūgtināja dzejnieku Raini, kurš bija ļoti kārs pēc jebkuriem politiskiem amatiem, pat visaugstākajiem, lai arī viņam nebija ne mazāko dotību to pildīšanai. Rainis sāka pilnīgi nepamatoti turēt aizdomās savas partijas — LSDSP — vadību par nevēlēšanos nodrošināt viņa ievēlēšanu; aizdomas bija bez jebkāda pamata. Partijas vadība bija centusies, cik spēja, taču nodrošināt sociāldemokrātu kandidātam parlamenta vadītāja amatu, īpaši cīņā ar cienījamo Čaksti, viņiem nebija pa spēkam.

Jau 1920. gada 5. maijā, bez mazākās kavēšanās, Satversmes sapulce izveidoja komisiju Latvijas konstitūcijas — Satversmes — izstrādāšanai 26 deputātu sastāvā. Tā bija otra lielākā komisija (pēc agrāro lietu komisijas), kas atspoguļoja Latvijas valsts divas galvenās prioritātes. Profesionāli un konceptuāli komisijā dominēja sociāldemokrāti. To vadīja Margērs Skujenieks — vēsturiska personība, viens no latviešu politiskā nacionālisma ciltstēviem un autors pirmajiem akadēmiskajiem pētījumiem par nacionālo jautājumu. Pirmo apakškomisiju, kam bija jāizstrādā Latvijas valsts iekārtas pamati, vadīja cits sociāldemokrāts — Fēlikss Cielēns, kurš 1915. gadā trimdā Šveicē bija izstrādājis visradikālāko Latvijas autonomijas projektu. Ļoti nopietnu ieguldījumu komisijas darbā deva arī sociāldemokrāts Fricis Menders, ievērojama personība latviešu vidū: aktīvs 1905. gada revolūcijas dalībnieks, viņš bija spiests desmit gadu pavadīt trimdā Vīnē un Šveicē un ieguva tur divus zinātņu doktora grādus — tautsaimniecībā un jurisprudencē; un 1917. gadā, būdams nepilnus 32 gadus vecs, gatavojās sākt privātdocenta karjeru Bernē, specializējoties tolaik vēl pavisam novatoriskajā socioloģijā. Reti kurš latvietis — dzimis strādnieku ģimenē Grīziņkalnā, Rīgā — bija sasniedzis tādu akadēmisku līmeni Vakareiropā. Zinātniskai karjerai svītru pārvilkā 1917. gada Februāra revolūcija Krievijā, kad Menders atgriezās Latvijā un kļuva par vienu no ievērojamākajiem politiķiem. Tieši izcilā izglītība un trimdā iegūtā Rietumu demokrātiju pieredze nodrošināja

sociāldemokrātu intelektuāļu vadību komisijā, taču nebūtu pamatoti apgalvot, ka pilsoniskās partijas nedeva nevienu spilgtu konstitucionālo tiesību speciālistu. Tāds noteikti bija Arveds Bergs, konservatīvās un diezgan nacionālistiskās latviešu pilsētu, īpaši Rīgas, pilsonības atzīts līderis, izcili izglītots jurists un publicists, kurš zināja vairākas valodas un labi pazina Rietumu konstitūcijas. Viņš pārstāvēja tā dēvēto Nacionālo apvienību. Lai arī galvenajā pilsoniskajā partijā — Latviešu Zemnieku savienībā (LZS) — netrūka ievērojamu juristu — jāmin kaut vai nākamais Valsts prezidents Alberts Kviesis un Saeimas vicepriekšsēdis Kārlis Pauļuks, viņi nebija speciālisti tieši valsts tiesību jomā, un kopumā LZS nozīme Satversmes izstrādāšanā nebija liela.

Par paraugu varēja izmantot vismaz sešas ārzemju konstitūcijas (satversmes) — trīs vairāk vai mazāk senas: ASV, Šveices, Francijas; trīs — pavisam nesenās: Veimāras konstitūcija Vācijā (1919) un tikko pieņemtās kaimiņu valstīs — Igaunijas (1920. gada 15. jūnijā) un Lietuvas pagaidu konstitūcija (1920. gada 10. jūnijā). Šveices Satversmē visvilinošākā bija tautas tieša piedalīšanās politikā referendumu — tautas nobalsošanas — veidā. ASV konstitūcijai Latvijā nebija daudz atbalstītāju — reti kurš bija dzīvojis ASV, un reti kurš uzskatīja to par derīgu jaunai Eiropas valstij, taču dažreiz to propagandēja Kārlis Ulmanis, kurš bija nodzīvojis ASV gandrīz sešus gadus. Viņu tomēr mazāk interesēja ASV konstitucionālā sistēma kopumā — ar izsvērtām prezidenta, kongresa (parlamenta) un augstākas tiesas attiecībām, vairāk — prezidenta lielā vara, kuru viņš un daži citi LZS politiķi vēlējās vēl palielināt Latvijas Satversmē, dodot prezidentam tiesības pat atlaist parlamentu. Tieši tas biedēja Latvijas sociāldemokrātus. Republikāniskās Francijas 1875. gada īsā konstitūcija Latvijā patika ļoti daudziem; tās centrā bija neapšaubāma parlamenta vara, ar relatīvi vāju varu parlamenta vēlētam prezidentam. Taču Francijā pastāvēja vismaz trīs faktori, kas stabilizēja sabiedrības dzīvi, par spīti ļoti biežajām valdības un pat parlamentārajām krīzēm. Tie bija: liela, republikai un demokrātijai uzticīga vidusšķira, ieskaitot zemniecību; spēcīga valsts pārvalde un stiprs republikāniski noskaņotu ierēdņu korpuss, kas nodrošināja varas kontinuitāti biežo valdību krīžu laikos; augsts labklājības līmenis, kas vienmēr veicināja pilsoniskās demokrātijas darbību. Latvijā tā visa bija nesalīdzināmi mazāk nekā Francijā.

Vācijas konstitūcija — Veimāras Satversme — bija radījusi patstāvīgu, diezgan spēcīgu Valsts prezidenta institūciju. Viņu vēlēja visa tauta, un viņam pat bija — tiesa, ne gluži neierobežotas — tiesības atlaist parlamentu. Lielākais Veimāras Satversmes popularizētājs Latvijā bija Arveds Bergs, bet

tai bija daudz atbalstītāju arī LZS un konservatīvāk orientētajos minoritāšu deputātos. Kaimiņvalsts Lietuva bija tikko pieņēmusi pagaidu konstitūciju, kas pēc grūtām cīņām bija ieviesusi parlamenta vēlētu prezidentu (kuru parlaments varēja arī atcelt ar divu trešdaļu vairākumu) — pret tā institūcijas ieviešanu vispār bija iestājušies kreisi orientētie deputāti, galvenokārt sociāldemokrāti; kopumā Lietuvas pagaidu satversmē bija skaidri izteikta parlamenta kā politiskas sistēmas kodola vara. Arī Igaunija jau bija pieņēmusi Satversmi — pastāvīgu, ne pagaidu. Tieši šī konstitūcija visvairāk patika Latvijas sociāldemokrātiem, jo neparedzēja neatkarīgu prezidenta institūciju. Ministru prezidents (premiers) vienlaikus pildīja arī valsts vecākā funkcijas: Igaunijas Satversme bija izteikti parlamentāra; valdības bija pilnīgi atkarīgas no parlamenta. Tā kā vidējais valdību mūžs Igaunijas demokrātijā izrādījās astoņi mēneši un 20 dienas, vairāki politiķi paspēja pat četras piecas reizes būt valdības vadītāji — valsts vecākie.

Latvijā aso strīdu centrā bija jautājums par Valsts prezidentu. Sociāldemokrāta Cielēna izstrādātais projekts neparedzēja prezidenta institūciju, bet vēlējās savienot parlamenta priekšsēdētāja un prezidenta funkcijas — kā tas jau bija praksē kopš 1920. gada. Tieši Čakstes izcili veiktie prezidenta vietas izpildītāja pienākumi sociāldemokrātiem noderēja par papildu argumentu, lai arī viņu opozīcija pret prezidenta institūciju balstījās vairākos citos nopietnākos argumentos. Kā liela daļa Latvijas tautas, viņi baidījās no stipras varas, un šīs bailes baroja nesenā un no atmiņas neizdzēšamā Krievijas carisma pieredze, klāt nākot vēl ļoti stipram personiskam motīvam: augošām aizdomām pret Kārli Ulmani. Tāpat kā Polijas parlamenta kreisi centriskie spēki rakstīja atdzimušās Polijas Satversmi, paturot prātā Polijas atbrīvošanās cīņu vadītāja maršala Juzefa Pilsudska nevaldāmo personību, un izstrādāja to tā, lai nedotu iespēju tieši viņam kļūt par prezidentu, kas apveltīts ar stipru varu (1921. gada marta Polijas konstitūcija paredzēja parlamenta vēlētu prezidentu), arī latviešu sociāldemokrāti rakstīja Latvijas Satversmi, paturot prātā Ulmani. Pilsonisko partiju ievērojamākais pārstāvis Arveds Bergs turpretim vēlējās tautas tieši vēlētu prezidentu, apveltītu ar pastāvīgām politiskām funkcijām un nopietnu varu. Gandrīz neaprazkstāmi sarežģītu politisku cīņu rezultātā tika pieņemts kompromiss, kas bija daudz tuvāks sociāldemokrātu viedoklim un identisks tam, kāds jau bija Lietuvā: Valsts prezidenta institūcija gan tika ieviesta, un tas nebija amats, ko vienlaikus pildīja parlamenta priekšsēdētājs, taču to nevēlēja tauta tiešās vēlēšanās, bet parlaments uz trim gadiem; parlaments to varēja arī atsaukt, un tā funkcijas bija stipri ierobežotas, lai arī ne gluži dekoratīvas.

Cits jautājums, kas izraisīja tikpat stipras, īsas un saspringtas politiskas cīņas, kuru rezultāts varēja apdraudēt visas Satversmes likteni, bija jautājums par Satversmes otro daļu, kuru sāka apspriest 1922. gada 17. janvārī un kurā bija jābūt detalizēti noteiktiem nevis valsts uzbūves pamatprincipiem, bet pilsoņu pamattiesībām. Tiesa, šādas speciālas sadaļas nebija pat minētajā Francijas konstitūcijā (bet bija Veimāras Satversmē), taču Latvijas sociāldemokrāti vēlējās, cik vien iespējams pamatīgi un neatgriezeniski, demokrātiskās cilvēka tiesības ierakstīt arī valsts augstākajā likumā; pats par sevi tas bija tikai apsveicami. Tomēr noskaņojums Satversmes sapulces pilsoniskajā spārnā jau sāka mainīties; ideālistisko demokrātisko sapņu laiks bija pagātne. 1921. gadā Latvija jau bija ne tikai atzīta *de iure*, bet arī uzņemta Tautu Savienībā (uzņemšanas gaitā tika pievērsta uzmanība arī demokrātijas nodrošināšanai valstī). Arī tas mazināja ieinteresētību pēc otrās daļas. Dažas brīvības, kuras bija paredzēts tajā iekļaut, piemēram, tiesības uz ekonomiskiem un politiskiem streikiem, jau izraisīja drudžainu pretestību: ja tiks atļauts streikot, sekos arī barikādes un bumbas, — baidīja viens no pilsoniskiem deputātiem. Boļševisma piesaukšana kļuva par ierastu lietu, noraidot plašo pilsoņu brīvību fiksēšanu konstitūcijā.

Satversmes sapulces darbības laikā izraisījās arī kāda valdības krīze, kam bija samērā tālejošas sekas. 1921. gada jūnijā latgaliešu demagoģisko deputātu darbības dēļ krita Kārļa Ulmaņa valdība: pirmā valdība, kam bija likumīgi ievēlēta parlamenta — Satversmes sapulces — mandāts, bet ceturttā Ulmaņa valdība vispār, ņemot vērā trīs iepriekšējās pagaidu valdības. Šķirties no politiskās varas Ulmanim, kam nebija citas dzīves kā vien politika, bija smagi un negaidīti; viņam gribējās valdīt visu laiku. Uz pieciem gadiem viņš pazuda no politiskās skatuves paša priekšplānā, un valdības grožus pārņēma Z. Meierovics, izraisot Ulmaņa nepatiku arī pret Čaksti un populāro LZS politiķi Hugo Celmiņu. Meierovica valdība bija pirmā, kurā vairs nebija minoritāšu pārstāvju un par kuras lozungu viņš pats bija pasludinājis principu "Latvija — latviešiem", protams, ne jau šovinistiskā vai rasistiskā nozīmē, kā to vēlāk sludināja ekstrēmais "Pērkonkrusts". Lai arī neviens nevērsās pret minoritātēm un to tiesības neierobežoja, tā jau bija zināma robežšķirtne jaunās demokrātijas dzīvē. Tajā pašā laikā sašķēlās lielā LSDSP, kuru atstāja jau minētā Skujenieka vadītie 17 deputāti — sociāldemokrāti maziņieki, kuri vēlējās labējāku un nacionālistiskāku politiku, tuvāku pilsoniskajām partijām; viņi iekļāvās Meierovica valdībā. Mazinieku liktenis tomēr nebija veiksmīgs: 1928. gadā partija sabruka, apliecinot to, ka Latvijā

nebija pietiekamas politiskas nišas vēl vienai sociāldemokrātiskai partijai, labējākai nekā LSDSP, bet kreisākai nekā pilsoniskās partijas.

Latvijas Satversme (konstitūcija): 1922

Fēlikss Cielēns, viens no Latvijas Satversmes tēviem, bija talantīga personība, taču rakstura noturība vai stipri nervi viņam nebija raksturīgi. Redzot, ka sapulces vairākums noraidīs Satversmes otro daļu — pilsoņu brīvības, viņš bija tik sašutis un uzbudināts, ka nervozitātes uzplūdā aizrāva sev līdzī visu partiju: ja nav otrās daļas, lai nav arī pirmās un Satversmes kopumā! Izveidojās dramatisks stāvoklis — gandrīz divu gadu smagais darbs varētu būt velts. Trīs sociāldemokrātu deputāti — Fricis Menders, Ansis Buševics un Ansis Rudevics — nolēma pārkāpt partijas disciplīnu un balsot par Satversmes pieņemšanu, lai arī bez pirmās daļas. Viņu trīs balsis 1921. gada 28. septembrī Satversmes pirmās daļas pirmajā lasījumā arī deva nelielu pārsvaru Satversmei (67 balsis). Tas 1922. gada 22. februārī ļāva Satversmi pieņemt arī galīgajā lasījumā.

Toties otro, noraidīto daļu, tagad var lasīt — īpaši, ņemot vērā turpmākos notikumus Latvijā, — kā aizrautīgu noveli. Tā paredzēja ordeņu atcelšanu, izņemot — par kaujas nopelniem, un aizliedza Latvijas pilsoņiem pieņemt citu valstu apbalvojumus. Turpmāk Latvijā tika izveidoti divi ordeņi par nemilitāriem nopelniem — Triju Zvaigžņu ordenis un Viestura ordenis, bet pašā okupācijas priekšvakarā Ulmanis pats bija izstrādājis metus jaunam ordenim, kas jau būtu bijis komisks — tā devīze būtu bijusi “Darba vīri strādā, neslinko”. Bija paredzēts atcelt nāvessodu, taču arī bez tā nāvessodu Latvijā piesprieda ļoti reti, tikai tiem, kas to bija neapšaubāmi pelnījuši, piemēram, leģendārajam bandītam un slepkavam Kaupēnam 1927. gadā; 1935. gadā tas pamatoti tika piespriests trim Latvijas pilsoņiem par spiegošanu PSRS labā, taču tobrīd jau diktators Ulmanis, kuru komunisti apsūdzēja briesmīgās ļaundarībās, viņus apžēloja, pat notiesāto Solomonu Murinu, kurš par to “pateicās”, pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā kļūdam par čekistu. Bija paredzēts ļoti svarīgs pants, kurš pasludināja privāto īpašumu par neaizskaramu, taču arī bez šī panta privātā manta bija tiesiski labi aizsargāta: pēc 1921. gada Ministru kabineta likuma to varēja atsavināt tikai ar tiesas lēmumu. Tā tas saglabājās līdz 15. maija režīmam, kad privāto mantu jau varēja atsavināt tikai ar Ministru kabineta lēmumu. Tā bija būtiska atkāpe no tiesiskuma, taču arī tā neieviesa Latvijā patvaļu, lai arī privātas mantas nacionalizācija — protams, ne jau konfiskācija — Ulmaņa

režīma gados nebija retums. Bija paredzēts ieviest valsts valodu — latviešu; tas patiešām būtu bijis ļoti vērtīgi; praksē latviešu valoda šo statusu tomēr ieguva, īpaši — pēc 15. maija. Parlamentārās demokrātijas posmā parlamenta (Satversmes sapulces un Saeimas) deputāti varēja runāt arī krievu un vācu valodā. Lai gan pirms 1918. gada minoritāšu lielākā daļa latviešu valodu nepārvaldīja, tomēr valodas nezināšana (līdz pat 1934. gadam) nav attaisnojama, jo Latvija bija nacionāla valsts. Šis apstāklis dažreiz pat tika dēvēts par Eiropas politisko brīnumu. Nepieņemtais 116. pants bija paredzējis etnisko minoritāšu tiesības uz eksteritoriālu kulturāli nacionālu autonomiju, kā arī nepieciešamību pieņemt likumu, kas noteiktu, kādas mazākumtautības Latvijā uzskatāmas par minoritāti un var baudīt tiesības uz autonomiju (tas patiešām būtu bijis vērtīgi, lai nejauktu katru etnisku grupu ar mazākumtautību). Arī bez Satversmes panta un attiecīga likuma piecas minoritātes — krievi, baltkrievi, ebreji, vācieši un poļi — baudīja kultūras autonomijas tiesības, gan ne tik plašas kā Igaunijā. Visu parlamentārās demokrātijas posmu, lai arī īsu, Latvija bija pilnīgi demokrātiska un liberāla valsts, kuras pilsoņiem bija nodrošinātas visas brīvības un tiesības.

Latvijas Satversme piederēja pie tā sauktajām stingrajām konstitūcijām — to varēja mainīt tikai ar parlamenta divu trešdaļu deputātu vairākuma gribu; tas bija pilnīgi pamatoti, jo nepieļāva biežas un pārejošu apstākļu diktētas izmaiņas: konstitūcijai ir jāiedveš stabilitātes izjūta. Satversme noteica, ka Latvija ir brīva, neatkarīga, demokrātiska republika, kurā vara pieder Latvijas tautai un kuras valsts iekārtas un starptautiskā statusa maiņu — tas ir, pievienošanos kādai citai valstij, atteikšanos no suverenitātes un tam līdzīgi — var izlemt tikai pati Latvijas tauta referendumā. Tas tika rupji pārkāpts pēc 1940. gada jūnija okupācijas, kad tā sauktā Tautas Saeima pieņēma antikonstitucionālu lēmumu par padomju varas pasludināšanu Latvijā un par tā dēvētās Padomju Latvijas iestāšanos Padomju Savienībā. Satversmes centrā bija parlamenta vara, taču Ministru kabinetam arī bija plašas tiesības: pēc 81. panta, pat izdot likumdošanas aktus parlamenta sesiju starpbrīžos. Valsts prezidents varēja atlaist Saeimu, taču šis prezidenta lēmums tūlīt bija jānodod tautas nobalsošanai: ja tauta atbalstītu parlamenta atlaišanu, tas tiktu uzskatīts par atlaistu, ja ne — tiktu atlaists prezidents. Nevienš Latvijas likumīgais prezidents — Čakste, Zemgals, Kviesis — nekad neatlaida parlamentu, pat Kviesis 30. gadu sākumā, kad viņa paša partija — LZS — izvērsa demagoģiskus uzbrukumus “nespējīgai” Saeimai: viņš labi zināja, ka tauta nav novērsusies no sava parlamenta.

Neilgi pēc Satversmes pieņemšanas — 1922. gada 9. jūnijā — tika pieņemts arī jauns Vēlēšanu likums, kurš pavēra ceļu jauna parlamenta — Saeimas vēlēšanām. To vēlēja uz trim gadiem visi republikas pilsoņi tiešās, proporcionālās un aizklātās vēlēšanās, taču arī jaunais Vēlēšanu likums neieviesa nekādu procentu barjeru pārstāvniecībai Saeimā — sīkpartijas turpināja plaukt un vairoties. Pieņemot Latvijas konstitūciju — Satversmi — un jaunu Vēlēšanu likumu, Satversmes sapulce bija sekmīgi izpildījusi savu vēsturisko uzdevumu, taču ļoti demokrātiskā Satversme un pārāk demokrātiskais Vēlēšanu likums lika politiķiem īstenot izveicīgu kompromisu mākslu, kam ne visi bija gatavi.

3.4. IEKŠPOLITISKĀ ATTĪSTĪBA PARLAMENTĀRĀS DEMOKRĀTIJAS LAIKĀ

Latvijas demokrātijas mūžs bija ļoti īss: tā gāja bojā 1934. gada 15. maija apvērsumā. Līdz ar to ir gandrīz neizbēgami — ja jau tās mūžs ir bijis tik īss — piedēvēt tai lielākus trūkumus, nekā tie patiešām bija. Par Veimāras Vāciju, kad to sagrāva Hitlers, kļuva pierasti teikt, ka tā ir bijusi demokrātija bez demokrātiem, republika bez republikāņiem, kuras vienīgie panākumi — tiesa, žilbinoši — esot bijusi māksla; visur citur — nelaimes. Vai Latvija arī bija demokrātija bez demokrātiem? Vai strukturālie, tiesiskie (konstitucionālie) un psiholoģiskie faktori nebija labvēlīgi liberālas demokrātijas ilgākam mūžam? Protams, sabiedrības sociālās struktūras jomā stāvoklis bija sarežģīts. Vairāk nekā 60 procentu valsts iedzīvotāju dzīvoja laukos; tas nebija labākais sākums liberālai demokrātijai, kam nepieciešama modernāka un plurālāka sabiedrība. Nākotne pierādīja, ka agrārās sabiedrības Austrumeiropā un Centrālajā Eiropā nebija tai gatavas: demokrātija izdzīvoja tikai vienā valstī — Čehoslovākijā, kurā vienīgajā — vai nejausi? — zemnieku skaits bija mazāks par 50 procentiem. Iedzīvotāju dzīves līmenis arī kopumā bija samērā zems, bet liberālā demokrātija nesalīdzināmi labāk funkcionē pārtikušās sabiedrībās ar plašu vidusšķiru, tur, kur tā arī bija cēlusies, — Vakareiropā. Neatkarīgā Latvijā pirmo reizi tika apvienoti visi etniskie latviešu novadi, kas nekad nebija administratīvi vienoti cara laikā (Latgale nepiederēja Baltijas guberņām), taču pārvarēt gadsimtiem ilgo sadalījumu un tā izraisītās sekas nebija viegli: vienota nācija vēl bija izveides procesā un reģionālās atšķirības — pārāk lielas. Demokrātiskai, politiskai

kultūrai tradīciju nebija, un demokrātija nebija iesakņojusies masu uzvedībā, domās, psiholoģijā; individuālistiska paļaušanās pašam uz sevi, kura ir liberālās demokrātijas sekmju būtisks priekšnoteikums, bija pavāji attīstīta. Daudzi vēlējās Satversmē (konstitūcijā) meklēt visu problēmu atrisinājumu, it kā valsts pamatlikums pats par sevi kaut vai vienā valstī spētu dot gandarījumu katram un novērst jebkuru nelaimi; kad tas nenotika, sāka cirkulēt Arveda Berga populārais teiciens: "Satversme neiet!" Šis pārspīlētās cerības nebija raksturīgas tikai Latvijai vien. Taču Latvijas jaunajai demokrātijai bija arī milzīgi panākumi, ko neredzēt var tikai aklais.

Labie gadi: 1922–1930

Galēji demokrātiskais Vēlēšanu likums pavēra ceļu uz parlamentu ne tikai visdažādākām un dīvainākām sīkpartijām; vēl vairāk — tas radīja citu nelaimi: vēlēšanu sarakstus. Katri 100 vēlētāji varēja reģistrēt sarakstu un izvirzīt kandidātus, šķita, ka Latvijas iedzīvotāji neko citu agrāk nebija darījuši, kā gaidījuši šo iespēju: 1922. gadā, Saeimas pirmajās vēlēšanās, startēja 88 saraksti; 1925. gadā otrajās — jau 141. Par laimi, ne katrs iekļuva parlamentā. 1928. gadā politiķiem nāca pirmā apskaidrība, tiesa — tikai daļēja: saraksti tika reģistrēti tikai tad, ja iemaksāja 1000 latu drošības naudu; ja saraksts neieguva nevienu vietu parlamentā — nauda bija zaudēta; tas atvēsināja tikai dažus: tajā pašā gadā, Saeimas trešajās vēlēšanās, piedalījās 120 saraksti (pēdējās, ceturtajās, 1931. gadā, — 103 saraksti). Lai cik odiozi arī būtu bijuši daudzie saraksti, tā tomēr nebija nāvējoša slimība. Lai gan parlaments bija politiski saskaldīts, valdības tika izveidotas un darbojās sekmīgi. Laika posmā no 1920. gada 1. maija, kad sanāca Satversmes sapulce un sākās istā parlamentārisma laiks Latvijā, līdz 1934. gada 15. maija vakaram, kad pulksten 19 un 52 minūtēs tika slēgta kārtējā Saeimas sēde — kā izrādījās, pēdējā — Latvijā darbojās 14 valdības, noteikti — ne maz, bet ne vairāk kā daudzās tālaika Eiropas valstīs: Austrumeiropā noteikti, arī Francijā (Latvijā nekad nebija valdību, kas darbotos tikai pāris nedēļu; demokrātijas dzimtenē Francijā bija). Valdību skaits būtu bijis mazāks, ja ne divu galveno partiju — LZS un LSDSP — politikas īpatnības. LZS bija konservatīva, pragmatiska un nacionāla partija, kas vadīja vai piedalījās lielākajā daļā valdību. Tieši tās pārstāvis Hugo Celmiņš 1928. gadā izveidoja valdību, kas darbojās gandrīz trīs gadus un apliecināja, ka ar saskaldītu parlamentu var būt sekmīga un stipra izpildvara (Celmiņš efektīgi izmantoja arī Satversmes 81. pantu, stiprinot valdības lemtānu spēju parlamenta

sesiju starplaikā), taču viņa valdība krita Ulmaņa intrigu dēļ — viņam nepatika Celmiņa panākumi, kas aizēnoja Ulmani pašu. Tieši Ulmaņa augošā varaskāre galu galā iznīcinās demokrātiju Latvijā un arī pašu LZS kā parlamentāru partiju. LZS arī bija partija, kas visvairāk pretojās Vēlēšanu likuma maiņai: tieši sīkpartijas un tā sauktie vieninieki (viens deputāts parlamentā) ļāva tai veikli manipulēt valdību križu gadījumos, “piepērkot” (dažreiz burtiski) sīkpartiju balsis. Tā nevēlējās mainīt likumu arī tāpēc, ka baidījās no LSDSP nostiprināšanās uz sīkpartiju rēķina; partijas egoisms bija lielāks par stabilas demokrātijas interesēm.

LSDSP arī nebija bez vainas. Tās lielāka nelaime nebija tā, ka partija nespētu sastādīt valdību; nelaime bija tā, ka partija negribēja valdīt. Marksistisko dogmu pārņemta, tā uzskatīja, ka Latvija vēl nav nobriedusi “demokrātiskam sociālismam” un tāpēc sociāldemokrātiem jābūt opozīcijā, kritizēja buržuāziju un gaidīja, kamēr nobriedīs sociālisma priekšnoteikumi. Katrās vēlēšanās tā saņēma arvien mazāk balsu, taču joprojām bija lielākā parlamentārā partija, bet, saņemusi kārtējo balsu samazinājumu, tās līderi pie sevis teica: varēja būt daudz sliktāk, mēs varējām arī vinnēt. Tad būtu jāastāda kabinets un jāvalda, un jārikojas atbilstoši realitātei, nevis dogmām, un to viņi nevēlējās. Tikai divreiz — 1923. gadā ļoti īsu brīdi, un 1926.–1928. gadā gadu un vienu mēnesi — partija bija valdībā, neko radikālu nepaveica, īstenoja pilsonisku politiku un baidījās — ja biežāk būs pozīcijā, no tās novērsīsies kreisās masas. Partijas iekšienē auga vēl kreisāka opozīcija, ļoti draudzīga Maskavas ārpolitikai (tā dēvētie maskavieši — Menders, Buševics, Lorencs), kura trīsdesmito gadu sākumā pārņēma varu partijā un pārvērtā to par pilsoņiem galīgi nepieņemamu kreisās demagoģijas sagrābtu organizāciju.

Un tomēr — Latvijas demokrātijas panākumi bija izcili. Reti kura teritorija — sākot ar 1915. gadu — bija tā cietusi karu gaitā kā Latvija, taču valsts ekonomiskā atdzimšana notika neredzēti strauji. Daudzas Eiropas valstis vēl mocījās ar nevaldāmu inflāciju, bet Latvija jau 1923. gadā ieviesa stabilu valūtu — latu, kas ātri kļuva par cienījamu valūtu ne tikai Latvijā. Milzīga pēc mēroga un sociālajām sekām agrārā reforma tika realizēta ātri un apņēmīgi, un to būtiski nekavēja partiju domstarpības. Neatslābstoša uzmanība tika veltīta kultūras atbalstam. Visā valstī kūšāja jauncelsmes darbs. Latvija kļuva par mierīgu zemi — neviens nopietns politisks satricinājums netika piedzīvots divdesmitajos gados, kad tie bija izplatīti ne tikai Austrumeiropā (piemēram, ģenerālstreiks Anglijā 1926. gadā); noziedzības līmenis nepār-

traukti samazinājās, pretēji kaimiņu Lietuvai, kur tas, īpaši trīsdesmitajos gados, auga. Politisko stabilitāti veicināja Latvijas Komunistiskās partijas pagrimums. Pēc drausmīgā Stučkas režīma terora tā zaudēja atbalstu Latvijas sabiedrības absolūtā vairākumā; daudzi komunisti bēga līdz Stučkam uz Padomju Krieviju, kur, izkalpojušies asiņainajā čekā un citās padomju institūcijās, gandrīz visi kaut cik pazīstamie komunisti ņēma galu Staļina lielajā terorā 1937.–1939. gadā. Latvijā komunistiskā partija bija aizliegta, jo tā ne tikai pilnīgi noliedza pilsonisko demokrātiju, bet noliedza arī valsts neatkarību un cīnījās par Latvijas pievienošanu Padomju Krievijai; tā bija galēji antinacionāla organizācija, Kominternes un padomju Krievijas vēstniecības Rīgā marionete, kuras iespējas izprovocēt Latvijā nopietnus nemierus, par “revolūciju” nemaz nerunājot, bija līdzīgas nullei.

Latvijas demokrātijai bija savas lielas un dižas personības. Tie nebija populistu vai tā dēvētie harismātiskie līderi, kuru ceļš visbiežāk veda uz diktatūrām. Tie bija solīdi, nosvērti, apdomīgi un kompromisiem gatavi politiķi — tādi, kādiem jābūt pilsoniskā demokrātijā, un Latvijas demokrātija bija tieši pilsoniska demokrātija. Pirmais noteikti bija Zigfrīds Anna Meierovics (1887–1925) — otrs izcilākais latviešu politiķis pēc Kārļa Ulmaņa, kurš pārstāvēja LZS. Viņš ne tikai bija — gandrīz bez pārtraukuma — Latvijas ārlietu ministrs no 1918. gada novembra līdz 1925. gada augustam, bet divreiz vadīja arī Ministru kabinetu. Meierovics nebaidījās no gudriem cilvēkiem sev līdzās, viņam nepiemita varaskāre. Viņa pāragrā traģiskā nāve autokatastrofā 1925. gada augustā bija milzīgs zaudējums jaunajai Latvijas demokrātijai, kura atstāja vēsturniekiem vilinošu jautājumu: kāds būtu Latvijas demokrātijas liktenis, ja Meierovics būtu dzīvs trīsdesmito gadu sākumā? Vai viņš spētu novērst 15. maiju? Taču viņš noteikti nebūtu spējīgs novērst, pat ja būtu dzīvs — 1939. gadā viņam būtu tikai 52 gadi —, Molotova–Ribentropa paktu un Latvijas iznīcināšanu.

Pēc nepilniem diviem gadiem, 1927. gada martā, Latvija piedzīvoja otru smagu zaudējumu: pāragri mira tautā mīlētais Valsts prezidents Jānis Čakste, Latvijas demokrātijas spilgtākais iemiesotājs, politiķis, kurš bija nenogurstoši audzinājis tautu uzticībā demokrātijai un brīvībai kā divām pilnīgi nesaraujamām vērtībām. Valstī valdīja pat apmulsums — kurš spēš aizpildīt tukšumu, kurš spēš cienīgi turpināt Čakstes iesākto? Pēc nogurdinošiem deviņiem vēlēšanu raundiem, kas ilga gandrīz divas nedēļas, Saeima beidzot desmitajā raundā par Valsts prezidentu ievēlēja kompromisa figūru no samērā nelielās Demokrātiskā centra partijas — Gustavu Zemgalu

(1871–1939), kurš bija vadījis vēsturisko Tautas padomes 1918. gada 18. novembra sēdi. Izrādījās, ka tā bija veiksmīga izvēle. Ievērojams sabiedrisks darbinieks, izcils advokāts un pārticis buržuā, Zemgals bija ļoti atbilstošs parlamentārai pilsoniskai demokrātijai: viņš bija satiecīgs, uz kompromisiem orientēts cilvēks, nelokāmi uzticīgs demokrātijai un tolerantajam principam “Latvija — Latvijas tautas valsts”, kuru viņš spēcīgi uzsvēra Latvijas neatkarības desmit gadu jubilejas svinību laikā 1928. gadā (būdams ļoti vienkāršs, nereti pat kautrīgs cilvēks, viņš gan vairs nebija pierunājams kandidēt otrreiz, 1930. gadā).

Viens no ievērojamākajiem demokrātijas laikmeta politiķiem bija arī Saeimas priekšsēdētājs 1925.–1934. gadā — sociāldemokrāts Pauls Kalniņš (1872–1945). Tāpat kā Zemgals, viņš pārstāvēja latviešu inteliģences vecāko — Jaunās strāvas un 1905. gada — paaudzi; tāpat kā Zemgals, viņš ar savu darbu bija iekarojis solidu un pārtikušu stāvokli sabiedrībā: viņš bija labs ārsts, kura sekmīgā prakse ļāva viņam jau Pirmā pasaules kara priekšvakarā uzbūvēt staltu māju Majoros, kur vēl nesen latviešu tikpat kā nebija. Savā partijā Kalniņš pārstāvēja mērenāko, labējāko spārnu, bija nemierā ar jau minēto tā dēvēto maskaviešu virzienu un vēlējās sociāldemokrātu arvien lielāku integrāciju Latvijas valsts politikā. Viņa nosvērtā darbība veicināja cieņas pieaugumu pret parlamentu.

Nemiera dīgli

Latvijas liberālajai demokrātijai diezgan ātri atradās ne tikai kritiķi un pretinieki, bet arī ienaidnieki. Viņu nemiera galvenais cēlonis bija priekšstats, ka demokrātijas politikā un kapitālisma ekonomikā ir par daudz, bet latviešu nacionālisma — par maz. Pirmā organizācija, kura nāca ar radikālām prasībām, bija Latvju Nacionālais klubs, kurš izveidojās 1922. gadā un apvienoja visdažādāko nokrāsu dēkaiņus, “nelaimes putnus” un šovinistus, kuri pieprasīja Satversmi nomainīt ar “latviskāku” konstitūciju, kura dramatiski samazinātu parlamenta nozīmi un tikpat dramatiski “pieaudzētu” Valsts prezidenta varu. Viņi bija radikāli antisemīti, pat rasisti: antisemitisms bija kluba centrālā raksturīgā īpašība, un viņu lozungs “Latvija — latviešiem” būtiski atšķīrās gan no tā, ko teica Meierovics 1921. gadā, gan no tā, kā šo lozungu nākotnē izpratis Ulmanis. Kategoriski noraidot sociāldemokrātiju, viņi centās ieviest Latvijā ielu politiku — sadursmes uz ielām ar sociāldemokrātiem, kuri savukārt, atbildot uz to, izveidoja savu aizsardzības organizā-

ciju — “Strādnieku Sargs un Sports” (SSS), kurai, tāpat kā nesalīdzināmi lielākai un spēcīgākai sociāldemokrātu organizācijai Veimāras Vācijā *Reichsbanner Schwarz – Rot – Gold*, nebija citu mērķu kā demokrātijas aizstāvēšana (un kura, tāpat kā Vācija, nespēs tos īstenot). Par laimi, Latvijā ielu cīņas neieviesās: pretēji Vācijai, Austrijai un mazākā mērā trīsdesmito gadu pirmajā pusē pat Francijai. 1923. gada 1. maijā kluba dauzoņas izraisīja diezgan lielas sadursmes ar sociāldemokrātiem Rīgā, Esplanādē; 1925. gadā viņi nogalināja ebreju izcelsmes strādnieku — sociāldemokrātu Aleksandru Masaku. Tas arī bija viss — klubs tika slēgts, un turpmākajos gados, līdz pat 1932. gadam, rasistiskās organizācijas piedzīvoja norietu; viņu sociālā bāze bija šaura, ietverot galvenokārt daļu studentu, pilsētu sīkpilsonību, dažus virsniekus, deklasētus elementus un tamlīdzīgi (visnepatīkamais bija tas, ka klubam atklāti simpatizēja armijas komandieris ģenerālis P. Radziņš, kurš bija pazīstams ar saviem galēji labējiem uzskatiem un amorālo dzīvesveidu; 1928. gadā viņš savu amatu zaudēja, un turpmāk šovinistiem armijā nebija būtiska iespaida).

Ielu politika Latvijā neieviesās arī tāpēc, ka 1919. gada beigās, bēgot līdzī Bermonta bandu atliekām, Latviju atstāja visdēkainākā un noziedzīgākā sabiedrības daļa — vācu un krievu baltgvardi, algotņi, melnsimtnieki, bandīti, pat vairāki tūkstoši vācbaltieši, kuri bija neatkarīgās Latvijas ienaidnieki. Šie tā dēvētie baltikumieši, kuri bija karojuši Baltijā 1918.–1919. gadā, Veimāras Vācijā pārstāvēja visnesamierināmākos demokrātijas ienaidniekus, daudzi pievienojās Hitlera nacistiem.* Viņi noteikti būtu papildinājuši demokrātijas radikālo, uz vardarbību noskaņoto ienaidnieku rindas Latvijā, bet tas mūsu valstij gāja secen.

1925. gadā Latvijas demokrātiju jau kritizēja nesalīdzināmi nopietnāka personība nekā kluba dauzoņas — pats Kārlis Ulmanis. Šajā gadā viņš

* Slavenākais no viņiem bija Rīgā dzimušais Maksis Ervīns fon Šeibners-Rihters, kurš Pirmā pasaules kara gados bija ķeizariskās Vācijas diplomātiskajā un militārajā dienestā Turcijā kā Vācijas vicekonsuls Erzerumā un vācu–turku ekspedīcijas korpusa virsnieks. Viņš bija turku īstenotā armēņu genocīda liecinieks un atbalstītājs. Pēc kara viņš atgriezās Baltijā, tad atstāja to 1919. gada nogalē un nonāca Minhenē, kur 1920. gada rudenī iestājās nacistu partijā. Viņš kļuva ļoti tuvs Ādofam Hitleram un informēja nākamo fireru par armēņu genocīdu, veicinot Hitlerā priekšstatu, ka masu slepkavības var tikt nesodītas (1939. gada 22. augustā, uzbrukuma priekšvakarā, Hitlers, runājot par gaidāmo genocīdu Polijā, izteicās, ka šobrīd neviens neatceras armēņu iznīcināšanu). 1923. gada novembrī Šeibners-Rihters bija viens no galvenajiem alus puča organizētājiem Minhenē un 9. novembrī sadursmē ar policiju tika nogalināts, taču paspēja, iespējams, izglābt Hitlera dzīvību, nogrūžot viņu zemē un pasargājot no lodes.

startēja Valsts prezidenta vēlēšanās ar lozungu "Latvija — latviešiem". Atkal jāuzsver: viņš ar to nedomāja Nacionālā kluba rasismu; nē — viņš domāja valsts privilēģijas, atbalstu — ekonomiski, sociāli, politiski — tieši latviešiem, un tā jau bija atkāpšanās no viņa paša cēlajiem vārdiem 18. novembrī — visas tautības bez izšķirības baudīs Latvijā vienlīdzīgas tiesības. Ulmanis vēlēšanās zaudēja Čakstem, bet idejisks precedents bija radies. Nemieru ar liberālo demokrātiju sāka ietekmēt citu valstu paraugs. Pirmā, kur demokrātija sabruka, bija Itālija 1922. gadā; fašisms vilināja Nacionālā kluba huligānus, bet — vēl ne nopietnus politiskus spēkus Latvijā. Taču 1926. gadā, nepilna pusgada laikā, demokrātija tika iznīcināta divās Latvijas kaimiņvalstīs: Polijā — maijā; Lietuvā — decembrī. Tiesa, šī fakta iespaidu uz Latviju nevajadzētu pārspīlēt — abas bija nabadzīgas, atpalikušas un latviešu vairākuma uztverē vēl atpalikušākas valstis, nekā tās bija īstenībā, taču nevajadzētu arī ignorēt. 1927. gadā jau nevis Ulmanis viens, bet LZS akadēmiskā sekcija — partijas "smadzenes" — aicināja pamatīgi reformēt Satversmi, kas esot par daudz demokrātiska un par maz "latviska un zemnieciska". 1928.–1930. gadā pulcējās trīs jauni un pietiekami iespaidīgi kritiķi, tie bija: Ādolfs Klīve, Arveds Bergs, Edvarts Virza. Ā. Klīve bija LZS frakcijas vadītājs parlamentā un spilgti pārstāvēja tos, kuriem "Satversme sāka neiet" tad, kad politiskā veiksme novērsās no viņiem pašiem: 1928. gadā viņš zaudēja vēlēšanās, neiekļuva Saeimā un kļuva par demokrātijas kritiķi. Klīve sāka prasīt minoritāšu tiesību ierobežošanu, īpaši ekonomikā, un aicināja izveidot pret tām latviešu "saimniecisko fronti". Tā bija kārtējā liecība par antidemokrātisko tendenču pieaugumu LZS, tas bija nopietni, bet — vēl ne dramatiski: Klīve nebija populārākais Latvijas politiķis. Idejiski bīstamāka bija Berga novēršanās no Satversmes ideāliem: viņš bija viens no Latvijas visizcilākajiem publicistiem — aptuveni 1000(!) rakstu laikā līdz 1934. gadam, kurus lasīja ne tikai viņa partijas līdzjutēji. Virza savukārt bija ne tikai viens no lielākajiem latviešu rakstniekiem, bet arī aktīvs LZS biedrs. Viņa indīgie uzbrukumi demokrātijai nebija savtīgu politisku vai materiālu interešu vadīti kā Bergam vai Klīvem; tie bija pilnīgi ideālistiski: viņš ienīda demokrātiju, uzskatīdams to par plebejisku, un ilgojās pēc monarhistiskas vienvaldības. Virza bija viņam tik mīļās Francijas veco reakcionāru epigonis, un tieši viņš sāka attēlot Latvijas demokrātiju kā pretīgu, estētiski riebīgu, "simtgālvainu (deputātu skaits Saeimā — *aut.*) pūķi". Tomēr, par spīti kritikai, Latvijas demokrātija plauka līdz pat Pasaules ekonomiskās krīzes iespaيدا sākumam.

Demokrātijas pēdējais cēliens

Pasaules ekonomiskā krīze Eiropu skāra 1930. gadā, kad tās ietekme bija manāma arī Latvijā, ne tikai saimniecībā, bet arī politikā, dodot otro un spēcīgo elpu demokrātijas ienaidniekiem. Tie, kuri iepriekšējos gados bija vēlējušies demokrātijas ierobežošanu un liberālās Satversmes maiņu savu šovinstisko uzskatu dēļ, tagad atdzima Latvju Nacionālā kluba enerģiskā mantinieka — rasistiskās organizācijas “Ugunskrusts” (“Pērkoņkrusts”) — veidolā; tā tika nodibināta 1932. gada janvārī, un to vadīja bijušais kluba aktīvists Gustavs Celmiņš, studentu korporācijas “Selonija” filistrs. “Ugunskrusts” vēlējās pārvarēt kluba sociālo šaurību un apvienot ap šovinstiskiem un pat atklāti rasistiskiem lozungiem ne tikai studentus, pilsētu sīkpilsonību, bet arī strādniekus un pat zemniekus. Tam bija nepieciešama parlamentāras demokrātijas nomaiņa ar prezidentālu valsti, faktiski — prezidenta diktatūru, taču tā galvenā iezīme bija ekstrēms antisemitisms: “Pacelsim zobenu un iznīcināsim šīs zemes lāstu — žīdus,” aicināja pērkoņkrustietis dzejnieks Leonīds Breikšs; šādas prasības jau iezīmēja — garīgi — gatavību iznīcināt ebrejus. Lai arī organizācija tika slēgta, tā atdzima ar citiem nosaukumiem un varēja paļauties uz atbalstu krīzes novārdzinātajā sabiedrībā.

Šovinisms pieauga arī pietiekami solidās pilsoniskās partijās; piemēram, Demokrātiskais centrs — G. Zemgala partija (tiesa, nekad — viņš pats) — 1934. gada martā pieprasīja nomainīt principu “Latvija — Latvijas tautas valsts” ar principu “Latvija — latviešiem”, bet tās partijas, kas nebija gatavas Satversmes maiņai, tika nosodītas par pāriešanu “žīdu un vācu kalpībā”. Daudzas ievērojamas, pat vēsturiskas personības, kas bija stāvējušas pie Latvijas demokrātijas šūpuļa, tagad padevās pret demokrātiju vērsto noskaņojumu vilnim un pašas to vairoja: rakstnieks Kārlis Skalbe un Miķelis Valters bija viņu vidū. Visbīstamākās tendences auga Latvijas lielākajā partijā — Latviešu Zemnieku savienībā, kuras biedri prasīja “zemnieku valdību” — valdību tikai zemnieku labā, nevis demokrātisku valdību. Ja demokrātija nevar apmierināt viņu intereses un aizspriedumus, tad labāk lai tās nav vispār. Gan liela partijas daļa, gan jo īpaši aizsargi arvien radikālāk vēlējās pilnīgi likvidēt demokrātiju. Aizsargu organizācija, kas bija izveidota 1919. gada martā un tobrīd pildīja ļoti būtiskas iekšējās drošības funkcijas, bija zaudējusi savu valstisko nozīmi. Iekšēji Latvija bija droša, un policija ļoti sekmīgi tika galā ar visiem uzdevumiem; vairs nebija attaisnojuma vairāku desmitu tūkstošu lielās organizācijas pastāvēšanai, kurai nebija ārējās drošības nosargāšanas mērķu. Neieauguši liberālā demokrātijā, aizsargi arvien

aktivāk saka prasīt, lai Ulmanis organizētu "maršu uz Rīgu", tāpat kā Musolini — uz Romu 1922. gadā. Taču uzmanīgais Ulmanis vēl nogaidīja.

Lai arī uzbrukumi demokrātijai auga, Latvija tomēr bija nesalīdzināmi mierīgāka nekā daudzas vecās demokrātijas valstis pat ekonomiskās krīzes gados. Vācijā ne tikai sabruka demokrātija, bet pie varas nāca tās briesmīgākais ienaidnieks — nacisms; Austrijā demokrātija aizgāja bojā asiņainā pilsoņu karā; tuvu tam bija Francija, vismaz — Parīze, kur 1934. gada 6. februāra ielu kaujās bija 15 nogalināto un 1000 ievainoto. Latvijā nekas tamlīdzīgs nenotika. Ekonomisku nelaimju smagākais gads bija 1932. gads, bet pat tobrīd valstī nebija politisku nemieru, pat ne kaut cik ievērojamu streiku. Nedz komunisti, nedz pārkonkrustieši nebija spējīgi izraisīt kaut cik nopietnus satricinājumus, par citām grupelēm nemaz nerunājot. Valdības funkcionēja normāli, un to vidējais mūžs bija pat garāks nekā divdesmito gadu sākumā. 1933. gada beigās jau kļuva redzams, ka sākas iziešana no krīzes, lēna, sāpīga, bet tomēr — atveseļošanās. Taču tieši pēdējās stundas pirms rītausmas ir pašas tumšākās. Tobrīd Kārlis Ulmanis jau bija izšķīries iznīcināt demokrātiju. Par apvērsumu, iespējams, Latvijā sapņoja arī vēl kāds cits; īstenot to spēja tikai aukstasinīgais un veiklais Ulmanis. Demokrātiju Latvijā iznīcināja nevis neatrisināmi politiski vai ekonomiski konflikti vai bezizejas situācijas, bet gan tās ievērojamākā politiķa nodevība pret 18. novembra ideāliem un vairāku citu politiķu gatavība viņam sekot vai negatavība — glēvuma, nezināšanas vai muļķības dēļ — viņu apturēt.

1931. gada Saeimas vēlēšanas pierādīja, ka Ulmaņa zvaigzne bija sākusī rietēt; viņš, protams, tika ievēlēts Saeimā, bet nevienā apgabalā — kā pirmais, kaut arī viņš, partijas priekšsēdis, visos sarakstos bija pirmais. 1934. gada vēlēšanas solījās būt vēl smagākas un varbūt pat pēdējās. Kas atliktu dzīvē bez politikas? Nekā! 1933. gadā vairs nevarēja vilcināties. Izeja no ekonomiskās krīzes jau bija tuvu, līdz ar to zustu iespēja demagoģiski pārmest Saeimai un "partiju režīmam" valsts novešanu "postā". Bija jārikojas, un, vēlākais, 1933. gada augustā, viņš izšķīrās par apvērsuma gatavošanas sākumu. Lai piesegtu sazvērniecisko darbību un novērstu partiju uzmanību, viņš spēra ļoti veiklu soli. Viņš nebija izrādījis interesi par Satversmes reformu tad, kad to jau prasīja Bergs, "Ugunskrusts", daudzi viņa paša partijā. Tagad, izšķīries par apvērsumu, Ulmanis pēkšņi izrikoja savu tuvāko līdzgaitnieku partijā — jauno un ambiciozo Alfrēdu Bērziņu 1933. gada augusta beigās Saeimas ārkārtas sēdē pieprasīt, lai sāktu gatavot radikālu reformu. Sākās izrāde, kuras saturu un cinisko zemtekstu nesaprata pat LZS lideru absolū-

tais vairākums, nemaz nerunājot par citām partijām. Steidzīgi tika sakompilēts Satversmes reformas projekts, burtiski norakstot visodiozākos pārkoņkrustiešu un Arveda Berga aprindu projektus, par kuriem līdz šim Ulmanis nebija izrādījis nekādu interesi; viņš pat nebija apmeklējis bergistu un pārkoņkrustiešu lielo saietu 1932. gadā Latviešu biedrības namā, kurā šie odiozie projekti tika apspriesti. Tagad toties tie noderēja par pamatu tam, ko LZS iesniedza Saeimā 1933. gada 3. novembrī.

Te nebija runas par saprātīgu Satversmes reformu, bet gan par apzināti ekstrēmu, izaicinošu projektu ar mērķi panākt, lai Saeima to noraida vai akceptē tikai daļēji, un tad izmantot šo noraidījumu apvērsuma attaisnojumam. Tas, ka iesniegto projektu Saeima nemūžam nepieņems pilnībā, bija skaidrs no pirmās dienas. Projekts paredzēja grozīt Satversmes 19 pantus un parlamentāras valsts vietā ieviest pat ne prezidenta republiku, bet prezidentālu diktatūru. Kurš parlaments sev parakstītu nāves spriedumu? Bija paredzēts samazināt parlamentu gan skaitliski — 100 deputātu vietā būtu tikai 50, gan radikāli mazināt tā varu. Turpmāk vara būtu visas tautas uz pieciem gadiem vēlēta (tiesa, vēlētu tikai tie, kas būtu sasnieguši 25 gadu vecumu — vēl viens demokrātijas ierobežojums) Valsts prezidenta rokās, kurš varētu gan atlaist Saeimu, kad vien vēlētos, un neuzņemtos par to nekādu atbildību, gan iecelt un atcelt ne tikai ministrus, bet pat visu Ministru kabinetu. Saņemot šo apzināti provokatīvo projektu, Saeimai tas bija jāizskata — cita ceļa nebija, un sākās liela jezga ap t. s. Satversmes reformu jeb — kā to atzinis mūsu lielais vēsturnieks Edgars Dunsdorfs — Ulmaņa rūpīgi režisēta izrāde, kuras trokšņa piesegā ar apbrīnojamu aukstasinību tika gatavots apvērsums un demokrātijas pilnīga iznīcināšana.

Lai nodrošinātu sekmīgāku apvērsuma gatavošanu un īstenošanu, Ulmanim bija jāgāž pastāvošā Ādolfa Bļodnieka valdība un jāklūst par Ministru prezidentu — apvērsumu būtu daudz vieglāk īstenot, ja viņa rokās būtu visi varas groži. Bļodnieka valdības gāšanā un Ulmaņa kļūšanā par pēdējo legālo Latvijas Ministru prezidentu nožēlojama, lai arī ne izšķirošā, bija parlamenta lielākas partijas — LSDSP — loma. Galīgi sapinusies savās kreisajās dogmās, pilnīgi “maskaviešu” Mendera un Buševica rokās, tā raka kapu pati sev, neapzinoties, ka arī Latvijas demokrātijai. Kad 1934. gada marta sākumā Ulmanis izšķīrās par Bļodnieka gāšanu, sociāldemokrāti to atbalstīja ar neapraktāmu tuvredzību: Bļodnieks viņiem bija reakcijas iemiesotājs, lai arī faktiski tā bija mērena, demokrātijai pilnīgi uzticama un diezgan sakarīga pilsoniska valdība. Sociāldemokrātiem čakli piepalīdzot, Bļodnieks

krita marta sākumā. Tagad būtu bijis laiks LSDSP apliecināt darbos to, par ko tā nemitīgi runāja, — nosargāt demokrātiju pret “fašismu”. Būtu jāņem vara vai vismaz jācenšas to ņemt. Būdami lielākā frakcija parlamentā, viņi saņēma Valsts prezidenta A. Kvieša piedāvājumu veidot valdību, bet tā nobijās no atbildības, no nepieciešamības ko darīt praktiski, nevis tikai trokšņot, ka izvirzīja saviem eventuālajiem koalīcijas partneriem tik radikāli kreisas, pat absurdas prasības, ko nebūtu bijis iespējams īstenot nevienā valstī, pat Skandināvijā, kur sociāldemokrāti jau dalīja varu vai valdīja; no partijas novērsās visi, un tas kreisajiem demagogiem partijas vadībā arī bija vajadzīgs. Viņi saglabāja ideoloģisko tīrību, nesasmērējoties sadarbībā ar “buržuāziju”, bet varas groži 16. martā nonāca Ulmaņa rokās, — viņš to bija vēlējies, un sociāldemokrāti to pat nebija mēģinājuši apgrūtināt. Tagad apvērsuma gatavošana ritēja raitāk. Tika atlaisti kritiski svarīgo iestāžu — Rīgas garnizona (armija) un Politiskās policijas vadītāji, kuriem Ulmanis neuzticējās un kuri nebija apvērsuma gatavotāju rindās. Ģenerāļa Gopera vietā Rīgas garnizonā nāca sazvērnieks ģenerālis K. Berķis; V. Ozoliņa vietā Politiskajā policijā — cits sazvērnieks Jānis Fridrihsons. Saeimā pa to laiku ritēja pilnīgi tukšas debates par Satversmes reformu, un Saeima patiešām to sāka reformēt. 1934. gada 4. un 8. maijā pirmajā un otrajā lasījumā tika nolemts ieviest visas tautas vēlētu Valsts prezidenta institūciju uz pieciem gadiem, protams, bez tiesībām patvaļīgi atlaist Saeimu, un būtiski palielināt Ministru prezidenta varu. Trešais, galīgais lasījums un Satversmes reformas pieņemšana bija paredzēta 18. maija sēdē, kura nekad nepienāca. Sociāldemokrāti savukārt kā mēnessērdzīgi ne tikai aktīvi ņēmās ap reformu, bet pat sāka privātas un slepenas konsultācijas ar Ulmani, solot viņam pilnīgu atbalstu Vēlēšanu likuma izmaiņām un gatavību ļoti drastiski — varbūt pat paceļot latīņu pāri pār pieciem procentiem iekļūšanai Saeimā — ierobežot mazo partiju jezgu. Tas liecināja, ka Satversmi un Vēlēšanu likumu patiešām varēja reformēt demokrātijas stiprināšanas labā, taču Ulmanim tas nepavisam nebija vajadzīgs. Viņš veikli kurināja baumas par it kā gaidāmo pērkonkrustiešu vai tā dēvēto leģionāru gatavoto apvērsumu, ko vadītu dēkains, šovinstiskais atvaļinātais virsnieks, pulkvedis Voldemārs Ozols, kurš tobrīd dzīvoja trimdā Igaunijā. Nekas nebija gaidāms, un, pat ja būtu, Ulmanis to viegli novērstu ar visu savu Ministru prezidenta varu. Šīs baumas tomēr vēl vairāk novērsa uzmanību no istā apvērsuma gatavošanas.

15. maija vēlā stundā, pulksten 23, sākās sazvērnieku darbības izšķirošais cēliens — aizsargi un armijas daļas ieņēma valsts centrālās iestādes;

sākās plaši aresti. Kad pēc dažām stundām slepenpolicisti ieradās Paula Kalniņa mājās Mežaparkā, viņa dēls deputāts Bruno Kalniņš tajā brīdī rakstīja kārtējo Vēlēšanu likuma izmaiņu projektu! Ar legāli iegādāto revolveri viņš demonstratīvi izšāva gaisā — vienīgais šāviens, Latvijas demokrātijai ejot bojā, un padevās policistiem. Pāris stundu laikā viss bija garām — sazvērnieki apbrīnojami viegli bija sagrābuši varu, un pulksten divos no rīta, 16. maijā, Ulmanis iztraucēja Valsts prezidentu Kviesi pilī, kad tur vēl notika kāršu partija, kurā piedalījās arī bijušais Valsts prezidents Zemgals. Ulmanis informēja Valsts prezidentu par notikušo; pēc Satversmes Kviesim bija jāaizstāv demokrātija visiem spēkiem. Pat bez mazākā formālā protesta viņš akceptēja apvērsumu, nododot demokrātiju. Nekas nebija apdraudējis Latviju tobrīd, lai attaisnotu demokrātijas nogalināšanu. Nevis iekšpolitiskā vai ekonomiskā krīze veicināja apvērsumu; gluži otrādi — tuvā izeja no ekonomiskās krīzes, kura liegtu Ulmanim apsūdzēt demokrātiju nevarībā. Ārpolitiski Latvija nebija vairāk apdraudēta kā pirms gada un nebūs drošāka pat pēc 15. maija — to apliecinās Molotova–Ribentropa pakts 1939. gadā. Latvijas drošību un pat tās likteni lēma Maskava un Berlīne, un demokrātijas iznīcināšana tirānu lēmumus neiespaidoja.

3.5. POLITISKĀ SISTĒMA UN IDEOLOĢIJA

15. MAIJA LATVIJĀ

Valsts apvērsuma priekšnoteikumi, sagatavošana un norise

Starpkaru periodam raksturīgā attīstības pamattendence — no demokrātijas uz diktatūru — skāra daudzas Eiropas valstis. Cīņā ar diktatūrām Eiropas līmenī demokrātija un tiesiska valsts pakāpeniski cieta neveiksmi. 30. gadu nogalē no 29 Eiropas valstīm vairs tikai 12 valstīs pastāvēja demokrātiskā iekārta. Notikumu norise Latvijā organiski iekļāvās Eiropas politiskās attīstības kontekstā. Latvija uz autoritārisma ceļa nostājās 1934. gada pavasarī — pēdējā no Baltijas valstīm. Naktī no 15. uz 16. maiju Ministru prezidents K. Ulmanis kopā ar saviem līdzgaitniekiem izdarīja valsts apvērsumu, kas neapšaubāmi bija Latvijas parlamentāri demokrātiskās iekārtas vājuma izpausme. Demokrātiju Latvijā iznīcināja politiķis, kam bija izšķiroša nozīme valsts tapšanā un izveidē.

Nemot vērā konkrētos sabiedriskos apstākļus, Latvijā iedibinātā demo-

krātija bija pārlietu plaša. Latvijas iedzīvotāji nebija pietiekami sagatavoti valsts pārvaldīšanai parlamentārisma apstākļos, nezināja demokrātijas tradīcijas un neuztvēra demokrātiju kā vērtību pašu par sevi. Liberālais vēlēšanu likums pavēra ceļu uz Saeimu daudzām sīkām partijām, kuru loma parlamentā bija izteikti destruktīva. Nepietiekami integrēti Latvijas politiskajā sistēmā izrādījās sociāldemokrāti, kuri Saeimā vienmēr veidoja pašu lielāko frakciju. Priekšplānā viņi bieži izvirzīja nevis valsts, bet gan partijas specifiskās intereses. Viņi reti iesaistījās koalīcijās, tas ievērojami sašaurināja iespējas saformēt stabilas un darboties spējīgas valdības. Sociāldemokrāti un pilsoniskās partijas izjuta savstarpēju neuzticību. Daudzi pilsonisko partiju pārstāvji uzskatīja, ka sociāldemokrātu uzticība marksismam ir lielāka nekā viņu lojalitāte Latvijai. Paši sociāldemokrāti cieta no kreisā radikālisma, kas bija objektīvs pamats viņu iespējamai sadarbībai ar komunistiem.

Latvijā trūka demokrātiskai iekārtai īsti piemērotas un atbilstošas sociālās struktūras — latviešu vidusslānis bija vājš, bet zemniecība aktīvi neatbalstīja demokrātiju. Normālu parlamentārās demokrātijas funkcionēšanu stipri apgrūtināja arī ilgstošas ekonomiskās stabilitātes trūkums. Šis faktors īpaši svarīgu nozīmi ieguva 30. gadu sākumā, kad izcēlās pasaules ekonomiskā krīze, kas pastiprināja latviešu sabiedrībā noslieci pret demokrātiju par labu diktatoriskam režīmam. Ekonomiskajās grūtībās nokļuvušie sabiedrības slāņi cerēja, ka “stipra vara” nodrošinās tiem pastāvīgu un augošu valsts atbalstu. Valstī aktivizējās arī dažādu novirzienu politiskie ekstrēmisti. Avoti liecina, ka K. Ulmani un viņa līdzgaitniekus īpaši satrauca antisemitiskas aģitācijas izvērsšana Latvijā un nacionālsociālisma ideju izplatība vācbaltiešu vidū, kas bija vērojama pēc Ādolfa Hitlera nākšanas pie varas Vācijā.

Parlamentārās demokrātijas neveiksme Latvijā bija cieši saistīta ar atbilstošas politiskās kultūras trūkumu. Daudzi latviešu politiķi kā personības veidojās Krievijas impērijā, kurā politiskās dzīves demokrātiskās tradīcijas bija ilgušas tikai nedaudzus mēnešus 1905. un 1917. gadā. Krievijā valdošās politiskās beztiesības izraisītā politiskās apziņas deformācija netika pilnīgi pārvarēta arī Latvijas parlamentārās demokrātijas gados. Latviešu politiķu vairākums joprojām domāja autoritārās vai kreisi radikālās kategorijās.

Ļoti svarīgs demokrātijas vājuma un arī 15. maija apvērsuma cēlonis bija Latvijas politiskās elites negatavība demokrātijai un vairāku vadošo politiķu lielās personiskās ambīcijas. Izšķiroša loma šajā ziņā bija K. Ulmanim, viņa rakstura īpašībām — pārliecībai, ka zina, kā uzlabot situāciju valstī, noslieci uz autoritārismu un varaskārei. Viņš nespēja sevi iedomāties

ārpus politikas un varas. Taču jau 1931. gada Saeimas vēlēšanas liecināja, ka Ulmaņa zvaigzne bija sākusi rietēt. Viņa atbalstītāju skaits bija jūtami sarucis. Ulmanis baidījās, ka nākamajās vēlēšanās, kas bija paredzētas 1934. gada oktobrī, viņš varētu piedzīvot pilnīgu neveiksmi.

1934. gada pavasarī Latvijā bija izveidojusies savdabīga situācija. Puča organizēšanas iespējas apsvēra vairāki politiskie spēki. Nelikumīgā ceļā valsts varu sapņoja sagrābt galēji labēji orientētā Lāčplēša Kara ordeņa kavalieru un brīvības cīnītāju biedrība "Leģions". Doma par apvērsumu bija populāra arī radikāli nacionālās apvienības "Pērkoņkrusts" ierindas biedru vidū, bet organizācijas vadība šo ideju neatbalstīja un neorientējās uz bruņotu cīņu. Ne leģionāriem, kuru kaujas grupas bija mazskaitliskas, ne pērkoņkrustiešiem, ja viņi to gribētu, nebija nekādu izredžu sekmīgi sagatavot un īstenot apvērsumu. Latvijas politiskā policija uzmanīja un pilnībā kontrolēja viņu darbību un aktivitātes. Toreizējos vēsturiskajos apstākļos Latvija bija alternatīvas priekšā: demokrātija vai galējo ekstrēmistu apvērsums. Līdz ar to 15. maija apvērsums nebija preventīvs pasākums, bet gan prettiesisks akts, kas apzināti bija vērsts pret Latvijas demokrātiju.

Lietpratīgi izmantojot savas personības harismu un organizatora talantu, K. Ulmanis spēja profesionāli sagatavot iecerēto apvērsumu. Priekšdarbi tika sākti 1933. gada vasaras nogalē. Galvenie viņa palīgi savvērestības agrīnajā posmā bija vēlākie ministri Vilhelms Munters, Alfrēds Bērziņš un Bernhards Einbergs. Savvērnieku pirmais uzdevums bija gāzt pie varas esošo Ādolfu Bļodnieka valdību un nodrošināt, lai K. Ulmanis kļūtu par Ministru prezidentu, ko izdevās panākt 1934. gada martā. Ne mazāk svarīgi apvērsuma gatavotājiem bija iegūt armijas atbalstu. No ievērojamākajām Latvijas militārpersonām puča organizēšanā pakāpeniski iesaistījās Hugo Rozenšteins (viņš izstrādāja apvērsuma norises militāri operatīvo plānu), Krišjānis Berķis, kas 12. aprīlī tika iecelts par Rīgas garnizona priekšnieku un Vidzemes divīzijas komandieri, kā arī Mārtiņš Hartmanis un Jānis Balodis. Apvērsuma priekšvakarā savvērniekiem pieslējās iekšlietu ministrs Vilis Gulbis, bet viņiem lojālais Jānis Fridrihsons kļuva par Politiskās policijas priekšnieku.

Gatavošanos apvērsumam pavadīja trokšņaina kampaņa par Satversmes reformas nepieciešamību. Pēc K. Ulmaņa priekšlikuma Latviešu Zemnieku savienība 1933. gada novembrī iesniedza Saeimā Satversmes grozījumu projektu, kurā bija paredzēta pāreja no parlamentārās uz prezidentālu republiku. 1934. gada 8. maijā Saeima pieņēma šo projektu otrajā lasījumā, neatbalstot

vienīgi dažas normas, piemēram, visas tautas vēlēja prezidenta tiesības atlaist parlamentu bez tautas nobalsošanas pirms tā pilnvaru beigšanās. Līdz ar to netika akceptēta iecere radikāli pārveidot varas mehānismu, jo Saeima joprojām paliktu noteicošā valsts varas struktūra. Ministru prezidentam K. Ulmanim, kuru Satversmes reforma vispār nopietni neinteresēja, radās iegansts izdarīt plānoto valsts apvērsumu. Ulmanis arī baidījās, ka Saeima drīzumā varētu pieprasīt viņa demisiju.

15. maija apvērsuma īstenošanā tika iesaistītas nelielas armijas, aizsargu un policijas vienības, kuras Rīgā ieņēma svarīgākās iestādes un okupēja sociāldemokrātu mītnes. Ar atpakaļejošu datumu 16. maija rītā tika izsludināts kara (izņēmuma) stāvoklis. Tas bija neveikls mēģinājums piešķirt nelikumīgai akcijai šķietami tiesisku formu. Puča laikā nenotika neviena asiņaina sadursme. Novērtējot situāciju, vācu sūtnis Latvijā Georgs Martiuss atzina, ka "atskanēja daži šāvieni, bet nebija ievainoto". Sabiedrība nerīkoja protesta akcijas, izturējās vienaldzīgi vai atbalstīja notikušās pārmaiņas. K. Ulmaņa politiskie pretinieki neizrādīja nekādu pretestību. Sociāldemokrātu līderi, kā arī personas, no kurām baidījās topošais režīms, tika arestēti. Pēc apvērsuma Latvijā pavisam apcietināja aptuveni 2000 cilvēku. Lielākā daļa no viņiem drīz tika atbrīvoti. Aizturēšanas ilgākais laiks nepārsniedza vienu gadu.

Līdz ar apvērsumu tika pārtraukts demokrātiskās tradīcijas nostiprināšanās process Latvijas sabiedrībā. Satversmes darbība bija paralizēta, bet solījumi izstrādāt jaunu valsts pamatlikumu palika neizpildīti. Latvijas iedzīvotāji zaudēja Saeimu un politiski atbildīgu valdību, kā arī politiskās partijas un iespēju kaut netieši piedalīties savas valsts likteņa lemlēmšanā. Visu atbildību par Latvijas valsts dzīvi uzņēmās K. Ulmanis. Tas reizē bija gan pārdrošs solis, jo neveiksmes gadījumā viņu gaidītu ilgi gadi cietumā, gan arī milzīga politiska un vēsturiska kļūda. Viņa politiskajā biogrāfijā sākās periods, kas, daudzu laikabiedru un vēsturnieku skatījumā, stipri mazināja viņa politika prestižu. Lai gan Ulmanis ne tuvu nebija tik valdonīgs un nežēlīgs valsts vadītājs kā Josifs Staļins, Ādolfs Hitlers vai Benito Musolīni, tomēr, rakstot par viņu, arī bieži tiek lietots negatīvais apzīmējums "diktators".

Varas sistēma

Balstoties uz izsludinātā kara (izņēmuma) stāvokļa noteikumiem, K. Ulmanis iedibināja režīmu, kuru nereti dēvē par "15. maija Latviju" un vēstures literatūrā parasti apzīmē ar aptverošu, bet ne ar akadēmiski precīzu

terminu "autoritārs", kas vācu valodā sarakstītajos darbos šad tad tiek aizstāts ar jēdzienu *Ein-Mann-Herrschaft*. Ņemot vērā, uz kādiem sociāliem un politiskiem spēkiem šis autoritārais režīms balstījās, ir iespējams to dēvēt par nacionāli konservatīvu diktatūru. Ja paturam prātā, kādi pārkārtojumi tika veikti 15. maija Latvijā (piemēram, kameru izveide) un kāda bija to iecerētā ievirze, varam runāt par korporatīvi autoritāru vai pat par autoritāro modernizācijas režīmu. Tiesa gan, autoritārisma idejas attīstība Latvijā 1940. gadā tika varmācīgi pārtraukta. Līdz ar to ir grūti izsvērti novērtēt K. Ulmaņa režīma sasniegumus sabiedrības modernizācijas procesā.

Tāpat kā citās Austrumeiropas valstīs, arī Latvijā izveidotais autoritārais režīms bija mēģinājums valsts politiku atdalīt no partiju politikas un iedibināt partijiskām interesēm pāri stāvošu prezidentālu režīmu, kas pilnībā kontrolētu ekonomiku, politiku un kultūru. Liela uzmanība tika pievērsta nacionālās integrācijas nodrošināšanai, valsts autoritātes un valsts izpildu varas nostiprināšanai. Tas notika uz likumdošanas varas rēķina, kā arī stipri ierobežojot, faktiski likvidējot politisko plurālismu. Ulmaņa laikos Latvijā bija raksturīga izteikti antidemokrātiska valsts pārvaldīšana. 15. maija režīms bija autoritārākais Baltijā, iespējams, visā Austrumeiropā. Turklāt formāli tas bija gandrīz vai vienīgais diktatūras tipa režīms visā Eiropā, kas nesaglabāja faktiski nekādu tautas vēlētu pārstāvniecību. Saeima bija padzīta, un tās funkcijas pārņēma valdība. Daudzās citās autoritārajās un arī totalitārajās valstīs tika paturētas vismaz noteiktas parlamentārisma formas vai tā izkārtne. Pat Vācijā, nākot pie varas nacistiem, reihstāgs turpināja darboties. Tiesa, tā funkcijas tika stipri sašaurinātas un tas faktiski zaudēja likumdošanas varu un lielāko daļu no savām agrākajām tiesībām. Vācu tautas ironiskajā skatījumā reihstāgs bija pārvērties par "vislabāk apmaksāto vīru kori Eiropā".

15. maija Latvijā iedibinātās politiskās sistēmas pamatā bija vadonības princips. K. Ulmanis sevi dēvēja "par tautas un valsts varas pilnvarnieku" vai vienkārši par Vadoni. Viņš varēja balstīties uz armiju, aizsargiem, zemniecību un to latviešu inteliģences daļu, kas bija cieši saistīta ar laukiem. Autoritārā režīma pastāvēšanā un nostiprināšanā bija ieinteresēti arī valsts sektorā nodarbinātie ierēdņi, kuru skaits 30. gados visai strauji pieauga. Viņiem K. Ulmaņa diktatūra bija personiskās turības un labklājības avots. Viņi aktīvi līdzdarbojās varas realizēšanā un valsts pārvaldīšanā.

Valstī pastāvošās augstākās institūcijas jūtamī neierobežoja K. Ulmaņa vienpersonisko varu. Visas svarīgākās valsts lietas Latvijā izlēma viņa ieceltais

Ministru kabinets, kas bija ieguvis jaunu statusu. Līdz ar Saeimas funkciju pārņemšanu valdības rokās sakoncentrējās augstākā likumdošanas un izpildu vara. Izsludinātais kara (izņēmuma) stāvoklis nodrošināja valdībai pat iespēju pieņemt Satversmi grozošus likumus. Tehniskajā darbā (valdības rīkojumu un likumu sagatavošana) lielajam kabinetam piepalīdzēja tā sauca- mais mazais kabinets. Lai gan abu šo kabinetu sākotnējā sastāvā bija ievēro- jami un pazīstami politiķi, kas baudīja ietekmīgu sabiedrības grupējumu uzticību un pārstāvēja to intereses, viņu ietekme uz lēmumu pieņemšanu bija samērā neliela. Pēc ministru ziņojumu noklausīšanās vai viņu nostājas noskaidrošanas visus jautājumus lielā kabineta sēdēs izlēma K. Ulmanis. Latviešu vēsturnieks Edgars Dunsdorfs viņa vadīto Ministru kabinetu neuz- skata par koleģiālu iestādi un salīdzina pat ar kori, "kas dziedāja, turklāt vienbalsīgi, to, ko lika dziedāt dirigents — Ministru prezidents".

Ministru kabinets faktiski bija institucionāls aizsegs diktatora gribas īstenošanai. K. Ulmaņa varas monopolu neapdraudēja arī Valsts prezidents Alberts Kviesis, kas ieņēma šo amatu līdz 1936. gada pavasarim. Valsts prezi- denta institūts Latvijā nebija īpaši stiprs jau parlamentārisma laikā, un tas netika nostiprināts arī autoritārisma pirmajos gados. Pēc valsts apvērsuma Valsts prezidents neieguva nekādas jaunas tiesības. Drīzāk gan viņa pozīcijas kļuva vājākas, jo vairs nevajadzēja valdības križu gadījumos darboties kā stabilizējošam faktoram, kas agrāk bija svarīgākā svira viņa politiskajā dar- bībā. Līdz ar Saeimas padzišanu Valsts prezidentam kļuva nevajadzīgas arī parlamenta atlaišanas tiesības.

Daži autoritārā režīma laikā pieņemtie likumi Valsts prezidentam tomēr deva iespēju aktīvi piedalīties valsts politiskajā dzīvē. Kā piemēru varētu minēt 1934. gada 7. jūnijā publicēto likumu, kas noteica svarīgāko likumu izsludināšanas kārtību. Šis likums paredzēja, ka Valsts prezidents izsludina tos likumus, kas attiecas uz valsts iekārtu, Ministra kabineta un tiesu struk- tūru utt. Turklāt Valsts prezidentam tika piešķirtas noteiktas veto tiesības. Septiņu dienu laikā viņš varēja pieprasīt Ministru kabinetam atkārtoti izska- tīt iesniegto likumu. Ja Ministru kabinets to otrreiz pieņēma nemainītā veidā, tad tas tomēr bija obligāti jāizsludina.

A. Kviesis savas tiesības neizmantoja un netraucēja valdībai pieņemt likumus. Taču ir skaidrs, ka formāli viņš mazliet tomēr aizēnoja K. Ulmani, jo oficiāli joprojām skaitījās pirmā persona valstī. Turklāt abiem presiden- tiem pakāpeniski veidojās visai saspringtas attiecības, kas īpaši saasinājās, tuvojoties 1936. gada 11. aprīlim, kad beidzās A. Kviesha otrās prezidentūras

laiks. Viņš gribēja palikt Valsts prezidenta amatā arī pēc pilnvaru beigšanās. Taču K. Ulmanis pats vēlējās kļūt par oficiāli pirmo pilsoni valstī, — un A. Kviesim nebija iespēju panākt amata perioda pagarināšanu. Spēku samērs to nepieļāva. Nozīme te bija arī apstāklim, ka A. Kviesis ne tuvu nebija tik izcils, gudrs un taktiski izveicīgs politiķis kā K. Ulmanis.

1936. gada 27. februārī Ministru kabinets slepenā sēdē, kurā K. Ulmanis pats nepiedalījās, vienbalsīgi pieņēma lēmumu uzticēt Ministru prezidentam līdz apvērsuma laikā apsolutās Satversmes reformas īstenošanai izpildīt Valsts prezidenta amatu un “uzdot tieslietu ministram izstrādāt un iesniegt Ministru kabinetam attiecīgu likumprojektu”. Minētais likums tika akceptēts pēc divām nedēļām — Ministru kabineta 12. marta sēdē, bet oficiāli Valsts prezidenta amatu K. Ulmanis pārņēma (faktiski uzurpēja) 11. aprīlī. Sava vietnieka Marģera Skujenieka skatījumā, viņš tagad bija ieguvis valsts varas pilnību, “tādu varu, kāda valstīs atsevišķam cilvēkam parasti nav”. Šo dienu, kas ievadīja vadonības laikmeta jaunu fāzi, privātajā dzīvē K. Ulmanis svinēja kā svētku dienu. Viņš uzskatīja, ka ir īstenojis seno zemgaļu virsaišu Viestura un Nameja sapņus un tāpēc redzēja šajos notikumos mūžības pieskaņu. Varas koncentrācija K. Ulmaņa rokās turpinājās arī vēlākajos gados. Vadonības idejai progresējot, 1940. gada pavasarī viņš kā Valsts un Ministru prezidents kļuva par valsts aizsardzības vadītāju. Nodrošinātā, gandrīz vai absolūtā vara faktiski pacēla vadoni pāri likumam.

K. Ulmanis bija galvenais noteicējs arī pašvaldību lietās, izraugoties nozīmīgāko amatu kandidātus. Pēc 15. maija apvērsuma Latvijā norisinājās pašvaldību valstiskošana, jo autoritārajai valdībai varēja rasties sarežģījumi ar tās rīkojumu adekvātu izpildi, ja paliktu vecās demokrātijas apstākļos vēlētās pašvaldības. 1934. gada 25. maijā izdots likums paredzēja, ka Latvijas 60 pilsētās tiek likvidētas vēlētās domes, bet vēlētie pilsētas galvas un valžu locekļi aizstāti ar iekšlietu ministra ieceltām personām. Reorganizācija skāra arī lauku pašvaldības. Saskaņā ar 17. jūlija likumu ieceltie apriņķu vecākie pārņēma arī apriņķu valžu funkcijas. Jūtami sašaurinātas tika pagasta padomes funkcijas, bet pagasta valdes priekšsēdētāju nomainīja lielākai personiskai atbildībai pakļautais pagasta vecākais.

K. Ulmaņa autoritārajam režīmam piemita šķietams pretrunīgums, kas izpaudās kā neatbilstība starp izteikti antidemokrātisko valsts pārvaldīšanu un salīdzinoši ierobežoto policejiskās varas izmantošanu. Latvijā izveidotā diktatūra bija maiga, režīmu neraksturoja plašas represijas, tas nebija antihumāns. Autoritārās valdības laikā netika izpildīts neviens nāvessods.

K. Ulmanis neatbalstīja politisko ekstrēmismu un mēģināja apkarot visu novirzienu radikāļus: pārāk kreisi noskaņotos politiskos spēkus, pārkonkrustiešus un vācbaltiešu nacionālsociālistus. Viņš vērsās arī pret antisemitismu. Nacistiskajā Vācijā un tās okupētajās teritorijās vajātie ebreji varēja cerēt uz patvērumu Latvijā. Dažādu apsvērumu dēļ ne viena vien demokrātiska valsts atteicās pieņemt nacistu vajātos ebreju bēgļus.

Latviešu tautā Ulmanim bija liels atbalsts, ko sekmēja režīma panākumi dažādās jomās. Autoritārā valdība veicināja celtniecību, bet izglītība un kultūra bija tās galvenās prioritātes. K. Ulmaņa popularitāti vairoja visai sekmīgā ekonomiskā un sociālā politika, ieinteresētība panākt un nodrošināt iespējami plašāku iedzīvotāju slāņu labklājību. Izcils viņa nopelns bija latviešu tautas nacionālās pašapziņas celšana. Pēc 1934. gada 15. maija latvieši pirmo reizi vēsturē jutās kā īsti saimnieki un noteicēji savā zemē. Ne velti latviešu tautas vēsturiskajā atmiņā K. Ulmanis ir palicis kā spilgtākais latviešu tautas nacionālo centienu izteicējs un latviskās Latvijas simbols. Pat mūsdienās vēl gandrīz katrs Latvijas iedzīvotājs zina Kārli Ulmani. Tautā joprojām dzīvo mīts par viņu. Viņa vārds un darbība ir uzspiedis zīmogu visam autoritārisma periodam Latvijas vēsturē, ko parasti dēvē par Ulmaņa laikiem. Līdz šim neviens cits latviešu politiķis šādu godu nav izpelnījies.

Visos sešos pastāvēšanas gados autoritārais režīms bija stabils un pilnībā kontrolēja situāciju valstī. Opozīcija bija vāja un ļoti neviendabīga. Antiulmanisko nometni veidoja vairāki politiķi no pilsoniskajām aprindām (piemēram, bijušais Nacionālās apvienības vadītājs Arveds Bergs un viņa domubiedri), Gustava Celmiņa vadītie pārkonkrustieši, leģionāri, Latvju brīvības cīnītāji, komunisti, nelegālie sociālisti un vairākas nacionālo mazākumtautību organizācijas. Katrai no šīm grupām bija savas intereses un atšķirīgi iemesli, kāpēc tās vērsās pret K. Ulmani un autoritāro iekārtu. Jebkura nopietna sadarbības iespēja tāpēc bija tikpat kā neiespējama. Pat kreisā opozīcija nevarēja vienoties par kopīgu rīcību un kopīgiem pasākumiem.

Autoritārās valdības darbības pēdējos gados pasliktinājās K. Ulmaņa attiecības ar viņa vietnieku un kara ministru J. Balodi, kuru viņš uzskatīja par sev mazāk vai vairāk līdzvērtīgu politiķi un iespējamo konkurentu. Abu augstāko amatpersonu konfliktu saasināja J. Baloža izteikti prokrieviskā nostāja un K. Ulmaņa vilcināšanās izstrādāt jaunu Satversmi. 1940. gada martā K. Ulmanis informēja J. Balodi, ka nolēmis viņu atbrīvot no kara ministra amata. Atbildes vēstulē, kas datēta ar 1940. gada 3. aprīli, J. Balodis rakstīja, ka viņam un K. Ulmanim jāpaliek savos amatos, kamēr būs izpildīts

solījums tautai dot jaunu Satversmi. Pēc dažām dienām J. Baloža vietā par kara ministru tika iecelts Krišjānis Berķis.

Kameras, to funkcijas

Tāpat kā vairākās citās Eiropas valstīs, arī autoritārismam Latvijā bija raksturīgs korporatīvisms. Patapinot ideju, bet necenšoties pilnībā atdarināt kādas konkrētas valsts modeli, K. Ulmanis kā vienu no svarīgākajiem jauninājumiem ieviesa arodu kameru sistēmu. Tas bija savdabīgs mēģinājums organizēt un pārstāvēt Latvijas iedzīvotājus kā ražotājus un noteiktu profesiju pārstāvjus. Pavisam tika izveidotas sešas kameras: Tirdzniecības un rūpniecības kamera (1934), Lauksaimniecības kamera (1935), Amatniecības kamera (1935), Darba kamera (1936), Rakstu un mākslu kamera (1938) un Profesiju kamera (1938). Kameras pārraudzīja un to darbību koordinēja Valsts saimnieciskā padome un Valsts kultūras padome. Kopš 1939. gada abas padomes savas sapulces organizēja kopīgi.

Kameru sistēma un Valsts padomes bija jaunas valsts struktūras, kas ārēji it kā atgādināja arodu parlamentu. Pastāv uzskats, ka tieši šāda parlamenta izveide bija K. Ulmaņa senlolots sapnis un mērķis. Viņš tādā veidā gribējis izpildīt apvērsuma laikā doto solījumu veikt Satversmes reformu. Latvijas sabiedrība tomēr kameru dibināšanu neuztvēra kā solītās reformas sākumu, jo tās nepārstāvēja iedzīvotāju vairākuma intereses un nepauda tā gribu. Kameras un abas padomes nespēja būtiski ietekmēt valsts politiku. Tām nebija likumdošanas iniciatīvas, tikai — pieticīgas padomdevēja tiesības. Padomju un kameru ieteiktos likumprojektu grozījumus un papildinājumus autoritārā valdība lielākoties neņēma vērā.

Kameras faktiski kļuva par Ministru kabineta kontrolētiem konsultatīviem orgāniem, kas tieši pakļāvās attiecīgām ministrijām — atbilstošo resoru ministri uz trim gadiem iecēla kameru locekļus (90–120). Kamerām vajadzēja pārzināt un pārvaldīt savu nozari vai jomu, pārstāvēt sabiedrības attiecīgo grupu intereses, kā arī mēģināt izlīdzināt dažādus interešu konfliktus. Kameras izstrādāja arī rekomendācijas konkrētās nozares aktuālo problēmu risināšanai un attīstības nodrošināšanai. Kameru darbības nozīmi jūtami mazināja to autoritārais vadības stils. Ikvienā kamerā noteicošais vārds jebkura jautājuma izlemšanā bija priekšsēdētājam. Tikai ar viņa piekrišanu varēja pieņemt lēmumus. Pat vissvarīgākās lietas neizšķīra ar balsošanu. Kameru vadītāji parasti neriskēja izteikt uzskatus, kas oficiālo viedokli neatbalstīja.

Katrai kamerai tika pakļauts attiecīgo biedrību tikls. Tā, piemēram,

Tirdzniecības un rūpniecības kamera pārzināja tirgotāju, rūpnieku un nam-saimnieku biedrības, bet Lauksaimniecības kamera — lauksaimnieku bied-rības. Agrāk pastāvošās biedrības attiecīgā kamera pārorganizēja vai arī likvidēja, pārņemot to īpašumus, kas nereti radīja neapmierinātību un asus protestus. Jaundibināmām biedrībām bija nepieciešama kameras atļauja. Ārpus kameras neviena profesionālā biedrība vairs nevarēja darboties. Šādi autoritārā valsts faktiski centās ierobežot sabiedrības interešu daudzveidību un to izpausmes formas.

Autoritārā ideoloģija

Svarīgs K. Ulmaņa autoritārā režīma balsts bija ideoloģija, kas veidojās pakāpeniski, pamatojoties galvenokārt uz vadoņa uzskatiem un izvirzīta-jiem postulātiem. Tās attīstību sekmēja vairāku latviešu nacionālistu, zem-niecības ideologu un autoritārisma teorētiķu (Ernests Blanks, Arturs Kro-ders, Jānis Lapiņš, Edvarts Virza u. c.) priekšstati. Zināma ietekme uz autoritārās ideoloģijas veidošanos bija Eiropā valdošajām vēsmām un ide-jām, arī itāliešu fašisma un vācu nacionālsociālisma mācībām. Jaunās ideo-loģijas būtību izteica autoritārā režīma trīs galvenās pamatvērtības — vadonība, tautas vienība un nacionālisms, kas tika plaši popularizētas un propagandētas. Kopš 1937. gada autoritāro propagandu pārzināja Alfrēda Bērziņa vadītā Sabiedrisko lietu ministrija. Tā kontrolēja presi un sekoja visām norisēm literatūrā un mākslā. Pārraudzības un kontroles funkcijas veica arī Valsts kultūras padome un kultūras kameras. Nozīmīgākās idejas tika institucionalizētas un nostiprinātas daudzos likumos.

Autoritārās ideoloģijas svarīgākā sastāvdaļa, tās kodols bija nacionālas valsts ideja un nacionālisms, kas īpaši spilgti izpaudās prasībā “atjaunot nacionālo taisnīgumu” un veidot latvisku Latviju, valsti ar izteiktu latviskā dominanti. Šos mērķus vajadzēja sasniegt, latviešiem iegūstot vadošās pozī-cijas valsts ekonomikā, politikā un kultūrā, tautu audzinot izteikti nacionālā garā un stiprinot latviešos nacionālo lepnumu un pašapziņu. Izvirzītie radi-kāli nacionālie lozungi slēpa nacionālo pretrunu saasināšanās briesmas, jo Latvijā ceturtdaļa iedzīvotāju bija mazākumtautības. Autoritārisma ideologi to apzinājās un mēģināja šīs pretrunas mazināt, apgalvojot, ka režīma na-cionālā politika balstās uz divām savstarpēji saistītām idejām: “Latvijā saule spīd pāri visiem” un “latviskā Latvija”. Lai gan autoritārā valdība nekul-tivēja nacionālo naidu un antisemitismu, praksē tomēr dominēja pārspīlēts latviešu nacionālisms, mēģinājumi eliminēt mazākumtautību ietekmi.

Vairāki režīma pasākumi aizskāra vietējo vāciešu, ebreju un krievu intereses. Ulmaņa laikos norisinājās saimniecības valstiskošana un nedaudz tika ierobežota mazākumtautību kultūras autonomija.

Nozīmīgu vietu autoritārajā ideoloģijā ieņēma tautas vienības ideja. Sevišķi uzstājīgi tika kultivēts priekšstats par saliedētu latviešu tautu ar kopīgiem mērķiem, bez atšķirībām starp pilsonību un strādniekiem, pilsetām un laukiem, veco un jauno paaudzi. Tautas vienība tika uztverta kā nepieciešams priekšnoteikums sasniegumiem dažādās jomās un kā vienīgā brīvības, labklājības un gaišas nākotnes garantija. Vienotības un saliedētības principa sludināšana tomēr netraucēja autoritārisma ideologiem īpaši izcelt un slavināt tieši zemniekus. Viņu skatījumā latviešu zemnieks bija valsts saimnieciskās un politiskās dzīves galvenā figūra, mēraukla citiem sociālajiem slāņiem. Zemnieku nozīme sabiedrībā tika pārmērīgi pārspīlēta, pats zemnieks idealizēts un mitoloģizēts. Viņš bija gan autoritārā režīma galvenais balsts, gan arī nacionālisma un “mūžīgās Latvijas” garants.

Tautas vienības ideja bija cieši saistīta ar parlamentārajai demokrātijai pretstatīto vadonības ideju, ko K. Ulmanis realizēja savos lēmumos kā gandrīz vai neierobežots diktators. Oficiālā propaganda mēģināja viņu iztēlot kā vadoni, kuru latviešiem devis pats Dievs. Šajā sakarā tika uzsvērtā Ulmaņa zemnieciskā izcelsme, talants un īpašā gudrība, cildinātas viņa rakstura īpašības — drosme, atbildība un pašupurēšanās. Ļoti strauji slavināšana un glaimošana pārauga pārspīlētā un smieklīgā K. Ulmaņa personības kultā — vadoni jau dēvēja par “vislielāko Eiropas valstsvīru”, viņš bija arī “lielais sējējs” vai “dubultģēnijs”. K. Ulmaņa pielūgsmē savijās ar bezkritisku un neobjektīvu autoritārās valdības darbības vērtējumu. Pašu mazāko panākumu Latvijas unificētā prese parasti raksturoja šādi: “Mēs ejam stāvus gaisā.”

3.6. ĀRPOLITIKAS GALVENĀS PROBLĒMAS

Ārējās drošības problēma parlamentārisma periodā

Latvijas starptautiskā atzišana tika panākta laikā (20. gadu sākums), kad Eiropā “sita demokrātijas lielā stunda”, kas noteica tās ārpolitikas vispārējo orientāciju un pamatvērtības. Starptautiskajā arēnā Latvija uznāca kā Parīzes miera līgumos fiksētās jaunās miera kārtības (Versaļas sistēmas) aizstāve un kolektīvās drošības un starpvalstu sadarbības principu piekritēja. Kopā ar daudzām citām valstīm tā stiprināja demokrātijas potenciālu Eiropā, kas

bija miera nodrošināšanas labākā garantija. Latvija nepiederēja pie valstīm, kas starptautiskajās attiecībās apzināti ieviestu destruktīvus elementus. Tās ārpolitika, ko noteica ģeogrāfiskais izvietojums, nacionālās un ekonomiskās intereses, nebija orientēta pret citu valstu interesēm.

Kļūstot par pilntiesīgu starptautisko tiesību subjektu, Latvijai pavērās plašas iespējas iekļauties vispārējā miera nodrošināšanas procesā, atbalstot Tautu Savienību un iztiesāšanas principu starptautisko strīdu gadījumos. Raksturīga Latvijas ārpolitiskās darbības iezīme bija izvairīšanās no citu valstu savstarpējiem konfliktiem un atturēšanās no izteikti ciešiem kontaktiem ar kādu no lielvalstīm, kuru intereses sadūrās Baltijas reģionā. Ārlietu ministra Z. A. Meierovica iedibinātā Latvijas patstāvīgā ārpolitiskā orientācija paredzēja nodrošināt vispusīgu Baltijas valstu sadarbību, lai tās varētu sakopot spēkus savas neatkarības aizsardzībai pret varbūtējiem Krievijas tikojumiem, novēršot tās vēlēšanos palikt agresīvai. Latvijas ārpolitikas pirmais vadītājs iestājās arī par labu attiecību izveidi ar Lielbritāniju, Franciju, Krieviju un Vāciju. Atkarībā no vispārējās situācijas, kādā atradās Latvija, priekšplānā izvirzījās kāds no ārpolitiskās darbības virzieniem. 20. gadu pirmajā pusē Latvijas ārpolitikā dominēja "vertikālā līnija", kas izpaudās centienos izveidot Baltijas Savienību, bet 1925. gadā to sāka aizstāt "horizontālā līnija", mēģinājumi atrast *modus vivendi** ar Vāciju un PSRS, lai tādējādi palielinātu Baltijas valstu drošību un uzlabotu starptautisko situāciju visā Austrumeiropā.

Visā parlamentārisma periodā Latvijai nozīmīgākā bija un palika ārējās drošības problēma. To noteica Latvijas atrašanās ģeopolitiskā reģionā, kur sadūrās vairāku lielvalstu intereses, kā arī valsts visai ierobežotās iespējas izvērst savus nacionālos bruņotos spēkus. Šādā situācijā Latvijas diplomātiem vajadzēja aktīvi darboties un nepārtraukti meklēt papildu garantijas valsts neatkarībai. Šie meklējumi norisinājās dažādos virzienos un līmeņos, ievērojot ģeopolitisko realitāti un izmantojot jaunās iespējas, kas radās pēc Pirmā pasaules kara sakarā ar kolektīvās drošības un varas kontroles principa izvirzīšanos starptautiskajās attiecībās. Variantu šajā jomā bija tik daudz, ka, minot vienīgi galvenos, redzama raiba palete: Latvijas centieni arvien pilnīgāk iekļauties pēc Pirmā pasaules kara izveidojušos suverēno valstu sistēmā, vispārējo drošības garantiju nodrošināšana un paplašinā-

* *Modus vivendi* (latīņu val. — dzīvošanas veids) — izkārtojums, kas divām pusēm dod iespēju kaut vai uz laiku nodibināt normālas un mierīgas attiecības, ja arī nav iespējamams panākt ilgstošu izlīgumu.

šanas ieceres, kurss uz lielās vai mazās Baltijas Savienības izveidošanu, neitralitātes politika, Baltijas valstu neitralizācijas iespēju zondēšana, orientācija ārpolitikā uz Lielbritāniju vai Franciju kā valstīm — *status quo* aizstāvēm, neuzbrukšanas līgumu slēgšana ar lielvalstīm, lielvalstu garantiju meklējumi un reģionālo drošības pakta izveides nepieciešamības aizstāvēšana.

Latvijas pirmie soļi savas drošības garantiju meklējumos bija saistīti ar Baltijas Savienības izveides plāniem. Taču visi centieni šajā virzienā bija diezgan nesekmīgi. 1923. gada 1. novembrī parakstītais līgums par aizsardzības savienību starp Latviju un Igauniju 20. gados faktiski palika vienīgais reālais panākums iecerētās Baltijas Savienības izveides procesā. Starpvalstu attiecības Austrumeiropā ietekmēja faktori, kas nepieļāva iespēju panākt ciešu kooperāciju Baltijas telpā un nodibināt lielo (Latvija, Igaunija, Polija, Somija, dažos sākotnējos variantos arī Lietuva) vai mazo (Latvija, Lietuva, Igaunija) Baltijas Savienību. Par galveno šķērsli paredzētās sadarbības ceļā kļuva Polijas un Lietuvas konflikts, kas sākās 1920. gada oktobrī, kad poļi okupēja Viļņu. Nevēloties, lai otra puse nostiprinātos, Polija pretojās mazās, bet Lietuva — lielās Baltijas Savienības nodibināšanai. Turklāt abas valstis iecerēto Baltijas Savienību neuzlūkoja par kopējās drošības garantu. Gan Polijas, gan Lietuvas skatījumā šai savienībai vajadzēja kļūt par līdzekli, lai nostiprinātu savas pozīcijas Viļņas jautājumā. Šādā veidā Polijas un Lietuvas konflikts kā apburts loks paralizēja visu Baltijas aizsardzības sistēmu.

Baltijas valstu sadarbību drošības nostiprināšanas jomā centās aizkavēt PSRS un Vācija, kas kā potenciālas pretendentes uz minēto valstu teritoriju negribēja pieļaut *status quo* nostiprināšanos Austrumeiropā. Taču šo abu lielvalstu iespējas nebija gluži vienādas. 20. gados un 30. gadu sākumā vienīgi PSRS varēja reāli apdraudēt un iekarot Baltiju. Vācija turpreti šajā laikā nebija nopietns militāras varas faktors — Versaļas miera līgums bija to gandrīz pilnīgi atbrūojis. Militārajā ziņā tā bija tikai trešā rango lielvalsts, kas nespēja konkurēt pat ar Poliju. Berlīnei vajadzēja ar to rēķināties, nosakot un īstenojot savu politiku.

Vācijas negatīvā attieksme pret Baltijas Savienības plāniem bija cieši saistīta ar izraudzīto ārpolitisko stratēģiju un taktiku. Berlīne bija ieinteresēta, lai nākotnē, kad Vācija būs atkal atguvusi spēku, saglabātos visas iespējas pārkārtot Baltijas telpu. Vācu ārpolitikas vadītāji skaidri apzinājās, ka angļu vai franču ietekmei pakļauta nomaļvalstu (tā Vācijā dēvēja jaunās valstis, kas izveidojās pēc Pirmā pasaules kara, atdaloties no Krievijas impērijas) bloka izveidošanās Polijas virsvadībā nopietni apgrūtinātu revīzijas politikas īstenošanu Austrumeiropā. Lai to nepieļautu, Berlīne bija gatava

plaši un vispusīgi sadarboties ar PSRS un nenoliedza pat iespēju izstrādāt kopīgu stratēģiju.

Izteikti destruktīva bija arī PSRS politika. Maskava centās aizkavēt Baltijas valstu savienības veidošanos Varšavas virsvadībā, uzturēt spēkā poļu un lietuviešu konfliktu Viļņas dēļ, vājināt Austrumeiropas mazo valstu kontaktus ar Rietumu lielvalstīm un Tautu Savienību, nostiprināt savu ietekmi nomaļvalstīs, slēdzot ar katru no tām atsevišķus līgumus. Nebūs pārspilēts, ja teiksim, ka jūtamu atbalstu PSRS šo mērķu sasniegšanā sniedza Lietuva, kas Poliju uzskatīja par galveno ienaidnieku, bet PSRS un Vāciju — par sabiedrotajām. No drošības aspekta Kauņas ārpolitikas pamatprincips “Mūsu ienaidnieku ienaidnieki ir mūsu draugi” bija bīstams Baltijas valstīm.

Dienas gaismu neieraudzīja arī daudzie Austrumeiropas valstīs izvirzītie projekti, kas drošību reģionā paredzēja nostiprināt, attiecinot uz Austrumeiropu un Ziemeļeiropu Lokarno konferencē (1925. gada oktobrī) izvirzītos un sankcionētos Vācijas–Francijas un Vācijas–Beļģijas robežu (tās garantēja Lielbritānija un Itālija) neaizskaramības nodrošināšanas speciālos principus. Šo projektu vidū varētu minēt Latvijas Ārlietu ministrijas ģenerālsekretāra Hermaņa Albata 1925. gada novembrī izteikto ierosinājumu izveidot Austrumu Lokarno, Vācijai un PSRS kopīgi garantējot Baltijas valstu drošību. Plašāku rezonansi nekā H. Albata projekts ieguva pazīstamā latviešu sociāldemokrāta F. Cielēna (Latvijas ārlietu ministrs no 1926. gada decembra līdz 1928. gada janvārim) pārstāvētais Baltijas Lokarno plāns, kura īstenošanas iespējas, starp citu, tā autors 1927. gada septembrī plaši apsprieda ar Vācijas, Francijas un Lielbritānijas ārlietu ministriem — Gustavu Štrēzemanu, Aristīdu Briānu un Ostenu Čemberlenu. F. Cielēns iestājās par to, lai Lielbritānija, Francija, Vācija un PSRS noslēgtu vienošanos, kas garantētu Latvijas, Igaunijas, Somijas un Lietuvas neitralitāti un patstāvību.

Runājot par vispārējām drošības garantijām, kuras Latvija un citas valstis ieguva, iestājoties Tautu Savienībā, jāteic, ka 20. gados tās vairākkārt mēģināja papildināt un pilnveidot. Piemēram, 1924. gada 2. oktobrī Tautu Savienības Asambleja pieņēma tā dēvēto Ženēvas protokolu (Lielā Miera harta), kurā bija risinātas problēmas par starptautisko konfliktu izšķiršanu mierīgā ceļā. Taču protokols neguva vispārēju atbalstu un faktiski palika uz papīra. Toties 1928. gada 26. septembrī stājās spēkā Vispārējs akts par strīdu miermīlīgu atrisināšanu, kas prasīja starptautiskos konfliktus noregulēt ar izlīgšanas komisiju Patstāvīgajā starptautiskajā tiesā ar šķīrējtiesu starpniecību. Diemžēl tam pievienojās tikai 23 valstis.

Latvija piedalījās gan Tautu Savienības organizētajā Atbruņošanās konfe-

rencē, kas darbību sāka 1932. gadā, gan citās tās institūcijās. Taču jau 20. gados kļuva pilnīgi skaidrs, ka Tautu Savienība universalitātes trūkuma dēļ (ASV atteicās iestāties, ilgstoši ārpus tās bija Vācija un PSRS) nespēj izpildīt tai atvēlēto lomu starptautiskajās attiecībās, kas bija viens no Versaļas sistēmas vājuma simptomiem. Tautu Savienība neattaisnoja uz to liktās cerības ne kā augstākā arbitrāžas instance, ne arī kā miera garants. Tai neizdevās jūtami ierobežot spēka nozīmi starptautiskajās attiecībās. Idejas limenī palika Tautu Savienības izveides autora, ASV prezidenta Vudro Vilsona iecerētā pāreja no valstu tradicionālās spēka politikas uz kvalitatīvi jaunu pakāpi — visu valstu sadarbību miera nodrošināšanā. Starptautisko drošību Eiropā 20. gados uz noteiktu laiku garantēja Francijas šķietamā hegemonija, Vācijas vājums un Krievijas izslēgšana no Eiropas politikas. Taču visi šie faktori bija mainīgi un izzūdoši.

Latvija bija arī to 63 valstu skaitā, kas pievienojās 1928. gada 27. augustā noslēgtajam Parīzes paktam par atteikšanos no kara kā nacionālās politikas līdzekļa, kura tapšanā Tautu Savienība tieši nepiedalījās. Pakta pirmajā pantā dalībvalstis nosodīja karu starptautisko konfliktu risināšanā un atteicās no kara kā nacionālās politikas līdzekļa. Pakta otrais pants noteica, ka visi konflikti jāatrisina vienīgi mierīgā ceļā. Taču šā pakta nozīme starptautiskajās attiecībās nebija īpaši liela, jo tajā nebija agresora definīcijas un tas nenoteica institūciju, kam būtu jāseko paktā paredzēto saistību izpildei. Vēlākie notikumi pierādīja, ka Tautu Savienība nespēja piespiest nepaklausīgo dalībvalsti ievērot uzņemtas saistības.

Parīzes pakts stājās spēkā 1929. gada 24. jūlijā. Taču pēc padomju puses ierosinājuma PSRS, Latvija, Igaunija, Polija un Rumānija februārī parakstīja tā dēvēto Maskavas protokolu, kas paredzēja, ka šo valstu attiecībās Parīzes pakts stājās spēkā pirms termiņa. Nav šaubu, ka šis protokols, kā arī 1932. gadā noslēgtie PSRS neuzbrukšanas līgumi ar Poliju, Latviju, Igauniju un Somiju uz laiku šķietami stabilizēja situāciju Austrumeiropā. Tomēr 1939. un 1940. gadā PSRS pārkāpa visus šos līgumus un tajos ietvertos principus par spēka nelietošanu savstarpējās attiecībās.

Kā papildinājums Parīzes paktam bija iecerēta pēc PSRS iniciatīvas 1933. gada 3. jūlijā Londonā noslēgtā konvencija "Par agresijas definīciju", ko parakstīja Latvija, Igaunija, Polija, PSRS, Rumānija, Turcija, Persija (Irāna) un Afganistāna. 1934. gadā šai konvencijai pievienojās arī Somija. Atbilstoši par agresoru tika kvalificēta ikviens valsts, kas pirmā piesaka karu citai valstij vai arī izdara bruņotu iebrukumu svešā teritorijā ar vai bez kara

pieteikšanas, veic jūras blokādi un atbalsta svešas valsts teritorijā iebrukušas svešas bandas. Konvencija arī noteica, ka nekādi politiski, ekonomiski vai cita rakstura apsvērumi nevar būt attaisnojums agresijai.

Ar starptautiskajiem līgumiem, kas bija spēkā 30. gadu sākumā, Latvijas un pārējo Eiropas valstu neatkarība būtu pilnīgi nodrošināta, ja vien varētu ticēt, ka tie tiks ievēroti. Taču tā tas nebija, un, lai gan bija panāktas vispārējās garantijas, Latvija pastāvīgi jutās apdraudēta, jo tās starptautiskā drošība nebija pietiekami pārapirošināta. 20. gados un 30. gadu sākumā Latvijai neizdevās panākt ne daudzpusēju savienību izveidi, ne arī noslēgt līgumus, kas paredzētu lielvalstu garantijas. Kopā ar citām Austrumeiropas valstīm tā neprata atrisināt reģionā aktuālo drošības problēmu un aizpildīt tur vācu un krievu impēriju ģeopolitiskā sabrukuma dēļ izveidojušos varas vakuumu. Jaunās valstis nespēja izmantot sev labvēlīgo situāciju, kas nodrošināja handikapu iepretim potenciāli galvenajiem apdraudētajiem — PSRS un Vācijai, kuras pēc Pirmā pasaules kara bija stipri novājinātas.

Situācijā, kad Latvijas drošība nebija pietiekami pārapirošināta, to vairāk garantēja Baltijas jūras reģiona lielvalstu (Krievijas, Vācijas un Polijas) nosacīts spēku līdzsvars. Nozīme, protams, bija Lielbritānijas un Francijas kā *status quo* lielvalstu nostājai, lai gan to ieinteresētība Latvijas un citu Austrumeiropas valstu neatkarības nostiprināšanā ne tuvu nebija tik liela, kā to nereti bija iedomājušies Rīgas ārpolitikas vadītāji. Baltijas valstu stāvokli stabilizēja (it īpaši attiecībā ar Krieviju) arī Vēimāras Republikas ekonomiskās intereses un vācu-poļu antagonisms.

Ārpolitiskās darbības galvenie virzieni autoritārisma sākuma gados

30. gadu pirmajā pusē vispārējo situāciju Baltijā jūtami sāka ietekmēt jauni faktori (nacistu nākšana pie varas Vācijā, Polijas "izlīgums" ar Vāciju, PSRS aktivitātes), kas aktualizēja trīs Baltijas valstu savienības nodibināšanu. 1934. gada 12. septembrī Ženēvā tika parakstīts Latvijas, Lietuvas un Igaunijas līgums, kas paredzēja Baltijas valstu sadarbību ārpolitikā un savstarpēji diplomātisku atbalstu starptautiskajos jautājumos (ne retāk kā divas reizes gadā vajadzēja sasaukt triju valstu ārlietu ministru konferenci). Līguma piektajā pantā bija fiksēts, ka jānodibina ciešāki kontakti starp Lietuvas, Latvijas un Igaunijas diplomātiskajiem un konsulārajiem pārstāvjiem ārzemēs. Īpaša klauzula noteica, ka Lietuvas "specifiskās problēmas" ir izņēmums un uz tām neattiecas iēplānotā kopējā sadarbība un diplomātiskā

palīdzība. Konfidenciāls protokols, kas tika parakstīts kopā ar līgumu, konkrētizējot visu trīs valstu pozīcijas, "specifiskās problēmas" ierobežoja ar Viļņas jautājumu.

Autoritārā režīma pastāvēšanas pirmajā gadā noslēgtā Baltijas Antante par saprašanos un sadarbību bija nozīmīgs notikums Latvijas ārpolitikā — ar to tika institucionalizēta ārpolitiskā sadarbība Baltijas telpā. Potenciāli Baltijas Antantei varēja būt arī lielāka nozīme, ja vien tiktu pārvarēts tās iekšējais vājums, ko noteica Lietuvas "specifiskās problēmas". Ideāls variants šajā ziņā rastos, ja būtu izmantota iespēja panākt Polijas un Lietuvas izlīgumu pirms vai tūlīt pēc Baltijas valstu saprašanās un sadarbības līguma parakstīšanas. Šādā gadījumā jūtami pieaugtu Baltijas Antantes pilnveidošanas iespējas: to varētu paplašināt vai pārvērst par militāru savienību. Taču realitātē Baltijas Antante nekļuva par īstu stabilitātes un drošības faktoru reģionā. Tā neveidoja nopietnu spēku, ar kuru vajadzētu rēķināties lielvalstīm, un tai nebija īstas nozīmes Baltijas valstu aizsardzības stiprināšanā.

Līdzās Baltijas Antantei kā varbūtēju starptautiskās drošības nostiprināšanas līdzekli PSRS un Vācijas savstarpējo attiecību saasināšanās apstākļos Latvijas ārpolitiskā vadība nenoliedza Francijas un PSRS 1934. gada jūlijā kopīgi izvirzīto Austrumu pakta projektu, kam bija trīs daļas: līgums par reģionālo savstarpējo palīdzību, līgums par PSRS un Francijas savstarpējo palīdzību, kā arī vispārējais akts. Līgumā par reģionālo savstarpējo palīdzību vajadzēja piedalīties PSRS, Vācijai, Polijai, Čehoslovākijai, Somijai un Baltijas valstīm, kas savstarpēji garantētu robežu neaizskaramību un sniegtu palīdzību vienošanās dalībniekam, kas būtu kļuvis par neprovocētas agresijas upuri. Pēc franču un padomju līguma noteikumiem, Francijai bija jākļūst par Austrumu pakta, bet PSRS — par Lokarno līguma garantu. Vispārējais akts paredzēja PSRS iestāšanos Tautu Savienībā, kā arī noteica pārējo līgumslēdzēju pušu pienākumus un tiesības pret šo starptautisko organizāciju.

Austrumu pakts vispirms atbilda Francijas un Krievijas interesēm, bet visumā bija pieņemams arī Latvijai, jo ietvēra ideju par *status quo* garantēšanu Baltijā. 1934. gada 16. jūlijā Ārlietu ministrija izsūtīja instruktīvu vēstuli sūtņiem ārzemēs, no kuras izrietēja, ka Latvija ir ieinteresēta paktā, ja to akceptē visas ieplānotās dalībvalstis. Latvijas sūtnis PSRS Alfreds Bīlmanis tika pilnvarots ierosināt Igaunijas ārlietu ministram J. Seljamā, kas tolaik atradās Maskavā, dot kopēju pozitīvu atbildi uz padomju puses

izvirzīto priekšlikumu noslēgt Austrumu paktu. J. Seljamā tam piekrita, un 29. jūlijā abi diplomāti deklarēja PSRS ārlietu tautas komisāram, ka Latvija un Igaunija labvēlīgi izturas pret "Austrumeiropas reģionālā savstarpējās palīdzības" pakta ideju.

Paralēli Austrumu paktam, kas Vācijas un Polijas noraidošās nostājas dēļ pakāpeniski nogrima aizmirstamībā, par citu iespējamu pretspēku, kas varētu mazināt Latvijas neatkarībai naidīgu tendenču bīstamību lielvalstu politikā (krievu un vācu ekspansionisms), diplomātiskajās aprindās tika uzlūkota Baltijas valstu permanentā neitralizācija. Taču viss palika ideju līmenī, un nenotika nekādas ārpolitiskās akcijas, lai mēģinātu īstenot šo variantu. Latvija turpināja ievērot tradicionāli neitrālo stāju pret PSRS un Vāciju, kas nereti tika dēvēta par šūpoļu politiku vai arī uztverta kā šurp un turp svārstīšanās starp Austrumiem un Rietumiem. Jāteic gan, ka šī relatīvā neitralitāte visu laiku nebija absolūti vienādi balansēta uz abām pusēm. 1935. gada vasarā neitralitātes politikas ietvaros iezīmējās nosacīts pagrieziens Maskavas virzienā, kas turpinājās aptuveni līdz 1938. gada pavasarim, kad izveidojās Lielvācija. Šā paša gada rudenī notikušās Minhenes konferences ietekmē (Vācija iegūst Sudetiju un nostiprina savas pozīcijas Vidusēiropā) Latvijas ārpolitika kļuva vairāk provāciska nekā prosovjetiska.

30. gadu vidū un otrajā pusē jaunu kvalitāti ieguva Latvijas līdzdalība Tautu Savienībā. 1936. gada oktobrī Latvijas pārstāvis (ārlietu ministrs Vilhelms Munters) uz trim gadiem tika ievēlēts Tautu Savienības Padomē par nepastāvīgo locekli. Nav šaubu, ka šo ievēlēšanu nodrošināja Baltijas valstu nozīmes un autoritātes pieaugums starptautiskajā arēnā pēc kopējās ārpolitiskās alianses izveidošanas. Nozīme, protams, šā svarīgā rezultāta sasniegšanā bija Latvijas diplomātu enerģiskai rīcībai un pareizi izvēlētai taktikai. K. Ulmanis Latvijas ievēlēšanu Tautu Savienības Padomē 1936. gada 13. oktobra Ministru kabineta sēdē novērtēja šādi: "Šis notikums ir vispirms uzticības parādīšana mūsu ārpolitiskajai līnijai un mūsu taktikas atzīšana. Es gribētu piezīmēt, ka jo redzamāku vietu šai politikā un taktikā ieņem Baltijas valstu Antantes nodibināšana."

Laikā, kad sākās V. Muntera darbība Tautu Savienības Padomē, šī organizācija pārdzīvoja dziļu krīzi un atradās norieta stadijā. Latvija un daudzas citas Eiropas mazās valstis jau bija zaudējušas ticību Tautu Savienības visvarenībai un tās darbības efektivitātei. Šīs organizācijas autoritāti iedragāja atbrūņošanās idejas neveiksme, nespēja novērst agresijas aktus un karus, sankciju atcelšana pret Itāliju un citi lēmumi. Arvien redzamāka kļuva Tautu Savienības bezspēcība cīņā pret mieru un stabilitāti apdraudošām tenden-

cēm, kas izrietēja no politiskās situācijas, kāda izveidojās 30. gadu otrajā pusē, un tālaika realitātēm.

Krass pagrieziens Latvijas politikā pret Tautu Savienību iezīmējās 1938. gada septembrī, kad tā atteicās no šīs organizācijas izvirzītajiem valstu kolektīvās drošības principiem (V. Munters deklarēja, ka Latvija vairs obligāti neuzskatīs sev par saistošiem 16. pantā paredzētos noteikumus) un tādējādi pasludināja kursu no relatīvās neitralitātes uz absolūto neitralitāti. Tas bija neadekvāts un kļūdainais lēmums, kas neuzlaboja Latvijas izredzes saglabāt valstisko neatkarību strauji mainīgajā starptautiskajā situācijā. Latvija pati jūtami devalvēja vienu savas ārpolitikas pamatelementu — sadarbību ar Tautu Savienību. 16. pants bija vienīgā garantija, uz kuru varēja atsaukties kādas ārvalsts uzbrukuma gadījumā. Turpretī pāreja uz absolūto neitralitāti izrādījās tikai iedomāta Latvijas drošības garantija. Tai nebija reāla pamata, jo Latvija nespēja panākt, lai citas valstis respektētu un garantētu šo neitralitāti.

Liktenīgie gadi: 1939 un 1940

1939. gada pavasarī lielvalstu politikā iezīmējās tendences, kas bija klaji bīstamas Baltijas valstīm un parādīja, cik nedrošs ir to ģeopolitisks stāvoklis. Gan Vācijas lēmums atrisināt "poļu problēmu" ar militāriem līdzekļiem, gan Krievijas neieinteresētība aizstāvēt Poliju, gan arī Lielbritānijas nespēja efektīvi palīdzēt Polijai un Baltijas valstīm veicināja tādas situācijas veidošanos, kad reāli varēja tikt īstenoti PSRS un Vācijas agresīvie nolūki Baltijā. Vienalga, lai arī kādu politiku Latvija, Lietuva vai Igaunija izvēlētos, tām bija grūti cerēt uz suverenitātes saglabāšanu pilnā apjomā.

Latvija, kas iestājās par neitralitātes politikas turpināšanu, 1939. gada 7. jūnijā parakstīja neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju. Lai gan Latvijas ārpolitiskā vadība jau kopš 1934. gada piešķīra īpašu nozīmi šāda līguma noslēgšanai, jo uzskatīja to par svarīgu drošības elementu Austrumeiropā, konkrētajā gadījumā runa vairāk bija par Berlīnes iniciatīvu un vācu diplomātijas spēju izmantot Latvijas centienus savās interesēs. Vācija gribēja panākt, lai Latvija nepieņemtu britu, franču un krievu garantijas un koncentrētu visu uzmanību aizsardzības organizēšanai pret iespējamo PSRS agresiju.

Jautājums par Baltijas valstu neatkarības garantēšanu tika apspriests PSRS, Lielbritānijas un Francijas sarunās, kas sākās 1939. gada pavasarī. Latvija ieņēma noraidošu nostāju pret trīs lielvalstu iespējamām garantijām Maskavas izvirzītajā variantā, kas paredzēja palīdzību agresijā cietušajai

valstij bez tās piekrišanas un beigās pat ietvēra tā saucamo netiešās agresijas formulu, kas dotu iespēju PSRS jebkurā laikā iejaukties garantējamo valstu iekšējās lietās. Latvijas ārpolitiskā vadība pamatoti uzskatīja šīs garantijas par ieganstu PSRS izplānotajai Baltijas valstu okupācijai. Šādā situācijā ārlietu ministrs V. Munters bija pārliecināts, ka Latvija drīkst pieņemt vienīgi neitralitātes garantijas, ja tās nodrošina PSRS, Lielbritānija, Francija un arī Vācija. Taču šādas garantijas iegūt nebija reāli.

Latvijas liktenis tika izlemts PSRS un Vācijas sarunās, kas beidzās 1939. gada 23. augustā ar Neuzbrukšanas līguma un slepenā papildu protokola (Molotova–Ribentropa pakts) parakstīšanu. Slepenā protokola pirmais pants noteica, ka Latvija kopā ar Somiju un Igauniju tiek “atdota” PSRS: “Teritoriāli politiskas pārkārtošanās gadījumā pie Baltijas valstīm (Somijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas) piederīgos apvidos Lietuvas ziemeļu robeža ir vienlaikus Vācijas un PSRS interešu sfēru robeža.” Protokola otrais pants fiksēja Polijas sadalīšanu krievu un vācu interešu sfērās, kā arī tās valstiskuma iespējamo izzušanu: “Jautājumu, vai abu pušu interesēm atbilst neatkarīgas Polijas valsts saglabāšana un kādām jābūt tās robežām, galīgi varēs noskaidrot tikai tālākās politiskās attīstības gaitā.”

23. augusta līgums bija prettiesisks un cinisks darījums, izlīgums uz trešo valstu rēķina. Noslēdzot šo paktu, kas sankcionēja agresiju, uzbrukuma karu pret trešo valsti, PSRS un Vācija pārkāpa 1928. gadā noslēgto Parīzes paktu par kara aizliegumu, kā arī daudzus divpusējos līgumus, kurus abas līgumslēdzējpuses bija parakstījušas ar citām valstīm. Padomju un vācu Neuzbrukšanas līguma dēļ varēja tikt izraisīts Otrais pasaules karš. Tas bija kara, dalīšanas un iznīcības pakts.

Apstākļos, kad 1939. gada 1. septembrī Vācija sāka karu Eiropā un kopā ar PSRS likvidēja Poliju kā neatkarīgu valsti, mainījās arī Latvijas vieta Austrumeiropas starptautisko attiecību sistēmā — bija manāmi apgrūtināti iepriekšējās, uz neitralitāti orientētās ārpolitiskās līnijas turpināšana. Stipri samazinājās arī diplomātiskās manevrēšanas iespējas. Faktiski Latvija bija nonākusi bezizejas stāvoklī, neatkarības zaudēšana bija vairs tikai laika jautājums.

Izteikti sarežģītajā starptautiskajā situācijā Latvijas ārpolitiskā vadība nesekmīgi mēģināja atrisināt radušās problēmas. Tās rīcībā bija informācija par 23. augusta slepenā protokola saturu, un tā kopumā izprata stāvokļa nopietnību, lai gan nebija atbrīvojušies no ilūzijām un pietiekami intensīvi nemeklēja valsts neatkarības saglabāšanas iespējas. Latvijas ārpolitiskajā kursā sāka dominēt piekāpšanās PSRS spēka spiedienam. Izvēle par labu

šādai politikai tika izdarīta 1939. gada oktobra sākumā, kad PSRS bija sakoncentrējusi karaspēku pie Baltijas valstu robežām un Latvijai draudēja tūlītējs padomju karaspēka iebrukums.

Līdz ar Polijas sakāvi tika radīti nepieciešamie priekšnoteikumi PSRS agresīvo nodomu pakāpeniskai īstenošanai Baltijā un šā reģiona valstu okupācijai. Par pirmo soli šajā virzienā Maskava bija ieplānojusi savstarpējās palīdzības līgumu uzspiešanu Igaunijai, Latvijai un Lietuvai (Lietuva tika iekļauta PSRS interešu sfērā 1939. gada 28. septembrī), kas paredzētu padomju militāro bāzu izveidošanu šo valstu teritorijā. Sarunās ar Vācijas ārlietu ministru Joahimu fon Ribentropu, kas notika 1939. gada septembra beigās sakarā ar PSRS un Vācijas līguma par robežu un draudzību parakstīšanu, Josifs Staļins norādīja, ka Igaunija jau ir piekritusi noslēgt šāda veida līgumu, bet, ja Latvija pretosies, "Sarkanā armija ar to izrēķināsies visīsākajā laikā". Vācu puse iestājās, lai Baltijas jautājumu atrisinātu pakāpeniski, uzreiz neokupējot Baltijas valstis. Staļins apsolija Ribentropam īstenot pakāpenisku iespiešanos Baltijā un pagaidām atstāt Latvijai, Lietuvai un Igaunijai neatkarību, tomēr nenoliedzot iespēju, ka nākotnē šīs valstis var nonākt PSRS sastāvā.

Savu agresīvo nostāju un apņemšanos neievērot starptautisko tiesību normas un lietot spēku padomju puse apstiprināja arī Maskavas sarunās ar Latvijas pārstāvjiem par savstarpējās palīdzības līguma noslēgšanu. 1939. gada 3. oktobrī ārlietu ministrs V. Munters informēja valdību: J. Staļins viņam teicis, ka "vāciešu dēļ mēs varam jūs okupēt", kā arī piedraudot norādījis uz iespēju PSRS paņemt no Latvijas "teritoriju ar krievu mazākumtautību". Latvijas valdība nolēma kapitulēt un piekrist PSRS prasībām un ielaist tās karaspēku savā teritorijā. Piekāpšanos Padomju Savienībai tā uztvēra kā "varmācīgi uzspiestu aktu". Lēmums par militāro pretošanos netika pieņemts tautas dzīvā spēka saglabāšanas interesēs. Latvijas valdība plānoja paciest suverenitātes ierobežojumus tikai līdz Otrā pasaules kara beigām.

1939. gada 28. septembrī Igaunija, bet 5. un 10. oktobrī Latvija un Lietuva parakstīja uzspiestos savstarpējās palīdzības līgumus, ar kuriem Maskava plānoja iznīcināt Baltijas valstis. Saskaņā ar šiem līgumiem PSRS ievada Baltijā noteiktu karaspēka kontingentu, ierīkoja sauszemes, gaisa un jūras karaspēka bāzes. Šie līgumi ievadīja Baltijas valstu neatkarības beigu sākumu un bija 1940. gada jūnija prelūdijs. Padomju Savienība, asistējot Vācijai, ne vien *de iure*, bet arī *de facto* amputēja Baltijas valstu suverenitāti. Līdz pilnīgai okupācijai tās būtībā bija kļuvušas par PSRS protektorātiem.

Neko šajā ziņā negrozīja pieminētajos līgumos uzsvērtā "valstiskās neatkarības atzīšana" vai "neiejaukšanās pretējās puses iekšējās lietās", kā arī atsaukšanās uz 1920. gada miera līgumiem vai noslēgtajiem neuzbrukšanas līgumiem.

Situācijā, kad Baltijas valstis faktiski nokļuva PSRS varā, Berlīne steigās paglābt vācbaltiešus. 1939. gada 28. septembrī parakstot ar Maskavu speciālu protokolu par izceļošanu, tā ārpolitiski nodrošināja Igaunijas un Latvijas vāciešu izceļošanu. Pēdējie priekšdarbi Latvijā šai akcijai starpvalstu līmenī tika pabeigti 30. oktobrī, kad Vācija noslēdza ar Latviju attiecīgu līgumu. Tas bija juridisks pamats vācbaltiešu aizbraukšanai, kam vajadzēja beigties decembra vidū. Latviju atstāja "tautas grupa", kas bija veikusi nenovērtējamu kultūras darbu. Nav attaisnojama K. Ulmaņa valdības politika, kas bija virzīta uz to, lai veicinātu un paātrinātu Latvijas vāciešu izceļošanu.

Pēc Vācijas uzbrukuma Francijai, Nīderlandei un Beļģijai, kas sākās 1940. gada maijā, PSRS, izmantojot tai labvēlīgo starptautisko situāciju, aktivizēja tiešo gatavošanos Baltijas valstu pilnīgai okupācijai. Šoreiz par pirmo upuri tika izraudzīta Lietuva. Maskava, lai radītu ieganstu savu agresīvo ieceru īstenošanai, izvirzīja Lietuvas valdībai izdomātu apsūdzību: tā esot sagūstījusi vairākus padomju karavīrus (viens pat ticis nogalināts), lai izspiestu no viņiem militāros noslēpumus. Pakāpeniski saasinot šo mākslīgi radīto konfliktu ar Lietuvu, PSRS naktī uz 1940. gada 15. jūniju izvirzīja tai ultimātu izveidot Lietuvā jaunu valdību, kas spētu "godīgi pildīt" 1939. gada 10. oktobra Savstarpējās palīdzības paktu un atļautu Lietuvā ieiet jaunām padomju karaspēka daļām. Lietuvas valdība jutās spiesta pieņemt ultimātu bez protesta un pretošanās. Par noteiktu protesta formu gan var uzskatīt Lietuvas prezidenta Antana Smetonas lēmumu 15. jūnijā doties trimdā un ar savu palikšanu Lietuvā neatvieglot okupantu rīcību.

1940. gada 15. jūnijā notika PSRS karaspēka vienību uzbrukums Latvijas robežsargiem Mašlenkos, kas bija iecerēts vai nu kā provokācija, lai radītu ieganstu Latvijas okupācijai, vai arī kā staļinisma garā izteikts brīdinājums Latvijas valdībai nekādā gadījumā nepretoties. 16. jūnijā Padomju Savienības ārlietu tautas komisārs Vjačeslavs Molotovs nolasīja Latvijas sūtnim Fricim Kociņam odiozo un melīgo PSRS valdības ultimātu, kurā bija pieprasīta Latvijas valdības atkāpšanās un neierobežota padomju karaspēka kontingenta ielaišana Latvijā. 16. jūnija vakarā K. Ulmaņa valdība, piekāpjoties varas lietošanas draudiem, ultimātu pieņēma un atkāpās. Militāru pretošanos kabinets noraidīja, jo uzskatīja, ka tā izraisīs asinsizliešanu, bet

neglābs Latvijas valsti. K. Ulmaņa valdība neizšķīrās arī par simbolisku militāru pretošanos un neriskēja izteikt Maskavai pat diplomātisku protestu, kas neapšaubāmi bija grūti izprotama politiska tuvredzība. Turklāt Latvijas sūtnis Londonā Kārlis Zariņš nesaņēma nekādas konkrētas instrukcijas par 1940. gada 17. maijā viņam piešķirto ārkārtas pilnvaru iedarbināšanu, lai varētu efektīvi politiski un diplomātiski turpināt cīņu par Latviju.

3.7. EKONOMISKĀ UN SOCIĀLĀ ATTĪSTĪBA

Kopš 1915. gada — cariskās Krievijas lielās katastrofas gada Pirmajā pasaules karā — Latvijas teritoriju nepārtraukti, līdz pat 1920. gada janvāra beigām, postīja kari un visdažādākās armijas: bēgošā cara armija un uzbrūkošā vācu armija; 1918. gada beigās un 1919. gadā — bēgošā vācu un uzbrūkošā Padomju Krievijas armija, tad — un vismežonīgāk — Bermonta karaspēks. Pēc tam — karadarbība Latgalē. Kad 1920. gada 1. februārī pēdējā frontē Latgalē aktīvā karadarbība beidzās, Latvija bija tā izpostīta, ka nekas neatgādināja 1914. gadu, pēdējo miera gadu, kad Latvija bija trešais attīstītākais ekonomiskais rajons Krievijā, tūlīt aiz Pēterburgas un Maskavas, īpaši izceļoties ar produkcijas kvalitāti, inovācijām un kapitāla apgrozību uz vienu uzņēmumu. Viss vai gandrīz viss pagātnes spožums bija zudis. Latvijas pirmšķirīgā industrija bija cietusi ne tikai ļoti smagus fiziskus zaudējumus kara un barbariskās rūpniecības evakuācijas gaitā*; tā bija zaudējusi savas slavas gadu sekmju trīs galvenos priekšnoteikumus: rūpniecībai bija bijis skaidri izteikts Viskrievijas raksturs, nodrošinot to ar plašiem noieta tirgiem visā impērijā; Latvijas ekonomika bija pasaules saimniecības sastāvdaļa ar plašiem starptautiskiem sakariem, mijiedarbību un konkurenci, kas veicināja produkcijas kvalitāti; tajā bija dominējusi fabriku un rūpnīcu lielražošana, ar ļoti mazu sīkražošanas daļu. Tagad, sākot dzīvi neatkarīgajā Latvijā, Krievijas tirgus bija faktiski zudis — tur valdīja komunisms un augošā autarkģija; pasaules tirgū integrēties vajadzēja ar lielām grūtībām un pilnīgi citu produkcijas veidu — ar agrāro produkciju. Lielie uzņēmumi bija izvesti uz Krieviju un tur iznīcināti revolūcijas un karu jukās. Eiropā daudzām valstīm

* Tika izvests (faktiski — nolaupīts) viss, kam bija jebkāda vērtība, nevis tikai iekārtas, kuras it kā varētu veicināt ķeizariskās Vācijas militārā spēka pieaugumu. Tika izvests, sākot ar kultūras un mākslas vērtībām, kurām nebija nekādas militāras nozīmes (piemēram, Politehniskā institūta bibliotēka), līdz alus darītavas "Ilģuciems" unikālajiem iesala aparātiem.

bija jāsaskaras ar sarežģītām problēmām, pārejot no agrārās sabiedrības uz industriālo; bet Latvijai bija jārisina pretēja rakstura problēma: kā nodrošināt sekmīgu saimniecības funkcionēšanu — īpaši pirmajos neatkarības gados —, industriālajam sektoram dramatiski sarūkot. Nelabvēlīgas pārmaiņas bija notikušas arī sociālajā struktūrā — pirms 1914. gada Latvija gāja strauju modernizācijas ceļu — no agrārās sabiedrības uz industriālo — un rūpniecībā, tirdzniecībā un citos neagrāros ekonomikas sektoros bija nodarbināti 31,3 procenti iedzīvotāju (salīdzinājumā Krievijā kopumā — tikai 17 procentu); bet lauksaimniecībā — 58,9 procenti, protams, ļoti daudz, bet gandrīz tikpat kā Itālijā — 59 procenti — kas bija visagrārākā, taču — Vakareiropas zeme, bet tagad, 1920. gadā, jaunā valsts bija absolūti agrāra — ekonomikā un sociālajā struktūrā. Neaprakstāms haoss valdīja finanšu sistēmā. Jaunajai valstij bija jārisina milzīgi un smagi uzdevumi ekonomikas jomā.

Valsts agrārā politika

Jebkurā valstī, kurā laukos dzīvotu vairāk par 60 procentiem iedzīvotāju, no kuriem vismaz tikpat — 60 procentu — bija bezzemnieki vai nabadzīgie zemnieki, kā tas bija Latvijā 1920. gadā, agrārais jautājums būtu pats galvenais, taču Latvijā — kā reti kur citur — šis jautājums bija visdažādāko aspektu apvīts. Tas bija ekonomisks, sociāls — bez šaubām; bet vēl vairāk tas bija politisks, nacionāls, vēsturisks un pat psiholoģisks jautājums, no kura savlaicīgas un ātras atrisināšanas bija atkarīgs pats jaunās valsts liktenis. No ekonomiskā viedokļa raugoties, bija skaidrs, ka milzīgie muižu īpašumi — varbūt pat tuvu 50 procentu lauksaimniecības zemes — ir galīgs anahronisms; jau pirms Pirmā pasaules kara vairākos Latvijas rajonos: pie Rīgas, Krustpils, Ventspils mazāk, bet izteikti ap Dobeli un Bausku, latviešu zemnieku saimniecības, simtiem reižu mazākas par muižu, apsteidza to saimnieciskās efektivitātes ziņā. Pa kara gadiem muižu deģenerācija — tiesa, ne vienmēr pašu muižnieku vainas dēļ (daudzus vācbaltiešus cara valdība izsūtīja no Latvijas, saskatot viņos Vācijas “piekto kolonnu”) — bija gājusi ļoti tālu: 1920. gadā aptuveni 50 procentu muižu bija pamestas; daudzi muižnieki bija aizbēguši līdzī Bermontam, “baltajai lietai” zaudējot. Taču tieši neatliekamais politiskais aspekts iespaidoja gaidāmās agrārās reformas gaitu, pat vairāk nekā politikai vajadzētu ietekmēt ekonomiskas dabas pasākumu. Tas, ka muižu zeme būs jādala bezzemniekiem, Latvijas politiķiem bija skaidrs jau pirms bermontiādes — valsts ar tik lielu bezzemnieku skaitu

būtu sociāli pārāk eksplozīva, dotu augsni komunismam vai stihiskiem agrāriem nemieriem, kas, piemēram, tik liktenīgi plosīja Itāliju pēc Pirmā pasaules kara. Taču bermontiāde faktiski izlēma citu jautājumu: zeme būs jādod par brīvu! Bermontiešu un viņus atbalstošo baronu naidis pret latviešiem bija tik šaušalīgs, tik rasistisks, ka iedoma, ka vācu muižnieku zeme var tikt saglabāta vai par tās sadalīšanu zemniekiem būtu jāmaksā — jāmaksā ienaidniekiem, pret kuru viņi tikko bija devušies cīņā burtiski basām kājām, neredzētā nacionālā patriotismā, vairs nebija politiski uzturama, un pirmie to saprata sociāldemokrāti: jau 1919. gada oktobrī, cīņu karstumā pret Bermontu, viņi izvirzīja neatvairāmu lozungu: zemi par brīvu! Šis lozungs — vispopulārākais tobrīd Latvijā — deva viņiem lielus panākumus Satversmes sapulces vēlēšanās un vēl lielākus — agrārās reformas veikšanai radīto Zemes ierīcību komiteju vēlēšanās 1921. gadā, kad sociāldemokrāti un viņu piekritēji saņēma 80 procentus balsu.

Kad Satversmes sapulce 1920. gadā izveidoja komisiju agrārās reformas izstrādei, tā bija lielākā komisija parlamentā: 40 locekļu. Tas atspoguļoja agrārā jautājuma liktenīgumu, kurā LSDSP bija ļoti aktīva. No komisijas pirmās darba dienas agrārais jautājums tika aplūkots ne tik daudz ekonomiskās, cik nacionālpolitiskās vai pat vēsturiski mitoloģiskās kategorijās: pirms septiņiem simtiem gadu melnais bruņinieks mums zemi nolaupīja; tagad mums tā jāatgūst kā vēsturiskās taisnības uzvara. Šīs gaisotnes spilgtākā izpausme bija LSDSP deputāta Nikolaja Kalniņa 1922. gada 7. jūlija 5,5 stundas (!) ilgā runa Satversmes sapulcē — noteikti garākā runa Latvijas parlamentārisma vēsturē, kurā viņš pamatoja nepieciešamību atsavināt muižnieku zemi par brīvu un sniedza visnacionāli romantiskāko Latvijas vēstures ainu (faktiski lielu runas daļu bija uzrakstījis vēsturnieks Arveds Švābe, tobrīd — sociāldemokrāts). LZS un Kārļa Ulmaņa mērenā nostāja par labu zemes iegūšanai par maksu — pragmatiska un kapitālistiska nostāja — neguva atbalstu, un 1924. gada 14. aprīlī Saeima nolēma nemaksāt muižniekiem atlīdzību par atsavināto zemi (tika atstāti tikai 50 hektāri) un faktiski izdalīt to zemniekiem par brīvu (formāli bija jāmaksā ilggadējas nomaksas, kas bija ļoti mazas, un faktiski zemes sadale bija par velti). Tā bija apzināta un pilnīgi saprotama politiska vēlēšanās apmierināt, cik iespējams, lielākas bezzemnieku masas — tās, kuras vēl pirms gada bija sveikušas Stučku — lai pievērstu tās neatkarīgajai Latvijai. Tā bija arī liela tā sauktās vēsturiskās taisnības uzvara, kura radīja arī lielas ekonomiskas problēmas, jo saimniecībai bija sveši tādi jēdzieni kā “melnais bruņinieks”, kura vara nu esot “salauzta uz mūžiem”, un “vēsturiskā taisnība”, kura esot uzgavilējusi.

Trīs smagi ekonomiskas dabas jautājumi radās tūlīt, un neviens netiks pilnībā atrisināts līdz pat 1940. gadam. Tie bija, pirmkārt: samērs starp zemes daudzumu un zemes gribētāju skaitu. Ļoti ātri atklāsies, ka zemes gribētāju — par brīvu — ir daudz vairāk nekā sadalāmās zemes. Otrs — jautājums par saimniecību ekonomisko efektivitāti: jo vairāk bija zemes gribētāju, jo mazāki zemes gabali tika iedalīti un jo grūtāk bija saimniekot ar peļņu, nemaz nerunājot par modernas tehnikas lietošanu. Trešais, visdramatiskākais jautājums, kas kļuvis vēl dramatiskāks trīsdesmitajos gados un kam faktiski nebūs risinājuma, bija darbaspēka jautājums: ja visi vai gandrīz visi saņems zemi un būs “kungi”, — kas būs kalpi? Saistot milzīgu darbaspēku mazajās saimniecībās, arvien smagāks kļuva jautājums: kas strādās efektīvās saimniecībās, kurām būs augoša vajadzīga pēc algota darbaspēka?

Agrārā reforma tika īstenota no 1920. līdz 1937. gadam, un tās rezultāti — ekonomiskie un sociālie — bija milzīgi, bet nereti arī diezgan pretrunīgi. Lai gan Valsts zemes fonds, t. i., sadalāmās zemes fonds, bija ļoti liels — tajā tika ieskaitīta 1479 nacionalizēto muižu zeme, 171 mācītājmuižas zeme un 294 pusmuižu zeme, plus 1 149 913 hektāru privātajām muižām un bruņniecības kārtai piederējušo mežu, kas bija kopā 40,5 procentu no Valsts zemes fonda, — sadalāmās zemes daudzumu mazināja milzīgais zemes gribētāju daudzums un tas, ka Latvijas valsts jau no pirmajām pastāvēšanas dienām uzskatīja, ka tai pašai jāpieder ievērojamiem īpašumiem un ka nacionālā valstī valstij pašai jāsaņem. No šīs antiliberālās iedomas, kuru valsts īstenoja ar nelokāmu pārliecību visus divdesmit neatkarības gadus, — radās vēlēšanās saglabāt savā īpašumā mežu platības absolūto daļu — 84 procenti mežu nonāca valsts rokās, ar to ļoti būtiski samazinot sadalāmās zemes apjomu (un ļaujot valstij diktēt noteikumus tik svarīgās nozarēs kā visa mežrūpniecība, kokapstrāde un malkas sagāde). Lai arī bija noteikts, ka iedalāmā zeme vienai jaunsaimniecībai nevar būt mazāka par 10 hektāriem (un ne lielāka par 22 hektāriem) — kas, pats par sevi, jau bija ļoti mazs gabals, — šādi sadalot zemes nepietika: ar 1934. gadu jau tika piešķirti zemes gabali pat mazāki par 10 hektāriem, bet visnelabvēlīgākais stāvoklis veidojās jau tā nabadzīgajā Latgalē: vairāk par 50 procentiem jaunsaimniecību tur bija mazākas par 10 hektāriem, kas, klāt nākot zemākai zemes auglībai, faktiski nepieļāva modernas lauksaimniecības attīstību.*

* Visnesekmīgākā agrārā reforma bija Polijā. Nevēloties noskaņot pret sevi muižniecību — jebkura politiskā režīma balstu — valsts ieskaitīja sadalāmās zemes fondā tikai 2,5 miljonus hektāru zemes — 10 procentu (sic!) no lauksaimniecībai

Lai arī jaunsaimnieku darba mīlestība un apņēmība bija apbrīnojama, saimniecību nelielais apjoms un naudas līdzekļu hronisks trūkums radīja neviennozīmīgus ekonomiskos rezultātus. Ekstensīvi — kā to arī varēja gaidīt, rodoties desmitiem tūkstošiem jaunsaimniecību, — lauksaimniecība attīstījās ar apbrīnojamu ātrumu: jau 1923. gadā sējumu platības pārspēja pirmskara līmeni un aramzemes pieauguma jomā Latvija bija trešajā vietā Eiropā, aiz Dānijas un Lietuvas (tas, protams, nenozīmē, ka Latvijas — nemaz nerunājot par Lietuvu — lauksaimniecība kopumā bija Dānijas līmenī). Ļoti strauji attīstījās lopkopība. 1929. gadā bija sasniegts pirmskara — 1913. gada — līmenis lauksaimniecībā: tas bija liels panākums, ņemot vērā ilgo kara gadu postījumus, taču pēc saražotās produkcijas uz vienu iedzīvotāju Latvija tālu atpalika no Eiropas attīstītām zemēm (lai gan apsteidza kaimiņu Lietuvu un Poliju); rudzu un linu sējumi tomēr nebija sasnieguši pirmskara līmeni; tikai divi procenti mitro platību bija meliorētas; vecsaimniecības joprojām bija galvenās labības ražotājas, bet jaunsaimniecības vairāk iepirka labību, nekā pašas pārdeva. Smaga bija parādu nasta: 1930. gadā, vēl pirms Latviju skāra ekonomiskā krīze, lauksaimnieki bija parādā finanšu iestādēm 277,3 miljonus latu, kas bija milzīga summa; daudzi tūkstoši saimniecību nonāca ūtrupē. Darbaspēka trūkums laukos bija jūtams jau divdesmito gadu pirmajā pusē, un 1925. gadā Kārlis Ulmanis ierosināja — uz laiku, kā viņš tobrīd domāja, ievest laukstrādniekus no Lietuvas; jau pēc pāris gadiem kļuva redzams, ka pat ar to ir par maz — sekmīgas saimniecības attīstījās strauji, tām vajadzēja arvien vairāk laukstrādnieku, bet darbarokas bija aizņemtas nelielajās jaunsaimniecībās. 1928. gadā sāka iebraukt laukstrādnieki no Polijas, un nu tas vairs nebija apturams. Trīsdesmito gadu beigās ārzemju laukstrādnieku skaits pārsniedza 40 000, radot dramatisku jautājumu: kas notiks, ja viņi neiebrauks? Kas strādās? Risinājumu Ulmanis sāks meklēt pašā okupācijas priekšvakarā, iecerot otru, galēji radikālu agrāro reformu, kuru īstenot viņš nepaspēja.

Lai gan ekonomiskajā jomā reformā savijās lieli panākumi un lielas problēmas (1935. gadā 62 procenti Latvijas iedzīvotāju dzīvoja laukos, taču lauksaimniecība deva tikai 35 procentus nacionālā ienākuma, būdama gandrīz divreiz mazāk ekonomiski efektīva nekā neagrārais sektors), taču politiski

derīgās zemes. Rezultāti bija šokējoši pat atpalikušajai Polijai: 34 procenti no zemnieku saimniecībām bija aptuveni divi hektāri lielas, 31 procents — ne lielākas par pieciem hektāriem. Vismaz pieci hektāri bija nepieciešami, lai zemnieks spētu kaut kā pabarot savu ģimeni; vismaz 15 hektāru bija vajadzīgs, lai iegūtu minimālo peļņu.

un sociāli dominēja panākumi. Reforma lauku sociālo ainu mainīja līdz nepazīšanai — 61,2 procenti no lauku iedzīvotājiem 1920. gadā bija bijuši bezzemnieki; tagad, 1935.–1937. gadā, reformu beidzot, bezzemnieku bija tikai 18 procentu. Lai cik ekonomiski grūta arī būtu daudzu dzīve, 54 436 izveidoto jaunsaimniecību (ar vidējo platību 17 hektāru) bija Latvijas lepnums un jaunsaimnieki — savas valsts patrioti; komunisti laukos gandrīz pilnīgi izzuda, izņemot dažus visatpalikušākos un tumšākos Latgales nostūrus. Latvijas agrārā reforma bija otra radikālākā Eiropā, tūlīt aiz visradikālākās Igaunijā. Tai sekoja Lietuva, kas sākotnēji bijušo īpašnieku rokās bija atstājusi 80 hektāru, bet vēlāk šo minimumu palielināja līdz 150 hektāriem, un izrādījās, ka pat šī, kopumā nelielā platība, sociāli ir par lielu — bezzemnieku skaits Lietuvā ne tikai nesaruka, bet pat auga — 1919. gadā to bija 57 485, bet 1940. — jau 80 000. Līdz ar lielu skaitu nabadzīgo zemnieku viņi radīja valstī nemiera potenciālu, kurš 1935. gadā izlauzās atklātos zemnieku nemieros, sadursmēs ar policiju; bija upuri un ievainotie. Latvijā nekad nekas tamlīdzīgs nenotika, taču smagā darbaspēka trūkuma problēma lika Ulmanim 1939. gadā iecerēt radikālu lauksaimniecības pārkārtošanu — tik radikālu, ka viņš baidījās par to informēt pat Ministru kabinetu. Viņš bija iecerējis otru reformu, kuras gaitā jau tiktu sadalītas nevis muižnieku zemes, bet stiprās latviešu zemnieku saimniecības: tās, kuras nodarbināja arvien grūtāk sagādājamo darbaspēku. Turpmāk pastāvētu tikai sīkas saimniecības, kas nenodarbinātu algoto darbaspēku. Kaut ko tik radikālu, kas salauztu Latvijas lauku mugurkaulu — stiprās saimniecības, Latvijā nebija iedomājušies pat sociāldemokrāti. No šīs avantūras īstenošanas, kas noteikti būtu radījusi turīgo zemnieku un aizsargu visradikālāko pretestību (tā varētu maksāt Ulmanim varas zaudēšanu), atturēja tikai vēl lielāka katastrofa — valsts bojāeja 1940. gada jūnijā.

Rūpniecība un finanses

Tikai milzīgi tukšo rūpnīcu korpusi 1920. gadā atgādināja par neseno Latvijas industrijas slavu. Vairāk nekā 550 rūpniecības uzņēmumu bija evakuēti uz Krievijas iekšieni 1915.–1916. gadā; tikai aptuveni 10 procentu, turklāt paši mazākie, tika atdoti Latvijai pēc 1920. gada 11. augusta miera līguma ar Padomju Krieviju. Lielākie — Latvijas un pat visas Eiropas lepnums — bija zuduši Krievijas plašumos. Šķita, ka gandrīz nebūs iespējams atjaunot to, ar ko Latvija bija lepojusies pirms kara — modernu, augstas darbāžības un izcilas inovācijas rūpniecību (tā bija sākusi pirmo automo-

biļu sērijveida ražošanu Krievijā), kurā strādāja izglītotie un pašapzinīgie latviešu strādnieki. 1913. gadā Latvijā bija 1032 rūpniecības uzņēmumi ar vairāk par 100 000 strādnieku, bet 1920. gadā uzņēmumu skaits gan bija audzis līdz 1430, taču strādnieku skaits tajos bija tikai 21 000, un to, ko tagad dēvēja par “uzņēmumu”, 1913. gadā būtu saukuši par sīku darbnīcu: pieci strādnieki bez mehāniskā dzinēja vai viens (*sīd!*) strādnieks ar mehānisko dzinēju jau bija pietiekami, lai ierindotos uzņēmumu skaitā. Lai cik dramatisks būtu Latvijas rūpniecības atdzimšanas sākums, zaudējot lielos uzņēmumus un plašo Krievijas tirgu un cīnoties ar pašmāju kapitāla nepietiekamību investīcijām, tieši rūpniecība neatkarības gados parādīja vispārsteidzošāko spēju atdzimt, uzplaukt un piemēroties jaunajiem tirgus un pieprasījuma apstākļiem.

Rūpniecības struktūra pirmajā desmitgadē — līdz 1930. gadam — radikāli mainījās. Moderno mašīnbūvi nomainīja kokapstrāde — rūpniecības nozare, kas attīstījās vissekmīgāk: tā nodarbināja visvairāk strādnieku, deva aptuveni 80 procentu eksporta fiziskā apjoma, tomēr tikai 12,3 procentus eksporta vērtības; tas nozīmēja, ka tās produkcija — galvenokārt finieris un dēļi — bija ar ļoti mazu pievienoto vērtību. Otrajā vietā bija pārtikas rūpniecība, tai bija daudz augstāks darba ražīgums un pievienotā vērtība; šī nozare deva 30 procentu eksporta, un viens strādnieks tajā saražoja vislielāko vērtību. Pārtikas rūpniecības attīstība atspoguļoja Latvijas ekonomikas agrāro raksturu. Ļoti veiksmīgi strādāja aptuveni 40 konfekšu fabriku, tostarp slavenās — arī ārpus Latvijas — “Laima”, “V. Ķuze”, “Staburadze” (Latvijas konfektes 1939. gadā, pašā okupācijas priekšvakarā, sekmīgi debitēja pat ASV tirgū); 11 tabakas fabrikas, ar īpaši slaveno “Maikaparu”. Trešajā vietā bija ķīmiskā rūpniecība, īpaši gumijas rūpniecība (piemēram, uzņēmums “Kvadrāts”), izcila jau pirms kara; tajā bija visvairāk ārzemju kapitāla — pāri par 85 procentiem.

Tāpat kā visas ekonomikas jomas, arī rūpniecība izjuta ļoti stipru valsts iejaukšanos un pat tieksmi vairot pašas valsts īpašumu, taču valsts uzņēmumi kopumā, kā to 1928. gadā atzina jau minētais Ā. Klīve, bija daudz mazāk sekmīgi par privātajiem; daudzi no tiem — valstij piederošās četras tipogrāfijas, cukura un linu fabrikas, Juglas elektrības uzņēmums — strādāja ar zaudējumiem, lai gan valsts bija radījusi mākslīgas priekšrocības (vieglāka iespēja iegūt kredītus, īpaši — īstermiņa; zemāki nodokļi; izdevīgi valsts un citi pasūtījumi, kas neveicināja šo uzņēmumu konkurences spējas, īpaši — ekonomiskās krīzes gados). Taču bija arī neapšaubāmi panākumi, piemēram:

Pasta un telegrāfa galvenās darbnīcas (nākamā legendārā VEF), kas jau 1919. gadā sāka sērijveida radioaparātu ražošanu, 1925. gadā — telefonus, 1929. gadā — elektriskās spuldzes; 1930. gadā tajās strādāja jau 1000 kvalificētu strādnieku, meistarų, inženieru. VEF izcilāko panākumu laiks, kā daudz kam citam Latvijā, būs tieši pēdējie brīvības gadi, neilgi pirms valsts bojāejas.

Latvijas kapitālisms jau 20. gados radīja savus izcilus uzņēmējus. Vienkārša latviešu dzirnavnieka dēls Roberts Hiršs noteikti bija talantīgākais viņu saimē, balstot savus pārsteidzošos panākumus inovācijā — kapitālisma dzinējspēkā. 1926. gadā viņš nodibināja uzņēmumu "Rīgas audums", bet 1928. gadā atvēra filiāli arī Lietuvas galvaspilsētā Kauņā (1939. gadā tajā strādāja 2500 cilvēku — gandrīz fantastisks skaitlis mazajai Lietuvai). Roberts Hiršs ieviesa ražošanā jaunas preces, uzaicināja darbā talantīgus māksliniekus un dizainerus (viņu skaits sasniedza 20), nodibināja sakarus ar Parīzes un Milānas modes namiem un draudzīgi sadarbojās ar ebreju vairumtirdzniecības firmām un nenogurstoši rūpējās par strādnieku dzīves apstākļu uzlabošanu. Ja nebūtu sācies Otrais pasaules karš, "Rīgas auduma" filiāle tiktu atvērta arī Oslo, Norvēģijā, paplašinot jau iesākto iespēšanos Eiropas tirgos. Hiršs bija īsts uzņēmējdarbības ģēnijs.

Beidzoties neatkarīgās Latvijas pirmajai desmitgadei, 1930. gadā, pēdējā gadā, pirms Latviju smagi skāra pasaules ekonomiskā krīze, — rūpniecība bija atguvusies no kara postījumiem, taču viens strādnieks joprojām saražoja mazāk nekā pirms kara; dominēja sīkie uzņēmumi ar vāju tehnisko bāzi; rūpniecībā bija nodarbināti tikai 13,5 procenti strādājošo, un kapitālieguldījumu problēma joprojām bija ļoti aktuāla. Tomēr smagākais jau bija aiz muguras. Darba ražība auga; strādnieku dzīves apstākļi uzlabojās; tieši 1930. gads strādniekiem bija vislabākais darba algas un dzīves dārdzības ziņā — alga bija vislielākā, pirktspēja — augsta, dzīves dārdzība — viszemākā. Interesanti ir salīdzināt nacionālo ienākumu 1930. gada Latvijā un tās kaimiņu zemēs. Viszemākais bija Lietuvā — 280 latu uz vienu iedzīvotāju; tai sekoja Polija — arī ļoti zems: tikai 380 latu. Toties Latvijā nacionālais ienākums bija 600, bet Somijā tikai par desmit latiem vairāk — 610 latu. Par ko tas liecina? Skaidrs, gan Latvija, gan Somija joprojām bija pieticīgas zemes — neaizmirsīsim, ka viena britu mārciņa tika mainīta pret 15,5 latiem (mārciņās nacionālais ienākums Latvijā bija mazāks nekā 40 mārciņu gadā), taču uzkrītoši ir tieši tas, cik tuvu Latvija bija Somijai, kura, protams, ne tālu nebija tā cietusi kā Latvija kara gados. Nav iespējams atbrīvoties arī no cita,

nu jau bēdīga salīdzinājuma — cik bagāta tagad ir Somija, un cik augstu cenu mūsu valsts samaksājusi par padomju okupācijas piecdesmit gadiem.

1929.–1932. gads — pasaules ekonomiskās krīzes laiks — bija lielākā saimnieciskā katastrofa miera laikā, vismaz kopš bija sākusies industriālā revolūcija pirms vairāk nekā simt gadiem. Kopumā pasaulē kopprodukts kritās par 20 procentiem. Galvenā krīzes iezīme bija pasaules saimniecības, kas bija likusies tik vienota, dezintegrācija. Sadarbības un kopības vietā nāca norobežošanās, egoisms, tarifi un protekcionisms. 23 valstis paaugstināja ievēdmuitas; 32 ieviesa kvantitatīvus ierobežojumus importam. Visdramatiskāko iesaīdu uz Eiropas valstīm, ieskaitot Latviju, atstāja tas, ka 1931. gada novembrī notika “revolūcija” Lielbritānijā: tā atmēta 100 gadu ilgo brīvo tirdzniecību un pievērsās protekcionismam. Tikpat nesakarīga un egoistiska kļuva arī monetārā politika, veidojoties trim dažādām pieejām trijos galvenajos pasaules finanšu centros: Londona piekopa visgudrāko politiku pārprodukcijas apstākļos un devalvēja savu valūtu, palētinot britu preču cenas un veicinot eksportu; Ņujorkā sākotnēji nebija finanšu politikas kā tādas, ļaujot notikt brīvajam kritienam un valūtu tirgu sabrukumam; pēc tam sekoja novēlota devalvācija; Parīze stingri turējās pie zelta seguma un stipras valūtas, par galvenajām briesmām uzskatot inflāciju; šai politikai kļūdaini un ilgstoši pieturējās arī Latvija, lai arī mūsu valsts bija daudz vairāk atkarīga no ārējās tirdzniecības nekā Francija un izjuta visas dārgās valūtas sekas krīzes apstākļos.

Ekonomiskās krīzes gados pieauga valsts intervence Latvijas ekonomikā, nu jau iespējoties ne tikai rūpniecībā, bet arī tirdzniecībā un radot augošu valsts monopolu skaitu (linu, spirta, labības, pat valūtas tirdzniecībā), kuri izspieda un sašaurināja privāto sektoru, vājinot arī galveno ekonomikas dzinēj spēku — neatkarīgus, inovatīvus, atbildīgus uzņēmējus. Auga protekcionisms — protams, ne jau Latvijā vien... Tomēr krīzi — kā jau rakstīju — Latvija pārvarēja bez milzīgiem satricinājumiem, un 1934. gadā jau sākās izeja no tās krīzes, kas sakrita ar K. Ulmaņa autoritārā režīma nodibināšanu. Ulmaņa režīms radikāli pastiprināja valsts iejaukšanos ekonomikā, īstenojot pat plašu nacionalizāciju (tiesa, ne konfiskāciju), par kuras līdzekli tika izraudzīta valsts dibinātā (1935. gadā) Latvijas Kredītbanka: tā varēja nacionalizēt katru privātuzņēmumu. 1939. gada sākumā uz nacionalizēto privāto uzņēmumu bāzes bija nodibināti 38 lieli valsts uzņēmumi, bet nevienam nebija augstākās ekonomiskās efektivitātes kā privātajām firmām. Valsts intervences ekonomikā galējība bija sešgadīga valsts plāna izstrādāšana ekonomikas vadīšanai 1938. gadā, taču, par laimi, tas netika pieņemts, iespējams,

arī privāto uzņēmēju pretestības dēļ. Tajā pašā laikā jāteic, ka valsts atbalsts rūpniecības uzņēmumiem, kas ražoja vismodernāko produkciju (valsts atbalsts inovācijai), bija sekmīgs un attaisnojams. Atkal jāmin VEF — 1938. gadā tā sāka ražot inženiera Valtera Capa brīnumu — pasaulē mazāko fotoaparātu “Minox”, kas kļuva par Latvijas industrijas spēju izcilāko apliecinājumu visā pasaulē. Tikpat tehniski izcili un skaisti dizainā bija latviešu radioaparāti (Ādolfa Irbītes dizains; Irbīte radīja arī VEF firmas zīmi), telefonaparātūra, eleganti velosipēdi. Valsts bija tuvu tam, lai sāktu pat automobiļu ražošanu akciju sabiedrībā “Vairogs”, un spēja uzbūvēt arī sešas vieglās lidmašīnas. Nav vērts salīdzināt 1939. gada attīstības līmeni ar 1913. gadu — tiesa, 1939. gadā rūpniecībā strādāja gandrīz tikpat daudz kā pirms kara, arī saražoja tikpat daudz. Taču šis salīdzinājums ir mākslīgs un neatspoguļo pilnībā Latvijas industrijas milzīgos panākumus brīvās valsts divdesmit gados, jo tie tika sasniegti pilnīgi citos apstākļos, ar šauru vietējo tirgu, bez plašajiem bijušajiem Krievijas tirgiem, pateicoties valsts, pašmāju uzņēmēju un strādnieku (arī ārzemju kapitālam — ievērojamākais panākums bija Ķeguma spēkstacijas uzbūvēšana 1939. gadā; to finansēja zviedru kapitāls, un pirmo reizi Latvijas vēsturē elektrība kļuva plaši pieejama arī laukos) strādātgrībai un talantam. Nav jābūt gaišregim, lai spētu paredzēt Latvijas industrijas tālākos panākumus gandrīz jebkurā jomā, ja ne liktenīgais 1939. gada 23. augusts un 1940. gada 17. jūnijs.

Finanses

Liels juceklis naudas apgrozībā Latvijā valdīja 1919.–1922. gadā, veicinot spekulāciju, negodīgu iedzīvošanos bagātībā un vienkāršo ļaužu neapmierinātību. Lai arī valdība 1920. gada 18. martā bija noteikusi, ka valstī apgrozībā var būt tikai Latvijas rublis, paši iedzīvotāji neņēma šo rīkojumu vērā — rublis bija vājš, tā emisija — milzīga (piemēram, 100 miljoni rubļu 1919. gada novembrī; 200 miljonu — 1920. gada martā, 500 miljonu — jūnijā; 2520 miljonu (!) rubļu līdz 1921. gada martam), līdz ar to — auļojoša inflācija. Līdzās rublim apgrozījās daudz cienījamākas naudaszīmes — ne tikai sterliņu mārciņa un dolārs, bet arī cara laika rubļi. Bija jārikojas ļoti stingri, lai ātri un efektīvi ieviestu darbotiespējīgu un stabilu nacionālu valūtu, kam iedzīvotāji uzticētos. Diviem vīriem par tās ieviešanu pienākas īpašs gods. Pirmais bija pazīstamais ekonomikas un statistikas profesors Kārlis Balodis, kurš Pirmā pasaules kara gados bija veicis precīzus aprēķinus pārtikas kartišu ieviešanai Vācijā. Atgriezies Latvijā, viņš neguva sekmes

politikā, taču bija saglabājis ļoti racionālu skatu uz tautsaimniecības attīstību. Viņš ieteica stingru un vienkāršu rīcību: apturēt bezvērtīgo rubļu emisiju un izņemt tos no apgrozības; būtiski samazināt valsts izdevumus; veicināt aktīvu valsts atbalstu eksportam, īpaši — kokmateriāliem, pēc kuriem Eiropā bija liels pieprasījums, bet iegūto valūtu izmantot Latvijas jaunās naudas nodrošinājumam. Taču, lai īstenotu šos vienkāršos ieteikumus, bija vajadzīga stingra politiska griba (reti kura valdība vēlas samazināt izdevumus); tā piemita jau minētajai Z. A. Meierovica pirmajai valdībai (1921. gada jūnijs — 1923. gada janvāris), īpaši — tās kolorītajam finanšu ministram Ringoldam Kalningam, kuru var nosaukt par jaunās Latvijas naudas — lata — tēvu. Kalnings bija ievērojams latviešu uzņēmējs un anekdotiski skops cilvēks, kurš prata taupīt ne tikai savu, bet arī valsts naudu. Viņš sekmīgi sabalansēja budžetu, samazināja ministriju un iestāžu skaitu; liela uzmanība tika pievērsta eksporta veicināšanai, importa ierobežošanai un stingrai nodokļu iekasēšanai. Emisijas mašīna tika apturēta. 1922. gada 3. janvārī nolēma, ka jauno naudu sauks “lats”, noraidot citus, pat visdīvainākos, nosaukumus (franks, grasis). Latu ieviesa 1922. gada 3. augustā, nosakot tā kursu pret mārciņu — tobrīd gandrīz vai zelta ekvivalentu: 15,5 lati — viena mārciņa.

Jaunā nauda bija skaista estētiski (izcilā grafiķa Riharda Zariņa meti) un stabila. Vislielākā lata pirkjspēja bija 1924.–1928. gadā, kad Latvijas saimniecībai bija visaugstākie rādītāji. Iedzīvotāji mīlēja un lepojās ar savas valsts valūtu. R. Kalninga laikā tika radīta arī Valsts banka (1923. gads), kuras darbībai piemita vairākas īpatnības. Pretēji tam, kā darbojās klasiskā pirmā Valsts banka pasaulē — Anglijā (dibināta 1696. gadā), kura nodarbojās tikai ar naudas emisiju un valūtas stabilitātes nodrošināšanu (par stabilitāti iegūstot nosaukumu “Gibraltāra klints”), Latvijas Valsts banka pievērsās cara Krievijas un nesen nodibinātās (1919. gadā) Igaunijas Valsts bankas tradīcijai: ne tikai emitēt, bet arī pašai nodarboties ar biznesu (Igaunijas Valsts banka bija ielaidusies daudzos spekulatīvos darījumos, liela daļa no tiem nesa ievērojamus zaudējumus visai valsts saimniecībai). Latvijas Banka lielā mērā bija komercbanka, ar emisijas tiesībām, taču tieši emisijas jomā tā bija diezgan kūtra, uzskatot, ka lata vērtība jāuztur par katru cenu. Stabila valūta, protams, ir liela vērtība, taču elastības pietrūka tieši pasaules krīzes gados (1930–1933), kad, uzturot ļoti vērtīgu latu, valsts sadārdzināja Latvijas eksportu un apgrūtināja krīzes pārvarēšanu, ko būtu veicinājusi mērena lata devalvācija; tā nāca tikai 1936. gadā, turklāt ļoti iespaidīga: tagad par vienu britu mārciņu bija jāmaksā 25 lati agrāko 15,5 latu vietā. Būdamā

atkarīga no politiķu iegribām, Valsts banka aktīvi iesaistījās komercdarbībā, dāsni izsniedzot kredītus politiķu atbalstītiem uzņēmumiem un bankām — piemēram, LZS atbalstītajai Zemnieku bankai, kas izrādījās pilnīgi nesekmīga, bankrotēja, un valsts pazaudēja 500 000 latu, kuri bija aizdoti politiskas draudzības vārdā. 1928. gadā privātās bankas bija jau saņēmušas 34 miljonus latu, un reti kurš kredīts tika atdots. Valsts bankas uzraudzība pār privātajām bankām (īpaši — minoritāšu bankām, kuras tika uzskatītas par konkurentu tā sauktajā ekonomikas latviskošanā) nebija pietiekama; nereti netika prasīts, lai tās glabātu likuma noteiktos 10 procentu uzkrājumu rezervju Valsts bankā. Jau 1928. gadā no 20 Latvijas akciju bankām 10 vairs nemaksāja dividendes, taču Valsts banka neiejaucās, jo, pati nodarbodamās ar komerciju, saskatīja daudzās privātās bankās konkurentus. Vāja uzraudzība radīja smagus rezultātus krīzes gados, kad ievērojams skaits privāto banku bankrotēja, tādējādi zaudējot iedzīvotāju ietaupījumus. Ulmaņa režīma gados pastiprinājās valsts iejaukšanās banku sektorā un gandrīz visas privātās bankas tika nacionalizētas; 1940. gadā — to bija vairs tikai trīs (1933. gadā — 16); jāuzsver, ka visas latviešu privātās bankas arī bija nacionalizētas. Neraugoties uz minētajiem trūkumiem, Latvijas finanšu sistēma neatkarības gados bija darbojusies sekmīgi; valstij bija ievērojami valūtas un zelta uzkrājumi; lata pirkspēja — augsta; kopumā iedzīvotāju dzīves līmenis auga.

Ārējā tirdzniecība

Latvijā 20. gadu sākumā tika domāts par vairākiem valsts saimniecības attīstības modeļiem. Pirmais, populārs un pievilcīgs, bija tā sauktais tilta modelis — Latvija kā starpnieks starp Krieviju un Rietumiem, piedāvānot savas ostas un dzelzceļus; ātra peļņa bez lielas piepūles, izmantojot tikai ģeogrāfiju. Modelis kaut cik darbojās — tālu ne tik ienesīgi, kā tika cerēts, — tikai pāris gadu un pilnīgi sabruka jau divdesmito gadu otrajā pusē, Krievijai ieraujoties sevī un sākot celt “komunismu vienā atsevišķā zemē”. Otrais modelis paredzēja lielāku darbu pašiem — tā bija cerība uz Latvijas atdzimšanu kā rūpnieciskai zemei un uz rūpnieciskas produkcijas eksportu. Tam bija daļējas sekmes, taču arī daudz mazākas, nekā cerēts, — tikai pašās trīsdesmito gadu beigās radās priekšnoteikumi straujai modernas rūpniecības attīstībai, kas būtu konkurētspējīga pasaules tirgos; padomju okupācija šos priekšnoteikumus sagrāva. Galu galā Latvija bija spiesta izvēlēties galvenokārt agrāru attīstību, un tieši tāpēc ārējai tirdzniecībai bija milzīga nozīme visas valsts dzīvē — agrārās produkcijas tika saražots daudz vairāk, nekā

bija nepieciešams pašai Latvijai, kur vairums dzīvoja laukos un pilsētas nevarēja patērēt visu laukos saražoto. Izvest un pārdot lauksaimniecības produktus bija gandrīz dzīvības vai nāves jautājums daudziem zemniekiem. Latvijas ārējā tirdzniecība piedzīvoja trīs dažādus attīstības periodus, kas bija atkarīgi no ārējiem apstākļiem: no tā, kādi tirdzniecības noteikumi dominēja Eiropā, un no tā, kā lielvalstu politika tos ietekmēja. Latvija nevarēja diktēt spēles noteikumus; tos diktēja lielvalstis.

Pirmais periods — līdz 1931. gada beigām un 1932. gadam, līdz pasaules ekonomiskās krīzes iespaidam uz ārējo tirdzniecību — bija Latvijai izcili izdevīgs. Tas bija laiks, kad pasaules saimniecībā valdīja tā dēvētais neolibērālisms; tiesa, ne skaistais liberālisms, kas bija gājis bojā Pasaules kara ierakumos, kad pirms 1914. gada ārējā tirdzniecība bija gandrīz brīva no protekcionisma un egoistiskajiem tarifiem (tie sāka augt tikai ķeizarkajā Vācijā — t. s. Bīlova 1902. gada tarifi, un bija ļoti augsti cariskajā Krievijā, bet Lielbritānijā to nebija vispār); kvantitatīvus ierobežojumus — kvotas — tā nepazina. Divdesmitajos gados tarifi tomēr bija zemi, un, lai gan Vācija — viens no diviem vissvarīgākajiem Latvijas tirdzniecības partneriem — tos paaugstināja 1925. gadā, ieviešot jaunu tarifu sistēmu, tie nebija nepārvarami. Gandrīz pilnīgi valdīja tirdzniecība: prece pret naudu (par pārdoto preci tika saņemta nauda, nevis — kā tas būs trīsdesmitajos gados — cita prece).

Latvijas agrārās ekonomikas galvenais tirdzniecības partneris bija Lielbritānija; ar to 1923. gadā tika noslēgts izdevīgs tirdzniecības līgums, kas balstīts augstākās labvēlības principā. Uz Angliju Latvija visvairāk eksportēja (izveda) — tas bija saprotams, ņemot vērā, ekonomikai atjaunojoties, augsto pēckara pieprasījumu pēc Latvijas koka, liniem, sviesta un bekona. Šo plašo eksporta plūsmu radīja latviešu zemnieka strādīgums, valsts atbalsts un Latvijas tirgotāju — arī ļoti aktīvo ebreju — uzņēmība. Taču Anglija nebija Latvijas galvenais importa (preču ieviešana) partneris — te pirmajā vietā bija Vācija. Tās industriālā produkcija, kuru Latvija pirka, bija augstas kvalitātes — nereti pat labāka nekā britu, bet lētāka, jo Vācijā bija zemākas algas un ražošanas izmaksas. Vācija bija arī tuvāk, un Latvijai ar to saistīja vēsturiski sakari — jo īpaši aktīvas tirdzniecībā bija Latvijas vāciešu un ebreju firmas un privātās bankas. 1923. gads iezīmēja Vācijas būtisku izrāvienu Baltijā — tika noslēgti divi pagaidu (pilntiesīgus tirdzniecības līgumus Vācijai bija aizliegts slēgt Versaļas miera līguma dēļ; aizliegums tika atcelts tikai 1925. gadā) tirdzniecības līgumi: ar Latviju un Igauniju (bet ne ar Lietuvu, ar kuru attiecības saasināja šajā pašā gadā lietuviešu īstenotā Klaipēdas

(Mēmeles) aneksija). Ļoti izdevīgais trijstūris Latvija–Anglija–Vācija darbojās līdz pat 1931. gada beigām šādā veidā: pastāvēt brīvai valūtas maiņai, Latvija pārdeva vairāk Anglijai, bet iegūtās ļoti vērtīgās mārciņas vairāk izlietoja, iepērkot Vācijā, kur mārciņas kurss bija ļoti augsts. Vācija bija ne tikai galvenais importa partneris, bet arī numur divi Latvijas eksportā, līdz ar to tās nozīme — īpaši pēc 1926. gada, kad tika noslēgts pilntiesīgs Latvijas–Vācijas tirdzniecības līgums, pirmais pilntiesīgais Vācijas līgums pēc Versaļas ierobežojumu atcelšanas 1925. gadā, Latvijas saimnieciskajā augšupejā bija ļoti ievērojama un ne mazāka kā Lielbritānijai. (Tiesa, jau 1927.–1928. gadā pasaules tirgū sāka kristies lauksaimniecības cenas (pārprodukcijas dēļ), līdz ar to sāka kristies arī cenas Latvijas eksporta precēm, taču tās vēl nebija dramatiskas izmaiņas.)

Šis visiem izdevīgais tirdzniecības modelis sabruka pasaules ekonomiskās krīzes gados, ievadot otrā posma sākumu ārējā tirdzniecībā, un pirmo triecienu tam deva tieši Anglija, ekonomiskā liberālisma dzimtene. 1931. gada novembrī tā atkāpās no gandrīz 100 gadu ilgas brīvas tirdzniecības un pievērsās protekcionismam, sava tirgus aizsargāšanai, muitu pieaugumam un principam: prece pret preci (barters jeb klīrings). Tā bija tā sauktā novembra revolūcija, kas postoši ietekmēja visu Eiropas saimniecību un Latvijas eksportu. Gadu vēlāk, 1932. gadā, brīvo tirdzniecību ar barteru aizstāja arī Vācija, bet vēl pēc gada Hitlers, nonācis pie varas, klīringu sāka izmantot agresīvi un reiha politisko mērķu labā: ekonomiska šantāža, draudi, sankcijas, līgumu nepildīšana kļuva par nacistiskās Vācijas ārpolitikas ieročiem. Sākās trešais posms. Vācija vairāk pirka no tiem, kas uzvedās “labi”, Berlīnes priekšstatā, un sodīja tos, kas Berlīnei iebilda vai to ar kaut ko aizkaitināja (Latviju 1933. gada jūnijā — “sviesta karš”; ļoti bargi Lietuvu 1934.–1935. gadā). 1935. gadā Latvija parakstīja ar Vāciju jaunu tirdzniecības līgumu, kas pilnīgi balstīts bartera (klīringa) principā: Vācija pirka no Latvijas tikai tad, ja Latvija pirka preces no Vācijas, un parasti pati Vācija diktēja, ko Latvijai pārdot, ko ne — tās bija bēdīgi slavenās tā sauktās kontingentu listes, kas katru gadu bija jāsaskaņo: ko Vācija pirks, ko pārdos. Bieži Vācija uzspieda Latvijai preces, kas mums nebija vajadzīgas (piemēram, milzīgos apjomos vācu rotaļlietas); ļoti bieži Vācija pārkāpa savus solījumus un nepārdeva vai nepiegādāja Latvijai to, par ko Latvija jau bija samaksājusi ar sava sviesta vai bekona piegādēm Vācijai. 1939. gadā Vācija bija parādā Latvijai preču piegādes par 20 miljoniem latu! (Latvija bija *de facto* kreditējusi Vāciju.)

Anglija arī pievērsās bartera darījumiem, taču ne tik agresīvi kā Vācija — jaunais 1934. gada Latvijas–Anglijas tirdzniecības līgums arī lielākoties balstījās uz kliringu, taču, par laimi, ne pilnīgi. Tomēr pakāpeniski Anglija sāka norakstīt Baltiju Vācijas saimnieciskajai ietekmei, un 1939. gadā, pirmo reizi neatkarīgās Latvijas vēsturē, Vācija kļuva par absolūto Latvijas tirdzniecības partneri numur viens — gan importā, gan eksportā, ar visām no tā izrietošām sekām.

Lai cik neizdevīgs būtu klirings, tas tomēr bija ciešams salīdzinājumā ar nelaimēm, kas piemeklēja Latvijas ārējo tirdzniecību pēc 1939. gada septembra, Otrajam pasaules karam sākoties. Vācija bloķēja tirdzniecības ceļus Baltijas jūrā, un, par spīti Latvijas izmisīgajiem pūliņiem, tirdzniecība ar Angliju sāka izdzist. Valstī kļuva jūtams ārzemju preču un izejvielu trūkums. Tikai nacistiskā Vācija un komunistiskā Krievija, savstarpējās sabiedrotās, palika nopietni tirdzniecības partneri. Tagad Vācijai bija jāpiegādā viss, ko tā pavēlēja; īsu brīdi atelpu deva tirdzniecības līgums ar PSRS, kurš tika parakstīts 1939. gada oktobrī kā bāzu līguma sekas, taču Maskavas plānos ietilpa Latvijas okupācija, nevis ilgtermiņa tirdzniecība ar to. Lai kādas grūtības arī būtu sagaidāmas pasaules kara dēļ, Latvija tās būtu pārvarējusi, ja ne padomju okupācija. Nekur nebūtu pazudušas ne tikai tās investīcijas, kas tika ieguldītas ekonomikā tieši, bet arī tās, kas tik daudz tika investētas izglītībā, kultūrā, cilvēkā — tās dotu atdevi ar jaunu izglītotu Latvijas pilsoņu paaudzi, kas veicinātu valsts uzplaukumu. Nekur nezustu arī neatkarīgas Latvijas darbs, mazinot sociālās plaisas un nelīdztiesību un radot iespējas gūt panākumus dzīvē mazturīgākajiem slāņiem: Latvija noteikti būtu turpinājusi politiku, kuras mērķis bija novērst sociālās nelīdztiesības nodrošināšanu nākamai paaudzei (kas būtiski kavēja jaunu talantu ienākšanu uzņēmējdarbībā, biznesā, kultūrā). Visus plānus sagrāva 1940. gada 17. jūnijs.

3.8. NACIONĀLĀ POLITIKA UN MAZĀKUMTAUTĪBAS

Nacionālās politikas būtība un pamatvirzieni

Latvijā mazākumtautības (krievi, ebreji, vācbaltieši, poļi, baltkrievi, lietuvieši u. c.) bija aptuveni ceturtdaļa no visiem valsts iedzīvotājiem. Šādā situācijā īpaši svarīgu nozīmi ieguva līdzsvarota, toleranta, uz liberālisma un demokrātijas pamatprincipiem balstīta nacionālā politika. Galvenie tās mērķi Latvijā bija valsts neatkarības un iekšējās konsolidācijas nodrošināšana,

visu tautību līdztiesības un specifisko interešu respektēšana, latviešu kā pamatnācijas politisko pozīciju un politiskās atbildības nostiprināšana, viņu valodas un kultūras dominantes aizsardzība. Nacionālās politikas būtību noteica latviešu nācijas dabīgā vēlme savienot vienā veselumā etnisko un politisko kopību un izveidot stabilu nacionālo valsti. Nacionālās attiecības Latvijā negatīvi ietekmēja un sarežģīja smagais vēsturiskais mantojums, vietējo iedzīvotāju nacionālo attiecību pieredze, mazais latviešu īpatsvars pilsonības sociālajā virsslānī, agrāk privileģētās vācbaltiešu (daļēji arī krievu) elites nevēlēšanās samierināties ar situācijas izmaiņām pēc Pirmā pasaules kara un daudzu mazākumtautību pārstāvju rezervētā, nereti noraidošā vai pat naidīgā attieksme pret jauno Latvijas valsti. Vairākas mazākumtautības savos centienos varēja rēķināties ar plašu atbalstu ārpus Latvijas: vācbaltiešiem palīdzēja dažādas Vācijā izveidotās organizācijas, poļiem — Polija, bet vietējo ebreju intereses aizstāvēja lielvalstīs dzīvojošās ebreju kopienas.

Nacionālo politiku Latvijā, kas bija virzīta uz dažādu tautību savstarpējo saprašanos, raksturoja daudzveidība un mainība. Parlamentārajā posmā lielākoties dominēja toleranta pieeja nacionālā jautājuma risināšanā. Jau 1919. gada 23. augustā tika pieņemts demokrātisks un liberāls pilsonības likums, kas deva Latvijas pilsonību visām personām bez tautības un ticības izšķirības, kas Latvijā bija oficiāli un pastāvīgi dzīvojušas līdz Pirmā pasaules kara sākumam. Latvijas pilsoņa tiesības varēja saņemt arī par īpašiem nopelniem valsts labā. Sākotnēji gan ne visas Latvijā dzīvojošās mazākumtautības apsveica pilsonības likumu. Vietējā krievu un vācu presē izskanēja pat pārmetumi par mēģinājumu varmācīgi uzspiest Latvijas pavalstniecību. Taču attieksme strauji mainījās, un pilsonības pieņemšana visai ātri kļuva vispārēja. Pēc 1925. gada tautas skaitīšanas datiem, pilntiesīgo pilsoņu skaits bija 96,47 procenti no Latvijas iedzīvotājiem. Toreizējos apstākļos tas bija ļoti augsts, pat izcils rādītājs.

Ļoti liela nozīme bija Tautas padomes 1919. gada 8. decembrī pieņemtajiem likumiem “Par Latvijas izglītības iestādēm” un “Par mazākuma tautību skolu iekārtu Latvijā”, kas nodrošināja valsts un pašvaldību finansējumu mazākumtautību skolām un ievirzīja visu izglītības darbu Latvijā kultūrnacionālās autonomijas gultnē. Mazākumtautības varēja veidot savu skolu pārvaldi (šīs tiesības izmantoja vācbaltieši, krievi, ebreji, poļi un baltkrievi), kuras bija paredzēts apvienot Izglītības ministrijas Mazākumtautību departamentā. Katram nacionālās izglītības sistēmas vadītājam tika dotas iespējas pārstāvēt savu mazākumtautību visu kultūras jautājumu risināšanā. Viņš bija tiesīgs kā padomdevējs piedalīties arī Ministru kabineta

sēdēs. Līdz ar to mazākumtautības bija ieguvušas plašu tiesisku pamatu ne vien skolu, bet jau vispārējai kultūras autonomijai. Tām tika garantēta tāda pati nacionāli kulturālā infrastruktūra kā pamatnācijai — nacionālās skolas, biedrības, organizācijas, kultūras iestādes, prese dzimtajā valodā utt.

Mazākumtautībām Latvijā (arī Igaunijā) tika radīti jūtami labāki apstākļi nekā minoritātēm daudzās citās valstīs un piešķirtas krietni vien lielākas tiesības, nekā to prasīja starptautisko tiesību normas. Pieminētie likumi, kas noteica garantijas mazākumtautību izglītībai Latvijā, bija vieni no nozīmīgākajiem minoritāšu tiesību aizsardzības aktiem Eiropā pēc Pirmā pasaules kara. No Eiropas valstīm tikai Latvija un Igaunija par valsts līdzekļiem plaši finansēja mazākumtautību izglītošanos dzimtajā valodā. Baltijas valstīs izveidotie kultūrnacionālās autonomijas modeļi bija unikāli un savstarpēji atšķirīgi. Latvijā mazākumtautību kultūras respektīvi izglītības autonomiju īstenoja Izglītības ministrijai kā valsts iestādei pakļautās skolu pārvaldes, bet Igaunijā pēc 1925. gada februārī pieņemtā likuma par kultūras autonomiju šī funkcija bija jāpilda mazākumtautību pašpārvaldes orgāniem. Piemēram, Igaunijas vāciešu kultūras pašpārvalde, kas tika izveidota pēc minētā likuma stāšanās spēkā, organizēja un pārzināja visu vietējo vāciešu nacionālo kultūras dzīvi.

No Latvijā dzīvojošo mazākumtautību interešu viedokļa svarīga bija viņu tiesību nodrošināšana konstitucionālā līmenī. Plašas mazākumtautību tiesību garantijas paredzēja Latvijas Satversmes otrā daļa, kura 1922. gada 5. aprīlī notikušajā trešajā lasījumā tomēr netika pieņemta. Pirmā sasaukuma Saeimai minoritāšu deputāti iesniedza vairākus likumprojektus, kas faktiski paredzēja mazākumtautību autonomijas paplašināšanu pāri kultūras autonomijas ietvariem. Latviešu politiķu lielākā daļa to nevēlējās pieļaut, jo tad minoritātes veidotu valsti valstī. Turklāt 1923. gada 7. jūlijā Latvija bija iesniegusi Tautu Savienībai deklarāciju par minoritāšu tiesību garantēšanu. Šajā sakarā Tautu Savienība, izanalizējusi mazākumtautību stāvokli Latvijā, to novērtēja kā ļoti labu.

Nacionālās attiecības Latvijā 20. gadu pirmajā pusē tomēr raksturoja arī dažas tautību nesaskaņas un visai asas interešu sadursmes. Minoritāšu deputāti Satversmes sapulcē (vēlāk arī Saeimā) centās nodibināt opozicionāru politisko bloku un kritizēja nacionālās valsts koncepciju. Vācbaltiešu kopiena atbalstīja muižniecības cīņu pret agrāro reformu. Plaisu starp latviešiem un vācbaltiešiem padziļināja 22. jūnija, Cēsu kauju izšķirošās dienas, izsludināšana par valsts svētkiem. Vācbaltieši, krievi un ebreji bieži protestēja pret

pāreju uz latviešu valsts valodu, kas iezīmējās jau kopš neatkarīgās Latvijas pastāvēšanas pirmajām dienām, bet juridiski tika noformēta 1921. gada 20. novembrī. Objektīvi tas ierobežoja vācu un krievu valodas lietošanu publiskajā sfērā un radija neērtības latviešu valodas nepratējiem. Taču, no tiesību aspekta, jaunā statusa piešķiršana latviešu valodai bija normāla un starptautiskai praksei pilnīgi atbilstīga parādība, virzīta uz latviešu valodas attīstību un tās iespējami plašāku lietojumu. Privātajā sfērā tika respektētas mazākumtautību tiesības lietot savu dzimto valodu.

Stabilitāti starpetnisko attiecību jomā, kas iezīmējās 20. gadu vidū un otrajā pusē, pasaules ekonomiskās krīzes gados nomainīja nacionālā jautājuma saasinājums. Situācijā, kad pasliktinājās Latvijas saimnieciskais stāvoklis, nacionālvalstiski noskaņotās aprindas pieprasīja samazināt izdevumus no valsts budžeta mazākumtautību skolu un to pārvalžu uzturēšanai, kredītus ekonomikā piešķirt pirmām kārtām latviešu uzņēmējiem, ieviest latviešu valodas obligātu lietojumu saimnieciskajā lietvedībā. Progresīvās apvienības līdera M. Skujenieka vadītā valdība, kura tika saformēta 1931. gada decembrī, izšķīrās par jaunu nacionālās politikas kursu, kas visspilgtāk atklājās izglītības jomā. Izglītības ministra Ata Ķeniņa ievadītā cīņa par vienotu kultūru Latvijā (vācbaltieši to nodēvēja par *Kulturkampf*) praksē izpaudās mēģinājumos ierobežot mazākumtautību skolu autonomiju. Savu rīcību viņš attaisnoja ar to, ka skolu sfērā minoritātēm it kā ir labāks stāvoklis nekā latviešiem. Saeima šādu politiku neatbalstīja, un A. Ķeniņš 1933. gada 15. jūnijā bija spiests atkāpties no amata.

Jaunu situāciju nacionālo attiecību jomā radīja 1934. gada 15. maija apvērsums. Nevairoties no attiecību saasināšanās ar minoritātēm, K. Ulmaņa autoritārā valdība sāka īstenot Latvijas latviskošanas politiku un izšķīrās par "bargāku kursu" pret mazākumtautībām. 1934. gada 12. jūlijā izdots Likums par tautas izglītību, kas paredzēja likvidēt Mazākumtautību skolu departamentu un mazākumtautību skolu pārvaldes, ierobežoja minoritāšu skolu autonomiju. Likums par valsts valodu (1935. gada 5. janvāris), kurā gan nebija nevienas netaisnīgas normas, ievadīja stingrāku valodas politiku, ko atzinīgi novērtēja latvieši, bet kritizēja mazākumtautības. Vairāki K. Ulmaņa valdības saimnieciskie pasākumi un pārkārtojumi, kas bija virzīti uz privātā sektora sašaurināšanu, aizskāra vācbaltiešu, krievu un ebreju pilsonības ekonomiskās intereses. Vietējiem vāciešiem 15. maija Latvijā bija visai sarežģīti iegūt jaunus nekustamos īpašumus, it īpaši Latvijas laukos.

Krievi

Krievi bija vislielākā Latvijas mazākumtautība. 1935. gadā Latvijā dzīvoja 206 400 krievu jeb 10,5 procenti no valsts iedzīvotāju kopskaita. Aptuveni 75 procenti no visiem krieviem dzīvoja Latgalē, ekonomiski vismazāk attīstītajā Latvijas daļā, 14 procenti — Rīgā. 80 procenti krievu nodarbojās ar lauksaimniecību. Rūpniecībā bija nodarbināti 7 procenti, bet tirdzniecībā — 4 procenti. Kurzemē un Zemgalē dzīvojošie krievi bieži pelnīja iztiku ar amatniecību. Kopumā Latvijas krievi nepiederēja pie ekonomiski un sociāli veiksmīgākajām nacionālajām grupām. Vidējais gada ienākums krieviem bija gandrīz četras reizes mazāks nekā ebrejiem. Krievu materiālais stāvoklis un labklājība bija atkarīga no viņu nodarbošanās. Rūpniecībā strādājošajiem nebija noturīgu ienākumu. Laukos krievi pārsvarā bija sīkzemnieki, kuru saimniecības bija ekonomiski visai vājas. Labāk situēti bija amatnieki un tirgotāji, kā arī privāto un sabiedrisko iestāžu darbinieki. Latviešu valodas nezināšanas dēļ (1930. gadā valsts valodu prata tikai 18,9 procenti Latvijas krievu) valsts un pašvaldību dienestā nodarbināto īpatsvars bija visai neliels.

Krievu politiskā dzīve Latvijā nebija īpaši aktīva un rosīga. 20. gadu sākumā nodibinājās vairākas krievu partijas: Krievu nacionālā savienība, Krievu darba savienība un Krievu nacionāli demokrātiskā partija. Krievi kā mazākumtautība bija pārstāvēti Latvijas Satversmes sapulcē, kā arī visās Saeimās. Taču salīdzinājumā ar krievu īpatsvaru valstī viņu deputātu skaits nebija īpaši liels (ceturtā sasaukuma Saeimā — seši deputāti). Par krievu partijām balsoja tikai divi līdz seši procenti Latvijas vēlētāju. Daudzi krievu iedzīvotāji atbalstīja sociāldemokrātus un visai vienaldzīgi izturējās pret politisku saliedēšanos un apvienošanos uz etniskiem pamatiem. Zemā izglītības līmeņa dēļ viņu lielākā daļa faktiski maz interesējās par politiku. Turklāt Latvijas krievu sabiedrību raksturoja visai asas iekšējās pretrunas. Krieviem trūka īstu un spilgtu politisko līderu, kuri izvērstu sekmīgu darbību. Visspilgtākā personība, kas Saeimā aizstāvēja krievu intereses, bija arhibīskaps Jānis Pommers. Pieminēt varētu arī Meletiju Kaļistratovu, Leontiju Špoļanski un Sergeju Trofimovu. Krievu parlamentāriešu sastāvs bieži mainījās.

Krievu sabiedriskajā dzīvē liela nozīme bija dažāda rakstura nacionālajām organizācijām. 20. gadu sākumā visplašāko darbību izvērsa Rīgas krievu pilsoņu nacionāli demokrātiskā savienība, kura savas īslaicīgās pastāvēšanas pēdējos gados kļuva par Latvijas mēroga organizāciju. 20. gadu vidū radās

vairākas jaunas nacionālās organizācijas, piemēram, Krievu nacionālā savienība Latvijā, kuras uzdevums bija aizstāvēt krievu sabiedriski politiskās un kultūras intereses, kā arī nodrošināt krievu kultūrnacionālo autonomiju. Latvijas krievu inteliģence cīnījās par iespējami plašāku kultūrautonomiju pastiprināja ar tā dēvēto demokrātiskā nacionālisma ideoloģiju, sludināja, ka pievilcīgs ir vienīgi nacionālisms, kas organiski apvieno tautas uzticību nacionālajai kultūrai un tiesību un morāles principus. Daudzi krievi saskatīja demokrātiskā nacionālisma idejās vērtīgu garīgās apvienošanās iespēju, lai saglabātu savu nacionālo kultūru un valodu. Attiecīgā situācijā demokrātisko nacionālismu varēja izmantot atklātai krievu lielvalstiskuma aizstāvībai.

15. maijā Latvijā krievu nacionālisms tika apslāpēts, tam neļāva vairs izpausties pilnā mērā. Autoritārā režīma laikā stipri samazinājās krievu politiskā aktivitāte — viņi kļuva par vispasīvāko nacionālo grupu valstī. Daudzas krievu organizācijas pat nemēģināja izvērst kādu darbību, kas izbrīnīja Latvijas politiskās policijas ierēdņus. Bez īpašiem protestiem krievi samierinājās ar skolu autonomijas ierobežošanu, biedrību un preses izdevumu skaita samazināšanu. Kaut arī negatīvi tika vērtēta valsts valodu nezinošu krievu ierēdņu nomaīņa ar latviešiem pašvaldībās, krievu sabiedrībā neizveidojās spēcīga opozīcija K. Ulmaņa valdībai. Tomēr pakāpeniski pieauga neapmierināto skaits ar autoritārās valsts ieviesto kārtību, īpaši kreisi vai labēji noskaņoto krievu jauniešu aprindās.

Lielākā krievu sabiedrības daļa nespēja sevi identificēt ar Latvijas likteni. Daži no viņiem uzskatīja Latviju par pagaidu piestātni ceļā uz demokrātisku Krieviju, citi ilgi slēpa nelojālo nostāju pret valsti, savas patiesās simpātijas un antipātijas. Daudzu krievu īstais noskaņojums sāka izpausties tikai pēc Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanas un Latvijai uzspiestā bāzu līguma parakstīšanas. Vietējā krievu presē varēja lasīt rakstus un komentārus, kuros pausts gandarījums par Krievijas varenības pieaugumu sakarā ar Austrumpolijas aneksiju un PSRS agresiju pret Somiju. Ne mazums vietējo krievu apsveica Latvijas okupāciju, aneksiju un varmācīgo iekļaušanu PSRS sastāvā 1940. gada vasarā.

Vācbaltieši

Kopš 1920. gada, kad latvieši un vācieši nonāca mainītās lomās, būtiski mainījās vācbaltiešu elites stāvoklis. Latviešu nacionālās valsts izveide ievadīja vācbaltiešu politisko un ekonomisko pozīciju novājināšanos. Latvieši, kas ieguva dominantes tiesības, savu politisko un nacionālo dzīvi sāka

veidot pēc pašu ieskatiem. Vairāki Latvijas valsts pasākumi bija tieši vērsti pret vācbaltiešu privilēģijām. Vissmagāko triecienu viņiem deva agrārā reforma, kura iznīcināja vāciešu saimniecisko varu laukos, kas vienlaikus bija arī viņu lielās politiskās ietekmes pamats. Vācbaltieši tagad varēja vienīgi mēģināt apliecināt sevi kā nacionālo mazākumtautību. Viņiem šis statuss bija neierasts un svešs.

Vācbaltieši bija trešā lielākā, viena no bagātākajām, politiski visorganizētākajām un nacionāli vissaliedētākajām mazākumtautībām Latvijā. Viņi prata saglabāt spēcīgas pozīcijas Latvijas tirdzniecībā un rūpniecībā, kā arī nodrošināt jūtamu ietekmi valsts politiskajā dzīvē. Atšķirībā no citām mazākumtautībām viņi parlamentārisma laikā izveidoja lielisku politisko organizāciju sistēmu, kas deva iespēju saliedēt visus politiskos spēkus un panākt visai solidu pārstāvniecību visu četru sasaukumu Saeimās: piecus vai sešus deputātus no simts. Ņemot vērā viņu nelielo īpatsvaru Latvijas iedzīvotāju vidū (1925. gadā — 3,9 procenti), tas bija pārsteidzoši labs rezultāts. Turpretī citas mazākumtautības nespēja nodrošināt pat savam īpatsvaram atbilstoša skaita ievēlēšanu. Šos vācbaltiešu īpašos panākumus noteica vairāki apstākļi. Vairākumā viņi bija pilsētnieki, un viņiem bija visaugstākais izglītības un kultūras līmenis, kas stimulēja politisko aktivitāti. Viņi uzstājās ar vienu sarakstu, augsta bija viņu disciplīna vēlēšanu laikā. Vācbaltieši savā labā prasmīgi izmantoja arī Latvijā noteikto vēlēšanu kārtību.

Latvijas valsts pretimnākšana vācbaltiešiem ļāva gūt lielus panākumus kultūrnacionālās autonomijas nodrošināšanā. Viņi ieguva iespējas radīt plašu savu nacionālās kultūras infrastruktūru: skolas, privāto augstāko mācību iestādi — Herdera institūtu, biedrības, sabiedriskās organizācijas, kultūras iestādes, presi utt. 1923. gadā tika nodibināta Vācbaltiešu darba centrāle Latvijā (*Zentrale deutschbaltischer Arbeit in Lettland*), ko 1928. gadā pārdēvēja par Vācbaltiešu tautas apvienību Latvijā (*Deutschbaltische Volksgemeinschaft in Lettland*, turpmāk Tautas apvienība). Šī organizācija pakāpeniski ieguva lielu rīcības brīvību un pārvērtās par vietējo vāciešu galveno nacionālo organizāciju. Tā mēģināja saskaņot visu pārējo vācu organizāciju (izņemot politisko partiju) darbību un aizstāvēt Latvijas vāciešu intereses kultūras jomā, kā arī sociālajā un ekonomikas sfērā. Ar Tautas apvienības palīdzību vācbaltieši nodrošināja sev zināmu pašpārvaldi. Pēc autoritārā režīma nodibināšanas Latvijā 1934. gada maijā šī organizācija sāka pārstāvēt vietējos vāciešus arī politiskajā sfērā.

Sarežģītas un mainīgas attiecības vācbaltiešiem veidojās ar Latvijas valsti.

Sākotnēji viņu nostāja pret to bija nogaidoša vai pat klaji noraidoša. Viņi nevarēja aizmirst savu privileģēto pagātņi un neticēja neatkarīgas Latvijas idejai. Viņi nevēlējās pakļauties mazas tautas noteiktai kārtībai un necentās saskatīt latviešu nacionālās valsts visu pilsoņu atšķirīgo interešu izlīdzināšanas funkcijas izpausmes. Viņu uztverē valsts nodarbojās gandrīz vienīgi ar to, ka pārkāpa viņu iedomātās tiesības vai ignorēja viņu vajadzības. Tomēr šāda — abām pusēm tik neizdevīga — situācija neturpinājās ilgi. Pakāpeniski vācbaltieši spēja pārorientēties un pielāgoties jaunajiem politiskajiem un sabiedriskajiem apstākļiem. Viņu izturēšanās kļuva arvien lojālāka. Priekšplānā izvirzījuši galvenokārt savas intereses, viņi sāka jūtami aktīvāk līdzdarboties valsts dzīves veidošanā. Šo virzību no konfrontācijas uz izlīgumu veicināja gan Latvijas valsts nacionālās tolerances politika, gan arī vācbaltiešu vadības nostāja, tās spēja izstrādāt reālistisku politisko stratēģiju. Vislielākie nopelni šajā ziņā bija Paulam Šīmanim, kas 20. gados un 30. gadu sākumā bija pats ievērojamākais un ietekmīgākais vācu politiķis Latvijā. Viņš konsekventi atzina Latvijas valsti un stiprināja lojalitātes ideju vācbaltiešu vidū.

Pēc 1933. gada iezīmējās pretējs process: vācbaltieši pakāpeniski attālinājās no Latvijas valsts dzīves. Tas bija cieši un nesaraujami saistīts ar Ā. Hitlera nākšanu pie varas Vācijā, “jaunās” vācu valsts fascinējošo ietekmi, nacionālsociālisma pārtapšanu par Vācijas oficiālo politiku un ideoloģiju, nacisma ideju izplatību vācbaltiešu vidū un vietējo nacistu propagandu, kuri atklāti izvirzīja prasību par attieksmes maiņu pret Latvijas valsti. Viņu skatījumā tā vairs vācbaltiešiem nedrīkstēja būt “sirds jautājums”, bet gan tikai “politiska lieta”. Viņiem pirmajā vietā izvirzījās Vācijas, nevis Latvijas intereses. Viņi bija gatavi darboties Vācijas labā, cerot, ka tā ar laiku pakļaus Latviju un iznīcinās tās neatkarību.

Par nacisma galveno spēku vācbaltiešu vidū kļuva Rīgas advokāta Erharda Krēgera vadītā grupa, kuru dēvēja par “Kustību” (*Bewegung*). Tā savu nelegālo darbību sāka 1933. gada pavasarī un vairākus gadus maskētā veidā funkcionēja kā Vācu izglītības biedrība Latvijā (*Deutscher Bildungsverein in Lettland*) un Vācbaltiešu ceļošanas un sporta biedrība. Darbojoties legāli pastāvošu biedrību aizsegā, “Kustības” vadība pakāpeniski radīja un pilnveidoja organizācijas nelegālās struktūras. “Kustības” galvenais kodols bija Vīru savienība ar nodaļām Rīgā, Liepājā, Kuldīgā, Aizputē, Skrundā un citās Latvijas vietās. Vīru savienībā varēja iestāties, sasniedzot 19 gadu vecumu. Katrs dalībnieks saņēma zelta kniepadatu.

Kustībnieki izvērta neatlaidīgu cīņu par savas ietekmes nostiprināšanu vācbaltiešu galvenajās organizācijās un vispirms Tautas apvienībā. Izšķirošus panākumus viņi guva 1938. gada nogalē, kad Tautas apvienības delegātu sanāksmē, kas notika 26. novembrī, par organizācijas prezidentu tika ievēlēts "Kustības" atbalstītais kandidāts Alfrēds Intelmans. E. Krēgers kļuva par Tautas apvienības prezidija locekli, bet kustībnieku pārziņā nonāca sešas organizācijas svarīgākās nodaļas. Ne velti "Kustības" vadība svinēja 26. novembri kā "varas sagrābšanas dienu". E. Krēgera grupa tagad varēja kontrolēt un noteikt visus "Tautas apvienības" darbības galvenos virzienus.

"Kustības" nostiprināšanās vācbaltiešu vidū pamatoti radīja latviešos lielu neuzticību pret vācu pilsoņiem, turpretim viņus sarūgtināja vairāki K. Ulmaņa autoritārās valdības pasākumi (vācu skolu autonomijas ierobežošana, Lielās un Mazās ģildes ēkas konfiscēšana, apgrūtinājumi zemes īpašumu iegūšanā utt.), kuri aizskāra viņu intereses. Rezultātā latviešiem bija ārkārtīgi sarežģīti saprasties ar vietējiem vāciešiem. 30. gadu nogalē K. Ulmaņa valdība nonāca pie secinājuma, ka vācbaltieši pret Latviju izturas nelojāli un tāpēc nav iespējams ar viņiem izstrādāt "sadarbības platformu". Tieši Latvijas ārlietu ministram V. Munteram pieder vārdi: "Mēs zinām, kā vācietības vadošās aprindas skatās uz Latviju un latviešiem, mēs zinām, ka viņi mūs ienīst un skatās pāri robežām, mēs zinām, ka virza savas prasības pa visādiem ceļiem uz ārzemēm, ka viņi negrib pieļaut normālas attiecības starp Vāciju un Latviju, ka viņi cer uz vāciešu ienākšanu mūsu zemē."

1939. gada rudenī sākās vācbaltiešu izceļošana no Latvijas; tā bija PSRS un Vācijas noziedzīgās politikas spilgta izpausme un sekas. Līdz 1940. gada pavasarim lielākoties ar vācu kuģiem Latviju atstāja vairāk nekā 51 000 vāciešu. Viņi tika nometināti vācu okupētās Polijas rietumdaļā. Aptuveni 10 000 vācbaltiešu palika dzimtenē. Pēc Latvijas varmācīgās iekļaušanas PSRS sastāvā 1940. gada vasarā lielākā daļa no viņiem izteica vēlēšanos izceļot. Otrā izceļošanas akcija norisinājās no 1941. gada 10. janvāra līdz 25. martam. Latvijā palika aptuveni tikai 1500 vācbaltiešu.

Ebreji

Ebreji bija tā vēsturiskā Latvijas minoritāte, kas skaitliski piedzīvoja vislielāko samazinājumu pasaules kara nelaimju dēļ; daudzus ebrejus cara valdība izraidīja no Kurzemes 1915. gadā, kolektīvi apsūdzot simpātijās pret Vāciju; citi devās bēgļu gaitās tāpat kā latvieši; citi emigrēja uz Rietumu valstīm. 1914. gadā Latvijas teritorijā dzīvoja vismaz 170 000 ebreju, bet

1920. gadā brīvajā Latvijā viņu skaits bija sarucis līdz 75 000 (4,99 procenti no iedzīvotājiem). Vēlāk tas tomēr pieauga: no bēgļu gaitām Krievijā atgriezās pāri par 12 000 ebreju; patvērumu un gadu gaitā arī pavalstniecību Latvijā ieguva daži tūkstoši bēgļu no padomju Krievijas, kuri nebija dzīvojuši Latvijā līdz Pirmajam pasaules karam. Latvijas nostāja pret bēgļiem bija draudzīga, tāpat kā trīsdesmitajos gados, kad pēc Hitlera nākšanas pie varas Vācijā, Austrijas un Čehoslovākijas okupācijas Latvijā patvērumu ieguva vēl vairāki simti bēgļu — 550 no viņiem joprojām bija Latvijā padomju okupācijas sākumā — 1940. gada jūnijā, bet daudzi citi bija izmantojuši Latviju kā starpposmu, lai glābtos uz Rietumiem. Latvija noteikti bija draudzīgāka pret bēgļiem nekā pilnīgi drošā un bagātā ASV. 1940. gadā Latvijā dzīvoja pāri par 90 000 ebreju, no kuriem vairāk nekā 46 000 — Rīgā (pāri par 11 procentiem no iedzīvotājiem). Neatkarīgās Latvijas izveide bija ļāvusi sākt veidoties — pirmo reizi vairāku gadsimtu laikā — Latvijas ebrejiem, pakāpeniski mazinot spēcīgas reģionālas, kulturālas, valodas barjeras starp senajiem, pārtikušajiem un vairākumā vāciski runājošiem Kurzemes ebrejiem, no vienas puses, un vēlīnākajiem ieceļotājiem Latgalē — nabadzīgākiem, reliģiskākiem, krieviski vai jidišā runājošiem, no otras puses. Pa vidu bija ļoti dažādie Rīgas ebreji. Lai arī vismaz 10–15 procentu ebreju tika uzskatīti par nabadzīgiem — daudz mazāk nekā Polijā vai pat Lietuvā — kopumā tā bija ļoti pārtikusi minoritāte (līdzīgi vācbaltiešiem), ar viszemāko bērnu mirstību visā Latvijā. Pakāpeniski ebreji arvien vairāk integrējās Latvijas sabiedrībā un apguva latviešu valodu: 1930. gadā to pārvaldīja jau 62, bet 1940. gadā — 70 procentu ebreju. Lai gan Latvijā — kā jebkurā citā zemē — pastāvēja arī antisemitisms, tas neapšaubāmi bija mazāks nekā kaimiņu Lietuvā, par Poliju nemaz nerunājot; nekad Latvijā netika pieņemts neviens antisemitisks likums, pat ne *numerus clausus* augstskolās (šādu likumu jau 1920. gadā bija pieņēmusi Ungārija); nekad brīvajā Latvijā nenotika nekādi pogromi un kopumā laiks no 1920. līdz 1940. gadam bija vislabākie gadi ilgajā ebreju dzīves laikā Latvijā, var teikt, zelta gadi.

Lai arī ebreji, tāpat kā vācbaltieši, ļoti centās, Latvijā viņi neieguva eksteritoriālu nacionālu autonomiju, kāda divdesmito gadu pirmajā pusē ebrejiem bija Lietuvā, bet no 1925. līdz 1940. gadam ebrejiem un vāciešiem — Igaunijā (tas ir — valstis valstī — ar minoritāšu vēlētu “parlamentu” — Nacionālu padomi Lietuvā vai Kultūras padomi Igaunijā; šim parlamentam bija tiesisks statuss valstī) — visas ebreju tiesības kā indivīdiem un kā nācijai bija pilnīgi garantētas, un līdz pat Latvijas valsts bojāejai ebreju kultūra attīstījās un uzplauka. Tā kā Latvijā nebija izcilu ebreju reliģisku centru —

kā kaimiņos Polijā un Lietuvā — un Latvijas ebreji neradīja kaut cik ievērojamus literārus darbus, ebreju galvenās aktivitātes un lielie vēsturiskie ieguvumi bija izglītības (skolu) jomā, īpaši izglītībā Austrumeiropas ebreju valodā — jidišā; arī izglītībai senebreju valodā bija nenoliedzamas sekmes. Ebreju identitātes un valodas saglabāšanas galvenais balsts nākamajos padomju okupācijas un antisemitisma gados bija brīvās Latvijas ebreju skolās iegūtās vērtības; nav brīnums, ka tieši Rīgas un pirmskara Latvijas ebreji bija pretpadomju un cionistisko aktivitāšu pionieri Padomju Savienībā 1950.–1980. gadā. Ebreju reliģiskā dzīve attīstījās bez jebkādiem šķēršļiem, pat ar valsts atbalstu: Rīgā 1920. gadā bija 17 sinagogu un lūgšanu namu, bet 1937. gadā — jau 37; tāpat jebkurā citā vietā, kur dzīvoja ebreji. Ļoti aktīva bija ebreju politiskā dzīve — partiju skaita ziņā (deviņas partijas 1928. gadā) viņi atpalika tikai no latviešiem un vācbaltiešiem un visus divdesmitos gadus spēja pilnīgi nodrošināt sev pārstāvniecību parlamentā atbilstošu viņu skaitam Latvijas iedzīvotājos (5 procenti). Tas nebija izdevies nevienai kopienai Austrumeiropā un vairs neizdevās arī Latvijā 1931. gada Saeimas vēlēšanās, kad ebreju vēlētaji bija kļuvuši mazāk aktīvi. Trīs politiski strāvojumi jāpiemin īpaši — viņu vēsturiskās nozīmes dēļ. Pirmā bija partija *Agudat Isroel* (Izraēlas nometne, sarunvalodā saukto par Agudu), kas pārstāvēja reliģiski ortodoksālos un politiski konservatīvos ebrejus, sadarbojās ar latviešu pilsoniskām partijām, īpaši — ar Latviešu Zemnieku savienību (LZS), un deva vienu no visas Eiropas ievērojamākajiem *Shtadlen* — ebreju interešu aizbildni un aizstāvi Mordehaju Dubinu, Tautas padomes, Satversmes sapulces un visu četru Saeimu deputātu, kurš nenogurstoši rūpējās par katru ebreju, daudz darīja Latvijas saimnieciskās atjaunošanas labā un, izmantojot labas personiskās attiecības ar Kārli Ulmani, sekmīgi aizstāvēja ebreju intereses arī pēc 15. maija. Aguda bija necionistiska organizācija — tā noraidīja neatkarīgas Izraēlas izveidi pirms Dieva sūtņa Mesijas atnākšanas, bet nebija naidīgi anticionistiska. Latvijas valsts patriotu Dubinu padomju okupācijas iestādes apcietināja jau 1941. gada sākumā, un viņš gāja bojā Gulagā 1956. gadā, garīgi nesalauzts. Cionistiskajā spārnā — kurš bija ļoti aktīvs Latvijā — jāmin divi virzieni. Reliģisko cionistu — *Mizrahi* (Rītausma) partija vēlējās neatkarīgu ebreju valsti Palestīnā, bet uzskatīja, ka tai jābūt reliģiozai; šo partiju visspilgtāk pārstāvēja ievērojamais parlamentārietis rabīns Mordehajs Nuroks, kurš bija arī viens no pasaules cionistiskās kustības līderiem. *Mizrahi* vairāk orientējās uz Latvijas kreisi centrisko spārnu un daudz deva ebreju kultūras attīstībā. Arī Nuroks tika deportēts pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā; ASV prezidents Franklins Delano

Rūzvelts panāca viņa atbrīvošanu; viņš izceļoja uz Palestīnu un bija viens no neatkarīgās Izraēlas dibinātājiem 1948. gadā. Neviena no minētajām partijām nebija “dzimusi” tieši Latvijā: pirmā bija veidojusies Polijā, otra — Lietuvā, toties Latvija deva cionisma visdinamiskāko strāvojumu — jaunatnes atzaru *Beitar*. V. (Z) Zabolinska vadītie labēji kaujinieciski orientētie cionisti — revizionisti uzskatīja, ka neatkarīga Izraēla jāizkaro ar ieročiem rokās, pārvarot britu un arābu pretestību. Atzars *Beitar* tika nodibināts Rīgā 1923. gadā, kad Zabolinskis bija vīlies politikā un vēlējās to mest pie malas, taču Rīgas ebreju jauniešu degsmē un uzticībā cionisma ideāliem lika viņam atgriezties politiskajā dzīvē. Līdz 1930. gadam Rīga bija *Beitar* centrs visā pasaulē, tas veicināja cionisma ideju izplatību, izceļošanu uz Palestīnu un audzināja ebreju jaunatni lojalitātē pret Latviju; vairāki beitarieši aktīvi piedalījās bruņotā cīņā par Izraēlas neatkarību 1945.–1948. gadā.

3.9. IZGLĪTĪBA UN KULTŪRA

Valsts politika kultūras un izglītības jomā

“Jau tanīs dienās, kad veidojās sapnis par Latvijas valsti, līdz ar viņu arī veidojās domas par mūsu nacionālās kultūras izkopšanu un pabalstīšanu.”

(Kārlis Skalbe)

Visplašākais atbalsts kultūrai Latvijas valstij bija raksturīgs jau no pirmajām pastāvēšanas dienām. 1920. gada 18. novembrī, neatkarības pasludināšanas otrajā gadadienā, Kārļa Ulmaņa valdība pieņēma vienu no svarīgākajiem lēmumiem: tika nodibināts Kultūras fonds, patstāvīga iestāde garīgās kultūras veicināšanai, kuru ar 1921. gadu vadīja parlamenta priekšsēdētājs un kura līdz 1940. gadam sniedza nenovērtējamu atbalstu kultūrai, īpašu vērību veltot lauku un skolu bibliotēku izveidei; tautas namu celtniecībai, radot lauku kultūras dzīves centrus; ievērojamāko zinātnieku un mākslinieku materiālajam atbalstam, īpaši — darbam ārzemju zinātnes un kultūras centros. Tās lielākie projekti bija Latvijas Universitātes Botāniskā dārza izveide; Vēstures institūta dibināšana 1936. gadā; Kārļa Mīlenbaha fundamentālās latviešu valodas vārdnīcas izdošana. Valsts atbalsts palīdzēja Latvijai attīstīties kā kultūras valstij, taču pēc 1934. gada 15. maija pieauga valsts tieksme pilnīgi regulēt un pakļaut visas kultūras dzīves formas.

Reti kam jaunā Latvijas valsts veltīja tādu uzmanību kā izglītībai — skaistas, modernas skolas ēkas cēla visā valstī — no Čiekurkalna Rīgā (kur

30. gadu sākumā uzceltā arhitekta Alfrēda Grīnberga funkcionālisma stilā projektētā skola bija starptautiska līmeņa darbs) līdz Zilupei Latgalē; reti kurš Eiropā tā tiecās pēc izglītības kā jaunās Latvijas jaunatne. Pēc 1919. gada izglītības likuma, pamatskolas izglītība — no astoņu līdz 14 gadu vecumam, sešas klases — bija obligāta un par brīvu. Nākamā pakāpe bija zemākās arodskolas — valsts bojāejas priekšvakarā to bija 126. Tad sekoja vidusskolas izglītība: ģimnāzijas (70), tehnikumi, komercskolas, skolotāju institūti (4) — kopā 111 iestādes 1939. gadā, apsteidzot senas kultūras zemes: Latvijā viena vidusskola bija uz 26 100 iedzīvotājiem; Vācijā — uz 42 500; Francijā — uz 43 000. Taču nekur ilgi aizturētās izglītības alkas neizpaudās tik stipri kā tieksmē studēt augstskolās — relatīvi Latvijā bija vislielākais studentu skaits Eiropā: 1932. gadā — 45 studenti uz 10 000 iedzīvotājiem (20 Vācijā, 9 Lielbritānijā; praksē tas bija viens students vidēji uz 228 iedzīvotājiem); tas radīja arī nopietnu sociālu problēmu — augstskolu beigušo pārprodukciju un jaunu parādību — inteligentos bezdarbniekus.

1919. gada 28. septembrī durvis vēra Latvijas Universitāte — nacionāla valsts bez tās nevarēja pastāvēt: “Šī rudens diena runā uz mums pavasara valodu. Mēs elpojam pavasara cerības... Mēs stāvam uz zemes, kas nes Latviju un viņas augstskolu,” teica izglītības ministrs Kārlis Kasparsons. Universitāte kļuva par ievērojamu zinātnes centru: ievērojamākie panākumi bija baltu filoloģijā (J. Endzelīna “Latviešu gramatika” (1922) un “Latviešu valodas vārdnīca” (1.–4. sēj., 1923.–1932.); P. Šmita “Ievads baltu filoloģijā” (1921., 1936.)); fizikālajā ķīmijā (īpaši — M. Centneršvēra, kurš Latvijā strādāja līdz 1930. gadam, pētījumi par dažādu šķīdumu īpašībām kritiskā punkta tuvumā); analītiskajā ķīmijā (V. Fišers) un organiskajā ķīmijā (O. Lucs, G. Vanags). 1929. gadā Alfrēds Petrikalns viens no pirmajiem pasaulē ieguva gaismas kombinatīvās izkliedes spektrus. Jūlijs Auškāps veica pētījumus krāsvielu spektroskopijā.

1919. gadā tika atklātas vēl divas augstskolas. Mākslas akadēmijas rektors bija izcilais gleznotājs Vilhelms Purvītis; tajā bija septiņas meistardarbnīcas un mācības bija organizētas lielā mērā vecās, cara laika Pēterburgas akadēmijas iespaidā. Tas nepatika vairākiem talantīgiem jaunajiem māksliniekiem, kuri savu izpausmi atrada Rīgas Tautas augstskolā — 1920. gadā to izveidoja sociāldemokrāti, un tajā no 1923. gada līdz 1934. gada 15. maijam, kad augstskolu slēdza, darbojās zīmēšanas un gleznošanas studija, kurā mācīja modernie L. Liberts, S. Vidbergs, K. Ubāns, R. Suta. Latvijas Konservatoriju vadīja dižais Jāzeps Vītols, ne tikai liels komponists, bet arī ļoti sirsnīgs

un studentu milēts rektors. Valsts bojāejas pašā priekšvakarā, 1939. gadā, Jelgavā sāka darboties Lauksaimniecības universitāte. Latvijā pirmo reizi latviešu tautas vēsturē bija pieejams viss izglītības cikls — no pamatskolas līdz daudzveidīgai augstākai akadēmiskai izglītībai. Tas bija vēsturisks ieguvums.

Māksla

Tēlotāja māksla. Trīs lielie vēsturiskie notikumi — latviešu strēlnieku cīņas, bēgļu traģiskās gaitas un Latvijas brīvības cīņas* — līdz ar Eiropas modernās, īpaši franču un beļģu, mākslas augošo ietekmi veicināja īstu māksliniecisku revolūciju Latvijā. Nonākuši bēgļu gaitās Krievijā, jaunie latviešu mākslinieki Maskavā, Morozova un Ščukina galerijā, 1915.–1917. gadā iepazinās ar franču modernās mākslas paraugiem, kas atstāja uz viņiem milzīgu iespaidu. Viens no talantīgākajiem gleznotājiem, tikko divdesmit gadu sliekšni pārkāpušais Jēkabs Kazaks rakstīja: “Mēs ticējam, ka pēc briesmīgajiem pārbaudījumiem dzīvos latviešu tauta un mākslā mēs runāsim nedzirdētu valodu.” Viņi sāka runāt: 1919. gadā Rīgā nodibinājās ekspresionistu grupa, ko 1920. gadā sāka saukt par Rīgas mākslinieku grupu; ar savu tā laika Latvijai radikālo modernismu grupa vislabāk pārstāvēja 20. gadu brīvo un radošo latviešu kultūru, kura darbojās pilnīgi brīvā sabiedrībā. Latviešu modernisma agrīnais ekspresionisms guva spilgtu izpausmi pāragri mirušā J. Kazaka (1895–1920) radītajos portretos un bēgļu tēlos un Aleksandra Drēviņa ciklā “Bēgles” (1915–1917). Tikpat jauns

* *Sociālā mākslas vēsture* — mākslas radīšanas un patērēšanas sabiedriskais aspekts — ir daudz vairāk pētīta Lietuvā. Raksturojot mākslas dzīvi Lietuvas Republikā 1918.–1940. gadā, var atzīmēt kopējas iezīmes ar Latviju un atšķirīgo. Kopīgais bija: 1) valsts atbalstīja mākslu, īpaši — Kauņas mākslas skolu un M. Čurļoņa galeriju; 2) valdošā nacionālā ideoloģija spēcīgi ietekmēja mākslu; izveidojās oficiālais stils un mākslas žanru hierarhija (īpaši A. Smetonas diktatūras — 1926.–1940. — gados); tās augšgalā atradās sienu glezniecība un tēlniecība; 3) valsts pievērsa lielu uzmanību Lietuvas tēla reprezentēšanai un propagandai, izmantojot tēlotāju mākslu; 4) atbilstoši valsts un sabiedrības gaumei, modernisti bija spiesti pievērsties oficiālam stilam — neo-tradicionalismam, kas nākamajā posmā — padomju okupācijas gados — ļāva māksliniekiem vieglāk pielāgoties sociālistiskā realisma prasībām. Atšķirīgās iezīmes bija: 1) valsts atbalsts mākslai Lietuvā bija daudz mazāks par Latviju (piemēram, nekad netika izveidots Kultūras fonds), bet sabiedrības vienaldzība — lielāka; 2) valsts galvaspilsētā Kauņā praktiski viss bija jāsāk no nulles, pretēji Rīgai cara laikā Kauņā nebija bijis gandrīz nekādu mākslas institūciju; 3) mākslinieki bija atkarīgi ne tikai no valsts — īpaši, materiāli, bet arī no ļoti ietekmīgās katoļu baznīcas; Lietuvā nebija mākslinieku, kuri pelnītu sev iztiku tikai ar radošu darbu.

aizgāja izcili izglītotais Jāzeps Grosvalds (1891–1920), kurš bija nopietni studējis franču fovistus un kubistus. Abiem — Grosvaldam un Kazakam — piemita, rakstnieka Anšlava Eglīša vārdiem runājot, monumentāla vienkāršība. Trešais ietekmīgākais un radikālākais modernists bija daudzpusīgais Romans Suta (1896–1944), kurš pilnīgi noraidīja reālismu un iestājās par nepieciešamību izteikt tikai mākslinieka iekšējo būtību: gleznošana gleznošanas dēļ. Franču kubistu un krievu konstruktīvistu iespaidā viņš radīja abstrakti ģeometrizētas gleznas, grafikas un porcelāna apgleznojumus avangardistiskajā studijā “Baltars”, tie guva visaugstāko novērtējumu 1925. gada lielajā izstādē Parīzē. Tajā pašā laikā darbojās arī citi modernisti — Oto Skulme, Erasts Šveics, Niklāvs Strunke, un Rīga divdesmito gadu pirmajā pusē bija tuva Eiropas modernās mākslas lielajiem centriem — Berlīnei un Parīzei. Tieši 1923. gadā lielajā Berlīnes izstādē Eiropa ieraudzīja latviešu mākslinieku darbus — tēlnieku Kārli Zāli (1888–1942), kurš tobrīd bija aizrāvis ar konstruktīvismu, gleznotājus N. Strunki, S. Vidbergu, Aleksandru Beļcovu.

Pakāpeniski, sabiedrībai buržuāziskojoties, 20. gadu otrajā pusē latviešu modernisms sāka apsīkt. Profesionālu mākslinieku skaits Latvijā bija liels — tuvu 300 divdesmito gadu beigās (1914. gadā tikai 50–60); viņiem bija jācīnās par izdzīvošanu, bet sabiedrības un mākslas darbu pircēju gaume pārsvarā bija konservatīva un nacionāli orientēta. Kārlis Zāle, atgriezies Latvijā no modernistiskās Berlīnes, pievērsās tam, pēc kā Latvijā bija liels, pat politisks pieprasījums, — monumentāliem skulpturāliem ansambļiem — Brāļu kapi un Brīvības piemineklis Rīgā. Tajos bija savienoti patriotiski un mitoloģiski simboli ar diezgan konservatīvu neoklasicisma stilu, kas atgādināja 20. gadsimta sākuma vācu monumentālo mākslu, bet — vairs ne modernismu. Tieši tāpēc Brīvības pieminekļa metu konkursā uzvarēja viņa, nevis Teodora Zaļkalna — izcila latviešu tēlnieka — modernākais un mākslinieciski ļoti augstvērtīgais, bet mazāk tradicionālais projekts. Ulmaņa režīma gados daudzi bijušie modernisti atkāpās no jaunības dienu aizraušanās, kļuva par reālistiem, ainavistiem un pat gleznoja (V. Tone, O. Skulme, L. Liberts) Vadoņa portretus un autoritārisma ideoloģijai atbilstīgas figurālas kompozīcijas. Šī produkcija bija peļņas avots vai lojalitātes apliecinājums režīmam.

Latvijas glezniecībai bija raksturīga daudzveidība. Pirmkārt, tā bija portretu glezniecība, kurā bija pārstāvēts gan psiholoģiskais (V. Tone) vai reprezentatīvais portrets (vecmeistars R. Tillbergs); otrkārt — žanra glezniecība, galvenokārt lauku darba ainas (K. Miesnieks, Ģ. Eliass; “Eliasa

mēslu vedēji izskatās lieli un nozīmīgi.. Tāds ir redzējums,” tā lauku ainavu monumentalitāti raksturojis mūsdienu gleznotājs Imants Vecozols) un zvejnieku dzīves skati (īpaši — J. Liepiņa izcilā krāsas izjūta); treškārt — visdažādākā ainavu glezniecība (V. Purviša, O. Pladera un Ā. Skrides akadēmiskums, K. Ubāna nepārspētais kolorīts; Ed. Kalniņa gleznieciskās vērtības, kas dominēja pār sižetu; L. Liberta pilsētu ainavas — Rīgas, Parīzes, Venēcijas skati); ceturtkārt — ļoti iecienītā klusā daba, sevišķi puķes (L. Svempa košais krāsu akords) un ikdienišķie priekšmeti, kuriem piešķirts svinīgs apgaurojums (E. Šveica un O. Noriša maizes klaipi, māla krūzes. Kopš 1950. gadu beigām šo virzienu izcili turpināja Vilis Ozols, Imants Vecozols un Līvija Endzelina).

Divi mākslinieki, kuri bija dzimuši Latvijā, kļuva par ģēnijiem tāpēc, ka atstāja Latviju un darbojās pasaules mākslas centros. Gustavs Klucis (1895–1944) bija dzimis Rūjienā, bet par pasaules mēroga modernistu izauga Padomju Krievijā 20. gados, kad tā patiešām bija, lai arī uz neilgu laiku, viens no modernisma izcilākajiem centriem. Atšķirībā no vairākiem Latvijas modernistiem, kurus varētu dēvēt par kreisi orientētiem vai salonsociālistiem, bet ne komunistiem, Klucis patiesi ticēja komunistiskajai utopijai un dedzīgi kalpoja tai, līdz Gulaga sistēma iznīcināja viņu pašu. Būdams gan gleznotājs, gan grafiķis, gan skulptors, Klucis bija nenogurdināms konstruktīvisma veicinātājs un izmantoja to padomju agitācijā — jau ar dekorācijām 1918. gada 1. Maija svinībām Maskavā. Gandrīz viss no tā, kas ir mūsdienu mākslas arsenālā — kolāžas, eksperimentējot ar papīru un koku; instalācijas; iespaidīgi plakāti; fotomontāžas —, jau atrodamas Kluča darbos. Viņš ir viens no pasaules 20. gadsimta mākslas ievērojamākajiem pārstāvjiem, — tāpat kā Aleksandrs Drēviņš, kuru nošāva Maskavā 1938. gada 26. februārī.

Otrs pasaules mēroga mākslinieks ir Marks Rotko, dzimis 1903. gadā Daugavpilī, istajā vārdā Markuss Rotkovičs (miris 1970. gadā Ņujorkā). 1913. gadā viņa ģimene atstāja tālaika cara Krievijas Daugavpili, meklējot labāku un, galvenais, mazāk antisemitisku dzīvi ASV. Uz Ameriku, īpaši uz Ņujorku, ap 1940. gadu pārvietojās modernās mākslas centrs — pēc tam kad tā jau bija sagrauta komunistiskajā Krievijā un nacistiskajā Vācijā un nacistu rokās bija kritusi arī tās pēdējā citadele Eiropā — Parīze. Daudzveidīgajā modernisma pasaulē Rotko sevi pieteica kā abstraktais ekspresionists, kura radītie brīvas taisnstūra formas krāsas laukumi tagad pieder 20. gadsimta mākslas klasikai (pats viņš tomēr noliedza savu piederību abstrakcionismam un uzsvēra, ka viņa māksla ir par “..vissvarīgākajām cil-

vēka emocijām — traģēdiju, ekstāzi, likteni..”. Klucis apzināti kalpoja totalitārajai propagandai, bet Rotko abstraktie krāsu laukumi, kuri izraisīja skatītājos tik spēcīgu emocionālu atbildi, bija vistālāk no propagandas — abstrakcija tai nepakļaujas.

Literatūra. Raiņa (1865–1929) personība un daiļrade bija visnesaraujāmāk saistīta ar latviešu nācijas politisko izaugsmi un cīņām par brīvu valsti. 1919. gada rudenī, kad Latviju apdraudēja visnāvīgākais ienaidnieks — krievu un vācu melnsimtnieku karaspēks Bermonta vadībā —, atsevišķā izdevumā iznāca Raiņa dramatiskā balāde “Daugava”; Latvijas aizstāvji pret Bermontu ņēma grāmatiņu sev līdzī uz fronti. “Daugavā” atkal parādījās tas, kas Raiņa dzejai bija devis milzīgo iedvesmojošo spēku 1905. gadā — īsas, kaujinieciskas rindas:

*Ejam! Uz priekšu! Uz cīņu!
Mēs negribam kalpot ne austrumam,
Mēs negribam vergot ne rietumam.*

“Daugavas” patriotiskā loma bija milzīga; ne velti tai nikni uzbruka tobrīd Stučkas dienestā esošais rakstnieks Andrejs Upīts un latviešu komunisti. Tieši 1919. gadā, vēl Šveices trimdā esot, Rainis uzrakstīja divus izcilus darbus — traģēdiju “Jāzeps un viņa brāļi” un lugu — “tautas dziesmu” — “Spēlēju, dancoju”. Pēc ilgajiem trimdas gadiem viņš un Aspazija atgriezās Latvijā 1920. gada 10. aprīlī, visas Rīgas jūsmīgi sveikti; divi visskaistākie pilsētas bulvāri tika nosaukti viņu vārdā; abi tūlīt aktīvi iesaistījās politikā sociāldemokrātu partijas rindās. Turpmākie deviņi gadi tomēr nebija laimīgākie viņa dzīvē; lai arī tika uzrakstīts diezgan daudz, īpaši — bērnu literatūrā, iepriekšējo gadu lielumu tas nerasniedza, atspoguļojot neizbēgamus paisumus un bēgumus ģēniju daiļradē. Kā daudzas lielas personības, Rainis dzīvoja ļoti jūtīgu, smagu pārdzīvojumu pilnu dzīvi. Trīs lietas viņu īpaši rūgtināja mūža pēdējos gados. Pirmā bija personiskās dzīves drāma — attiecību sarežģīšanās ar sievu, latviešu lielāko dzejnieci Aspaziju, un vēlīnā mīlestība pret Olgu Kligeri, kurai viņš veltīja dzejoļu krājumu “Mēness meitiņa” (1925). Otrā bija vēlēšanās iegūt Nobela prēmiju; šī vēlme nodarbināja dzejnieku jau kopš 1919. gada: “Man jāiegūst Nobela prēmija,” viņš rakstīja savā dienasgrāmatā 1919. gada 10. jūlijā, vēl Šveicē būdams. Daudzu cēloņu, to vidū — konservatīvo pilsonisko partiju un rakstnieku skaudības un intrigu dēļ pret sociāldemokrātu Raini viņš prēmijai netika pat izvirzīts, kas dzejnieku ļoti sāpināja, ne mazāk kā trešā lieta. Rainim ļoti patika politiski amati, tas

bija atbilstoši viņa priekšstatiem, ka „..jaunām valstīm vajadzēja politikā dzejnieka, kas dibinājis valsti garīgi agrāk..”. Īpaši viņš vēlējās kļūt par Valsts prezidentu; tas neīstenojās gan tāpēc, ka viņam nebija politika dotību, gan tāpēc, ka viņš bija aktīvs sociāldemokrāts un nevarēja tikt ievēlēts politisko spēku samēra dēļ; arī šo neveiksmi viņš ļoti pārdzīvoja. Rainis mira 1929. gadā, juzdamies neapmierināts un vientuļš. Viņš bija un paliek latviešu literatūras augstākā virsotne, ar vēsturisku ietekmi uz modernās latviešu nācijas izveidi.

Citu strāvojumu — mākslā un politikā — pārstāvēja stilā un pasaules uzskatā konservatīvais Edvarts Virza (1883–1940), viens no izcilākajiem latviešu dzejniekiem, kurš 1933. gadā radīja dižo poēmu prozā “Straumēni” — himnu patriarhāliem latviešu laukiem; valodas skaistuma un izkoptības ziņā tā ir nepārspēta latviešu literatūrā un vērtību ziņā salīdzināma ar viņa vecākā laikabiedra, krievu rakstnieka Ivana Buņina neatkārtojamo stilu. Pretstatā kreisi orientētajam Rainim Virza — aktīvs LZS dalībnieks — apdziedāja autoritārismu, kurā viņš saskatīja ne tik daudz šauri politiskas, cik estētiskas un morālas, neoromantiskas un idealizētas latviešu patriarhālās sētas vērtības (vienvaldība). Izsmalcinātais stila meistars bija viens no aktīvākajiem un pārliecinātākajiem Ulmaņa personības kulta veidotājiem pēc 15. maija.

Jauno, dinamisko, urbāno pasauli neviens nepārstāvēja tik spilgti un nevaldāmi kā populārākais un ārkārtīgi apdāvinātais 20.–30. gadu dzejnieks Aleksandrs Čaks (1901–1950), kurš apdziedāja nevis lielus, bet tālus simbolus — kā nereti Rainis, vai nostalgiju pēc patriarhālas lauku sētas — kā Virza, bet pārgalvīgu, jautru un skumju, mīlas un izpriecu dzīvi pilsētā, tās centrā un poētiskā nomalē, krodziņā un jautru meiteņu sabiedrībā. Divdesmitajiem gadiem — jautrajiem divdesmitajiem, kā tos vēlāk dēvēs, — un to varoņiem — pilsētas pašpuikām himnu uzrakstīja tieši viņš, jau krājumos “Es un šis laiks” un “Sirds uz trotuāra” (abi 1928. gadā). Čaka dzeja bija dzeja šī vārda vienkāršajā, bet arī lielajā izpratnē — nereti sentimentāla, skumja, citreiz — bravūrīga, citreiz — nedaudz triviāla; tāda, kuru gribējās mācīties no galvas, citēt, lasīt skaļi, rakstīt tai mūziku un dziedāt dziesmās. Līdzās viņam pilsētnieciski motīvi uzplauka Jāņa Grota, Jāņa Sudrabkalna un Jāņa Ziemeļnieka dzejā.

Brīvajai Latvijai bija raksturīga profesionāla teātra izaugsme. Pirmais dramatiskais teātris, kurš sāka darbību 1919. gadā, bija Nacionālais teātris, pakāpeniski cenšoties pārvarēt reālisma un pat naturālisma žņaugus; tā aktieri — Lilija Ērika, Mirdza Šmithene, Anta Klints, Žanis Katlaps, Jānis Ģērmanis ierakstīja spožas lappuses latviešu teātra vēsturē, taču dinamiskā

un modernā laikmeta toni noteica cits virziens. 1920. gadā no dažādām pasaules pusēm Latvijā atgriezās bēgļi un trimdinieki, jaunu vēsmu un ideju pilni. Aktieris un režisors Eduards Smilģis bēgļu gaitās Krievijā bija redzējis eksperimentālo krievu teātru meklējumus; mājās bija pārbraucis arī Rainis; abi vēlējās jaunu, ne naturālistisku vai reālistiski garlaicīgu teātri, bet tādu, kura centrā būtu fascinējošs aktieris, vilinošas idejas un simboli. Kā nosaukt šādu teātri? Dailes teātris — ieteica pazīstamais grāmatnieks Ansis Gulbis. Dailes! 1920. gada novembrī tas vēra durvis un apbūra skatītāju ar novatoriskiem iestudējumiem, talantīgiem aktieriem (Arveds Mihelsons, Artūrs Filipsons, Lilita Bērziņa, Emīlija Viesture, Elvīra Bramberga), izaicinoši modernām dekorācijām, kuru autors Jānis Muncis ieguva Lielo balvu 1925. gada Parīzes mākslas izstādē, ļoti melodisku Burharda Sosāra mūziku (dziesma “Tas trakais kavalieru gads” izrādei “Gesta Berlings” kļuva par hitu) un rūpīgi iestudētām kustībām (Felicita Ertnerē). Raiņa “Uguns un nakts”, “Indulis un Ārija”, “Spēlēju, dancoju” otrreiz piedzima uz teātra skatuves, tāpat kā novatoriskie Šekspīra un Ibsena darbu iestudējumi.

Dinamisko jauncelsmes garu jaunajā Latvijas valstī iemiesoja neredzēta teātru daudzveidība — teātri bija gandrīz katrā lielākā provinces pilsētā — Daugavpilī, Ventspilī, Rēzeknē, Jelgavā, Liepājā; darbojās nelielas, mobilas, ceļojošas (Zemnieku teātris, 1930–1940) vai īslaicīgas trupas (piemēram, dzejnieces, rakstnieces un aktrises Birutas Skujenieces dibinātais un vadītais Intīmais teātris 1924.–1925. gadā); visā Eiropā populārās kreisās ideoloģiskās strāvas valdīja sociāldemokrātiskajā Strādnieku teātrī (1926–1934), kurš izcēlās ar izcilām Niklāva Strunkes dekorācijām, bet pārlieku aizrāvās ar PSRS autoru lugu iestudējumiem. Gandrīz katrai minoritātei bija savs teātris — 1921. gadā atsāka darbu Krievu drāma, kurā viesojās arī lielie krievu aktieri Vasilijs Kačalovs un Mihails Čehovs, bet režisēja Jurijs Jurovskis; darbojās Vācu drāma, Lietuvju teātris, Poļu teātris, bet visapmeklētākais bija Žīdu minoritātes teātris: 1936./1937. gada sezonā tas sniedza 289 izrādes, kuras apmeklēja pāri par 103 000 skatītāju. 30. gadu nogalē Latvijā darbojās 16 dramatiskie teātri (Liepājas pilsētas teātrī bija arī operas trupa).

Reti kura mākslas iestāde dzima valstij tik liktenīgā brīdī kā Nacionālā opera. 1919. gada oktobrī, bermontiešiem uzbrūkot Rīgai, tika apšaudīts un cieta arī Jaunais Rīgas teātris, kurā bija jāatklāj Nacionālā opera; tikai 11. novembrī — simboliski — dienā, kad Latvijas karaspēks sāka pretuzbrukumu Bermontam, teātrī notika pirmais mēģinājums, bet jau 2. decembrī

opera tika atklāta ar Riharda Vāgnera "Tanheizeru". Jau pirmajā izrādē klausītājus valdzināja trīs lielas personības, kas ietekmēs operas likteni visus turpmākos gadus, — diriģents Teodors Reiters, liels Vāgnera cienītājs; pieredzējušais dramatiskais tenors, korpulentais Rūdolfs Bērziņš, kurš bija dziedājis arī pazīstamos Vācijas teātros; jaunā, bet ar apbrīnojami plašu diapazonu un skaistu balsi apveltītā Milda Brehmane-Štengele. Viņiem, tāpat izcilajam baritonam Ādolfam Kaktiņam, bija raksturīgs arī dramatisks aktieru talants, bez kura daudzu operu, īpaši, Verdi un Pučīni, iestudējumi nav iedomājami. Turpmāk R. Vāgnera operas kļuva iecienītas, apliecinot Latvijas operas augsto līmeni. Jau nākamajā sezonā, 1920. gadā, tika iestudēts "Loengrīns", kurš kļuva par vienu no vispopulārākajiem iestudējumiem — līdz 1939. gadam tas piedzīvoja 99 izrādes. 1934. gadā viesrežisors, lielais Mihails Čehovs, iestudēja mistisko "Parsifālu", kas kļuva par vienu no apmeklētākajām izrādēm — vidēji 970 skatītāju katrā. Taču ne vienmēr bija tikai panākumi. Vāgnera augstākās virsotnes izrādījās vēl par grūtu diriģentiem, dziedātājiem un skatītājiem. Jau 1921. gadā tika iestudēts viņa izcilākais šedevrs — "Tristāns un Izolde"; par agru — tikai trīs izrādes, un noņemts no repertuāra. Tas pats liktenis vēlāk gaidīja "Valkīru" — tikai četras izrādes. Taču visas citas pasaules izcilākās operas tika iestudētas ar sekēm: V. A. Mocarta "Dons Žuans", L. Bēthovena "Fidelio", Dž. Verdi "Otello", M. Musorgska "Boriss Godunovs", P. Čaikovska "Pīķa dāma", R. Štrausa "Salome".

Operas straujo uzplaukumu jau 20. gadu vidū veicināja gatavība uzaiņināt uz Rīgu izcilus ārzemju diriģentus un režisorus; lielinieku revolūcija Krievijā — katastrofa visai pasaulei — lika daudziem māksliniekiem meklēt darbu ārpus komunistu valsts, un Rīga bija tik tuvu. Divi no viņiem atstāja īpaši labvēlīgu iespaidu. Pirmais — režisors Pēteris Meļņikovs, kurš bija strādājis Maskavas Lielajā teātrī, Rīgā ieradās 1922. gada rudenī; lai arī autoritārs un nedaudz dogmatisks, viņš bija liela vēriena režisors, smalkas gaumes un kultūras cilvēks. Dažus gadus vēlāk ieradās diriģents Emīls Kupers, suģestējoša personība, kas lieliski orientējās vokālās mākslas pamatprincipos un bija izcils palīgs dziedātājiem. Meļņikova un Kupera auglīgā sadarbība veicināja Latvijas Nacionālās operas pirmo ievērojamo pacēlumu 1925.–1928. gadā, taču to ātri nomainīja mazāk veiksmīgi gadi, kad jebkuram teātrim piemītošās iekšējās intrigas, izmaiņas publikas gaumē (nenovēršama skatītāju demokratizēšanās, ar tai līdzīgi nākošo interesi par vieglāka žanra uzvedumiem), kā arī dažu preses izdevumu nacionālistiskās intrigas

pret teātra "pārkrievošanu" lika mainīt māksliniecisko vadību un repertuāru, un sākās nepiedodami liela aizraušanās ar operetēm. Mākslinieciskā atdzimšana sākās ar 1934.–1935. gadu, pateicoties jaunam un talantīgam režisoram Jānim Zariņam, diriģentam Jānim Kalniņam, dekoratoram Pēterim Rožlapam. Līdz ar Nacionālo operu dzima arī latviešu opera: 20.–30. gados tika uzrakstītas 12, bet iestudētas 11 latviešu operas. A. Kalniņa "Baņuta" (1920) patiešām bija augstvērtīgs mākslas darbs, atbilstošs autora priekšstatiem: "Mūzikas drāma man šķiet augstākais operas piepildījums, un tikai tur, kur drāma un mūzika sakūst vienā veselā, var būt runa par ideālu skatuves darbu." Toties viņa dēla Jāņa Kalniņa operas, īpaši "Hamlets" (1935) bija pārāk modernas klausītāju konservatīvajai gaumei, lai arī mākslinieciski ļoti augstvērtīgas.

Zenītu opera sasniedza tieši tad, kad Latvijas neatkarība jau sāka piedzīvot mijkrēsli. Nacistisko Berlīni bija spiests atstāt Leo Blehs, kurš bija veltījis vācu operai trīsdesmit piecus gadus un kļuvis īpaši slavens ar izkopto spēju ieaudzināt ansambļa muzicēšanu; tagad viņš bija nevēlams "neārietis" ("žids"). Latvija ne tikai deva viņam patvērumu — viņš ieradās Rīgā 1938. gada 13. janvārī, un viņu tūlīt iecēla par operas galveno diriģentu. Jau 27. janvārī, tikai divas nedēļas pēc ierašanās, viņa vadībā priekškaru vēra "Aīdas" jauniestudējums; 25. martā sekoja Dž. Pučīni "Manona Lesko"; gada beigās — Verdi "Rekviēms". Bleha veidotie inscenējumi sadarībā ar Jāni Zariņu un P. Rožlapu bija augstākā mākslinieciskā virsotne operā 30. gados. Brehmane-Štengele savās atmiņās rakstīja: "„Operas izrādes kļuva par īstiem svētkiem, kad pie diriģenta pulsts nostājās Leo Blehs. Kāda precizitāte, izteiksmība, nianšu bagātība, emocionalitāte!... Viņš katru operas partitūru pārziņāja līdz sīkumam un darbā prata iedvesmot arī pārējos māksliniekus... Maestro mani suģestēja ar vienu vienīgu teikumu: *"Du kannst das dir erlauben!"* ("Tu vari to atļauties!")" Katru Bleha izrādi apmeklēja jaunais latviešu diriģents Leonīds Vīgners, mācoties no pieredzējušā maestro; pēc kara gados Vīgners pats uzturēs operas godu un limeni. 1940. gada 15. februārī Latvijas Nacionālā opera piedzīvoja, iespējams, savu lielāko un — traģiski — pēdējo triumfu brīvajā Latvijā: Bleha mākslinieciskajā vadībā un Zariņa režijā priekškarš vērās Mocarta noslēpumainākajai operai "Burvju flauta" ar jauno zvaigzni, koloratūrsoprānu Elfrīdu Pakuli ļoti grūtajā Nakts karalienes lomā. Nākamā pirmizrāde jau bija padomju okupētajā Latvijā, kad okupācijas režīma darboņi un sarkanarmieši piepildīja teātri, lai 1940. gada 20. decembrī noklausītos kādas viduvējības — I. Dzeržinska, Staļina favorīta,

“Kluso Donu”. Tā bija jau pavisam cita pasaule; tā bija brutāla Latvijas operas un tās klausītāju pazemošana.

Plašu starptautisku atzinību guva latviešu kora mūzika, īpaši — Teodora Reitera koris (1920–1944); patiesi nacionāla, tā vienlaikus bija arī visaugstāko pasaules muzikālo standartu līmenī. Klasiskās mūzikas jomā skaidri iezīmējās paaudžu maiņa. Jāzeps Vītols un Emilis Melngailis turpināja galvenokārt krievu klasiskās mūzikas tradīcijas. Jaunākā paaudze gāja modernākus ceļus. Jānis Mediņš — viens no ražīgākajiem simfoniekiem, Ādolfs Ābele, Jānis Kalniņš un Volfgangs Dārziņš ietekmējās no Riharda Štrausa un franču impresionistu mūzikas. Mūzika — īpaši klasiskā, bet arī jebkura cita — bija mākslas žanrs, ko visvairāk ietekmēja jaunais izgudrojums — radio. Agrāk mūzikas skaņu ierobežoja telpa (koncertzāle) vai attālums (dzirdes iespējas), bet tagad abi šķēršļi bija pārvarēti un dzīve, pateicoties radio, kļuva neiedomājama bez mūzikas. Pirmo reizi vārdi “Runā Rīga” atskanēja 1925. gada 1. novembrī — Latvijas Radio dzimšanas dienā. Sākotnēji tas raidīja tikai divas stundas dienā — no pulksten 20 līdz 22, bet jau tuvākajos gados septiņas stundas, svētdienās — pat deviņas. Jānis Mediņš 1928. gadā sāka strādāt par radio simfoniskā orķestra vadītāju, viņš panāca, ka Latvijas Radio kļuva ļoti bagāts ar nopietnu mūziku. Radioaparātu skaits valstī tomēr bija neliels un sāka būtiski palielināties tikai 30. gadu pašās beigās (pāri par 100 000 visā Latvijā), tehniski augstvērtīgo un vēl vairāk — dizainā izcilo VEF ražojumu dēļ; šajā laikā radio jau pamazām sāka kļūt par masu saziņas līdzekli. Pirmais Latvijas valstsvīrs, kurš to plaši izmantoja politiskiem un ideoloģiskiem mērķiem, bija Kārlis Ulmanis. Viņa runa 1940. gada 10. februārī, kuru translēja radio un kurā viņš pēkšņi paziņoja, ka Latvija var sagaidīt “smagu izšķiršanās brīdi” (karu?), bija pirmais gadījums, kad tas, kas izskanēja radio, izraisīja īstu trauksmi valstī.

Balets izauga, balstoties uz auglīgajiem ārzemju iespādiem. To veicināja Latvijas atvērtība tiem un pašas Latvijas mākslinieku talants. Līdzīgi kā tēlotājā mākslā, bēgļu gaitas Krievijā ļāva latviešiem tuvāk iepazīties ar krievu klasisko baletu un iemīlēt to. Jau 1919. gadā neliela baleta entuziastu grupiņa — 10 cilvēku — baletmeistara Voldemāra Komisāra vadībā nodibināja Rīgā pirmo ansambli, vēl amatierisku, kas nebija spējīgs iestudēt baletus, taču sniedza atsevišķus numurus operu izrādēs. Tas bija sākums, no kura 1922. gadā izauga vēlēšanās veidot patstāvīgas, īstas baleta izrādes; to īstenoja, vismaz daļēji, no Pēterpils Marijas teātra uzaicinātais baletmeistars Nikolajs Sergejevs. Baleta izrādes, lai patstāvīgas, tomēr vēl bija retas, horeo-

grāfija — samērā primitīva; trūka labi skolotu solistu. Izaugsme sākās ar Pēterburgas dejotāju Aleksandru Fjodorovu, kura 1925. gadā tika uzaicināta par baletmeistari Latvijas operā. Viņas devums bija vēsturisks: nebūdama oriģināla baletmeistare, viņa tomēr iestudēja lielos daudzcēlienu klasiskos baletus, sākot ar milzīgu popularitāti ieguvušo “Gulbju ezeru”; atdarinot lielos M. Petipā un M. Fokinu (1929. gadā Fokins pats iestudēja Rīgā divus viencēlienus, taču pastāvīgi algot viņu Latvijas opera nespēja. Viņa ieaudzināja Latvijā klasiskā baleta izpratni un tehniku un nodibināja pastāvīgu baleta studiju, kas jau pēc dažiem gadiem dos izcilus Latvijā izaugušos solistus. Baleta izrādes notika regulāri — divreiz nedēļā; gandrīz astoņu gadu laikā, līdz 1932. gadam, skatuves gaismu ieraudzīja 18 Fjodorovas iestudētie baleti. Taču trīsdesmito gadu sākumā skatītājiem radās prasība — lai arī novēlota — pēc modernākas horeogrāfijas, kuru kopš 1932. gada mēģināja iemiesot baletmeistars Anatols Vilzaks, kurš nomainīja Fjodorovu, — izcils slavenā S. Djagiļeva nodibinātās trupas premjers no Parīzes. Viņš iestudēja septiņus viencēlienus, arī I. Stravinska “Petrušku”). Stravinska “Ugunsputnu” jau 1928. gadā pirmā bija iestudējusi A. Fjodorova), taču tie nekļuva par notikumiem baleta dzīvē un skatītāji sāka kritizēt; prese rakstīja par baleta krīzi; nacionālistiskākie izdevumi pārmeta tam “pārkrievošanos” un pieprasīja “latvisku” baletmeistaru.

Izeja no krīzes bija jāmeklē Osvaldam Lēmanim, pazīstamam dejotājam, kurš 1934. gadā kļuva par baletmeistaru un pēc Fjodorovas bija otrais ievērojamākais Latvijas baleta mākslinieciskais vadītājs 20.–30. gados. Viņš atdzīvināja lielos klasiskos baletus, tostarp “Donu Kihotu” un “Gulbju ezeru”, un radīja jaunus. Atbilstoši Ulmaņa diktatūras garam auga prasības pēc “nacionālā baleta”: tika uzrakstīti septiņi latviešu oriģinālbaleti; četri no tiem tika arī iestudēti, sākot ar J. Mediņa “Milas uzvaru” 1935. gadā. Tiem tomēr nebija ievērojamas vērtības dejas mākslā.

Baleta izaugsme milzīga nozīme bija scenogrāfiem. Vismaz trīs radīja īstus mākslas darbus, kas ieguva arī starptautisku atzinību. Ludolfs Liberts, Operas un baleta galvenais mākslinieks no 1924. līdz 1938. gadam, radīja dekorācijas, kuras skatītāji un kritika vērtēja kā pasakaini skaistas, un guva visaugstāko atzinību Barselonas (1931) un Parīzes (1937) starptautiskās izstādēs. Ne tik fantastiski skaisti, bet ne mazāk iespaidīgi bija Niklāva Strunkes un Romana Sutas darbi. Kubisma iespaids vēl bija jūtams Sutas 1931. gada dekorācijās baletam “Pulčīnella” ar Stravinska mūziku — tā bija Eiropas līmeņa māksla, kas neatpalika no Parīzes līmeņa; precīzas līnijas un

fascinējošie lielle krāsu laukumi valdzināja Strunkes dekorācijās "Skaramušam". Bet kas tad ir balets bez izciliem dejotājiem? Fjodorova pati bija spoža primabalerīna, kam sākot ar 1927. gadu parādījās spējīga sāncense: Helēna Tangijeva-Birzniece, kura veselus desmit gadus bija izcilākā Latvijas baletdejotāja. Viņai sekoja jau pašā Latvijā izaugušās un izskolotās dejotājas Edīte Pfeifere, Mirdza Griķe, Anna Priede, kā arī izcilie solisti Arvīds Ozoliņš, kurš bija dejojis arī pazīstamās Amerikas un Vakareiropas trupās, Harijs Plūcis, Aleksandrs Lembergs. Tangijeva-Birzniece un Lembergs uzturēja Latvijas baleta augsto līmeni arī padomju okupācijas gados, pēc 1944. gada, kad abi ilgstoši bija Operas un baleta teātra galvenie baletmeistari.

Interese par **kino** — 20. gadsimta galveno mākslas žanru — Latvijā bija tikpat milzīga kā visā pasaulē. 1930. gadā Latvijā bija 85 kinoteātri; ne tikai 31 Rīgā, bet katrā, pat vismazākā pilsētīnā; Tukumā un Ludzā bija pa diviem katrā; valsts bojāejas priekšvakarā — jau 103, ar 6,3 miljoniem skatītāju gadā. 1920. gadā tika uzņemta pirmā latviešu aktierfilma pēc Pirmā pasaules kara — "Es karā aiziedams", kam bija lieli komerciāli panākumi un tiešs iespaids uz pirmās latviešu filmu sabiedrības "Latvju filma" tūlītēju nodibināšanu. Taču, lai arī visus 20.–30. gadus interese par kino neapturami auga un to ne uz mirkli neapturēja pat ekonomiskā krīze, paša latviešu kino sekmes bija mainīgas. "Latvju filma" bankrotēja jau 1923. gadā, nespējot konkurēt ar mēmā kino augstākajām mākslinieciskajām virsotnēm — vācu un Padomju Krievijas filmām — un augošo Holivudas ekspansiju. Tieši Vācijā un Krievijā uzplauka visi iespējamie modernistiskie meklējumi un eksperimenti. Izcila personība bija arī Rīgā dzimušais Sergejs Eizenšteins, kurš bija atstājis Latviju 1915. gadā kā bēglis. Latvija viņam noteikti būtu bijusi par šauru — viņš bija ne tik daudz Latvijai zaudētais ģēnijs, cik kļuva ģēnijs tāpēc, ka zaudēts Latvijai. Viņa 1925. gadā uzņemtais "Bruņukuģis "Potjomkins"" pamatoti kļuva par vienu no visu laiku visizcilākajām filmām; pūļa satriecošā apšaušanas aina uz Odesas piejūras kāpnēm tiek uzskatīta par sešām visiespaidīgākajām minūtēm kino vēsturē.

Turpmākajos gados vairākas aktierfilmas Latvijā uzņēma režisors Aleksandrs Rusteiķis — "Daugava", "Dzimtene", "Aizsprosts", kam bija pseidotautiska ievirze; uz Eiropas modernā kino fona — 30. gados, skaņu filmu laikā, kad par kino centru izvirzījās Francija, tās bija visai bērnišķīgas un provinciālas. Augstāka kvalitāte bija K. Lindes un Eduarda Krauca dokumentālajām filmām — visā pasaulē dokumentālais kino sāka iziet ārpus šaurajiem kreiso avangardistu ietvariem un kļūt par atzītu mākslas žanru. Neilgi

pirms valsts bojāejas milzīgu skatītāju interesi izraisīja pirmā kvalitatīvā latviešu aktierfilma: režisora Viļa Lapenieka "Zvejnieka dēls". 1940. gada janvārī filmas pirmizrāde skaistajā Rīgas kinoteātrī *Splendid Palace* pie-saistīja neredzētu pūļa drūzmu, kurš pat salauza kases lodziņa paliktni. Filma patiešām varēja patikt: Vilis Lācis bija sekmīgi pārstrādājis savu popu-listisko, antikapitālistisko romānu "Zvejnieka dēls" kino vajadzībām, atbil-stoši Ulmaņa režīma Sabiedrisko lietu ministrijas norādījumiem (tas bija tikai pirmais pārstrādājums; padomju gados sekos otrs): "ļaukais" aug-ļotājs un tirgotājs (te filmējās iespaidīgais Rūdolfs Bērziņš, kura dziedātāja karjera jau bija norietējusi) bija kļuvis vēl nepatīkamāks, "labais" zvejnieks Oskars — vēl labāks. Filmā bija tas, bez kā kino nevar iztikt, — veikli uzrak-stīts mīlas stāsts un izskatīgi aktieri. 1940. gada 22. janvārī filmu noskatījās pats Ulmanis un paziņoja: "Mums filma ļoti patika" — tā filma tika pasludi-nāta par šedevru, kāda tā, protams, nebija.

Prese un izdevniecības

Vācu okupācija vēl nebija īsti beigusies, kad sākās brīvās preses plūdi. 1918. gada 12. novembrī, nākamajā dienā pēc pamiera, pati pirmā sāka iznākt sīka latviešu eseru (Revolucionāru — sociālistu) lapa "Uz priekšu", kas bija tikai kuriozs, taču jau 15. novembrī darbību atsāka A. Benjamina "Jaunākās Ziņas" — nepārspēti populārākais laikraksts visas latviešu preses vēsturē; 21. novembrī tām sekoja LSDSP laikraksts "Sociāldemokrāts" — līdz 1934. gada 15. maijam tas būs viens no nopietnākajiem politisko partiju izdevumiem Latvijā. Turpmāk preses izaugsme bija neapturama līdz Ulmaņa apvērsumam. Tā veicināja 1924. gada liberālais preses likums — iepriekšējā cenzūra nepastāvēja un aizliegt varēja tikai pretvalstiskus vai par pornogrā-fiju uzskatītus izdevumus (aizliegto darbu saraksts turklāt tika publicēts "Valdības Vēstnesī" — tātad aizliegumi bija atklāti), izdevēju kapitālistiskā veiklība un lasītāju atsaucība, kas balstīta augstā lasītprasmē un senās tradī-cijās, — jau pirms 1914. gada latviešiem bija bijuši aptuveni 60 laikraksti un žurnāli gan Latvijā, gan ārpus tās (ASV, Vakareuropā). 20.–30. gados Latvijā iznāca tuvu 2000 avīžu, žurnālu, biļetenu 10 valodās, tostarp vācu, krievu, poļu, jidišā — tieši presei jidišā brīvās Latvijas laiks bija visnozīmīgākais: līdz 1914. gadam nebija neviena pastāvīga, kaut cik regulāri iznākoša izde-vuma; tagad to bija vairāk par 10, taču šī prese arī visvairāk cieta pēc 15. maija: Ulmaņa režīma gados palika tikai divi izdevumi, pārējie — tiesa, arī atklāti prokomunistiskie, tika slēgti. Preses tirāža 20. gados auga, "Jaunākajām

Ziņām” stabili ieņēmot pirmo vietu ar daudziem desmitiem tūkstošu; tām sekoja sekmīgais krievu laikraksts *Сегодня*. Vēl pārsteidzošāka bija preses daudzveidība — līdzās minoritāšu un politisko partiju izdevumiem bija visplašākie nozaru izdevumi. Vēl straujāks bija žurnālu uzplaukums; pirms 1914. gada to skaits bija tikai daži, bet tagad — desmitiem: sieviešu, sporta, politiskie (“Domas”), kino, teātru, literārie (“Daugava”, “Burtnieks”) un pat žurnāli ar milzīgu fotogrāfiju daudzumu, kuri tobrīd vēl bija populāri galvenokārt tikai ASV (*the picture magazine*), Lielbritānijā un Francijā. Latvijā tāds noteikti bija “Jaunāko Ziņu” izdots žurnāls “Atpūta”, kurš atbilstoši demokrātiskajai gaumei daudzus turpinājumus sāka publicēt aizrautīgus, lai arī ne sevišķi augstas kvalitātes populārus romānus un garstāstus (pēdējais pirms valsts bojāejas bija Alfreda Dziļuma “Saplēstā krūze”); lubenes, dēķu un piedzīvojumi gabali arī atspoguļoja masu kultūras attīstību.

Lielākā veiksmē uzsmaidīja izdevumiem, kas bija izpratuši kapitālistisko uzņēmējdarbību, balstītu atjautīgā inovācijā; *Сегодня* (1919–1940) — otra vecākā krievu ārzemju dienas avīze — bija neapšaubāms līderis. Tā pirmā, ar 1924. gada 1. decembri, aizpildot brīvo lasītāju nišu, ieviesa otru, vakara izdevumu — *Сегодня вечером*; kopš 1926. gada decembra tajā parādījās krāsaini foto, apsteidzot lielākos Rietumu izdevumus par gadu desmitiem; laikraksts pirmais izveidoja plašu ārzemju korespondentu tīklu. Tas bija pirmais un pilnīgi sekmīgais mēģinājums amerikanizēt Latvijas avīžniecību: *Сегодня* bija pirmais concerns, kas izdeva vairākas avīzes, ar savu modernu tipogrāfiju un izdevniecību; laikrakstu lasīja visā Eiropā un dažreiz pat dēvēja par Latvijas labāko eksporta preci. 1930. gadā mazajā Latvijā iznāca 12 dienas avīzes; diemžēl Ulmaņa režīms un 1938. gadā tās ieviestais jaunais antidemokrātiskais preses likums bija cēlonis to skaita samazināšanai uz pusi — 1937. gadā tās bija vairs tikai sešas (kopumā tika apturēti vairāk nekā 100 periodiskie izdevumi un aizliegtas vairāk par 300 grāmatu).

Izdevniecības, izsenis raksturīgas Latvijai (1910. gadā to skaits bija bijis 79; katru darbdienu iznāca trīs grāmatas latviešu valodā, 1,5 eksemplārs uz katru latvieti 1913. gadā), piedzīvoja ne mazāku uzplaukumu. Vidēji neatkarīgās Latvijas gados iznāca no 700 līdz pat 1800 nosaukuma grāmatu gadā; 30. gados dažreiz kopējais metiens gadā sasniedza četrus miljonus! To darbu raksturoja vairākas jaunas īpašības: 1) pirmo reizi tika izdoti fundamentāli enciklopēdiskie izdevumi (“Latviešu konversācijas vārdnīca”; “Latviešu valo-

das vārdnīca"); 2) uzplauka poligrāfijas māksla, piesaistot grāmatniecībai izcilākos gleznotājus un grafiķus (R. Sutu, S. Vidbergu, U. Skulmi, A. Junkeru, J. Plēpi); 3) pieauga konkurence, un radās specializācija. "Valters un Rapa", "Zemnieku Domas" izdeva visa veida literatūru; Miķeļa Gopera nelielā "Zelta ābele" specializējās ļoti krāšņos izdevumos, bet kapitālistiskās uzņēmējdarbības sekmīgākais paraugs bija pārgalvīgā Helmāra Rudzīša izdevniecība "Grāmatu draugs". "Katrs trešais latvietis kala brīnišķīgus plānus," raksturojot divdesmito gadu noskaņojumu, rakstīja Rudzītis. Viņš pats noteikti izkala — brīvā Latvija bija lielo iespēju laiks tiem, kas bija gatavi to izmantot: 1926. gada septembrī, 23 gadu vecumā, viņš atvēra grāmatu izdevniecību "Grāmatu draugs", kas piedāvāja lētu (viens lats!) produkciju, atjautīgu reklāmu, vilinošas prēmijas citīgākajiem pircējiem, aizraujošu grāmatu sarakstu. Viņš uzņēmās risku, bez kura nav panākumu, izdodot lielos metienos; spiestuve bija moderna, darbinieku sastāvs — mobils un kvalitatīvs. Līdz 1940. gadam klajā nāca 890 grāmatu; "Grāmatu draugs" pat sekmīgi ielauzās Eiropas tirgū, piedāvājot populāru literatūru — tulkotu un oriģinālo — krievu valodā; Rudzītis bija īsts uzņēmējdarbības ģēnijs.

Kā rakstīja ievērojamais britu vēsturnieks Ēriks Hobsbaums, 20. gadsimts bija — turklāt arvien vairāk — parasto, vienkāršo ļaužu gadsimts, kurā dominēja māksla un kultūra, viņiem un viņu pašu radīta. Visspēcīgāk tas iemiesojās presē, radio, kino, populārajā mūzikā (Latvijā tie bija brāļi Laivinieki, Jānis Vinters, Oskara Stroka sirdi plosošie tango) un skaņuplatēs, ko tagad atšķirībā no laikmeta pirms Pirmā pasaules kara varēja iegādāties daudzi. Sabiedrības demokratizēšana iezīmēja jaunu pilsētībūvniecību; lai arī iedzīvotāju skaits pilsētās Pirmā pasaules kara iespaidā bija samazinājies, nereti pat dramatiski (Rīgā), pieprasījums pēc lētiem dzīvokļiem, nevis jūgendstila pārmērībām pieauga un nekad netika pilnīgi apmierināts. Divdesmito gadu otrajā pusē Rīgas virsarhitekts Pāvils Dreimanis kā risinājumu piedāvāja divstāvu rindu mājas, izsenis populāras Anglijā; 1926. gadā pirmās tika uzbūvētas Liepājas ielā, vēlāk — Ropažu ielā; tās savienoja moderno *Art Deco* ar tautisku etnogrāfiskumu, taču nelielās ietilpības dēļ būtiski dzīvokļu jautājumu neatrisināja. Nedaudz vēlāk tām sekoja ietilpīgākās blokmājas, bet trīsdesmito gadu otrajā pusē — arī provincē — sāka augt jaunās vidusšķiras gaumīgas savrupmājas; to tālāko būvniecību apturēja Latvijas bojāeja.

Sabiedrības demokratizēšanos un masu kultūras attīstību vislabāk

atspoguļoja sports. 1920. gadā, kad notika pirmie Vispārējie sporta svētki Latvijā, tie bija "vispārēji" tikai vārda pēc: darbu bija sākušas tikai divas sporta biedrības — Rīgas garnizona sporta klubs un Rīgas ritenbraucēju biedrība — un tajos piedalījās tikai 100 sportistu. Izaugsme tomēr bija ārkārtīgi strauja: jau 1924. gadā Latvijas sportisti piedalījās Parīzes olimpiskajās spēlēs; 1928. gadā, kad Latvija ar lepnumu svinēja neatkarības desmitgadi, 65 sporta biedrībās bija apvienoti vairāk nekā 20 000 sportistu, skaidri iezīmējot masu sporta rašanos. Latvijas sporta lielākie panākumi nāca 30. gados, kad tika izcīnīti Eiropas un pat pasaules mēroga panākumi un parādījās pirmās sporta zvaigznes, cik nu par tādām var runāt laikmetā pirms televīzijas. Solotājs Jānis Daliņš ieguva gan otro vietu 10. olimpiskajās spēlēs 1932. gadā 50 kilometru distancē un pirmo Eiropā 1934. gadā, gan sev veltītu dziesmu "Ja man Daliņa kājas būtu"; tas bija pirmais gadījums, kad Latvijā patiešām bija parādījusies sporta zvaigzne. Edvīns Bietags bija viens no labākajiem pasaulē klasiskajā cīņā, taču vislielākos panākumus — un atbilstošas kaislības — radīja viens no visjaunākajiem sporta veidiem Latvijā — basketbols. 1935. gadā pirmajā Eiropas čempionātā Šveicē latvieši jau kļuva par čempioniem! Latvijas zaudējums — latviešu uztverē, protams, netaisnīgs — Lietuvai ar viena punkta starpību 1939. gada maijā Eiropas čempionātā Kauņā — un līdz ar to tikai otrā vieta — uzjundīja tādas pretlie-tuviskas kaislības, ar kādām gandrīz varētu "lepoties" pat divdesmitā gad-simta otrās puses futbola mači Vakareiropā vai Dienvidamerikā.

Izmantotā literatūra

1. Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945. — Stokholma: Daugava, 1968. — 983 lpp.: diagr. + rādītāji 23, [1] lpp. — Bibliogr.: 969.–980. lpp.
2. Andersons E. Latvijas vēsture, 1920 - 1940: Ārpolitika. — Stokholma, 1982. — I. — 703, [1] lpp.: il. — Bibliogr.: 688.–693. lpp. — Kopsav. angļu val.: History of Latvia, 1920–1940. Volume I: 1920–1938.
3. Andersons E. Latvijas vēsture, 1920–1940: Ārpolitika. — Stokholma, 1984. — II. — 697, [1] lpp.: il. — Bibliogr.: 564.–628. lpp. — Kopsav. angļu val.: History of Latvia, 1920–1940. Foreign affairs. Volume II: 1938–1940.
4. 20. gadsimta Latvijas vēsture / LU. Latvijas Vēstures inst.; R. Apine, L. Balevica, A. Beika ... [u. c.]; atb. red. V. Bērziņš. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2003. — II: Neatkarīgā valsts, 1918–1940. — 1022 lpp.: il. — Bibliogr.: [825.]–898. lpp. — Kopsav. angļu val.: The 20th century history of Latvia. II: The independent state, 1918–1940.
5. Dunsdorfs E. Kārļa Ulmaņa dzīve: ceļinieks, politiķis, diktators, mocekļis / pēcv. aut.

- I. Ronis. — Rīga: Zinātne; Lana, 1992. - 459, [1] lpp., 24 lp. il. — Bibliogr.: 416.— 423. lpp. un nod. beigās.
6. *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis: (30. gadu otrā puse). — Rīga: Latvijas Ārpolitikas inst., 1993. — 435 lpp. — Bibliogr. nod. beigās. — Kopsav. angļu val.
7. *Stranga A.* LSDSP un 1934. gada 15. maija apvērsums: demokrātijas likteņi Latvijā. — Rīga: A. Stranga, 1998. - 287 lpp.: il. — Bibliogr. nod. beigās.
8. *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940: valsts tapšana un suverēnā valsts. — Stokholma: Daugava, 1976. — 781, [1] lpp., 26 lp. il. — Bibliogr.: 721.–742. lpp. Faksimilizd.: Rīga: Zinātne, 1992.

4. LATVIJAS OKUPĀCIJA UN IEKĻAUŠANA PSRS (1940–1941)

4.1. VALSTS BOJĀEJA

1940. gada 17. jūnijā pulksten 5 no rīta PSRS karaspēks sāka pāriet Latvijas robežu; pēc trīs stundām, pulksten 8 no rīta, padomju armija bija pārgājusi Latvijas robežu jau vismaz 15 vietās — no visām trim sauszemes pusēm (ziemeļos caur Valku; dienvidos — caur Jonišķiem un Bausku; austrumos, Latgalē — 10 vietās) — lai nekavējoties okupētu Rīgu, Jelgavu, Daugavpili, Rēzekni un Krustpili. Padomju Savienība — oficiāla nacistiskās Vācijas sabiedrotā — veica neizprovocētu militāru agresiju pret Latviju un okupēja to. Tādējādi Maskava pārkāpa daudzus pašas parakstītos līgumus, no kuriem galvenie bija Latvijas–Krievijas 1920. gada miera līgums un Latvijas–PSRS 1932. gada neuzbrukšanas līgums. Kārļa Ulmaņa autoritāro lēmumu nepretoties agresoram no militārā viedokļa var saprast — visupirms viņš domāja par nācijas izdzīvošanu un par katru cenu vēlējās izvairīties no lielajiem upuriem milzīgā padomju pārspēka dēļ. Taču viņa lēmums neizteikt pat diplomātisku protestu pret okupāciju bija kļūda un pelna bargu kritiku. Taču pat šis vienpersoniskais lēmums neaizēno pašu galveno: upura uzvedība, lai kāda tā būtu slepkavības brīdī, neattaisno slepkavu —, bet Padomju Savienība arī bija Baltijas valstu neatkarības un valstiskās eksistences slepkava. Ulmaņa rīcība neko būtisku nebūtu mainījusi Latvijas okupācijas un aneksijas gaitā — to pierādīja Lietuvas piemērs: Valsts prezidents Antans Smetona aizbēga no valsts un neparakstīja nevienu okupantu nodiktēto lēmumu, taču tas neko būtībā nemainīja okupācijas gaitā un saturā.

Okupācijas gaitu koordinēja PSRS sūtniecība Rīgā un Iekšlietu tautas komisariāta (IeTK) operatīvā grupa, kura bija ieradusies Latvijā jau maijā (viens no šīs grupas dalībniekiem, Sergejs Rusakovs, vēlāk, pieprasot Latvijas PSR republikāniskās nozīmes personālo pensiju, rakstīja: “1940. gada maija

mēnesī operatīvās grupas sastāvā tiku nosūtīts uz Latviju nelegālam izlūkošanas darbam, lai Latvijā nodibinātu padomju varu..”; specgrupā darbojās Alfrēds Pumpāns, Dmitrijs Belovs un citi). 18. jūnijā okupētajā Latvijā ieradās cilvēks, no kura gribas turpmāk bija atkarīgs viss, — Staļina emisārs Andrejs Višinskis, kurš bija prokurors baigo trīsdesmito gadu otrās puses “tīrīšanu” laikā Padomju Savienībā. Viņš uzturējās Latvijā (ar nelieliem pārtraukumiem, izbraucot konsultēties uz Maskavu vai Tallinu, kur viņa lomā bija Vissavienības komunistu (boļševiku) partijas (VK(b)P) Centrālās komitejas Politbiroja loceklis Andrejs Ždanovs, politiski visaugstāk stāvošā padomju amatpersona okupētajā Baltijā) vairāk nekā mēnesi, kamēr tika pabeigts nākamais posms, kurš sekoja pēc okupācijas, — Latvijas aneksijas sagatavošana. Višinska darbības galvenie virzieni bija šādi.

Pirmkārt, 20. jūnijā tika izveidota marionetiska okupētās Latvijas valdība profesora Augusta Kirhenšteina vadībā, kuras sastāvs nedeva nekādu priekšstatu par tās iespējamo orientāciju, taču vismaz nekas it kā neliecināja — un tā bija Višinska iecere — par noslieci uz komunismu (to, ka svarīgajā iekšlietu ministra postenī nonāca populārais rakstnieks Vilis Lācis, kurš bija uzturējis sakarus gan ar nelegālo kompartiju, gan ar padomju vēstniecību Latvijā, kā arī to, ka jaunais politiskās policijas priekšnieks Vikentijs Latkovskis bija sens padomju aģents, neviens, protams, nezināja. Nebija arī zināms, ka jaunieceltais Latvijas (tautas) armijas komandieris ģenerālis Roberts Kļaviņš bija stājies sakaros ar padomju izlūkdienestu pārstāvjiem Latvijā 1939. gadā).

Otrkārt, Maskavas kontrolētā Kirhenšteina “valdība” jau jūnija beigās sāka masveidīgu un totālu sabiedrisko un politisko organizāciju likvidēšanu, lai atstātu tikai dažas pilnīgi komunistiskās vai komunistu pakļautībā esošās. Likvidācijas procesā plaša vieta bija atvēlēta personiskās izrēķināšanās kārtošana (piemēram, viduvējais rakstnieks Arvīds Grigulis, kurš pirms 1934. gada 15. maija bija otršķirīgs sociāldemokrātu aktīvists, tika izraudzīts par Preses biedrības, kura apvienoja rakstniekus un žurnālistus, likvidatoru. “Traips” biogrāfijā — piederība sociāldemokrātiem — lika bez mēra izkalpoties okupācijas varai: absolūtais biedru vairākums, 156 biedri, tika izslēgti; gandrīz puse no viņiem vēlāk tika represēti, bet “iztīrītajā” biedrībā, no kuras pēc īsa laika izaugs komunistiskās ideoloģijas veicinātāja, padomju Latvijas Rakstnieku savienība, tika uzņemts pat Latvijas KP sekretārs Žanis Spure, kurš pat neizglītoto komunistu vidū izcēlās ar savu tumsonību; par kalpošanu padomju varai 1976. gadā Grigulis kļuva par Latvijas PSR Tautas rakstnieku; ar to šis nosaukums sasniedza savas odiozitātes kalngalu).

Treškārt, pakāpeniski, bet neatgriezeniski pieauga Latvijas Komunistiskās partijas nozīme. Lai arī to pilnīgi kontrolēja PSRS vēstniecība, A. Višinska komanda (piemēram, kādi “biedri Vladimirovs un Sergejevs” — Maskavas emisāri, kas darbojās ar segvārdiem, — piedalījās Latvijas KP CK sēdēs un noteica vietējo komunistu kursu; Viktors Verbovskis, ar segvārdu Viktors Virza, tika nosūtīts uz politisko policiju, “lai veicinātu vēlēšanas [Saeimas]”) un nepārtraukti iebraucošie “kadri” — to vidū daudzi latviešu izcelsmes komunisti no PSRS (viņiem bija jākompensē gan LKP skaitliskais — tikai aptuveni 500 biedru okupācijas sākumā — gan idejiskais un profesionālais vājums).

Galvenais Višinska uzdevums tomēr bija nodrošināt aneksijas šķietamu legalitāti; šī uzdevuma veikšanai bija nepieciešams inscenēt “tautas parlamenta” vēlēšanas. Lēmums par to rīkošanu tika pieņemts Maskavā 4. jūlijā; vēlēšanām bija jānotiek jau pēc desmit dienām — 14. un 15. jūlijā. Ar tik īsu priekšvēlēšanu laiku tika pārkāpts Saeimas vēlēšanu likums, bet ar vēlēšanu rīkošanu jūlijā — Latvijas Satversmes, kas formāli vēl nebija atcelta, 11. pants, kurš noteica, ka vēlēšanām jānotiek oktobra pirmajā svētdienā un sestdienā pirms tās. Tas tika darīts apzināti, lai nodrošinātu okupantu izveidotā Darba tautas bloka uzvaru. Pats galvenais bija tas, ka neviens cits saraksts netika pieļauts (6. jūlijā izveidotais Demokrātiskais bloks, kurš apvienoja vairākus populārus pilsoniskus politiķus — A. Ķeniņu, J. Breikšu, V. Zamuelu, H. Celmiņu — sabiedriskus un kultūras darbiniekus: K. Skalbi, Mintautu un Konstantīnu Čakstes — un kurš mēģināja saglabāt kaut vai Latvijas neatkarības paliekas un varēja cerēt uz ievērojamu vēlētāju atbalstu, tika aizliegts, bet daudzi tā dalībnieki represēti). Priekšvēlēšanu kampaņas laikā ļoti būtiski bija nevis tas, ko Darba tautas bloks solīja darīt, bet tas, ko viņi solīja **nedarīt** pēc vēlēšanām. Pirmkārt, netika pieļauts, lai tiktu izvirzīti lozungi par Latvijas neatkarības iznīcināšanu un pievienošanu PSRS. Pats Višinskis 5. jūlijā publiski un draudīgi aprāja komunistus, kas aizraujas ar “dažādām neprātīgām fantāzijām”. Otrkārt, nekas netika teikts par gaidāmo padomju varas pasludināšanu. Treškārt, iedzīvotāji tika mierināti, ka nekāda dramatiska privātīpašuma atsavināšana nenotiks (Darba tautas bloka platforma solīja “nodrošināt visu pilsoņu personas un īpašuma neaizskaramību”). Ceturtkārt, nekas netika teikts par gaidāmo katastrofālo agrāro politiku. Vēlēšanu gaitā tika plaši izmantoti vēlēšanu rezultātu falsificējumi; iedzīvotāji tika pakļauti morālai ietekmēšanai, kuru ļoti draudīgu padarīja padomju kara spēka klātbūtne un piedalīšanās vēlēšanu organizēšanā. Vēlēšanu rezultāti —

atbilstoši Padomju Savienībā jau pieņemtajai praksei — bija tuvu 100 procentiem par vienīgo sarakstu (Kuldīgā — tieši 100 procentu!); tas bija izšķirošs solis pretim Latvijas aneksijai.

Līdz 1940. gada 21. jūlijam, līdz pirmajai tā dēvētās Tautas Saeimas sēdei, pāri par 70 Latvijas pilsoņu tika arestēti un pat deportēti uz Krieviju. Tas bija kaut kas neredzēts — formāli vēl neatkarīgās Latvijas pilsoņus apcietināja un deportēja citas valsts drošības orgāni uz citu valsti; tā ir viena, bet ļoti uzskatāma liecība par Latvijas okupāciju. Tika deportēti visu triju Baltijas valstu vadītāji: pirmais, 16. jūlijā, Lietuvas bijušais premjers un īsu laiku — prezidenta vietas izpildītājs Antans Merķis, 22. jūlijā — Kārlis Ulmanis, nedaudz vēlāk, 30. jūlijā, Igaunijas prezidents Konstantīns Petss. Visplašākie aresti Latvijā notika 19. un 20. jūlijā, kad, izpildot politiskās policijas priekšnieka Vikentija Latkovska pavēli, tika apcietināti galvenokārt daudzi tā sauktie baltie krievi — bijušo monarhistisko pretpadomju vienību virsnieki 1917.–1920. gadā (piemēram, Judeniča armijas ģenerālmajors Mihails Afanasjevs, kurš drīz tika nošauts; bijušie Latvijas Saeimas deputāti Meletijs Kaļistratovs un Grigorijs Jeļisejevs un citi).

4.2. ANEKSIJA

Jau 21. jūlijā, pirmajā Saeimas sēdē, visi pirmsvēlēšanu meli tika atmesti. Žanis Spure ierosināja pasludināt Latvijā padomju varu; Vilis Lācis — iestāties Padomju Savienībā. Ar to vēlreiz tika pārkāpta Latvijas Satversme, kuras 77. pants noteica, ka valsts iekārtas maiņas un neatkarības jautājumi ir nododami tautas nobalsošanai. 30. jūlijā uz Maskavu devās 20 deputātu delegācija — lūgt uzņemt Latvijas Sociālistisko Padomju Republiku Padomju Savienībā. 5. augustā Maskavā noritēja aneksijas pēdējais cēliens. Izrāde PSRS Augstākajā padomē — izrāde, kura noteikti bija nožēlojami smieklīga Staļina acīs, bet traģiska Latvijai — Tautas Saeimas delegācija lūdza uzņemt Latviju “brālīgo republiku saimē.” Delegācijas sievietēm bija ieteikts ierasties latviešu tautas tērpos — izsmieklis un pazemojums latviešiem; delegāte Olga Auguste, neizglītota komuniste pagrīdniece, kategoriski atteicās apģērbt “šos kankarus” — pat tik formāla un teatrāla nacionālās piederības izrādīšana bija nepieņemama komunistei internacionālistei, kura ienīda visu nacionālo. Tautas Saeimas lūgums tika apmierināts: Latvija tika uzņemta Padomju Savienībā; nu Latvija bija ne tikai okupēta, bet arī anektēta. Tūlīt

tika atmestas pēdējās teātra paliekas — tagad viss bija dzīve, baiga okupācijas režīma dzīve. Represijas, arī pret etniskām minoritātēm, kurām vēl tikko tika solīta atbrīvošana no “Ulmaņa šovinisma”, — ieguva jaunus apgriezienus: tieši 5. augustā sāka apcietināt un deportēt ebreju politiskos darbiniekus, no labējās un Latvijas neatkarībai lojālās organizācijas “Trumpeldors” vadītājiem līdz pat kreisajiem bundistiem. 7. augustā tika nacionalizētas visas izdevniecības, pilnīgi likvidējot brīvā vārda paliekas. Tās tika apvienotas vienīgā Valsts izdevniecībā, par kuras vadītājiem tika iecelti no Krievijas atbraukušie latviešu komunisti. Paātrinātos tempos visas mācību iestādes sāka mācīt “Staļina konstitūciju”.

25. augustā visās trijās anektētajās Baltijas republikās notika izmaiņas augstāko kolaboracionistu rindās: iepriekšējie Ministru prezidenti tika formāli paaugstināti un kļuva par vietējo Augstāko padomju priekšsēdētājiem — šim amatam nebija nekādas varas. Latvijā to ieņēma Augusts Kirhenšteins, bet bijušais iekšlietu ministrs Vilis Lācis kļuva par Ministru prezidentu; viņa vietā Iekšlietu ministrijā nāca Alfons Noviks, bijušais komunistiskais pagrīdnieks, kuru jau 1926. gadā bija savervējuši padomju drošības orgāni. Vienlaikus ministrijā arvien ievērojamāki kļuva no Maskavas atsūtītie čekisti, īpaši — Simons Šustins, kurš nomainīja Vikentiju Latkovski un kļuva par Novika vietnieku valsts drošības orgānu darbā (Valsts drošības pārvaldes priekšnieks). Politiskais terors auga: līdz 1940. gada novembrim, kad okupētajā Latvijā oficiāli stājās spēkā Krievijas Kriminālkodekss, vismaz 1500 cilvēku jau bija arestēti politisku motīvu dēļ. Triecientempos 1940. gada septembrī un oktobrī tika uzbūvēts apakšzemes cietums Iekšlietu komissariāta pagrabā Rīgā, Brīvības ielā 37/39; uz piecdesmit okupācijas gadiem tas kļuva par baismo “stūra mājas” — tā tautā dēvēja čeku — moku vietu Latvijas patriotiem (pirmais cietuma priekšnieks 1940.–1941. gadā bija ebreju izcelsmes čekists, valsts drošības seržants V. G. Zevins).

4.3. OKUPĀCIJAS REŽĪMS

Baigā gada terors skāra Latvijas iedzīvotāju privāto īpašumu: tas, kas bija krāts daudzu paaudžu garumā, bija nolemts pilnīgai iznīcībai, izlaupīšanai un nonāķšanai okupantu un kolaboracionistu rokās. Jau 22. jūlijā tikko “ievēlētā” Tautas Saeima, pārkāpjot priekšvēlēšanu solījumus, nacionalizēja visu zemi un konfiscēja, t. i., atsavināja, sagraba bez atlīdzības zemi virs

30 hektāriem. Latvijas lauku mugurkauls, stiprās zemnieku saimniecības, bija salauzts. Tūlīt sekoja arī banku, kredītiestāžu, lielāko un vidējo tirdzniecības, rūpniecības un transporta uzņēmumu nacionalizācija un konfiskācija; 3. augustā, tikai divu nedēļu laikā, 804 uzņēmumi — katrs, kurā bija strādājuši pāri par desmit strādnieku vai kalpotāju, — bija jau sagrābti.

9. augustā tika konfiscēti iedzīvotāju vērtspapīri, un turpmākajos mēnešos tika sagrābts vēl tas, kas bija palicis: 28. oktobrī — privātie nami; daudzos dzīvokļos un mājās ievācās okupācijas režīma darboņi. 1941. gada februārī jau tika nacionalizēti un konfiscēti arī tie sīkie uzņēmumi, kuros strādāja tikai pieci nodarbinātie. Nepilna pusgada laikā gandrīz visa privātā manta pilsētās un liela daļa laukos bija sagrābta; vēl palikušo pilnīgi atņēma 1941. gada 17. maijā, totāli iznīcinot pat sīko privāto tirdzniecību.

Pat tas vēl nebija viss; katastrofālas sekas bija okupācijas režīma finanšu politikai. Neatkarīgās Latvijas lepnums — stabilā valūta un naudas sistēma — sāka brukt tūlīt pēc okupantu ierašanās. Latvijas pilsoņi sāka masveidā izpirkt jebkuras preces, gatavojoties vissliktākajam; naudas pirktpēja kritās. Preču bads kļuva jūtams jau jūlijā, un to dramatiski pastiprināja milzīgās okupantu armijas, viņu ģimenes locekļu un straumēm ieplūstošo padomju birokrātu iespēja brīvi mainīt savas lielās rubļu masas pret latiem, nenogurstoši pirkt (tas bija traģikomiski redzams jau kopš 1939. gada rudens, kad pircēji bija padomju bāzu virsnieki un viņu ģimenes locekļi) un sūtīt arī pakas uz iekšējo Krieviju — šī prakse, kura sākās 1940. gada vasarā, turpināsies līdz pat 1991. gadam. Jau 23. jūlijā — miera, nevis kara apstākļos — tika ieviesta preču pārdošanas normēšana, sākotnēji — apģērbam, taču tā strauji pārmetās gandrīz uz jebko (piemēram, ziepes tika normētas: 125 grami mēnesī). Tam klāt neizbēgami nāca sodi pret tirgotājiem un pircējiem, kuri neievēroja ierobežojumus: milicija ieguva tiesības pārbaudīt preču krājumus iedzīvotāju mājās, un tūlīt uzplauka denuncēšana — nenovēršama cilvēku vājiņa okupāciju (un ne tikai) apstākļos: iedzīvotāji sāka ziņot par “aizdomīgu rīcību veikalos”; “veikalu sturmētāji” tika apzīmogoti par “tautas ienaidniekiem”. Šajā cilvēku drošībai un pat izdzīvošanai bīstamajā kategorijā varēja iekļaut ikvienu.

Stāvoklis kļuva pavisam neciešams, kad 1940. gada 25. novembrī padomju bezvērtīgais rublis tika pasludināts par oficiālu maksāšanas līdzekli līdzās latam, turklāt nosakot pilnīgi mākslīgu apmaiņas kursu: viens rublis — viens lats, lai gan vēl pirms dažiem mēnešiem, Latvijai neatkarīgai esot, viens lats maksāja 10 rubļus. Tas pats, protams, notika okupētajā Igaunijā, kur

viena krona tika pielīdzināta 1,25 rubļiem, lai arī tās apmaiņas kurss agrāk bija no 10 līdz pat 15 rubļiem, un Lietuvā, kur lita kurss bija bijis viens lits — trīs līdz pieci rubļi, bet tagad viens lits — 0,9 rubļi. Cenu starpība, kura joprojām pastāvēja starp Latviju un vecajām padomju republikām — piemēram, novembrī sviests Latvijā maksāja septiņus rubļus, bet liellopu gaļa — trīs rubļi kilogramā, bet Maskavā attiecīgi — 28 un 12 rubļus, burtiski mudināja uz Latvijas veikalu “iztīrīšanu” un izsūtīšanu pakās uz Krieviju. 1941. gada 25. martā lats tika pavisam izņemts no apgrozības un palika tikai padomju rublis. Neilgi pirms vācu uzbrukuma sākuma, 1941. gada jūnijā, arī okupēto Latviju sasniedza nelaime, kura jau krietnu laiku bija mocījusi PSRS: iedzīvotājus piespiedu kārtā lika parakstīties uz iekšējiem aizņēmumiem; tā bija jauna ekspropriācijas forma, kas kulmināciju sasniegs otrās padomju okupācijas gados, pēc 1945. gada.

Jau no pirmajām okupācijas dienām sākās neapturama naudas drukāšana, lai apmierinātu okupācijas režīma vajadzības. 1940. gada 15. jūlijā, nepilnu mēnesi pēc okupācijas sākuma, bija nodrukāti 9,2 miljoni latu. Milzīgas summas tika piešķirtas jaunajām okupācijas režīma iestādēm, arī politiskajai policijai (nākamajai Valsts drošības komitejai), kā arī okupācijas armijas vajadzībām (tikai vienā dienā, 1940. gada 19. augustā, 37 000 latu tika piešķirti krievu virsnieku dzīvokļu apgādāšanai ar mēbelēm). Baidīdāmies pilnīgi zaudēt savus ietaupījumus, iedzīvotāji jau no pirmajām okupācijas dienām sāka “sturmēt” kredītiestādes, izņemot savus noguldījumus, taču ar 1. augustu tika ieviesti bargi ierobežojumi: turpmāk varēja izņemt tikai 100 latu nedēļā. Pat tam pienāca gals 1941. gada 25. martā, līdz ar lata iznīcināšanu: katra noguldītāja kontā tika atstāti tikai 1000 rubļu, pārējie līdzekļi tika konfiscēti. Cenas auga strauji un neapturami, visvairāk rūpniecības izstrādājumiem, īpaši — apģērbam, apaviem (1940. gada augustā labu rudens vai ziemas mēteļi vēl varēja nopirkt par 68 latiem; decembrī tas maksāja jau 500 rubļu); rūpniecības preču cenas viena padomju okupācijas gada laikā pieauga sešas reizes, taču neatpalika arī pārtikas cenas — tās pieauga trīs reizes. Parādījās padomju sistēmas neatņemamas sastāvdaļas, kas ietekmēja visu sadzīves kultūru vairāku paaudžu garumā: rindas veikalos, blats, melnais tirgus, speciāli veikali un apgāde partijas un padomju nomenklatūrai. 1941. gada 15. maijā sākās arī pārtikas produktu — sviesta, gaļas un desu pārdošanas — normēšana kaut kas neredzēts brīvajā Latvijā, bet neatņemama padomju režīma iezīme uz daudziem gadiem.

Visa Latvijas ekonomika pakāpeniski, bet neatgriezeniski tika “pie-

griezta” pēc komunistiskās Krievijas modeļa. Ļoti strauji tas notika rūpniecībā. Jau pirmajā padomju gadā parādījās vairākas okupācijas režīma politikas iezīmes, kuras līdz galējībai tiks attīstītas pēc kara. Pirmkārt, lielākie uzņēmumi tika pasludināti par vissavienības uzņēmumiem (VEF, “Vairogs”, “Tosmare”, “Sarkanais metalurģs”); turpmāk tie arvien vairāk zaudēja sakaru ar pašas Latvijas ekonomiskajām vajadzībām, tika mākslīgi palielināti un “integrēti” visas PSRS ekonomiskajā sistēmā — tie ražoja pārsvarā visai Padomju Savienībai, bija atkarīgi no izejvielu piegādēm no Krievijas iekšienes; šī atkarība tika apzināti palielināta, lai izskaustu jēlcādu okupētās Latvijas saimniecības neatkarības palieku.

Otrkārt, visi uzņēmumi, vissavienības un vietējās nozīmes, tika pakļauti staļiniskajām darba normām un attiecībām; tā bija īsta bijušās ražošanas kultūras sagrāve. Strādnieki bija spiesti piedalīties sociālistiskajā sacensībā (īpaši — stahanoviešu kustībā), kas faktiski bija slēpta ekspluatācijas forma. Tika ieviesta 1938. gadā PSRS pieņemtā darba likumdošana: neviens nevarēja atstāt vai mainīt darbu bez atļaujas — par to draudēja cietumsods; maigāki, taču arī sodi, draudēja par vismazāko darba kavējumu un “darba disciplīnas” neievērošanu, kuru ļoti viegli varēja pārkvalificēt par apzinīgu kaitniecību padomju varai. Darba vietās parādījās kas neredzēts — tā sauktās specdaļas, kas bija čekas legālas filiāles un nodarbojās ar cilvēku izsekošanu; bieži tajās strādāja iebraukušie tā dēvētie Krievijas latvieši — vispārliciecinātākie staļinisti. Birokrātu skaits uzņēmumos auga neprātīgi, nereti sasniedzot pat anomālijas, kuras par tādām tomēr netika uzskatītas: piemēram, tekstilfabrikā “Sarkanais rīts” 1941. gadā ierēdņu, kuri neko neražoja, skaits divas reizes pārsniedza strādnieku skaitu.

Treškārt, jau 1940.–1941. gadā sākās Latvijas kolonizācija; viens no tās ļaunākajiem līdzekļiem bija rusifikācija. Lai arī iesūtīto krievu skaits salīdzinājumā ar rusifikācijas plūdiem pēc kara vēl nebija liels, tas jau bija jūtams, un to veicināja arī rūpniecības uzņēmumu, īpaši tā dēvēto vissavienības uzņēmumu, milzīgais pārvaldes aparāts. Tie bija pakļauti ministrijām, trestiem un vēl rūpkombinātiem. Pirmajā okupācijas gadā vēl neieplūda tik daudz krievu mazkvalificēto strādnieku, cik birokrātu, ierēdņu: 1941. gada maijā rūpniecību okupētajā Latvijā pārvaldīja 27 000 ierēdņu un kantoristu, kuru vidū bija liels skaits iebraucēju.

Vistraģiskākais liktenis bija sagaidāms Latvijas laukos, kuros dzīvoja pāri par 60 procentiem valsts iedzīvotāju un vēl lielāks etnisko latviešu skaits. Lauki bija Latvijas kultūras un civilizācijas būtiskākā daļa. Lai arī

okupācijas režīms solīja neievieš kolektivizāciju: "Nekas tāds nenotiks, jo jaunā vara labi saprot latviešu zemnieku un pazīst tā psiholoģiju" — apgalvoja Tautas zemkopības ministrs J. Vanags, taču režīma rīcība liecināja par to, ka masveida piespiedu kolektivizācija būtu sākusies Latvijā jau, iespējams, 1941. gada otrajā pusē, ja ne vācu agresija. Sākotnēji, kopš 1940. gada jūlija beigām, lielā steigā tika īstenota padomju agrārā reforma — līdz 1940. gada 25. septembrim bija jāpiešķir zeme bezzemniekiem un pavisam sīkajām, līdz 10 hektāru, saimniecībām. Atņemot zemi saimniecībām virs 30 hektāriem un "tautas ienaidniekiem un zemes spekulantiem" (par tādiem varēja kļūt ikviena okupantiem nevēlama persona), tika radītas 51 762 jaunas 10 hektāru saimniecības un papildus tika piešķirta zeme 23 321 mazajai, zem 10 hektāriem, saimniecībai. Ekonomiskas motivācijas pilnīgi nerentablu sīksaimniecību radišanai nebija nekādas, tās bija lemtas galīgai nabadzībai. Lai arī reforma tika motivēta ar sociālā taisnīguma lozungiem, tās mērķis bija lielsaimniecību sagrāve un asu pretrunu veicināšana laukos. Nav noliedzams, ka daudzi jaunie sīksaimnieki, īpaši Latgalē, kļuva par dedzīgiem padomju varas atbalstītājiem, bieži nenojaušot, ka gatavo sev galu, nākamajam okupantam ierodoties. Vēl citus sagaidīs visrūgtākā vilšanās pēc kara gados, kad pat šie sīkie pleķīši tiks atsavināti un to īpašnieki sadzīti kolhozos; nereti tieši 1940. gada jaunsaimnieki būs visvairāk sarūgtināti par 1940. gadu beigu kolektivizāciju, kas atņems viņiem pēdējo cerību izbaudīt "savu kaktiņu, savu stūrīti zemes".

1940. gada 25. septembrī okupētajā Baltijā tika nodibināts pirmais kolhozs; tas bija Igaunijā. Tobrīd tas vēl bija izņēmums, acīmredzot lēmums par masveida kolektivizāciju vēl nebija pieņemts Maskavā. Taču notikumu gaitu būtiski iespaidoja VK(b) P CK sekretāra Andreja Andrejeva vadītā lielā komisija, kas 1940. gadā ieradās Baltijā, lai kontrolētu sovjetizācijas gaitu. Atgriezies Maskavā, Andrejevs ieteica Staļinam sākt īstenot Baltijā kolhozu un sovhozu veidošanu un pievērsties masveida represijām pret kulakiem, bijušo politisko partiju vadītājiem, fabrikantiem, tirgotājiem un garīdzniekiem: viņi jādeportē no Baltijas; tā ir "jāattīra no naidīgajiem neliešiem". Drīz pēc viņa brauciena 1941. gada janvārī tika nodibināts pirmais Ļeņina vārdā nosauktais kolhozs Lietuvā, Akmenē, ar ļoti nelielu zemes platību — tikai 250 hektāru. Domājams, ka tik mazus kolhozus bija paredzēts dibināt, kad pienāktu masveida kolektivizācijas brīdis. Tā sagatavošanā svarīga nozīme bija PSRS Tautas komisāru padomes (TKP) un VK(b)P CK 1941. gada 19. februāra lēmumam, kuru bija parakstījuši Staļins un Molotovs un kurš

lika Baltijā sākt gatavot ēku būvniecību ciematos; tas skaidri liecināja par apņēmību sākt kolektivizāciju un ierobežot viensētas. Pēc pavisam neilga laika, 3. martā, LKP CK un LPSR Tautas komisāru padomes lēmums jau skaidri norādīja, kas gaidāms Latvijas laukos: tas noteica, ka visiem padomju pilsoņiem jāsniedz palīdzība darba zemnieku brīvprātīgajiem (*sic!*) centieniem dibināt vienkāršākās kolektīvās saimniecības — lauksaimnieku kooperatīvus, kas bija jāveido uz latviešu spējīgāko zemnieku nacionalizēto un konfiscēto paraugsaimniecību bāzes.

Turpmāk 1941. gada pavasarī un vasaras sākumā notikumi attīstījās strauji, neatstājot daudz šaubu par to mērķi. 12. martā LK(b)P CK pieņēma lēmumu par mašīnu un zirgu iznomāšanas punktu (MZIP) izveidi, šim nolūkam nacionalizējot katrā pagastā vienu zemnieku saimniecību — “lielsaimniecību” ar visu inventāru. Pagastu skaits Latvijā pārsniedza 500 — tātad bija paredzēts sagrābt ievērojamu skaitu labāko saimniecību. Te bija plaša vieta politiskās izrēķināšanās iespējām un pat personīgai atriebībai; vietējā apriņķa partijas komiteja vai izpildu komiteja noteica, kurš tiek ieskaitīts “lielsaimniekos”; bieži tie bija aktīvākie bijušie aizsargi, kuru saimniecību atsavināšana bija politiskā terora forma. Vienlaikus strauji pieauga ekonomiskie spaidi pret zemniekiem. To galvenie veidi bija divi. Pirmkārt, ar 31. martu tika ieviestas obligātās lauksaimniecības nodevas: jo lielāka zemes platība, jo lielākas nodevas. Faktiski tā bija produkcijas ekspropriācija nodevu veidā — zemniekiem, kuru saimniecība bija 30 hektāru liela, uzliktās piegādes normas valstij strauji auga — līdz pat 50 procentiem, bet samaksa par piegādāto lauksaimniecības produkciju bija pat sešas reizes zemāka par produkcijas īsto vērtību. Otrkārt, 13. maijā tika ieviests jauns lauksaimniecības nodoklis, kurš vēl vairāk nekā nodokļi pilsētā bija balstīts šķiriskajā pieejā (no vienas un tās pašas ienākumu summas strādnieki un padomju ierēdņi maksāja nodokļos 8 procentus, palikušie sīkīpašnieki — viss, kaut cik ievērojamāks, jau bija nacionalizēts — 30,5 procentus); lai varētu ekonomiski ruinēt t.s. lielsaimniecības — ja tika izmantots algots darbaspēks, nodoklis varēja sasniegt pat 50 procentu no ienākumiem; savukārt, ja tie pārsniedza 10 000 rubļu gadā — nodoklis bija pāri par 55 procentiem (Latvijā atšķirībā no PSRS kolektivizācijas priekšvakarā vēl netika uzlikts viens no visodiozākajiem un barbariskākajiem nodokļiem, kurš bija vecajās republikās — zirga nodoklis, — tas spieda zemniekus atteikties no zirga un iet kolhozā). Pilnīgi skaidri iezīmējās tendence ar novārdzinošajiem nodokļiem izputināt zemniekus un piespiest viņus “brīv-

prātīgi” dibināt kolhozus vai sovhozus. Vairāki sovhozi jau bija nodibināti, bet 14. maijā tika pieņemts LK(b)P CK un padomju valdības lēmums dibināt 18 jaunus sovhozus un likvidēt šim nolūkam daudzas zemnieku saimniecības (tika sagrābtas vismaz 134 saimniecības, bet pilnībā lēmumu nepaspēja īstenot līdz vācu iebrukumam). LPSR prokurors, no padomju Krievijas atsūtītais Ernests Soldnieks, bija pavisam atklāts: “Kulaku agitēt ir absolūti bezjēdzīgi. Pret kulakiem jālieto represijas.” Presē strauji pieauga propaganda par labu kolektīvajām saimniecībām, un jūnijā tika ziņots, ka pāri par tūkstoti (*sic!*) lauksaimniecību kooperatīvu, kuru biedriem būtu bijis nākotnē jādzīvo ciematos, gaida uz kooperatīvu reģistrāciju. Pirms vācu uzbrukuma sākuma tomēr paspēja nodibināt tikai vienu kolhozu — tieši nākamajā dienā pēc lielā terora 14. jūnijā (diez vai tas bija nejauši) Abrenes apriņķī tika reģistrēts “Staļina artelis”, kuram, tāpat kā jau minētajam pirmajam kolhozam Lietuvā, bija tikai 250 hektāru zemes (neliels atvieglējums tomēr bija tas, ka ne 1941. gadā, nedz pēc kara netika pilnībā atkārtota padomju Latvijas 1919. gada ekstrēmā agrārā politika, kura bija sagrābusi visu zemniekam piederošo. Tagad spēkā bija 1935. gada PSRS kolhozu statūti, kuri vismaz atļāva turēt nelielu gabaliņu piemājas zemes un dažus lopus: “Staļina arteli” zemniekiem bija pushektārs piemājas zemes, divas govīs, divas cūkas un 10 aitu. Tieši šie mazie piemājas zemes pleķīši un zemnieku milzīgais darbs masveida kolektivizācijas apstākļos piegādās tirgum ļoti lielu produkcijas daļu salīdzinājumā ar niecīgo zemes apjomu). Vairs nebija jāšaubās, ka pirmajam deportāciju vilnim tuvākā laikā sekos otrais un pēc tā — masveida kolektivizācija. Tikai cita okupanta, nacistiskās Vācijas, nesenā PSRS sabiedrotā un drauga, iebrukums to novērsa; vācu un padomju kara sākumā Lietuvā bija izveidoti jau 12 kolhozi, Igaunijā — 9, Latvijā — viens kolhozs un vismaz 15 sovhozi.

Visaktīvākā loma Maskavas izstrādāto plānu īstenošanā un visaptverošas terora sistēmas radīšanā bija Latvijas Komunistiskajai (boļševiku) partijai un represijas tieši īstenojošajām organizācijām: Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariātam, Valsts drošības komisariātam (kopš 1941. gada sākuma; līdz tam drošības orgāni darbojās Iekšlietu ministrijas paspārnē); Baltijas Sevišķā kara apgabala Kara tribunālam un Sarkanās armijas speciālajām nodaļām; Prokuratūrai un tiesām. LK(b)P biedru skaits okupācijas apstākļos strauji auga, īpaši — uz ieobraucēju no PSRS rēķina; strauji auga arī krievu īpatsvars. 1940. gada decembrī, kad notika LKP 9. kongress, tās rindās bija 1600 biedru un 1200 kandidātu — vismaz trīs reizes vairāk nekā

Latvijas okupācijas brīdī 1940. gada 17. jūnijā. Lai arī jau bija sākusies tā saukto Krievijas latviešu un etnisko krievu iebraukšana un iecelšana atbildīgos amatos, līdz vācu iebrukumam tā vēl neieguva tik lielus apmērus kā pēc kara — īpaši pēc 1959. gada masveida tīrīšanām. LKP CK pirmais sekretārs bija Jānis Kalnbērziņš, kuru daļēji varēja uzskatīt par Krievijas latvieti — viņš bija dzīvojis Maskavā līdz 1936. gadam, kad tika nosūtīts nelegālam darbam uz Latviju, lai iztīrītu partiju no trockistiem un provokatoriem. Viņu apcietināja Latvijas politiskā policija 1939. gada jūlijā, un 1940. gada jūnija “sociālistisko revolūciju” viņš sagaidīja cietumā kopā ar otru nelegālās kompartijas vadītāju Žani Spuri, kura liktens bija ļoti līdzīgs: viņš bija dzīvojis Krievijā no 1923. līdz 1936. gadam, kad tika nosūtīts uz Latviju ar tādu pašu uzdevumu kā Kalnbērziņam, un tika apcietināts 1940. gada pavasarī. Līdz 1940. decembrim viņš bija LKP CK otrais sekretārs, tad viņu nomainīja Roberts Neilands, iespējams, Spures alkoholisma dēļ. Kā redzams, 1940.–1941. gadā vēl nebija ieviesta prakse, kad “nacionālam” CK pirmajam sekretāram blakus bija uzraugs — otrais sekretārs, kurš vienmēr bija krievs no Iekšējās Krievijas un kura mērķis bija nepieļaut ne mazāko “nacionālo komunismu” (1940.–1941. gadā vietējie komunisti kontrolēja arī okupētās Lietuvas un Igaunijas kompartiju. Lietuvas piemērs bija pat unikāls — ne tikai partijas pirmais sekretārs Antans Šniečkus bija vadījis to četrus gadus pagrīdē, kopš 1936. gada, bet turpinās to vadīt okupācijas apstākļos, bez mazākā pārtraukuma līdz 1974. gadam. Savukārt otrais sekretārs pirmajā padomju okupācijas gadā Lietuvā bija pat vietējais ebrejs Iciks Meskups-Adoms, kas atspoguļoja ebreju lomu Lietuvas kompartijā. Igaunijā partiju vadīja vietējais komunisti Karls Sāre). Partijai bija izšķiroša nozīme komunistiskās ideoloģijas uzspiešanā. Tās informācijas monopols tika sargāts nenogurstoši. Trīs piegājienos — 1940. gada novembrī, 1941. gada februārī un martā — tika veikta radikāla aizliegto grāmatu un brošūru, kopumā tuvu 4000, izņemšana no bibliotēkām un iznīcināšana, pat sadedzinot (līdzība ar 1933. gada grāmatu dedzināšanu nacistiskajā Vācijā ir uzkrītoša). Rakstnieki Aleksandrs Grīns un Leonīds Breikšs tika nogalināti, Vilis Veldre — novests līdz pašnāvībai, Atis Ķeniņš — deportēts. Okupētajai Latvijai uzspiesto komunistisko ideoloģiju raksturoja Staļina personības neapvaldīts kulta; “tautu draudzības” sludināšana, īpaši uzsverot krievu tautas nesavtīgo un izšķirošo lomu visā Latvijas vēstures gaitā kopš aizvēstures; sākās Latvijas vēstures rusifikācija (tobrīd vēl pat nepastāvēja iedomas, ka 1940. gada jūniju varētu atainot kā pašu Latvijas iedzīvotāju īstenotu “sociālistisko revolūciju”;

tas tika atainots kā krievu tautas vai PSRS brālīga palīdzība, gāžot Ulmaņa “fašistisko” kliķi); solījumi par komunistiskās pārpilnības tuvošanos. Komunistiskā ideoloģija, tāpat kā nacistiskā, būtiski mainīja valodu: tajā sāka dominēt militāra, armijas valodai līdzīga terminoloģija. Tika izvērsti brutāli uzbrukumi reliģijai. Viss tagad bija cīņa: no cīņas par darba ražīgumu un cīņas par ražu līdz daudz draudīgākajai cīņai pret “tautas ienaidniekiem”; iedzīvotājiem vienlaikus tika uzspiesti paranoiski priekšstati par “slēpto ienaidnieku” klātbūtni visur. Savukārt viss, kas tika rakstīts un teikts par partijas un valdības darbību padomju Latvijā, tika izteikts patētiskos superlatīvos. Taču komunisti nodarbojās ne tikai ar ideoloģiju; daudzi no viņiem, pat nestrādājot iekšlietu vai drošības sistēmā, piedalījās represijās pret Latvijas iedzīvotājiem, gan sastādot sarakstus par “spekulantiem” vai “kulakiem”, vai “tautas ienaidniekiem” un iesniedzot tos tieši represīvajiem orgāniem (viens no aktīvākajiem “pretpadomju elementu” apkarotājiem bija, piemēram, Rīgas pilsētas Proletāriešu rajona komitejas sekretārs Eduards Berklavs), gan aktīvi sastādot izvedamo sarakstus 1941. gada 14. jūnija lielajām deportācijām.

Iekšlietu un Drošības komisariāti, Prokuratūra un Augstākā tiesa daudz ātrāk nekā LK(b)P vadība tika rusificētas, vadošos amatos nozīmējot iebraukušos krievus, dažreiz — ebrejus vai Krievijas latviešus, kuri nereti bija lielāki rusifikācijas piekritēji nekā paši krievi. Latvijas PSR iekšlietu komisārs Alfons Noviks gan saglabāja savu amatu (līdz pat 1953. gadam, Staļina nāvei), kas liecināja par Maskavas pilnīgu uzticēšanos viņam un pārliecību, ka viņš būs nesaudzīgs “tautas ienaidnieku” apkarošanā, taču daudz svarīgākajā Valsts drošības komisariātā gandrīz visa vadība bija iebraucēju rokās — par drošības komisāru tika nozīmēts jau minētais Simons Šustins, un tas bija ļaunākais, ko Staļins varēja izdarīt, — ebreja atrašanās terora dienesta vadībā tieši lielā terora laikā varēja tikai veicināt priekšstatus par žīdiem — čekistiem, kuri veic noziegumus pret latviešiem. Latvijas PSR prokuratūru vadīja no PSRS atsūtītais Ernests Soldnieks, kurš kopš 1925. gada bija darbojies Padomju Ukrainā; 1941. gada pavasarī prokuratūrā notika plaša tīrīšana, atlaižot vietējos darbiniekus un aizstājot ar iesūtītajiem. Latvijas PSR Augstāko tiesu vadīja Krievijas latvieši Fricis Dombrovskis (priekšsēdētājs) un Emīlija Veinberga (vietniece). Visu represīvo iestāžu darbiniekiem kopumā bija raksturīgs zems izglītības līmenis, to atsvēra politiskā uzticamība vai ātra, diletantiska apmācība — piemēram, 1941. gada janvārī tika organizēti trismēnešu juridiskie kursi. Jaunu elpu teroram deva Krie-

vijas Kriminālkodeksa oficiāla ieviešana okupētajā Latvijā 1940. gada novembrī; tas tika izmantots ar atpakaļejošu datumu, apsūdzot apcietinātos tādos noziegumos, kurus viņi pat gribēdami nevarēja izdarīt neatkarīgajā Latvijā 20.–30. gados, kad nekādi Krievijas kriminālie kodeksi šeit nedarbojās. Visodiozākais bija 58.–1a pants, kas paredzēja visbargākos sodus par “Tēvijas nodevību”. Lai arī neviens apcietinātais Latvijas iedzīvotājs nebija nodevis savu Tēviju — tas ir, Latviju, viņi tika apsūdzēti par padomju Krievijas “nodošanu”, kuru viņi bija “nodevuši” 20.–30. gados, nebūdami Krievijas pilsoņi. Pilnībā tika legalizēta īpašuma konfiscēšana un izsūtīšana administratīvā kārtā, ko jau plaši praktizēja arī pirms kodeksa pieņemšanas.

Ceļu lielajam teroram pavēra PSRS Tautas komisāru padomes 1941. gada 14. maija lēmums “Par sociāli svešu elementu izsūtīšanu no Baltijas republikām, Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas un Moldovijas”. Tā īstenošanu gatavoja PSRS Valsts drošības komisariāts un tam pakļautie republikāniskie komisariāti (Šustina vadītais Latvijā). Lēmums par deportācijām tika pieņemts Maskavā, un okupētās Latvijas iestādes nav atbildīgas par tā pieņemšanu, taču noteikti ir vislielākā mērā atbildīgas par tā dedzīgu īstenošanu. Deportējamo sarakstu sastādīšanā aktīvi piedalījās ne tikai drošības iestādes, bet arī partijas un padomju aktivisti. Naktī no 14. uz 15. jūniju no Latvijas tika deportēti 15 424 cilvēki, to vidū gandrīz simts zīdaiņu līdz viena gada vecumam un vairāk par 3000 bērnu līdz 16 gadiem (relatīvi visvairāk cieta Latvijas ebreji — būdami tikai pieci procenti no iedzīvotājiem, bet vairāk par 11 procentiem no deportētajiem); ļoti aktīvs deportāciju īstenošanā bija 155. atsevišķais NKVD konvoja karaspēka bataljons. Deportētie pārstāvēja nācijas lepnumu un mugurkaulu — uzņēmējus, politiķus, inteliģenci (to vidū — 1345 zemnieki, 616 tirgotāji, 71 skolotājs); daudzi mira jau pa ceļam uz Sibīriju no pārtikas un īpaši ūdens trūkuma un neciešamā karstuma dēļ. Tāda apjoma teroru tik īsā laika sprīdī Latvija nekad nebija piedzīvojusi; tas atstāja iedzīvotājus šausmu un šoka iespaidā, kuru pastiprināja tūlīt milzīgā ātrumā izplatījušās baumas par gaidāmo deportācijas otro vilni. Šoreiz tām bija pilnīgs pamats: otrais lielais deportāciju vilnis patiešām tika gatavots, un tas skartu zemniecību (“kulakus”), gatavojot augsni straujai masveida kolektivizācijai, kā to jau bija ieteicis A. Andrejevs; nākamo deportējamo saraksti jau tika gatavoti, un atkal šajā darbā aktīvi piedalījās LK(b)P apriņķu partijas komitejas. (Vēlāk, 1948. gadā, Latvijas PSR prokuratūra atzina, ka tikai vācu iebrukums nav ļāvis “..galīgi likvidēt kontrrevolucionāro elementu paliekas Latvijas PSR”.) “Baigais gads”, īpaši 14. jūnija

deportācijas, radīja iedzīvotājos tādu naidu un bailes no padomju terora, ka īsā laikā mainījās gadsimtos nostiprinājušies priekšstatī, kuri vienmēr par latviešu galveno ienaidnieku uzskatīja vāciešus (melnos bruņiniekus), tagad to vietā bija komunisti, Krievija. Tieši šī priekšstatu maiņa noteica to, ka, vācu armijai iebrūkot okupētajā Baltijā pēc vienas nedēļas, tā bieži tika sveikta kā atbrīvotāja no komunistiskās tirānijas, — tāda tā, protams, nebija.

Padomju terors ieguva burtiski zvēriskas formas uzreiz pēc vācu iebrukuma. Aizstāvēšanās organizēšanas vietā spēki tika izšķiesti pēdējam slepkavību vilnim. Vismaz 349 politiskie ieslodzītie tika nogalināti cietumos, arī slaktiņā Rīgas Centrālcietumā un Baltezerā; pārējie (kopējais ieslodzīto skaits bija 3592, no kuriem 96,73 procenti — 3458 — bija politiskie ieslodzītie) tika “evakuēti” uz Krievijas iekšieni, kur liela daļa tika noslepkavoti. Joprojām turpinājās aresti, un uz 1941. gada jūlija sākumu, kad vācieši pilnībā okupēja Latviju, politisko arestantu skaits “baigā gada” laikā bija vismaz 7292 cilvēki. Lai arī terora īstenošanā bija iesaistīts liels skaits čekistu un padomju milicijas darbinieku, kompartijas un komjaunatnes aktīvistu, galvenie slepkavas bija četri: Simons Šustins, kurš pavēlēja deportēt 6636 cilvēkus un lika nošaut vismaz vairākus desmitus; Zinovijs Krivickis — Drošības tautas komisariāta 1. Specdaļas priekšnieks — atbildīgs par 1915 personu deportāciju; Aleksandrs Brezgins — atbildīgs par 1138 personu deportāciju (šie trīs galvenie Drošības komisariāta vadītāji bija ebreji un radīja okupētajā Latvijā plaši izplatītu priekšstatu par židiem — čekistiem); Latvijas PSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks Jānis Cinis deportēja 2479 cilvēkus.

Lai gan valdīja visaptverošs terors, “baigajā gadā” sākās arī pretošanās kustība; brīvās Latvijas vērtīgākais devums, ideālistiskā un patriotiskā skolu jaunatne, vissāpīgāk uztvēra valsts bojāeju un jau 1940. gada augustā sāka veidot pirmos pretpadomju pulciņus: 1940. gada 24. augustā Cēsu skauti Ilmārs Grundis, Arvīds Freibergs, Zāmuels Kušaks un Haralds Urbāns lika pamatus nelegālai kustībai. 1940. gada oktobrī tika nodibināta Cēsu skolnieku nacionālā apvienība (CSNA) — slepena organizācija okupantu varas gāšanai; viņiem sekoja skolēni Aizupes Mežniecības skolā, Jelgavas 1. vidusskolā un Jelgavas Valsts tehnikumā, Daugavpils 1. vidusskolā. (Aglonas skolēnu nacionālās cīņas pirmajam organizētajam G. Franckaičam Baltijas Sevišķā kara apgabala Kara tribunāls 1941. gada 21. maijā piesprieda nāves sodu; viņa mirstīgās atliekas tika atrastas Baltezerā.) Jauniešiem sekoja arī pieaugušo nacionālā pagrīde, izveidojot vairākas grupas — “Tēvijas Sargi”, “Jaunlatvieši”, Latvijas Nacionālais leģions un citas. Edgars Rūja, Jānis

Tamanis, Laimonis Sala bija pašreizējā pretošanās vadītāji. 1941. gada 13. maijā tika sarīkota lielākā pretpadomju akcija: izplatīts aptuveni 5000 pretpadomju lapiņu un uzsaukumu. Lai arī čekai 1941. gada pavasara beigās izdevās atklāt un paralizēt pretošanās kustību, pretošanās gars nebija salauzts un spēcīgi izpaudās tūlīt pēc vācu-padomju kara sākuma 1941. gada 22. jūnijā, kad aptuveni 129 pagastos, gandrīz katrā ceturtajā Latvijas pagastā, sākās nacionālo partizānu kustība, vērsta pret okupantiem. Tās mērķis bija atjaunot neatkarīgo Latviju.

Ieteicamā literatūra

1. *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945. — Stokholma: Daugava, 1968. — 983 lpp.: diagr.+ rādītāji 23,[1] lpp. — Bibliogr.: 969.–980. lpp.
2. *Bleiere D.* Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā. — Bibliogr.: 394.–398. lpp. — Kopsav. angļu val.: The legal system (the corps of judges and public prosecutors) in 1940–1941 and 1944–1953 // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā = Occupation regimes in Latvia in 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2001) / Latvijas Vēsturnieku komisija, Latvijas Valsts arhīvs, LU. Latvijas Vēstures inst., LU. Vēstures un filozofijas fak.; atb. red. A. Caune; sast. I. Šneidere. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2002. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 7. sēj.). — 368.–404. lpp.: tab.
3. *Ciganovs J.* Lielā nolīdzināšana: pirmā padomju agrārā reforma // Lauku Avīze. — Nr. 89 (2000, 29. jūl.), 7. lpp.: il.
4. *Indrikovs Z.* Ieskats Iekšlietu tautas komisariāta darbībā 1940. gadā. — Kopsav. vācu val.: Einsicht in die Tätigkeit des Volksinnenkommissariats im Jahre 1940 // Latvijas Arhīvi. — Nr. 1 (1997), 63.–64. lpp.
5. *Kreituse I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne. — Bibliogr. 54.–55. lpp. — Kopsav. angļu val.: Collaborationism in Latvia during the first months of the Soviet occupation and annexation (June–August 1940): a proposition // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā = Occupation regimes in Latvia in 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2001) / Latvijas Vēsturnieku komisija, Latvijas Valsts arhīvs, LU. Latvijas Vēstures inst., LU. Vēstures un filozofijas fak.; atb. red. A. Caune; sast. I. Šneidere. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2002. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 7. sēj.). — 35.–56. lpp.: tab.
6. *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: years of dependence, 1940–1990. — [2.], expanded a. updated ed. — Berkeley (Mich.); Los Angeles (Cal.): Univ. of California Press, 1993. — XVI, 400 p., 8 l. ill.: diagr., m. — Bibliogr.: p. 371–382.

7. *Niedre O.* Deportācijas — notikušās un plānotās // Lauku Avīze. — Nr. 68 (2001, 14. jūn.), 7. lpp.
8. *Ozola L.* LK(b)P dokumenti par padomju okupācijas režīma represīvo darbību (1940. gada jūnijs–1941. gada jūnijs). — Bibliogr. 75.–78. lpp. — Kopsav. angļu val.: Materials and documents of the LC(b)P on repressive activities of the Soviet occupation regime (June 1940–June 1941) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā = Occupation regimes in Latvia in 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2001) / Latvijas Vēsturnieku komisija, Latvijas Valsts arhīvs, LU. Latvijas Vēstures inst., LU. Vēstures un filozofijas fak.; atb. red. A. Caune; sast. I. Šneidere. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2002. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 7. sēj.). — [57.]–79. lpp.: tab.
9. *Strods H.* Latvijas cietumos pirms 60 gadiem // Lauku Avīze. — Nr. 83 (2001, 19. jūl.), 27. lpp.: tab.
10. *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs). — Bibliogr. parindēs: 301 nos. — Kopsav. angļu val.: The disorganised retreat of the Red Army from Latvia in 1941 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2001 = Yearbook of the Occupation Museum of Latvia, 2001 / Latvijas 50 gadu okupācijas muzejs; sast., zin. red. H. Strods. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002. — 3: Nācija gūstā = Captive nation, 31.–93. lpp.: il., kartes, tab.
11. *Vilciņš T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā, 1940–1941. — Bibliogr.: 78.–79. lpp. (57 nos.). — Kopsav. angļu val.: School-age participants of the national resistance movement against communism in Latvia, 1940–1941 // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Humanitārās zinātnes. — Nr. 3/4 (1995), 66.–79. lpp.: il.
12. *Viļums J.* Pretošanās okupācijai Latvijā 1940. un 1941. gadā. — Bibliogr. parindēs: 164 nos. — Kopsav. angļu val.: Resistance against occupation in Latvia, 1940–41 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2002 = Yearbook of the Occupation Museum of Latvia, 2002 / Latvijas 50 gadu okupācijas muzejs; sast., zin. red. H. Strods. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2003. — 4: Varas patvaļā = Power unleashed, 127.–160. lpp.: il., karte.
13. *Zālte I., Bergmanis A.* Kā čeka spiegoja Latvijā // Lauku Avīze. — Nr. 61 (1998, 26. maijs), 28. lpp.: il. — Sākums: Nr. 58 (1998, 19. maijs). Nobeigums: Nr. 65 (1998, 4. jūn.).
14. Балтийский архив: русская культура в Прибалтике / Латв. о-во рус. культуры; сост. Ю. Абызов. — Рига: Даугава, 2000. — VI: Материалы к истории. Материалы к общественной жизни. Литература и искусство. Библиография. — 402, [1] с.: ил. — Рез. на англ. яз.

5. LATVIJA NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS LAIKĀ (1941–1945)

5.1. VĀCU OKUPĀCIJAS REŽĪMS UN TĀ PLĀNI LATVIJĀ

Okupācijas sākums. 1941. gada 22. jūnijā pulksten 4.00 no rīta vācu kara aviācija sāka uzlidojumus Ventspilij un Liepājai. Tika bombardēti padomju gaisa spēku aerodromi, štābi, karaspēka koncentrācijas vietas. Latvijā iebruka vācu armijas grupējuma "Ziemeļi" daļas ģenerālfeldmaršala Vilhelma fon Lēba vadībā, vēršot triecienu četros virzienos: uz Liepāju, Daugavpili, Krustpili un Rīgu. Vācu karaspēka pēkšņais uzbrukums pārsteidza padomju spēkus, un tie strauji un haotiski atkāpās, neizrādot būtisku pretestību. Nozīmīgākās kaujas notika Liepājā, kur 23. jūnijā ielenkumā bija nonākušas ģenerāļa Nikolaja Dedajeva komandētās Sarkanarmijas 67. strēlnieku divīzijas apakšvienības un kara flotes daļas. Liepājas aizstāvēšanas kaujās padomju spēku pusē cīnījās arī padomju un komjauniešu aktīva grupas Miķeļa Būkas un Jāņa Zara vadībā.

Cīņas par Liepāju notika no 23. līdz 29. jūnijam. Tā faktiski bija nevis pilsētas aizsardzība, bet Sarkanarmijas un flotes daļu izmisīgs mēģinājums izlauzties no 291. vācu kājnieku divīzijas aplenkuma. 27. jūnijā dažas padomju spēku grupas, ciešot lielus zaudējumus, izkļuva no pilsētas un devās Rīgas un Šķēdes virzienā. Jaunliepājā vācu spēki ienāca 28. jūnijā, bet pilnīgā to kontrolē pilsēta nonāca dienu vēlāk. Liepājas komjauniešu sekretārs un kaujas grupas vadītājs Imants Sudmalis ziņojumā Latvijas Komunistiskās partijas Centrālajai komitejai 1942. gadā ļoti kritiski novērtēja sarkanarmiešu darbību Liepājas cīņu laikā. Viņš atzīmēja, ka Sarkanarmijas un flotes vienības nevis aizstāvēja pilsētu no vācu spēku iebrukuma, bet galvenokārt centās izkļūt no aplenkuma. Pēc flotes komandiera pavēles ostā tika uzspriecinātas sešas zemūdenes. Grobiņas kara aerodromā vācieši sagrāba neskartas lidmašīnas.

Citos virzienos vācu spēki sastapās ar vēl mazāku pretestību un ātri virzījās uz priekšu. Jau 23. jūnijā tika ieņemta Krustpils, 26. jūnijā Daugavpils, 27. jūnijā Tukums, 28. jūnijā Līvāni, bet kara desmitajā dienā (1. jūlijā) vācieši jau bija Rīgā. Par Rīgu nekādas nopietnas kaujas nenotika. Pilsētu faktiski aizstāvēja tikai PSRS iekšlietu karaspēka 5. pulks un tā sauktās strādnieku gvardes daļas.

Latvijas padomju valdība atstāja Rīgu 27. jūnijā un devās uz Valku. Bet arī šeit tā ilgi neuzkavējās, jo vācu spēku sekmīgā darbība frontes līniju strauji virzīja uz austrumiem. Naktī no 4. uz 5. jūliju padomju valdība Valku atstāja un pārcēlās uz Novgorodu. 1941. gada 8. jūlijā vācu armija bija okupējusi visu Latvijas teritoriju. Vāciešus daudzviet sagaidīja kā atbrīvotājus no padomju tirānijas. Īpaši naidīgu noskaņojumu pret padomju varu radīja Latvijas iedzīvotāju deportācija 1941. gada 14. jūnijā. Bez tiesas un vainas pierādījuma, komunistu režīms uz Sibīriju nelikumīgi deportēja vairāk nekā 15 tūkstošus Latvijas iedzīvotāju. Naidu pret padomju varu Latvijā veicināja arī īpašumu atņemšana, vispārēja sovjetizācija, dažāda veida represijas un vajāšanas, ko realizēja komunistu okupācijas režīms.

Nacionālie partizāni un pašaizsardzības komandantūras

Jau pirms vācu iebrukuma Latvijā daudzviet sāka formēties bruņotas grupas, kas sevi dēvēja par nacionālajiem partizāniem. Īpaši aktivizēties tās sāka līdz ar vācu–padomju kara sākšanos. Izmantojot radušos situāciju, partizāni gribēja ātrāk likvidēt komunistu režīmu un atjaunot Latvijas valstiskumu. Partizānu kustībā iesaistījās no padomju deportācijām, arestiem un izvešanām izbēgušie civiliedzīvotāji, aizsargi, Latvijas armijas karavīri, dezertieri no PSRS izveidotā latviešu 24. teritoriālā strēlnieku korpusa. Nacionālie partizāni jau 22. jūnijā Priekulē centās ieņemt pasta un telegrāfa ēku. Uzbrukumi bēgošajiem padomju spēkiem notika arī Rīgā, Valmierā, Smiltēnē, Alūksnē, Gulbenē, Limbažos, Madonā, daudzos pagastos un mazpilsētās. 1941. gada vasarā Latvijā darbojās 129 nacionālo partizānu grupas: Vidzemē — 83, Zemgalē — 24, Kurzemē — 22. Nacionālo partizānu darbības efektivitāti apliecināja Sarkanarmijas komandieru sūdzības par biežajiem “piektās kolonnas” uzbrukumiem. Tie kavēja organizētu Sarkanarmijas atkāpšanos, dezorganizēja evakuāciju, radīja paniku un haosu. Pēc vācu spēku ienākšanas nacionālo partizānu grupas atbruņoja. Daļu no šo grupu dalībniekiem novirzīja vācu militāro komandantūru, policijas spēku rīcībā, kā arī latviešu pašaizsardzības struktūru veidošanai.

Ar vācu okupācijas pirmajām dienām pēc šī režīma ierosmes un ar tā atbalstu visur Latvijā sāka veidoties Pašaizsardzības komandantūras. Tās faktiski formējās uz vācu militārās varas rīkojumu pamata. Latviešu pašaizsardzības spēku priekšnieks pulkvedis Aleksandrs Plensners 1941. gada 8. jūlijā aicinājumā latvju karavīriem, aizsargiem, policistiem formulēja šo spēku uzdevumu: drošības un kārtības stiprināšana uz vietām ciešā sadarbībā ar vācu karaspēka vienībām un iestādēm. Vienības apsargāja dzelzceļus, tiltus, ceļus, cietumus, svarīgus saimnieciskus objektus, centās pasargāt iedzīvotājus no marodieriem un bēguļojošajiem Sarkanarmijas karavīriem. Vācu iestādes pašaizsardzības dienesta dalībniekiem atļāva lietot tikai šautenes un pistoles. Tikai divus procentus pagastu un pilsētu iedzīvotāju drīkstēja apbruņot un iesaistīt pašaizsardzībā. Vācu iestādes uzsvēra, ka pašaizsardzības spēkiem nav nekādas saistības ar Latvijas valstiskuma vai armijas atjaunošanu, ka tie tiek veidoti kā palīgpolicija vācu karaspēka atbalstīšanai. Pašaizsardzības spēki pakļāvās vācu karaspēka iecirkņa komandierim. Kopskaitā tajos bija iesaistīti ap 7000 cilvēku.

Vācu okupācijas pirmajās nedēļās Latvijā nodibinājās apmēram 700 latviešu pašaizsardzības spēku komandantūru. Tās veidojās pēc teritoriālā principa — bija apriņķa, pilsētas un pagasta komandantūras. Pašaizsardzības dalībnieka pazišanās zīme bija sarkanbaltsarkans piedurknes apsējs (Latvijas karoga krāsas). Latviešu pašaizsardzības komandantūras likvidēja 1941. gada augustā, kad bija beigusies vācu okupācijas režīma veidošanas pirmā fāze un šie spēki bija izpildījuši savus uzdevumus. No pašaizsardzības spēkiem vēlāk izveidojās latviešu palīgpolicija.

Jau okupācijas pirmajās dienās daļa bijušo Latvijas Republikas valsts darbinieku, politisko partiju līderi un virsnieki gribēja izveidot jaunu Latvijas valdību. Pret latviešu mēģinājumiem atjaunot savu valstiskumu, formēt nacionālos bruņotos spēkus okupācijas sākuma posmā īpaši kategoriski uzstājās vācu Drošības policijas un drošības dienesta (*Sicherheitsdienst – SD*) spēku komandieris Ostlandē brigādefīrers Valters Štālekērs. Viņš uzskatīja, ka gan nacionālie partizāni, gan latviešu pašaizsardzības spēki galvenokārt izmantojami ebreju iznīcināšanā un vācu okupācijas režīma nostiprināšanā. Viņš kategoriski bija pret kaut kādām nacionālām aktivitātēm. Ar V. Štālekera pavēli tika izformētas latviešu nacionālo partizānu vienības, tām bija jānodod ieroči, bija aizliegts lietot nevācu uniformas.

Daži vēsturnieki aizstāv viedokli, ka 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā starp aizejošo padomju režīmu un ienākušajiem vācu spēkiem

Latvijā pastāvējis diezgan ilgs tā sauktais bezvaras (*interregnum*) periods, kura laikā latviešu nacionālisti izrēķinājušies ar padomju režīma aktīvistiem un ebrejiem. Jaunākie pētījumi atspēko šādus apgalvojumus. Dokumentāli avoti liecina, ka vācu lauka un pilsētu komandantūras stingri kontrolēja situāciju savās teritorijās un nekas Latvijā nenotika bez viņu ziņas. Latviešu pašaizsardzības spēki uz vietām darbojās pēc vācu iestāžu rīkojumiem. Vācu komandanti risināja saimnieciskus jautājumus, iedzīvotāju apgādi, drošību, sūtīja pilnvarotos pārstāvjus uz viņu pakļautībā nodotajiem pagastiem, iecēla pašvaldību amatpersonas, liekot skaidri saprast, kas tagad ir šīs zemes saimnieki. Vācu amatpersonas izdeva arī rīkojumu par ebreju reģistrācijas sākšanu. Varas vakuuma periods pilsētās un pagastos nebija ilgāks par vienu dienu, citviet mazliet vairāk, citviet mazāk.

Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem varas maiņas posmā vēl veica paši brūkošā padomju režīma pārstāvji. Notika agrāk apcietināto "tautas ienaidnieku" apšaušana, cilvēku aresti, mantas konfiskācija, laupīšanas, rekvizīcijas, iekšlietu iestāžu darbinieku un strādnieku gvardes patvaļā. Tā, piemēram, Latgalē no 23. līdz 25. jūnijam dokumentāli fiksēti 104 civiliedzīvotāju aresti.

Nacionālo spēku plāni. Pēc staļinisma režīmā pavadītā baigā gada daudzi latvieši cerēja, ka, ienākot vāciešiem, drīz vien tiks atjaunota Latvijas valsts. Pēc dažu bijušās Latvijas Republikas valdības ministru, virsnieku un politiķu iniciatīvas 1941. gada jūlija sākumā Rīgā Latviešu biedrības namā tika izveidots Latviešu organizāciju centrs, kas sāka attīstīt aktivitātes šajā virzienā. Centrā darbojās bijušais finanšu ministrs Alfrēds Valdmāns, satiksmes ministrs Bernhards Einbergs, pulkvedis Ernests Kreišmanis, Vilis Olavs un citi. B. Einbergs uzņēmās centra vadišanu un uzskatīja, ka tas būs nākamās nacionālās valdības pamats. Latviešu organizāciju centrs mēģināja dibināt kontaktus ar vācu militārajām iestādēm, pārņemt varu savās rokās uz vietām, izdot laikrakstu "Tēvija". Visi šie pūliņi beidzās bez rezultātiem.

Latvijas likteņa tālākā izlemšanā pēc komunistu padzišanas mēģināja iesaistīties arī tie latvieši, kuri savulaik bija repatriējušies vai aizbēguši uz Vāciju. Tagad kopā ar vācu armiju viņi bija atgriezušies Latvijā un sāka darboties. Ievērojamākie bija ar *abvēru* saistītie pulkvežleitnants Viktors Deglavs un pulkvedis Aleksandrs Plensners u. c. Viņi, dzīvojot Vācijā, bija sapulcinājuši vairāk nekā 200 vīru lielu grupu, kas piekrita palīdzēt vācu spēkiem kaujās par Latviju. Pēc Latvijas ieņemšanas A. Plensneram bija paredzēts iesaistīties pārvaldes organizēšanā un pašaizsardzības spēku veidošanā. Vācieši savus vispārīgos solījumus par nacionālo centienu atbalstīšanu

aizmirsa. 1941. gada 18. jūlijā nacionālāk noskaņoto V. Deglavu Rīgā nošāva nezināms uzbrucējs. Arī bijušie "Pērkonkrusta" organizācijas vadītāji Gustavs Celmiņš, Ēvalds Andersons centās sadarboties ar vāciešiem.

Nacistiskā režīma plāniem neatbilda latviešu nacionālo spēku aktivitātes. Vācu varas iestādes steidzās paziņot, ka nekāda Latvijas valdība netiks veidota un ka Latvijas statuss tiks izlemts pēc kara jaunajā Eiropā. Latviešu cerības pašiem pārvaldīt savu valsti bija sagrautas. Rīgas komandants vērmahta pulkvedis L. Petersens 1941. gada 9. jūlijā izdeva rīkojumu, kurā bija teikts: "Pēdējā laikā dažas personas patvaļīgi ieņem dažādus amatus, patvaļīgi tiek pat atjaunotas centrālās iestādes, kas pastāvējušas pirms boļševiku laikiem. Tāda rīcība nav pieļaujama un ir sodāma."

Okupācijas režīms

Saskaņā ar nacistu mērķiem Latvijā tika radīts atbilstošs okupācijas režīms. Sākumā visa vara koncentrējās vācu karaspēka virspavēlniecības rokās, bet, armijai virzoties uz austrumiem, to nomainīja vācu civilpārvalde. Tika izveidota speciāla Okupēto austrumu apgabalu ministrija, ko vadīja Alfrēds Rozenbergs. Tai bija pakļauts Austrumzemes (Ostlandes) reihskomisariāts, kura vadītājs bija Hinrihs Loze. Ādolfs Hitlers rīkojumu par Ostlandes reihskomisariāta izveidi un civilpārvaldes ieviešanu okupētajos austrumu apgabalos izdeva 1941. gada 17. jūlijā. Latvijas ģenerālapgabals kopā ar Lietuvu, Igauniju un daļu Baltkrievijas tika iekļauts Ostlandē. Latvijas ģenerālapgabala vadītājs bija ģenerālkomisārs Oto Heinrihs Drekslers.

Latvijas ģenerālapgabalu sadalīja piecos novada komisariātos: Liepājas, Jelgavas, Valmieras, Daugavpils un Rīgas lauku novads. Rīgas pilsēta veidoja īpašu pārvaldes vienību. Par Rīgas lielvecāko (oberbirģermeisteru) iecēla Hugo Vitroku. Katru novadu pārzināja savs komisārs (gebītskomisārs). Par Rīgas lauku novada komisāru iecēla SA pulkvedi Joahimu Fustu, Liepājas — zemes padomnieku Valteru Alnoru, Jelgavas — SA pulkvedi brīvkungu Valteru Eberhardu fon Mēdemu, Valmieras — Hermani Hanzenu, Daugavpils — Rikenu (vēlāk Švungu). Latvijas novadus sadalīja apriņķos, bet apriņķus — pagastos. Apriņķu un pagastu skaits saglabājās tāds pats kā pirms vācu okupācijas — 19 apriņķu un 516 pagastu. Pilsētu pašvaldības vadīja pilsētu vecākie, bet pagastu pašvaldības — pagastu vecākie. Lielo pilsētu vecākos iecēla ģenerālkomisārs. Pagastu vecākos iecēla apriņķa vecākais ar apgabala komisāra piekrišanu.

Lai gan bija izdots rīkojums par civilpārvaldes izveidi, 1941. gada jūlijā

un augustā Latvijā vēl saglabājās arī militārā pārvalde. Vācu spēki Latvijā okupācijas sākumposmā bija pakļauti ģenerālim Francim fon Rokam, bet no 25. augusta bruņoto spēku augstākais pavēlnieks Ostlandē bija kavalērijas ģenerālleitnants Valters Brēmers. Viņš bija neatkarīgs no vietējiem varavīriem un pakļāvās tieši augstākajai vērmahta pavēlniecībai Berlīnē. V. Brēmera rīcībā bija plašs pārvaldes un izlūkošanas dienests, komendantūru tīkls, kā arī karaspēka daļas, kas bija dislocētas Ostlandē. Vērmahta uzdevums bija nodrošināt stabilu okupācijas režīma funkcionēšanu.

Ļoti liela ietekme okupētajos apgabalos bija arī policijas spēkiem, kuri pakļāvās tieši SS reihsfīreram Heinriham Himleram. Par SS un policijas augstāko vadītāju Ostlandē 1941. gada rudenī bija iecelts ģenerālis Frīdrihs Jekelns, bet Latvijas ģenerālapgabalā augstākais SS un policijas vadītājs bija SS oberfīrers Valters Šrēders. Vācijas Valsts drošības galvenās pārvaldes operatīvās grupas A (*Einsatzgruppe A*) vadītājs Latvijā bija SS brigādefīrers Valters Štālekers. SS oberšturmbranfīrers Rūdolfs Lange bija Latvijas Drošības policijas un SD komandieris. Bija arī vācu Kārtības policija, kuras vadītājs Latvijā bija V. Šrēders, bet komandieris — pulkvedis Makss Knehts.

Vācu spēki Latvijā izveidoja ļoti sazarotu okupācijas režīma pārvaldes struktūru. Latvijā bija liels civilpārvaldes ierēdņu, policijas, gestapo, šurmanu, žandarmērijas, vērmahta iestāžu tīkls. Latvijā darbojās ļoti daudz vācu ierēdņu: tam bija vairāki iemesli. Pirmkārt, sakarā ar paredzēto Baltijas valstu kolonizāciju šeit dibināja daudz vācu iestāžu. Otrkārt, paši vācieši tiecās uz Baltiju, jo šeit materiālās apgādes līmenis bija labāks nekā Vācijā. Daudzi gāja strādāt vācu civilpārvaldē arī tādēļ, ka tā varēja izvairīties no dienesta armijā.

Rīgā bija izvietots vislielākais skaits dažādu vācu okupācijas iestāžu. Šeit bija Ostlandes reihskomisariāts (ar 900 vācu ierēdņiem) un Latvijas ģenerālkomisariāts (ar 280 vācu ierēdņiem). Rīgā bija arī propagandas pārvalde, ekonomiskā štāba Ost pārstāvniecība, saimnieciskā komanda "Rīga", nacistu partijas centrālās iestādes Ostlandē un citas organizācijas. Kā redzams, pārspīlēts birokrātijas aparāts bija raksturīgs ne vien padomju, bet arī nacistu okupācijas režīmam.

Okupācijas režīma radītajā pārvaldes sistēmā nozīme bija arī tiesai un prokuratūrai. 1941. gada 6. oktobrī tika izdots H. Lozes rīkojums par vācu tiesas un prokuratūras izveidi Ostlandē. Tiesu sistēma tika dalīta divās pakāpēs: zemākā pakāpe — tā dēvētā vācu tiesa, kas bija ģenerālkomisāra pārziņā. Vācu virstiesai šajā sistēmā piederēja apelācijas funkcijas, un tā

varēja izšķirt sūdzības par vācu tiesas pieņemtajiem spriedumiem. Vācu tiesā lietas izsprieda viens tiesnesis, bet vācu virstiesā lietas izskatīja trīs tiesneši. Okupācijas režīma tālākai nostiprināšanai 1942. gada 12. janvārī Okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs izdeva dekrētu par ārkārtēju tiesu dibināšanu līdzās jau iepriekš nosauktajām tiesām. Jāpiebilst, ka vācieši nebija pakļauti šai ārkārtējo tiesu jurisdikcijai. Ārkārtējo tiesu parasti sasauca ģenerālkomisārs. Tā sastāvēja no viena policijas virsnieka vai SS vadītāja kā priekšsēdētāja un diviem viņa padotajiem (līdzīgi kā īpašās apspriedes vai tā sauktās troikas Padomju Savienībā Staļina režīma apstākļos). Būtiski bija tas, ka ārkārtējo tiesu spriedumi nebija apstrīdami vai pārsūdzami.

Nacistiskajam režīmam par okupētajiem austrumu apgabaliem bija izstrādāti savi plāni. Ar šiem jautājumiem pamatā nodarbojās reihsministrs A. Rozenbergs. Latvijai un Igaunijai bija jāklūst par vāciešu dzīves telpu. Bija paredzēta šo zemju kolonizācija, kā arī pārvācošana, noraidot jebkādu to valstiskās patstāvības atjaunošanu. A. Rozenbergs uzskatīja, ka apmēram 50 procentu no Baltijas tautām pēc to rases piemērotības varētu pārvācot, bet pārējie būtu jāpārvieta uz okupētajiem Krievijas un Baltkrievijas apgabaliem. Priekšstatu par nacistu okupācijas tālākiem mērķiem sniedz dažādie ģenerālplāna *Ost* varianti. Tie paredzēja 20–30 gadu laikā realizēt pilnīgu Baltijas ģermanizāciju un kolonizāciju.

Neilgu laiku pēc okupācijas režīma izveides Ostlandē daži tā vadītāji atzina, ka izvirzīto mērķu sekmīgā sasniegšanā plašāk būtu jāiesaista vietējie iedzīvotāji. Tā radās doma par vietējās pašpārvaldes veidošanu. Par latviešu pašpārvaldes vadītāju vācieši apstiprināja bijušo Kurzemes divīzijas komandieri ģenerāli Oskaru Dankeru. Latviešu zemes pašpārvalde ieguva ģenerāldirekcijas apzīmējumu. 1941. gada beigās O. Dankeram izdevās saformēt ģenerāldirekciju.

Nacistiskās Vācijas augstākā vadība bija pārliecināta, ka vietējās pašpārvaldes nepatīkamus jautājumus risinās pašas saviem spēkiem. Tika uzskatīts, ka šāds solis ievērojami samazinās vācu ierēdņu un policistu skaitu (Ostlandē apmēram par 120 000 cilvēku), kas bija nepieciešami okupācijas režīma funkcionēšanas nodrošināšanai. Pašpārvaldes izveidošana nebija uzskatāma par vietējo latviešu politiķu izcilu sasniegumu, drīzāk gan par nacistu okupācijas režīma radītu nepieciešamību. Tā nebija Latvijas valdība. Latviešu pašpārvaldes izveidi sekmēja arī Vācijas neveiksmes kaujās pie Maskavas.

Jauns posms pašpārvaldes darbībā bija saistīts ar A. Rozenberga 1942. gada 7. marta direktīvu, kas konkretizēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas

ģenerālapgabalu pārvaldi un noteica, ka tiešais zemes pārvaldes darbs jāveic no vietējiem iedzīvotājiem izveidotām iestādēm. "Vācu vadība," bija teikts A. Rozenberga rīkojumā, "šajos trijos ģenerālapgabalos veiks pārraudzības funkcijas." Dokumentā bija uzsvērts, ka augstākā politiskā vara un kontroles funkcijas joprojām būs vācu iestādēm. Tāpat bija norādīts, ka pašpārvaldes ģenerāldirektoru skaitu un to kompetencē ietilpstošo uzdevumu apjomu noteiks nacistu varas iestādes. Pašpārvaldi vada pirmais ģenerāldirektors, ko ieceļ ģenerālkomisārs. Zemes pašpārvaldei daļēji tika pakļautas jau iepriekš izveidojušās apriņķu, pilsētu un pagastu pašvaldību iestādes. Par kaut cik nopietnu zemes pašpārvaldes patstāvību un neatkarību nevarēja būt ne runas. Tās uzdevums bija galvenokārt pildīt nacistu norādījumus. Vācu okupācijas režīma ierēdnis Harijs Marnics pēckara gados izdotajās atmiņās nosauca latviešu pašpārvaldes ģenerāldirektorus par "visai neapskaužamiem vīriem, no kuriem tika prasīts viss, bet pilnvaras grūto uzdevumu veikšanai dotas netika".

1942. gada 9. maijā ar Ostlandes reihskomisāra H. Lozes piekrišanu Latvijas ģenerālkomisārs O. Drekslers iecēla šādus pašpārvaldes ģenerāldirektorus: iekšlietu ģenerāldirektors — O. Dankers; saimniecības ģenerāldirektors — Voldemārs Zāgars; finanšu ģenerāldirektors — Jānis Skujevics; tieslietu ģenerāldirektors — Alfrēds Valdmanis; izglītības un kultūras ģenerāldirektors — Rīgas Universitātes rektors profesors Mārtiņš Prīmanis; tehnikas un satiksmes ģenerāldirektors — Oskars Leimanis; pašpārvaldes kontroles lietu vadītājs — Pēteris Vanags; iekšējās drošības ģenerāldirektors — Voldemārs Veiss. Pārvaldes vienkāršošanas labad tirdzniecības, rūpniecības un lauksaimniecības ģenerāldirekcijas bija pievienotas saimniecības ģenerāldirekcijai. Savukārt tajā kā atsevišķas vienības pastāvēja mežu un koksaimeniecības galvenā direkcija, tirdzniecības un rūpniecības departaments. Izveidotajā lauksaimniecības galvenā direktora postenī apstiprināja agronomu J. Andersonu.

Kopumā latviešu pašpārvalde bija vācu okupācijas civilpārvaldes papildelements. Svarīgākos politiskos un ekonomiskos jautājumus — iedzīvotāju pārtikas normas, darba apmaksa, klaušas un obligātās materiālās nodevas u. c. — izlēma vācu iestādēs. Pašpārvaldes tiesības ierobežoja ne tikai reihskomisārs un ģenerālkomisārs, bet arī vācu policija un SS vadība, kas darbojās pilnīgi patstāvīgi. Šo bezspēcību vēl palielināja daudzo vācu iestāžu nesaskaņotā un bieži vien pretrunīgā rīcība. Latviešu pašpārvaldes bezspēcība bija redzama arī vietējo tiesu darba reglamentēšanā. Ar īpašu ģenerāl-

komisāra O. Drekslera rīkojumu vietējām tiesām it kā atļāva izskatīt civillietas un krimināllietas. Bet tika arī norādīts, ka tas iespējams tikai tādā gadījumā, ja apsūdzētie ir nevācu tautības un nodarījums neskar Vācijas valsts svarīgas intereses. Bija arī uzsvērts, ka vietējās tiesas tiesnešus, prokurorus, ieslodzījuma vietu priekšniekus, advokātus, notārus un privātdokātus gan iecel tieslietu ģenerāldirektors, bet viņa pilnvaras stājas spēkā tikai tad, kad tās apstiprinājis ģenerālkomisārs.

Latviešu pašpārvaldes vadības mītne atradās Rīgā. Šeit tā darbojās līdz 1944. gada septembrim, kad, tuvojoties padomju karaspēkam, tika pārcelta uz Liepāju. Kara beigu posmā Kurzemes cietoksnī latviešu pašpārvaldes ģenerāldirekciju darbība kļuva vēl sarežģītāka.

Autonomijas idejas. Lai sekmētu latviešu un igauņu lielāku atbalstu okupācijas režīmam, jau kopš 1941. gada Vācijas valdošās aprindas apsprieda Baltijas valstu autonomijas idejas. Šādu projektu parādīšanos noteica nepieciešamība efektīvāk risināt Vācijas militārās un ekonomiskās problēmas okupētajos apgabalos. Nacistu režīma varasvīru vidū nebija vienprātības šajā jautājumā. Pastāvēja it kā divas līnijas: liberālā, ko pārstāvēja Okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs, un stingrā līnija, ko nosacīti realizēja reihskomisārs H. Loze. Viņš ļoti konsekventi iestājās pret jebkādu politiskās patstāvības piešķiršanu Baltijai. Toties A. Rozenbergs 1941. gada vasarā izteicās, ka pēc uzvaras pār boļševikiem Vācijas uzdevums būs sekmēt mazo tautu brīvības centienus. Jaunās valstis varētu būt kā barjera, kas aizsargātu Vāciju no austrumu spiediena. A. Rozenbergs izstrādāja priekšlikumu par fīrera vietvalžu pārvaldi Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Šāds projekts, pēc viņa domām, padarītu baltiešus par ciešiem nacistu sabiedrotajiem. Pilnīgi pretējās domās šajā jautājumā bija H. Himlers, H. Gērings un M. Bormans. Pēc A. Rozenberga iniciatīvas 1942. gadā Austrumu ministrijā apsprieda ideju par diferencētu pieeju Baltijas likteņiem nākotnē. 3. februāra slepenajā ziņojumā bija uzsvērts, ka arī turpmāk Baltijas tautām jābūt cieši saistītām ar reihu, taču šī tuvināšanās būs ilga, tai vajadzēs nevis gadu vai gadu desmitus, bet pat vairāku paaudžu laiku. Autonomijas idejas vēlreizējai apspriešanai šajā laikā vajadzēja sekmēt Baltijas tautu vēl ciešāku iesaistīšanu nacistu mērķu sasniegšanā. 1942. gada 7. jūlijā zemes pašpārvaldes sēdē O. Dankers ziņoja, ka ģenerālis F. Jekelns frontē latviešu virsniekiem solījis, ka Latvijai un Igaunijai nākotnē būšot kulturāla un saimnieciska patstāvība. Tām būšot sava nauda, karaspēks, savs pārstāvis Vācijas ģenerālštābā. Oficiāli šie F. Jekelna izteikumi gan tika raksturoti kā personīgās domas.

A. Valdmanis 1942. gada novembrī savā memorandā O. Dreksleram rakstīja, ka Vācija varētu ļaut Latvijai izveidot brīvvalsti pēc Slovākijas parauga, pretī saņemot atbalstu latviešu mobilizācijai leģionā. A. Valdmanis solīja vācu bruņotajos spēkos iesaistīt 100 000 vīru. O. Drekslers šādu domu atbalstīja, bet H. Loze kārtējo reizi iestājās pret to. A. Rozenbergs arī izdeva rīkojumu Austrumu ministrijas darbiniekiem sagatavot priekšlikumus Ā. Hitleram, kuros bija jāietver doma, ka Latvijai un Igaunijai nākotnē jādod politiska patstāvība ciešā reiha kontrolē un pakļautībā. Savukārt H. Himlers sagatavoja projektu, kas paredzēja vidēju statusu starp Bohēmiju un Morāvijas protektorātu un Slovākijas valsti.

Ā. Hitlers 1943. gada 16.–17. februāra apspriedē ar A. Rozenbergu, M. Bormanu, H. Himleru, H. Lozi u. c. atzina, ka pašreizējā smagajā laikā nevajadzētu sākt plašas pārmaiņas Baltijā, tomēr jautājums par tās autonomiju nav jāaizmirst. Pēc šīs apspriedes A. Rozenbergs uzskatīja, ka autonomijas jautājuma risinājums tiek atlikts līdz kara beigām. Viņš atzina, ka fīrers varētu atgriezties pie šīs problēmas, vērtējot latviešu un igauņu karavīru izturēšanos Austrumu frontē. Pasliktinoties situācijai Austrumu frontē, arī H. Himlers 1943. gada vasarā sarunās ar Latviešu leģiona virsniekiem jau pieļāva Latvijas autonomiju. Tas tika darīts ar mērķi iegūt jaunus papildspēkus Vācijas armijai.

Lai gan situācija bija mainījusies, H. Loze arī 1943. gadā turpināja pretoties Baltijas valstu autonomijas idejai. Viņš uzsvēra, ka tas attālinās Ostlandi no Vācijas. H. Loze apšaubīja arī vietējo iedzīvotāju politisko uzticamību. Leģiona kaujas spējas viņš cerēja nodrošināt arī bez Baltijas valstu autonomijas. 1943. gada decembrī J. Ribentrops, tāpat kā citi stingrās linijas piekritēji, uzskatīja, ka jāpārtrauc jebkuras politiskās diskusijas par Latvijas un Igaunijas ģenerālapgabalu valsts tiesisko stāvokli. Autonomijas plāni tika nobloķēti.

1944. gada februārī A. Rozenbergs apmeklēja Rīgu, kur sarunās ar pašpārvaldes vadītājiem atkal tika izvirzīts autonomijas jautājums. Atgriezies Vācijā, viņš pārliecinājās par jautājuma aktualitāti un tā risināšanas nepieciešamību. 1944. gada 30. novembrī A. Rozenbergs parakstīja atzinumu par Latvijas nacionālās komitejas izveidošanas lietderību. Lai veicinātu latviešu karavīru kaujas spar, 1945. gada 20. februārī ar reihsfīrera H. Himlera svētību Potsdamā tika sasaukta Latvijas Nacionālā padome. Tā ievēlēja Latvijas Nacionālo komiteju (LNK) un tās prezidentu — ģenerāli Rūdolfu Bangerski. Par komitejas locekļiem apstiprināja Leģiona virspulkvedi Arturu Silgaili, agronomu J. Andersonu, pulkvežleitnantu R. Kociņu, J. Miezi u. c.

Brīvības piemineklis (1936)

Brāļu kapi (1937)

PSRS TKP
priekšsēdētāja
vietnieks Andrejs
Višinskis uzrunā
1940. gada 5. jūlija
demonstrācijas
dalībniekus

Tautas valdības
priekšsēdētājs
Augusts Kirhenšteins
uzrunā 1940. gada
30. jūlijā PSRS AP
7. sesijas Tautas
Saeimas Pilnvaroto
delegāciju

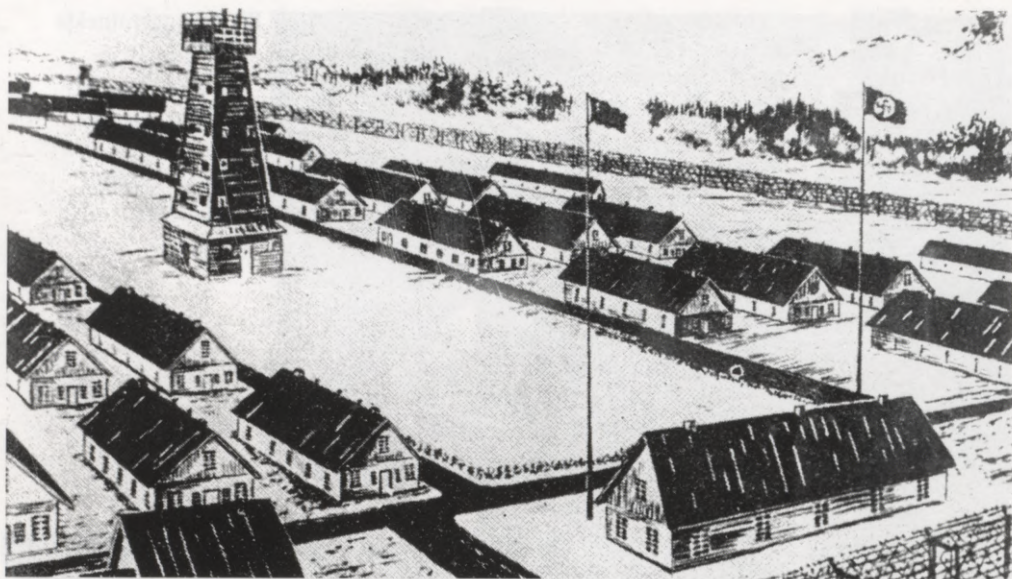
LPSR iekšlietu
tautas komisārs
Alfons Noviks darba
kabinetā (1940)

Vācu karavīri pie Brīvības pieminekļa
(1941–1943)

Ģenerālis, vācu okupācijas varas Latvijā iekšlietu ģenerāldirektors Oskars Dankers Liepājā
1942. gada 1. jūnijā, pieņemot policijas parādi

Salaspils paplašinātais policijas cietums un darba audzināšanas nometne
(reprodukcija no bijušā politieslodzītā K. Buša zīmējuma)

Liepājas–Grobiņas aerodroms: vācu 1. gaisa spēku divīzijas latviešu aviācijas grupas lidotāji
dod zvērestu (1944)

No kreisās: otrais — Latviešu leģiona ģenerālinspektors, ģenerālis Rūdolfs Bangerskis, trešais — kara žurnālists Uldis Ģermanis (1944–1945)

1945. gada maijā Kurzemē gūstā saņemtie vācu karavīri

Rīgas garnizona gvardes daļa Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 28. gadadienai veltītajā parādē Rīgā, Uzvaras laukumā 1945. gada 7. novembrī

Rīgas iedzīvotāji sestdienas talkā pie Sv. Pētera baznīcas novāc gruvešus (1945–1946)

Rīgas jaunatnes kolonna Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 28. gadadienai veltītajā demonstrācijā 1945. gada 7. novembrī

LKP CK sekretārs Jānis Kalnberziņš saņem PSRS AP deputāta apliecību; no labās: LPSR MP priekšsēdētājs Vilis Lācis, Rīgas pilsētas izpilddomnieks priekšsēdētājs Arnolds Deglavs (1946)

LPSR lauksaimniecības ministrs Aleksandrs Ņikonovs (1950. gadu beigas)

LPSR Rakstnieku savienības sapulce, kas veltīta Annas Sakses izvirzīšanai par PSRS Augstākās padomes vēlēšanu apgabala komisijas locekli (1950)

LNK bija iecerēta latviešu pašpārvaldes aizvietošanai. LNK izveidošana nerisināja Latvijas autonomijas jautājumu, tas bija nacistiskā režīma propagandisks manevrs. Vācija nedomāja atzīt nedz neatkarīgu Latvijas valsti, nedz tās valdību. Vācu prese rakstīja, ka LNK esot kvalificējama tikai kā bēgļu organizācija. Tātad pat Vācijai tik kritiskās dienās tā pēc būtības nemainīja savu politiku pret Latviju.

1945. gada marta sākumā LNK kopā ar tās prezidentu R. Bangerski pārcēlās uz Liepāju. Šeit tā mēģināja savā ziņā pārņemt atsevišķas civiliestādes. Vācu pavēlniecība LNK boikotēja. Liepājā šajā laikā notika arī vācu ģenerāļa Hermaņa Bērenda (H. Himlera pilnvarotais Kurzemē) un LNK sarunas. Ģenerālis H. Bērends paziņoja, ka par Latvijas valsts atjaunošanu nevar būt ne runas, LNK var pildīt tikai pašpārvaldes funkcijas. Aprīļa sākumā R. Bangerskis kopā ar J. Miezi aizbrauca uz Vāciju, paziņojot, ka viņi dodas uz Berlīni, lai protestētu pret ģenerāļa H. Bērenda rīcību. Drīz vien R. Bangerskis padevās gūstā Rietumu sabiedrotajiem.

Pašā kara beigu posmā Kurzemē cirkulēja baumas, ka vācieši kapitulējot tikai Rietumu frontē, bet Austrumu frontē turpināšot cīņas. Šādā situācijā 1945. gada 3. maijā LNK pieņēma lēmumu par pašlikvidāciju un Liepājā tika izveidota jauna valdība, ko vadīja Leģiona pulka komandieris pulkvedis Roberts Osis. Tā savā darbībā nolēma orientēties uz iespējamo Vācijas separāto pamieru ar angļiem un amerikāņiem un karadarbības turpināšanu ar Padomju Savienību. Pulkvedis R. Osis mēģināja nodibināt kontaktus ar Kurlandes grupējuma komandieri ģenerāli Karlu Hilpertu, cenšoties viņu pierunāt turpināt Kurzemē pretestību tik ilgi, līdz tiks saņemta angļu un amerikāņu palīdzība. Šādi R. Oša valdības manevri bija pilnīgi veltīgi, jo tos neviens praktiski neņēma vērā. R. Osis neilgi pirms vācu spēku kapitulācijas aizbēga uz Vāciju un padevās gūstā angļiem.

5.2. REPRESĪVĀ SISTĒMA. HOLOKAUSTS

Jau kopš okupācijas pirmajām dienām nacisti Latvijā sāka veidot izvērstu represīvo sistēmu, uzskatot to par svarīgu režīma nostiprināšanas un saglabāšanas sastāvdaļu. Būtiskākie šīs sistēmas elementi bija: policija un drošības dienests, tiesas, prokuratūra, koncentrācijas nometnes, cietumi. Nacisti šajā represīvajā sistēmā iesaistīja arī latviešu spēkus, izmantojot tos gan policijā, gan drošības dienestā.

Vācu Drošības policija un Drošības dienests. Liela nozīme nacistu represīvās sistēmas izveidē un īstenošanā Latvijā okupācijas sākumposmā bija vācu Drošības policijas un SD pavēlniekam Ostlandē, SS brigādefireram un policijas ģenerālmajoram V. Štālekeram. Viņš vadīja vācu operatīvās grupas A darbību un centās arī latviešus iesaistīt ebreju un komunistu iznīcināšanā. Līdzās latviešu Kārtības palīgpolīcijai viņš izveidoja vairākas Drošības policijas un drošības dienesta palīgvienības un komandas. Šīs tā sauktās zonderkomandas pārraudzīja pats V. Štālekers. SD rīcībā bija plašs aģentu tīkls, ar kuru palīdzību izsekoja iedzīvotājus. Vislielākā ietekme SD darbībā Latvijā bija F. Jekelnam, V. Štālekeram un R. Langem. V. Štālekers gāja bojā 1942. gadā kādā militārā operācijā pie Ļeņingradas.

F. Jekelnam bija ļoti liela loma noziegumos un zvērībās pret civiliedzīvotājiem. Viņš darbojās Latvijā no 1941. gada novembra līdz 1945. gadam. Tieši F. Jekelns izplānoja un organizēja Rīgas geto likvidēšanas akciju Rumbulā. Ar F. Jekelna vārdu ir saistītas arī citas masu slepkavību akcijas. 1945. gada maijā viņu sagūstīja padomju spēki. Tiesa F. Jekelnam piesprieda nāves sodu pakarot, kas tika izpildīts Rīgā 1946. gada 3. februārī.

Nacistu izveidotās represīvās sistēmas pamats Latvijā bija vācu Drošības policija un SD. Tās centrālais aparāts atradās Berlīnē, un tā ietilpa reiha galvenajā drošības pārvaldē. Latvijā SD bija okupācijas režīma spēku priekšpulks, kam bija piešķirtas ļoti plašas pilnvaras. Lai gan vērmahtam un civilajai pārvaldei radās dažas domstarpības ar SD, tas bija visspēcīgš un vienmēr uzspieda savus noteikumus. V. Štālekers Drošības policiju uzskatīja par vienīgo stabilo vācu varas iestādi. SD pārstāvji valkāja melnu formas tērpu, un to atšķirības zīme bija miroņgalva pie cepures. SD dienesta pakāpes bija tādas pašas kā SS. Operatīvā grupa A bija viena no mobilajām soda vienībām, kuras uzdevums bija nogalināt komunistus, čekistus, ebrejus un čigānus. SD gādāja par drošību frontes aizmugurē. Ienākot Latvijā, tās rīcībā bija informācija par čekas iestāžu, milicijas struktūru atrašanās vietām, galveno komunistu režīma amatpersonu saraksti. 1941. gada 22. jūnijā kopā ar vērmahta spēkiem Latvijā ienāca apmēram 900 vīru liela operatīvā grupa A. Tie bija profesionāļi un īsti fanātiķi, kuri bija gatavi īstenot visnežēlīgākās nacistu režīma pavēles.

Operatīvā grupa A ienāca Latvijā trijās komandās. Viena komanda, apmēram 50–60 vīru, devās uz Liepāju, otra — uz Daugavpili un Rēzekni, bet galvenie spēki V. Štālekera vadībā — uz Rīgu. Operatīvajā grupā ietilpa personālsastāvs no *Waffen SS* un vācu kārtības policijas, tehniskās apkal-

pes:" šoferi, telegrāfisti, šifrētāji utt. Pēc Latvijas ieņemšanas daļu operatīvās grupas spēku pārcēla uz Igauniju un Ziemeļkrieviju. Vācu SD spēku vadību Latvijā no 1941. gada 3. decembra pārņēma R. Lange. Vienlaikus viņš bija arī operatīvās grupas otrais komandieris.

Pēc ierašanās Rīgā 1941. gada 1. jūlijā V. Štālekers sāka veidot Drošības policijas un SD vadības centru Latvijā. Tas izvietojās Rīgā, Reimersa ielā 1. Drošības policijā un SD bija piecas pārvaldes: personāla, administrācijas, izlūkošanas, valsts slepenpolicijas un kriminālpolicijas. Ceturtā pārvalde (valsts slepenpolicija) bija centrs, kuru apkalpoja pārējās pārvaldes. Tai bija vairākas nodaļas: IVa bija atbildīga par komunistu lietām, IVb — par ebreju jautājumu, IVn — spiegi un aģentūra. Šai pārvaldei bija pakļauta arī V. Arāja komanda un latviešu Politiskā policija Herberta Teidemaņa vadībā. Nenoliedzami, ka tieši Ceturtā pārvalde bija atbildīga par lielākajām represijām pret civiliedzīvotājiem un ebreju holokaustu. Šīs pārvaldes pārziņā bija koncentrācijas nometnes un geto. Ceturto pārvaldi vadīja R. Lange. Lai sekmetu okupācijas režīma mērķu ātrāku sasniegšanu, pēc V. Štālekera iniciatīvas sāka veidot SD spēkos ietilpstošās latviešu vienības, kuras kļuva par nacistu režīma represīvās sistēmas sastāvdaļu. Ievērojamākās bija — Viktora Arāja komanda Rīgā, Mārtiņa Vagulāna palīgvienība Jelgavā, Herberta Teidemaņa grupa Valmierā.

M. Vagulāns ar V. Štālekera pavēli tika iecelts par pirmās Latvijā organizētās SD vienības vadītāju Jelgavā. Darbodamies apmēram pusotru mēnesi, M. Vagulāns izveidoja plašu SD grupu tīklu Zemgalē: Jelgavā, Bauskā, Tukumā un Jēkabpils apriņķī. Lielākoties vienībā darbojās bijušie aizsargi un policisti. M. Vagulāna komandā bija ap 300 vīru, no tiem Jelgavā ap 100. M. Vagulāns izdeva laikrakstu "Nacionālā Zemgale" ar izteikti antisemitisku ievirzi. M. Vagulāna vienības 1941. gada 16. augustā izformēja un pārveidoja par latviešu palīgpoliciju. Par jauno Jelgavas apgabala latviešu policijas priekšnieku apstiprināja Valdi Jursonu. Otra ievērojamākā no vietējiem iedzīvotājiem saformētā SD spēkos ietilpstošā vienība okupācijas sākuma posmā bija H. Teidemaņa grupa Valmierā. Tā izveidojās 1941. gada jūlija vidū un apvienoja ap 100 vīru. Lielākās no latviešu spēkiem izveidotās zonderkomandas vadītājs bija Viktors Arājs. Komandas formēšana tika uzsākta pēc V. Štālekera rīkojuma 1941. gada jūlijā sākumā, iesaistot tajā studentus, virsniekus, policistus u. c. Ar V. Arāja komandas līdzdalību pēc V. Štālekera rīkojuma 4. jūlijā tika nodedzināta horālā sinagoga Rīgā Gogoļa ielā. Līdzīgs liktenis piemeklēja arī sinagogu Stabu ielā un lūgšanu namu Latgales

priekšpilsētā. 8. jūlijā tika nodedzināts lūgšanu nams ebreju kapsētā Šmerlī.

Latvijas pilsētās Bauskā, Talsos, Kuldīgā, Ventspilī, Jēkabpilī, Valmierā, Viļānos, Rēzeknē un citu apdzīvoto vietu partijas un padomju aktīva un ebreju šaušanas akcijās tika iesaistīta vietējā policija un SD. Parasti SD un pašaizsardzības spēki nodrošināja apsardzi, bet Arāja komanda veica cilvēku nošaušanu. Ar laiku funkciju un struktūras ziņā V. Arāja komanda sāka līdzināties vācu operatīvajām komandām. 1941. gada rudenī komandas sastāvā bija 300, bet 1943. gadā jau ap 1200 vīru. Mainījās arī tās pamatuzdevumi. Kad ebreji Latvijā bija iznīcināti, no 1941. gada beigām to arvien vairāk iesaistīja partizānu apkarošanā ieņemtajos Krievijas un Baltkrievijas apgabalos. Šajā laikā pirmās SD latviešu vienības tika nosūtītas akcijās uz Ļeņingradas un Minskas apgabaliem. V. Arāja komandā ietilpstošā Konrāda Kalēja rota kādu laiku darbojās Narvas rajonā. V. Arājs neilgu laiku mācījās SD skolā Firstenbergā. Pēc tās pabeigšanas viņam piešķīra SS majora pakāpi.

SD latviešu spēku sastāvā 1943. gadā bija piecas rotas. Galvenie spēki bija izvietoti Rīgā (ap 338 vīri). Divas rotas apsargāja Salaspils koncentrācijas nometni, daļa bija nosūtītas uz Austrumu fronti. Atsevišķas vienības izmantoja arī dažādu SD objektu apsardzībā: apsargāja centrālo štābu Reimersa ielā, cietumus, nometni Jumpravmuižā. Šajā laikā tika izveidota arī Latgales zonderkomanda. Tā akcijas "Ziemas burvība" (*Winterzauber*) ietvaros tika izmantota cīņai pret sarkanajiem partizāniem Latvijas un Baltkrievijas pierobežā. Rīga bija SD spēku centrālā bāze, bet bija vienības arī Liepājā, Daugavpilī, Valmierā, Jelgavā. 1943. gada beigās vietējos SD spēkus pārformēja divos bataljonos: 3. bataljons (komandieris Viktors Arājs) un 4. bataljons (komandieris Kārlis Ozols).

1944. gadā vietējos SD spēkos bija vairs tikai 847 vīri. Tuvojoties Sarkanarmijai, tos pārcēla uz Kurzemi. Šajā laikā šīs vienības bija zaudējušas savas sākotnējās funkcijas un tika izformētas. V. Arājs un viena viņa vadītā rota tika pārcelta uz Vāciju un iekļāvās Latviešu leģiona 15. divīzijā. V. Arājs tur ļoti neilgu laiku bija bataljona komandieris. Majora K. Ozola vienības iekļāva leģiona 19. divīzijā, un tās cīnījās pret padomju spēkiem Kurzēm. Atsevišķas vietējo spēku SD vienības 1944. gada nogalē F. Jekelna vadībā apkaroja nacionālos partizānus un kureliešus. V. Arājs kara beigās nokļuva angļu gūstā. Par piedalīšanos civiliedzīvotāju slepkavībās Hamburgas Zemes tiesa viņam 1979. gadā piesprieda mūža ieslodzījumu.

Geto, koncentrācijas nometnes un cietumi. Lai nodrošinātu nacistu režīma stabilitāti un drošību, vācu okupācijas varas iestādes Latvijā izveidoja geto, koncentrācijas nometņu un cietumu sistēmu. Pēc ģenerāļa V. Štālekera datiem, jau 1941. gada 15. oktobrī Latvijas cietumos bija 7046 ieslodzītie, no tiem tikai 308 bija kriminālnoziedznieki. 1942. gadā dažādās ieslodzījuma vietās atradās 20 872 ieslodzītie. Latvijas Republikas izveidotie 15 cietumi bija pārpildīti. Centrālcietumā bija ieslodzīts divas reizes vairāk cilvēku, nekā tas spēja uzņemt. 1941. gada nogalē okupanti ķērās pie koncentrācijas nometņu ierīkošanas un celtniecības.

Vācu okupācijas laikā Latvijā darbojās četri geto, 17 cietumi un Mežaparka koncentrācijas nometne ar daudzām filiālēm. Geto veidoja ar mērķi koncentrēt ebrejus vienkopus un izmantot tos par darbaspēku. Geto izveides ideju uz Ostlandi 1941. gada jūlija beigās atveda jaunieceltais reihskomisārs H. Loze. Tā it kā runāja pretī nacistu plāniem par ebreju totālo iznīcināšanu, tādēļ H. Loze nonāca konfliktā ar SD spēkiem. Pret viņu nostājās V. Štālekers. 1941. gada 27. jūlijā H. Loze izdeva pavēli par visu ebreju stingru reģistrāciju. Tajā tika noteikti arī dažāda veida diskriminējoši pasākumi: ebrejiem pie apģērba bija jānēsā sešstaraina zvaigzne, nebija atļauts mainīt dzīvesvietu, braukt ar sabiedrisko transportu, apmeklēt teātrus, muzejus, skolas u. c. Pavēle noteica arī geto izveidošanu un ebreju darbaspēka izmantošanu. Ebreji bija jākoncentrē pilsētās noteiktos rajonos, aizliedzot no tiem izbraukt. Geto ebrejiem izsniedza minimālu pārtikas devu. Piespiedu darbā veda ārpus geto teritorijas.

Pēc H. Lozes pavēles lielākie geto izveidojās Rīgā, Daugavpilī un Liepājā. No tiem skaitliski lielākais bija Rīgas geto. Tas bija izvietots Latgales priekšpilsētā 12 kvartālos, ap kuriem uzcēla dzeloņstieplu žogu. Ebreju pārcelšana uz geto no citiem pilsētas rajoniem notika pa daļām un bija pabeigta 1941. gada 25. oktobrī. Geto bija ievietoti 29 602 ebreji. Ebreju īpašumu atsavināšana notika vienlaikus ar geto veidošanu. Geto apsardzi pārraudzīja vācu kārtības policija un SD, bet praktiski to veica latviešu SD un policijas vienības. Pēc ebreju slepkavošanas akcijām Rumbulā Rīgas geto teritorijā uz laiku tika novietoti no Eiropas deportētie ebreji. 1942. gada februārī Rīgā bija ap 11 000 no reiha deportēto ebreju un viņi aizņēma četrus geto kvartālus. H. Loze protestēja pret reiha ebreju transportēšanu uz Latviju. Pēc H. Himlera pavēles par visu geto likvidāciju, Rīgas geto tika gatavots slēgšanai 1943. gada vasarā. Praktiski tas beidza pastāvēt 1943. gada beigās.

Daugavpilī geto sāka veidot 1941. gada jūlija beigās Grīvas cietoksnī.

Tajā bija sadzīti ap 14 000 cilvēku, kas bija sadalīti pēc dzimuma: sievietes un bērni līdz 14 gadiem bija vienā cietokšņa galā, bet vīrieši — citā. Geto iemītnieku pēdējā iznīcināšanas akcija notika 1942. gada maijā, kad tika saņemta R. Langes pavēle.

Liepājas geto izveidoja astoņus mēnešus vēlāk nekā Rīgā un Daugavpilī — 1942. gada jūnijā. Tas bija izvietots četrās ielās 11 mājās. Geto bija ieslodzīti 814 ebreji. Liepājas geto likvidēja 1943. gada oktobrī, dzīvus palikušos ebrejus aizsūtīja uz Rīgu.

1941. gada oktobrī sāka nometnes celtniecību Salaspilī. Pēc R. Langes rīkojuma tā bija paredzēta no reihā atvestajiem ebrejiem. Oficiālais nosaukums: Paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne. Celtniecības darbi tika pabeigti 1943. gada vidū, un nometnes platība bija 30,2 hektāri. Nometnē bija 15 ieslodzīto barakas pa 100–150 ieslodzītajiem katrā. Kopumā vienlaikus bija ieslodzīti ap 2000 cilvēku. Salaspils nometnē bija ieslodzīti dažādu kategoriju politieslodzītie, nacionālās pretošanās kustības dalībnieki, ebreji, dezertieri, darba kavētāji, čigāni u. c. Salaspilij bija tranzītnometnes funkcijas. Dzīves apstākļi nometnē bija briesmīgi: aukstums, nepietiekams uzturs, fiziskie sodi un nošaušanas draudi. Salaspils nometne bija pakļauta Latvijas Drošības policijas komandierim štandartenfireram R. Langem. Tās pirmais komandants bija Zigfrīds Nikels, to vēlāk nomainīja Kurts Krauze. Nometni apsargāja latviešu SD vienība virsleitnanta Konrāda Kalēja vadībā.

Viena no lielākajām koncentrācijas nometnēm Latvijā nacistu okupācijas laikā bija ierīkota Mežaparkā (*Riga-Kaiserwald*). Tai bija daudzas filiāles: Vecmīlgrāvī, Spilvē, Strazdumuižā, Dundagā, fabrikā “Lenta”, Sarkandaugavā u. c. Nometne vairāk darbojās kā reģistrācijas un sadales centrs, no kuras ieslodzītos nosūtīja darbā un uz citām vietām. Koncentrācijas nometnē 1943. gada jūlijā bija ap 5000 ebreju. Mežaparks bija iestāde, ko vadīja SD. Nometnē bija arī ebreji no Viļņas, Čehoslovākijas un Ungārijas. 1944. gada augustā nometnes ieslodzītos ar kuģiem nosūtīja uz Vāciju.

Vācu okupācijas laikā netālu no Šķirotavas stacijas Jumpravmuižā tika ierīkota nometne no Eiropas deportētajiem ebrejiem. Šeit bija ieslodzīti vairāki tūkstoši cilvēku. Nometnes komandants bija Rūdolfs Zeks. Tā kā dzīves apstākļi nometnē bija necilvēcīgi, 1943. gadā dzīvi palikuši bija ap 450 ieslodzīto. Strazdumuižā bija ieslodzīts apmēram 2000 cilvēku. 1944. gadā pirms nometnes slēgšanas tika nogalināti 1300 cilvēki. 1943. gadā Dundagas apkārtnē izveidoja divas Mežaparka koncentrācijas nometnes filiāles. Kopumā šeit bija ieslodzīts ap 6000 ebreju. Ieslodzītos izmantoja par darbaspēku, lai

apmēram trijos Dundagas novada pagastos (Dundagas, Ārlavas un Lubezeres) izveidotu tā dēvēto SS bruņinieku muižu. Tas bija projekts, kas ietilpa reihsfīrera H. Himlera plānā: veidot okupētajās Eiropas valstīs SS lauku novadus, kuros saimniekotu tikai SS. Projekta ietvaros ieslodzītie būvēja ceļus, veica celtniecības darbus, zāgēja mežu. 1944. gadā, tuvojoties Saranarmijai, nacisti no šī projekta atteicās.

Latviešu policijas spēki. Nacistu režīma augstākajai vadībai bija skaidrs, ka iekarotās teritorijas Austrumos būs grūti pārvaldīt, balstoties tikai uz SS un SD spēkiem. Pēc SS reihsfīrera H. Himlera iniciatīvas sāka veidot policijas formējumus no vāciešiem pieņemamiem vietējiem iedzīvotājiem. 1941. gada 20. jūlijā V. Štālekers izdeva pavēli par Kārtības palīgpolicijas dibināšanu Rīgā un tās apkārtnē. Lielākā vienība bija Rīgas pilsētas policija, kurā ietilpa 1500 vīru. Rīgas policija bija sadalīta 13 iecirkņos. Pulkvežleitnants Voldemārs Veiss tika iecelts par Kārtības palīgpolicijas priekšnieku, viņa vietnieks bija Roberts Osis.

Latviešu policijas spēki sākumposmā veidojās uz brīvprātības principiem. Policija bija sarežģīta organizācija. Tā aptvēra Rīgu, lielās un mazās pilsētas, lauku apvidu policiju, kā arī kārtības dienesta bataljonus, kas Austrumu frontē cīnījās pret partizāniem. Ar H. Himlera 1941. gada 6. novembra pavēli palīgpoliciju okupētajos austrumu apgabalos pārdēvēja par Kārtības sargu dienestu. Tajā ietilpa savrupdienests un slēgto vienību kārtības dienests. Savrupdienests veica parastās policijas funkcijas, bet slēgtā dienesta vienības izmantoja svarīgu objektu apsardzei Latvijā un ārpus tās, kā arī cīņām frontē. Līdz ar to latviešu policijas spēkiem bija it kā divas funkcijas: policejiskā un militārā. Kārtības policija uzmanīja iedzīvotājus un tādējādi stiprināja okupācijas režīmu uz vietām. Slēgtās policijas vienības izmantoja militāru uzdevumu veikšanai okupētajās teritorijās: cīņām frontē, partizānu apkarošanai, geto apsargāšanai. Latviešu policijas spēki nebija patstāvīgi, tie bija pilnīgi pakļauti vācu pavēlniecībai. Pulkvežleitnants R. Osis, kas bija atbildīgs par latviešu policijas vienību formēšanu, izteicās, ka tie bija "tikai kara algoritmi, kuru darbs tiek apmaksāts".

Kārtības policija bija sadalīta trijās kategorijās: A, B un C. A kategorijā ietilpa aktīvie policisti, kas par dienestu saņēma algu. B kategorijas policisti veica speciālus uzdevumus: sargāja tiltus, noliktavas, ceļus. C kategorija bija tā sauktā pasīvā rezerve, kuru iesauca īpašos gadījumos. Iecirkņu un lauku policistu skaits bija relatīvi nemainīgs, bet slēgtajās vienībās iesaistīto skaits pēc 1942. gada strauji pieauga.

Holokausts. Nacistu režīma realizētā ebreju totālā iznīcināšana — holokausts — Otrā pasaules kara gados smagi skāra arī Latviju. No 1941. gada jūnija līdz 1945. gadam nogalināja ap 70 000 Latvijas ebreju. Aptuveni 20 000 ebreju deportēja uz Latviju no Vācijas, Austrijas, Ungārijas, Lietuvas un šeit nogalināja. Galvenie šo noziegumu organizētāji bija SD spēku vadītājs F. Jekelns, V. Štālekers, R. Lange. Liela nozīme to izpildē bija vācu operatīvajai grupai A, kā arī vietējām SD vienībām. Pirmos soļus ebreju diskriminēšanā un iznīcināšanā jau uzsāka vērmahts un jūras spēki, kuru izveidotās komandantūras izdeva attiecīgas pavēles. Pirmās ebreju nošaušanas Latvijā notika jau 1941. gada 23. jūnijā Grobiņā, kur operatīvā grupa A nogalināja sešus ebrejus. 3. jūlijā ebreju slepkavošana notika Liepājā, Priekulē, Durbē, Rīgā, gandrīz visās apdzīvotās vietās, kuras ieņēma vācieši. Līdz 1941. gada augusta beigām bija iznīcināta lielākā daļa ebreju Latvijas mazpilsētās. Aucē visi ebreji tika nogalināti jau 11. jūlijā.

Ebreju iznīcināšana nacistu okupētajā Latvijā notika galvenokārt divos posmos. Pirmajā posmā (tā dēvētajā V. Štālekera fāzē), kas turpinājās līdz 1941. gada oktobrim, lielākoties iznīcināja visus provinces ebrejus. Nogalināšana šajā laikā notika arī lielajās pilsētās (Rīgā, Jelgavā, Liepājā, Daugavpilī), bet ne tik aptveroša kā mazpilsētās, kur iznīcināja visus ebrejus. Pēc šādām akcijām dažas Latvijas mazpilsētas — Preiļi, Varakļāni, Gostiņi — zaudēja lielāko daļu iedzīvotāju. Jo mazāka kādā miestnā bija ebreju kopiena, jo cītīgāk to iznīcināja. Vietās, kur ebreju bija ļoti maz, tos savāca vienkopus lielākā pilsētā, lai būtu vienkāršāk veikt slepkavošanas akciju.

No Latgales novadā dzīvojošajiem 28 000 ebreju iznīcināti tika ap 20 000. Visvairāk Daugavpils apriņķī, aptuveni 13 000. Pārējie 7000 ebreju tika nogalināti Ludzā, Rēzeknē, Līvānos, Varakļānos. Arī šeit slepkavoja operatīvā grupa A kopā ar latviešu SD spēkiem. Daugavpilī notika trīs akcijas, kuras vadīja oberšturbānfirers Erihs Ēlingers, Joahims Hāmāns un Ginters Taberts.

Kurzemes novadā lielākās ebreju slepkavības notika Liepājā un tās apkārtnē. Liepājas apriņķī dzīvoja ap 7600 ebreji, tika nogalināti vairāk nekā 5700. Galvenās iznīcināšanas vietas Liepājā bija Raiņa parks pilsētas centrā, zvejas osta, karostas rajons, stadiona apkārtnē u. c. Tomēr lielākā masu slaktiņa vieta bija Šķēde, bijušais Latvijas armijas poligons kāpās pie jūras. Šeit tika iznīcināti arī komunisti un čigāni. Bez vācu operatīvās grupas slepkavošanā piedalījās arī latviešu SD sardzes vads leitnanta Pētera Galiņa vadībā.

Vietējo SD vienību līdzdalība ebreju masveida slepkavībās šajā laikā vispilgtāk izpaudās Zemgalē M. Vagulāna vadībā. Viņš izveidoja ļoti plašu SD grupu tiklu un aktīvi pieprasīja visu ebreju iznīcināšanu. M. Vagulāna izdots laikraksts "Nacionālā Zemgale" sludināja izteiktu antisemitismu un sagatavoja sabiedrisko domu gaidāmajām slepkavībām, apvainojot ebrejus visos iespējamajos grēkos. M. Vagulāna vadībā tika nogalināti apmēram 2000 Zemgales novada ebreju. Līdz 1941. gada oktobrim Latvijas provincē tika nogalināti ap 24 000 ebreju.

Geto izvide lielākajās pilsētās uz kādu laiku aizkavēja ebreju iznīcināšanu. Rīgā lielākās slepkavības šajā laikā notika Biķernieku mežā, kur tika nogalināti vairāk nekā 5000 ebreju. Akciju koordinatori bija SS šturmabfirers Horsts Barts un Arno Besekovs. Nacistu augstāko vadību Berlīnē neapmierināja lēnā ebreju iznīcināšanās gaita. Kaut arī līdz 1941. gada oktobrim V. Štālekera vadībā Latvijā bija nogalināti ap 30 000 ebreju, tika uzskatīts, ka šāds temps ir par lēnu. Ostlandes reihskomisārs H. Loze, kas bija vācu civilpārvaldes vadītājs, uzskatīja, ka ebrejus lietderīgāk ir izmantot par darbaspēku frontes vajadzībām, nevis nogalināt. H. Loze atbalstīja ebreju geto veidošanu, viņu īpašumu atņemšanu. Bet citās domās bija SS reihsfirers H. Himlers. Lai paātrinātu ebreju jautājuma atrisināšanu Latvijā, tika pieņemts lēmums nosūtīt uz Rīgu F. Jekelnu. Viņš bija aktīvi darbojies ebreju nogalināšanas akcijās Ukrainā un izstrādājis savu sistēmu.

1941. gada 5. novembrī F. Jekelns ar 50 cilvēku komandu ieradās Rīgā. Sākās ebreju iznīcināšanas otrais posms. F. Jekelns 12. novembrī Berlīnē, pretēji H. Lozes plāniem, saņēma no H. Himlera pavēli nogalināt Rīgas geto ebrejus. Atgriezies Rīgā, F. Jekelns izskaidroja H. Lozem saņemto pavēli: ebreji radot problēmas drošības viedokļa ziņā, viņu nodarbināšana paliecinot sabotāžas iespējas. H. Loze neiebilda. Divu nedēļu laikā kopš ierašanās Rīgā F. Jekelns sagatavoja geto ieslodzīto ebreju pirmo iznīcināšanas akciju. Par slaktiņa vietu tika izraudzīta Rumbula, kas atradās ap 10 kilometru attālumā no geto.

1941. gada 30. novembrī sākās Rīgas geto iznīcināšanas pirmā akcija. Vispirms Rumbulas mežā krievu karagūstekņi izraka sešas lielas bedres. Šajās bedrēs vajadzēja ietilpt 25 000 noslepkavoto. Katrā geto ieslodzīto kolonnā bija ap 1000 cilvēku. Izdzenot no geto un pa ceļam uz Rumbulu nogalināja vairāk nekā tūkstoš cilvēku. Nošaušanu veica F. Jekelna miesasardze 10–12 cilvēku sastāvā. Ebreju slepkavošanā Rumbulā bija iesaistīti vācu Kārtības policijas spēki mājora Karla Heizes vadībā un žandarmērija,

ko komandēja kapteinis Rihards Rēbergs. Akcijā piedalījās V. Arāja komandas apmēram 300 vīru, kuri nodrošināja cilvēku izdzīšanu no geto un vajadzīgo kārtību bedru tuvumā. SD pakļautās latviešu policijas vienības patrulēja pa ceļam uz Rumbulu. Akcijā piedalījās latviešu policijas spēki no Rīgas un Jelgavas, kas organizēja ebreju kolonnas un to pavadīšanu līdz Rumbulai. Eksekūciju novēroja F. Jekelns, H. Loze, V. Štālekers un citi augsta ranga SS, SD un policijas vadītāji.

8. decembrī notika otrā Rīgas geto iznīcināšanas akcija. Tā bija identiska pirmajai. Kopā abās akcijās nogalināja ap 25 000 cilvēku. Pēc Rumbulas akcijas dzīvi palikuši bija tikai ap 6000 Latvijas ebreju. Šajā laikā Rīgā sāka pienākt pirmie vilciena sastāvi ar deportētajiem ebrejiem no Vācijas un citām Eiropas valstīm. Daļa no atvestajiem uzreiz tika noslepkavoti netālu no Šķirotavas, citi nedaudz vēlāk Bīķernieku mežā pie Rīgas. Ārvalstu ebreji uz Rīgu tika deportēti līdz 1942. gada beigām. Tuvojoties Sarkanarmijai, 1944. gadā dzīvi palikušie ebreji tika deportēti uz Vācijas koncentrācijas nometnēm.

Nacistu režīma laikā nogalināja ap 80 000–100 000 Latvijas civiliedzīvotāju, to vidū ebrejus. Noslepkavoti tika arī ap 2000 čigānu un 2271 psihiski slims cilvēks.

5.3. MILITĀRĀ POLITIKA.

LATVIEŠU SS BRĪVPRĀTĪGAIS LEJONS

Latviešu policijas bataljoni. Nacistu režīma militārā politika Ostlandē paredzēja vietējo iedzīvotāju plašu izmantošanu ne vien kārtības uzturēšanai okupētajos apgabalos, bet laika gaitā arī cīņās Austrumu frontē. Latvijā policijas slēgtās vienības bija kārtības dienesta bataljoni. Pēc vācu valodas apzīmējuma (*Schutzmannschafts-bataillone*), tautā tos sauca par šucmaņu bataljoniem. 1941. gada 4. septembrī uz pilnīgas brīvprātības principa sāka formēt 1. atsevišķo Rīgas kārtības dienesta bataljonu. Septembra beigās tam pievienoja vēl divus bataljonus. Līdz gada beigām Rīgā izveidoja piecus bataljonus. Oktobra otrajā pusē 1. atsevišķo Rīgas kārtības dienesta bataljonu nosūtīja uz Austrumu fronti. Pēc neveiksmēm kaujās pie Maskavas 1941. gada beigās vācu režīmam arvien vairāk spēku vajadzēja Austrumu frontes nodrošināšanai. Sākās pastiprināta jaunu latviešu policijas bataljonu formēšana.

Līdzās jau iepriekš izveidotajam 16., 18., un 20. bataljonam 1941. gada decembrī tika saformēti 19. un 17. bataljons. Šos bataljonus veidoja vienīgi brīvprātīgie. Jaunizveidotās vienības bieži vien bez pienācīgas apmācības nosūtīja uz Austrumu fronti. Latvijas ģenerālapgabalā vācu okupācijas laikā pavisam tika saformēti 42 latviešu un septiņi Latgales krievu tautības iedzīvotāju policijas bataljoni. 1943. gada vidū militārajās vienībās jau bija iesaistīti 9700 vīru, bet 1944. gada jūlijā — 14 884 vīri. 1943. gadā sešus latviešu policijas bataljonus iekļāva Latviešu leģionā.

Samazinoties brīvprātīgo pieplūdumam policijā, 1942. gada 11. februārī F. Jekelns vērsās pie latviešiem ar uzsaukumu stāties policijas vienībās. Vervēšanās darbā iesaistīja arī zemes pašpārvaldi. Pie tās tika izveidota speciāla latviešu brīvprātīgo organizācijas galvenā komiteja, ko vadīja Gustavs Celmiņš. Vervēšanas akciju atbalstīja arī prese un radio. Līdz 1942. gada jūnijam vācu režīmam izdevās saformēt 13 policijas bataljonus. Turpmāk brīvprātīgos policijas bataljoniem vairs nevervēja, bet ņēma no savrupdienesta (A un B kategorijas policisti), kā arī no aizsargiem (C kategorija) un arī mobilizācijā iesauktos. Sāka izmantot arī netiešos piespiedu līdzekļus policijas rindu paplašināšanai. Līgumu par dienestu noslēdza it kā uz pusgadu, bet pēc termiņa beigšanās savervētos tomēr neatbrīvoja un piespieda pagarināt līgumu līdz kara beigām. Zināmas latviešu aprindas policijas bataljonus uzskatīja par soli uz Latvijas nacionālās armijas izveidi.

1942. gada 11. jūnijā policijas bataljonus pārdēvēja par aizsardzības dienesta bataljoniem, bet ar 1943. gada 24. maija H. Himlera pavēli tos nosauca par Latviešu policijas bataljoniem. Bija noteikts, ka viena bataljona sastāvā jābūt 501 vīram. Laika gaitā dažus policijas bataljonus iekļāva Latviešu leģiona sastāvā. Reihsfirers H. Himlers uzskatīja, ka ar Latviešu leģionu jāsaprot visas vienības, kas bija izveidotas ieroču SS un policijas spēku sastāvā. Tomēr reālajā dzīvē pastāvēja atšķirība starp policijas bataljoniem un Leģionu. Policijas bataljoni formējās uz brīvprātības principiem, bet Leģionu lielākoties izveidoja ar piespiedu mobilizāciju. Policijas bataljoni pamatā nodrošināja drošību frontes aizmugurē, apkaroja partizānus, piedalījās koncentrācijas nometņu, geto apsardzē, bet Leģions bija frontes vienība. Slēgtie kārtības dienesta bataljoni pildīja it kā divas funkcijas: gādāja par drošību frontes aizmugurē, kā arī veica militāros uzdevumus tieši Austrumu frontē. Latviešu policijas bataljonus dažkārt izmantoja represīvās akcijās ārpus Latvijas teritorijas. Tipiska šajā ziņā ir dažu policijas bataljonu darbības vēsture. Tā, piemēram, 18. policijas bataljonu 1942. gada maijā nosūtīja uz

Baltkrieviju. Tur Stolbcu un Sloņimas pilsētas apkaimē bataljons piedalījās kaujās gan pret partizāniem, gan bija iesaistīts geto apsardzē. Savukārt 22. un 272. policijas bataljons 1942. gada jūlijā–oktobrī bija sardzes dienestā Varšavā, kur veica geto ārējo apsardzi. 1943. gada augustā–decembrī 22. bataljons piedalījās partizānu apkarošanas akcijās Luckas rajonā Rietumukrainā. 313. un 316. bataljons 1943. gada augustā–oktobrī piedalījās cīņās pret partizāniem Viļņas rajonā, bet Rīgas policijas pulka četri bataljoni cīnījās pret padomju partizāniem Braslavas rajonā Rietumbaltkrievijā. Latviešu policijas bataljoni vācu militāro struktūru pakļautībā 1942.–1945. gadā piedalījās dažāda veida operācijās pirmskara Polijas teritorijā: Varšavas un Sloņimas geto apsardzē, ieslodzīto ebreju transportēšanā uz Treblinkas koncentrācijas nometni, kaujās pret padomju partizāniem, Sarkanarmiju, kā arī tās sabiedroto — Polijas Tautas armiju.

Latviešu SS brīvprātīgo leģiona formēšana. Pasliktinoties Vācijas situācijai Austrumu frontē, pieauga pieprasījums pēc jauniem latviešu militāriem formējumiem. 1943. gada 23. janvārī Vācijas fīrers Ā. Hitlers vienlaikus atļāva un pavēlēja SS reihsfīreram H. Himleram izveidot Latviešu SS brīvprātīgo leģionu. Rakstiska Ā. Hitlera pavēle par to parādījās 10. februārī. H. Himlers uz šāda rīkojuma pamata 24. janvārī apvienoja četrus 2. SS brigādes sastāvā karojošos latviešu aizsardzības dienesta bataljonus un piešķīra tiem nosaukumu “Latviešu SS brīvprātīgo leģions”. Tā sākās Latviešu leģiona formēšana. 1943. gada 26. maijā H. Himlers izdeva jaunu rīkojumu, kas noteica, ka Latviešu leģions ir kopējs apzīmējums visām ieroču SS un policijas sastāvā ietilpstošajām latviešu vienībām. Ar šādu H. Hitlera pavēli daži latviešu policijas bataljoni kļuva par Leģiona sastāvdaļu.

Lai nodrošinātu latviešu iesaistīšanu Vācijas bruņotajos spēkos, veica iedzīvotāju pārbaudi, faktiski mobilizāciju. Latvijas teritorijā iesaukšana notika no 1943. gada marta līdz 1944. gada augustam. Kurzemē mobilizācija turpinājās vēl 1944. gada septembrī un oktobrī. Pirmā mobilizācija Latvijā notika no 1943. gada marta līdz augustam. Pārbaudei un iesaukšanai tika pakļauti 1919.–1925. gadā dzimušie. Mobilizāciju veica uz vācu okupācijas varas 1941. gada 19. decembrī izdoto noteikumu pamata par darba pienākuma ieviešanu ieņemtajos Austrumu apgabalos. Par izvairīšanos no dienesta noteikumi paredzēja stingru sodu atbilstoši kara laika likumiem.

Lai realizētu iesaukšanas akciju, ģenerālkomisariāta Darba un sociālajā pārvaldē nodibināja speciālu vadības štābu. Mobilizācijas sarakstus sastādīja policija. Vācu okupācijas iestādes noteica iesaucamo skaitu: SS leģionā —

15 500, vērmahtā — 22 000, civilajā darba dienestā — 15 600 vīru. Iesaukšanas direktīvas noteica, ka obligātajam darba pienākumam pakļautajiem ir jāļauj brīvi izvēlēties vienu no trim dienesta veidiem. Bet reāli šāda brīva izvēle netika pieļauta. Ar H. Himlera 1943. gada 24. marta rīkojumu bija noteikts, ka latviešu SS leģionā var iesaukt vīriešus, augumā ne mazākus par 164–168 cm, vecumā no 17 līdz 45 gadiem. Iesaucamajam bija jābūt ārietim, viņš nedrīkstēja būt iepriekš sodīts un bija jābūt fiziski un garīgi piemērotam SS ieroču dienestam.

Latviešu mobilizācijā vācu bruņotajiem spēkiem tika iesaistīta arī Zemes pašpārvalde. 1943. gada 9. martā parādījās ģenerāldirektora O. Dankera uzsaukums latviešiem stāties Leģionā. Atbalstot iesaukumu, zemes pašpārvalde mēģināja izvirzīt nosacījumus, uz kādiem tā atbalstītu Leģiona veidošanu. Bija izvirzītas prasības, ka Leģiona komandierim jābūt latviešu ģenerālim Rūdolfam Bangerskim, ka latviešu karavīri jāapmāca vismaz sešus mēnešus. Pašpārvalde arī pieprasīja, lai latviešu karavīriem būtu tāda pati apgāde un tiesības kā vācu karavīriem un lai latviešu vienības tiktu izmantotas Austrumu frontes ziemeļu sektorā, tas ir, tuvāk Latvijas robežām. Vācu okupācijas iestādes nedomāja nopietni pildīt šādas latviešu pašpārvaldes prasības.

Sākumā nacistu režīma vadība apsolija, ka R. Bangerskis būs 15. latviešu SS divīzijas komandieris, bet vēlāk abu leģiona divīziju — kā 15., tā arī 19. — komandieri bija vācieši. R. Bangerskis tika iecelts par Leģiona ģenerālinspektoru. Viņa tiesības bija ierobežotas un nenoteiktas, bez reālām iespējām iejaukties latviešu karavīru vienību komandēšanā. R. Bangerskim tika piešķirta SS grupenfirera un ieroču SS ģenerālleitnanta pakāpe.

Pirmajā iesaukumā Latviešu SS leģions saņēma 17 971 vīru, tas ir, 53 procentus no iesaukto kopskaita, vērmahts 12 979 (36,4 procentus), pārējie — 4769 (13,3 procentus). Otrais iesaukums notika 1943. gada oktobrī un novembrī. Šoreiz mobilizācijai tika atkārtoti pakļauti 1919.–1924. dzimušie, kā arī realizēts pilnīgs 1923.–1925. gadā dzimušo iesaukums. Trešais iesaukums notika 1943. gada decembrī un 1944. gada janvārī. Iesaukšanai tika pakļauti 1917.–1918. gadā, kā arī 1922. un 1924. gadā dzimušie vīrieši. 1944. gada jūlijā iesauca 1926. gadā dzimušos vīriešus. Pārbaudes un iesaukšanas akciju veica SS papildinājuma komanda (*SS-Ersatzkommando Lettland*). Šajos divos iesaukumos Latviešu leģionam nosūtīja ap 12 000 vīru. Lai mazinātu izvairīšanos no iesaukuma, 1944. gada sākumā vācu okupācijas iestādes noteica bargākus sodus. Par nepaklausību draudēja nāvessods.

Kopš 1944. gada 14. februāra rīkojumu par iesaukšanu karadienestā parakstīja pašpārvaldes pirmais ģenerāldirektors O. Dankers vai arī Latviešu SS brīvprātīgo leģiona ģenerālinspektors Rūdolfs Bangerskis. Tam visam vajadzēja radīt pārliecību, ka iesaukšana notiek atbilstoši Latvijas Republikas laika likumdošanai.

1944. gada pirmajā pusē, piesaistot arvien jaunāku gadagājumu vīrus, iesaukšanai tika pakļauti vairāk nekā 42 000 cilvēku. Jūlijā okupācijas iestādes izsludināja totālo mobilizāciju, kuras laikā tika pārbaudīti visi gadagājumi sākot ar 1910. gadu, ietverot arī agrāk atbrīvotās, tā sauktās neaizstājamās personas. Šajā laikā sākās 1927.–1928. gadā dzimušo jauniešu iesaukšana Gaisa spēku izpalīgu dienestā. Līdz 1944. gada septembrim iesauca ap 19 000 jauniešu.

Latviešu SS leģiona cīņas frontē. Otrā pasaules kara laikā Latviešu leģiona sastāvā ietilpa divas divīzijas: 15. un 19. divīzija. Pirmo saformēja 15. latviešu SS brīvprātīgo divīziju, kuras nosaukums vēlāk bija 15. ieroču SS grenadieru divīzija. Tās komandieris bija fon Piklers-Burghauzs. 1943. gada nogalē divīzijā bija 15 192 vīri, bet 1944. gada vasarā — jau 18 413. Latviešu leģiona 15. divīzija galvenokārt piedalījās aizstāvēšanās kaujās Krievijā. Kaut arī latviešu karavīri nebija pietiekami labi apmācīti un apbruņoti, 1943. gada novembrī divīzija ieņēma aizsardzības iecirkni pie Novosokoļņikiem. Pēc smagām atkāpšanās kaujām 1944. gada sākumā 15. divīzija tika pārcelta uz frontes iecirkni Redjas upes krastā, apmēram 45 kilometrus no Staraja Rusas. Arī šajā frontes sektorā notika smagas kaujas, kurās izcēlās pulkveža Viļa Januma kaujas grupa. Īpaši cieta divīzijas 32. un 33. pulks. 1944. gada februārī divīzijai tika iecelts jauns komandieris SS oberfīrers Nikolaus Heilmanis. Viņš bija policijas virsnieks ar vājām militārām zināšanām un komandēšanas prasmi. 1944. gada 18. februārī divīzija saņēma pavēli atkāpties uz sagatavotajām aizsardzības pozīcijām (tā sauktās Panteras pozīcijas) Veļikajas upes krastā. No marta līdz aprīlim divīzijas karavīri cīnījās frontes sektoros pie Ostrovas, Pleskavas un Opočkas.

1944. gada jūnijā Sarkanarmija sāka savu vasaras ofensīvu un latviešu spēki kopā ar vācu karaspēka daļām cīnījās Bardovo–Kuderevas sektorā. Šajās kaujās (Jāņukalna kaujās) izcēlās divīzijas 32. pulks komandiera pulkveža Arvīda Krīpena vadībā. Jūlija vidū divīzija jau bija atkāpusies Latvijas teritorijā. Šajās atkāpšanās kaujā pie Mozuļiem, šķērsojot Zilupi, tika gandrīz pilnībā iznīcināta pulkvežleitnanta Kārļa Aperāta vadītā 32. un 33. pulka kaujas grupa. K. Aperāts pēc nāves tika apbalvots ar Dzelzs Krusta Bruņinieku pakāpi.

Pēc smagajiem zaudējumiem 1944. gada vasaras kaujās vācu militārā vadība atlikušās 15. divīzijas daļas jūlijā pārcēla uz Vāciju pārformēšanai. Augusta otrajā pusē divīzijas pārpalikums jau bija Austrumprūsijā. Šeit tas saņēma papildinājumu no darba dienestā iesauktajiem latviešu jaunekļiem, kas jau iepriekš bija nosūtīti uz Vāciju. Gada beigās divīzija bija kaujas gatavībā. 1945. gada sākumā tā tika iesaistīta smagās kaujās Austrumprūsijā, pie Dancigas, Pomerānijā, Mēklenburgā. Maija sākumā divīzijas vienības pulkveža V. Januma vadībā padevās gūstā amerikāņiem un angļiem.

1944. gada sākumā SS augstākā vadība nolēma 2. SS latviešu brīvprātīgo brigādi pārformēt par divīziju. 7. janvārī H. Himlers izdeva pavēli par 19. latviešu SS brīvprātīgo divīzijas izveidi, kuras sastāvā ietilpa trīs grenadieru pulki. Divīzijas formēšanu pabeidza marta vidū, kad tā kopā ar 15. divīziju ieņēma aizsardzības pozīcijas Veļikajas krastos. Divīzijas komandieris bija SS oberfīrers Hinrihs Šults, viņu vēlāk nomainīja SS standartenfīrers Boks. Pēdējais divīzijas komandieris bija SS brigādenfīrers Bruno Štrekenbahs. 19. divīzijas kājnieku priekšnieks bija pulkvedis Voldemārs Veiss. 1944. gada jūnijā divīzijā bija 10 592 vīri, kuru skaits rudenī pieauga līdz 12 507 vīriem.

No 1944. gada marta līdz jūlijam 19. divīzija piedalījās smagās atkāpšanās kaujās Krievijā kopā ar 15. divīziju. 17. jūlijā divīzijas daļas šķērsoja Latvijas robežu Kārsavas rajonā. Tā bija iesaistīta smagās cīņās pie Lubāna ezera. Augustā 19. divīzija atkāpās uz Aiviekstes pozīcijām. Pēc Sarkanarmijas jauniem uzbrukumiem septembrī divīzijas karavīri kopā ar SS VI korpusu piedalījās Mores kaujās. Vācu 18. armijas pavēlnieks Karls Hilperts izteica pateicību 19. divīzijas karavīriem par drosmi Mores kauju laikā, kas deva iespēju aizkavēt Sarkanarmijas uzbrukumu un izvest vācu spēkus no Igaunijas. Ar Mores kaujām beidzās 19. divīzijas cīņas Vidzemē.

1944. gada oktobrī 19. latviešu divīzija kopā ar vācu 16. un 18. armijas daļām atkāpās uz Kurzemi. Šajā laikā Latvijas rietumu daļā, Kurzemē, tika ielenkts liels vācu karaspēka grupējums. Izveidojās tā dēvētais Kurzemes cietoksnis. Tajā ietilpa Talsu, Ventspils, daļa Kuldīgas, Aizputes, Tukuma un Liepājas apriņķis, pavisam 13 pilsētu un 76 pagasti. Kurzemes cietoksnī bija apmēram 230 tūkstoši vietējo iedzīvotāju, ap 150 tūkstoši bēgļu no citiem Latvijas rajoniem, kā arī ap 35 tūkstoši bēgļu no PSRS apgabaliem.

Kurzemes cietokšņa aizstāvēšanā piedalījās 32 vācu divīzijas, arī latviešu 19. divīzija. Grupējuma komandieris kauju sākumposmā bija ģenerālpulkvedis Ferdinands Šerners. Frontes garums Kurzemē bija aptuveni 170 kilometru. Nelielā teritorijā bija koncentrēts liels armijas un civiliedzīvotāju skaits.

1944. gada 15. oktobrī padomju spēki uzsāka pirmo lieluzbrukumu Kurzemes cietoksnī. Trieciena pamatvirziens bija no Dobeles uz Džūksti. Astoņu dienu kauju laikā Sarkanarmija neguva ievērojamus panākumus un atspieda vācu spēkus tikai par apmēram diviem kilometriem. Otrais padomju armijas lieluzbrukums sākās 27. oktobrī Priekules–Vainodes un Auces sektorā. 28. oktobrī tika atstāta Auce, divpadsmit dienu nepārtrauktie uzbrukumi nebija devuši izšķirošus panākumus. 21. decembrī sākās trešais lielais Sarkanarmijas triecienuzbrukums Kurzemē. Tā mērķis bija ieņemt Saldu un pārraut Liepājas dzelzceļa līniju. Ļoti smagas kaujas notika 19. divīzijas sektorā: Rumbiņu–Pienavas un Rimeiku rajonā. Šeit ar īpašu drosmi izcēlās virsleitnanta Roberta Ancāna kaujas grupa. 19. divīzija zaudēja daudz kareivju. Nikolaja Galdiņa komandētajā 42. grenadieru pulkā no 1200 vīriem ierakumos palika tikai 300.

1945. gada 23. janvārī sākās ceturrtā Kurzemes lielkauja. Vienpadsmit padomju divīzijas uzbruka Liepājas virzienā. 19. divīzija aizstāvēja Lestenes–Zebrus ezera frontes iecirkni. Piektā lielkauja par Kurzemi notika no 12. februāra līdz 14. martam. No latviešu spēkiem jāpiemin majors Ernesta Laumaņa vadītais bataljons. Šajās kaujās padomju spēki ieņēma Bērzupes, Jostas un Blīdenes staciju, nonāca pie Brocēniem un Saldus. Lai gan ienaidnieka pārspēks bija liels, vācu spēkiem izdevās noturēt fronti. 17. martā sākās sestais padomju spēku lieluzbrukums Kurzemē. Smagajās kaujās lielus zaudējumus cieta latviešu 42. un 43. grenadieru pulks. Septiņi latviešu karavīri par Kurzemes kaujās parādīto drosmi tika apbalvoti ar vācu armijas augstāko apbalvojumu — Dzelzs Krusta Bruņinieku pakāpi.

1945. gada 8. maijā vācu spēku grupējums Kurzemē kapitulēja. Gūstā padevās apmēram 146 tūkstoši karavīru, no tiem 14 tūkstoši latviešu.

Citi latviešu formējumi vācu dienestā

Bez policijas bataljoniem un 15. un 19. SS divīzijas vācu bruņotajos spēkos tika saformētas un darbojās arī citas latviešu vienības. Ar Kārtības policijas komandiera Latvijā SS standartenfirera M. Knehta 1943. gada 1. augusta pavēli Latvijas un Krievijas robežas apsardzībā iesaistītos četrus policijas bataljonus — 276., 277., 278., un 321. bataljonu — apvienoja Latviešu brīvprātīgo policijas pulkā. Par tā komandieri apstiprināja Robertu Osi. Pulks piedalījās partizānu apkarošanā Krievijā un kaujās pret Sarkanarmiju Austrumu frontē un Latvijā. 1944. gada oktobrī pulku pārcēla uz

Vāciju, kur tas pārgāja 15. latviešu divīzijas pakļautībā un tika nodarbināts nocietinājumu būvdarbos.

1944. gada februārī sāka formēt Liepājas latviešu policijas pulku. Tā pamatu veidoja 22., 25., 313. un 316. bataljons. Pulka komandieris bija pulkvežleitnants Jānis Grosbergs. Liepājas policijas pulks piedalījās partizānu apkarošanā Baltkrievijā, kā arī kaujās frontē. Pulks tika izformēts 1944. gada augustā, kad bija cietis lielus zaudējumus cīņās Latvijas teritorijā. 1944. gada februāra vidū tika saformēts 3. Cēsu policijas pulks, bet septembrī — Kurzemes latviešu brīvprātīgo policijas pulks.

Pēc tam kad 1944. gada sākumā Ļeņingradas–Volhovas sektorā tika pārrauta vācu fronte un Sarkanarmija sāka strauji virzīties uz rietumiem, pēc ģenerāļa F. Jekelna iniciatīvas sāka veidot sešus latviešu robežsargu pulkus. Atbalstot F. Jekelna lēmumu, latviešu pašpārvalde izsludināja 1906.–1914. gadā dzimušo vīru iesaukšanu. Mobilizācijai tika pakļauti apmēram 20 000 cilvēku. Pirmos trīs pulkus izveidoja Rīgā, pa vienam Tukumā, Aizputē un Kuldīgā. Iesauktie bija slikti apgādāti un apmācīti. Tā kā situācija frontē bija kritiska, pulkus izmantoja nevis Latvijas robežu aizsardzībai, bet gan papildināja 15. un 19. divīzijas rindas. 1944. gada jūnijā H. Himlers izdeva pavēli par robežapsardzības pulku iekļaušanu frontes divīziju sastāvā.

1944. gada vasarā R. Bangerskis ierosināja saformēt būvbataljonus no Latvijas pilsoņiem, kuri par viegliem pārkāpumiem bija ieslodzīti Salaspils nometnē un citās ieslodzījumu vietās. F. Jekelns šo ierosinājumu atbalstīja. Līdz septembrim tika saformēti septiņi būvbataljoni. Bataljonus nosūtīja uz fronti kā darbaspēku dažādām vācu sapieru vienībām. 1943. gada pavasarī tika izveidots 672. latviešu sapieru bataljons. Tas veica sapieru darbus Austrumu frontē, kā arī piedalījās kaujās pret Sarkanarmiju.

1944. gada augustā, lai radītu apmācības centrus jauniešiem latviešu karavīriem, tika saformēti četri apmācības bataljoni, apmēram 500 vīru katrā. Kara beigās bataljoni tika pārcelti uz Vāciju un izmantoti 15. divīzijas papildināšanai. Totālās mobilizācijas apstākļos Latvijā 1944. gadā vācu militārajos formējumos sāka iesaukt arī ierindas dienestam nederīgos cilvēkus. Viņus iekļāva vācu gaisa spēkos par izpalīgiem. Kopumā izpalīgos iesauca vairāk nekā 5000 cilvēku. Daļa iesaukto tika iekļauti vācu 3. izpletņlēcēju divīzijā, citi veica dienestu zenītartilērijas daļās, lidlaukos u. c. 1944. gada februārī latviešus sāka aicināt pieteikties dienestam Vācijas kara un civilajā flotē. To motivēja ar nepieciešamību aizsargāt ne vien Latvijas sauszemes, bet arī jūras robežu. Vācijas kara flotes dienestā pieteicās ap 900 latviešu.

Latviešiem vācu gaisa spēkos bija arī savas aviācijas vienības. Veidot šādas vienības ierosināja bijušais Latvijas Republikas aviācijas pulka komandieris Rūdolfs Kandis. 1943. gada septembrī Grobiņā tika izveidota Liepājas–Grobiņas pilotu skola. Grobiņas lidlauks bija latviešu lidotāju apmācības un kaujas vienību formēšanas vieta. 1944. gada 1. janvārī skolu pārdēvēja par Naktskaujas papildinājuma grupu Ostlandē. Tās komandieris bija vācu gaisa spēku majors Valters Endress. Martā saformēja 1. latviešu naktskaujas eskadriļu, un tā sāka veikt kaujas uzdevumus Pleskavas, Ostrovas un Opočkas rajonā. 1944. gada 22. jūnijā izveidoja 2. latviešu naktskaujas eskadriļu, kurā bija 18 kaujas lidmašīnu. Jūlijā izveidoja 3. latviešu naktskaujas eskadriļu, kurā bija tikai astoņas lidmašīnas. 10. augustā ar vācu virspavēlniecības pavēli tika izveidots aviācijas leģions "Latvija". Par tā komandieri iecēla pulkvežleitnantu Jāni Ruceli. Oktobrī latviešu aviācijas vienības pārcēla uz Vāciju. Lidmašīnas tika nodotas vācu vienībām, un aviācijas leģions "Latvija" beidza pastāvēt.

Tā kā bruņotajos spēkos trūka kareivju, 1944. gada pavasarī vācu Gaisa spēku izpalīgu dienestā sāka iesaukt nepilngadīgos latviešu zēnus. Bija rīkojums iesaukt vairāk nekā 7000 zēnu. 1944. gada 12. jūlijā O. Dankers parakstīja aicinājumu zēniem brīvprātīgi pieteikties gaisa spēku palīgdienestā. Atsaucība bija maza, un 26. jūlijā tika izdota pavēle par 1927.–1928. gadā dzimušo iesaukšanu. Pēc Sarkanarmijas ienākšanas Latvijā gaisa spēku izpalīgus pārcēla uz Vāciju. Kara beigās viņi nokļuva amerikāņu un angļu gūstā. Vācu bruņotajos formējumos kā atsevišķas vienības pastāvēja sardžu bataljons "Rīga", kapteiņa Ivanova trauksmes bataljons, apcietināto sevišķo uzdevumu bataljoni u. c.

Vācu okupācijas laikā Latvijā dažāda veida militārajos formējumos mobilizēja ap 110 tūkstoši cilvēku. Latviešu SS brīvprātīgo 15. un 19. divīzijā iesaistīja ap 52 000 vīru. No tiem tikai neliels skaits latviešu dienestam pieteicās "brīvprātīgi". Lielāko daļu mobilizēto vācu militārajos formējumos iekļāva piespiedu kārtā. Vācu varas iestādes lietoja apzīmējumu "brīvprātīgie", lai slēptu starptautiskās likumdošanas (Hāgas konvencijas) pārkāpumus, kas aizliedza okupēto apgabalu iedzīvotājus mobilizēt un izmantot svešas valsts karaspēkā. To apstiprina arī PSRS valsts drošības tautas komisāra Vsevoloda Merkulova 1943. gada 24. jūlija slepenais ziņojums Latvijas KP vadītājam Jānim Kalnbērziņam, kurā viņš uzsver, ka tikai formāli leģionu var uzskatīt par brīvprātīgu, jo tā formēšana notika piespiedu mobilizācijas kārtībā, iesaucot tajā noteiktu vecumu grupu vīriešus. Latviešu SS leģions nebija nekāds izņēmums Vācijas bruņotajos spēkos. Otrā pasaules kara gados nepārtraukti pieauga SS divīziju un tajās dienāšo karavīru skaits.

Nacistu vadība bija atteikusies no rasistiskiem kritērijiem SS vienību komplektēšanā un iesaistīja tajās arī neģermāņu tautas. SS karaspēkā bija franču, ukraiņu, krievu, itāliešu, baltkrievu, serbu, igauņu, latviešu un citu okupēto Eiropas tautu divīzijas vai mazākas karaspēka vienības. 1944. gada beigās SS karaspēkā bija 38 divīzijas, vairāk nekā 910 000 vīru. Latviešu militāro formējumu piederība SS karaspēkam bija formāla. Tā nebija pašu latviešu karavīru brīva izvēle. Nacistu režīmam nebūtu izdevies izveidot Latviešu leģionu, ja 1940. gadā nebūtu notikusi Latvijas okupācija, Padomju Savienības īstenotās represijas un civiliedzīvotāju deportācijas.

5.4. PRETESTĪBA NACISTU OKUPĀCIJAI

Pretestības kustības īpatnības. Pēc padomju spēku padzīšanas no Latvijas 1941. gada jūlijā nacistiskās Vācijas režīms neplānoja atjaunot Latvijas valstiskumu. Viens okupācijas režīms bija nomainījis otru. Trešais reihs uzskatīja Latviju par PSRS sastāvdaļu un izrikojās šeit kā okupētā teritorijā, pārņemot savās rokās pilnīgi visu pārvaldi un īpašumu. Latvija kļuva par ģenerālapgabalu, kas kopā ar Lietuvu, Igauniju un Baltkrieviju tika iekļauts nacistu izveidotajā Ostlandes reihskomisariātā. Tas Latvijā radīja vilšanos, jo bija pretrunā ar Ā. Hitlera iepriekš pausto paziņojumā par kara pieteikumu Padomju Savienībai. Tajā viņš bija sacījis, ka neatzīst Padomju Savienības veikto Baltijas valstu anektēšanu. Latvijā vācu iebrukuma pašā sākumā valdīja pārliecība, ka atļaus atjaunot Latvijas suverenitāti.

1941. gada 3. jūlijā bijušais satiksmes ministrs Bernhards Einbergs, Latviešu organizācijas centra (LOC) pārstāvis, kopā ar delegāciju ieradās pie ģenerāļa V. Štālekera pārrunāt jautājumu par Latvijas valdības atjaunošanu. Latviešu sabiedrības pārstāvjus gaidīja liela vilšanās, jo V. Štālekers neizrādīja nekādu atbalstu šādiem centieniem. Tieši pretēji, viņš uzsvēra, ka Latvijas valdības veidošana nav atļauta, ka Latvijas statuss tiks noteikts pēc kara beigām. 11. jūlijā LOC izlēma sūtīt Alfrēda Valdmaņa vadībā delegāciju uz Berlīni, lai tur mēģinātu iegūt konkrētāku priekšstatu par Latvijas likteni. Vācu militārās iestādes nedeva izbraukšanas atļauju, un LOC aktivitātes beidzās bez rezultātiem. 1941. gada jūlija sākumā viss liecināja, ka Latvija tiek uzlūkota nevis kā atbrīvota, bet gan kā no jauna okupēta valsts. Tika pārdēvēti ielu, Nacionālā teātra, Nacionālās operas un Latvijas Universitātes nosaukumi (Latvijas Universitāte tika pārdēvēta par Rīgas Universitāti). Latvijas vārdu visur centās svītrot un aizliegt. Arī A. Rozenberga vadītās

Okupēto austrumu apgabalu ministrijas nostāja izgaistināja pēdējās ilūzijas. Latvijas sabiedrība līdz ar to bija nostādīta izvēles priekšā: paciest šo okupācijas režīmu, sadarboties ar to vai arī pretoties tam. Lielākā iedzīvotāju daļa samierinājās ar nacistu izveidoto režīmu, un pretošanos uzsāka tikai paši drosmīgākie, patriotiskāk noskaņotākie. Pretošanās kustība nebija izteikti masveidīga. Tā nebija bruņota cīņa, drīzāk slepena politiska darbība, kuras mērķis bija izskaidrot okupācijas režīma patieso būtību.

Pretošanās nacistu režīmam Latvijā Otrā pasaules kara gados nebija vienota, tajā bija vairāki virzieni. Latviešu nacionālā pretestības kustība iestājās par valsts suverenitātes ātrāku atjaunošanu. Turpretim Padomju Savienības atbalstītā komunistiskā pretestības kustība vēlējās nacistiskās Vācijas novājināšanu un nelikumīgā padomju okupācijas režīma ātrāku atjaunošanu Latvijā. Līdz ar to, juridiski vadoties no Latvijas Republikas valstiskajām interesēm, tā nebija pretošanās, bet diversantu, partizānu, pagrīdnieku darbība, ko inspirēja un atbalstīja Maskava savās interesēs. Tie Latvijas pilsoņi, kas dažādu iemeslu dēļ sadarbojās ar padomju pagrīdi vai partizāniem, vairāk jāvērtē kā kolaboranti, nevis kā pretestības kustības dalībnieki. Nacionālajai pretestības kustībai un komunistu atbalstītajai partizānu kustībai Latvijā bija diametrāli pretēji mērķi, un sadarbība starp tiem nebija iespējama.

Latvijas vairākkārtējā okupācija, vienam okupācijas režīmam īsā laikā nomainot otru, ietekmēja arī pretošanās kustību. Atšķirībā no Rietumeiropas okupētajām valstīm, kurām bija viens ienaidnieks — nacists, latviešu nacionālajai pretestībai bija jācīnās pret diviem ienaidniekiem: nacistiem un arī padomju režīma atbalstītājiem. Pretestības kustību Rietumeiropas valstīs finansiāli un politiski atbalstīja sabiedrotās lielvalstis, bet latviešiem šāda ārēja atbalsta nebija. Nacionālā pretošanās Latvijā bija nelegāla un arī atklāta dažādu grupu, organizāciju un indivīdu darbība pret vācu okupācijas varu. Tā bija cīņa par tautas izdzīvošanu, ekonomiskā potenciāla un kultūras vērtību saglabāšanu un Latvijas valstiskuma atjaunošanu. Pretestība tika vērsta pret latviešu mobilizāciju SS leģionā, nacistu ekonomisko un kultūras politiku, darbaspēka aizdzīšanu uz Vāciju, pret šī režīma iedibināto kārtību un ideoloģiju utt. Tā bija gan aktīva, gan pasīva pretestība dažādām okupācijas varas politikas izpausmēm, lai vājinātu šo režīmu. Nacionālā pretestība pamatā bija nevardarbīga. Netika organizēta plaša bruņota cīņa, tai trūka resursu un varēja arī sekot smagas represijas no vācu režīma puses, kas prasītu nevajadzīgus upurus. Pretestības vadītāji uzskatīja, ka militāras akcijas tikai vājinās nacistisko Vāciju un līdz ar to sekmēs Padomju Savie-

nības režīma ātrāku atgriešanos Latvijā. Nacionālajā pretestībā iesaistījās intelīgence, bijušie parlamenta deputāti, ministri, virsnieki, studenti, akadēmiskās aprindas, jaunatne, lauku ļaudis u. c.

Nelegālo grupu veidošanās, laikrakstu, proklamāciju, skrejlapu izdošana. Jau 1941. gada rudenī sākās pirmās neapmierinātības izpausmes ar Vācijas izveidoto okupācija režīmu Latvijā. Cerības, kādas Latvijas iedzīvotāji bija lolojuši, dažu mēnešu laikā saruka līdz minimumam. Parādījās pirmie nelegāli izdoti latviešu laikraksti, skrejlapas, proklamācijas, tika veidotas nelegālas organizācijas. Tās centās izskaidrot nacistu okupācijas režīma politikas būtību un mērķus, propagandēja ideju par Latvijas valstiskuma atjaunošanu. Studējošo jaunatni satrauca tas, ka Rīgas Universitātē neļāva mācīt Latvijas vēsturi, slēdza Vēstures institūtu. Sabiedrībā sāka cirkulēt baumas, ka Baltijas valstis pārvērtīs par ģermāņu apgabalu un Lielvācijas sastāvdaļu, ka latviešus izsūtīs uz Krievijas rajoniem. 1941. gada novembrī darbību atjaunoja Latviešu nacionālistu savienība (LNS), kas tika izveidota jau pirmajā padomju okupācijas gadā (1940–1941). Organizācija izdeva skrejlapas, vāca informāciju un ieročus. Organizāciju vadīja centra grupa, kuras līderis bija A. Čaupala. Darbojās ārējās informācijas nodaļa, slepenā daļa, divas militārās grupas. LNS bija labi sakari ar Rīgas policijas darbiniekiem, īpaši 6. un 12. iecirknī. Dažas LNS grupas darbojās Rīgas pilsētas bērnu slimnīcā, Sarkanā Krusta māsu skolā, akciju sabiedrībā “Vairogs”, Rīgas Universitātes Filoloģijas fakultātē, Valsts tehnikumā, mašīnbūves rūpnīcā “Metālists” u. c. Kopš 1942. gada februāra organizācija izdeva nelegālu laikrakstu “Tautas Balss”. Tā redakcijas grupu vadīja A. Kaminskis. Pavisam iznāca deviņi laikraksta numuri. Laikraksts tika izplatīts Cēsīs, Valmierā, Dobelē, Kuldīgā, Liepājā, Daugavpilī, Madonā. Organizācija aicināja latviešus nestāties policijas bataljonos, nepildīt un pretoties okupācijas iestāžu rīkojumiem, kas bija pret tautas interesēm. LNS iestājās par demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošanu, uzskatīja, ka jācīnās pret abiem okupantiem — padomju un vācu. “Tautas Balss” iznākšana tika pārtraukta 1942. gada novembrī, kad vācu drošības iestādes arestēja vairāk nekā simts organizācijas biedru.

1941. gada 18. novembrī Latvijā parādījās nelegālais laikraksts “Latvija”. Tā izdevēja bija Patriotu organizācija. Laikraksta metiens vidēji bija ap 1600–6500 eksemplāru. Patriotu organizācijā nebija daudz biedru. Tajā bija apvienojušies studenti, intelīģences pārstāvji, nacionāli domājoši cilvēki. Lai sekmētu Vācijas panākumus karā pret komunismu, tika pieļauts tās

minimāls atbalsts. Latvijas neatkarības atjaunošanu dos tikai angļu un amerikāņu uzvara karā. Latvijas ģenerālkomisārs O. Drekslers, vērtējot nacionālās pretošanās dalībnieku aktivitātes, uzsvēra, ka viņi nebūt nav boļševiku piekritēji, tie ir anglofili noskaņoti cilvēki, kas cenšas vēstures ratu pagriezt atpakaļ. Okupācijas režīma atļautajā laikrakstā "Tēvija" O. Drekslers šos cilvēkus dēvēja par tukšgalvjiem un kūdītājiem, kas mēģina apšaubīt vācu izveidotā režīma politiku. Vācu drošības dienests uzskatīja, ka laikraksta "Latvija" izdevēji ir ar angļu orientāciju un nacistu režīma politikā saskata briesmas latviešu tautas tālākai pastāvēšanai.

1943. gada pavasarī organizācijas "Pērkonkrusts" vadītājs Gustavs Celmiņš sāka izdot nelegālu laikrakstu "Brīvā Latvija. Latvju Raksti". Līdz 1944. gada pavasarim iznāca 14 laikraksta numuru, katrs apmēram 700 eksemplāru tirāžā. Informācija laikrakstā grupējās trijās daļās: ārpolitika, iekšpolitika un praktiskie jautājumi. "Brīvā Latvija" tika izplatīta Rīgā un lauku rajonos. G. Celmiņš un viņa vadītā laikraksta atbalstītāji aicināja atjaunot Latvijas valstiskumu, akli nesekot visiem vācu iestāžu rīkojumiem. G. Celmiņa aktivitātes un iekļaušanās pretošanās kustībā liecina, cik sarežģīta situācija bija izveidojusies Latvijas sabiedrībā vācu okupācijas laikā. G. Celmiņš, A. Valdmanis un citi sabiedriskie un politiskie darbinieki okupācijas sākumposmā aktīvi sadarbojās ar vācu režīmu, bet pēc neilga laika, tajā vilušies, iekļāvās pretestības kustībā. Līdz ar to cilvēks Latvijā vienlaikus varēja būt gan kolaborants, gan arī aktīvs pretestības kustības dalībnieks. Tā bija Latvijas situācijas īpatnība, kuru lielākoties radīja pirmā padomju okupācija 1940.–1941. gadā. Tā, piemēram, G. Celmiņš no liela nacistu drauga ātri kļuva par režīma pretinieku un 1944. gada martā tika apcietināts un ieslodzīts Flossenburgas koncentrācijas nometnē Vācijā.

No 1942. gada jūlija līdz 1943. gada maijam darbojās pretošanās organizācija "Daugavas Vanagi", kas izdeva tāda paša nosaukuma laikrakstu. Pavisam iznāca trīs avīzes numuri, kuros tika akcentēta tautas nacionālā pašapziņa un latviskā stāja. Organizācijas biedri galvenokārt bija jaunieši vecumā ap 20 gadiem. "Daugavas Vanagu" organizācija ar savām aktivitātēm nonāca Drošības policijas un SD vadītāja R. Langes uzmanības lokā un tika sagrauta. 1942. gada sākumā nodibinājās jauniešu pretestības organizācija "Jaunpulki". Tās vadītājs Mārtiņš Jansons spēja apvienot ap 50 biedru vecumā no 15 līdz 18 gadiem. Organizācija izdeva pret nacistu režīmu vērstas skrejlapas un centās uzsvērt, ka Baltijas valstu neatkarības atjaunošana iespējama tikai pēc Vācijas sakāves. "Jaunpulki" aicināja neticēt nacistu

solījumiem un nesadarboties ar viņiem. 1942. gada jūnijā *SD* sagrāva arī šo organizāciju. Meža departamentā Rīgā 1942. gadā darbojās nelegāla grupa, kas īsu laiku izdeva laikrakstu "Tālavas Taurētājs". To izplatīja Rīgā un tās tuvākajā apkārtnē. Vācu drošības iestādes šo grupu novērtēja kā anglofilu. 1942.–1943. gadā grupa VEF darbinieku izdeva nelegālu biļetenu "Latviešu Ceļš" ar izteikti radikālnacionālu ievirzi. Okupācijas iestādes to novērtēja kā izteikti pretvācisku. Biļetenu izdeva VEF elektromontāžas ceha darbinieki P. Klibiķis, F. Lorencs, D. Grundulis u. c. Rīgas Universitātes studentu pretošanās organizācijas "Brīvā Latvija" kodolu veidoja 20 domubiedru. Tās lideri bija V. Grosbarts, V. Neimanis, J. Āboliņš, J. Platais. Organizācijas vadītāji cerēja uz 1918. gada situācijas atkārtošanos un Latvijas neatkarības atjaunošanu pēc Vācijas sakāves karā. Latviešu SS leģions tika uzskatīts par neatkarīgās valsts armijas kodolu. Nepilnu gadu Jelgavā izdeva pagrīdes laikrakstu "Brīvais Vanags". Tas apvienoja ap 20 līdz 30 cilvēku lielu grupu. Aktīvākie dalībnieki bija A. Veisbergs, J. Čermaks, A. Liepa, E. Bērziņš u. c. Laikraksts īpaši vērsās pret jauniešu iesaistīšanu darba dienestā, centās atmākot vācu režīma tālejošos mērķus Latvijā. 1944. gadā klajā nāca virkne citu pagrīdes laikrakstu: "Lāčplēsis", "Dzimtā Zeme", "Par Latviju" u. c. Daudzām nacionālajām pretošanās grupām Latvijā bija skaļi nosaukumi, kas neatbilda to reālajām iespējām. Šīs grupas izdeva skrejlapas, informatīvus biļetenus, laikrakstus un centās uzturēt sabiedrībā nacionālo pašapziņu, pretošanās garu nacistu režīmam un Latvijas valstiskuma ideju. Nelegālajiem izdevumiem bija zināma nozīme nacistu režīma politikas izskaidrošanā sabiedrībā. Nacionālā pretošanās kustība Latvijā kopumā bija vāji koordinēta, tai nebija vienotas politiskas vadības.

Latvijas Centrālā padome (LCP). Līdz 1943. gada vasarai nacionālā pretošanās kustība Latvijā bija izteikti decentralizēta. Darbojās daudzas nelielas pretestības organizācijas un grupas, kurām nebija vienota organizatoriska un politiska centra. Par vienotu nacionālās pretošanās kustības centru Latvijā centās kļūt lielākā un ietekmīgākā pretošanās kustības organizācija — Latvijas Centrālā padome. Šo pagrīdes organizāciju dibināja Latvijas Republikas pēdējā sasaukuma parlamenta četrus lielākos politiskos partiju — Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas, Latviešu Zemnieku savienības, Demokrātiskā centra un Latgales kristīgo zemnieku un katoļu — pārstāvji. Dibināšanas sēde notika Rīgā 1943. gada 13. augustā. LCP apvienotās četras politiskās partijas pēdējās Saeimas vēlēšanās bija ieguvušas 49 mandātus no 100 un tāpēc uzskatīja, ka ir tiesīgas runāt latviešu tautas vairākuma vārdā.

Par LCP priekšsēdētāju ievēlēja Rīgas Universitātes profesoru juristu Konstantīnu Čaksti. Organizācijā aktīvi darbojās arī pēdējās Saeimas priekšsēdētājs Pauls Kalniņš, viens no sociāldemokrātu līderiem Bruno Kalniņš, bijušais ārlietu ministrs Fēlikss Cielēns, Demokrātiskā centra līderis Jānis Breikšs, bīskaps Jāzeps Rancāns, Zemnieku savienības līderis Ādolfs Klīve, ģenerālis Verners Tepfers u. c. LCP dibināšanā piedalījās arī bijušais Latvijas vēstnieks Zviedrijā Voldemārs Salnais. Organizācijas pamatmērķis bija demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošana. LCP arī apņēmas koordinēt cīņu pret nacistu okupācijas režīmu visas valsts līmenī, veicināt sadarbību ar citu Baltijas valstu nacionālajām pretošanās kustībām, vākt informāciju par nacistu politiku Latvijā un tās sekām, kā arī piegādāt informāciju demokrātiskajām Rietumu valstīm. LCP arī centās atspēkot uzskatu, ka latvieši brīvprātīgi sadarbojas ar nacistu režīmu un atbalsta to.

Izvirzīto mērķu sasniegšanai LCP izveidoja septiņas komisijas: ārlietu, militāro, informācijas, juridisko, ekonomisko, līdzekļu vākšanas un sakaru uzturēšanas. 1944. gada februārī LCP pieņēma savu politisko platformu, kurā par svarīgāko deklarēja cīņu pret abām okupācijas varām — nacistu un padomju. Tā neatbalstīja latviešu mobilizāciju vācu militārajos formējumos, aicināja saglabāt valsts ekonomisko un kultūras potenciālu. Par darbības galamērķi tika proklamēta neatkarīgas, demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošana uz 1922. gadā pieņemtās Satversmes pamata. LCP arī uzsvēra uzticību Atlantijas hartas principiem un paziņoja, ka cer uz Rietumu demokrātisko valstu uzvaru karā.

LCP nebija visu Latviju aptveroša, izvērsta organizācija. Aktivākie tās centri ārpus Rīgas bija Ventspilī un Jelgavā. LCP neveica militārās operācijas pret nacistu režīmu, tās pamataaktivitātes saistījās ar politisko darbību. Būtiska nozīme bija informācijas vākšanai un analīzei par situāciju Latvijā un tās nodošanu Rietumu valstīm. 1944. gada martā LCP izstrādāja politisko memorandu, ko parakstīja 190 sabiedrībā pazīstami cilvēki: bijušie ministri, parlamenta deputāti, garīdznieki, juristi. Memorandā tika izteikta prasība par tūlītēju Latvijas valstiskuma atjaunošanu, valsts aizstāvēšanu pret draudošo Padomju Savienības iebrukumu, diplomātisko sakaru dibināšanu ar ārvalstīm.

Kopš 1944. gada viens no svarīgākajiem LCP darbības virzieniem bija palīdzība bēgļiem, kuri no Latvijas devās uz Zviedriju. LCP organizēja tā saukto "laivu akciju", tā palīdzot ap 5000 cilvēku izbēgt no padomju okupācijas. Aktīvi darbojās LCP militārā komisija ģenerāļa Jāņa Kureļa un kap-

teiņa Kristapa Upelnieka vadībā. 1944. gada pavasarī vācu drošības spēki uzsāka represijas pret LCP. Aprīlī apcietināja K. Čaksti. Viņu ieslodzīja Rīgas centrālcietumā, bet vēlāk nosūtīja uz koncentrācijas nometni Štuthofā. Tur 1945. gada 22. februārī viņš gāja bojā. Neilgu laiku LCP vadīja B. Kalniņš, pēc viņa — ģenerālis V. Tepfers. Pēc Rīgas ieņemšanas 1944. gada oktobrī LCP darbojās Kurzemē, vēlāk — Zviedrijā. Pēckara periodā LCP nesekmīgi mēģināja atjaunot savu darbību padomju okupētajā Latvijā.

Savas darbības laikā LCP neizdevās apvienot un konsolidēt visus nacionālajā pretošanās kustībā iesaistītos spēkus. Organizācija sevi vairāk apliecināja kā politisko un ideoloģisko centru, kas stingri aizstāvēja ideju par nepieciešamību cīnīties pret abām okupācijas varām.

Kurelieši. Lai aizkavētu padomju spēku ienākšanu Latvijā, nacistu okupācijas režīms deva atļauju dibināt Rīgas aizsargu pulku. Par tā komandieri apstiprināja ģenerāli Jāni Kureli, un šīs vienības ieguva apzīmējumu — kurelieši. Vācu režīms plānoja vienības izmantot cīņās pret Sarkanarmiju frontē, arī kā diversantus frontes aizmugurē. J. Kureļa grupā aktīvi darbojās kapteinis K. Upelnieks. LCP bija cieši sakari ar kureliešiem.

Kureliešu vienības sākumposmā organizējās Rīgas apriņķa Skrīveru pagastā, bet, tuvojoties Sarkanarmijai, pārcēlās uz Strazdes muižu Talsu apriņķī, vēlāk uz Puzes pagastu Ventspils apriņķī. Kureliešu vienības Kurzemē uzturēja radiosakarus ar LCP vadību Zviedrijā. Viena no labāk organizētajām kureliešu vienībām bija leitnanta Roberta Rubeņa vadītais bataljons. Pēc J. Kureļa vienību pārcelšanās uz Kurzemi tās dalībnieku skaits strauji pieauga — pāri par 1000 vīriem. Kureliešiem pievienojās Leģiona dezertieri, aizsargi, policisti, visi, kas ar ieročiem rokās gribēja cīnīties par Latvijas valsts atjaunošanu. 1944. gada rudenī iezīmējās būtiskas nesaskaņas starp vācu režīma varasvīriem un kureliešiem, kuri atteicās pildīt vāciešu pavēles. K. Upelnieks un citi kureliešu līderi uzskatīja, ka viņu vadītie spēki varētu kļūt par nākamās Latvijas armijas pamatu un kara beigās pārņemt Kurzemes aizstāvēšanu un ar Rietumvalstu atbalstu atjaunot Latvijas neatkarību. 1944. gada 8. oktobrī J. Kureļa štābā tika pieņemts lēmums pretoties abām okupācijas varām. Šāds pavērsiens neapmierināja nacistu okupācijas režīmu. 8. novembrī ģenerāļa F. Jekelna vadītie vācu drošības spēki aplenca kureliešu štābu, apcietināja un atbruņoja vienības dalībniekus. Leitnanta Rubeņa vadītais bataljons atteicās padoties un izrādīja bruņotu pretestību. Astoniem aktīvākajiem kureliešu virsniekiem vācu SS un policijas tiesa 1944. gada 18. novembrī Liepājā piesprieda nāvessodu. Nošauti tika:

kapteinis Kristaps Upelnieks, pulkvedis Pēteris Liepiņš, kapteinis Jūlijs Mucenieks, virsleitnants Jānis Gregors u. c. J. Kurelis tika nosūtīts uz Vāciju. Apcietināti un uz koncentrācijas nometnēm Vācijā tika aizsūtīti vairāk nekā 1300 vīri. Ar kureliešu sagrāvi vācu režīmam izdevās dot diezgan būtisku triecienu nacionālajai pretošanās kustībai. Līdz kara beigām nekāda nozīmīga pretošanās nacistu režīmam vairs nenotika.

Komunistiskā pagrīde un padomju partizāni. Vācu okupācijas režīmam Latvijā pretdarbojās arī komunistiskā pagrīde un padomju partizāni. Viņus ļoti atbalstīja Padomju Savienība, kas tādējādi cerēja ne vien vājināt savu pretinieku — Vāciju, bet arī sagatavot ceļu jaunai Latvijas okupācijai. Līdz 1942. gadam Latvijā nepastāvēja kaut cik vērā ņemama padomju pagrīdes un partizānu darbība. Latvijas sabiedrībā dzīvā atmiņā bija pirmā padomju okupācija 1940.–1941. gadā un šī režīma veiktās represijas. Padomju Savienība Latvijas iedzīvotājiem sāka popularizēt padomju ideoloģiju, tādējādi cerot noskaņot viņus pret vācu režīmu. Latvijā sāka lielā apjomā iesūtīt PSRS iespiestās avīzes, skrejlapas un citus propagandas materiālus. Maskavas radio uzsāka raidījumus latviešu valodā.

1943. gada janvārī pēc VK(b)P CK un Valsts Aizsardzības komitejas norādījuma Latvijas kompartija Maskavā izveidoja Latvijas partizānu kustības štābu. Tā vadītājs bija pulkvedis Arturs Sproģis. Tā paša gada vasarā no Padomju Savienības iesūtīja Latvijas kompartijas operatīvās grupas pilnvaroto Imantu Sudmali. Viņš izveidoja grupu, kuras uzdevums bija komunistiskās pagrīdes darba koordinācija Rīgā un citās Latvijas lielākajās pilsētās. Šajā laikā uz Latviju sāka nosūtīt arī labi apmācītas un apbruņotas cilvēku vienības, kuru uzdevums bija izvērst partizānu darbību Latvijā. 1943. gadā pēc partizānu kustības štāba rīkojuma uz Latviju sāka pārbāzēt sarkano partizānu grupas, kas agrāk bija darbojušās Krievijas un Latvijas pierobežā. Latvijā iesūtīja Viļa Samsona, Pētera Ratiņa un Otomāra Oškalna vienības. Šīs partizānu grupas bija apmācītas, apbruņotas, sagatavotas, un tām palīdzēja Padomju Savienība. Bez Latgales sarkanajiem partizāniem Latvijā nebija kaut cik vērā ņemama sabiedrības atbalsta. Kā liecina jaunākie Krievijas arhīvu materiāli, padomju partizānu skaits 1944. gada sākumā nebija liels: 11 partizānu vienībās bija 812 partizānu. Lielākas padomju pagrīdes grupas darbojās Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Rēzeknē. 1944. gada vasarā Latvijā bija trīs partizānu brigādes. Partizāni kopā ar padomju pagrīdi veica sabotāžas aktus un diversijas pret vācu režīmu, spridzināja dzelzceļus, bojāja tiltus un ceļus, iznīcināja militārpersonas un režīma ierēd-

ņus, slēpa izbēgušos karagūstekņus, veica padomju propagandu iedzīvotāju vidū. Kopumā partizāni un padomju pagrīde bija spēks, kura uzdevums bija vājināt vācu režīmu un sekmēt padomju okupācijas režīma atgriešanos Latvijā. Komunistu spēkus aktīvi apkaroja vācu drošības iestādes; no tā cieta arī vietējie iedzīvotāji. 1942. gada janvārī par sarkanarmiešu slēpšanu un atbalstīšanu iedzīvotāju iebiedēšanai tika nošauti 200 Rēzeknes apriņķa Audriņu sādžas iedzīvotāji. Līdzīgs liktenis 1944. gada rudenī piemeklēja vairākas Ventspils apriņķa Zlēku pagasta viensētas.

5.5. SAIMNIECISKĀ POLITIKA

Vispārējās nostādnes. Nacistu režīma saimnieciskās politikas raksturīgākās iezīmes okupētajās Baltijas valstīs bija cenšanās izspiest no šīm valstīm pēc iespējas vairāk nepieciešamo resursu kara vajadzībām. Ar saimniecisko jautājumu risināšanu okupētajā Latvijā nodarbojās vairākas Vācijas valdības iestādes, un katrai bija savi prioritārie mērķi. Vācijas četru gadu saimnieciskā plāna vadītājs reihsmaršals Hermanis Gērings uzskatīja, ka iekarotās valstis nesaudzīgi jāekspluatē. 1941. gada 8. novembrī viņš deva norādījumus okupētos austrumu apgabalus izmantot galvenokārt kā kolonijas, pēc koloniju pārvaldīšanas metodēm. Izpildot šādus norādījumus, tika izveidotas lielas monopolistiskas apvienības, kuru uzdevums bija izvest no okupētajām valstīm pēc iespējas vairāk pārtikas produktu un izejvielu. A. Rozenberga vadītā tā dēvētā Austrumzemju ministrija turpretim uzskatīja, ka okupētie apgabali nav vienkārši izlaupāmi, bet pēc iespējas efektīvāk jāizmanto to ražošanas potenciāls. A. Rozenbergs bija pārliecināts, ka Ostlande atrodas tuvāk fronteī un tāpēc tās rūpniecība ātrāk nekā Vācijas uzņēmumi var apgādāt armiju. Viņš arī aicināja uz vietām attīstīt racionālu ražošanu. Saimniecisko politiku okupētajā Latvijā ietekmēja arī dažādas vācu militārās iestādes. Tās galvenokārt nodarbojās ar tiešajām armijas apgādes problēmām.

Vācu okupācijas iestāžu ekonomiskajā politikā Latvijā bija vērojamas it kā divas iezīmes. Pirmā saistījās ar Latvijas tālākiem kolonizācijas plāniem un paredzēja tās ekonomisko resursu maksimālu izpumpēšanu. Toties otra paredzēja saglabāt vietējo ekonomisko potenciālu vēlākam laikam un domāt par tā efektīvu izmantošanu tūlītējo kara vajadzību apmierināšanai. Latvijā bija vērojamas abu šo tendenču izpausmes.

Ostlandes reihskomisārs H. Loze, skaidrojot Vācijas saimnieciskās politikas būtību, uzsvēra, ka bolševiki 1940. gadā ieņēma Latviju un nacionalizēja visus īpašumus: namus, bankas, fabrikas, tirdzniecības uzņēmumus, lauku mājas, kustamo un nekustamo mantu. Viss tika pasludināts par Padomju Savienības īpašumu. Pēc bolševiku padzišanas no Latvijas šis PSRS īpašums kā kara laupījums pārgājis trešā reiha rīcībā. Šādas H. Lozes izteiktās atziņas kļuva par vācu režīma saimnieciskās politikas ideoloģisko pamatojumu. Vācu civilpārvalde okupācijas sākumposmā Latvijā ne vien atstāja spēkā padomju laikā veikto nacionalizāciju, bet to pat paplašināja.

Lai apzinātu, uzskaitītu un sāktu izmantot okupētajā Latvijā iegūtos īpašumus, vācu iestādes nosūtīja uz turieni dažādas saimniecības komandas. Viena no pirmajām darbu sāka "Saimniecības komanda Rīga". 1941. gada jūlija beigās tā ziņoja uz Berlīni, ka jau apzinājusi ap 60–65 procentus Rīgas un aptuveni 50 procentus Jelgavas uzņēmumu. Priekšdarbi sākti arī Liepājā un Daugavpilī. Komanda savā pārskatā norādīja, ka iegūts ievērojams daudzums izejvielu un gatavās produkcijas: 7200 tonnu kokvilnas, 2400 tonnu linu, 14 000 tonnu sojas pupu, 700 tonnu līnēļas, 600 tonnu svina, 174 000 gabalu dažādu ādu un lieli kokmateriālu krājumi. Mazākajos miestos un lauku apvidū pārbaude šajā laikā vēl nebija uzsākta. Paralēli uzskaitē iegūtās materiālās vērtībās sāka nosūtīt uz Vāciju. 1941. gada augustā ar kuģiem nosūtīja: 8000 tonnu sojas pupu, 280 tonnu sviesta, 1700 tonnu finiera saplākšņu, 16 500 kubikmetru papīrmalkas, 1700 tonnu labības, un citas preces. Pa dzelzceļu šajā pašā laikā nogādāja 80 vagonu ar cukuru, 95 tonnas sviesta, arī cementu un benzīnu. Diezgan lieli apjomi tika piegādāti arī armijas vajadzībām: 6000 tonnu rudzu un 21 000 tonnu kviešu, kā arī lielā daudzumā gaļa un gaļas konservi. Lai nodrošinātu nepieciešamo apjomu savākšanu, vācu iestādes ieviesa vietējiem civiliedzīvotājiem dažu produktu ierobežojumus. Okupācijas iestādes sāka izvest no Latvijas ne tikai pārtikas produktus, bet arī rūpnīcu iekārtas un mašīnas.

Lai apsaimniekotu padomju varai atņemtos īpašumus, reihskomisārs H. Loze 1941. gada 24. oktobrī izdeva rīkojumu nodibināt Fiduciāro pārvaldi. Ar 1. decembri šīs pārvaldes rīcībā nodeva arī ebrejiem atņemtos īpašumus. Daļu Latvijas rūpniecības uzņēmumu uz laiku ne ilgāku par pieciem gadiem iznomāja Vācijas firmām. Ja karš beigtos agrāk, nomas līgums varēja vēl turpināties ne ilgāk par vienu gadu. Gumijas fabrika "Kvadrāts" tika iznomāta Hamburgas uzņēmumam *Phoenix*, Mīlgrāvja kuģu būvētava un Tosmares rūpnīca Liepājā tika firmai *F. Schichau*, VEF nonāca koncerna

AEG pārziņā. Arī Ķeguma elektrostacija nonāca vācu firmas rokās. Lai veicinātu vācu firmu straujāku ienākšanu okupētajās Baltijas valstīs, reihs-komisārs ar 1942. gada 26. janvāra rīkojumu atļāva vāciešiem dibināt uzņēmumus, balstoties uz Vācijā spēkā esošo likumdošanu. Tas sekmēja bijušo Latvijas valsts īpašumu ātrāku pāriešanu vācu firmu rokās. Bija vērojama tendence apvienot vienas nozares uzņēmumus apvienībās, tas, pēc vācu okupācijas iestāžu domām, kara apstākļos ļāva efektīvāk izmantot resursus. Tika izveidotas kūdras, ķieģeļu, ziepju, ādas un poligrāfijas uzņēmumu apvienības. Dažas apvienības darbojās viena ģenerālapgabala robežās, citas aptvēra visu Ostlandi. Sagrābto uzņēmumu un jaunizveidoto apvienību pārraudzīšanai un to darbības labākai saskaņošanai Ostlandē reihskomisārs papildus vēl nodibināja Saimniecības virskameru, kam bija pakļauta katra ģenerālapgabala kamera.

Vācu iestāžu saimniecības pārvaldes sistēma Latvijā bija izveidota ļoti birokrātiska un sarežģīta. Tā nebija pietiekami efektīva, un to kritizēja pat Vācijas valdības Finanšu ministrija. Tika norādīts uz pārāk lielo nodarbināto ierēdņu skaitu, smago pārvaldes aparātu un pat tā pretrunīgumu.

Reprivatizācija. Kaut arī nacistiskā Vācija vēl pirms iebrukuma Padomju Savienībā solīja atdot bijušajiem īpašniekiem nacionalizētos uzņēmumus, tūlītēja praktiska rīcība 1941. gada otrajā pusē nesevoja. Okupācijas režīma plānos neietilpa vispārēja reprivatizācija. Šis jautājums ļoti satrauca Latvijas iedzīvotāju prātus un līdzās valsts neatkarības atjaunošanai kļuva par centrālo problēmu. Vācu iestāžu atturība šo jautājumu risināšanā sabiedrībā radīja vispārēju vilšanos un neapmierinātību. Ostlandes reihskomisārs H. Loze bija pret reprivatizāciju. Tomēr reālā situācija spieda vāciešus pakāpeniski pārskatīt savu politiku. Laika gaitā kļuva redzams, ka nacionalizētie uzņēmumi strādā ļoti neefektīvi, bez peļņas un ir papildu slogs okupācijas iestādēm. Tādējādi, lai veicinātu saimniecisko rosību un uzlabotu iedzīvotāju attieksmi pret okupācijas varu, vācieši pakāpeniski sāka īpašumus atdot. 1941. gada 17. oktobrī H. Loze izdeva rīkojumu par amatniecības, sīkrūpniecības un mazumtirdzniecības jaunizveidošanu. Tas pieļāva sīko uzņēmumu nodošanu privātās rokās. Reprivatizēt drīkstēja tikai uzņēmumus, kas bija nepieciešami. Par sīkrūpnieciskiem tika uzskatīti uzņēmumi, kuros strādājošo skaits nepārsniedza 20 cilvēku. Pieļaujot sīkuzņēmumu privatizāciju, vācieši neatdeva īpašniekiem viņu nekustamo mantu (zemes gabalus, namus), tie bija jānomā no vācu iestādēm. Līdz 1942. gada beigām bija privatizēti 153 sīkrūpniecības un 636 amatniecības uzņēmumi. 1941. gada

16. decembrī stājās spēkā Ostlandes reihskomisāra rīkojums par sīktirdzniecību. Tas noteica, ka sīktirdzniecībai pieskaitāmi preču pārdošanas punkti, restorāni, ēdnīcas, kafejnīcas u. tml. Rīkojums paredzēja, ka lūgums par uzņēmuma atjaunošanu bijušajam īpašniekam jāiesniedz līdz 1942. gada 31. martam. Bija noteikts, ka, reprivatizējot uzņēmumu, īpašniekam ir jāsamaksā par tajā esošajām precēm un iekārtām. Faktiski nacionalizēto uzņēmumu varēja atgūt, to atpērkot. Līdz 1942. gada beigām reprivatizēja 238 sīktirdzniecības uzņēmumus. Par spīti daudzajiem ierobežojumiem, cilvēki ļoti vēlējās atgūt savus īpašumus. Tā kā reprivatizācijas pieteikumu bija ļoti daudz, iecēla pilnvarotos, kas bija atbildīgi par sīkrūpniecības, amatniecības un mazumtirdzniecības uzņēmumiem. Sāka veidot arī vērtēšanas komisijas, kas noteica katra konkrētā uzņēmuma vērtību, bet ne tā tiesisko statusu. Šajā jautājumā galavārds piederēja vācu iestādēm, bet vietējiem ierēdņiem bija tikai padomdevēja loma. Vērtēšanas komisijas lēmumu varēja apstrīdēt ģenerālkomisāra galvenajā saimniecības daļā. Uzņēmuma privatizāciju nepieļāva, ja pieprasītājs bija maksātnespējīgs. Svarīgs nosacījums bija arī personas uzticība, ko apliecināja policijas izsniegta izziņa. Vācu iestādes arī pieprasīja, lai nākamajam uzņēmuma īpašniekam būtu arodnieciskā piemērotība, tas ir, lai viņš spētu vadīt uzņēmumu. Privatizācija bija liegta personām, kas nebija ievērojušas okupācijas varas izdotos rīkojumus.

1943. gada 18. februārī okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs izdeva noteikumus, kas paredzēja vispārēju privātīpašuma atjaunošanu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ģenerālapgabalos. Šādam lēmumam bija politisks pamats, jo pēc sakāves pie Staļingradas Vācijai sāka trūkt karavīru Austrumu frontei. Iedzīvotāju plašāku atbalstu vācu režīma politikai nolēma panākt ar īpašumu atdošanu. Agrākajiem īpašniekiem bija jāatdod arī padomju laikā nacionalizētie apbūvētie un neapbūvētie gruntsgabali. Tika uzsvērts, ka īpašums vispirms jāatdod režīmam lojālām personām. Īpašumus, kas bija nepieciešami vācu kara saimniecībai, joprojām nedrīkstēja reprivatizēt.

Ostlandes reihskomisārs H. Loze 1943. gada 2. martā norādīja, ka, atdodot lauksaimniecības īpašumus, priekšroka būs personām, kuras pašas vai viņu piederīgie brīvprātīgi cīnījušies pret boļševikiem. Tika uzsvērts, ka pre-timnākšana būs arī cilvēkiem, kuri ar savu pozitīvo nostāju stiprinājuši režīmu, laikus nokārtojuši produktu nodevas, veiksmīgi pārkārtojuši ražošanu kara saimniecības vajadzībām. Privātīpašuma dokumentu izsniegšanu vācu iestādes Latvijā centās parādīt kā lielu notikumu, bet sabiedrībā valdīja

neapmierinātība ar to, ka process ir ļoti birokrātisks, sarežģīts un lēns. 1944. gadā reprivatizācijas rezultātā pilsētās tika atgūti ap 90 procentu namīpašumu, lauksaimniecībā — ap 24 procentu zemnieku īpašumu. Privatizācija bija aptvērusi 1306 amatniecības uzņēmumus un 542 veikalus.

Nodokļi. Pārņemot kontroli Latvijā, vācu okupācijas iestādes paziņoja, ka visiem uzņēmumiem, organizācijām un privātpersonām jāturpina maksāt visi padomju laika nodokļi: peļņas, apgrozījuma, zemes u. c. 1941. gada 18. oktobrī izdeva pirmo Ostlandes reihskomisāra rīkojumu par nodokļiem, laika gaitā to vairākkārt papildināja un mainīja. Lielus ienākumus vācu režīmam nodrošināja rīkojums par monopolu ieviešanu. 1942. gada 16. janvārī stājās spēka sāls un saldumvielu monopols. Vēlāk parādījās arī spirta un tabakas monopols. Tieši šie divi monopoli deva vācu civilpārvaldei vislielākos ieņēmumus. Monopolu darbības kontrolei Ostlandē izveidoja speciālu pārvaldi ar nodaļām katrā ģenerālapgabālā. Lai palielinātu ienākumus no nodokļiem, vācu civilpārvalde 1943. gada 30. martā izdeva rīkojumu par ārkārtējas peļņas savākšanu. Šis rīkojums uzdeva ģenerālkomisāram pārbaudīt visu uzņēmumu bilanci, lai noteiktu, kāda daļa peļņas ir jāatdod par labu valstij. Ar šādu papildu nodokli aplika visus uzņēmumus, kas atradās Ostlandes teritorijā, arī vācu uzņēmumus.

Visiem vietējiem iedzīvotājiem bija jāmaksā ienākuma nodoklis, no kura bija atbrīvoti tikai laukstrādnieki un strādnieki, kuru izpeļņa bija mazāka par 50 reihsmarkām (RM) mēnesī. Nodoklis bija progresīvs: ar izpeļņu 50 RM mēnesī bija jāmaksā 2,9 procenti, ar 100 RM — 5,5 procenti, 300 RM — 10,1 procents, 500 RM — 16,8 procenti. Neprecētiem un šķirteņiem bez bērniem nodoklis bija paaugstināts par 50 procentiem.

1943. gada 30. aprīļa reihskomisāra rīkojums paredzēja, ka līdzās algai, ar nodokļiem apliekami arī citi ienākumi: no kapitāla, patstāvīga darba, uzņēmumiem. Ar nodokļiem aplika ienākumus no lauksaimniecības un mežsaimniecības, kā arī pensijas un pabalstus. Privātām sabiedrībām bija jāsamaksā par labu valstij 50 procentu no peļņas, bet kooperatīviem — 30 procentu. Pastāvēja arī nodoklis pilsētu nekustamajam īpašumam. To neiekasēja vienīgi no kara laikā pilnīgi nopostītām ēkām. Ja bruto ienākums no nekustamā īpašuma pilsētā bija no 101 RM līdz 500 RM, tad bija jāmaksā 10 procentu nodoklis. 1942. gada 26. jūnijā Latvijā papildus vēl tika ieviests tirdzniecības un rūpniecības nodoklis.

Laukos dzīvojošie maksāja personas nodokli (galvasnaudu), bet uz viņiem neattiecās ienākuma nodoklis. No nodokļu maksāšanas bija atbrīvoti

cilvēki, jaunāki par 18 gadiem, vīrieši — vecāki par 60 un sievietes — vecākas par 50 gadiem, kā arī precētas sievas. Personas nodoklis bija 8–15 RM, un tas nonāca vietējās pašpārvaldes budžetā.

Daudzo un dažādo nodokļu labākai iekasēšanai ģenerālkomisārs O. Drekslers Latvijā izveidoja Galveno finanšu kasi ar 27 vietējām nodaļām. Sabiedrībā valdīja pārliecība: ja vācu okupācijas laikā kaut kā tiešām bija par daudz, tad tie bija nodokļi. Iedzīvotāji tādējādi atdeva ievērojamu daļu savu ienākumu. Kara apstākļos iedzīvotāji pildīja arī dažādas klaušas un šķūtis. Ar tām apgrūtināja lauku iedzīvotājus. Klaušas bija jāpilda gan fiziskām, gan juridiskām personām.

Lauksaimniecība. Vācu okupācijas režīms bija ieinteresēts izspiest no Latvijas lauksaimniekiem pēc iespējas vairāk pārtikas produktu un rūpniecībai nepieciešamo izejvielu. Lauksaimniecība tika uzskatīta par svarīgu nozari kara vajadzību apmierināšanai. 1941. gada 13. septembrī reihskomisārs H. Loze atcēla padomju varas realizēto agrāro reformu, pievienojot lielajām saimniecībām iepriekš atņemtās zemes gabalus. Vācu iestādes centās ļoti strikti kontrolēt lauku saimniecību darbību. Katrā apriņķī tika iecelts speciāls lauksaimniecības vadītājs.

Svarīgākais uzdevums, ko vācu iestādes izvirzīja lauksaimniekiem, bija apstrādājamās zemes platības un iegūstamās produkcijas apjoma palielināšana. Tā, piemēram, 1942. gadā cukurbiešu sējumu platības salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu izdevās palielināt par 6 tūkstošiem hektāru, linu sējumus — pat par 21 tūkstoti hektāru. Tika dots arī rīkojums palielināt ar ziemajiem un vasarājiem apsētās platības. Zemniekiem bija uzliktas arī lielas kokmateriālu sagādes normas. 1942./1943. gadā tika sagatavots 2780 tūkstoši kubikmetru malkas, 328 tūkstoši kubikmetru papīrmalkas, 37 tūkstoši kubikmetru finiera baļķu.

Smaga problēma kara gados Latvijas laukos bija vilcējspēka un tehnikas trūkums. Nepietika traktoru un zirgu. Daļu zirgu bija rekvizējusi gan aizgājušī Sarkanarmija, gan arī vācu armija. Lai risinātu šo problēmu, ģenerālkomisārs 1943. gada 19. februārī izdeva rīkojumu, ar kuru atļāva ņemt zirgus no tām saimniecībām, kur to bija vairāk, un nodot tām, kur to trūkst. Traktoru skaits Latvijas laukos bija nenozīmīgs. 1941. gadā bija aptuveni 1885 traktori. Kara gados tos bija grūti ekspluatēt, jo trūka degvielas, kā arī rezerves daļu. Vācija nepiegādāja pietiekamā daudzumā citu lauksaimniecības tehniku: kultivatorus, sējmašīnas, arkļus, zāles plāvējus u. c.

Laukos nepietika arī darbaroku, jo vīriešus mobilizēja policijas batal-

jonos un leģionā. Okupācijas iestādes 1942. gadā izdeva rīkojumu: vasarā visiem skolu audzēkņiem, kas vecāki par 14 gadiem, obligāti lauku darbos jānostrādā trīs mēneši. Arī Zemes pašpārvalde 1942. gada 22. septembrī izdeva savu rīkojumu, kas paredzēja visām pilsētās nestrādājošajām sievietēm vecumā no 17 līdz 45 gadiem doties uz laukiem un palīdzēt ražas novākšanas darbos. 1943. gada 18. maijā tapa nākamais rīkojums, kas paredzēja visiem latviešu iestāžu darbiniekiem sešas nedēļas, ieskaitot atvaļinājumu, nostrādāt laukos. No darba klaušām laukos tika atbrīvoti vienīgi kara rūpniecībā strādājošie.

Lauksaimniekiem nebija atļauts brīvi rīkoties ar saražoto produkciju. Reihskomisārs 1943. gada 10. aprīļa rīkojumā noteica, ka visa lauksaimnieciskā produkcija uzskatāma par apķīlātu. Zemnieks ar izaudzēto ražu drīkstēja rīkoties tikai pēc vācu iestāžu norādījumiem. Savas ģimenes uzturam bija atļauts paturēt stingri noteiktu daudzumu produkcijas. Strikta reglamentācija pastāvēja piensaimniecībā. Viss piens, kas nebija nepieciešams pašu saimniecībā, bija jānodod pienotavā. Ar 1942. gadu zemniekiem bija uzlikta obligāta saistība: no katras slaucamās govs gadā nodot 70 kilogramu sviesta. Tomēr šie drakoniskie pasākumi 1943. gadā nepalīdzēja savākt plānoto sviesta daudzumu. Uzliktā norma bija 27 000 tonnu sviesta, bet zemnieki nodeva tikai 20 613 tonnu. Lai palielinātu iegūtā sviesta svaru, vācu iestādes pat atļāva paaugstināt pieļaujamā ūdens daudzumu sviestā no 18 līdz 20 procentiem. Arī visa cukurbiešu raža bija obligāti jānodod cukurfabrikās. Kategoriski bija aizliegts no cukurbietēm vārīt sīrupu vai tās izbarot lopiem. Līdzīgi noteikumi pastāvēja arī par izaudzētajiem līnēm, linsēklām, graudaugiem, gaļu.

Obligāto nodevu sistēma nedeja okupācijas režīmam cerētos rezultātus, un reti kad izdevās savākt plānoto produkcijas apjomu. Viens no galvenajiem iemesliem bija ļoti zemās un neizdevīgās iepirkuma cenas, ko bija noteikušas vācu iestādes. To neveicināja arī tiesības par nodoto lauksaimniecības produkciju iegādāties noteiktu rūpniecības preču daudzumu. Tas nebija adekvāts. Piemēram, par tonnu nodoto agro kartupeļu varēja iegādāties 80 papirosus un 1,5 litrus degvīna.

Kopumā vācu okupācijas režīma lauksaimniecības politika neveicināja nozares izaugsmi un attīstību. Tā bija vērsta tikai uz maksimālu produkcijas iegūšanu.

Rūpniecība. Nacistiskā režīma politika neparedzēja rūpniecības attīstību okupētajos austrumu apgabalos. Tā galvenokārt tika izmantota frontes

vajadzībām, lai tādējādi atvieglotu Vācijas rūpniecību. 1941. gada decembrī jau 14 Latvijas uzņēmumi pildīja kara saimniecības pasūtījumus. Starp tiem bija: gumijas fabrika "Kvadrāts", VEF, munīcijas fabrika "Vairogs", velosipēdu rūpnīca "Erenpreiss", Milgrāvja kuģu būvētava, Liepājas pulvera fabrika. 1942. gada sākumā jau bija 174 šādi uzņēmumi. Vācija šajā laikā dažas militārās tehnikas remonta rūpnīcas sāka pārcelt uz Rīgu, tuvāk Austrumu fronteī. Rīgā darbu uzsāka tanku remonta rūpnīca.

Nopietna problēma, kas neļāva Latvijas rūpniecībai izvērst ražošanu un izpildīt lielāka apjoma pasūtījumus, bija izejvielu un energoresursu trūkums. Sevišķi trūka akmeņogļu. Reihskomisārs H. Loze 1942. gada 30. jūnijā ziņojumā uz Berlīni norādīja, ka Latvijas rūpniecībai mēnesī vajag ap 32 550 tonnu akmeņogļu, bet piešķirtas tiek tikai 22 500 tonnas. Akmeņogļu nepietiekamības dēļ darbu pārtrauca Rīgas cementfabrika. Vācu iestādes kurināmā problēmu mēģināja risināt, pastiprināti iegūstot un izmantojot kūdru. Rūpnīcām sāka trūkt arī dažādu iekārtu, mehānismu un instrumentu, ko Vācija nespēja piegādāt vajadzīgajā daudzumā.

Kopš 1942. gada Latvijas rūpnīcas sāka izjust arī strādnieku trūkumu. Šo problēmu īpaši saasināja vairākkārtējas strādnieku vervēšanas un pat piespiedu nosūtīšanas akcijas darbā uz Vāciju. Reihskomisārs savos pārskatos uz Berlīni rakstīja, ka darbaroku trūkuma dēļ ražošana draud apstāties gumijas rūpniecībā un dažos metālapstrādes uzņēmumos. Darbaspēka galvenais pieprasītājs bija Vācijas zemju darba pārvalde. Arī latviešu mobilizācija leģionā, policijā un citos militārajos formējumos vēl vairāk saasināja šo problēmu. 1942. gada maijā Latvijai pieprasīja trīs mēnešu laikā nosūtīt uz Vāciju 24 tūkstošus strādnieku. Pēc ģenerālkomisāra O. Drekslera protestiem šo kvotu samazināja uz astoņiem tūkstošiem. Tā kā strādnieku vervēšana uz brīvprātības principiem bija nesekmīga, 1943. gadā vācu iestādes nolēma veikt veselu gadagājumu mobilizāciju darba klausībai. Līdz 1944. gada sākumam no Latvijas uz Vāciju darbā tika nosūtīti ap 16 800 strādnieki.

1943. gadā vācu armijas pasūtījumu izpildē bija iesaistīti 183 Latvijas uzņēmumi. Tie bija saražojuši produkciju par aptuveni 19 miljoniem RM. Galvenokārt tā bija kokapstrādes, tekstilrūpniecības, metālapstrādes, poligrāfijas, ķīmiskās un pārtikas rūpniecības produkcija. Latvijas uzņēmumi izpildīja arī dažādus Vācijas civilo iestāžu pasūtījumus. Uz Vāciju tika sūtītas mēbeles, apavi, tekstilpreces, kokmateriāli. Tomēr Latvijas rūpniecībā saražotās produkcijas lielākā daļa tika novirzīta vācu kara saimniecības pieprasījumu izpildei. Mazākā daļa saražotās produkcijas tika izmantota vietējo iedzīvotāju vajadzībām.

Daudzi Latvijas rūpniecības uzņēmumi vācu okupācijas laikā pārtrauca darbu, jo tiem trūka izejvielu, iekārtu un arī darbaroku. Tuvojoties padomju armijai 1944. gadā, vācu režīms realizēja Latvijā tā sauktās tukšās zemes metodi, kas paredzēja lauksaimniecības produkcijas, rūpnīcu iekārtu, mašīnu, izejvielu, gatavās produkcijas totālu izvešanu uz Vāciju vai iznīcināšanu. 1944. gada maijā reihskomisārs H. Loze izdeva rīkojumu par Rīgas rūpnīcu evakuāciju. Tika uzspriecināta Ķeguma elektrostacija, vairākas rūpnīcas, Daugavas krastmala ostas rajonā, tilti un citi saimnieciskie objekti. Pēc aprēķiniem, vācu okupācijas varas nodarītie zaudējumi Latvijas tautsaimniecībai kara gados bija ap 660 miljoni ASV dolāru — pēc tā laika vērtības.

5.6. KULTŪRPOLITIKA

Kultūrpolitikas vadlīnijas. Okupējot Latviju, nacistu režīms izvirzīja ne vien noteiktus saimnieciskos mērķus, bet arī domāja par savas ideoloģijas un kultūras uzspiešanu. Latvijā tika veikti pārkārtojumi izglītības, kultūras, mākslas, teātra, literatūras un citās jomās. Visur tika uzsvērtā vācu kultūras nozīme un pārkums, vienlaikus noniecinot un mazinot latviešu kultūras sasniegumus. Reihsministrs A. Rozenbergs, kas pats bija dzimis un ieguvis izglītību Baltijas valstīs, centās uzsvērt, ka Ostlandes tautām nav savas patstāvīgas kultūras, bet ir tikai vācu un krievu kultūras atdarinājumi. Vācu režīms ar lielām aizdomām izturējās pret latviešu inteliģenci, paredzot tās izsūtīšanu kara beigās uz Krievijas apgabaliem. 1941. gada 5. jūnija memorandā tiek atzīmēts, ka izsūtīt vajadzētu kādus 30–40 tūkstošus cilvēku. Latviešu inteliģence tika uzskatīta par šovīnistisku, anglofilu, galveno latviešu nacionālās un neatkarības idejas paudēju, līdz ar to bīstamu okupācijas režīmam.

Jau 1941. gada 18. augusta rīkojumā Ostlandes reihskomisārs H. Loze norādīja, ka oficiālā dienesta valoda valsts iestādēs ir vācu valoda. Speciāls Austrumu ministrijas apkārtraksts noteica, ka vācu okupācijas iestāžu darbiniekiem nav jāmacās Baltijas tautu valodas, jo paredzams, ka drīz visi šo teritoriju iedzīvotāji runās vācu valodā. 1942. gada 7. martā parādījās norādījums, ka sarakste starp vācu un latviešu iestādēm drīkst notikt vienīgi vācu valodā. Tikai savstarpējā saziņā latviešu iestādes varēja lietot gan vācu, gan latviešu valodu. Latviešu valoda bija atļauta, bet tai atvēlētas otršķirīgas funkcijas.

Augusta sākumā sāka Rīgas centrālo ielu pārdēvēšanu. Brīvības iela ieguva Ādolfa Hitlera ielas nosaukumu, bet Elizabetes iela kļuva par Valtera fon Pletenberga gatvi. Padomju bulvāris tika nosaukts par Vācu ordeņa gatvi, Merķeļa iela — par Oto Bismarka ielu, Aspazijas bulvāris — par Fon der Golca gatvi, Raiņa bulvāris — par Alfrēda Rozenberga ielu, K. Valdemāra iela — par Hermana Gēringa ielu u. tml. Ielas pārdēvēja pēc civilpārvaldē strādājošo vācbaltiešu iniciatīvas. 1941. gada augusta pirmajās dienās tika izdots rīkojums par Latvijas Vēstures institūta likvidēšanu. Uz tā bāzes izveidoja Latviešu vēstures krātuvi, kas veica avotu vākšanu un zinātnisko darbu. Pēc tādiem pašiem principiem izveidoja Valodas krātuvi.

1941. gadā vācu režīms Austrumos vēl pieturējās pie zibenskara stratēģijas, un tāpēc netika īpaši plānota okupēto tautu kultūras politikas jautājumu risināšana. Šos jautājumus nolēma sakārtot pēc uzvaras karā pret boļševikiem. Bet pēc zibenskara izgāšanās nacistu režīms sāka pievērst nopietnāku uzmanību arī stratēģijai kultūrpolitikā. Galvenās nostādnes šajos jautājumus lielākoties noteica A. Rozenberga vadītā Austrumu ministrija un Jozefa Gebelsa vadītā Propagandas ministrija Berlīnē. Konkrēto lēmumu pieņemšanā bija iesaistīts arī Ostlandes reihskomisārs, Latvijas ģenerālapgabala ģenerālkomisārs, Zemes pašpārvalde un citas iestādes. Tieša ietekme uz kultūras un izglītības jautājumu risināšanu Latvijā bija ģenerālkomisāra sākotnējam kultūras nodaļas vadītājam Karlam fon Strickim, kuru vēlāk nomainīja Kurts Dिल्fers.

Būtiska vācu režīma kultūrpolitikas iezīme bija stingra kultūras un izglītības iestāžu darbības kontrole un pārraudzība. Ģenerālkomisāra kultūras un rakstniecības referenta F. Nathera pārskatā par 1943. gadu norādīts, ka pārbaudīti 637 literāri darbi un 14 sarīkojumu programmas, cenzētas 19 avīzes. Mūzikā pārbaudītas un atļautas 320 koncertu programmas, izdots saraksts ar 800 cenzētu dziesmu tekstiem. Radio pārbaudītas 203 raidlugas, 84 stāsti, 1070 dzejoļi. Īpaša uzmanība tika pievērsta vācu valodas un vēstures mācīšanai. No sabiedrības apziņas centās izskaust Latvijas valstiskuma idejas, aizliedzot lietot presē jēdzienu "Latvijas Republika". Tā vietā vācieši ieteica lietot apzīmējumu "Baltijas zemes". Tika praktizēta arī kultūras vērtību izlaupīšana, ar ko nodarbojās A. Rozenberga štābs Rīgā.

Pasliktinoties situācijai Austrumu frontē, mainījās akcenti arī vācu režīma kultūras politikā. Tā kļuva mazāk agresīva, jo kopš 1943. gada nacistu režīmam vajadzēja arvien vairāk iekaroto apgabalu materiālo un cilvēku resursu. Par piedalīšanos karā un vācu uzvaras veicināšanā kaut kas

bija jāsola un jādod vietējām tautām. No Berlīnes nāca norādījums toleran-
tāk, ar lielāku taktu izturēties pret vietējo iedzīvotāju kultūru, neuzsvērt
pārvācošanas idejas. Zemes pašpārvalde plašāk jāiesaista kultūras jautājumu
risināšanā, atļaujot latviešiem brīvāk nodarboties ar savu tautisko kultūru.
1944. gadā nacistu režīms Latvijā sāka sekmēt krievu kultūras attīstību.
Tādas politikas mērķis bija nomierināt uz Latviju evakuētos krievu iedzī-
votājus, radīt labāku augsni karavīru vervēšanai Vlasova Krievijas atbrīvo-
šanas armijā.

Lai gan attieksme pret latviešu kultūru bija negatīva, nacistu režīms
okupācijas gados nerasniedza izvirzītos mērķus. Latviešu tauta netika pārvā-
cota, tā saglabāja savu kultūru un identitāti. Pēc Zemes pašpārvaldes inicia-
tīvas 1943. gadā darbību atjaunoja Kultūras fonds. Tā pamatmērķis bija
latviešu kultūras dzīves veicināšana. Kultūras fonds materiāli atbalstīja
literātus, māksliniekus, rūpējās par pabalstu, prēmiju, pensiju izmaksu lat-
viešu kultūras darbiniekiem. Kopš 1944. gada tika piešķirtas Kultūras fonda
prēmijas literatūrā un citās mākslas jomās.

Izglītības politika. Būtiski pārkārtojumi okupācijas sākumposmā skāra
izglītības sistēmu Latvijā. Ostlandes reihskomisāra H. Lozes 1941. gada
21. jūlijā instrukcijā bija noteikts, ka jānoraida igauņu, latviešu, lietuviešu
un baltkrievu mēģinājumi dibināt savas universitātes un augstskolas, bet
nav jākavē amatniecības skolu un tehnisko mācību iestāžu darbība. Jāuzsāk
darbi, lai Tehniskā augstskola Rīgā atkal kļūtu par vācu augstskolu. Jāpa-
stiprina vācu valodas lietošana. Tika izdots norādījums pārkārtot mācību
plānus ģeogrāfijā un vēsturē. Pārstrādātas tika arī mācību programmas
latviešu valodā un literatūrā, dabaszinātnēs, kā arī citos priekšmetos. Inten-
sīvi tika izstrādātas režīma prasībām atbilstošas jaunas mācību grāmatas.
Latvijas Universitāte tika pārdēvēta par Rīgas Universitāti un diezgan būtiski
mainīts tās darbs. 1941. gada augustā Ostlandes reihskomisariāta Politiskās
nodaļas vadītājs Frīdrihs Trampedahs pat iestājās pret Universitātes atvēr-
šanu. Viņš uzskatīja, ka pārbaudītiem un uzticamiem studentiem varētu ļaut
studēt reihā. 1942. gada 21. augustā A. Rozenberga vadītā Austrumu minis-
trijs izdeva rīkojumu reihskomisāram H. Lozem pārtraukt lietuviešu,
igauņu un latviešu studentu sagatavošanu zinātniskam darbam. Ar šo rīko-
jumu aizliedza piešķirt pētniecības uzdevumus humanitāro fakultāšu mācību
spēkiem.

No darba skolās un augstskolās tika atlaisti režīmam nevēlami skolotāji
un docētāji. Vispirms tie bija ebreju tautības profesori un tie, kas bija aktīvi

darbojušies padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā. Mācībspēkam bija jāparaksta apliecinājums, ka četrās paaudzēs ne pašā, ne dzīvesbiedra rados nav jūdu ticības piederīgo. Par piedalīšanos pretestības kustībā, Latvijas Centrālās padomes izveidošanu un vadīšanu no darba Universitātē tika atbrīvots un koncentrācijas nometnē ieslodzīts profesors Konstantīns Čakste. Līdzīgs liktenis piemeklēja arī sociāldemokrātu Bruno Kalniņu. Vēstures mācīšanu Universitātē kontrolēja vācieši. Bija izdots norādījums, ka par tās mācīšanas kvalitāti ir atbildīgi vācu mācībspēki. Universitātes darbības pakāpenisku atjaunošanu vācu iestādes atļāva 1941. gada novembrī. Sākumā darbu sāka Medicīnas un veterināro zinātņu fakultāte, vēlāk arī tehniskās fakultātes un Teoloģijas fakultāte. Universitātes rektors bija profesors Mārtiņš Prīmanis.

Mācību procesā liela uzmanība tika pievērsta rasu teorijas apguvei un nacionālsociālisma ideju propagandai. Izglītības sistēmā propagandēja nacistisko ideoloģiju. Skolu darba vadlīnijās Ostlandes reihskomisariāts 1942. gadā uzsvēra, ka iedzimto skolu uzdevums ir sagatavot jauniešus lielvācu vadītai jaunajai Eiropai. Kara laikā ļoti cieta izglītības sistēmas materiālā bāze. Daļa skolu tika nodotas vācu armijas vajadzībām, un tur tika ierīkotas lazaretis un kazarmas. Skolā trūka nepieciešamo mācību līdzekļu, kurināmā. Izplatīta parādība bija mācības divās maiņās. Kara gados samazinājās skolēnu skaits. 1940./1941. mācību gadā skolās mācījās 238 526 skolēni, bet 1942./1943. gadā tikai 207 744. Ģimnāzijas audzēkņu skaits tajā pašā laikā samazinājās no 23 092 uz 16 812 skolēniem. Daļa audzēkņu tika nodarbināti nocietinājumu būvē, darba dienestā, kā arī mobilizēti vācu armijā.

Līdzās vācu civilpārvaldei izglītības jautājumu risināšanā bija iesaistīta arī Zemes pašpārvaldes izglītības un kultūras ģenerāldirekcija. Sākumposmā to vadīja Jānis Celms, vēlāk — profesors Mārtiņš Prīmanis. Konkrētais darbs notika galvenokārt divos departamentos. Zinātnisko iestāžu un vispārīgo lietu departamenta pārziņā bija augstākās mācību iestādes, bibliotēkas, muzeji, arhīvi, latviešu valodas krātuve. Skolu departamentam bija pakļautas tautskolas, vidusskolas, arodskolas, kā arī baltkrievu un krievu skolu direkcijas. Pašpārvaldes ģenerāldirekcija bija kā starpnieks starp skolu un vācu iestādēm, cenšoties atbalstīt un aizstāvēt latviešu tautas intereses. Nenoliedzami, tas viss tika darīts vāciešiem pieņemamā formā. 1942. gada martā ģenerāldirekcijas vadītājs Jānis Celms ziņoja vācu iestādēm, ka no skolu programmām izņemti visi boļševiku laikā ieviestie politiskie priekš-

meti. Tika sastādīts arī aizliegto grāmatu saraksts un tās izņemtas no apgrozības. Šajā sarakstā iekļāva marksisma–ļeņinisma klasiķu darbus, padomju, angļu, amerikāņu, ebreju literatūru. Universitātes centrālajā bibliotēkā komunistiskā satura literatūrai pieskaitīja 30 000 grāmatu.

Literatūra un teātris. Vācu okupācijas laikā Latvijā tika publicēts diezgan daudz prozas un dzejas darbu. Izdoto romānu skaits pārsniedz divus desmitus grāmatu. Rakstnieki savos darbos nepauda attieksmi pret tajā laikā notiekošo, bet vairāk pievērsās divdesmito un trīsdesmito gadu Latvijas problemātikai. Radās psiholoģiska un sadzīviska satura darbi. Uzmanību izpelnās Anšlava Eglīša romāns “Homo novus”. Tajā labvēlīgos, gaišos toņos aprakstīta Latvijas Republikas mākslinieku vide. Autors liek tautai atcerēties un apzināties savu vērtību, izdzīvot cauri laikmeta postam un saglabāt sevi nākotnei. Dienas gaismu ierauga arī Erika Ādamsona romāns “Sava ceļa gājējs”. Darba centrālais tēls ir kāds jauneklis, kas godīgi iet savu ceļu dramatiskajā laikmetā. Psiholoģisku darbu “Mīlestības zīmogs” saraksta Knuts Lesiņš. Autors uzsver, ka cilvēks ir mīlams pat tad, ja viņam ir tikai viena laba rakstura īpašība. Latviskuma izjūtu akcentēšanai pievērsusies rakstniece Ilona Leimane. Viņas grāmatā “Vilkaču mantiniece” uzsvērts, ka gaišs, cildens un ētiski tīrs latviskums ir liela vērtība, ko nedrīkst iznīcināt nekādi kari un nekādas varas. Rakstniece aicina apzināties šo latviskumu un pie tā turēties. Sabiedrības uzmanību izpelnās Zentas Mauriņas grāmata “Dzīves vilcienā”. Viņas darba varoņi nepārtraukti saskaras ar kaut ko liktenīgi traģisku, ik uz soļa saņem likteņa triecienus. Visu Z. Mauriņas romānu pārklāj skumju, sāpju, ciešanu, bezizejas un traģisma elpa. Cita rakstura darbu publicē Elīna Zālīte. Romānā “Agrā rūsa” rakstniece pievērš uzmanību jaunas sievietes liktenim, kura kā grēksūdzē stāsta par savu dzīvi. Galvenā varone Elza ir vienkārša, vitāla, viņas kaislības ir cilvēkam saprotamas. Politiska rakstura darbu “Pieviltie” uzraksta Jānis Sārts. Rakstnieks analizē procesus, kas pirmās padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā notiek Latvijas laukos. J. Sārts vēršas pret padomju varas atbalstītājiem un kolaboracionistiem. Ebrejus autors uzskata par visa ļaunuma sakni. Antisemitisms parādās arī Teodora Zeltiņa grāmatā “Vētras vanags”. Romāna galvenais varonis Valdis Vārpa nacistu iebrukumu Padomju Savienībā sagaida kā lielus svētkus. Vācu okupācijas laikā tiek publicēti arī Jāņa Veseļa, Aīdas Niedras, Hildas Vīkas u. c. rakstnieku darbi.

Okupācijas laikā tika izdots vairāk nekā 30 latviešu dzejnieku grāmatu. Iznāca klasiķu Jāņa Akuraterā, Jāņa Poruka, Kārļa Skalbes, Friča Bārdas

darbi. Tika publicēti arī padomju varas laikā deportēto un mirušo dzejnieku krājumi. 1942. un 1943. gadā iznāca Leonīda Breikša grāmata "Dziesmas zemei un debesīm", Ata Ķeniņa izlase "Ceļi un likteņi". Īpašu vērību izpelnījās Veronikas Strēlertes sastādītā dzejas antoloģija, kurā bija ietverti vairāk nekā 50 latviešu dzejnieku darbi. Okupācijas sākumposmā dzejnieki bija eiforijā par vācu režīmu un uzskatīja, ka tas dos Latvijai neatkarību. Jaunās realitātes tika apjaustas drīz, un literātiem kļuva skaidrs, ka arī vācu okupācija ir traģiska latviešu tautas un kultūras attīstībai. Kopš 1943. gada vācu režīms sāka atļaut nacionālpatriotiskas lirikas publicēšanu, lai veicinātu latviešu karavīru cīņas sparū Austrumu frontē.

Okupācijas periodā publicēto grāmatu klāstā būtiska vieta ir latviešu daiļliteratūrai, bet tiek izdoti arī tulkojumi. Galvenokārt tā ir vācu literatūra. Iznāk Viļa Cedriņa atdzejotie Johana Volfganga Gētes darbi. Fricis Dziesma pievērsās Rainera Marijas Rilkes daiļrades latviskošanai. Jānis Jaunsudrabiņš tulko Konrāda Ferdinanda Meiera darbus. Tiek izdoti arī vācbaltiešu autoru Oskara Grosberga, Manfrēda Kībnera darbu tulkojumi. Rūdolfs Egle izveido krājumu "Vācu noveles meistari". Lai gan jāsaskaras ar okupācijas laika grūtībām un pastiprinātu pievēršanos vācu literatūras popularizēšanai, latviešu literātiem izdodas izvairīties no atklātas klanīšanās politiskajai konjunktūrai.

Tūlīt pēc vācu spēku ienākšanas Rīgā 1941. gada 29. jūlijā sezonu atklāj Dailes teātris, kura vadītājs bija izcilais režisors Eduards Smiļģis. 1941. gada decembrī darbību sāk Tautas teātris. Nacionālā teātra telpas kādu laiku bija okupējis vācu *Soldaten Theater*. Pēc telpu atbrīvošanas 1942. gada janvārī te darbu uzsāka Rīgas Dramatiskais teātris, kas strādāja uz Nacionālā teātra trupas bāzes. Teātra direktors bija Jānis Zariņš.

Teātri bija skatītāju pārpildīti. Dailes teātrī katru izrādi noskatījās ap 700 skatītāju. Teātros bija interesants repertuārs. Lielākoties tika iestudēta latviešu un citu tautu klasika. Dailes teātrī 1941./1942. gada sezonā visvairāk rādīja latviešu dramaturgu darbus. Spilgtākās izrādes bija A. Brigaderes "Maija un Paija", R. Blaumaņa "Trīnes grēki", M. Ziverta "Minhauzena precības", Raiņa "Mila stiprāka par nāvi".

Vācu okupācijas periodā latviešu sabiedrībā bija liela vēlēšanās redzēt jaunas lugas. Tiek sarakstītas komēdijas: Anšlava Egliša "Kosmosa konfirmācija", "Par purna tiesu", Tijas Bangas "Gudrā Marjana", Jāņa Jaunsudrabiņa un Jāņa Norviļa dziesmuspēle "Ezermalas krokodils" u. c. Lugas dominē mīlestības pārpratumi un dažādas cilvēka rakstura vājības. Skatoties

šādas izklaidējošas izrādes, cilvēks ar ironiju un smiekliem centās padarīt vieglāku okupācijas laika ikdienu. Latviešu dramaturģija tiešā un atklātā veidā neslavēja nacistu režīmu un tā ideoloģiju, labi izprotot šīs varas patieso attieksmi pret latviešu tautu.

Vācu iestādes latviešu teātru dzīvē ārēji it kā iejaucās samērā maz. Nebija obligāti noteikts Rīgas un provinces teātros iestudēt vācu autoru lugas. Tomēr repertuāra izvēle bija ierobežota, jo vācu cenzūra nepieļāva tādu lugu iestudēšanu, kurās saskatīja kaut ko neatbilstošu trešā reiša ideoloģijai. 1943. gadā Dailes teātris E. Smiļģa vadībā gribēja inscenēt Raiņa lugu "Uguns un nakts", bet to neatļāva. Okupācijas iestādēm nepieņemams bija Melnā bruņinieka tēla traktējums. Latviešu pašpārvalde bija nodibinājusi arī godalgu par gada labāko iestudējumu. 1943. gadā to saņēma Dailes teātris par Frīdriha Šillera "Marijas Stjuartes" uzvedumu, bet 1944. gadā — Nacionālais teātris par R. Blaumaņa "Pazudušo dēlu".

Okupācijas varasvīrus interesēja Rīgas un Liepājas opera. Cenzūra ne tikai stingri sekoja repertuāram, bet arī prasīja, lai apmēram puse izrāžu notiktu vācu valodā. Operas žanrs bija ļoti populārs vāciešu vidū. Viņi pieprasīja vācu komponistu, it īpaši Riharda Vāgnera darbus. Kara gados Rīgas operā dziedāja tādi izcili mākslinieki kā Milda Brehmane-Štengele un Mariss Vētra. Dažām izrādēm diriģentus un režisorus atsūtīja no Vācijas. Rīgas operas direktors bija Jēkabs Poruks. Līdz 1943. gadam opera bija Ostlandes reihskomisariāta pārraudzībā, bet pēc tam pārgāja Latvijas ģenerālkomisāra O. Drekslera pārziņā. Tā kā Rīgas operā bija tikai 1700 vietu, notika cīņa par biļetēm. Pieprasījums pēc tām no dažādām vācu civilajām un militārajām iestādēm bija ļoti liels.

Jelgavā, Liepājā, Valmierā un Daugavpilī darbojās arī provinces teātri. Jelgavas teātris bija viens no ievērojamākajiem provinces teātriem. Tajā aktīvi strādāja režisors un aktieris Osvalds Glāznieks, kā arī Jānis Kļava.

Tēlotājmāksla. Vācu okupācijas periodā turpinājās jau agrākajos gados aizsāktās latviešu tēlotājmākslas tradīcijas. Līdzās vecmeistariem J. Kugam, L. Libertam, N. Strunkem, S. Vidbergam darbojās arī vidējās paaudzes gleznotāji — Frīdrihs Milts, Jūlijs Jēgers, Erna Geistaute u. c. Sekmīgi strādāja Tēlotājas mākslas kooperatīvs, kas 1941. gadā apvienoja ap 500 māksliniekus. Kooperatīva priekšsēdētājs bija J. Bīne. Kooperatīvs palīdzēja risināt krāsu un citu nepieciešamo materiālu iegādi, kā arī kādu laiku pasargāja māksliniekus no iesaukšanas militārajā dienestā.

Viens no svarīgākajiem tēlotājmākslas dzīves centriem bija Mākslas

akadēmija, kas kara apstākļos nepārtrauca darbību. Akadēmijas rektors bija J. Kuga. 1941. gada 25. novembrī tika izsludināts mācību sākums. Mācību procesu apgrūtināja okupācijas iestāžu rīkojums par studentu obligāto iesaistīšanu lauku darbos. No akadēmijas tika padzīti ebreju tautības studenti. Represijas skāra arī mācībspēkus. Par sadarbību ar padomju režīmu 1940.–1941. gadā no akadēmijas bija spiesti aiziet Leo Svemps, kurš mācīja klusās dabas gleznošanu. Līdzīgs liktenis piemeklēja arī figurālās meistar-darbnīcas vadītāju profesoru Ģedertu Eliasu. Mākslas un kultūras lietu pārvaldes direktors E. Puksis pieprasīja viņu padzīt no akadēmijas par komunistiskā garā uzrakstīto ievadu grāmatai "Latvijas PSR Mākslas akadēmijas 20 gadi". Lai gan studenti un Pašpārvaldes direktors J. Celms aktīvi protestēja, Ģ. Eliass 1941. gada decembrī tika atbrīvots no ieņemamā amata.

Svarīgs mākslas dzīves aktivitāšu rādītājs bija diezgan liels organizēto izstāžu skaits. Tās notika mākslas galerijās un komercsalonos. Tēlotājmākslas kooperatīva salonā apmēram ik pēc mēneša tika iekārtota jauna izstāde. Notika gan mākslinieku individuālās — J. Bīnes, E. Drujas, J. Jablovskas, F. Milta un citu —, gan arī tematiskās kopizstādes. 1944. gadā tika noorganizēta portretu izstāde, kurā piedalījās 44 mākslinieki. Veiksmīgi darbojās Z. Mierkalnes mākslas salons "Zinta". Salons darbu uzsāka 1941. gada septembrī un drīz vien sarīkoja plašu retrospektīvu latviešu mākslinieku darbu izstādi. Tajā ar 150 darbiem bija pārstāvēti daudzi ievērojami latviešu gleznotāji. Salonā notika I. Zeberiņa, E. Vītola, R. Zariņa un citu mākslinieku personālizstādes. Raksturīga salona "Zinta" darba iezīme bija jauno mākslinieku personālizstāžu organizēšana. Savas pastāvēšanas laikā salons sarīkoja ap 30 izstāžu.

1942. gadā Rīgā darbu sāka E. Hermanovska Mākslas un arhitektūras salons. Tas bija ģimenes uzņēmums, kas piedāvāja tēlotājas un lietišķās mākslas darbus, kā arī būvdarbu veikšanu. Paula Hermanovska darināja porcelāna, māla un ādas darbus, bet brāļi Hermanovski — gleznas un zīmējumus. Mākslas saloni tika atvērti arī ārpus Rīgas, piemēram, Jelgavā, Valmierā, Jēkabpilī, Talsos, Liepājā, Cēsīs.

Izstāžu organizēšana vācu okupācijas laikā bija sarežģīta, jo bija jāsaņem dažāda veida atļaujas. Galavārds piederēja Latvijas ģenerālapgabala propagandas nodaļai. Obligāts nosacījums bija divas brīvbiļetes vācu Drošības policijai. Apgrūtināta bija Valsts Mākslas muzeja un Rīgas pilsētas muzeja darbība, uz kuru bāzes tika iekārtots Vācu muzejs. No latviešu muzejiem tika izņemti vācu mākslas darbi, lai Vācu muzejā rādītu vācu

kultūras nozīmi Baltijas zemēs. Valsts Mākslas muzejam līdz 1942. gada 1. septembrim bija jāatbrīvo 17 telpas, to skaitā arī ekspozīciju zāles, un tās jānodod vācu iestāžu rīcībā.

Aktīvākais posms tēlotājmākslā bija 1942.–1943. gadā, kad notika nozīmīgākās izstādes, arī divas latviešu vispārējās gleznu, grafikas un skulptūru darbu izstādes. Nozīmīgs notikums bija V. Purviša septiņdesmit gadu jubilejai veltītās izstādes sarīkošana Rīgas pilsētas mākslas muzejā. Izstādē bija aplūkojami ap 300 darbi. Mākslinieku apsveica reihsministrs A. Rozenbergs. 1943. gada 1. maijā tika atklāta Otrā vispārējā latviešu mākslinieku izstāde, kurā bija eksponēti 193 autoru darbi.

Par spīti karam un vācu okupācijas režīma politikai, latviešu tēlotājmāksla turpināja savu attīstības gaitu. Veidojās jaunu mākslinieku paaudze. Mākslinieku radošo izaugsmi veicināja Kultūras fonds. Tomēr nav noliedzams, ka mākslas aktivitātes bija pakārtotas vācu kultūras politikai.

Ieteicamā literatūra

1. *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 1999. — 591 lpp.: il., tab. — Bibliogr.: [533.]–561. lpp.
Ezergailis A. The holocaust in Latvia, 1941–1944: the missing center. — Rīga: Hist. Inst. of Latvia; Washington: US Holocaust Memorial Museum, 1996. — XXI, 465 p.: ill., m. — Bibliogr.: p. [419]–440.
2. *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses / LU Latvijas Vēstures inst. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2003. — 231 lpp.: il. — Kopsav. angļu val.: The unknown pages of the history of the Central Council of Latvia.
3. *Kangeris K.* Latviešu policijas slēgtās vienības — Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: pētniecības problēmas un bataljona formēšanas priekšvēsture. — Bibliogr.: 215.–221. lpp. — Kopsav. vācu val.: Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: Stand und Aufgaben der Forschung // Holokausta izpētes problēmas Latvijā = The issues of the holocaust research in Latvia: starptautiskās konferences referāti un pētījumi par holokaustu Latvijā, 2000. g. 16.–17. okt., Rīga = reports of an International conference and holocaust studies in Latvia, 16-17 Oct. 2000, Riga / LU Latvijas Vēstures inst., LU Jūdaikas studiju centrs, Muzejs un dokum. centrs "Ebreji Latvijā" ... [u. c.]; atb.red. A. Caune; sast. Dz. Ērglis. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2001. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 2. sēj.). — [195.]–224. lpp.
4. Latviešu leģions: varoņi, nacisti vai upuri?: no ASV Nacionālā arhīva kara noziegumu izmeklēšanas materiāliem, 1945–1950 / sast. A. Ezergailis. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 1998. — 123, [4] lpp.

5. Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945 / LZA; sast. V. Samsons. — Rīga: Zinātne, 1990. — 198, [1] lpp.: tab.
6. Latvijas vēstures apcerējumi: no 1940.g. līdz mūsdienām / red. M. Virsis. — Rīga: Zvaigzne. — 1990. — III broš.: Mācību līdzeklis vidusskolām. — 126, [2] lpp.
7. *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: years of dependence, 1940–1990. — [2.], expanded a. updated ed. — Berkeley (Mich.); Los Angeles (Cal.): Univ. of California Press, 1993. — XVI, 400 p., 8 l. ill.: diagr., m. — Bibliogr.: p. 371–382.
8. *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945). — Bibliogr.: 315.–328. lpp. — Kopsav. angļu, val.: National and Soviet resistance movement – the common and the different (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā = Totalitarian regimes and their repressions carried out in Latvia in 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2000) / Latvijas Vēsturnieku komisija, LU Latvijas Vēstures inst., LU Vēstures un filozofijas fak.; atb. red. A. Caune; sast. I. Šneidere. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2001. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 3. sēj.). — 267.–329. lpp.
9. *Silgailis A.* Latvian Legion. — San Jose (Cal.): R. J. Bender, 1986. — 256 p.: ill., m.
10. *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā, 1939–1945. — Rīga: Zvaigzne, 1994. — 152, [2] lpp.: tab., faks., kartes. — Bibliogr.: 138.– [153.] lpp.
11. *Unāms Ž.* Zem Barbarosas šķēpa: kara gadu pieredze, vērojumi, atmiņas. — Grandheivena: Aka; Īstlansinga: Gauja, 1975. — 478 lpp.
12. *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga: latviešu leģions — nācijas triumfs vai traģēdija?. — Rīga: Nordik, 2003. — 623, [1] lpp.: il. — Bibliogr.: 616.–[620.] lpp.

6. LATVIJA PSRS SASTĀVĀ

(1945–1990)

6.1. LATVIJAS ATKĀRTOTĀ OKUPĀCIJA

UN SOVJETIZĀCIJA

Padomju sistēma Latvijā 1940. gadā visai būtiski atšķīrās no tās, kas kopā ar padomju karaspēku ienāca 1944.–1945. gadā. Padomju Savienība pēc kara bija kļuvusi par pasaules mēroga lielvalsti, ieguvusi kontroli pār Austrumeiropu, turklāt iekšpolitiski bija panākta gandrīz pilnīga kontrole pār visām dzīves jomām. Vispārējais attīstības virziens pēckara gados ir skaidrs — līdz pat Staļina nāvei padomju režīms attīstījās pieaugošas centralizācijas virzienā. Tā izpaudās visās dzīves jomās. Pirmskara represiju rezultātā Padomju Savienībā lielā mērā bija nomainīts birokrātiskais aparāts. Pēckara periodā notika birokrātiskās pārvaldes sistēmas noslīpēšana. Centralizācijas pakāpei bija tieša saistība ar ideoloģiju, kura arvien vairāk balstījās uz lielkrievu nacionālismu.

Tomēr vispārējā virzība nesniedz atbildi uz jautājumu, kāpēc un kādā veidā tika pieņemti tie vai citi konkrētie lēmumi. Tas attiecas arī uz Baltijas republiku statusu Padomju Savienībā, uz to sovjetizācijas tempiem un konkrētajām formām. Joprojām ir daudz neskaidrību jautājumā, kā un kāpēc tika pieņemti tie vai citi lēmumi par Baltijas republikām. Viens — un visai izplatīts — ir viedoklis, ka pēc tam, kad Teherānas konferencē 1943. gada novembrī–decembrī Staļinam bija izdevies panākt faktisku F. D. Rūzvelta un V. Čērčila Baltijas valstu inkorporācijas atzīšanu un nostiprināt to Jaltas konferencē 1945. gada februārī, politika, kas tika faktiski īstenota, bija jau iepriekš izplānota. Tomēr detalizētāka pirmo pēckara gadu PSRS vadības politikas izpēte — gan iekšpolitikā, gan arī starptautiskajā aspektā — liek uzskatīt šādu pieeju par pārāk vienkāršotu. Acīmredzot Staļins tūlīt pēc kara pieļāva, ka Rietumi tomēr var mēģināt atkal izvirzīt Baltijas jautājumu, ka tas joprojām nav līdz galam atrisināts. Ne velti Baltijas republiku “ārlietu

ministri” bija iekļauti PSRS delegācijas sastāvā Parīzes Miera konferencē 1946. gadā, kurā tika izstrādāti miera līgumi starp antihitleriskās koalīcijas valstīm un bijušajām Vācijas sabiedrotajām — Bulgāriju, Itāliju, Rumāniju, Somiju un Ungāriju. Jāpiemin arī Staļina neveiksmīgais mēģinājums visām padomju republikām panākt balsstiesības Apvienoto Nāciju Organizācijā. Tieši šajā kontekstā tika pieņemts lēmums par Ārlietu un Aizsardzības ministriju dibināšanu republikās (faktiski izveidoja tikai ārlietu ministriju).

Būtiskākā atšķirība starp Baltijas un citām PSRS republikām bija privātā sektora pastāvēšana tirdzniecībā, pakalpojumu jomā un it īpaši lauksaimniecībā. Ja aplūkojam politikas izmaiņas šajā jautājumā, ir saskatāmas paralēles starp Aukstā kara situācijas veidošanos, PSRS pozīciju nostiprināšanos Austrumeiropā un notikumiem Baltijas republikās, kur 1947.–1948. gadā ir vērojams būtisks pagrieziens ekonomiskajā politikā. Tieši šajā laikā padomju atombumbas izstrāde tuvojās noslēgumam un Staļinam vairs nebija jābaidās no ASV pārākuma šajā jomā. Loģisks padomju līdera solis bija pakļaut pilnīgai kontrolei Austrumeiropas valstis un likvidēt iespējamo “piekto kolonnu” PSRS rietumu republikās. Acīmredzot 1948. gada otrajā pusē tika pieņemts lēmums īstenot vispārējo kolektivizāciju Baltijas republikās un deportācijas, kam bija jālikvidē gan zemniecības pretestība kolektivizācijai, gan arī partizānu kustība.

Taču politisko attīstību noteica ne tikai starptautiskās un padomju iekšpolitiskās sistēmas attīstības loģika. Padomju Savienībā vara bija koncentrēta viena cilvēka — Staļina rokās, kurš to pēc saviem ieskatiem deleģēja šauram savu tuvāko līdzgaitnieku lokam. 90. gados vēsturnieku rīcībā nonākušie PSKP CK Politbiroja arhīva materiāli sniedz skaidrāku priekšstatu par cīņām PSRS augstākās vadības aprindās un to politiskajām sekām. Iespējams, šķietamas liberalizācijas posmu tūlīt pēc kara noteica apstākļi, ka Staļinam uzreiz pēc kara beigām bija insults un viņš ārstējās līdz pat 1945. gada decembrim. 1947. gadā Staļins pārcieta vēl vienu insultu. Slimību dēļ pastiprinājās vadoņa aizdomīgums, ko savstarpējās cīņās par varu izmantoja viņa tuvākie līdzgaitnieki. Šo cīņu atskaņas republikās, arī Latvijā, līdz šim nav pētītas.

Visu faktoru — starptautisko, iekšpolitisko, personības — rezultāts bija politika, kas tika īstenota gan Padomju Savienībā kopumā, gan arī tā, kas bija domāta tieši Baltijas republikām. Līdz Staļina nāvei administratīvajā un ekonomiskajā jomā visos noteicošajos aspektos bija panākta Latvijas pilnīga iekļaušana PSRS politiskajā un ekonomiskajā sistēmā. Ilgāks laiks bija vaja-

dzīgs, lai latvieši samierinātos ar šīm pārmaiņām un akceptētu izveidojušos stāvokli, lai sovjetizācija notiktu ne tikai materiālās dzīves izpaušmēs, bet arī garīgajā un ideoloģiskajā jomā. Kaut kādas sekmes šajā ziņā tika gūtas tikai pēc 1956. gada, kad, no vienas puses, padomju interence Ungārijā un mierīgas līdzāspastāvēšanas politikas sākums nodemonstrēja, ka ir jāatmet cerības uz Rietumu iejaukšanos, no otras puses, ekonomiskā un politiskā liberalizācija padarīja režīmu pieņemamāku, it īpaši jaunākajai paaudzei, kuras apziņas veidošanās bija notikusi pēckara periodā. Taču pilnīgu latviešu, tāpat kā citu nāciju, sakausēšanu vienotajā “padomju tautā” tā arī neizdevās panākt, par to liecināja tas, cik strauji 80. gadu otrajā pusē noritēja garīgā atbrīvošanās no padomju ideoloģijas stereotipiem.

Latvijas reokupācija

1944. gada jūnijā un jūlijā 1. Baltijas frontes karaspēks sāka uzbrukumu Kauņas un Daugavpils virzienā. Galvenais trieciena virziens bija Lietuvas teritorija, taču jūlija vidū dienvidaustrumos no Krāslavas padomju karaspēks ienāca arī Latvijas teritorijā. Līdz 1944. gada augusta sākumam padomju karaspēks bija ieņēmis visu Latgali, bet septembra vidū bija nostiprinājies līnijā, kas stiepās no Igaunijas robežas gar Gauju uz tās augšteci, tālāk gāja rietumos no Cesvaines un Madonas, pie Pļaviņām šķērsoja Daugavu un virzījās uz Bausku, gar Lielupi uz Jelgavu, tad nedaudz uz ziemeļiem no Dobeles un gar Auci stiepās Lietuvas virzienā.

Vācu karaspēks negatavojās padoties, un pret to tika koncentrēti spēki, kas pārsniedza vācu karaspēka grupējumu gan karavīru, gan arī tanku, lielgabalu un lidmašīnu skaita ziņā. 14. septembrī sākās jauns padomju karaspēka uzbrukums, šoreiz no ziemeļiem. Padomju bruņoto spēku kontrolē nokļuva Ziemeļlatvija. Oktobrī 1. Baltijas fronte izlauzās līdz Baltijas jūrai Klaipēdas virzienā, ieņemot Palangu un Latvijas teritorijā — Rucavu. Tādējādi armiju grupa “Ziemeļi” tika atšķirta no Austrumprūsijas. Saproto, ka Rīgu un teritoriju austrumos no tās neizdosies noturēt, vācu pavēlniecība sāka atvilkt savas karaspēka daļas uz Kurzemi. Nopietnu kauju par Rīgu nebija, un padomju karaspēks Latvijas galvaspilsētā ienāca 13. oktobrī.

Vācu armiju grupa *Nord* tika ieslēgta Kurzemē. 1945. gada janvārī tā tika pārdēvēta par armiju grupu *Kurland*. Latviešu padomju vēsturnieku darbos to dēvēja par “Kurzemes katlu”, viņu pretinieki — par “Kurzemes cietoksni”. 1944. gada oktobrī grupējumam vēl bija cerības atjaunot sakarus ar Austrumprūsiju, tomēr padomju karaspēkam izdevās paplašināt

pārrāvumu. Decembrī vācu pavēlniecība atteicās no mēģinājumiem izlauzties dienvidu virzienā. Grupējuma apgāde notika pa jūru. Kurzemes grupējumam nebija stratēģiskas nozīmes, taču Hitlers pavēlēja noturēt fronti par katru cenu cerībā, ka tā piesaistīs lielus padomju spēkus. Liela daļa latviešu, kas cīnījās vācu pusē 19. divīzijā, uzskatīja, ka viņi tādējādi aizkavēs galīgu Latvijas teritorijas pakļaušanu komunistiem, kā arī saglabās placdarmu cīņai par Latvijas neatkarību karā, kam, pēc daudzu domām, neizbēgami bija jāsakas starp Staļinu un viņa Rietumu sabiedrotajiem.

Lai gan cīņām Kurzemē bija lokāls raksturs, tās bija niknas. Tajās piedalījās un lielus upurus cieta arī latvieši, turklāt frontes abās pusēs. Jāatzīmē, ka mobilizācija padomju karaspēkā sākās Latvijas austrumu daļā 1944. gada 27. jūlijā, bet Rīgā — 3. novembrī. Lai gan daudzi jauniešaucamie mēģināja izvairīties, pēc padomju avotu datiem, tika mobilizēti 57 470 Latvijas iedzīvotāji, no tiem 50 tūkstoši — ierindas daļās. Viņi tika mobilizēti ne tikai 130. Latviešu strēlnieku korpusā (tas tika izveidots 1944. gada jūnijā–jūlijā uz 43. gvardes Latviešu strēlnieku divīzijas un 308. Latviešu strēlnieku divīzijas bāzes), bet arī citās karaspēka daļās, kas cīnījās ne tikai Kurzemes, bet arī citās frontēs. Runājot par latviešu un Latvijas iedzīvotāju piedalīšanos karā Padomju Savienības pusē, parasti tiek runāts par tiem, kas devās uz PSRS aizmuguri 1941. gadā, aizmirstot, ka vislielāko daļu veidoja tie, kas tika mobilizēti padomju armijā 1944./1945. gadā. Pavisam kara laikā Sarkanarmijā karoja 70–75 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju un citās republikās dzīvojošo latviešu.

Vācu armijas grupējums Kurzemē padevās gūstā tikai pēc Vācijas kapitulācijas, kas stājās spēkā pulksten 24.00 naktī uz 1945. gada 9. maiju. Kapitulācijas brīdī tajā bija vairāk nekā 200 tūkstoši karavīru.

Vai Latvija tika atbrīvota, kā apgalvoja padomju ideologi un vēsturnieki, vai arī atkārtoti okupēta, kā uzskatīja Rietumos un kā uzskata vairākums mūsdienu latviešu vēsturnieku? Nenoliedzami, Latvija tika atbrīvota no nacistu okupācijas režīma, taču tai atkārtoti tika uzspiests padomju režīms. Šeit nav nepieciešams atkārtot argumentus, kas liecina, ka Latvijas un citu Baltijas republiku inkorporācija PSRS sastāvā nebija brīvprātīga un nebalstījās uz šo valstu iedzīvotāju brīvi un konstitucionāli izteiktu gribu. Taču svarīgi ir arī tas, kā “atbrīvošanu” 1944./1945. gadā uztvēra Latvijas iedzīvotāji, padomju karavīri un PSRS vadība.

Latvijas iedzīvotāju vairākuma izjūtas bija visai pretrunīgas. Nacistu okupācijas vara neraisīja simpātijas, cilvēki bija noguruši no kara šausmām, vēlējās, lai beidzot iestātos kaut cik normāla dzīve. Taču vienlaikus viņi vēl

vairāk baidījās no komunistu varas atgriešanās. Nacisti visai sekmīgi bija izmantojuši 1941. gada 14. jūnija deportāciju un padomju režīma zvērības savā propagandā, taču arī bez tā cilvēkiem bija pilnīgs pamats baidīties (un šīs bažas attaisnojās) no jaunām represijām. Ne visi piekrita viedoklim, ka ir jācīnās vāciešu pusē, lai paglābtu Latviju no komunistiem, taču nav jāšaubās, ka vairākums būtu vēlējušies, lai Latvija tiktu paglābta gan no Trešā reiha, gan arī no Padomju Savienības ķetnām. Labi saprotot, ka saviem spēkiem nebūs iespējams atgūt neatkarību, cerības tika liktas uz to, ka pēc Vācijas sakāves neizbēgami ir jānotiek bruņotam konfliktam starp Staļinu un viņa Rietumu sabiedrotajiem; tas dotu iespēju Baltijas valstīm atkal parādīties uz vēstures skatuves, kā tas bija noticis pēc Pirmā pasaules kara. Tāpēc Latvijas iedzīvotāju vairākuma nostāju kara beigās un drīz pēc kara var raksturot kā nogaidošu. Padomju režīms un tā emisāri tika uztverti kā svešas varas pārstāvji, ar kuru klātbūtni bija jāsamierinās, taču tā nebija gribēta un vēlama. Daudzi vienkārši norobežojās no padomju režīma. Zemnieku lielākās daļas noskaņojumu izteica kāds Aglonas pagasta zemnieks: "Es no padomju varas neko negribu, un lai no mums arī neko neprasa." Jāatzīmē, ka savu artavu cerībās, ka Rietumi atbrīvos Latviju no komunistu un "krievu" varas, ieguldīja padomju propaganda, kas pastāvīgi uzkurināja spriedzi, apgalvojot, ka imperiālisti apdraud sociālismu un gatavojas trešajam pasaules karam.

Teiktais nenozīmē, ka daļa iedzīvotāju nebūtu gribējuši aktīvi sadarboties ar padomju režīmu (ar to saprotot iekļaušanos amatos, kas bija saistīti ar tiešu padomju režīma politikas īstenošanu — partijas un padomju struktūrās, milicijā, drošības orgānos, komjaunatnē, tieslietu sistēmā), taču sākotnēji tā bija izteikti mazākā daļa. Tos, kas bija gatavi sadarboties ar padomju režīmu, var iedalīt trijās grupās. Pirmajai grupai tā bija idejiska izvēle. Nacisms latviešus nespēja piesaistīt ideoloģiski. Komunisma ideja šajā ziņā bija universālāka, tā nākotnē solīja laimi un labklājību visiem nemantīgo šķiru pārstāvjiem neatkarīgi no etniskās izcelsmes. 1941. gada 14. jūnija deportācija bija skārusi galvenokārt ekonomisko un politisko eliti, kā arī inteliģenci. Daudzi sabiedrības apakšslāņu pārstāvji, iespējams, to uzskatīja kā neizbēgamu sodu par to, kas viņu skatījumā bija sociālā netaisnība, kura vienus bija uznesusi sabiedrības virsotnē, bet citiem nedeļa neko. Vācu okupācijas laika represijas pret 1940./1941. gada aktivistiem, pret bezzemniekiem, kas bija saņēmuši zemi pēc agrārās reformas, un citām personām, kas tika uzskatītas par nelobajām, šo sociālo šķirtni bija padziļinājušas, daudz

gadījumos tā bija ieguvusi personiskas atreibības raksturu, būtiska nozīme bija arī politiska revanša vēlmei.

Otrajā grupā varētu iedalīt tos, kas saskatīja padomju režīmā pirmām kārtām iespēju krasi un būtiski uzlabot savu sociālo statusu, veidot sekmīgu karjeru, kas neatkarīgās republikas laikā nebija iespējams zemā sociālā stāvokļa un no tā izrietošā izglītības trūkuma dēļ. Šīs grupas sliktāko pārstāvju darbība bija ļoti pamanāma kara beigās un tūlīt pēc kara, kad dažādās varas struktūrās, partijas un padomju orgānos, milicijā, drošības iestādēs, iznīcinātajos rekrutējās pietiekami daudz lumpenizētu, dažkārt gluži vienkārši kriminālu elementu, kas izmantoja radušās iespējas, lai terorizētu iedzīvotājus un iedzīvotos uz viņu rēķina. Tomēr visus nevar reducēt tikai uz krimināliem un puskrimināliem elementiem. Viņu vidū bija ne mazums tādu, kas prata izmantot iespējas, ko deva padomju režīms, un veidot vairāk vai mazāk sekmīgu karjeru, iegūt izglītību vai vismaz nodrošināt labākas sociālā starta iespējas saviem bērniem.

Trešo grupu veidoja "reālisti", tie, kas neloloja nekādas ilūzijas par komunistisko režīmu, taču vienlaikus uzskatīja, ka padomju režīms ir stabils, nekur nepazudīs, tādēļ ir jāatrod sava vieta zem padomju saules. Nereti tie bija inteligenti, kas bija ieguvuši profesiju un pietiekami cienījamu sociālo stāvokli neatkarīgajā Latvijā. Te gan jāpiebilst: padomju reokupācijas sākumā režīma funkcionāri meklēja sadarbības iespējas ar viņiem, bet jau dažus gadus vēlāk daudzi kļuva par uzbrukumu un "tīrīšanu" upuriem.

Padomju režīma un tā funkcionāru attieksme pret Latviju un latviešiem bija vairāk nekā ambivalenta. No vienas puses, padomju propaganda daudzina, ka Latvijas PSR ir nacistu okupēta un tagad atbrīvota padomju teritorija. Taču faktiski padomju karavīri, drošības iestādes un arī daudzi partijas un civilās pārvaldes funkcionāri uztvēra Latviju kā okupētu naidīgu teritoriju, pret kuras iedzīvotājiem varēja un vajadzēja attiecīgi izturēties. Tas izpaudās vispirms jau karavīru uzskatos un uzvedībā, bet saskare ar armiju bija pirmais rādītājs iedzīvotājiem, kas viņus gaida nākotnē.

Daudzu militārpersonu attieksmi pret vietējiem iedzīvotājiem izsaka kāda padomju armijas leitnanta kara invalīda teiktais, kuru bija fiksējusi LKP CK darbiniece 1945. gada martā: "Žēl, ka es tagad esmu Tēvijas kara invalīds, esmu lidotājs... Ja tagad es lidotu ar lidmašīnu, es... apmētātu ar bumbām katru lauku sētu, katru māju Latvijā, jo katrā mājā šeit sēž aizsargi; latvieši ir sadziedājušies ar vāciešiem, viņi ir nodevēji. Lūk, skatieties, Pleskavas apgabalā visas sādžas ir nodedzinātas, bet šeit — lauku sētas

neskartas, lopi — neskarti — un katrā sētā pa piecām, septiņām govīm. Kāpēc? Tāpēc, ka visi latvieši atbalstīja vāciešus un vācieši viņus neaiztīka.”

Ne tikai iedzīvotāju atmiņas, bet arī kompartijas arhīvu materiāli liecina, ka, padomju karaspēkam ienākot Latvijas teritorijā, ļoti bieži notika laupīšanas, izvarošanas, civiliedzīvotāju slepkavības. Īpaši smagas sekas bija tajās vietās, kur bija dislocēti soda bataljoni, kas bija saformēti no personām, kuras bija sodītas par kriminālnoziegiem. Karaspēka daļu komandieri nereti nevēlējās vai arī nespēja ar to cīnīties. Pie tam dažkārt virsnieki paši bija iesaistīti nelikumībās. Īpaši daudz sūdzību bija par pretizlūkošanas *Smerš* darbiniekiem. Faktisko stāvokli labi raksturo kāda Sarkanarmijas leitnanta — kompartijas biedra sūdzība LK(b)P CK pirmajam sekretāram J. Kalnbērziņam 1945. gadā, kurā viņš ziņoja, ka viņa karaspēka daļas vadība izlaupa un izved no Latvijas dažādas mantas. Leitnants ar patiesu sašutumu rakstīja, ka te taču ir padomju republika, nevis Vācija, kur var darīt visu, kas ienāk prātā. Militārpersonu veiktie kriminālnoziegi nebeidzās arī pēc kara. Tas bija tik satraucoši, ka republikas vadība vairākkārt vērsās pie Maskavas un pie Baltijas kara apgabala pavēlniecības ar lūgumiem ieviest kārtību. Vēl 1947. gada sākumā Latvijas iekšlietu ministrs A. Eglītis atzina — lai gan salīdzinājumā ar 1945. gadu ir samazināties dislocēto karaspēka daļu skaits un Baltijas kara apgabala pavēlniecība ir veikusi vairākus pasākumus, militārpersonu izdarītajiem noziegumiem ir tendence pieaugt. Bīstamākās bija bruņotas laupīšanas, nereti izmantojot karaspēka daļu transportu, kā arī ļaunprātīgs huligānisms, ko sekmēja nesodāmības apziņa. Faktiski tikai kopš 1947. gada tika panākta stāvokļa reāla uzlabošanās. Neatkarīgi no tā, vai ekscesi notika tādēļ, ka augstākā pavēlniecība nevarēja vai arī tomēr nespēja tos novērst, tie faktiski palīdzēja pakļaut iedzīvotājus, kas bieži vien jutās gluži neaizsargāti un visai maz palāvās uz vietējo varu, miliciju un drošībniekiem, kas nereti uzvedās vēl sliktāk.

Frontes linijai šķērsojot Latvijas teritoriju, pa pēdām armijai sekoja PSRS IeTK un armijas pretizlūkošanas *Smerš* daļas, kas nodarbojās ar vietējo iedzīvotāju pārbaudi, meklējot tos, kas sadarbojušies ar nacistiem, iespējamus diversantus utt. Īpaši vērienīgas pārbaudes akcijas notika pēc Kurzemes grupējuma kapitulācijas. Kurzemē uzturējās ne tikai liels skaits militārpersonu, bet arī bēgļi. Tie, kas izraisīja aizdomas, tika nosūtīti uz filtrācijas nometnēm vai arestēti. Ne visi, kas nokļuva drošības iestāžu uzmanības lokā, patiešām bija kaut kādā veidā saistīti ar nacistu okupācijas režīmu vai vainojami kara noziegumos. Filtrācijai tika pakļauti arī visi Latvijas

iedzīvotāji, kas bija dienējuši Vācijas bruņotajos spēkos. 1946. gadā tie, kas nebija notiesāti un bija palikuši dzīvi, tika atlaisti mājās. Tomēr liela daļa bijušo vācu armijas karavīru un gaisa spēku izpalīgu, kuri bija iesaukšanas vecumā padomju armijā, tika nodarbināti urāna bagātināšanas kombināta celtniecībā Silamē (Igaunijā), kā arī citos objektos. Viņus nozīmēja darba jeb būvbataljonos, un viņiem tajos bija jāpavada vēl trīs līdz pieci gadi. Ļoti daudzi, īpaši bijušie legionāri, neizdzīvoja, jo daudzās filtrācijas nometnēs un PSRS Iekšlietu ministrijas būvdarbos strādāja sevišķi smagos apstākļos, ar ārkārtīgi trūcīgu uzturu. Faktiski filtrācijas nometnes ne ar ko neatšķīrās no ieslodzījuma vietām.

Attieksme pret Latviju kā pret okupētu teritoriju izpaudās arī kadru politikā. Sākotnēji partijas, padomju, iekšlietu drošības un tieslietu struktūrās neļāva strādāt vietējiem iedzīvotājiem, kuri kara laikā bijuši vācu okupētajās teritorijās, izņemot gadījumus, kad viņi bija darbojušies padomju partizānu vienībās vai kādā citā veidā atbalstījuši padomju iestādes. Visnegatīvākā attieksme bija pret latviešiem, pret krieviem un baltkrieviem tā bija nedaudz labāka. Svarīgākās jomas ieņēma vietējie iedzīvotāji, kuri kara sākumā bija evakuējušies uz padomju aizmuguri, latvieši un nelatvieši no Krievijas un citām PSRS republikām. Bija saskatāma — tāpat kā 1940./1941. gadā — neuzticēšanās latviešiem vispār, pat ja tie bija idejiski angažēti.

Latvijas PSR formāli bija turpinājusi pastāvēt padomju aizmugurē, un jau 1944. gada pavasarī tika sākti priekšdarbi tās darbības faktiskai atjaunošanai pēc tam, kad vācu karaspēks tiks izdzīts no Latvijas teritorijas, veidotas tā sauktās operatīvās grupas: apriņķu un pilsētu partijas komiteju, izpildkomiteju, tautas komisariātu, pārvalžu u.c. svarīgāko iestāžu, kā arī lielāko rūpniecības uzņēmumu vadība, kas varētu uzreiz pēc attiecīgās teritorijas ieņemšanas pārņemt vadības grožus. Sākotnēji tika apzināti cilvēki, kas attiecīgajās iestādēs bija darbojušies 1940.–1941. gadā un bija evakuējušies uz PSRS aizmuguri. Taču daudzi bija gājuši bojā vai kaut kādu citu iemeslu dēļ netika iekļauti grupu sastāvā. Tādēļ operatīvo tajās bija liels tādu cilvēku īpatsvars, kas līdz karam nebija darbojušies Latvijā; tie bija gan Krievijas latvieši, gan arī nelatvieši. Lai gan operatīvās grupas neizdevās nokomplektēt pilnībā, tās tomēr veidoja kodolu, kas varēja pārņemt varu attiecīgajā teritorijā vai nozarē. Operatīvās grupas sekoja karaspēka daļām “pa pēdām”, tās bija piekomandētas atsevišķām 1., 2., 3. Baltijas frontes armijām. 1944. gada jūlijā LKP CK, republikas Tautas komisāru padome, tautas komisariāti u. c. organizācijas pārcēlās uz Latvijas teritoriju — uz Ludzu, bet

vēlāk — uz Daugavpili. Jau 13. oktobrī Rīgā ieradās pirmie Latvijas PSR valdības iestāžu pārstāvji. Lai gan operatīvajām grupām ļāva pārņemt civilo pārvaldi, tomēr to reālā vara bija visai ierobežota. Faktiskā vara kara laikā piederēja padomju bruņotajiem spēkiem, kas ne visai rēķinājās ar civilajām iestādēm.

Administratīvi teritoriālās izmaiņas

Igaunija un Latvija 1944.–1945. gadā cieta jūtamus teritoriālus zaudējumus par labu Krievijas PFSR. 1944. gada 22. augustā Latvijas PSR Augstākās padomes (AP) Prezidijs, kurš tolaik atradās Maskavā, “lūdza” PSRS Augstāko padomi atdalīt no Latvijas daļu Abrenes apriņķa, kur pārsvarā dzīvoja krievi. Jāatzīmē, ka nekāda Prezidija sēde nenotika, jautājums tika izlemts, savācot prezidija locekļu parakstus aptaujas kārtībā. Par to, ka lēmums tika uzskatīts par vistīrāko formalitāti, liecina arī tas, ka sākumā pat nebija skaidri nosauktas nododamās teritorijas. Jau nākamajā dienā — 23. augustā PSRS Augstākās padomes Prezidijs izdeva dekrētu “Par Pleskavas apgabala izveidošanu KPFSR sastāvā”. Latvijas PSR AP trešā sesija 5.–6. oktobrī, kad Latvijas valdība vēl atradās Daugavpilī, apstiprināja attiecīgo Prezidija dekrētu. Faktiskā pievienošana notika acīmredzot jau 1. oktobrī — pirms AP sesijas, taču veselu gadu apriņķi, kura centrs bija pārvietots uz Viļaku, joprojām sauca par Abrenes apriņķi, tikai 1945. gada oktobrī to pārdēvēja par Viļakas apriņķi. Jāatzīmē, ka lēmums par Abrenes pilsētas un sešu pagastu nodošanu Krievijai tika pieņemts, ignorējot Latvijas PSR konstitūciju. AP sesijā piedalījās tikai 52 no 100 deputātiem, nemaz nerunājot par attiecīgo pagastu iedzīvotāju patiesās gribas noskaidrošanu plebiscītā.

1953. gadā Krievijas PFSR un Igaunijas PSR tika pievienota vēl neliela Latvijas teritorijas daļa. Jāatzīmē, ka Krievijai pievienotā Latvijas teritorijas daļa piedzīvoja visas tās pašas sovjetizācijas procedūras, kas notika Latvijas teritorijā, šeit tāpat notika “kulaku” deportācija, tikai vēlāk — 1950. gadā. Pievienotā teritorija pirms kara bija viena no nabadzīgākajām Latvijas nomalēm, taču tagad to iedzīvotāju situācija pasliktinājās vēl vairāk, jo teritorija kļuva par Pleskavas apgabala nomali, bet Pleskavas apgabals bija viens nabadzīgākajiem KPFSR apgabaliem. Jaunieši pārcēlās galvenokārt uz Latviju, vecākās paaudzes cilvēki pārsvarā palika turpat. Protams, robeža starp Latvijas PSR un KPFSR bija tikai administratīva, nosacīta, dažviet tā dabā nemaz nebija noteikta; tas radīja grūtības 90. gados, kad notika Latvijas un Krievijas robežas nospraušana.

Mainījās ne tikai Latvijas ārējās, bet arī iekšējās robežas. Pēckara periodā notika vairākkārtējas vērienīgas administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas. Desmit gadu laikā — no 1945. līdz 1955./1956. gadam — teritoriju struktūra tika būtiski mainīta desmit reizes. Faktiski administratīvās izmaiņas bija sāktas jau 1940./1941. gadā. Būtiskākais bija republikāniskas nozīmes pilsētas statusa ieviešana, kā arī Rīgas sadalīšana sešos rajonos.

Pēc kara pirmais lielākais pasākums bija ciema padomju izveidošana 1945.–1946. gadā. Latvijas 510 pagasti tika sadalīti 1362 vienībās — ciema padomēs, vienlaikus saglabājot dalījumu pagastos. Jaunā pārvaldes vienība tika radīta, pirmkārt, lai tuvinātu teritoriālo pārvaldi PSRS pastāvošajai sistēmai, otrkārt, lai padarītu lauku teritoriju pārraudzību efektīvāku, it īpaši ņemot vērā uzsvaru, kas tika likts uz lauksaimniecības produktu nodevu un nodokļu piedzišanu, kā arī uz mežizstrādes darbiem, kuros bija jāpiedalās zemniekiem. Ciema padomes nebija pakļautas pagastiem, faktiski izveidojās divas paralēlas vietējās pārvaldes struktūras. Jau 1946. gadā sāka gatavot Latvijas rajonēšanu, respektīvi, apriņķu likvidāciju un administratīvo rajonu ieviešanu atbilstoši PSRS pastāvošajai sistēmai. Pirmais solis šajā virzienā bija jaunu apriņķu izveidošana, sadalot līdzšinējo apriņķu teritorijas.

1948. gada novembrī LK(b)P CK birojs pieņēma lēmumu par Latvijas teritorijas rajonēšanu 1949. gadā. Acīmredzot tas bija saistīts ar paredzēto vispārējo kolektivizāciju. Kolhozu teritorijām bija jāsakrīt ar ciema padomju teritorijām (lai gan sākotnēji, kad kolhozi veidojās vairāk vai mazāk brīvprātīgi, tas tā nebija, tie bieži vien bija nelieli un neaptvēra vienas ciema padomes teritoriju). 1949. gada 24. decembrī tika pieņemts VK(b)P CK lēmums “Par 58 rajonu nodibināšanu Latvijas PSR”, bet 31. decembrī Latvijas PSR APP pieņēma atbilstošu dekrētu. Tādējādi tika likvidēti arī pagasti. Par zemāko administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību kļuva ciema padome, par nākamo — rajons. Rajoni bija nelieli, tas ļāva nodrošināt stingru pārraudzību pār visām teritorijām. 1952. gada aprīlī notika vēl viena reforma — Latvijas teritorijas sadalīšana trīs apgabalos — Rīgas, Daugavpils un Liepājas — pēc Krievijas un citu lielāko republiku parauga. Taču nelielās Latvijas teritorijas sadalīšana apgabalos bija nepraktiska, un jau pēc gada — 1953. gada aprīlī — apgabalus likvidēja.

1950. gada jūnijā PSRS Ministru padome pieņēma lēmumu par mazo kolhozu apvienošanu. Šī reforma, kas attiecās uz visām republikām, tika īstenota arī Latvijā. 1950. gadā bija 4118 kolhozi, bet apvienošanas rezultātā to skaits saruka līdz 1794 kolhoziem. Kolhozu apvienošana tika turpināta

arī nākamajos gados, un 50. gados kolhozu skaits samazinājās vidēji par 50 vienībām gadā. Šā procesa rezultātā tika pārskatītas arī ciema padomju robežas un samazinājās ciema padomju skaits. Kā jau teikts, tika panākta ciema padomes un kolhoza (sovhoza) teritoriju atbilstība. Faktiski ciema padomju teritoriālie apmēri izmaiņu rezultātā tuvinājās pirmskara pagastu teritoriju apmēriem, taču reālās robežas daudzviet bija būtiski mainītas. 1940. gada jūnijā bija 516 pagasti, bet 1991. gadā — 471 pagasts, par kuriem tika pārdēvētas ciema padomes. 1955.—1956. gadā notika rajonu apvienošana, kuras rezultātā izveidojās 45 rajoni. Taču tās vēl nebija galīgās pārmaiņas. Rajonu skaits 1960. gadā samazinājās līdz 32, 1963. gadā — līdz 21, bet 1965. gadā palielinājās līdz 26, saglabājot šo skaitu līdz 90. gadiem. Jāatzīmē, ka pēckara gados vairākkārt tika mainīts arī Rīgas pilsētas rajonu skaits un robežas. 1946. gadā Rīgai pievienoja Jūrmalas rajonu, kurš 1959. gadā kļuva par patstāvīgu republikas nozīmes pilsētu — Jūrmalu (pievienojot Ķemeru un Slokas pilsētu). Vairākkārt tika pārdalīta starp dažādiem rajoniem pilsētas centrālās daļas teritorija, bet 1969. gadā Pārdaugava tika sadalīta divos rajonos. 70. un 80. gados administratīvi teritoriālais iedalījums stabilizējās, lai gan notika izmaiņas, kas bija saistītas ar pilsētu administratīvo robežu paplašināšanu.

Latvijas Komunistiskās partijas nozīme valsts pārvaldes sistēmā un politiskās elites veidošanās

Galvenā loma Latvijas sovjetizācijā bija atvēlēta Latvijas Komunistiskās partijas Centrālajai komitejai un tās vietējām (apriņķu/rajonu un pilsētu) komitejām. To uzdevums bija novadīt līdz zemākajiem partijas un pārvaldes orgāniem Maskavas norādījumus. Tomēr jāatceras, ka LKP nebija un nevarēja būt kaut kāda patstāvīga politiska nozīme. Pēckara Padomju Savienība bija ārkārtīgi centralizēta valsts, kurā ar republiku vadību rēķinājās ļoti maz, izņemot lielākās republikas — Krieviju un Ukrainu. Faktiski visus kaut cik svarīgos lēmumus pieņēma viens cilvēks — Staļins, konsultējoties ar ļoti šauru personu loku: Politbiroja, Orgbiroja un CK Sekretariāta, pēc PSKP CK 19. kongresa 1952. gadā — CK Prezidija locekļiem, arī ievērojamākajiem nozaru un spēka struktūru ministriem. Svarīgākā loma bija vēl šaurākam personu lokam — dažiem (5–9) Politbiroja locekļiem. Šis personu loks varēja ietekmēt lēmumu pieņemšanu, pārējo uzdevums bija tos pildīt. Reālā vara piederēja nevis partijas vēlētajiem orgāniem, bet gan partijas ierēdņiem — nomenklatūrai, kas kontrolēja partijas augstākās vadības izvirzīto uzdevumu

izpildi visās iestādēs, uzņēmumos, sabiedriskajās organizācijās. Latvijas kompartija sākotnēji visai vāji spēja pildīt sovjetizēšanas funkciju, vispirms jau tāpēc, ka komunistu bija ļoti maz un tie bija nepieredzējuši. Turklāt Maskava neuzticējās latviešu komunistiem. LKP nostiprināšana notika divējādi. Pirmkārt, 1944.–1947. gadā bija nodibināti speciāli VK(b)P CK biroji Igaunijai, Latvijai un Lietuvai. Sākotnēji Latvijas biroju vadīja Nikolajs Šataļins (vienlaikus arī attiecīgo Igaunijas biroju), vēlāk — Vasiļijs Rjazanovs. Par biroja darbību ir zināms samērā maz, tomēr ir skaidrs, ka tā vadītājs reāli bija ietekmīgāks par LKP CK pirmo sekretāru J. Kalnbērziņu. Pēc biroja likvidācijas Maskavas “acs” lomu pildīja LKP CK otrais sekretārs. Lai gan par republiku partijas organizāciju vadītājiem tika izraudzīti centram pilnīgi lojāli cilvēki, pieredze rādīja, ka viņu rūpes par savas republikas labklājību bieži vien nonāca pretrunā ar Maskavas interesēm. Tādēļ republikas partijas organizācijas otrā sekretāra pienākums bija uzraudzīt pirmo sekretāru un republikas pārējo vadību. Baltijas republikās ar nelieliem izņēmumiem (Latvijā šo amatu 1953.–1956. un 1958.–1960. gadā pildīja Vilis Krūmiņš) šo amatu ieņēma krievi, kas bija atsūtīti no Maskavas.

Otrais LKP CK nostiprināšanas ceļš bija uzticamu kadru ieplūdināšana no “vecajām” PSRS republikām. Galvenajos amatos — LKP CK sekretāri, CK nodaļu vadītāji, apriņķu/rajonu komiteju sekretāri — centās iecelt latviešu izcelsmes darbiniekus, taču vairākums no tiem bija Krievijas latvieši, kuru priekšrocība bija tā, ka viņi vairāk vai mazāk pārvaldīja latviešu valodu un bija labi apguvuši Padomju Savienībā pastāvošo vadības stilu. Ļoti bieži viņiem sākumā nebija nekāda priekšstata par apstākļiem Latvijā, un viņi dažkārt jutās nelaimīgi un apjukuši nepazīstamajos apstākļos. Tā kā gandrīz visi latvieši, kas 20.–30. gados Padomju Savienībā bija ieņēmuši vadošus amatus, bija nošauti vai atradās soda nometnēs, no citām republikām atsūtītie latviešu tautības funkcionāri vai nu bija ieņēmuši zemāka ranga amatus — pārsvarā rajona partijas un izpildkomiteju līmenī, mašīnu un traktoristu staciju (MTS) politdaļās un tamlīdzīgi, pārsvarā provincē, — vai arī tie bija jauni cilvēki, tikko sākuši savu karjeru kā komjaunatnes funkcionāri vai arī karojot armijas rindās. Tomēr arī Krievijas latviešu piesaistīšana neatrisināja kadru problēmu, un faktiski vairākums partijas aparāta darbinieku bija citu tautību pārstāvji.

Kara beigās un drīz pēc kara Latvijas kompartija (tāpat kā VK(b)P kopumā) vispār bija ierēdņu, funkcionāru partija. 1944. gada beigās no 217 LKP pirmorganizācijām tikai 20 bija rūpnīcās, pārējās darbojās galvenokārt

dažādās iestādēs Rīgā. 1945. gada jūnijā tikai 5,3 procenti no komunistu kopskaita bija ražošanā nodarbinātie strādnieki. Partijas biedra karte gan drīz vienmēr bija caurlaide kāpienam augšup pa karjeras kāpnēm. Lai mazinātu neveiklības sajūtu, ko varēja radīt atzīšanās, ka “strādnieku šķiras avangardu” patiesībā veido birokrāti, statistikā tika norādīts arī partijas biedru sociālais stāvoklis, t. i., viņu vecāku vai viņu pašu sociālais stāvoklis pirms partijas karjeras sākuma. Tā, piemēram, Kuldīgas rajonā 1951. gadā no visiem partijas biedriem 68,3 procenti bija kalpotāji, turpretī pēc sociālā stāvokļa 34,5 procenti bija reģistrēti kā strādnieki, 17,4 procenti — zemnieki un 48,1 procents — kalpotāji. 1953. gada aprīlī Abrenes rajona partijas organizācijā sociālā stāvokļa ziņā 19,4 procenti bija strādnieki, 21,2 procenti — zemnieki, bet 59,4 procenti — kalpotāji. Šie dati liecina, ka partija nebija diez cik proletāriska ne pēc izcelsmes, ne arī pēc biedru nodarbošanās. To pašu var teikt par VK(b)P kopumā — 1946. gada sākumā 47,6 procenti visu tās biedru bija kalpotāji. 1946. gadā tika pieņemts lēmums, kas paredzēja samazināt kalpotāju uzņemšanu partijā, taču tas 40. un 50. gados īpaši nemainīja situāciju LKP, jo strādniekam vai zemniekam, iestājoties partijā, automātiski radās karjeras iespējas un viņš kļuva par kalpotāju. Partijas biedri pārsvarā koncentrējās pilsētās. Laukos līdz pat 50. gadiem to bija ļoti maz.

Latvijas kompartijā visā laikposmā no 1944. līdz 1990. gadam latvieši bija izteiktā mazākumā, un īpaši skaidri tas bija saskatāms pirmajos pēckara gados, kad ne tikai lielajās pilsētās, bet pat izteikti latviskos lauku rajonos latviešu īpatsvars partijas biedru vidū bija jūtami mazāks nekā visu iedzīvotāju vidū. Tā, piemēram, Kuldīgas rajonā 1951. gadā latvieši bija 54,4 procenti no partijas biedriem, krievi — 35,3 procenti, citu tautību pārstāvji — 10,3 procenti. 1953. gada aprīlī Abrenes rajona partijas organizācijā latviešu bija tikai 11,6 procenti, lai gan rajona iedzīvotāji pārsvarā bija latvieši. Rīgā partijas biedri kopumā un nomenklatūra bija vēl izteiktāk nelatviska. Latviešu vājās iesaistes cēloņi bija vairāki. Pirmkārt, tā bija režīma nepopularitāte iedzīvotāju vidū. Iesaistīšanās partijā draudēja ar ostrakismu, īpaši laukos, nereti arī ar dzīvības briesmām. Vajadzēja būt vai nu idejiski ārkārtīgi angažētam, vai arī izteiktam karjeristam, lai uzņemtos šādu nastu. Protams, vieglāk bija pilsētās, īpaši lielajās pilsētās dzīvojošajiem, kas bija mazāk atkarīgi no apkārtējās vides nostājas. Tāpēc tajās latviešu iesaistīšanās partijā notika ātrāk, taču arī tur tā nebija īpaši intensīva. Otrkārt, tie, kas gribēja stāties partijā, un tie, kas bija iestājušies, tika pastāvīgi pārsijāti, izslēdzot tos, kam bija kaut kādi nevēlami fakti pagātnes darbībā vai radnieku biogrāfijās.

Tūlīt pēc kara attieksme bija pielaidīgāka un vairāk vērtēja kandidāta pārlicību un darbus, bet 1949.–1952. gadā notika īstas raganu medības, kuru laikā par nepatikšanu cēloni varēja kļūt ne tikai dalība labējās, bet arī sociāldemokrātiskajās organizācijās, kā arī bērnu organizācijās — mazpulkos vai skautos, nemaz nerunājot par dienestu vācu armijā, sociālo izcelšanos, radiniekiem, kas bija emigrējuši, utt. Visizsmeļošāko stāvokļa novērtējumu partijas kadru nacionālā sastāva ziņā 1953. gada 22.–23. jūnija LKP CK plēnumā deva J. Kalnbērziņš. Šajā laikā republikas partijas organizācijā latviešu bija 29,2 procenti, tostarp Rīgā — 20,4 procenti, bet Jelgavā — 21 procenti. No LKP CK atbildīgajiem darbiniekiem latviešu bija 42 procenti, pilsētu un rajonu partijas sekretāru vidū — 47 procenti, partijas pirmorganizāciju sekretāri — 31 procenti. Rīgas partijas komiteju daļu vadītāju vidū nebija neviena latvieša, no 31 instruktora latvieši bija divi. Rīgas pilsētas partijas pirmorganizāciju sekretāru vidū latviešu bija tikai 17 procentu, bet pilsētas partijas nomenklatūras darbinieku vidū latviešu skaits pēdējo divu gadu laikā bija samazinājies par 5 procentiem. Jelgavas partijas komitejā daļu vadītāju vidū nebija neviena latvieša, instruktors — tikai viens, no 56 partijas pirmorganizāciju sekretāriem tikai 18 bija latvieši. 1953. gada jūnija plēnumā apspriestās problēmas tā arī netika atrisinātas, jo pēc dažām dienām plēnuma iniciators L. Berija tika arestēts un notiesāts.

Nevar teikt, ka latviešu vairākuma negatīvā attieksme pret kompartiju neuztrauktu LKP vadību, kas labi apzinājās: padomju režīma legītimācijai ir nepieciešama lielāka pamattautības iedzīvotāju iesaiste. Tā kā kaut cik nozīmīga amata ieņemšanai bija nepieciešama partijas biedra karte, latviešu relatīvi zemais īpatsvars partijas biedru vidū nozīmēja arī viņu relatīvi vājās pozīcijas ne tikai partijas aparātā, bet arī visā republikas pārvaldes sistēmā. Problēma bija arī tā, ka liela daļa partijas aparāta darbinieku nelatviešu neprata latviešu valodu vai prata to tik slikti, ka nevarēja sekmīgi darboties latviešu vidē — ne tikai laukos, bet arī lielajos rūpniecības uzņēmumos. 50. gadu otrajā pusē nacionāļkomunisti mēģināja panākt lielāku režīma legītimātāti latviešu vidū, cita starpā, aicinot latviešus iesaistīties kompartijā. Eduards Berklavs 1959. gadā februārī laikrakstos "Padomju Jaunatne" un "Rīgas Balss" publicēja rakstu "Saruna no sirds", kurā aicināja latviešus stāties partijā. Rakstu gandrīz uzreiz nosodīja gan vietējie ortodoksi, gan arī Maskava — vēl pirms nacionāļkomunistu sagrāves sākšanās. Acīmredzot asās reakcijas galvenais cēlonis bija tas, ka faktiski tika atklāti pateikts: LKP ir maz latviešu. Jāatzīmē, ka gan pirms, gan pēc tam ziņas par LKP nacionālo sastāvu tika rūpīgi slēptas.

Kopš 60. gadiem mainījās PSKP rekrutēšanas politika kopumā. Lielāka uzmanība tika pievērsta tam, lai paplašinātu strādnieku un zemnieku pārstāvniecību, lai padarītu kompartiju par masu, nevis tikai nomenklatūras partiju. Strādniekiem un zemniekiem tika dota priekšroka, stājoties partijā, savukārt kalpotājiem tika ieviesti neoficiāli ierobežojumi, lai regulētu viņu pieplūdumu partijā. Šī politika panāca, ka LKP biedru skaits pieauga ļoti strauji. 1946. gada sākumā to bija gandrīz 11 tūkstoši, 1953. gada sākumā — gandrīz 35 tūkstoši, 1967. gadā šis skaits pārsniedza jau 101 tūkstoti, bet 1988. gadā sasniedza 180 tūkstošus biedru un kandidātu. Partijas biedra karte vēl vairāk nekā pēckara gados bija nepieciešama sekmīgai karjerai, taču tā vairs nebija karjeras garants. Piederība kompartijai arī vairs nebija tik cieši saistīta ar ideoloģisko angažētību. Tas nedaudz mazināja arī latviešu sabiedrības vairākuma rezervēto attieksmi pret kompartijas biedriem. Intelligences aprindās samērā populārs kļuva uzskats, ka latviešiem ir jāstājas partijā, lai pilnīgi nezaudētu ietekmi uz republikas dzīvi. Latvieši patiešām arī vairāk stājās partijā, un viņu īpatsvars kopējā partijas biedru skaitā palielinājās — 1988. gadā tas bija 39,9 procenti no LKP biedru skaita. Latviešu īpatsvars bija lielāks lauku rajonu partijas organizācijās, tajās arī jūtāmāks bija latviešu īpatsvars partijas nomenklatūrā, īpaši salīdzinājumā ar pēckara gadu situāciju. Tajā pašā laikā latvieši 70.–80. gados intensīvi tika “izspiesti” vai, drīzāk, “neieļauti” partijas nomenklatūrā Rīgā un citās lielajās pilsētās — izņemot jomas, kas bija saistītas ar kultūru un izglītību.

Visai izplatīts ir viedoklis, ka padomju režīms deva iespēju sevi realizēt latviešu sabiedrības apakšslāņiem un ka šo slāņu pārstāvji masveidā veidoja Padomju Latvijas politisko eliti un eliti vispār. Nevar noliegt, ka sabiedrības apakšslāņiem patiešām radās agrāk nebijušas karjeras iespējas, īpaši 1940.–1941. gadā un drīz pēc kara, kad vecā politiskā, lielā mērā arī saimnieciskā, zinātnes un kultūras elite tika diskriminēta un atstumta no aktīvas darbības. Arī vēlāk jaunajā elitē bija vairāk rūpnīcu un lauku proletāriešu un viņu pēcnācēju, gan tāpēc, ka bija uzlabojušās viņu iespējas iegūt izglītību, gan arī nostiprināties elites rindās. Tomēr kopumā latviešu jaunā elite veidojās no tiem pašiem slāņiem, no kuriem tā bija veidojusies agrāk. Atšķirībā no krieviem un citām lielām tautām latviešiem kā jau mazai tautai sociālās konsolidācijas pakāpe bija samērā augsta. Tādēļ nebija vērā ņemama sociāla antagonisma, lai gan agrāko turīgo aprindu un intelektuālās elites pēcnācējiem bija jāpārvar zināmi šķēršļi.

Tajā pašā laikā būtiski jauna iezīme bija reģionālās integrācijas pieaugums tajā ziņā, ka jaunajā elitē līdz tam nepieredzētā skaitā ieplūda latgalieši.

Pirmajos pēckara gados partijas biedru atlases kritēriji ietekmēja kā LKP, tā arī vispār partijas un pārvaldes aparāta kvalitatīvo sastāvu. Tas tika rekrutēts pārsvarā no zemākajiem sociālajiem slāņiem, un nomenklatūras darbinieku lielākās daļas izglītības līmenis bija visai zems. Ne tikai augstākā, bet arī vidusskolas izglītība bija retums, vairākiem bija tikai pamatzglītība (sešas klases), taču nereti nebija pat tās. Tā, piemēram, padomju un partijas funkcionāru izglītības un kultūras līmenis dažkārt bija gluži vienkārši šokējošs. 1946. gada janvārī, uzstājoties Rēzeknes pilsētas intelligences priekšvēlēšanu sapulcē, aprīņa izpildkomitejas priekšsēdētājs Panasenkovs bija teicis, ka "Anglijā nav nekādas kultūras, arī teātris viens pa visu Angliju, un to apmeklē tikai lordi un seri, un strādnieku šķiras paverdzinātāji". Nav brīnums, ka arī pagastu un ciema padomju līmeņa darbinieki dažkārt bija pusanalfabēti, kam nebija nekādas autoritātes vietējo iedzīvotāju vidū.

Tā bija problēma ne tikai Latvijā, bet visā Padomju Savienībā, jo pēc 30. gadu represijām partijas un pārvaldes aparāts bija kardināli nomainīts, taču tā kvalitāte bija dramatiski pazeminājusies pat salīdzinājumā ar 20. gadiem. Karam beidzoties, 67,2 procentiem komunistu PSRS nebija vidējās izglītības. 1946. gada augustā tika pieņemts VK(b)P CK lēmums par vadošo partijas un padomju darbinieku sagatavošanu un viņu kvalifikācijas celšanu, kas paredzēja partijas funkcionāru obligātu izglītošanu. Tika izveidota partijas izglītības sistēma, kuras augstākais līmenis bija Augstākā partijas skola, Sabiedrisko zinātņu akadēmija, kā arī atjaunotā Kara politiskā akadēmija. Partijas biedriem, virzoties pa karjeras kāpnēm, bija jāiziet arī noteikti partijas izglītības posmi — no partijas skolām zemākā ranga funkcionāriem līdz republikas partijas skolām un Sabiedrisko zinātņu akadēmijai Maskavā.

Laukos pirmajos pēckara gados padomju režīma īstenošanā noteicošā nozīme vietējā līmenī bija pagasta partorgiem — oficiālais nosaukums LK(b)P CK partijas organizatori. Viņi atbildēja gan par vietējās izpildvaras — ciemu un pagastu izpildkomiteju priekšsēdētāju — izvēli un darbu, gan mēģināja organizēt kolhozus, bet galvenais partorgu pienākums bija nodrošināt mežizstrādes un lauksaimniecības sagādes plānu izpildi, parakstīšanos uz valsts aizņēmumiem. Partorga amats bija bīstams, viņi visbiežāk kļuva par partizānu uzbrukuma upuriem, tāpēc atrast piemērotus kandidātus nebija viegli. 1946. gadā daudzi partorgi atzina, ka viņiem nav politiskā darba pieredzes, turklāt daudzi bija pilsētnieki, kas nepārzināja lauksaimniecību. Partorgi izrādīja neuzticību un arī atklātu naidīgumu. Viņu vidū bija cilvēki, kas prata iekarot autoritāti un iedzīvotāju cieņu, piemēram,

Lielvārdes pagasta partorgs Edgars Kauliņš, kas vēlāk kļuva par kolhoza "Lāčplēsis" organizatoru un ilggadēju priekšsēdētāju. Kauliņš bija spēcīga, harismātiska personība un vienlaikus cilvēks, kas labi pazina lauku darbus un lauku cilvēku dzīvi. Viņš bija viens no retajiem, kas spēja rīkoties patstāvīgi un pieņemt nestandarta un "augšā" neakceptētus lēmumus, piemēram, uzņemt kolhozā arī kulakus un panākt, ka 1949. gadā no Lielvārdes pagasta neizveda nevienu ģimeni. Tomēr šādi cilvēki bija retums. Biežāk sastopami bija tādi, kas vairāk vai mazāk sekmīgi mēģināja manevrēt starp iedzīvotāju noskaņojumu un partijas vadības direktīvām, nereti aiz bezcerības padodoties zaļajam pūķim, vai arī cilvēki, kas uzlūkoja zemniekus par ienaidniekiem, no kuriem nodokļu un nodevu izpildi varēja panākt pat ar fizisku iespaidošanu. Par reālo situāciju ar darbiniekiem laukos liecina arī tas, ka sākotnēji partorgi bija ne visos pagastos, lai gan 1947. gadā bija jau 421 partorgs. 1948. gada beigās partijas pagastu komitejas bija nodibinātas jau 400 pagastos (komitejas varēja nodibināt tur, kur bija vismaz 10 komunistu), taču 30 pagastos joprojām darbojās tikai partorgi. Komunistu trūkumu vietējā līmenī centās kompensēt ar MTS palīdzību, jo to direktoru vietniekiem politiskajā darbā bija uzdota arī lauku politiskās pārraudzības funkcija. Masveida kolektivizācija partijas kontroli vietējā līmenī uzlaboja, jo par kolhozu priekšsēdētājiem centās iecelt partijas biedrus. Notika arī masveida kampaņas, nosūtot partijas biedrus no pilsētām par kolhozu priekšsēdētājiem, tika pastiprināta arī MTS politdaļu loma. Ne viens, ne otrs pasākums nedevis vēlā ņemamus rezultātus.

Piemērotu darbinieku trūkumu laukos pēckara gados kompensēja arī ar tā dēvēto pilnvaroto institūta palīdzību. Pilnvarotie bija republikas līmeņa iestāžu (LKP CK, Ministru padomes, ministriju) vai apriņķa/rajona līmeņa atbildīgi darbinieki, kurus nosūtīja uz laukiem, lai īstenotu sējas, ražas novākšanas, labības nodošanas valstij, kokmateriālu sagādes u. c. kampaņas. Pilnvaroto institūts tika likvidēts pēc Staļina nāves. Laikabiedru atmiņās un literatūrā pilnvarotie ir palikuši kā nekompetenti pilsētnieki, kas ar uzkliedzieniem un draudiem tikai traucē lauciniekiem normāli strādāt. Īpaši negatīvi pilnvaroto loma ir tikusi vērtēta pirmajos kolhozu pastāvēšanas gados. Šai negatīvajai attieksmei bija nopietns pamats. Pilnvarotie patiešām nereti (taču ne vienmēr) bija nekompetenti cilvēki, kas domāja tikai par to, kā ātrāk tikt galā ar uzticētajiem pienākumiem un atgriezties pilsētā. Kompartijas biedru skaits laukos būtiski sāka palielināties 50. gadu otrajā pusē. Tad arī kolhozos un padomju saimniecībās sāka strādāt arvien vairāk

lauksaimniecības speciālistu ar augstāko izglītību, uzlabojās arī citās jomās nodarbināto izglītības līmenis, līdz ar to ne tikai palielinājās partijas biedru skaits, bet augs arī to kvalitatīvais sastāvs un prestižs sabiedrībā.

Sovjetizācijas nasta, īpaši laukos, pirmajos pēckara gados gūlās pirmām kārtām uz padomēm — laukos uz pagastu un ciema izpildkomitejām, jo atšķirībā no partijas struktūrām tās aptvēra visas administratīvās teritorijas. Jāatzīmē, ka līdz pat 1948. gada janvārim, kad notika pirmās vietējo padomju vēlēšanas, kopš 1941. gada vietējās padomes apriņķa/rajonu, pilsētu, pagastu un ciema padomju līmenī nepastāvēja, bija tikai izpildkomitejas, kuru vadību iecēla Latvijas PSR Ministru padome, saskaņojot ar partijas komitejām. Kopš 1948. gada vēlēšanām vietējās padomes un to izpildorgāni — tautas deputātu padomju izpildkomitejas — kļuva par leģitīmām struktūrām — atbilstoši padomju konstitūcijai. Faktiski padomēm, tāpat kā Latvijas PSR Augstākajai padomei, nebija nekādas reālas ietekmes, tās tikai apstiprināja partijas komiteju kopīgi ar izpildkomitejām sagatavotos lēmumus.

Padomju režīma būtiska iezīme bija tā, ka partijas institūciju un valsts struktūru funkcijas nebija skaidri nošķirtas: partijas struktūras iejaucās ne tikai politisku, bet arī saimniecisku jautājumu risināšanā, turklāt partijas institūcijām piederēja galavārds. Tajā pašā laikā ne padomes, ne arī partijas institūcijas nepārvaldīja visas to pārzinātās teritorijas, to var teikt par visa līmeņa struktūrām — no LKP CK, Latvijas PSR Ministru padomes līdz apriņķu/rajonu partijas komitejām un vietējo padomju izpildkomitejām. Pirmām kārtām ārpus to kontroles bija militārie objekti un ar militārajiem jautājumiem saistītas lietas. Lai nodrošinātu nepieciešamo darbības koordināciju un sasaisti, atbilstošā ranga armijas vadības pārstāvji ietilpa vietējo padomju un partijas orgānu sastāvā. Visaugstākais sasaistes līmenis bija LKP CK birojs, kura loceklis vienmēr bija Baltijas Kara apgabala (BKA) pavēlnieks. Republikas līmeņa partijas un valsts pārvaldes orgāniem, kā arī vietējiem partijas un pārvaldes orgāniem bija minimālas iespējas ietekmēt to struktūru darbu, kas atradās koprepublikānisko ministriju pakļautībā. Staļina laikā ekonomikas un valsts pārvaldes centralizācijas pakāpe bija ļoti augsta, turklāt tautas komisariātu pārveidošana par ministrijām šo procesu vēl vairāk pastiprināja. Visi rūpniecības uzņēmumi, izņemot tā sauktos vietējās rūpniecības uzņēmumus, bija nodoti koprepublikānisko ministriju pārziņā. Arī iekšlietu un drošības struktūras pakļāvās pirmām kārtām Maskavai, lai gan pastāvēja attiecīgas republikas ministrijas. Pēc Staļina nāves sākās decentralizācijas process, tomēr noteicošās jomas un lielākie rūpnie-

cības uzņēmumi bija savienības struktūru pakļautībā. Lai gan tika izstrādāti dažāda veida interešu saskaņošanas mehānismi, vertikālās pakļautības mehānismi vienmēr darbojās efektīvāk nekā horizontālās saites.

Padomju bruņotie spēki Latvijā

Kara beigās Latvijas teritorijā bija koncentrēts vērā ņemams padomju armijas kontingents, kas skaitliski pārsniedza Kurzemē izvietoto vācu armijas grupējumu. Karam beidzoties, karaspēka vienību pārvietoja uz citiem reģioniem, bet jau 1945. gada jūlijā atjaunoja Baltijas Kara apgabalu. Tobrīd tajā ietilpa Igaunijas, Latvijas, Lietuvas un Kaļiņingradas (agrākās Austrumprūsijas) teritorija. PSRS spēcīgākie militārie grupējumi bija izvietoti gar valsts dienvidu un rietumu robežām, pie tiem bija pieskaitāms arī BKA. Vairākums kaujasspējīgāko karaspēka daļu atradās Kaļiņingradas apgabalā un Lietuvā. Latvijā bija izvietots BKA štābs. Republikas teritorija galvenokārt bija apgādes bāze, kurā atradās degvielas, ieroču un citu materiālu nolikavas, remonta bāzes u. tml. Latvija bija arī BKA mācību centrs, kur darbojās trīs karaskolas. Bez BKA bija arī citas militārās iestādes un grupas — izlūkošanas un pretizlūkošanas struktūras, dažādas Baltijas flotes vienības, robežsardze, stratēģiskā aviācija, raķešu bāzes u. c. Pēc Krievijas armijas izvešanas 1994. gadā Latvijas teritorijā tika uzskaitīti 850 militārie objekti.

20. gadsimta 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā PSRS centās pārvarēt atpalcību no Rietumiem stratēģiskā bruņojuma ziņā un Baltijas Kara apgabalā nolēma izvietot ballistikās raķetes, kas bija notēmētas uz galvenajām Eiropas galvaspilsētām. Lai gan vietējie iedzīvotāji zināja par raķešu bāzu eksistenci, tas, kādas raķetes tajās ir izvietotas, kļuva zināms tikai 1987. gada decembrī, kad ASV un PSRS parakstīja līgumu par vidēja un mazāka darbības rādiusa raķešu iznīcināšanu. Līguma pielikums apstiprināja, ka līgumā ir paredzēts demontēt raķešu palaišanas iekārtas Baltijas republikās, arī Latvijā — Alūksnes un Jelgavas apkaimē. Alūksnes apkaimē bija izvietotas vidējas darbības rādiusa raķetes *R-12*, kas Rietumos bija pazīstamas kā *SS-4*, bet Jelgavas apkaimē — *SS-c-4*. Dažos objektos bija izvietotas arī cita tipa raķetes — *R-14* ballistikās raķetes, kuru darbības rādiuss bija 3600 kilometru, kā arī spārnotās raķetes. Tā kā bijušās Baltijas republikas veidoja Padomju Savienības rietumu robežu, tās tika uzskatītas par placdarmu iespējamajam uzbrukumam Rietumiem vai arī par pirmo aizsargbarjeru pret Rietumu agresiju. Ja padomju puse uzbruktu pirmā, Rietumu atbildes

trieciens pakļautu milzīgām briesmām visu reģionu. Militāristiem bija liela ietekme Latvijas politiskajā dzīvē, piemēram, Eduarda Berklava un citu Latvijas nacionālkomunistu atcelšanā no amatiem 1959. gadā. Nenoliedzami, militāristi bija viens no galvenajiem padomju sabiedrības slāņiem, kas iestājās par Padomju Savienības "teritoriālo vienotību", tāpēc Baltijas republiku neatkarības centienus bruņoto spēku vadība uzņēma ar nepatiku. Pēc tam kad Latvijas PSR Augstākā padome 1990. gada 4. maijā pieņēma Neatkarības deklarāciju, BKA vadība visai aktīvi atbalstīja neatkarības pretiniekus.

Pēc Baltijas valstu neatkarības atgūšanas Krievijas Federācijas prezidents Boriss Jeļcins 1991. gada 5. decembrī izdeva dekrētu par BKA pārveidošanu par Ziemeļrietumu karaspēka grupu, kas 1994. gada augustā pēc Krievijas karaspēka izvešanas pārstāja eksistēt.

6.2. REPRESIJAS

Politisko represiju apmēri. Līdz pat 80. gadu beigām plašākai sabiedrībai nebija zināmi patiesie politisko represiju apjomi, lai gan partijas funkcionāriem tie tika paziņoti jau LKP CK plēnumā 1953. gada 22.–23. jūnijā LKP CK pirmā sekretāra J. Kalnbērziņa ziņojumā. Viņš atzina, ka no 1945. līdz 1953. gadam represēti 119 000 cilvēku to skaitā arestēti 72 850, no republikas izsūtīti 43 702, nogalināti 2321 cilvēks. Ja šim skaitlim pieskaita aptuveni 20 tūkstošus 1940./1941. gadā represēto, kā arī 1944.–1953. gadā individuāli izsūtītos 1849 Latvijas iedzīvotājus, kopskaits sasniedz vismaz 140 000 cilvēku. Vairāki latviešu vēsturnieki represēto kopskaitu lēš uz aptuveni 190 000 cilvēku.

2004. gadā publicētajā krievu demogrāfa Vadima Erlihmana grāmatā ir dots kopsavilkums par Latvijas iedzīvotāju zaudējumiem 20. gadsimtā. Pēc viņa apkopotajiem datiem, kas balstās uz Nikolaja Zemskova un dažu citu krievu pētnieku jau publicētajiem arhīva datiem, 1940./1941. gadā arestēti 5625, bet izsūtīti 9546 cilvēki (no tiem gājuši bojā 2000), 2000 — sodīti ar nāvi un nogalināti. 1944.–1953. gadā ar nāvi sodīti 2000 cilvēku, arestēti un ieslodzīti soda nometnēs 88 tūkstoši cilvēku (8000 gājuši bojā) — acīmredzot šajā skaitlī ir ietverti arī filtrācijas nometnēs ieslodzītie; izsūtīti 41 393 cilvēki, no tiem gājuši bojā 5000. Tādējādi represēto kopskaits ir vairāk nekā 148 000 cilvēku. Arī citu vēsturnieku aplēses svārstās robežās starp 140 un 190 tūkstošiem politiski represēto, lai gan sastopami arī lielāki skaitļi — 216–240 tūkstoši komunistiskā režīma politisko represiju upuru.

Tagadējie pētījumi neļauj runāt par pilnīgi precīziem skaitļiem, un ir iespējams, ka tādus vispār nav iespējams iegūt. Jāņem vērā, ka pašlaik mūsu rīcībā nav precīzu datu par personām, kas tika represētas kara laikā padomju aizmugurē, kā arī par tiem, kurus drošības orgāni nošāva bez tiesas un izmeklēšanas — pašā kara sākumā un arī pēc kara. Turklāt vienu cilvēku varēja represēt vairākkārt. Jārēķinās arī ar neprecizitātēm padomju drošības orgānu atskaitēs un kartotēkās. Tomēr Latvijas vēsturnieku pēdējos desmit gados paveiktais dod iespēju precizēt politiski represēto aptuveno kopskaitu.

Latvijas Valsts arhīva darbinieku precizētie 1941. un 1949. gadā deportēto saraksti apstiprina, ka 1941. gadā pavisam tika deportēti 15 424 cilvēki, no tiem 5263 arestēti. 1949. gada 25. marta administratīvās izsūtīšanas sakarā izsūtījumā īsāku vai ilgāku laiku atradās 44 191 cilvēks. Šajā skaitlī ietilpst tie, kas tika deportēti 1949. gada 25.–29. martā, kā arī vēlāk pie ģimenes locekļiem nosūtītie vai brīvprātīgi aizbraukušie un nometinājumā dzimušie bērni. Pēc oficiāliem datiem, filtrācijas nometnēs īsāku vai ilgāku laiku (līdz pieciem gadiem) bija atradušies 91 034 cilvēki.

Bijušās Latvijas PSR VDK kartotēkās publicētie dati par cilvēkiem, kas ir tikuši arestēti un/vai notiesāti par politiskiem “noziegumiem”, liecina, ka 1940.–1986. gadā pavisam arestētas 47 218 personas, vislielākais skaits — 38 473 — bija 1944.–1945. gadā (no tiem 14 702 – 1945. gadā). 1940.–1941. gadā bija arestēti 7292 cilvēki. Kopš 1954. gada arestēto skaits strauji samazinājās, vidēji nepārsniedzot dažus desmitus gadā. Jāņem vērā, ka bez 1949. gada masveida deportācijas 1945.–1949. gadā notika vairākas mazāka mēroga kolektīvas izsūtīšanas specnometinājumā, piemēram, vācu tautības iedzīvotāju un bezpavalstnieku izsūtīšana no Rīgas (675 cilvēki), 584 notiesāto tā dēvēto dzimtenes nodevēju ģimenes locekļi, 1951. gadā no Latvijas izsūtīja 40 Jehovas lieciniekus. Specnometinājumā cilvēki tika nosūtīti arī individuāli — kā notiesāto ģimenes locekļi, partizānu atbalstītāji un tam līdzīgi. Specnometinājumā izsūtīto skaits papildus 1949. gada deportācijai pēc dažiem aprēķiniem ir 1732 cilvēki, pēc citiem — 1849. Taču šis skaits varbūt bija arī lielāks, jo Latvijas PSR Valsts drošības komitejas 1962. gada decembra izziņa norāda, ka pavisam 1941., 1945. un 1949. gadā no Latvijas bija izsūtīti 60 469 cilvēki. Diezgan grūti ir aplēst kara sākumā arestēto un bez tiesas sprieduma nošauto skaitu, padomju aizmugurē kara laikā notiesāto, kā arī pēc kara nošauto nacionālo partizānu un viņu atbalstītāju skaitu. Var pieļaut, ka J. Kalnbērziņa ziņojumā minētais skaitlis — republikas

teritorijā 1945.–1952. gadā nošauts 2321 cilvēks — diezgan tuvu atbilst patiesībai, lai gan tiek minēti arī citi skaitļi, piemēram, 2420. Acīmredzot šo skaitu var lēst ap 2500 cilvēkiem, kā arī apmēram 2000 varētu būt 1941.–1944. gada upuri (taču tās ir visai aptuvenas aplēses). Saskaitot šos skaitļus, iegūstam 198,8 tūkstošus padomju režīma represēto. Tā kā viena un tā pati persona varēja būt represēta vairākkārt, var uzskatīt, ka patiesais tiešo politisko represiju upuru skaits bija 180–190 tūkstoši.

Galvenās notiesāto grupas 1944.–1953. gadā bija sadarbībā ar vācu okupācijas varu apsūdzētie; aktīvie pretestības kustības dalībnieki un viņu atbalstītāji un tie, kas bija notiesāti par pretpadomju aģitāciju — tā bija parastākā apsūdzība gadījumos, kad nevarēja atrast citu iemeslu notiesāšanai. Taču represiju politikā pirmajos pēckara gados bija vērojami posmi, kad uzmanības centrā nonāca īpašas problēmas, piemēram, cīņa pret kosmopolitismu. Represēja personas, ko apsūdzēja Rietumu kultūras un vērtību cildināšanā. Šajā sakarā viena no visplašāk pazīstamajām ir tā dēvētā franču lieta — 1950. gadā tika arestēta un 1951. gada sākumā notiesāta grupa intelektuāļu — Maija Silmale, Ieva Lase, Kurts Fridrihsons, Milda Grīnfelde u. c., kas 1946.–1947. gadā bija pulcējušies, lai kopīgi lasītu un apspriestu franču rakstnieku un filozofu darbus. 40. gadu beigās un it īpaši 50. gadu sākumā pastiprināti vajāja bijušos sociāldemokrātus, arī kreisos sociāldemokrātus, kuri Kārļa Ulmaņa diktatūras laikā bija sadarbojušies ar komunistiem. Tika notiesāti gandrīz visi Latvijā palikušie pazīstamākie sociāldemokrāti — Fricis Menders, Kristaps Eliass, Kārlis Lorencs, Roberts Bīlmanis, Kārlis Būmeisters, Valdis Grēviņš. Kopš 1948. gada — Izraēlas valsts nodibināšanas — pastiprināti par vajāšanu objektu kļuva arī ebreju intelektuāļi, bet 1953. gada sākumā sakarā ar tā saukto ārstu lietu Maskavā sākās īstas raganu medības. Paātrinātā tempā tika gatavoti vismaz trīs procesi — pret “ārstiem–indētājiem”, pret ebrejiem — kultūras darbiniekiem, bet par galveno bija jāklūst procesam pret izdomāto ebreju pretpadomju nacionālistisko centru, par kura vadītāju drošības orgāni bija izvēlējušies profesoru juristu, literatūrzinātnieku un kreisās kustības aktīvu dalībnieku Maksu Šacu-Aņinu.

Nenoliedzami, notiesāto vidū bija ne mazums cilvēku, kas bija piedalījušies ebreju un čigānu iznīcināšanā vai izdarījuši kara noziegumus, taču gan viņi, gan arī vairākums pārējo notiesāto tika tiesāti par pašu sadarbības faktu ar nacistiem, nemaz nepapūloties atrast pierādījumus konkrētiem noziegumiem. Dienests nacistu militārajās un policijas struktūrās bija pie-

tiekams pamats notiesāšanai, un vienlīdz smagu sodu varēja saņemt cilvēks, kas patiešām bija veicis noziegumus, un cilvēks, kura rokas nebija aptraipītas asinīm. Tas pats attiecās arī uz personām, kas bija darbojušās vācu okupācijas varas civilajā administrācijā. Arī cilvēkiem, kurus notiesāja kā nacionālos partizānus vai par viņu atbalstīšanu, parasti necentās pierādīt konkrētus nodarījumus. Liela daļa notiesāto nereti vispār nebija darījuši neko nosodāmu, pat no padomju varas viedokļa, par iemeslu arestam un notiesāšanai varēja kļūt profesionālā darbība neatkarīgās Latvijas vai vācu okupācijas laikā, piemēram, skolotāja, ārsta, dzelzceļnieka vai cits darbs, sociālais stāvoklis, politiskie uzskati, arī anekdote un alkohola iespaidā radušies izteikumi. Gadījumos, kad piesprieda nāvessodu, izsūtīja visu notiesātā ģimeni un tuvākos radniekus.

Izmeklēšanas un tiesvedības procedūra neatbilda nekādām civilizētām juridiskajām normām. Izmeklēšanā cilvēkus spīdzināja un iebiedēja. Tikai dažos gadījumos konstatēja, ka izmeklēšanas materiāli ir falsificēti — lai gan tā bija vispārēja prakse, un tad vainīgie par to saņēma sodus pat Staļina laikā, bet pēc 1953. gada, izskatot notiesāto rehabilitācijas lietas, šādi gadījumi tika konstatēti masveidā. Apsūdzētajiem pat formāli nebija tiesību uz taisnīgu tiesu. Arests automātiski nozīmēja notiesājošu spriedumu. Politiskās lietas tikai retos gadījumos tika izskatītas Latvijas PSR Augstākajā tiesā — pārsvarā par pretpadomju aģitāciju un citiem samērā nenoziņīgiem nodarījumiem. Vairākumu tiesāja Baltijas kara apgabala vai IeTK/IeM karaspēka kara tribunāli, bet gadījumos, kad izmeklēšanas rezultāti bija tik nožēlojami, ka pat šīm tiesvedības iestādēm tie liktos nepārliciecināši, lietas tika nosūtītas uz Maskavu — uz Sevišķo apspriedi PSRS Valsts drošības ministrijā (1943.–1953. gadā tā darbojās kā atsevišķa struktūra), kas izskatīja lietas bez tiesājamo klātbūtnes. Jāatzīmē, ka politiskajās lietās vispār neļāva piedalīties advokātiem un spriedums praktiski vienmēr bija iepriekšparedzami notiesājošs. Latvijas PSR Prokuratūrai arī nebija tiesību uzraudzīt lietas, ko ierosināja valsts drošības orgāni. Ar uzraudzību nodarbojās kara prokuratūra, taču prokuratūras uzraudzība bija formāla, gandrīz vienmēr drošības iestādes saņēma sankcijas kratīšanai un arestam.

Staļina laikā iekšlietu un drošības orgāni bija “valsts valstī” un pakļāvās tikai savas un PSRS augstākās vadības norādījumiem. Tādēļ to darbinieki nereti savtīgos nolūkos atļāvās patvaļīgi paplašināt arī tās visai plašās pilnvaras, kas tiem bija oficiāli piešķirtas. Drošības iestāžu darbinieku patvaļa tika izmantota kā attaisnojums cīņā ar partizāniem. Piemēram, 1945. gada

novembrī Latvijas PSR IeTK karaspēka kara prokuratūras veiktā pārbaude liecināja, ka IeTK Viļakas apriņķa Rugāju pagasta nodaļas operatīvais pilnvarotais I. Murmilovs, Baltinavas pagasta nodaļas priekšnieks J. Minošjans un Tilžas pagasta nodaļas priekšnieks A. Mihelsons bija piekāvuši iedzīvotājus, atņēmuši viņiem dažādas vērtīgas mantas, lopus, pārtikas produktus. Viļakas apriņķa daļas darbinieki “sistemātiski izrēķinājās ar bandītu atbalstītājiem, viņus nošaujot bez izmeklēšanas un tiesas. No 1945. gada jūlija līdz septembrim, kā arī oktobra sākumā šajā apriņķī nelikumīgi tika nošauti 27 cilvēki.” Līdzīgi fakti tika konstatēti arī citos apriņķos. Republikas partijas un drošības iestāžu centieni ierobežot patvaļu bija nekonsekventi un nereti divdomīgi, jo gadījumos, kad terors bija vērst pret kulkājiem vai personām, kas tika uzskatītas par padomju režīmam nelojālām, nereti vainīgie izvairījās no soda.

Līdzās notiesāšanai Staļina laikā Padomju Savienībā tika plaši praktizēts administratīvais izsūtījums, respektīvi, noņemšana attālos PSRS reģionos drošības iestāžu uzraudzībā, ko sauca arī par speciālo noņemšanu — *спецпоселение*. Izsūtījumu varēja piespriest papildus pēc soda izciešanas cietumā vai noņemnē, bet to varēja piespriest kā patstāvīgu sodu. To bieži izmantoja gadījumos, kad cilvēks bija arestēts, bet viņa notiesāšanai nevarēja atrast nekādu pamatu.

Īpaša administratīvā izsūtījuma forma bija masu deportācijas, latvieši tās parasti dēvē par izvešanām. Latvijā lielākās bija divas — 1941. gada 14. jūnijā un 1949. gada 25. martā. 1949. gada 25. martā notikusi skāra galvenokārt lauku iedzīvotājus — tos, kas bija iekļauti kulaku sarakstos vai tika uzskatīti par partizānu atbalstītājiem. 1949. gada akcijas mērķis bija salauzt pretestību kolektivizācijai un galīgi apspiest bruņoto pretestību. Vēl nav skaidrs, kad PSRS vadība sāka izskatīt jautājumu par šādas akcijas nepieciešamību. Lai gan ir dokumenti, kas it kā liecina, ka ierosme nāca no republikas, faktiski iniciatīva nāca “no augšas” un ir aplūkojama kopējā Baltijas republiku sovjetizācijas un starptautiskās situācijas kontekstā.

1949. gada 29. janvārī pieņemtajā PSRS Ministru padomes pilnīgi slepenajā lēmumā Nr. 390–138 bija noteiktas no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas izsūtāmo kategorijas: 1) kulaki un viņu ģimenes; 2) bandītu un nacionālistu, kas atrodas nelegālā stāvoklī, ģimenes, kā arī notiesāto un nošauto bandītu ģimenes locekļi; 3) legalizējušies bandīti un viņu ģimenes locekļi, kuri turpina nodarboties ar pretpadomju darbību; 4) bandītu atbalstītāju ģimenes locekļi. Lēmumā bija norādīts, ka nepilngadīgie un darba nespējīgie ģimenes

locekļi izsūtīšanai netiks pakļauti, bet var brīvprātīgi doties līdzī savām ģimenēm. Praksē tas tā nebija — tika izsūtīti visi ģimenes locekļi, kas izsūtīšanas brīdī atradās mājās.

Izsūtāmo sarakstos, kurus 1949. gada 13.–15. martā apstiprināja apriņķu izpildkomiteju priekšsēdētāji, bija iekļautas 11 000 ģimenes ar 38 000 cilvēkiem. 1949. gada 17. martā LPSR Ministru padome pieņēma pilnīgi slepenu lēmumu Nr. 282 “Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu no Latvijas PSR”, kurā noteica, ka jāizsūta 10 000 kulaku ģimenes, un apstiprināja apriņķu izpildkomiteju sastādītos izsūtāmo sarakstus. Izsūtīšanu uzdeva veikt Latvijas PSR Valsts drošības ministrijai. Jāņem vērā, ka ne visi kulaku sarakstos ierakstītie tika izsūtīti, savukārt izsūtāmo sarakstos iekļāva arī ģimenes, kuras nebija iekļautas sarakstos, dažkārt pat ģimenes, kuras bija pazīstamas kā padomju varas atbalstītāji. No 9422 kulaku saimniecībām, kas oficiāli šajā statusā bija noteiktas 1949. gada 1. aprīlī, cilvēkus izsūtīja no 4001 saimniecības — mazāk par pusi. Tas tiek izskaidrots ar to, ka faktiski slēdzienus par izsūtīšanu pirms sarakstu apstiprināšanas gatavoja nevis vietējās partijas un pārvaldes institūcijas, bet gan valsts drošības orgāni. Tie tikai daļēji ņēma vērā tolaik pastāvošos kulaku sarakstus, bet lielākoties balstījās uz Latvijas PSR Valsts vēstures arhīva izziņām par zemnieku saimniecību stāvokli Latvijas Republikas laikā, galvenokārt uz 1939. gada lauksaimniecības skaitīšanas datiem. Izmaiņas, kas ar attiecīgo saimniecību bija notikušas kopš 1939. gada, netika ņemtas vērā. Kas attiecas uz “nacionālistiem”, sarakstus pilnībā sagatavoja VDM, pie tam Sevišķās apspriedes lēmums par izsūtīšanu tika sastādīts tikai piecus sešus mēnešus pēc faktiskās deportācijas.

Pavisam 1949. gada 25.–29. martā izsūtīja 9147 ģimenes, kas tika kvalificētas kā kulaki, tajās bija 29 252 cilvēki, no tiem 28 107 latvieši, 482 krievi un 663 citu tautību pārstāvji. Tika izsūtīta arī 3841 nacionālistu ģimene ar 12 881 ģimenes locekli, no tiem 12 158 latvieši, 293 krievi un 430 citu tautību pārstāvji. Lai gan absolūtais vairākums izsūtīto bija lauku iedzīvotāji, tomēr izsūtījums negāja secen arī pilsētniekiem. No Rīgas izsūtīja 1280 cilvēkus, no tiem kā kulakus — 161, bet kā nacionālistus — 1119. Pēc nodarbošanās izsūtītie rīdnieki pārsvarā bija strādnieki (759) un skolēni un studenti (256). Zemnieku viņu vidū bija tikai seši, bet kalpotāji un inteliģences pārstāvji — 141.

Faktiskais izsūtījuma pabijušo skaits bija lielāks par 25. martā izsūtīto skaitu, jo izsūtītajiem vēlāk pievienojās ģimenes locekļi, kas brīvprātīgi vai

nebrīvpātīgi devās tiem pakal vai arī tika nosūtīti pie ģimenēm pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma. 1949.–1954. gadā no izsūtījuma atbrīvoja 405 cilvēkus, kurus pat pēc tālaika kritērijiem uzskatīja par nepamatoti izsūtītiem. Ieskaitot arī bērnus, kas dzima izsūtījumā, pavisam 1949. gada 25. marta administratīvās izsūtīšanas sakarā izsūtījumā īsāku vai ilgāku laiku, kā jau minēts iepriekš, bija 44 191 cilvēks. Latvijas iedzīvotājus izveda uz Amūras, Tomskas un Omskas apgabalu. Nometinājuma vietās izsūtītajiem paziņoja, ka viņi ir nometināti uz mūžīgiem laikiem, viņiem bija regulāri jāreģistrējas komendantūrā un bija aizliegts bez tās atļaujas pamest apdzīvoto vietu, kur viņi bija nometināti.

1949. gadā izsūtīto liktenis bija vieglāks nekā 1941. gadā deportētajiem, kuru lielākā daļa bija no inteligentajām aprindām un kuri nebija pieraduši pie smaga fiziskā darba, viņu stāvokli vēl smagāku padarīja kara laika apstākļi un tas, ka pieaugušie vīrieši bija atšķirti no ģimenēm un ieslodzīti nometnēs. Tagad ģimenes netika izšķirtas, vairākums izsūtīto bija zemnieki un strādnieki, dažkārt viņi ar laiku kļuva par kolhozu brigadieriem, pirmrindniekiem. Taču daudzu stāvoklis izsūtījuma vietās bija neapskaužams, un ne visiem izdevās izdzīvot.

Kompartijas iestāžu ziņojumi par iedzīvotāju noskaņojumu nākamajā dienā pēc 1949. gada 25. marta deportācijas liecina: plaši izplatīts bija uzskats, ka “visus latviešus izvedīsot uz Sibīriju”; deportācijas pēc analogijas ar 1941. gadu tika uzskatītas arī par kara priekšvēstnesi. Lai gan vairākums izsūtīto bija laucinieki, izvešanas demoralizēja kā lauku, tā arī pilsētu iedzīvotājus, jo ilgu laiku cilvēki gaidīja, ka notiks jaunas deportācijas.

Akcija tika gatavota pilnīgā slepenībā, vietējie aktīvisti, kam bija jāpiedalās par ceļa rādītājiem un pamesto īpašumu uzskaitītājiem, tika instruēti tikai dažas stundas pirms operācijas sākuma. Kā liecina avoti, informācijas noplūde tomēr bija un ne mazums cilvēku zināja vai vismaz nojauta, ka tiek gatavota kāda masu akcija. Informācijas noplūdes avoti bija dažādi: Valsts drošības ministrijas karaspēks un darbinieki, nereti arī vietējie aktīvisti vai amatpersonas. Liels skaits cilvēku, kas bija iekļauti izvedamo sarakstos vai arī domāja, ka varētu tajos būt, paslēpās. Rīgas apriņķī bijuši paslēpušies vairāk nekā 30 procentu izsūtīšanai paredzēto darbaspējīgo vīriešu. Ludzā no izsūtīšanas bija aizbēgušas 20 ģimenes un daudzi jaunieši. Tomēr kopumā akcijai nebija nopietnas pretestības ne no izsūtāmo, ne arī no partizānu puses. Galvenais iemesls bija ārkārtīgi lielais deportētāju spēku pārsvars. Akcijā piedalījās 8313 PSRS VDM iekšlietu karaspēka militārpersonas, 3300

PSRS un Latvijas PSR VDM darbinieki, 9800 Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku (no tiem 1742 algotie), tādējādi kopā pavisam 33 413 cilvēki, taču šim skaitlim jāpieskaita arī PSRS un Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas darbinieki, kuru kopskaits nav zināms.* Izsūtāmie drīkstēja ņemt līdz 1500 kilogramus mantu un pārtikas rezerves uz ģimeni locekli, bet izvedēji bieži vien nedeļa pietiekamu laiku, lai to izdarītu. Viss pārējais īpašums tika konfiscēts (faktiski daudzos gadījumos gluži vienkārši izlaupīts). Pēc tam kad piecdesmito gadu beigās izsūtītajiem atļāva atgriezties mājās, konfiscēto īpašumu neatdeva un nekādi nekompensēja. Par kolhoza vadības labvēlību varēja uzskatīt atļauju atpirkt no kolhoza savu agrāko māju, taču daudziem nedeļa arī šādu iespēju, un viņi savās mājās apmesties nedrīkstēja.

Jautājums par iespēju izvestajiem atgriezties mājās izvirzījās samērā drīz pēc Staļina nāves. Ne PSRS, ne arī republikas vadība nebija ieinteresēta, lai izsūtītie masveidā atgrieztos mājās. Maskava baidījās, ka Sibīrija un Tālie Austrumi pazaudēs lielu skaitu darbaroku. Republikas vadība acīm redzami baidījās no niknuma un sāpēm, kas varēja būt uzkrājušās izvestajos, un no tā, kā viņi ietekmēs sabiedrības noskaņojumu. Šis jautājums 1955. gada 7. martā tika apspriests LKP CK biroja sēdē. J. Kalnbērziņš apspriedes rezultātus rezumēja šādi: "Es uzskatu, ka nesteigsimies ar atgriešanu. Ir daļa cilvēku, kurus labāk tagad neatgriezt. Bez tam viņi jau tur ir iekārtojušies, tur viņi strādā, bet atbrauks viņš uz šejieni, te viņam nekā nav. Viņš tad tikai vēl vairāk tiks sakaitināts. Tur, kur ir skaidri redzama kļūda, ir jāatgriež, bet tādu ir simti, bet ne desmitiem tūkstošu." Tomēr PSRS vadība 1957. gadā pieņēma lēmumu par administratīvi izsūtīto atbrīvošanu no specnometinājuma. Turpmāk republikas vadība dažādi centās ierobežot atgriezušos. Sevišķi aktīva šajā ziņā bija Latvijas PSR Valsts drošības komiteja un tās priekšsēdētājs Jānis Vēvers. 1958. gada janvārī viņš ziņojumā izteica neapmierinātību ar vietējās varas pārstāvjiem, kas centās palīdzēt bijušajiem izsūtītajiem: "Atsevišķi padomju orgānu darbinieki un kolhozu vadītāji, ejot viņu pavadā un brīžiem uzskatot, ka šādām personām padomju vara ir nepelnīti nodarījusi pāri, apmierina viņu bieži nepamatotās prasības, atdod atpakaļ viņu mājas, iedod mājlopus un sniedz citu palīdzību uz kolhoza rēķina, kaitējot kolhoznieku interesēm." 1941. un 1949. gadā specnometinājumā izsūtītie netika rehabilitēti vai amnestēti, viņus gan it kā uzskatīja par nepamatoti izsūtītiem, taču tas neliedza viņus diskriminēt.

* Līdz akcijai Latvijas teritorijā bija izvietotas PSRS VDM Iekšējā karaspēka 5. divīzijas 2400 militārpersonas, papildus ievēda vēl 4500 militārpersonu.

1954. gadā sākās par kontrrevolucionāriem noziegumiem notiesāto lietu pārskatīšana, tā gan sākotnēji bija visai mērena. 1955. gada 17. septembrī tika izdots PSRS Augstākās padomes Prezidija dekrēts par amnestiju tiem, kas bija sadarbojušies ar vācu okupantiem, bet pēc 20. kongresa sākās notiesāto masveida rehabilitācija.

Republikas vadības attieksme arī pret amnestēto un rehabilitēto atgriešanos Latvijā bija visai negatīva. 1958. gadā PSRS AP Prezidija dekrēts "Par ierobežojumu atcelšanu atsevišķām specpārvietoto kategorijām", kurš paredzēja, ka vairākas represēto kategorijas varēja atgriezties iepriekšējā dzīvesvietā ar republikas Ministru padomes atļauju, kas ne vienmēr tika dota. Daudzus, kas jau bija atgriezušies, piespieda atstāt republiku. Par republikas vadības nemieru liecina arī tas, ka vēl 1961. gadā LKP CK norādīja uz nepieciešamību izsūtīt no Latvijas "visaktīvākos nacionālistus un citus naidīgus elementus", kas bija atgriezušies no ieslodzījuma.

Bijušie represētie izjuta dažādus ierobežojumus mācību un karjeras iespējās, tos izjuta arī viņu bērni. 1994.–1995. gadā veiktā represēto aptauja apliecināja, ka pēc atgriešanās dzimtenē 68,5 procenti represēto ir izjutuši diskrimināciju, iekārtojoties darbā, izvēloties profesiju un konkrētu amatu; 43,3 procentiem grūtības bija sagādājusi dzīvesvietas atrašana un liegums saņemt dzīvokļus; 42,3 procentiem bijušas problēmas izglītības iegūšanā; 41,8 procenti saskārušies ar liegumu izbraukt uz ārzemēm; apmēram trešā daļa bija saskārušies ar pastāvīgiem goda un cieņas aizskārumiem, apmēram ceturtdaļa — ar izsaukumiem uz VDK, bet 18,9 procenti — ar viņu bērnu tiesību ierobežojumiem.

Tiesu un represiju politikas izmaiņas PSRS bija saistītas ar principiālām pārmaiņām ideoloģijā. Līdz 1953. gadam represiju politika balstījās uz Staļina tēzi par to, ka, sociālismam nostiprinoties un gūstot panākumus, pastiprinās tā ienaidnieku pretestība. Lai gan PSKP vadībai bija grūti atteikties no šādas pieejas, pēc Staļina nāves tika izstrādāta jauna doktrīna, pēc kuras sociālisma pilnīga uzvara nozīmē arī to, ka sociālisma idejas ir uzvarējušas cilvēku prātos, bet tā ienaidnieki ir zaudējuši sociālo bāzi; tie var būt tikai atsevišķi indivīdi, kas nonākuši buržuāziskās propagandas ietekmē, vai arī kaut kādā ziņā sociāli nepilnvērtīgas personības: psihiski nestabili un huligāniskām nosliecēm. Uzvaru sāka likt uz "profilaksi", respektīvi, kontroli pār dažādām sabiedrības grupām, īpaši tām, kam bija saskarsme ar ārzemniekiem vai arī izdevība bēgt uz ārzemēm (piemēram, tirdzniecības un zvejas kuģu komandas), pār bijušajiem represētajiem; kriminālvajāšanu

dažkārt aizstāja pārrunas ar aizdomās turēto personu vai arī cietumsodu aizstāja ar piespiedu ārstēšanu psihiatriskajā slimnīcā. Plaši izmantoja arī netiešas represijas pret politiski neuzticamām personām — ierobežojumus ieņemt noteiktus amatus, izbraukt uz ārzemēm, radošo profesiju pārstāvjiem liedza publicēties, uzstāties, rīkot izstādes.

Ieslodzījumu soda nometnēs piesprieda samērā reti — vai nu personām, kas nevēlējās ņemt vērā vairākkārtējus brīdinājumus pārtraukt “pretvalstisku darbību” vai izteikumus, vai arī gadījumos, kad tika uzskatīts, ka nodarījums patiešām ir nopietns. Tas nenozīmē, ka notiesātie patiešām būtu vainojami kādos nodarījumos. Notiesāšanas iemesls visbiežāk bija uzskati, nevis darbība. Pazīstamākie 60.–80. gadu politieslodzītie — Gunārs Astra, Viktors Kalniņš, Gunārs Freimanis, Juris Ziemelis, Gunārs Rode un citi — būtībā tika tiesāti nevis par reālām pretvalstiskām darbībām, bet par to, ka bija pauduši pārliecību, ko uzskatīja par pretvalstisku, jo uzskatu izteikšana ne tikai publiski, bet arī privāti, paziņu lokā varēja tikt kvalificēta kā pretpadomju aģitācija. Ļoti bieži apsūdzība pamatojās uz “pretpadomju literatūras” uzglabāšanu un izplatīšanu, kas nereti nozīmēja tikai to, ka tiesājāmajam piederēja neatkarīgās Latvijas, vācu okupācijas laikā vai ārzemēs izdotas grāmatas vai avīzes un ka viņš tās ir devis lasīt kādam citam, bet dažkārt kāds cits tās tikai būtu varējis lasīt.

50. gados tika īstenotas organizatoriskas izmaiņas arī drošības iestādēs. Tūlīt pēc Staļina nāves likvidēja Valsts drošības ministriju, apvienojot to ar Iekšlietu ministriju. Nedaudz vēlāk no Iekšlietu ministrijas izdalīja drošības dienestus — Valsts drošības komiteju, kas bija tieši pakļauta PSRS Ministru padomes priekšsēdētājam, republikās attiecīgi — republikas Ministru padomes priekšsēdētājam. Tika pastiprināta drošības orgānu atkarība no republikas kompartijas CK. Tiem uzlika par pienākumu pastāvīgi konsultēties ar partijas orgāniem, kā arī aizliedza veikt partijas funkcionāru novērošanu, telefona sarunu noklausīšanos u. c. operatīvos pasākumus, kā arī vervēt viņus par slepenajiem informatoriem. 50. gados notika arī visai būtiska štatu samazināšana.

Nozīmīgas pārmaiņas notika juridiskajā praksē. Lai gan saglabāja nāves sodu, maksimālo brīvības atņemšanas sodu samazināja no 25 uz 15 gadiem. Jauniešus pie kriminālatbildības varēja saukt tikai no 16 gadu vecuma agrāko 14 gadu vietā. Prokurora uzraudzība pār Valsts drošības komitejas izmeklētajām lietām pastiprinājās. 1958. gada 25. decembrī pieņēma likumus par PSRS un savienoto republiku kriminālās likumdošanas un kriminālprocesa

pamatiem. Tas bija starppasākums pārejai no 1926. gada KPFSR Kriminālkodeksa, kas bija spēkā Latvijā kopš 1940. gada 6. novembra, uz republikas kriminālkodeksa un kriminālprocesa kodeksa izstrādāšanu. 1961. gada 1. jūnijā stājās spēkā Latvijas PSR Kriminālkodekss, bet 1961. gada 1. aprīlī — kriminālprocesa kodekss. Masveida represiju vietā stājās individuālas represijas, lai gan represiju kampaņveida raksturs saglabājās.

“Nepolitiskās represijas”. Bez politiskajām represijām Staļina laikā plaši tika izmantotas “nepolitiskās represijas”, respektīvi, tādas, kas formāli nebija saistītas ar politiska rakstura apsūdzībām. Tiesāja par nodokļu un nodevu nepildīšanu, par sociālistiskā īpašuma izlaupīšanu utt. Tomēr fiskāla vai krimināla rakstura pārkāpumu sodīšana tika izmantota, lai sasniegtu padomju režīma politiskos mērķus, piemēram, lai pakļautu zemniecību politiskai un ekonomiskai kontrolei, veicinātu kolektivizāciju, un represiju īstenotāji to neslēpa. Dažos gadījumos pret ekonomiskos noziegumus apsūdzētajiem piemēroja arī politisko KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantu, turklāt sodīšanas intensitāte un sodu bargums bija atkarīgs no politiskās un ekonomiskās kampaņas, kas bija aktuāla attiecīgajā laikposmā. Tā, piemēram, 1945.–1946. gadā visvairāk uzmanības pievērta mežizstrādes normu nepildītājiem, 1947.–1948. gadā padomju Temīdas zobens bija pavērsts pret kulakiem, kas nebija izpildījuši lauksaimniecības produktu nodevas un nodokļus, 1949.–1950. gadā — pret individuālajiem zemniekiem, pēc tam pret kolhozniekiem — kolhozu statūtu pārkāpējiem. 1947. gada jūnijā bija pieņemts PSRS Augstākās padomes Prezidija dekrēts par pastiprinātiem sodiem sociālistiskā īpašuma izlaupītājiem; šis dekrēts par nelielām valsts vai kolhozu īpašuma zādzībām paredzēja smagus sodus — sākot ar pieciem gadiem ieslodzījumā. Sākotnēji Latvijā tos piesprieda, sodot strādniekus un kalpotājus, bet kopš 1950. gada — arī kolhozniekus. Piespriežot sodus, vainu pastiprinošs apstāklis bija tiesājamā sociālais stāvoklis, izcelšanās vai darbība pagātnē, īpaši tas, vai tiesājamais bija iekļauts kulaku sarakstos.

Atbilstoši 1947. gada dekrētam sodi par sociālistiskā īpašuma zādzībām bija ārkārtīgi bargi. Tā, piemēram, Gulbenes rajonā kolhoznieks G. par 15 kilogramu cukurbiešu zādzību tika notiesāts uz pieciem gadiem. 1950. gadā Alūksnes rajonā S. C. no kolhoza “Zvezda” par četru kilogramu graudu zādzību tika notiesāts uz pieciem gadiem, un Augstākā tiesa šo spriedumu atstāja spēkā. Augstākā tiesa atstāja spēkā arī A. R. notiesāšanu kolhozā “Cīņa” par sešu kilogramu labības zādzību. Dokumenti ļoti skaidri parāda, ka represiju lietošana un virzība tika stingri kontrolēta “no augšas”. Tieslietu

ministre Emīlija Veinberga 1952. gada 30. augustā par lauksaimniecības arteļa statūtu pārkāpumiem uzsvēra: "(..) Termiņi (lietu izskatīšanai tiesās bija jānotiek 10 dienu laikā — *aut.*) bojā mūsu darbu. Vēl joprojām sastopami miksti spriedumi. Tautas tiesneši nedomā politiski, kad izskata šīs lietas, jāmeklē cēloņi, kādēļ cilvēks ir izdarījis noziegumu. Kolhozos taču ir ielīduši mūsu ienaidnieki, kuri nodarbojas ar kaitniecību. Ar politiku nesaistītu lietu nav. (..)"

Kopumā sodu prakse Latvijā atbilda tai, kas pastāvēja visā PSRS, un daudzos gadījumos kampaņas, piemēram, par kolhozu statūtu ievērošanu, bija daļa no atbilstošām vissavienības kampaņām. Tajā pašā laikā dažos gadījumos Latvijā un arī pārējās Baltijas republikās bija atšķirības dažu likumdošanas aktu piemērošanā. Tā, piemēram, tūlīt pēc kara Baltijas republikās netika ievērots 1940. gada 26. jūnija dekrēts, kas paredzēja kriminālatbildību gadījumā, ja strādnieki un kalpotāji maina darbavietu bez vadības atļaujas, kā arī par darba kavējumiem. Republikas prokurors Aleksandrs Mišutins pirmajos pēckara gados vairākkārt vērsās pie LKP CK un Latvijas PSR Ministru padomes, norādot, ka vairāku uzņēmumu un iestāžu vadītāji uzskata, ka vajadzētu ieviest šo dekrētu, taču viņam atbildēja, ka Maskava to neuzskata par lietderīgu. Tomēr kopš 1948. gada dekrēts bija spēkā kara rūpniecības uzņēmumos un dzelzceļa, upju un jūras transportā, bet pēc 1951. gada 14. jūlija, kad 1940. gada 26. jūnija dekrēta noteikumi tika mīkstināti, tas faktiski tika attiecināts arī uz citiem uzņēmumiem un iestādēm. No 1948. gada otrā pusgada līdz 1956. gada pirmajam pusgamam (1956. gadā kriminālatbildība par patvaļīgu darbavietas mainīšanu un darba kavējumiem tika atcelta) par patvaļīgu darbavietas maiņu tika notiesāti 4926 cilvēki, bet par darba kavējumiem — 4921 cilvēks, lai gan tikai relatīvi neliela daļa — ar reālu brīvības atņemšanu (1949.–1955. gadā — vairāk par tūkstoši notiesāto).

50. gadu vidū notika izmaiņas arī neparitisko represiju lietošanā. Odiozākie dekrēti un likumi tika atcelti, tiesām un prokuratūrai lika atteikties no nepamatotas bardzības un ievērot "sociālistisko likumību". Taču dažos gadījumos neparitiskos likuma pantus joprojām izmantoja, lai sodītu par politiskiem uzskatiem vai kaut kādā ziņā politiski nevēlamu darbību, piemēram, sodot šādas personas par spekulāciju, kā "liekēžus", par nelikumīgām valūtas operācijām (reizēm tā bija tikai dažu dolāru glabāšana mājās).

Pēc Staļina nāves notikušās izmaiņas sodu politikā izbeidza masveida

politiskās represijas, kā arī kardināli samazināja neparitisko un netiešo represiju lietojumu, taču pilnībā neatteicās ne no vienām, ne otrām. Tāpat kā agrāk, par represiju upuri varēja kļūt ikviens. Valsts drošības orgāni centās uzraudzīt un kontrolēt visus potenciāli ideoloģiski nestabilos un pretvalstiskos indivīdus, tiesu vara bija pilnīgi atkarīga no partijas un valsts varas orgāniem un funkcionāriem, kuru viedoklis par tā vai cita cilvēka notiesāšanas lietderību un soda lielumu joprojām bija noteicošais. Tāpēc Staļina laikā iedzītās bailes nezuda pat laikā, kad bija samērā nedaudz tiešo represiju un padomju režīma pastāvēšanu neapdraudēja kaut cik ietekmīga opozīcija.

6.3. PRETESTĪBA PADOMJU REŽĪMAM

Padomju režīma sociālā un politiskā bāze bija šaura, turpretim pretpadomju noskaņojums — visai izplatīts. Tomēr ar antipātijām bija par maz, lai piedalītos aktīvā pretestībā. Psiholoģijā to sauc par riska sliekšni, respektīvi, cilvēks samēro savu darbību ar iespējamajām sekām un tikai tad, kad atzīst riska līmeni par pieņemamu, ir gatavs iesaistīties pretestībā. Ārkārtīgi represīva režīma apstākļos iespējamās sekas varēja būt ļoti negatīvas (lai gan vairākums cilvēku, iekams nebija saskārušies ar drošības iestādēm, pilnībā neapzinājās patieso risku), tāpēc bija nepieciešami ārkārtīgi apstākļi vai dziļa pārliecība, lai iesaistītos pretpadomju darbībā. Jebkurā sabiedrībā visaktīvākā sabiedrības daļa ir jaunatne, jaunieši vieglāk iekļaujas protesta akcijās, viņu riska sliekšnis ir viszemākais, jo uz viņiem negulstas atbildība par savu ģimeni, jaunieši arī mazāk apzinās savas rīcības sekas. Tāpēc nav jābrīnās, ka vairākums aktīvas pretestības dalībnieku bija jauni cilvēki. Tajā pašā laikā jāatceras, ka tieši jaunatne bija tā sabiedrības daļa, ko karš bija skāris visvairāk. Daudzi bija gājuši bojā, citi atradās gūstekņu nometnēs. Tas būtiski iespaidoja arī aktīvās pretestības mērogus un intensitāti.

Padomju propaganda pēckara gados un arī vēlāk vienmēr apgalvoja, ka pretestībā piedalās vai nu “eksploatatoru šķiru” pārstāvji, vai arī cilvēki, kas nonākuši viņu propagandas ietekmē. Tomēr arhīvu materiāli un uz tiem balstītie pētījumi liecina, ka lielākā daļa no tiem, kas bija iesaistījušies kāda veida pretestībā pēckara gados, bija vienkārši cilvēki, pārsvarā no tā sauktajiem vidējiem zemniekiem un intelligences. Tā, piemēram, no 135 cilvēkiem, kurus Latvijas PSR Augstākā tiesa un apgabaltiesas no 1951. gada 1. pusgada

līdz 1953. gadam bija notiesājušas par kontrrevolucionāru aģitāciju, pret-padomju literatūras glabāšanu, kā arī dalību reliģiskajās sektās, 44 bija cēlušies no vidējiem zemniekiem, 42 — no strādniekiem, 12 — no kalpiem. Arī pētījumi par Ziemeļlatvijas partizānu sociālo sastāvu parāda, ka viņu vairākums bija cēlies nevis no kulakiem, bet gan no vidējiem zemniekiem. Īpaši daudz padomju režīma pretinieku nāca no jaunsaimniekiem, kas bija ieguvuši zemi pēc neatkarīgās Latvijas valsts agrārreformas.

Otrs padomju propagandas iecienīts mīts bija apgalvojums, ka partizānu kustību ir organizējuši nacistu izlūkdieneisti, lai veiktu diversijas padomju aizmugurē. 1944. gada jūlijā nacisti patiešām sāka organizēt diversantu grupas, un dažas no tām vēlāk kļuva par kodolu, ap kuru veidojās partizānu grupas. Tomēr jāņem vērā, ka lielākā daļa cilvēku, kuri tajās iesaistījās, neidentificēja sevi ar nacistu ideoloģiju un mērķiem karā. Viņi izmantoja izdevību, lai iegūtu prasmes un ekipējumu; tas, kā viņi uzskatīja, palīdzēs cīnīties ar padomēm tik ilgi, kamēr atnāks palīdzība no Rietumiem. Tā, piemēram, Pētera Supes diversantu grupa, kas 1944. gada oktobrī tika desantēta Abrenes apriņķī, nemaz nemēģināja uzsākt diversijas un citas darbības, kas atbilstu vācu armijas kara mērķiem, bet tūlīt sāka organizēt partizānu cīņu, par savu galveno uzdevumu uzskatot cīņu ar represīvajām struktūrām un padomju varas atbalstītājiem, kā arī propagandas darbu.

Tomēr vairākums partizānu grupu veidojās stihiski. Latvijas austrumu rajonos tās sāka veidoties jau 1944. gada vasarā. Lielākoties tas bija saistīts ar mobilizāciju Sarkanajā armijā. Daudzi Latvijas izdzīvotāji neieradās iesaukšanas punktos, citi dezertēja ceļā uz karaspēka daļām vai no karaspēka daļām frontē. Tā, piemēram, no 1944. gada augusta līdz 1945. gada 1. janvārim bija dezertējuši 2214 cilvēki. Daudzi no viņiem bija jau iepriekš slēpušies vai arī dezertējuši pēc mobilizācijas vācu armijā. Protams, ne visi dezertieri vēlējās vai gribēja sākt aktīvu cīņu. 1945. gada vasarā un rudenī notika legalizācijas kampaņa, pēc kuras no mežiem iznāca visai daudz dezertieru. Taču idejiski apsvērumi, dezertieru bruņota apkarošana, represijas pret viņu tuviniekiem daudziem lika veidot partizānu grupas vai arī iestāties tajās. Partizānu kustībā iesaistījās arī daudzi leģionāri (pēc dažām aplēsēm, nelegālā stāvoklī pārgāja ap 4000 leģionāru), kas nevēlējās pakļauties kapitulācijai 1945. gada 8. maijā. Būtisks aspekts bija arī pārliecība, ka pēc Vācijas kapitulācijas neizbēgami notiks Padomju Savienības sadursme ar ASV un Angliju. Arī represijas bija būtisks stimuls partizānu kustības veidošanai un

uzturēšanai, jo nelegālistu un eventuāli partizānu rindas papildināja arī cilvēki, kam draudēja arests vai kas uzskatīja, ka viņus var represēt.

Sākotnēji dažos reģionos veidojās lielas partizānu grupas. P. Supes vadītajā vienībā Balvu un Viļakas apkaimē 1945. gada sākumā bija 350–400 cilvēku, no kuriem 40–50 bija sievietes, bērni, veci cilvēki. Arī citur nereti veidojās līdz 100 cilvēku lielas partizānu vienības. Sākotnēji partizānu vienības bieži vien tika veidotas pēc armijas parauga, ar militārām pakāpēm, reglamentu utt. Tomēr lielās vienības ar VDM karaspēka un regulārās armijas veiktajām mežu ķemmēšanas akcijām, provokatoru palīdzību, kā arī amnestijas solījumiem diezgan drīz izdevās likvidēt un izkliedēt. Lielās vienības bija vieglāk atklāt ziemā un grūti bija arī apgādāt ar pārtiku, tāpēc dzīvotspējīgākas izrādījās nelielas mobilas partizānu grupas — 5–10 cilvēki. Uzreiz pēc kara darbības beigām ieroču un munīcijas sagāde neradīja problēmas, turpretim jau pāris gadus vēlāk tā bija problēma, īpaši munīcija. Tas bija vēl viens apstāklis, kas ierobežoja partizānu kaujasspējas.

Izveidojās vairākas partizānu organizācijas, kas centās apvienot partizānus un koordinēt viņu darbību, — Latvijas Nacionālo partizānu apvienība (LNPA) Vidzemē un Latgalē, Ziemeļkurzemes partizānu organizācija (ZPO), Latvijas Nacionālo partizānu organizācija (LNPO) Kurzemē, Latvijas Tēvijas sargu (partizānu) apvienība (LTS(p)A) Latgalē, “Tēvijas vanagi” Dienvidkurzemē. Dažas organizācijas, piemēram, LNPA, darbojās līdz pat 1953. gadam. Iespēju robežās tās veica propagandas darbu, izdeva avīzes, skrejlapas. Bija arī mēģinājumi veidot koordinētu pretestību visas Latvijas mērogā, taču tie nebija veiksmīgi.

Visaktīvākā partizānu darbība notika 1944.–1946. gadā, kad partizāni spēja ne tikai aizsargāties, bet arī aktīvi uzbrukt padomju iestādēm un aktīvistiem, dažkārt arī armijas vienībām, kā arī sekmīgi atsist uzbrukumus savām mītnēm. Dažviet partizānu ietekme bija tik spēcīga, ka varas iestādes bija spiestas piekāpties. 1945. gada septembrī bezprecedenta gadījums bija tā sauktais Alsviķu pamiers, ko noslēdza IeTK Valkas apriņķa daļa un partizāni uz 10 dienām un kas arī tika ievērots. Par partizānu iespaidu uz vietējās varas pašsajūtu daudzviet liecina Priekules rajona partijas komitejas pirmā sekretāra Mihailova izteikums par dažiem apvidiem 1952. gada beigās vai 1953. gada sākumā: “Labi, ka uz šiem kolhoziem tagad var braukt, agrāk tajos nedrīkstēja rādīties.”

Turpmākajos gados — gan represīvo pasākumu dēļ, gan arī izsludinot legalizācijas kampaņas — partizānu skaits samazinājās, tāpat arī viņu aktīvi-

tāte. Partizāni nespēja veikt liela mēroga akcijas, uzbrukuma stratēģiju nomainīja izdzīvošanas stratēģija. Redzot, ka cerības uz palīdzību no ārpuses ir veltīgas, daži meklēja iespējas legalizēties, citi izmisumā nežēlīgi atriebās padomju aktivistiem par brutalitāti, ar kuru drošības spēki apkaroja partizānus. Partizānu aktivitātes pieaugums bija vērojams pēc 1949. gada izvešanām. Taču tās bija samazinājušas partizānu atbalstītāju skaitu, bet palikušie vairs nespēja sniegt regulāru atbalstu ar pārtiku, apģērbu utt. Pieauga arī drošības dienestu iespējas kontrolēt situāciju laukos. Partizānu skaits krasi samazinājās. Tomēr 1953. gada oktobrī pēc LKP CK pieprasījuma Iekšlietu ministrijas izziņa norādīja, ka uz tās sastādīšanas laiku partizāni darbojās vēl 16 rajonos (vairāk nekā ceturtajā daļā rajonu). Bija zināmas 10 partizānu grupas, kuru dalībnieku kopskaits bija 30 cilvēku, kā arī 71 partizāns — vieninieks, turklāt bija arī nelegālisti, kas vienkārši slēpās, bet neveica nekādas akcijas. Pēc 1955. gada 17. septembra PSRS AP dekrēta "Par amnestiju" publicēšanas gada laikā varas iestādēs brīvprātīgi bija pieteikušies 284 nelegālisti, taču citā ziņojumā teikts, ka no dekrēta pasludināšanas līdz 1956. gada 31. decembrim legalizējušies 348 nelegāļi, vairākums no viņiem bija slēpušies piecus līdz deviņus gadus. Partizānu karš faktiski turpinājās līdz 1956. gadam, lai gan dažas partizānu grupas legalizējās arī vēlāk.

Pēc LKP CK pieprasījuma Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas sastādītā izziņa 1953. gada oktobrī liecināja, ka kopš 1944. gada nelegālā stāvoklī pavisam bija pārgājuši 20 079 cilvēki, kuriem pievienojās 114 no 1949. gada deportācijas izbēgušie. No 1944. gada līdz 1953. gada oktobrim bija likvidētas ap 900 nacionālo partizānu vienību ar 9764 partizāniem, legalizējušies 10 268 partizāni, krituši 2422 partizāni. Partizāni šai laikā veikuši 2659 uzbrukumus. Pilnīgi iespējams, ka šie skaitļi nav gluži precīzi (bija partizāni, kas dzīvoja legāli vai puslegāli, vienlaikus piedaloties akcijās, daļai izdevās arī legalizēties, nenokļūstot drošības iestāžu uzmanības lokā), taču tie, nenoliedzami, pietiekami uzskatāmi parāda partizānu kustības mērogus. Jāņem vērā arī tas, ka vēl lielāks bija partizānu atbalstītāju skaits.

Lai gan darbošanās apstākļi bija ļoti nelabvēlīgi, partizāni saviem pretiniekiem bija spējuši sagādāt pietiekami būtiskus zaudējumus. No 1944. gada līdz 1953. gada oktobrim partizāni Latvijas teritorijā nogalinājuši 1070 civilpersonas (pārsvarā tie bija vietējās varas pārstāvji — partorgi, izpildkomiteju darbinieki, kā arī vietējie aktivisti utt.), 259 IeM/VDM karaspēka kareivjus, 111 IeM orgānu darbinieku, 199 iznīcinātāju bataljonu kaujiniekus — pavisam

1639 cilvēkus, bet ievainojuši 568 cilvēkus. Iespējams, šie skaitļi nav pilnīgi (citā dokumentā minēts, ka šai periodā cīņās ar "bandītiem" nogalināti 569 un ievainoti 377 čekisti), taču tie norāda uz būtisku apstākli — padomju pusē par partizānu kara upuriem galvenokārt kļuva vietējās varas pārstāvji un vietējie aktīvisti. Viens iemesls varētu būt tas, ka naids pret vietējiem kolaboracionistiem bija daudz lielāks nekā pret iekšējā karaspēka karavīriem un virsniekiem. Arī viņu nodarījumi bija labāk zināmi. Tomēr jāņem vērā, ka VDM pilnvarotie, kas visai lielā skaitā darbojās vietējā līmenī, bija bruņoti, turklāt bāzējās apriņķu/rajonu centros, tāpēc bija grūtāk sasniedzami. Arī IeM/VDM iekšējā karaspēka vienības bija izvietotas apriņķa pilsētās un tika iesaistītas lielāka mēroga operācijās pret partizāniem (mežu ķemmēšanas, uzbrukumi atsevišķām vienībām utt.) — 1945.–1950. gadā bija veiktas vairāk nekā 1500 šādas operācijas.

Par galveno bruņoto vienību cīņā ar partizāniem tika uzskatīti iznīcinātāju bataljoni — militarizēti formējumi, kas pastāvēja 1944.–1953. gadā. Bataljonus veidoja apriņķos, bet pagastos apriņķa milicijas nodaļas vadībā darbojās vadi. Sākotnēji iznīcinātāju bataljonus veidoja mobilizācijas kārtībā no vietējiem iedzīvotājiem, kas nebija iesaukšanas vecumā. Taču iznīcinātāju lojalitāte bija visai apšaubāma, nereti viņi sadarbojās ar partizāniem vai arī pie pirmās izdevības dezertēja. Ārkārtīgi zema bija arī disciplīna, iznīcinātāji ļoti bieži izvairījās no piedalīšanās bruņotās sadursmēs ar partizāniem. Tādēļ 1945. gadā iznīcinātāju bataljonus sāka komplektēt no brīvprātīgajiem, tie darbojās apriņķa IeTK nodaļas nozīmēta iznīcinātāju bataljona komandiera vadībā. Iznīcinātājiem maksāja algu, un tie bieži nebija vietējie iedzīvotāji. Lai gan iznīcinātāju reputācija iedzīvotāju vidū bija slikta, to kaujasspējas bija uzlabojušās. Tomēr to galvenais uzdevums bija veikt palīgfunkcijas: apsargāt izpildkomitejas un citus objektus, būt par ceļa rādītājiem čekistiem un armijai u. tml.

Efektīvāka cīņas metode, kas tika izmantota cīņā pret partizāniem, bija slepeni ziņotāju vervēšana un /vai iefiltrēšana partizānu un viņu atbalstītāju vidū, kā arī viltus partizānu vienību veidošana. Milicijai un čekistiem problēmas radīja tas, ka viņu vidū bija maz latviešu valodas prātēju (vēl 1955. gadā VDK rajona nodaļās strādāja tikai 29,4 procenti latviešu), un valodas nezināšana apgrūtināja darbu ar aģentūru. Izmantojot draudus un fizisku ietekmēšanu, izdevās piespiest kļūt par slepenajiem aģentiem diezgan lielu skaitu partizānu ģimenes locekļu, atbalstītāju, tomēr daudzi pēc tam izvairījās no sadarbības ar drošības iestādēm vai pat pārgāja nelegālā stāvoklī. Ne katrā

pagastā izdevās atrast vai iefiltrēt patiešām efektīvus slepenos aģentus. Drošības iestādes cīņā ar partizāniem plaši izmantoja arī fizisku vardarbību un iebiedēšanu. Sagūstītie partizāni nereti tika ārkārtīgi nežēligi spīdzināti, lai iegūtu ziņas par viņu biedriem. Piekaušana, preventīvi aresti, iebaidīšana tika izmantoti pret partizānu tuviniekiem. Tika praktizēta arī nogalināto partizānu liķu publiska izstādīšana pagastu centros.

Bija arī ne mazums pretestības grupu, kas nebija iesaistītas bruņotās akcijās, bet izdeva pagrīdes avīzes, izplatīja uzsaukumus, veica dažādas citas propagandas akcijas. Dažkārt tās bija saistītas ar partizāniem. Tas bija vienlīdz bīstami un grūti, jo notvertos gaidīja spīdzināšanas un smagi sodi.

50. gadu atkusnis un tā ietekme uz pretestības izpausmēm. Disidentisms. 50. gadu vidū kļuva skaidrs, ka padomju vara Baltijā noturēsies un ka uz palīdzību no Rietumiem nevar cerēt. Pēc Staļina perioda represijām atkušņa laikā dzīve kļuva drošāka, arī materiālā ziņā tā uzlabojās. Tādēļ lielākā daļa iedzīvotāju uzskatīja par labāku pielāgoties, atklāti neuzstāties pret padomju varu, vēl jo vairāk tādēļ, ka VDK darbojās efektīvi un opozicionārās grupas tika ātri sagrautas. Apzināta opozicionāra darbība aptvēra samērā nelielu iedzīvotāju daļu. 50. gadu otrajā pusē notika izmaiņas pretestības organizācijā un ideoloģijā. Lai gan bija mēģinājumi veidot pagrīdes organizācijas, tās parasti ļoti ātri tika sagrautas. Faktiskā opozīcijas darbība notika drīzāk atsevišķu indivīdu vai nelielu grupu darbības ietvaros, turklāt tā arvien izteiktāk veidojās disidentisma gultnē, pieprasot to saistību izpildi, ko PSRS bija uzņēmusies starptautiskos līgumos, kā arī to principu (vārda un preses brīvība, biedrošanās brīvība) ievērošanu, kas bija formulēti padomju konstitūcijā un likumos. Atšķirībā no Krievijas, kur disidentisms par savu galveno mērķi uzskatīja cīņu par cilvēktiesībām (īpaši pēc Eiropas Drošības un sadarbības konferences (Helsinku apspriedes) Noslēguma akta parakstīšanu 1975. gadā), latviešu disidentu galvenais mērķis bija cīņa par latviešu nācijas pašnoteikšanās tiesībām un Latvijas neatkarības atjaunošanu, balstoties uz ANO Statūtu un Cilvēktiesību deklarācijas principiem, kas praktiski nozīmēja aicinājumus sarīkot referendumu par Latvijas atrašanos PSRS sastāvā.

Atšķirības pamatmērķu izpratnē noteica arī to, ka Latvijā atšķirībā no Lietuvas un Igaunijas 70. gados neizveidojās grupa cilvēktiesību aizsardzībai, tā sauktā Helsinku grupa. Tas notika tikai 1986. gadā, kad Liepājā trīs strādnieki izveidoja grupu "Helsinki-86". Izteiktāki kļuva centieni apvienot spēkus ar pārējo Baltijas valstu opozicionāriem, šiem centieniem bija sekmes,

galvenokārt tāpēc, ka daudzi pretestības dalībnieki, atrazdamies padomju sodu noimetnēs, bija nodibinājuši kontaktus ar disidentiem no citām republikām (ne tikai baltiešiem, bet arī krieviem, ukraiņiem u. c.). VDK pretdarbības dēļ neizdevās izveidot ilgtermiņa sadarbību, tomēr bija dažas būtiskas akcijas, piemēram, 1977. gada 20. augustā vairāki Baltijas disidenti pieņēma rezolūciju par Igaunijas, Latvijas un Lietuvas nacionālo kustību Augstākās komitejas izveidošanu. VDK arestēja vienu no rezolūcijas autoriem — lietuviešu cīnītāju par neatkarības atjaunošanu Viktoru Petku, uz laiku tika arestēti vairāki citi igauņu, latviešu un lietuviešu bijušie politieslodzītie, kā arī notika kratišanas.

Būtiskākā problēma bija informēt par savu darbību plašāku sabiedrību, kā arī izglītot to, uzturēt pretestības garu. Efektīvākais informēšanas līdzeklis bija ārzemju "radiobāsis", kas, par spīti intensīvajai traucēšanai, ko tautā dēvēja par "zāģēšanu", kopš 50. gadiem bija kļuvis par vienu no svarīgākajiem informācijas avotiem par ārējo pasauli, par latviešu emigrācijas dzīvi un, iespēju robežās, arī par Latvijā notiekošo. Varas iestādēm bija arī grūtāk apspiest disidentu aktivitātes, ja par tām zināja ārzemēs. Latviešu disidentiem šādas iespējas bija ļoti ierobežotas, jo drošības iestādes kontrolēja samērā nedaudzos iebraucējus no ārvalstīm, īpaši latviešu emigrācijas pārstāvjus. Dažkārt tomēr latviešu disidentiem izdevās informēt ār pasauli par savām prasībām. Īpašu ievēribu radīja Eduarda Berklava uzrakstītā un viņa domubiedru parakstītā 17 latviešu komunistu vēstule, kas nokļuva ārzemēs 1972. gada sākumā. Tā tik ļoti satrauca varas iestādes, ka tās pielika lielas pūles, lai censtos pierādīt, ka vēstule ir viltojums.

Paralēli politiskajam būtiska nozīme bija arī tā sauktajam reliģiskajam disidentismam — centieniem pieturēties pie reliģiskajiem uzskatiem, ko padomju vara neatzina, piemēram, Jehovas liecinieki, baptisti, kas nevēlējās pakļauties padomju iestāžu kontrolētajai baptistu draudžu vadībai.

Nenoliedzami, Latvijā disidentu darbības apstākļi Baltijas republikās bija visnelabvēlīgākie, jo LKP vadība un VDK samērā efektīvi apkaroja katru brīvdomības izpausmi, gan iefiltrējot savus aģentus šaubīgajās aprindās, gan arī lietojot atklātas represijas. Pēdējie lielākie aresti notika 1983. gadā, kad notiesāja Gunāru Astru, Intu Cālīti, Lidiju Doroņinu-Lasmani u. c. Gunāra Astras runa pirms sprieduma pasludināšanas izteica to cilvēku izjūtas, kas nespēja samierināties ar padomju režīmu.

Jāņem vērā, ka robežšķirtne starp aktīvu politisko darbību un pasīvu protestu nebija visai izteikta. Pastāvēja dažādas slēptas politiskā protesta

izpausmes, kas bija saistītas ar nacionālismu un/vai antikomunismu, kas varēja notikt legālās formās vai arī ko bija grūti apkarot tāpēc, ka tajās bija iesaistītas lielas ļaužu masas un tās notika neorganizēti: cīņa pret Jāņu sviņēšanas aizliegumu un šā aizlieguma neievērošana, pulcēšanās Brāļu kapos mirušo piemiņas dienā un svecīšu nolikšana neatkarīgās Latvijas pirmā prezidenta Jāņa Čakstes un citu Latvijas valstsvīru apbedījuma vietās Meža kapos, folkloras ansambļi, latviešu karavīru kauju un apbedījuma vietu apzināšana un apkopšana, vēstures pulciņi un dabas aizsardzības propaganda, *samizdata* izdevumu izplatīšana un lasīšana.

Opozīcija padomju režīmam nepastāvēja tikai latviešu vidū, tajā bija iesaistīti ne mazums krievu un citu tautību pārstāvju. Ideoloģiskā amplitūda šādām grupām un indivīdiem bija visai plaša — no “pareizā” komunisma un sociālisma meklējumiem līdz monarhismam, dažkārt pat fašismam, tomēr visbiežāk, šķiet, bija sastopami kreisas ievirzes uzskati. Tā, piemēram, 1957.–1959. gadā darbojās Baltijas flotes virsnieku grupa, kas uzskatīja, ka PSRS varu ir sagrābusi “padomju buržuāzija”, proti, nomenklatūra, bet PSRS pastāv valsts kapitālisms.

Vērā ņemamu protesta vilni izraisīja 1968. gadā notikusī Varšavas līguma valstu interence Čehoslovākijā. Ļoti daudzi protestētāji bija kompartijas biedri. Par publisku neapmierinātības izteikšanu ar PSRS politiku no partijas izslēdza vēl vairākus partijas biedrus. Visdramatiskākā protesta akcija pret intervenci Čehoslovākijā bija studenta Iljas Ripsa mēģinājums sadedzināties Rīgā pie Brīvības pieminekļa 1969. gadā. Tika arī izplatītas lapiņas, daudzi rakstīja protesta vēstules, piemēram, Rēzeknes skolotājs Jānis Jahimovičs.

Bez politiskā protesta bija arī ekonomiskais — streiki. Streika gadījumi tika rūpīgi slēpti, jo parasti tie notika lielajos rūpniecības uzņēmumos, tajos bija iesaistīti strādnieki, kam pēc definīcijas bija jābūt lojāliem padomju režīmam. Tomēr streiki notika, īpaši daudz — 60. gadu pirmajā pusē, kad diezgan strauji pasliktinājās apgāde un tika paaugstinātas gaļas cenas sakarā ar Ņikitas Hruščova neveiksmīgajiem eksperimentiem lauksaimniecībā. Taču galvenais streiku iemesls parasti bija izstrādes normu paaugstināšana, kā arī darba apmaksas līmenis, dažkārt arī uzņēmuma administrācijas attieksme.

Cilvēkiem, kas nonāca drošības iestāžu uzmanības lokā, nereti bija ļoti smagi jācieš par to, ka viņi bija izteikuši protestu, bet nereti — tikai par nodomu vai viedokli. Ieslodzījuma vietās apstākļi bija ļoti smagi, cilvēki tika fiziski un dažkārt arī morāli sagrauti. Ja par viņiem parādījās informācija

padomju plašsaziņas līdzekļos, tā bija vienīgi nomelnojoša un fakti bija sagrozīti līdz nepazīšanai. Tomēr jau tas vien, ka, par spīti represijām, pretestību neizdevās izskaust, liecināja: padomju Latvijas ideologu cerības, ka ar laiku tauta akceptēs pastāvošo stāvokli, ir veltīgas.

6.4. TAUTSAIMNIECĪBAS ATTĪSTĪBA

Kara sekas un integrācija PSRS tautsaimniecībā. Otrais pasaules karš radīja Latvijas ekonomikai nopietnus zaudējumus. Kopējo zaudējumu apjomu grūti noteikt, lai gan no 1944. gada augusta līdz 1945. gada jūlijam darbojās Latvijas PSR Valsts Ārkārtējā komisija, kas uzskaitīja nodarītos zaudējumus un 1941. gada cenu izteiksmē novērtēja tos ap 20 miljardiem rubļu. Jāsaka, šis skaitlis izraisa šaubas, jo gan cietušie, gan arī varas iestādes bija ieinteresētas uzrādīt pēc iespējas lielākus zaudējumus, lai saņemtu lielākas kompensācijas. Turklāt komisija visus zaudējumus piedēvēja tikai vācu okupantiem, neuzskaitot Sarkanarmijas nodarītos noziegumus vai arī ieskaitot nacistu nodarījumus.

Karā smagi bija cietušas vairākas pilsētas — Jelgava, Daugavpils, Rēzekne, Balvi, Valmiera. Tomēr Latvijas galvaspilsēta un lielākais rūpniecības centrs Rīga bija cietusi samērā maz (izņēmums — 1941. gada jūlijā izdegušais vēsturiskais centrs). Pilsētās visvairāk bija cietuši kultūrvēsturiskie centri, un šie zaudējumi nebija atjaunojami. Toties postījumi rūpnieciskajā sektorā bija samērā viegli likvidējami. Lielāki zaudējumi bija nodarīti transportam. Rīgas osta bija gandrīz pilnībā iznīcināta, mazāk cietušas bija Liepājas un Ventspils ostas. Gandrīz pilnībā bija iznīcināts vai karojošo armiju vajadzībām rekvizēts automašīnu, lokomotīvu un dzelzceļa vagonu parks, tirdzniecības un zvejas kuģi, bija samazinājies dzelzceļu garums, daudzi tilti bija uzspridzināti vai sabojāti. Tomēr transports arī visātrāk tika atjaunots; šiem mērķiem pirmajā pēckara piecgadē bija atvēlēti vairāk nekā 27 procenti kapitālieguldījumu tautas saimniecībā. Diezgan smagi bija cietusi enerģētiskā bāze, jo atkāpjoties vācu karaspēks pirmām kārtām iznīcināja elektrostacijas un uzņēmumu elektroiekārtas. Lauksaimniecībā lielākie zaudējumi bija nodarīti lopkopībai. Tomēr Latvijas ekonomikas zaudējumi, lai arī vērā ņemami, nebija tādi, ko nebūtu iespējams likvidēt relatīvi īsā laikā. Dažās nozarēs, piemēram, lauksaimniecībā, pirmskara ražošanas līmeni gan neizdevās atjaunot līdz pat 60. gadiem, taču tas bija padomju režīma politikas dēļ, nevis tāpēc, ka tehniski nebija iespējams.

Vienlaikus ar kara postījumu likvidēšanu notika tautsaimniecības pār-
bīde uz padomju "sliedēm". Latvijas sovjetizācijā ekonomikas valstiskošanai
tika pievērsta pastiprināta uzmanība, jo — atbilstoši staļiniskā komunisma
doktrīnai — industrializācija un lauksaimniecības kolektivizācija bija divi
no trim sociālisma celtniecības pamatakmeņiem (trešais bija tā dēvētā kul-
tūras revolūcija). PSRS vadība centās panākt pēc iespējas ciešāku un dziļāku
Latvijas un pārējo Baltijas republiku integrāciju padomju valsts ekonomis-
kā sistēmā. Ekonomikas pārvaldes centralizācija un Latvijas ekonomikas
pakļaušana PSRS "centra" interesēm notika visai ātri un konsekventi. Tajā
pašā laikā joprojām saglabājās atšķirības no "vecajām" republikām. Būtiskā-
kās bija individuālo zemnieku saimniecību pastāvēšana un privātā uzņēmēj-
darbība tirdzniecības, pakalpojumu un sīkrūpniecības jomā. Lauksaimnie-
cības kolektivizācija bija sarežģītāka problēma, bet privātā uzņēmējdarbība
nelauksaimnieciskajā jomā tika izskausta samērā ātri.

Daži ekonomisti un vēsturnieki izteikuši viedokli, ka pirmie pēckara
gadi ar ierobežotu privāto sektoru atgādina jauno ekonomisko politiku
(NEP) Padomju Savienībā 20. gadsimta 20. gados. Taču šķiet, ka līdzība ir
visai aptuvena. Pirmkārt, privātā sektora nozīme rūpnieciskajā ražošanā bija
niecīga, tas deva ne vairāk par procentu no ražošanas apjoma. Daudz jūta-
māka tā bija tirdzniecības un pakalpojumu jomā — līdz 10 procentiem.
Taču privātais sektors tika paciests tikai tik ilgi, kamēr pastāvēja normētā
(kartīšu) sadale. Sākotnēji to bija paredzēts atcelt 1946. gadā; tas gan neizde-
vās, jo PSRS Eiropas daļas dienvidu rajonos bija sausums, kam sekoja bads.
Jau 1946. gadā tika panākta lielākās daļas privāto veikalu slēgšana, uzliekot
tādus nodokļus, ko tirgotāji nevarēja samaksāt. Varas iestādes savās atskaitēs
nemaz neslēpa, ka nodokļu politikas mērķis ir iznīcināt privāto sektoru rūp-
niecībā un tirdzniecībā, un kopumā tas arī tika panākts līdz 1947. gada vasa-
rai. Sīkās amatnieku darbnīcas piespieda apvienoties arteļos. Ekonomikas
valstiskošanas un sovjetizācijas sekas bija neizbēgams dažādu pakalpojumu
un preču trūkums vai arī zemā kvalitāte. Tāpēc privāto sektoru pilnībā
nekad neizdevās iznīdēt, taču pakalpojumu sniedzēji samērā reti darbojās
oficiāli — izņemot attiecīgās izziņas un maksājot nodokļus. Lielākoties tā
bija nelegāla vai puslegāla individuālā uzņēmējdarbība.

Rūpniecība un transports. Pēc kara tautsaimniecības pakļaušana PSRS
"centra" interesēm notika visai ātri un konsekventi. Šo funkciju pildīja PSRS
Valsts plāna pilnvarotais Latvijas PSR. Šis amats un tam pakļautais darbi-
nieku štats pastāvēja līdz 1949. gadam. PSRS Valsts plāna pilnvarotā aparāts

zināmā mērā dublēja Latvijas PSR Valsts plānu, taču tā pilnvaras bija daudz plašākas un neaprobežojās tikai ar plānošanu — tas faktiski kontrolēja gan tautsaimniecības atjaunošanu, gan arī tālāko attīstību, noteica prioritātes. Latvijas PSR Valsts plāns varēja nodarboties tikai ar republikas Ministru padomes pārziņā esošo nozaru attīstību, bet PSRS pilnvarotais kontrolēja tautsaimniecības attīstību kopumā. Pilnvarotā darbība bija vērsta uz to, lai paaugstinātu rūpniecības produkciju, nerēķinoties ar ierobežotajiem finansiālajiem, enerģētiskajiem un darbaroku resursiem.

Latvijas PSR Ministru padomes (līdz 1946. gada martam — LPSR Tautas Komisāru padome) kompetence tautsaimniecības vadīšanā jau pašā sākumā tika ierobežota, faktiski jau 1945.–1946. gadā visās republikās mašīnbūves rūpniecība tika nodota Savienības ministriju pārziņā, arī visi citi uzņēmumi, kas ražoja “stratēģisko produkciju”, — ķīmiskā rūpniecība, farmaceutiskās rūpnīcas, cukurfabrikas, linu apstrādes rūpnīcas. Latvijas vadības iebildumi, piemēram, pret celulozes un papīra rūpniecības nodošanu Savienības pārziņā, netika ņemti vērā.

Virrkne nozaru bija daļējā republikas Ministru padomes pārziņā — pastāvēja tā sauktās koprepublikāniskās ministrijas pārtikas, vieglās, celtniecības materiālu ražošanas nozarē, respektīvi, uzņēmumi vienlaikus bija pakļauti attiecīgajai Latvijas PSR ministrijai (piemēram, Zivrrūpniecības ministrijai) un Savienības ministrijai. Pilnībā republikas valdības pārziņā bija tikai vietējā rūpniecība — nelieli uzņēmumi — ķieģeļu ceplī, nelieli metālapstrādes uzņēmumi utt., kā arī komunālā saimniecība. Raksturīga šā laikposma padomju ekonomikas vadības iezīme bija arī ārkārtīgi lielā ekonomikas vadības struktūru sadrumstalotība, lielais ministriju skaits, katrai no tām specializējoties kādā šaurā jomā. Šī tendence saglabājās līdz pat PSRS sabrukumam, lai gan tika veiktas daudzas reorganizācijas.

Latvijas vadībai bija savi plāni un priekšstati par to, kā vajadzētu attīstīt tautsaimniecību, taču Maskavu tie ļoti maz interesēja. Ilūzijas par to, ka republikas intereses un īpatnības ņem vērā, ātri tika izklaidētas. Tas izpaudās jau pirmā pēckara tautsaimniecības attīstības piecgadu plāna (1946–1950) izstrādē. Tūlīt pēc kara sāka veidot jaunus uzņēmumus, pārsvarā mašīnbūves un metālapstrādes rūpnīcas. Padomju propaganda sludināja, ka Baltijas republikas tiek industrializētas, tiek celti jauni uzņēmumi un kapitāli rekonstruēti vecie. Patiesībā centās iztikt ar minimāliem kapitālieguldījumiem, izmantojot to rūpniecības potenciālu (ēkas, ražošanas iekārtas, tehniskos speciālistus, ražošanas kultūru, dzelzceļu tīklu), kas bija izveido-

jies līdz 1940. gadam. Latvijā rūpniecība attīstījās pārsvarā Rīgā, kur bija daudz jau cariskās Krievijas vai neatkarīgās Latvijas laikā uzbūvētu rūpnīcu ēku, kuras pietika tikai pielāgot konkrētām vajadzībām, lai samērā ātri varētu sākt ražot produkciju. Savienības ministrijas neinteresēja ne Latvijas reģionu sabalansēta attīstība, ne arī darbaspēka rezerves, jo darbaspēks gandrīz neierobežotos daudzumos bija pieejams ārpus republikas, tādēļ tās centās iekārtot jaunas ražotnes Rīgā, kur bija labi attīstīta komunālā un sociālā infrastruktūra un varēja iztikt ar mazākiem kapitālieguldījumiem. Strādnieki tika vervēti ārpus Latvijas. Faktiski, plānojot jaunu rūpniecības uzņēmumu celtniecību vai veco paplašināšanu, PSRS Valsts plāna pilnvarotais jau iepriekš paredzēja, ka būs nepieciešams piesaistīt strādniekus no citām republikām. Dabas aizsardzībai un darba drošībai šajā laikā tika pievērsta minimāla uzmanība.

Dažkārt tiek apgalvots, ka imigrācija bija svētīga Latvijai, jo tai esot trūcis kvalificētu speciālistu rūpniecībā un citās svarīgākajās nozarēs un ka vairākums iebraucēju bijuši kvalificēti speciālisti. Šis uzskats lielākoties sakņojas padomju propagandā, kas apgalvoja, ka Latvija līdz Otrajam pasaules karam esot bijusi atpalikusi agrāra zeme un tikai "brālīgo republiku" palīdzība ļāvusi tai modernizāties un kļūt par rūpnieciski attīstītu republiku. Taču speciālistu trūkumu bija izraisījusi pati padomju vara, jo tā represēja, piespieda doties emigrācijā vai neļāva pilnvērtīgi darboties savā specialitātē lielākajai daļai vietējās tehniskās intelīgenes. Visu rūpniecības un transporta organizāciju administratīvos darbiniekus pēc kara "caurskatīja" drošības orgāni. Transportā, kas tajā laikā bija pusmilitarizēta nozare, tika pārbaudīta visu darbinieku politiskā uzticamība. Latvieši gandrīz pilnīgi tika izspiesti no tirdzniecības flotes un lielā mērā no darbiem uz dzelzceļa. Turklāt forsētās industrializācijas politika un neracionālā tehnisko un cilvēkresursu izmantošana radīja pastāvīgu darbaspēka trūkumu. Ja uzskatītu, ka lielos imigrācijas apjomus izraisīja vietējā darbaspēka trūkums, nav izskaidrojams, kādēļ nacionālkomunistu mēģinājums 50. gados attīstīt rūpniecību atbilstoši darbaspēka rezervēm un izvirzīt atbildīgos amatos vietējos speciālistus tika kvalificēts kā "buržuāziskais nacionālisms" un apkarots. Jāņem vērā arī tas, ka uzņēmumos, kas bija saistīti ar militāri rūpniecisko kompleksu, vietējos speciālistus — īpaši vairāk vai mazāk atbildīgos amatos — nodarbināja nelabprāt: gan anketas datu dēļ, gan arī tāpēc, ka latviešiem vispār neuzticējās.

Vairākums iebraucēju, it īpaši 40. un 50. gados, nebūt nebija kvalificēti speciālisti. Pārsvarā tie bija laucinieki, kas bēga no kolhozu nabadzības, lai

strādātu mazkvalificētu vai nekvalificētu darbu celtniecībā, tekstilfabrikās, sovhozos, uz dzelzceļa. Pēckara gadu arhīva dokumenti dažkārt rāda sirdi pļošu ainu par to, kādos apstākļos rūpnīcu un celtniecības uzņēmumu kopmītnēs un barakās dzīvoja šie cilvēki. Ieguvuši kvalifikāciju, daļa pamazām iekārtojās labākā darbā, taču daudzi tā arī palika mazkvalificētos darbos. Labāku izglītību un karjeras iespējas ieguva tikai viņu bērni un mazbērni.

Migrācija notika gan organizēti, gan arī stihiski. No vienas puses, pastāvēja strādnieku organizēta vervēšana, bet partijas un pārvaldes aparāta ierēdņi, kā arī tehniskie speciālisti, tika nosūtīti darbā uz Latviju ar norikojumiem. Nereti lielle rūpniecības un celtniecības uzņēmumi nodarbojās ar darbaspēka vervēšanu patstāvīgi, nesaskaņojot to ar iestādēm, kas bija atbildīgas par darbaspēka izvietojumu. Pastāvēja arī stihiska ieplūšana.

Pēc kara PSRS augstākajā vadībā bija atšķirīgi viedokļi par to, kādām jābūt proporcijām starp smago rūpniecību, respektīvi, ražošanas līdzekļu un militārās produkcijas ražošanu, un tautas patēriņa preču ražošanu. J. Staļins nostājās to pusē, kas uzskatīja, ka ir jāsaglabā smagās rūpniecības prioritāte. Taču Baltijas republikās lielāko daļu produkcijas deva tautas patēriņa preču ražošana. To noteica rūpniecības nozaru struktūra un specializācija, kas bija izveidojusies starpkaru periodā. Vēl 1960. gadā vairāk nekā pusi rūpniecības produkcijas deva uzņēmumi, kas ražoja plaša patēriņa preces, tomēr pakāpeniski ražošanas līdzekļu ražošanas īpatsvars palielinājās, lai gan plaša patēriņa preču ražošanas īpatsvars pārējā produkcijā bija augstāks nekā citās republikās, arī preču kvalitāte bija augstāka. Daudzas no tām bija populāras visā Padomju Savienībā, piemēram, Latvijā ražotie radioaparāti "Spīdola" un "VEF".

Samērā lielais vieglās un pārtikas rūpniecības īpatsvars deva Baltijas republikām zināmas priekšrocības. Veikali tajās bija labāk apgādāti ar apģērbiem, apaviem, sadzīves elektroniku un citām precēm, un to kvalitāte bija labāka nekā citās PSRS republikās. Taču šīs priekšrocības bija visai nosacītas. Preču tāpat nepietika, un to kvalitāte neapmierināja.

Galvenais kritērijs, pēc kura vērtēja uzņēmuma (un tā vadības) darbu 40.–50. gados, bija uzdotā ražošanas plāna izpilde. Kvalitāte bija sekundārs rādītājs. Saražotā sadali pa visu Padomju Savienību noteica Valsts plāns, tā ka produkcijas patērētājiem nebija lielu iespēju izvēlēties. Viņiem bija jāsamierinās ar tādas kvalitātes produkciju, kādu piegādāja. Hroniska bija šturmešana mēneša beigās, lai par katru cenu izpildītu plānu. Uzņēmumi nebija

ieinteresēti plāna pārpildīšanā, jo tad plānus atkal palielināja. Plāna izpilde tika vērtēta pēc daudziem rādītājiem, taču galvenais bija kopējais saražotās produkcijas apjoms naudas izteiksmē. Tāpēc uzņēmumi bija ieinteresēti vairāk ražot tos produkcijas veidus, kas bija dārgāki, bet kam bija nepieciešams mazāk pūļu, centās izvairīties no komplicētiem izstrādājumiem un inovācijām. Produkcijas kvalitātes standartus izdevās saglabāt tikai uzņēmumos, kas ražoja produkciju militārām vajadzībām vai arī nomenklatūras, īpaša statusa valsts iestāžu u. c. privilēģētājiem patērētājiem. Tas zināmā mērā palīdzēja saglabāt kvalitātes standartus Latvijas galvenajiem vadošajiem rūpniecības uzņēmumiem, jo to kvalitatīvo produkciju (radioaparātus, dažādas pārtikas preces u. c.) ātri vien novērtēja padomju valdošā elite.

Padomju stila "darba organizācija" radīja patiesu šoku pirmskara Latvijas strādniekiem, tehnologiem un inženieriem, kas bija pieraduši ražot tirgum un tādēļ stingri ievērot kvalitātes standartus, ražošanas termiņus, kā arī bija pieraduši pie tikpat apzinīgas piegādātāju attieksmes. Latviešu "konservatīvo" pieeju "palīdzēja" lauzt rūpniecības administratoru nomaīņa. Par svarīgāko rūpnīcu direktoriem un galvenajiem inženieriem tika iecelti no "vecajām" PSRS republikām atsūtītie speciālisti. Būtiska nozīme bija arī partijas komiteju kontrolei. Tādējādi atklātu pretestību padomju stila ražošanas organizācijai izdevās salauzt samērā ātri, taču grūtāk bija cīnīties ar slēptu nostalģiju pēc pirmskara ražošanas tradīcijām. Latvijas uzņēmumu tehniskās tradīcijas izraisīja iebrukušo speciālistu apbrīnu. Tādēļ arī saprotams, ka neapmierinātība ar tautsaimniecības vadības sistēmu un attīstības līmeni jau 50. gadu sākumā bija plaši izplatīta, lai gan publiski tā tika kritizēta ļoti uzmanīgi.

1954.–1957. gadā notika ekonomikas decentralizācija. Republiku pārziņā tika nodoti 15 tūkstoši rūpniecības uzņēmumu, Latvijā tie bija visi papīra un celulozes rūpniecības, mežizstrādes nozares uzņēmumi, kā arī daži citu nozaru uzņēmumi. 1957. gadā tika uzsākta radikāla rūpniecības decentralizācija, likvidējot nozaru ministrijas un izveidojot administratīvi ekonomiskus rajonus — Tautas saimniecības padomes (TSP), kas lielākajās republikās aptvēra apgabalus, bet mazākajās — visas republikas teritoriju. Tautas saimniecības padome bija pakļauta republikas Ministru padomei. TSP rīcībā tika nodota lielākā daļa rūpniecības uzņēmumu. Līdz TSP nodibināšanai republikas pakļautībā bija tikai 22 procenti rūpniecības uzņēmumu, bet pēc padomes nodibināšanas tai tika nodoti 54 procenti uzņēmumu, kas deva 73 procentus visas rūpniecības produkcijas. Tā kā daļa uzņēmumu bija tieši pakļauti republikas

Ministru padomei (bet ne TSP), piemēram, mežsaimniecības un mežrūpniecības uzņēmumi, Latvijas PSR Ministru padome kontrolēja uzņēmumus, kas ražoja gandrīz 97 procentus visas rūpniecības produkcijas.

Tautas saimniecības padomju izveidošana Latvijā deva pozitīvus rezultātus. Tie izpaudās jau ļoti drīz, piemēram, jau 1957. gadā vairāk nekā 10 reižu samazinājās uzņēmumu skaits, kas nebija izpildījuši plānu. Uzreiz gan parādījās arī problēmas, un galvenā bija starprajonu sakaru pavājināšanās ar citiem PSRS reģioniem. Latvijas uzņēmumi bija spiesti ražot komplektējošās detaļas uz vietas, jo tagad tās dažkārt vispār nebija iespējams saņemt.

Tomēr radās cerības, ka ir iespējams ņemt vērā republikas intereses, racionāli risināt rūpniecības attīstības un darbaspēka jautājumus. Vairāk uzmanības sāka pievērst vides aizsardzības problēmām. Pirmo reizi kopš kara beigām nopietni sāka domāt arī par to, ka ir nepieciešams pārtraukt stihisko rūpniecības koncentrāciju tikai Rīgā un dažās citās lielajās pilsētās. Latvijas PSR tautsaimniecības attīstības plānu izstrādē būtiska nozīme bija Paulam Dzērvem. No 1953. līdz 1958. gadam viņš bija Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta direktora vietnieks zinātniskajā darbā, bet no 1958. līdz 1960. gadam — institūta direktors. Viņa vadībā sastādītā Latvijas PSR tautsaimniecības perspektīvu izpētes programma paredzēja Latvijas tautsaimniecību orientēt uz vietējām vajadzībām, palielināt patēriņa preču ražošanas īpatsvaru salīdzinājumā ar smago rūpniecību, atbalstīt zinātnes ietilpīgo nozaru attīstību, piemēram, radiotehniku. Programma paredzēja, ka ir jāattīsta nozares, kurām Latvijā ir pietiekams un kvalificēts darbaspēks, kā arī izejvielu bāze.

Taču šīs idejas cieta sakāvi 1959. gada jūlijā LKP CK plēnumā, kurā tika sagrauti nacionāļkomunisti, kas ieņēma atbildīgus amatus LKP un pārvaldes struktūrās. P. Dzērve tika pakļauts īpašām vajāšanām, acīmredzot tādēļ, ka bija viens no izglītotākajiem savas paaudzes partijas darbiniekiem un tika uzskatīts par nacionāļkomunistu ideologu. Viņu ne tikai atcēla no amata un nosūtīja strādāt par ceha ekonomistu Autoelektropiederumu rūpnīcā, bet arī izslēdza no ZA locekļu skaita. P. Dzērves un citu nacionāļkomunistu sagrave padarīja neiespējamus jebkādus iebildumus pret jaunu lielu rūpniecības objektu celtniecību. Tika paziņots, ka ekonomistu aprēķini par darbaroku trūkumu Latvijā esot nepamatoti, turklāt pieprasījumu pēc tām samazināšot rūpniecības intensifikācija, un arī laukos vēl esot lielas rezerves. Atbilstoši N. Hruščova pasludinātajam kursam uz ķīmijas rūpniecības attīstību 1963.–1964. gadā ekspluatācijā nodeva Daugavpils Ķīmiskās šķiedras kombinātu,

1963. gadā — Valmieras Stikla šķiedras rūpnīcu, 1963. gadā — Olaines Ķīmisko reaktīvu rūpnīcu, 1965. gadā — Olaines Plastmasu pārstrādes rūpnīcu. 1961. gadā sāka celt Pļaviņu HES, lai gan sabiedrība pret to bija iebildusi. Paplašinājās vai tika rekonstruēti jau pastāvošie uzņēmumi. Daudzi lieli uzņēmumi dibināja savas filiāles mazpilsētās, piemēram, A. Popova Rīgas radiatorrūpnīca izveidoja filiāli Kandavā, VEF — Alūksnē, Maltā, Skrundā un Stučkā (tagadējā Aizkraukle). Filiāļu veidošanās daudzus gadījumos bija saistīta ar karaspēka daļu atrašanos attiecīgajos rajonos un līdz ar to ar darbaroku pieejamību. Tomēr kopumā lielo rūpnīcu celtniecība parādīja, ka nosodīto ekonomistu aprēķini bijuši pareizi. Latvijā darbaspēka rezerves tomēr nebija lielas, un drīz vien jaunajiem uzņēmumiem darbarokas bija jāmeklē ārpus Latvijas. Jau 60. gadu beigās bija pilnīgi skaidrs, ka ekstensīvas rūpniecības attīstības avoti ir izsmelti. Tomēr jaunu rūpnīcu celtniecība un veco paplašināšana turpinājās, piemēram, Jelgavā uzcēla mikroautobusu rūpnīcu RAF, Ogrē Trikotāžas kombinātu, Liepājā uzņēmumu "Lauma" un daudzus citus. Lai gan 60.–80. gados daudzi rūpniecības uzņēmumi tika būvēti ārpus Rīgas, Latvijā rūpniecība joprojām koncentrējās galvenokārt Rīgā un tās apkārtnē. Rīga ražoja aptuveni pusi rūpniecības kopprodukcijas.

Jaunu rūpniecības objektu celtniecību veicināja arī tas, ka 60. gados tika panākts straujš lēciens enerģijas bāzes palielināšanā. Līdz pat 50. gadu beigām elektroenerģijas trūkums bija svarīgs ierobežojošs faktors. 1962. gadā pabeidza maģistrālo Dašavas gāzes vada celtniecību, kas ļāva pārvest uz gāzes kurināmo Rīgas TEC. 1961. gadā Baltijas Valsts rajona elektrostacija (VRES — Igaunijā Narvas apkārtnē), Latvija un Lietuvas VRES tika savienotas vienotā energosistēmā. Līdz ar Ignalīnas atomelektrostacijas uzcelšanu elektrības deficīts tika likvidēts. Daugavas kaskādes hidroelektrostaciju — Ķeguma rekonstrukcija, Pļaviņu un Rīgas HES — uzbūvēšana būtiski palielināja Latvijā ražotās enerģijas daudzumu (no 2695 miljoniem kilovatstundām 1970. gadā līdz 5937 kilovatstundām 1987. gadā), taču no citām republikām saņemtās enerģijas daudzums pieauga vēl ātrāk — no 2914 kilovatstundām līdz 8175 kilovatstundām tajā pašā laikposmā. Lielo enerģijas patēriņu radīja ne tikai rūpniecības attīstība vispār, bet arī elektrības patēriņa pieaugums lauksaimniecībā un sadzīvē, kā arī ražošanas iekārtu energoietilpība un lielle enerģijas zudumi. Energoresursu pieejamība un lētums Padomju Savienībā un ekonomikas nepārvaramā tendence attīstīties ekstensīvi neveicināja ražot iekārtas, kas taupītu enerģiju. Attīstītākās kapitālistiskās valstis 70. gadu enerģētisko krīžu rezultātā 80. gados bija sasniegušas jaunu zinātniski

tehniskās revolūcijas attīstības pakāpi, bet Padomju Savienībā nebija reālu stimulu censties to sasniegt.

Par spīti runām un aicinājumiem ieviest ražošanas komplekso mehānizāciju un automatizāciju un kopš 80. gadu sākuma — robotizāciju, šis process norisinājās lēni, jo PSRS rūpniecība nespēja saražot nepieciešamās iekārtas pietiekamā daudzumā un kvalitātē, bet iepirkšanai ārzemēs pastāvēja ierobežojumi — finansiāli un politiski. Lai gan cēla jaunas rūpnīcas un rekonstruēja vecās, ražošanas pamatfondi 80. gados visai strauji novecoja. 1980. gadā pamatfondu nolietojums rūpniecībā kopumā bija 36,4 procenti, 1987. gadā tas bija saniedzis jau 47,4 procentus, bet dažās nozarēs — kuriņām rūpniecībā, metalurģijas kompleksā, ķīmijas un mežrūpniecības kompleksā, mežu, kokapstrādes, celulozes un papīra rūpniecībā, būvmateriālu rūpniecībā — pārsniedza jau 50 procentus. Blakus “rūpniecības flagmaņiem”, kuru iekārtas bija samērā modernas, pastāvēja daudz mazu un ne tik mazu uzņēmumu, kuros ražošanas iekārtas darbojās vēl no neatkarīgās Latvijas vai pat cariskās Krievijas laikiem.

Ražošanas neefektivitātes problēmu pārsvarā centās risināt, meklējot dažādas jaunas ekonomikas pārvaldes un stimulēšanas formas. 1965. gadā Tautas saimniecības padomes likvidēja un atgriezās pie agrākās Savienības un republikas ministriju struktūras, pamatojot to ar starpreģionu sakaru pavājināšanos. Nevienš tomēr negribēja skaļi atzīt, ka galvenā problēma bija pati administratīvi komandējošā sistēma, kas bija vienādi neefektīva gan stingri centralizētas, gan arī decentralizētas ekonomikas vadības apstākļos. Tomēr daudzi ekonomisti uzskatīja, ka reālu ekonomikas efektivitāti iespējams panākt, ieviešot dažus tirgus ekonomikas elementus. 1965. gadā tika ieviests tā sauktais saimnieciskais aprēķins.

Uzņēmumi ieguva zināmu autonomiju. Samazināja rādītāju skaitu, pēc kuriem vērtēja uzņēmuma darbu. Bruto produkcijas rādītājs tika saglabāts, taču, lai veicinātu pieprasītas produkcijas ražošanu, uzņēmuma darbu vērtēja pēc realizētās produkcijas vērtības, turklāt ieviesa arī tādus rādītājus kā kopējo darba algas fondu, kopēju centralizēto kapitālieguldījumu apjomu. Daļa no uzņēmumu ienākumiem tika atstāti to rīcībā. Uzņēmumiem deva tiesības slēgt tiešus līgumus ar citiem uzņēmumiem par komplektējošo materiālu piegādi un kopējā plāna ietvaros plānot atsevišķu produkcijas veidu ražošanu. Tika mainīta arī materiālās stimulēšanas sistēma. Šī reforma bija daudz pieticīgāka nekā tās, kas šajā laikā aptuveni tika īstenotas vairākās sociālisma valstīs, un arī tās efekts bija daudz mazāks, nekā sākotnēji cerēts.

Lai stimulētu produkcijas kvalitātes uzlabošanu, 1967. gadā Padomju Savienībā ieviesa vienotu produkcijas kvalitātes atestācijas sistēmu, tomēr kvalitātes problēma tā arī netika atrisināta. 1985. gadā Valsts kvalitātes zīme bija piešķirta 58 procentiem Latvijā atestējamās produkcijas, bet tikai desmitā daļa no ražojumiem, kam bija piešķirta kvalitātes zīme, atbilda pasaules standartiem.

Partijas un pārvaldes aparāta pretdarbība pamazām faktiski "izskaloja" no reformas tās pozitīvās iezīmes. Galvenais mērķis — jūtams darba ražīguma pieaugums — netika panākts, lai gan pirmajos reformas gados Latvijā tika sasniegts zināms izrāviens; 1966.–1970. gadā darba ražīguma pieauguma tempi bija augstāki nekā 1961.–1965. gadā, bet pēc tam no piegades uz piegadi samazinājās. Samazinājās arī produkcijas ražošanas pieauguma tempi. Tas attiecās gan uz rūpniecību, gan arī uz lauksaimniecību un citām nozarēm. 70. gados varēja uzskatīt, ka krīze ir pārvarama, bet 80. gados PSRS un arī Latvijas rūpniecības tehniskā atpalicība no Rietumiem kļuva acīm redzama un strauji pieauga. Tehniskā un ekonomiskā elite Latvijā pietiekami labi apzinājās problēmu nopietnību, taču tās nevarēja atrisināt republikā, jo tai nebija tādu tiesību, bet PSRS partijas nomenklatūra līdz pat 80. gadu vidum sekmīgi neitralizēja jebkādus mēģinājumus būtiski reformēt ekonomiku.

Latvija kā teritorija, caur kuru iet svarīgi tirdzniecības ceļi, gadsimtiem ilgi bija tilts starp Austrumiem un Rietumiem. Pēc Otrā pasaules kara situācija kardināli mainījās. Valsts tika krasi pavērsta Austrumu virzienā. Vairs nepastāvēja nekādas tiešas pasažieru transporta līnijas ar Rietumiem — ne kuģu, ne lidmašīnu, ne dzelzceļa, un šāds stāvoklis saglabājās līdz pat 80. gadu beigām. Tirdzniecības flote 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā apkalpoja pārsvarā PSRS iekšējos pārvadājumus Baltijas jūras baseinā, tirdzniecības apjoms ar Rietumiem bija neliels. Liepājas ostu atdeva kara flotei, arī vairākas citas ostas. 60. gados Padomju Savienības ekonomikā tirdzniecība ar Rietumiem, kā arī ekonomiskie sakari ar Kubu ieguva ļoti lielu nozīmi, un tas visai būtiski ietekmēja arī Latvijas ostu un tirdzniecības flotes attīstību. 70. gados Ventspils kļuva par PSRS kālija mēslojuma eksporta galveno ostu un par otro lielāko naftas eksporta ostu; naftu saņēma gan pa Polockas–Ventspils naftas vadu, gan arī pa dzelzceļu. Rīgas osta specializējās sauso kravu apstrādē. 1946. gadā Rīgas osta apstrādāja 397 tūkstošus tonnu kravu, 1970. gadā — 4,3 miljonus, bet 1985. gadā — 8,4 miljonus tonnu kravu. 60. gados tirdzniecības flote sāka specializēties dienvidu augļu, šķidrās gāzes

un naftas un tās produktu pārvadāšanā, bet 80. gados — arī konteineru pārvadāšanā. 1980. gadā Latvijas jūras kuģniecība deva 7,7 procentus PSRS jūras transporta kravu apgrozījuma. 1971. gadā parādījās jauns starptautiskā transporta veids — Latvijas autopārvadātāji sāka piedalīties starptautiskajos kravu pārvadājumos ārpus Padomju Savienības robežām. Atšķirībā no jūras transporta gaisa un dzelzceļa pārvadājumi pārsvarā bija orientēti uz Padomju Savienības reģioniem.

Vērtējot rūpniecības un transporta attīstību Latvijā pēc kara gados, rodas visai pretrunīgi secinājumi. No vienas puses, bija izveidota vērā ņemama industrija, dažas nozares un uzņēmumi kvalitātes ziņā bija galvenie PSRS, daži produkcijas vai pakalpojumu veidi (piemēram, jūras pārvadājumi) bija konkurētspējīgi pasaules tirgū. Latvijas industrija jau kopš 40. gadu otrās puses bija cieši iesaistīta PSRS tautsaimnieciskajā kompleksā, un visas problēmas, kas tam bija raksturīgas, — zems darba ražīgums, zemi pamatfondu atjaunināšanas tempi, vilcināšanās apgūt jaunus produkcijas veidus un tehnoloģijas — industrializācijas dēļ bija pastiprinājušās vai radušās jaunas reģionālās attīstības disproporcijas, sociālas (dzīvokļu jautājums, servisa un komunālās saimniecības neatbilstība iedzīvotāju vajadzībām) un etniskas problēmas.

Padomju stila industrializācija radīja arī smagu kaitējumu apkārtējai videi. Ražošanas procesu tehniskajos risinājumos pirmām kārtām domāja par to, lai tie darbotos lēti un vienkārši. Izstrādes, kas mazinātu kaitējumu videi, padarītu ražošanas procesu dārgāku un to uzstādīšanai būtu nepieciešams laiks, tāpēc uzņēmumi centās no tām izvairīties. Arī komunālās infrastruktūras uzlabošanai tika atvēlēts ļoti maz līdzekļu, un tā netika līdzī urbanizācijas tempiem. Tāpēc pazeminājās dzeramā ūdens kvalitāte, daudzās pilsētās vispār nebija attīrīšanas ierīču vai tās darbojās nekvalitatīvi. Turklāt Savienības pakļautības uzņēmumi, padomju armijas daļas un citas tieši "centram" pakļautās institūcijas ignorēja republikas valdības un vietējās varas orgānu lēmumus. Ja tās ievadīja kanalizācijā neattīrītus indīgos notekūdeņus vai kā citādi kaitēja dabai, vietējās varas iestādēm reti kad izdevās panākt vainīgo sodīšanu.

Lauksaimniecība. Kolektivizācija bija vissmagākais satricinājums, ko Latvijas lauki pārdzīvoja 20. gadsimtā. Kolektivizācija mainīja ne tikai īpašuma formu un ražošanas veidu, bet izraisīja arī milzīgas sociālās, demogrāfiskās un tikumiskās pārmaiņas.

Gatavošanās kolektivizācijai pēc kara atsākās līdz ar Sarkanarmijas

ienākšanu Latvijas teritorijā. Jau 1944. gada 7. septembrī Daugavpili izdeva Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija dekrētu "Par pārmaiņām un papildinājumiem 1940. g. 29. jūlija likumā par zemi". Šis lēmums atjaunoja tiesības uz zemi tiem, kas to bija ieguvuši saskaņā ar 1940. gada 29. jūlija likumu. Jaunās saimniecības bija iedalāmas platībā no 10 līdz 15 hektāriem (1940.–1941. g. — 10 hektāru). Dekrēts paredzēja zemes konfiskāciju un ieskaitīšanu Valsts zemes fondā daudz lielākos apjomos nekā 1940.–1941. gadā, jo zemes komisijām bija dotas tiesības augstāko zemes normu regulēt 20–30 hektāru robežās "atkarībā no vietējiem apstākļiem". Taču personām, kas, kā teikts dekrētā, "sniegušas aktīvu palīdzību vācu okupantiem okupācijas laikā, tika atstāta zeme platībā no 5–8 hektāriem...". Visas šīs saimniecības tika pielīdzinātas kulaku saimniecībām un apliktas ar paaugstinātiem nodokļiem. Agrārā reforma būtiski mainīja zemnieku saimniecību struktūru. Pavisam tika izveidotas no jauna vai arī saņēmušas piegriezumus 53 193 zemnieku saimniecības, kam bija piešķirti 523 tūkstoši hektāru. Piemēram, Ventspils apriņķī 24 procenti visu apriņķa saimniecību kā "lieliem kulakiem, aktīviem vācu pakalpiņiem, tautas ienaidniekiem" pilnīgi vai daļēji bija atņemta zeme.

Agrārā reforma, nenoliedzami, bija netaisnīga, un tās mērķis nebija radīt spēcīgas zemnieku saimniecības. Taču tā bija populāra. Par to liecina arī fakts, ka gandrīz visas pieejamās nacionālo partizānu programmas paredzēja saglabāt padomju agrāro reformu rezultātus pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Tomēr cerība, ka mazās jaunsaimniecības būs nākamās kolektīvās saimniekošanas pamats un ka jaunsaimnieki vēlēsies apvienoties kolhozos, neattaisnojās. Jaunie zemes ieguvēji turējās pie zemes. Relatīvie nodokļu atvieglojumi un valsts palīdzība deva viņiem iespēju dažkārt noturēties ilgāk nekā daudziem vidējiem un bijušajiem turīgajiem zemniekiem.

Jautājums, ko uzskatīt par kulaku, republikas vadībai radīja lielas grūtības. Agrārās reformas dēļ Latvijā vairs nebija lielu zemnieku saimniecību. Agrākie lielsaimnieki bija vai nu represēti, vai arī emigrējuši, tikai nedaudzi vēl pūlējās savās 25–30 hektāru saimniecībās tikt galā ar uzliktajām nodevām. Ļoti daudzās lielākajās saimniecībās bija palikuši tikai veci cilvēki vai arī sievietes ar bērniem, kas nespēja pildīt uzliktās saistības.

Nodevas un nodokļi bija viens no galvenajiem līdzekļiem, ar kuriem padomju vara centās piespiest zemniekus iestāties kolhozos. Otrs līdzeklis bija propaganda, — arī paraugkolhozu izveidošana. 1946. gadā tika izdots

rikojums, kas paredzēja 1947. gadā organizēt 25–30 paraugkolhozus. Katrā pagastā no nabadzīgākajām zemnieku saimniecībām bija jāorganizē iniciatīvas grupas. Šos kolhozus bija paredzēts apgādāt ar jaunākajām lauksaimniecības mašīnām (bet ne traktoriem — kolhozi tika uzskatīti par otršķirīgu īpašuma formu, un tiem nevarēja piederēt tādi ražošanas līdzekļi kā traktori, automašīnas un kombaini, tie pienācās tikai valstij piederošajām mašīnu un traktoru stacijām (MTS), kas sniedza kolhoziem attiecīgus pakalpojumus). Tikai kolhozos bija paredzēta elektrifikācija un telefonizācija. Kolhoziem un kolhozniekiem bija noteiktas pazeminātas valsts sagādes normas. Arī šis pasākums nedeva tik labus rezultātus, kā kompartija cerēja. Kolhozu skaits pieauga, taču lēni. 1949. gada 1. janvārī bija izveidoti 890 nelieli kolhozi, kuros bija iestājušās 23,9 tūkstoši zemnieku saimniecību — 10,2 procenti no kopskaita. Antireklāmu kolhoziem, īpaši Latvijas austrumu rajonos, radīja arī “maišelnieki” no Pleskavas apgabala un citiem Latvijai tuvākajiem Baltkrievijas un Krievijas rajoniem.

1948. gada beigās un 1949. gada sākumā republiku kompartiju kongresi Baltijas republikās, Baltkrievijā, Ukrainā un Moldāvijā paziņoja, ka ir izveidojušies priekšnoteikumi vienlaidu kolektivizācijai. Latvijā kongress notika 1949. gada 24.–27. janvārī. Jāatzīmē, ka jautājums par kolektivizāciju tika izteikts formulējumā, kas nevēstīja, ka gaidāmas tik krasas pārmaiņas, kā tas notika īstenībā, nemaz nerunājot par masu deportācijām. Tā šķita tikai parastā retorika.

Trauma, ko radīja 25. marta deportācija, bija milzīga — ne tikai tiem, kas tika izvesti, bet arī tiem, kam paveicās palikt dzimtenē. Izsūtāmo sarakstu sastādīšanā izmantotie kritēriji nebija zināmi ne izsūtītajiem, ne mājās palicējiem. Deportācijas mērķis bija panākt vispārēju kolektivizāciju ātrā tempā, un tas arī tika sasniegts. 1949. gada 24. martā Latvijā bija 1443 kolhozi un ap 500 kolhozu dibināšanas iniciatoru grupu. No 27. marta līdz 6. aprīlim 11 dienu laikā izveidoja 1740 jaunus kolhozus. Līdz 1949. gada 1. maijam kolhozos bija apvienotas jau 71,6 procenti zemnieku saimniecību.

Pret tiem, kas joprojām vilcinājās stāties kolhozos, tika vērstas dažādas atklātas un slēptas represijas. 1949.–1952. gadā individuālajiem zemniekiem vairākkārt palielināja nodokļus. Ja viņu zeme atradās starp kolhozu laukiem, to atņēma un ierādīja citur, nereti sliktu vai tālu no mājām. Nespēdami izturēt spaidus, līdz 1953. gadam lielākā daļa individuālo zemnieku iestājās kolhozos. Pārējie pameta savas saimniecības un devās darbā uz pilsētu vai citur valsts darbā. Viņu zemi pārņēma kolhozi. Līdz 1952. gada 1. jūlijam Latvijā bija kolektivizētas faktiski visas zemnieku saimniecības — 98,4 procenti.

Vispārējai kolektivizācijai bija dažāda veida ekonomiskas un sociālas sekas. Viena no galvenajām — nepieredzēta lauksaimniecības ražības krišanās. 1953. gada 22.–23. jūnijā LKP CK plēnumā par lauksaimniecību J. Kalnbērziņš atzina, ka svarīgākajās lauksaimniecības nozarēs nebija sasniegts pirmskara līmenis, bet lauksaimniecības kultūru sējumu platības bija tikai 80 procentu no pirmskara līmeņa. Arī govju un zirgu skaits kolhozos 1953. gadā salīdzinājumā ar 1949. gadu bija samazinājies. 1950.–1953. gadā kolhozos bija samazinājusies visu galveno lauksaimniecības kultūru ražība, arī graudaugu un kartupeļu kopievākums. Lopkopības produkcijas ražošanā kopumā būtisks kritums (vismaz pēc oficiālās statistikas) nebija vērojams tikai individuālo saimniecību ražības dēļ.

Lai gan pēc statūtiem kolhozs bija “brīvprātīga zemnieku apvienība”, kuras augstākais noteicējs bija kolhoza biedru sapulce, kolhozus pilnībā kontrolēja partijas aparāts. Kolhozu priekšsēdētājus faktiski iecēla “no augšas”. Kolhozu dibināšanas lielajā vilnī gan nereti piemērotu kandidātu trūkuma dēļ par valdes priekšsēdētājiem kļuva vietējie zemnieki, kurus bija izvēlējušies paši kolhoznieki. Tomēr drīz vien liela daļa no šiem priekšsēdētājiem zaudēja savu amatu vai brīvprātīgi atteicās no saviem pienākumiem. Vadīt kolhozu nebija tas pats, kas saimniekot savā saimniecībā, un daudzi labi zemkopji nespēja tikt galā ar šo pienākumu. Taču daudzi tika atcelti no amata, jo nemitīgi notika kolhozos “ielavījušos šķiras ienaidnieku” meklēšana. Visus kolhozu administratīvos darbiniekus, arī brigadierus, pārbaudīja drošības orgāni. Mēģinājumi papildināt trūkstošo priekšsēdētāju skaitu ar partijas un valsts iestāžu nomenklatūras darbiniekiem komunistiem nedeva cerētos rezultātus. Daudzi nebija kompetenti lauksaimniecībā vai arī viņiem trūka nepieciešamo organizatorisko iemaņu. Gadījumi, kad organizatoriskās spējas un kompetence apvienojās ar piemērotu biogrāfiju, bija samērā reti. Šie priekšsēdētāji kļuva par samērā nedaudzo veiksmīgo kolhozu vadītājiem. Kolhozu sistēma, tāpat kā visa valsts, bija autoritāra. Kolhoza priekšsēdētāja personībai, kā liecina neskaitāmi piemēri, bija noteicošā loma saimniecības sekmīgā attīstībā.

Viens no galvenajiem kolhozu grūtību cēloņiem to pirmajā pastāvēšanas laikā bija valsts politika, kas bija vērsta uz kolhozu neierobežotu ekspluatāciju. Padomju Savienībā 1928.–1929. gadā noteiktās lauksaimniecības produktu sagādes cenas pastāvēja līdz pat 1953. gadam, lai gan produktu mazumtirdzniecības cenas un vispār mazumtirdzniecības cenas bija augušas vairākkārt. 1947.–1949. gadā kolhoziem nodevas aprēķināja 50 procentu no parastā

apjoma, bet 1950. gadā tās pacēla līdz parastajam līmenim. Pēc obligāto nodevu izpildes zināms daudzums produkcijas bija jānodod it kā brīvprātīgi virs plāna par valsts iepirkuma cenām, kas bija nedaudz augstākas par obligātās sagādes cenām. Tā, piemēram, rudziem 1951.–1952. gadā obligātās sagādes cena bija 8,60–11,10 rubļi/centnerā, bet valsts iepirkuma cena — 14,90 rubļi/centnerā, pienam — attiecīgi 0,30 un 0,45 rubļi/kilogramā, cukuram — 0,61–0,95 un 2,66–4,59 rubļi/kilogramā. Turklāt kolhoziem obligātās sagādes cenas bija daudz zemākas nekā padomju saimniecībām, bet individuālajiem piegādātājiem — vēl zemākas nekā kolhoziem. Par kilogramu liellopu dzīvsvāra kolhozi saņēma 34 rubļus, padomju saimniecības — 184 rubļus, bet individuālie piegādātāji — 32 rubļus. Smags slogs kolhoziem bija arī maksa MTS par paveikto darbu. Maksa tika aprēķināta no tā sauktās bioloģiskās ražas, respektīvi, vasarā pirms ražas novākšanas aplēšot, cik daudz labības ir izaudzis. Faktiskais ievākums nereti bija vairāk nekā divas reizes mazāks. Lielākā daļa kolhozu uzliktās normas izpildīja, taču daļa palika valstij parādā, un parādu summas bija visai iespaidīgas.

40. gadu beigās un 50. gadu sākumā kolhoziem bija jāpilda arī kļaušas — ceļu labošanas darbi, šķūtis. Taču vissmagākais darba kļaušu veids bija kokmateriālu sagāde valsts vajadzībām, kas notika līdz pat 50. gadu beigām, lai gan mazākos apjomos nekā līdz 1953. gadam. Meža darbi atrāva kolhozniekus no kārtējiem darbiem, turklāt tie bija smagi, bojāja kolhoznieku veselību un samocīja zirgus.

Kolhoziem bija jāmaksā arī visai liels ienākuma nodoklis un obligātās apdrošināšanas maksājumi. Vajadzēja ņemt arī valsts kredītus kapitālieguldījumiem (lopu iegādei, celtniecībai, meliorācijai, elektrifikācijai, tehnikas iegādei u. c.). Daudzi kolhozi bija parādā valstij. 1953. gada otrajā pusē daļu parādu norakstīja, tomēr daudzu kolhozu finansiālais stāvoklis joprojām bija smags.

Pirms masveida kolektivizācijas dažādo nodevu un nodokļu atvieglojumu dēļ kolhozniekiem bija samērā laba darba apmaksa. Arī 1949. gadā tā bija pieņemama, bet 1950.–1953. gadā tā samazinājās, turklāt kolhozi bieži vien nespēja laikus izmaksāt kolhozniekiem pienākošos darba samaksu.

Smags slogs kolhozniekiem bija obligātās sagādes nodevas no piemājas saimniecībām. No katras sētas kolhozniekiem bija jānodod 40 kilogrami gaļas dzīvsvārā un 50 olu. Tām sētām, kurās bija govīs, bija jānodod 300 litru piena, bet, ja bija aitas, — no katras 0,2 kilogrami vilnas. Bija jānodod arī kartupeļi — 12 centneru no katra stādījumu hektāra, kā arī mājlopu ādas,

bet, ja piemājas saimniecībā audzēja labību, — arī graudi. Kolhozos, kuri gandrīz neko nemaksāja par izstrādes dienām un kuros piemājas saimniecība bija vienīgais iztikas avots, šīs normas bija ļoti grūti izpildīt. Turklāt kolhozniekiem bija jāmaksā nodokļi. Līdz 1949. gadam kolhozniekiem šajā ziņā bija atlaides, bet jau 1950. gadā nodokļu summas sāka palielināt. Lauksaimniecības nodokļa nomaksas uz vienu zemnieku saimniecību 1949. gadā vidēji uz vienu kolhoznieku saimniecību bija 52,10 rubļi, bet 1953. gadā — 2094 rubļi. Kolhozniekiem, tāpat kā visiem pārējiem iedzīvotājiem, vajadzēja parakstīties uz valsts aizņēmumiem, kas arī būtībā bija ikgadējs ārkārtējs nodoklis, turklāt tā apjoms tika nemitīgi palielināts.

Tas viss, protams, kolhozniekos radīja neapmierinātību. Lai gan kolhoznieki labi zināja, kas par to draud, nereti viņi atļāvās “pretpadomju izlēcienus”, respektīvi, publiski izteica savu neapmierinātību. Taču visvairāk neapmierinātību pauda centieni pamest kolhozus un pāriet darbā citur vai arī uz veiksmīgākiem kolhoziem. 1950.—1953. gadā darbaspējīgā vecuma kolhoznieku skaits samazinājās par apmēram 40 tūkstošiem.

Pēc Staļina nāves tika veiktas vairākas reformas, kas nedaudz uzlaboja kolhozu un kolhoznieku stāvokli. 1953. gada beigās kolhoziem visas parādu summas par lauksaimniecības produkcijas piegādēm valstij dzēsa. Pēc PSKP CK 1953. gada septembra plēnuma, kurā apsprieda lauksaimniecības problēmas, samazināja obligātās piegādes normas, un lauksaimniecības produktu piegādes normas noteica pēc aramzemes, nevis zemes kopplatības kā agrāk. Palielināja arī obligātās sagādes un valsts iepirkuma cenas, tās tagad ievērojami pārsniedza sagādes cenas. Samazināja, vēlāk atcēla obligātās lauksaimniecības produkcijas piegādes no individuālajām saimniecībām, kā arī parakstīšanos uz valsts aizņēmumu obligācijām. Tas viss deva iespēju uzlabot arī kolhoznieku stāvokli. Valsts sāka piešķirt lielas subsīdijas kolhoziem. Paplašināja kolhozu tiesības Latvijā, kur kolhozi bija pastāvējuši tikai dažus gadus un zemniecība nebija vēl pilnībā zaudējusi iniciatīvu un darba tikumu; tas deva būtisku uzlabojumu.

Tomēr Hruščova laiks nesa arī jaunus pārbaudījumus. No vienas puses, Hruščovs izvirzīja teoriju, ka sociālisms Padomju Savienībā ir uzcelts un tagad sākas komunisma celtniecība, tāpēc jāatsakās no tādām “pagātnes paliekām” kā kolhoznieku palīgsaimniecības: kolhoznieki sev nepieciešamo pārtiku varot nopirkt kolhozos. Palīgsaimniecības tika dažādi ierobežotas. No otras puses, Hruščovam patika dažādi eksperimenti lauksaimniecībā. Viens no tādiem bija kukurūzas audzēšana, lai novērstu lopbarības deficītu.

Kukurūzu sāka ieviest administratīvā kārtā arī tajos reģionos, kur tai nebija piemērotu augšanas apstākļu. Arī Latvijā atteicās no tradicionālajām lopbarības kultūrām un sāka audzēt kukurūzu.

Līdzās kolhoziem, kas skaitījās kolhoznieku kopīpašums, bija arī valsts saimniecības — padomju saimniecības jeb sovhozi. Valsts saimniecības bija pastāvējušas neatkarīgajā Latvijā, un uz to bāzes tika izveidoti pirmie padomju sovhozi. 1941. gadā bija 14 padomju saimniecību. Pēc kara sovhozu skaits visai ātri pieauga, 1945. gada beigās bija jau 41 saimniecība. Īpaši strauji sovhozu skaits pieauga 50. gadu beigās, kad uzņēmumu un iestāžu palīgsaimniecības, kas bija izveidotas bezsaimnieka vai valsts konfiscētajās saimniecībās pēc kara (1948. gadā bija 150 šādu palīgsaimniecību, taču to skaits pieauga turpmākajos gados). Auga arī MTS saimniecību skaits, kas arī bija izveidotas vai nu agrākajos muižu centros, vai arī valsts konfiscētajās saimniecībās, kuru īpašnieki bija tās pametuši vai arī represēti. Turklāt daudzus ekonomiski nevarīgu kolhozu pārveidoja par sovhoziem vai pievienoja tiem. Arī turpmākajos gados tika bieži praktizēta faktiski bankrotējušu kolhozu pārvēršana par sovhoziem. Tādējādi 1960. gada beigās bija 162, bet 1980. gadā — jau 243 padomju saimniecības. Sākotnēji lielākā daļa sovhozu veidojās Latvijas vidienē — Zemgalē un Kurzemē, kur bija auglīgākā zeme un kādreiz bagātākās saimniecības, bet turpmākajos gadu desmitos tie izplatījās vienmērīgāk visā Latvijā.

Padomju saimniecību darbinieki skaitījās strādnieki un kalpotāji, viņiem pienācās tie paši sociālie labumi, kas pārējiem strādniekiem un kalpotājiem, un viņi saņēma noteiktu algu, kas 40.–60. gados gan parasti bija mazāka nekā citās tautsaimniecības nozarēs. Padomju saimniecībām bija virkne ekonomisku priekšrocību — tām varēja piederēt traktori un automašīnas, tās saņēma valsts kapitālieguldījumus, tās pirmām kārtām elektrificēja. Padomju vēstures zinātne apgalvoja, ka “zemnieki, vērodami, kā darbojas pa visu republiku izkaisītās padomju saimniecības, pārliecinājās, ka lielajās saimniecībās tehniku var izmantot daudz labāk nekā zemnieku sīkajos, sadrumstalotajos zemes gabaliņos”, taču patiesībā liela daļa sovhozu šajā laikā, tieši otrādi, bija uzskatāms paraugs tam, cik neefektīva ir kopīgā saimniekošana, jo zemākā atalgojuma un slikto dzīves apstākļu dēļ sovhozi nespēja piesaistīt kvalificētus un apzinīgus strādniekus, darbinieki bieži mainījās, bija zema darba disciplīna. Pārsvarā sovhozos bija nodarbināti ienācēji no citurienes un nelatvieši. 1950. gada maijā latviešu īpatsvars bija tikai 25,5 procenti no visiem sovhozu strādniekiem. Administratīvos darbi-

niekus pārsvarā izvēlējās pēc politiskās uzticamības, ļoti bieži viņi nebija kompetenti. 50. gados un it īpaši nākamajā desmitgadē situācija sāka stabilizēties, jo kapitālieguldījumu novirzīšana uz laukiem deva sovhoziem iespēju ekonomiski nostiprināties, būvēt vairāk dzīvojamo māju un vispār uzlabot sadzīves infrastruktūru; tas veicināja lauksaimniecības speciālistu un kvalificētu strādnieku piesaistīšanu.

60. gados salīdzinājumā ar citām iedzīvotāju grupām samazinājās kolhoznieku diskriminācija, jo 1964. gadā viņi ieguva tiesības uz valsts pensiju, lai gan pensionēšanās laiks viņiem tika noteikts piecus gadus vēlāk nekā strādniekiem un kalpotājiem. Tomēr 70. gados kolhozniekiem noteica vienādu pensijas vecumu ar strādniekiem un kalpotājiem. Arī citas sociālās garantijas tagad vienādā mērā attiecās uz visām iedzīvotāju grupām. Strauji pieauga gan kolhoznieku, gan arī sovhozu darbinieku darba samaksa naudā. 1960. gadā vidējā darba samaksa rūpniecības strādniekiem un kalpotājiem bija 86 rubļi, padomju saimniecību un citu lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmumu darbiniekiem 51,3 rubļi, kolhozniekiem — 31,7 rubļi, bet 1984. gadā tā visām trim grupām bija gandrīz vienāda — attiecīgi 205,6; 207,2 un 205,2 rubļi. Lauciniekiem bija arī cits ienākumu avots — personīgās palīgsaimniecības. 70.–80. gados attieksme pret tām PSRS pamatoti kļuva iecietīgāka, jo, piemēram, Latvijā tās deva ap trešo daļu gaļas un piena, lai gan apstrādāja niecīgu daļu lauksaimnieciski izmantojamās zemes platības.

Kopumā kopš 60. gadiem Baltijas republikās lauksaimniecība attīstījās veiksmīgāk nekā citos PSRS reģionos. Agrotehnikas līmenis šeit bija augstāks, bija labāk izglītoti lauksaimniecības speciālisti. Valsts subsīdijas izmantoja lietderīgāk. Lauksaimniecība bija viena no nedaudzajām tautsaimniecības nozarēm, kas atradās republikas vadības kompetencē. Ļoti daudz kas bija atkarīgs no katras republikas un kolhozu un padomju saimniecību vadības ieinteresētības un prasmes izmantot iespējas, ko deva padomju sistēma, piemēram, panākot centralizēto subsīdiju piešķiršanu jaunu ražošanas objektu un dzīvokļu celtniecībai vai arī attīstot dažādas palīgnozares (konservu cehi, būvmateriālu, keramikas un suvenīru ražošana u. tml.), kas deva labus ienākumus un kompensēja pamatražošanas zaudējumus. Lai gan Latvijā republikas vadība uz palīgnozarēm raudzījās aizdomīgāk nekā Igaunijas un Lietuvas vadība, daudzi kolhozi un padomju saimniecības labi prata izmantot šīs iespējas, piemēram, kolhozi “Ādaži”, “Lāčplēsis” u. c. Tā kā vienam kolhozam nereti bija sarežģīti uzturēt palīgražotnes, jau 50. gadu beigās sāka veidoties starpkolhozu ražošanas apvienības, faktiski —

patstāvīgi ražošanas uzņēmumi. Jāatzīst, ka 70. gadu sākumā kolhozos, sovhozos un starpkolhozu apvienībās ražoja 7,5 procentus no visa republikā saražotā alus un 32 procentus vīna.

Lauku iedzīvotāju materiālā stāvokļa un sadzīves apstākļu uzlabošanās mazināja tendenci iedzīvotājiem aizplūst no laukiem, 80. gados pat bija vērojama neliela pretēja plūsma — daudzi pilsētnieki pārcēlās dzīvot uz laukiem, jo tur ātrāk varēja tikt pie dzīvokļa un arī labi nopelnīt. Tomēr plaukstošo lauku ainava slēpa virkni nopietnu problēmu. Galvenā bija kolektīvās ražošanas neefektivitāte. Lai gan 60.–80. gados galveno lauksaimniecības kultūru ražība salīdzinājumā ar kolhoza pirmajiem gadiem palielinājās, taču kartupeļu ražošanā tā arī kopsummā netika sasniegts pirmskara līmenis, graudu ražošanā tas vairāk vai mazāk tika sasniegts tikai 80. gados, piena ražošanā — 70. gados. Vienīgi gaļas ražošanā līdz 1960. gadam tas tika pārsniegts. Kolhozu un padomju saimniecību laukos ražība bija pieaugusi, taču vienlaikus samazinājās sējumu platība. 1987. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu visu kategoriju saimniecībās graudaugu kultūru sējumu kopplatība bija samazinājusies gandrīz divas reizes, bet tehnisko kultūru sējumu platības — vēl vairāk (no 75 tūkstošiem hektāru uz 33 tūkstošiem hektāru). Lai gan 60.–80. gados veidojās lielas lopkopības fermas, 1985. gadā piemājas saimniecības joprojām deva vairāk nekā 27 procentus gaļas un piena, kaut arī to kopplatība 80. gados bija tikai 5,5 procenti no lauksaimniecības zemēm, bet liellopu skaits — tikai apmēram piektā daļa no kopskaita. Individuālās saimniecības ražoja arī ievērojamu daļu dārzeņu, ogu un augļu. Vienīgi olu ražošanā bija izdevies izveidot lielsaimniecības — putnu fabrikas, kas reāli spēja nodrošināt intensīvu ražošanu ar relatīvi nelielām izmaksām.

70. un it īpaši 80. gados aizvien skaidrāk izpaudās vēl viena tendence — Latvija, kas starpkaru posmā bija Baltijas lauksaimniecības lielvalsts, jūtamī zaudēja savas pozīcijas Lietuvai un arī Igaunijai, kuras dabas apstākļi un augsnes ir neizdevīgākas zemkopībai. Tas izpaudās gan galveno lauksaimniecības kultūru ražībā, gan arī meliorācijas un irigācijas attīstībā, ieguldījimos lauksaimniecības produkcijas pārstrādes uzņēmumos, bet visuzskatāmāk — veikalos. Līdz 70. gadu vidum Latvijas pilsētu nodrošinātība ar piena un gaļas produktiem bija daudz maz pieņemamā līmenī (salīdzinājumā ar citiem PSRS reģioniem), bet vēlāk sākās acīm redzamas problēmas. Latvijas iedzīvotājiem bija iespēja pārliecināties, ka Igaunijas un Lietuvas veikali ir labāk apgādāti. Cilvēki uzskatīja, ka pārtikas deficīts radies tāpēc, ka Latvijas vadība cītīgāk pilda Maskavas prasības palielināt gaļas un piena produktu

piegādes Vissavienības fondam, kā arī tādēļ, ka pārtiku izpērk iebraucēji, jo "iepirkšanās tūrisms" 70. un 80. gados bija plaši izplatīts. Tomēr Lietuvas (bet ne Igaunijas) piegādes vissavienības fondiem pieauga daudz straujāk nekā Latvijas, bet "iepirkšanās tūrisms" bija problēma visā Baltijā.

Vērtējot tautsaimniecības attīstību kopumā, jāpiekrīt zinātniekiem, kas uzsver, ka sociālistiskā modernizācija Austrumeiropas valstīs bija neefektīva tāpēc, ka tā radīja būtiskas attīstības disproporcijas un ne tik daudz kavēja attīstību, cik veda to nepareizā virzienā. Vispārējās un speciālās izglītības pieejamība veicināja to, ka vairākums tautsaimniecībā nodarbināto bija izglītoti un pietiekami kvalificēti administratori, inženieri un strādnieki, turklāt šajā ziņā vismaz kopš 70. gadiem nebija būtiskas atšķirības starp laukiem un pilsētu. Taču šis potenciāls netika efektīvi izmantots, jo politizētā centralizēti plānotā un vadītā ekonomika bija imūna pret tās intensifikācijas mēģinājumiem. Nozaru un ekonomiskās specializācijas modelis, kas tika uzspiests sociālistiskās industrializācijas gaitā, bija novecojis, turklāt neatbilda Latvijas resursiem un vajadzībām un radīja ekoloģiskas un darba resursu problēmas. Risinājumi, kas varēja šķīst pieņemami pirmajos pēckara gados, piemēram, no Vācijas reparāciju ceļā saņemto iekārtu izmantošana, ilgtermiņā kļuva neizdevīgi, jo neveicināja tautsaimniecības modernizāciju. Zinātnes ietilpīgu un enerģiju un izejvielas saudzējošu tehnoloģiju ieviešana notika ar ļoti lielām grūtībām, jo energoresursi bija lēti, bet produkcijas noieta tirgus plašs — visa Padomju Savienība, tas bija stingri aizsargāts, un produkcijas konkurētspējas problēma — mazsvarīga. 90. gadu ekonomiskie procesi liecināja, ka sekmīgāk strukturālās un politiskās pārmaiņas izmantoja tautsaimniecības nozares un ražotnes, kas jau iepriekš bija iesaistītas globālajos ekonomiskajos procesos (piemēram, tranzīts, kravas pārvadājumi), vai arī tās, kas bija labā tehniskā līmenī.

6.5. NACIONĀLKOMUNISMS LATVIJĀ

Par nacionālkomunismu vēstures literatūrā apzīmē strāvojumu, kas uzskatīja, ka sociālisma celtniecības gaitā jāņem vērā katras valsts vai — Padomju Savienības gadījumā — republikas īpatnības.

Nacionālkomunisma izpausmes Latvijā bija novērojamas jau uzreiz pēc otrreizējās padomju okupācijas. Liela daļa komunistu labi apzinājās, ka padomju režīma atbalstītāju loks ir ļoti šaurs, tāpēc vietējo komunistu vidū samērā izplatīts bija uzskats, ka vispirms ir jāiekaro tautas uzticība un tikai tad

varētu sākt nopietnus sociālistiskus pārkārtojumus. Taču centieni ņemt vērā vietējos apstākļus saņēma triecienu jau 1946. gada otrajā pusē un 1947. gada sākumā, kad notika visai plaša darbinieku nomaiņa, sākot ar LKP CK sekretāru lauksaimniecības jautājumos Jāni Jurgenu līdz apmēram 45 procentiem pagasta izpildkomiteju priekšsēdētāju, nomainīti tika arī daudzi pagastu partorgi.

Pēc Staļina nāves radās apstākļi, lai izlauztos uz āru daudzu komunistu neapmierinātība gan ar situāciju republikā, gan arī ar viņiem atvēlēto lomu.

Acīmredzot sekas, ko varētu radīt republiku kompartiju šaurā etniskā bāze, vismaz daļēji apzinājās arī Maskavā. 1953. gada pavasarī, kad pēc Staļina nāves Lavrentijs Berija izrādīja lielu aktivitāti, PSKP CK Prezidijs pēc viņa iniciatīvas pieņēma vairākus lēmumus par nacionālo kadru iesaistīšanu partijas un valsts aparātā republikās un par to, ka atbildīgie darbinieki, kas nepārvalda vietējo valodu, pēc iespējas būtu atsaucami no republikām. Par Latviju šāds lēmums tika pieņemts 1953. gada 12. jūnijā. Lēmumam sekoja LKP CK plēnums 22.–23. jūnijā, kurā tika minēti daudzi fakti par latviešu tautības funkcionāru un latviešu valodas faktisko diskrimināciju. Pēc trim dienām — 26. jūnijā Beriju arestēja, un plēnumā paredzētie pasākumi netika īstenoti, taču šis īslaicīgais mēģinājums netika aizmirsts.

Būtībā ir jārunā par konfliktu, kas bija nobriedis Latvijas politiskajā elitē, un šim konfliktam bija vairākas dimensijas. Viena bija jautājums par to, kas ir primārs — republikas vai Savienības intereses; otra bija etniskā un kultūras dimensija — latviešu izspiešana no vadošajām pozīcijām viņu pašu zemē un latviešu valodas un kultūras noniecināšana; trešā dimensija bija konflikts starp staļinisko sociālisma modeli un aicinājumiem atgriezties pie “patiesā” marksisma-ļeņinisma; ceturrtā dimensija bija saistīta ar karjeristiskiem apsvērumiem — vecākās paaudzes bailēm, ka to izkonkurēs labāk izglītota un sagatavotā jaunā paaudze. Veco paaudzi vairākumā pārstāvēja no citām PSRS republikām atsūtītie vai iebraukušie darbinieki — kā latvieši, tā arī nelatvieši, jaunajā paaudzē daudz lielāks bija vietējo latviešu īpatsvars. Tādējādi dažādi motīvi un apsvērumi savijās un dažkārt arī savstarpēji konfliktēja. Bija arī vilšanās, ko izjuta daudzi latviešu un vispār vietējās izcelsmes komunisti, kuri ticēja vienlīdzības un sociālā taisnīguma ideāliem.

Jāuzsver, ka nacionālkomunisti neiestājās ne pret republikas atrašanos PSRS sastāvā, ne arī pret padomju sociālisma modeli. Latvijas nacionālkomunistu iebildumi bija pret to, ka “centra” intereses tiek stādītas augstāk par republikas interesēm (ar to saprotot visai plašu jautājumu loku — no

ekonomikas līdz kultūrai un izglītībai), kā arī pret to, ka republikas īpatnības un konkrētā situācija netiek ņemta vērā, nosakot sociālistisko pārveidojumu tempus un metodes. Tomēr jāņem vērā, ka latviešu zemais īpatsvars kompartijas un administratīvās nomenklatūras sastāvā vairāk nekā citās republikās priekšplānā izvirzīja nacionālo jautājumu. Vietējie komunisti uzskatīja, ka disproporcijas rada pēckara gados ieradušos vai atsūtīto funkcionāru nekompetence un nevēlēšanās saprast vietējos apstākļus, kas izpaudās jau faktā, ka vairākums nebija apguvuši un nevēlējās apgūt latviešu valodu, kā arī neizrādīja nekādu interesi par latviešu kultūru.

Nacionālkomunistu darbība īsti varēja attīstīties tikai tad, kad pēc PSKP 20. kongresa 1956. gada februārī sākās daļēja destalinizācija un reformas. Latvijā viedoklis par nepieciešamību mazināt attīstības disproporcijas pastāvēja visaugstākajā līmenī. 1956. gada decembrī N. Hruščovs pieņēma trīs augstākās Latvijas PSR amatpersonas — J. Kalnbērziņu, V. Lāci, LPSR Augstākās padomes Prezidiya priekšsēdētāju Kārli Ozoliņu. V. Lācis izklāstījis kopējo viedokli par republikas attīstības perspektīvām: nepieciešams ierobežot migrāciju, kā arī ar to saistīto lielu rūpniecības objektu celtniecību, kuriem ir nepieciešams ieviests darbaspēks, izvirzīt atbildīgos amatos vietējos cilvēkus, nodrošināt, lai administratīvie darbinieki prastu latviešu valodu. Hruščovs atzina Latvijas vadības bažas par pamatotām.

Tomēr nacionālkomunistu darbība tiek saistīta ne tik daudz ar J. Kalnbērziņu un V. Lāci, cik ar jaunākās paaudzes nomenklatūras darbību. Latvijā šajā laikā augstu stāvokli republikas vadībā bija sasniegusi tā komunistu paaudze, kas pirms Latvijas okupācijas 1940. gadā pārsvarā pagrīdē darbojās komjaunatnē, bet pa istam savu partijas karjeru bija sākuši 1940.–1941. gadā, vēlāk karojuši, pēc kara darbojušies Latvijas komjaunatnes CK, bet 50. gadu sākumā nokļuvuši atbildīgos amatos — Eduards Berklavs, Pauls Dzērve, Indriķis Pinksis, Vilis Krūmiņš, Pāvels Pizāns u. c. Jāņem vērā, ka nacionālkomunistu loks neaprobežojās tikai ar Latvijas latviešiem, viņiem var pieskaitīt arī krievu Aleksandru Ņikonovu, ebreju Faivišu Fridmanu, baltkrievu Pāvelu Čerkovski, viņu vidū bija arī ne mazums Krievijas latviešu, īpaši jaunākās paaudzes pārstāvju, kas savu karjeru faktiski bija sākuši pēckara Latvijā, piemēram, Rīgas pilsētas tautas izglītības nodaļas vadītājs Jānis Ģībietis, Rīgas 49. vidusskolas direktore Milda Vernere u. c. Vēl viens apstāklis, kas būtiski ietekmēja saprātīgi domājošo komunistu noskaņojumu, bija anti-komunistiskās sacelšanās un nemieri, īpaši revolūcija Ungārijā 1956. gadā.

Nacionālkomunisti Latvijā nebija noteikta grupa ar saskaņotu darbības

programmu. Drīzāk var runāt par vispārēju noskaņojumu, ievirzi, ko atbalstīja vai kam simpatizēja pietiekami plašas partijas un komjaunatnes nomenklatūras aprindas, kā arī daļa inteligences. Par to, ka liberālais noskaņojums bija diezgan spēcīgs arī partijas funkcionāru aprindās, visskaidrāk liecināja LKP 15. kongress 1958. gada janvārī, kurā pret toreizējā PSKP CK otrā sekretāra ("Maskavas acs") Fjodora Kašņikova un sekretāra ideoloģijas jautājumos A. Pelšes atkalievēlēšanu amatos balsoja ap pusotra simta delegātu. Tas gan ne tuvu nebija vairākums, un abi tika ievēlēti, taču uzreiz pēc kongresa notikušajā LKP CK plēnumā F. Kašņikovu izbalsoja un Maskavai bija jāsamierinās. Par LKP CK otro sekretāru atkārtoti ievēlēja V. Krūmiņu. "Augšā" aprobētas kandidatūras izbalsošana bija bezprecedenta gadījums, un tā liecina par spēku samēru, kas tolaik bija izveidojies LKP. Reformistiem nebija vairākuma partijas nomenklatūrā kopumā, taču LKP CK vadošajos orgānos viņu īpatsvars bija pietiekami liels (tomēr, izņemot LKP CK biroju, diez vai var runāt par pārsvaru), lai viņi varētu būtiski ietekmēt lēmumus. Taču F. Kašņikova neievēlēšana bija arī nacionālkomunistu beigu sākums, jo PSKP CK Latviju pārraugošie ierēdņi nespēja piedot viņu akceptētās kandidatūras noraidīšanu. F. Kašņikova un citu neapmierināto sūdzības, ka viņi ir krituši par pretkrievisku noskaņojumu upuriem, atrada dzirdīgas ausis.

Nostādnes un praktiskā darbība. Par nacionālkomunistu ideologu daudzi uzskata ekonomistu Paulu Dzērvi, jo viņa vadībā tika formulētas idejas, kas balstījās uz uzskatu, ka republikas ekonomikai jādarbojas pirmām kārtām tās iedzīvotāju interesēs. Šos uzskatus atbalstīja daudzi, arī E. Berklavs, lauksaimniecības ministrs Aleksandrs Ņikonovs, LKP CK Lauksaimniecības nodaļas vadītājs Antons Lūriņš un citi. Tos atbalstīja daudzi zemāka līmeņa partijas funkcionāri.

Ekonomistu viedoklis deva pamatojumu pasākumiem, kas bija vērsti uz imigrācijas ierobežošanu un kas pārsvarā saistās ar E. Berklava darbību. Būdams LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks 1956.–1957. un 1958.–1959. gadā un Rīgas pilsētas partijas komitejas pirmais sekretārs 1957.–1958. gadā, E. Berklavs aktīvi centās ierobežot Rīgas iedzīvotāju skaita pieaugumu, kā arī panākt, lai vadītāji un tie, kas strādā jomās, kur ir saskare ar iedzīvotājiem, apgūtu latviešu valodu. Pirmajā jautājumā faktiski tika mēģināts panākt, lai Rīgai piešķirtu tādu pašu statusu kā Maskavai, Kijevai un Ļeņingradai, kur pastāvēja īpaši ierobežojumi iedzīvotāju pierakstīšanai. Jāatzīmē, ka jautājums bija saskaņots ar PSRS Ministru padomi. Taču šīs politikas īstenošana izraisīja sašutuma vētru, īpaši padomju armijas aktīvā

dienesta un atvaļināto virsnieku vidū. 1957. gadā PSRS tika uzsākta vērīgā bruņoto spēku samazināšana, līdz ar to Rīgā demobilizējās vai no jauna ieradās liels skaits virsnieku. Bruņoto spēku samazināšana bija stipri iedragājusi Ņ. Hruščova popularitāti militārajās aprindās, tādēļ sūdzībām, kas sāka plūst uz Maskavu (laikabiedru atmiņās kā viens no galvenajiem militāro aprindu neapmierinātības paudējiem tiek minēts BKA politiskās daļas priekšnieks ģenerālmajors Ņikita Djomins), agri vai vēl bija jārada negatīva rezonanse PSKP CK.

Valodas politikas jomā LKP CK birojs 1956. gada 6. decembrī pieņēma lēmumu par latviešu un krievu valodas mācīšanos, kurā atzina, ka republikas partijas, padomju un saimnieciskie orgāni darbā ar masām vāji īsteno dzīvē PSKP norādījumus ņemt vērā nacionālās īpatnības; tika atzīts, ka daudzos uzņēmumos, kā arī kolhozos, sovhozos un dažos lauku, sevišķi austrumu rajonos, masu politiskie, kultūras un izglītojošie pasākumi notiek tikai krievu valodā, kā arī uzņēmumu un iestāžu vadības pavēles, dažāda veida paziņojumi tiek rakstīti tikai krievu valodā, neņemot vērā strādājošo nacionālo sastāvu. Tika uzskaitīti daudzi citi valodu vienlīdzības principa pārkāpumi. Lēmumā norādīja, ka šāda situācija dod iemeslu buržuāziskajiem nacionālistiem kurināt nacionālās nesaskaņas starp latviešu un krievu iedzīvotājiem.

Latvijas KP CK birojs nolēma uzlikt par pienākumu partijas pilsētu komitejām un rajonu komitejām, iestāžu, organizāciju, uzņēmumu, sovhozu un MTS vadītājiem organizēt latviešu un krievu valodas mācīšanos tiem partijas, padomju un saimnieciskajiem darbiniekiem, kuri nepārvalda vienu no šīm valodām, un pieprasīt no administratīvajiem darbiniekiem, kuri nepārvalda latviešu vai krievu valodu, apgūt sarunvalodu divu gadu laikā. Jau nedaudz agrāk — 1956. gada novembrī — Rīgas pilsētas partijas komiteja pieņēma lēmumu par to, ka cilvēkiem, kas apkalpo plašus iedzīvotāju slāņus (tirdzniecība, komunālie pakalpojumi, medicīnas iestādes, milicija), divu gadu laikā ir jāapgūst divas valodas — latviešu un krievu vismaz sarunvalodas līmenī. 1957. un 1958. gadā Rīgā tika pieņemti vēl vairāki lēmumi, kas bija saistīti ar latviešu valodas apguvi.

Tāpat kā dzīvesvietas pieraksta ierobežošana, arī šie lēmumi izraisīja milzīgu neapmierinātību. Darbinieki, kas bija atlaisti no darba nekompetences dēļ, tagad varēja apgalvot, ka ir kļuvuši par “latviešu nacionālisma” upuriem. Jāuzsver, ka ne teorētiski, ne arī reālajā praksē nenotika nelatviešu izspiešana no nomenklatūras. Mēģinājumiem panākt latviešu valodas normālu

funkcionēšanu lietišķajā un ideoloģiskajā jomā Ahilleja papēdis bija latviešu zemais īpatsvars LKP, jo vadošajos amatos varēja iecelt tikai kompartijas biedrus, turpretī komunistu, kas prastu latviešu valodu un varētu ieņemt šos amatus, bija pārāk maz.

Nacionālkomunisma politikas būtiska sastāvdaļa bija kultūrvēsturiskā mantojuma un kultūras politikas revīzija, cenšoties atbrīvoties no pēckara gados uzspiestā vulgāri marksistiskā skatījuma, pēc kura visa Latvijas un latviešu kultūra, kas nebija saistīta ar proletārisko kultūru un krievu kultūras (obligāti) pozitīvo ietekmi, tika atmesta kā buržuāziska un reakcionāra. Jāatzīmē, ka šajā laikā sāka veidot arī fašisma upuru memoriālu Salaspilī (atklāts 1967. gadā) un vispār sāka sakopt holokausta upuru masu kapu vietas.

Ekonomikas un kultūras kontekstā jāaplūko diskusija, kas 1958. gadā izvērsās par Pļaviņu HES celtniecības lietderību. Tas bija pirmais gadījums pēckara gados, kad bija vērojama patiešām plaša, no augšas neinspirēta sabiedrības aktivitāte, lai gan Valsts drošības komitejas darbības dēļ tā nesaņiedza apmērus, kas bija protestiem pret Daugavpils HES celtniecību 1986.–1987. gadā. Protestu republikas valdībai iesniedza gan ievērojami zinātnieki, gan darba kolektīvi, mācību iestādes. Nepalika malā arī prese. Protestus izraisīja tas, ka HES projekts paredzēja applūdināt skaistāko un kultūrvēsturiski bagātāko Daugavas ielejas daļu — Kokneses pilsdrupas, Pērses ūdenskritumu, Staburagu — vietas, kurās notiek Andreja Pumpura eposa “Lāčplēsis” darbība un kuras bija kļuvušas par latviešu nacionālās identitātes daļu. Jāpiebilst, ka 1946. gadā notikušajā vācu kara noziedznieku prāvā Rīgā Staburaga daļēja saspridzināšana bija kvalificēta kā kara noziegums. Projekta apspriešanas gaitā arī atklājās, ka tā īstenošana var radīt nevēlamas ekoloģiskas sekas, tostarp regulārus plūdus pie Jēkabpils. Tika apspriests arī HES celtniecības variants, kurā applūdināšana nebūtu nepieciešama un kurš neizraisītu tik bīstamas ekoloģiskas sekas. LPSR Ministru padomē notika apspriede, kurā piedalījās visas ieinteresētās puses, bet vienošanos nepanāca. Ar problēmu iepazīstināja Ņ. Hruščovu, kurš viesojās Latvijā 1959. gada 12. jūnijā; viņš atzina, ka tik lielu domstarpību gadījumā HES celtniecība nav vēlama. Tomēr jau nākamajā rītā viņa viedoklis par Latvijā notiekošo bija mainījies, un tas iededza zaļo gaismu arī HES celtniecībai, turklāt dabu un kultūras pieminekļus vismazāk saudzējošā variantā.

50. gadu otrajā pusē kultūrpolitikā lielāku nozīmi sāka pievērst Latgalei, cenšoties rosināt šā reģiona kultūras dzīvi. Lielākais pasākums bija Latgales kultūras nedēļa Rīgā 1958. gada decembrī. Tomēr centieni veicināt Latgales

kultūras dzīvi atdūrās pret Daugavpils pilsētas partijas komitejas neieinteresētību, ar tās negatīvo attieksmi pret latviešu kultūru un valodu. Tas izraisīja visai nopietnu konfliktu 1958. gadā starp Daugavpils vadību un LKP CK biroju, kas dažus mēnešus vēlāk bija iegansts, lai pastiprinātu apsūdzības pret nacionāļkomunistiem.

Jaunas vēsmas 50. gadu otrajā pusē bija vērojamas arī izglītības jomā. Izglītības ministrija izstrādāja programmas, kurās lielāks akcents tika likts uz estētisko audzināšanu, darbaudzināšanu un ar Latviju un tās kultūru saistītu priekšmetu mācīšanu, pie tam šīs nostādnes visai sekmīgi tika aizstāvētas Maskavā. Tomēr jautājumā par Latvijas PSR izglītības likuma pieņemšanu 1959. gada martā izraisījās konflikts ar Maskavu, kas parādīja republiku patstāvības reālās robežas. Latvijā uzskatīja, ka šeit ir nepieciešams pagarināt mācību laiku par vienu gadu salīdzinājumā ar KPFSR tādēļ, ka skolēniem papildus jāmācās vēl viena valoda (latviešu, krievu un svešvaloda), tāpat arī izglītības darbinieki bija pret šķietami liberālo noteikumu, ka vecākiem ir tiesības izvēlēties, vai bērniem mācīties vai nemācīties republikas valodu vai arī krievu valodu. Šīs atšķirības tika nostiprinātas Latvijas PSR Izglītības likumā. Tajā bija vēl vairāki citi punkti, kas atšķīrās no PSRS likuma. Izrādījās, ka viedokļu apmaiņas mērķis kārtējo reizi bija akceptēt Maskavas priekšlikumus un jau 1959. gada maijā–augustā Latvijas PSR vajadzēja mainīt savu izglītības likumu, atsakoties no visiem pantiem, kas burtā burtā nesaskanēja ar PSRS likumu.

Jau 1957.–1958. gadā bija skaidri iezīmējusies konfrontācijas ass LKP CK birojā. Vienas grupas kodolu veidoja K. Ozoliņš, E. Berkļavs un LKP CK avīzes “Cīņa” galvenais redaktors P. Pizāns. Pretējo nometni pārstāvēja Baltijas Kara apgabala pavēlnieks 1954.–1958. gadā Aleksandrs Gorbatovs, avīzes *Советская Латвия* galvenais redaktors Nikolajs Saļejevs un A. Pelše. A. Pelše atklāti nebija nostājies opozīcijā nacionāļkomunistiem, daudzos jautājumos, piemēram, par izglītības likumu, viņa izteikumi ne par mata tiesu neatšķīrās no nacionāļkomunistu viedokļa. Ap šiem centriem koncentrējās reformu piekritēji un pretinieki. Kā jau teikts, otrajai grupai PSKP CK aparātā bija jūtams atbalsts. Zināmu līdzsvaru uzturēja J. Kalnbērziņa un V. Lāča atbalsts nacionāļkomunistiem, taču Kalnbērziņa nostāja bija neizlēmīga, un to stipri iespaidoja Maskavas viedoklis. 1959. gada pavasarī situācija bija jau tiktāl nokaitēta, ka aprīlī uz Latviju tika nosūtīta PSKP CK brigāde, lai pārbaudītu republikas vadības darbu. PSKP CK brigādes secinājumi acīmredzot nebija īpaši labvēlīgi LKP CK vadībai, tomēr tie nebūtu izraisījuši tik lielas

pārmaiņas, ja nacionālkomunistu pretiniekiem nebūtu izdevies savā pusē dabūt N. Hruščovu. 1959. gada jūnijā Latviju apmeklēja Vācijas Demokrātiskās Republikas delegācija ar Valteru Ulbrihtu priekšgalā. Delegāciju pavadīja N. Hruščovs. Pēc vāciešu aizbraukšanas 12. jūnijā viņš tikās ar Latvijas vadību, tika apspriesti vairāki jautājumi, piemēram, par brīvdienas piešķiršanu Līgo svētkos, Baltijai piemērotas lauksaimniecības tehnikas iepirkšanu Zviedrijā, par Pļaviņu HES necelšanu. Hruščova attieksme pret republikā notiekošo bija pozitīva. 13. jūnija rītā Hruščovs devās projām. Pa nakti viņa noskaņojums bija kardināli mainījies. V. Kalpiņš raksta: "Hruščovs, kā parasti, kad ir noskaities, izteiksmes līdzekļus īpaši neizvēlēdamies, uzbrucis LKP CK biroja locekļiem, kuru degungalā ārdoties latviešu buržuāziskie nacionālisti. Viņi gribot izdzīvot no republikas cittauniešus, pirmām kārtām krievu tautības iedzīvotājus. Visvairāk ticis Kalnbērziņam kā vecam boļševikam un CK pirmajam sekretāram, tad sekojusi frāze: *"Есть среди вас один самый непорочный. Это Пелше. Он здесь?"*"

Izrādās, starplaikā starp apspriedi ar Latvijas vadību un aizbraukšanu ar Hruščovu bija tikušies ģenerālmajors N. Djomins un kādreizējais LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks Nikolajs Ponomarjovs, kas bija zaudējis šo amatu nekompetences dēļ. Acīmredzot viņu argumenti un veids, kā viņi interpretēja Latvijas vadības politiku, bija tik spēcīgi, ka krasi mainīja emocionālā N. Hruščova attieksmi. Tajā pašā dienā PSKP CK Sekretariāts pieņēma lēmumu nosūtīt CK brigādes ziņojumu uz Latviju, lai tiktu "pieņemti mēri".

20.–21. jūnijā tika sasaukta LKP CK biroja sēde, piedaloties N. Muhitdinovam, kurā apsprieda ziņojumu. Pārmetumi republikas vadībai bija rezumēti septiņos punktos. Galvenās apsūdzības bija, ka republikā tiek atbrīvoti no darba vai diskriminēti atbildīgie darbinieki nelatvieši vai Krievijas latvieši; E. Berklava izteikumi par nepieciešamību republikā attīstīt vieglo un pārtikas rūpniecību, kas ir nepieciešama republikas iedzīvotāju apgādei, bet atteikties no mašīnbūves rūpniecības attīstības, jo tā balstās uz ievestām izejvielām un darbaspēku, turklāt šādus uzskatus ir atbalstījuši arī citi darbinieki; Rīgas pilsētas izpildkomitejas ieviestie ierobežojumi virsnieku un viņu ģimenes locekļu, kā arī uz Latviju darbā nosūtīto speciālistu pierakstīšanai; un ka LKP CK atbildīgo darbinieku izvēlē it kā vadoties pēc tautības principa, dodot priekšroku latviešiem. Jāatzīmē, ka ziņojums bija ārkārtīgi tendenciozs. Daudzi nacionālisma piemēri bija interpretēti vienpusīgi vai

* Ir jūsu vidū viens pilnīgi nevainojams. Tas ir Pelše. Vai viņš ir šeit? (Krievu val.)

pat bija izdomāti. Šķiet, ka A. Pelšes piekritējiem, neraugoties uz Maskavas atbalstu, joprojām nebija pilnīgas pārliecības par uzvaru, tomēr, lai gan E. Berklavs un citi biroja locekļi mēģināja atspēkot apsūdzības, kā arī norādīt uz daudzu apsūdzību nepamatotību, tas neko nelīdzēja, un nacionālkomunistu vidū parādījās šķelšanās pazīmes. J. Kalnbērziņš uzreiz pieņēma visus pārmetumus, arī citi LKP CK biroja locekļi, izņemot E. Berklavu, vairāk vai mazāk ātri atdeva savas pozīcijas, iespējams, tāpēc, ka E. Berklavs bija izvēlēts par galveno vainīgo un pārējie cerēja, ka pakļaušanās Maskavas spiedienam ļaus saglabāt *status quo*.

7.–8. jūlijā notikušajā LKP CK ārkārtas plēnumā PSKP CK darbinieku ziņojums faktiski tika likts pamatā J. Kalnbērziņa referātam. Lai gan vairāki plēnuma dalībnieki mēģināja atspēkot atsevišķas apsūdzības, faktiski viss jau bija izlemts iepriekš. Plēnumā tika izvirzīts arī jautājums par “vienīgā nevainojamā” A. Pelšes atbildību, jo kā LKP CK biroja loceklis viņš bija līdzatbildīgs par īstenoto kursu un nebija arī pret to iebildis. Jāsaka, ka meistarība, ar kuru A. Pelše prata izkļūt no šīs situācijas, liecina, ka viņa izcilā intriganta un “jezuīta” reputācija bija pelnīta.

Pašā plēnumā gan no amata tika atcelts tikai viens cilvēks — E. Berklavs, viņu izsūtīja trimdā uz Vladimiras apgabalu, nozīmējot par Kinofikācijas pārvaldes vadītāju. Taču plēnumā tika iezīmēts funkcionāru loks, kurus atlaida no darba pakāpeniski nākamajos mēnešos — “Cīņas” redaktors P. Pizāns, avīzes “Rīgas Balss” redaktors Osvalds Darbiņš, ilustrētā žurnāla “Zvaigzne” redaktors Rafaels Blūms u. c., turklāt to izdarīja faktiski iepriekšējais LKP CK biroja sastāvs (bez Berklava). LKP CK plēnumā 1959. gada 25. novembrī no saviem amatiem atkāpās J. Kalnbērziņš un V. Lācis. Par LKP CK pirmo sekretāru kļuva Arvīds Pelše. Viņa pozīcijas galīgi nostiprināja LKP 17. kongress 1960. gada februārī, kurā LKP CK un biroja sastāvs būtiski mainījās. Pēc kongresa kadru tīrīšanas sākās ar īstu spēku. No darba atbrīvoja daudzus atbildīgos partijas darbiniekus. Notika ļoti plašas partijas, komjaunatnes, valdības, masu informācijas līdzekļu vadības “tīrīšanas”, kas turpinājās līdz pat 1962. gadam. Nomainīja republikas valdošās elites lielāko daļu. Amatus zaudēja vairāki ministri (lauksaimniecības ministrs A. Ņikonovs bija spiests pārcelties uz Krieviju, kur vēlāk kļuva par PSRS Lauksaimniecības Zinātņu akadēmijas prezidentu), CK nodaļu vadītāji, Rīgas pilsētas partijas komitejas un izpildkomitejas vadošie darbinieki un gandrīz visu masu informācijas līdzekļu redaktori. Acīmredzot Pelšem nebija Maskavas mandāta liela mēroga kampaņai, tāpēc arī kadru nomaina notika pakāpeniski. Bieži tika

praktizēta sodāmo cilvēku pārcelšana mazāk atbildīgā, tomēr joprojām svarīgā amatā, kam vēlāk sekoja galīga izmešana no nomenklatūras rindām. Tādējādi sabiedrība nevarēja novērtēt patiesos kadru tīrīšanas apjomus.

Šķiet, bija arī nodoms sākt kriminālvajāšanu pret E. Berklavu un P. Dzēri, bet viņu tiesāšanai netika saņemta Hruščova piekrišana. E. Berklavu arī neizslēdza no partijas, lai gan 1961. gada otrajā pusē atkal parādījās partijas pirmorganizāciju prasības galīgi izrēķināties ar viņu un citiem nacionālkomunistiem. Līdz termiņa beigām Berklavs palika arī PSRS Augstākās padomes deputāts.

Apspriežot 1959. gada jūlija plēnuma lēmumus partijas pirmorganizācijās, daudzi komunisti atļāvās skaļi nepiekrīst, bija arī protesta vēstules PSKP CK un ievērojamām avīzēm. Protams, ar Valsts drošības komitejas palīdzību neapmierinātos piespieda klusēt.

Dažādi autori un laikabiedri min atšķirīgu nacionālkomunistu vajāšanas laikā atlaisto darbinieku skaitu — no 100 līdz pat 2000. Ja runājam par tiešajiem nacionālkomunistu vajāšanu upuriem — tiem, kuriem tika inkriminētas apsūdzības “nacionālistiskās novirzēs” vai par kuriem ir skaidri zināms, ka viņi tika atlaisti no darba tieši šīs kampaņas ietvaros, patiesais skaitlis varētu būt aptuveni 200. Taču faktiskais cietušo skaits ir daudz lielāks, jo daudzas amatpersonas tika atceltas ar dažādiem neko neizsakošiem formulējumiem, bet faktiski par to, ka bija izrādījuši simpātijas nacionālkomunistu politikai vai arī negatīvi novērtējuši 1959. gada plēnumu un Pelšes politiku pēc tā. Ne mazums cilvēku šajā raganu medību atmosfērā krita par upuri konkurentu vai nelabvēļu insinuācijām.

Savā relatīvi neilgajā valdīšanas periodā Latvijā A. Pelše (1963. gadā viņš kļuva par PSKP CK Politbiroja locekli, viņu nomainīja cits Krievijas latvietis — Augusts Voss), cik nu tas bija viņa spēkos, darīja visu iespējamo, lai virzītu republikas attīstību pa kursu, kas bija tieši pretējs nacionālkomunistu nospraustajam. Faktiski visi temati, kas bija saistīti ar garīgo kultūru, pagātnes mantojumu, nacionālajām attiecībām, nebija apspriežami. Tas ietekmēja arī attieksmi pret kultūras pieminekļu aizsardzību, ekoloģiju, lielo rūpniecības uzņēmumu celtniecību u. tml. Latviešu vidū izplatīts bija uzskats, ka Latvijas vadība vismazāk no Baltijas republikām rūpējas par republikas interesēm un viscītīgāk pilda Maskavas norādījumus. Tas varbūt nebija pilnīgi pareizi katrā konkrētā gadījumā, taču atspoguļoja atšķirības no Igaunijas un Lietuvas un acīm redzamo faktu, ka Latvija tieši kopš 60. gadiem daudzās jomās sāka zaudēt līderpozīcijas Baltijā.

Nacionālkomunisma sagravei bija būtiskas sekas padomju varas un komunisma ideju leģitimizācijas ziņā. Tā pašā saknē nokāva ticību "sociālismam ar cilvēciņu seju" jau gandrīz desmit gadus pirms Prāgas pavasara. Latvijā neizveidojās spēcīga sešdesmito gadu paaudze, kā tas bija, piemēram, Krievijā, kur ticība reformētam sociālismam bija būtisks ideoloģisks faktors intelektuālajā dzīvē. 70. un 80. gados bija vērojams latviešu skaita pieaugums kompartijas nomenklatūras rindās, taču tie pārsvarā veidojās no tehnokrātu aprindām un partijas karjeru uztvēra pragmatiski — kā lielākas iespējas risināt tehniskas un administratīvas problēmas, nevis ideoloģisku izvēli.

1988. gadā izveidoja LKP CK komisiju šā jautājuma izskatīšanai, taču spēku samērs Latvijas Komunistiskajā partijā bija tāds, ka ierosinājums atcelt 1959. gada jūlija plēnuma lēmumus 1990. gada aprīlī neguva LKP 25. kongresa vairākuma un LKP CK biroja atbalstu. Nacionālkomunisti diezgan strauji zaudēja spēju ietekmēt Atmodas procesus gan tāpēc, ka viņi partijā bija mazākumā, gan arī tādēļ, ka komunistiskās idejas vairākums latviešu uztvēra tikai un vienīgi kā Krievijas impēriskās dominantes ideoloģisku pamatojumu.

6.6. KULTŪRA, IZGLĪTĪBA, ZINĀTNE, RELIĢIJA

Kultūras īpašā nozīme. 1940.–1941. gada rūgtās pieredzes iespaidā emigrācijā bija devusies liela daļa latviešu intelligences. Tiek uzskatīts, ka emigrēja ap trīs ceturtdaļas arhitektu, liela daļa rakstnieku, gleznotāju, teātra darbinieku, kopumā apmēram puse intelligences. Citi tika represēti un pilnīgi vai uz laiku izslēgti no kultūras aprites. Tādējādi var apgalvot, ka latviešu radošā un intelektuālā elite lielākoties veidojās no jauna. Tā, protams, balstījās uz uzkrāto kultūras un intelektuālo mantojumu, taču apstākļi bija mainījušies, un kultūrai bija jāsastopas ar pilnīgi jauniem izaicinājumiem.

Galvenais izaicinājums bija tas, ka kultūra un intelektuāļi ieguva iepriekš nekad nepieredzētu nozīmību (pat lielāku nekā 19. gadsimta nacionālās atmodas laikā). Pirmkārt, kultūra bija mazas nācijas kolektīvās pretestības izpausme pret centieniem izšķīdināt tās identitāti padomju nācijā un kultūrā. Otrkārt, pretestība bija arī radošu personību un kultūras cilvēku konfrontācija ar varu, kurā izpaudās gan nonkonformistu konfrontācija ar varu un eliti, kas pastāv jebkurā politiskajā režīmā, gan arī kultūras darbinieku pretestība centieniem padarīt tos par komunistiskās ideoloģijas paklausīgiem kalpiem,

gan protests pret nacionālo apspiestību. Totalitārais režīms jebkuru brīvāku domu vai radošu neatkarību uztvēra kā politisku opozīciju, tādējādi padarot par politisku disidentismu parādības, kas citā politiskajā režīmā tiktu uzskatītas par oriģinalitātes vai radoša nonkonformisma izpausmi, un tās varēja izraisīt dažāda veida negatīvas sekas, arī politiskas represijas. Radošajai elitei bija iespēja, rēķinoties ar ierobežojumiem, tomēr diskutēt vai vismaz norādīt uz sabiedrību satraucošām problēmām, uzņemoties filozofu, sociologu, kultūrantropologu, vēsturnieku u. c. lomu. Kultūras elite, īpaši dzejnieki, nereti bija kulta figūras.

Laiks no 1944. līdz 1953. gadam bija vismagākais posms, kad latviešu kultūra nevis attīstījās, bet cīnījās par izdzīvošanu. Tikai neliela kultūras mantojuma daļa tika akceptēta kā režīmam pieņemama. Staļinisma sistēmā pastāvēja visai stingra hierarhiska rangu tabula — ne tikai mirušajiem, bet arī dzīvajiem klasiķiem, un otrais apzīmējums tika lietots bez jebkādas ironijas. Piemēram, literatūrā pirmajā kategorijā bija iekļauts Rainis, otrajā — Andrejs Upītis, Vilis Lācis, Anna Sakse, Jānis Sudrabkalns, Valdis Lukss un Arvīds Grigulis. Rietumu kultūru ietekmes Baltijā tika noniecinātas, turpretim krievu kultūras labvēlīgais iespaids visādi izcelts.

Jāatzīmē, ka kara beigās un neilgi pēc kara iestājās īslaicīgs šķietama liberālisma periods, kad bija vērojami varas mēģinājumi pārvilnāt inteliģenci, arī radošo, savā pusē. Tomēr liberālismu visai drīz — 1946. gada pavasarī un vasarā — nomainīja gatavošanās būtiskai ideoloģisko kanonu nostiprināšanai un kultūras darbinieku ciešākai sasaistei ar varu. Pirmais nopietnais solis šajā ceļā bija 1946. gada 14. augusta VK(b)P CK lēmums, kas kritizēja žurnālus *Звезда* un *Ленинград*. Tiem sekoja virkne citu lēmumu un kampaņu. Visas šīs kampaņas atspoguļojās republikās, arī Latvijā. Kritikai tika pakļauti rakstnieki, piemēram, Aleksandrs Čaks, Cecīlija Dinere, Mirdza Ķempe un citi. Konservatorijas rektora Alfrēda Kalniņa kavēšanās nosodīt Dmitriju Šostakoviču un Sergeju Prokofjevu sakarā ar 1948. gada 10. februāra partijas CK lēmumiem par mūziku tika izmantota, lai atstādinātu viņu no amata. "Pāraudzināšanai" pakļāva arī gleznotājus un citu radošo profesiju pārstāvjus. Daudzus radošos inteliģentus represēja. 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā tika pilnībā pārtrauktas saites ar emigrējušajiem kultūras un zinātnes darbiniekiem.

Tajā pašā laikā padomju režīms mēģināja izmantot un integrēt atsevišķus nacionālās kultūras elementus, piemēram, kora dziedāšanas tradīcijas, tautas tērpus, piešķirot tiem padomisku saturu. Padomju režīmam

tomēr bija jārēķinās ar latviešu sabiedrības viedokli un tradīcijām. Varbūt visskaidrāk tas izpaudās Dziesmu svētku organizēšanā. Varai tas bija veids, kā ļaut tautai izjust nacionālās vienotības ideju, — taču varas iestāžu kontrolē un ar minimāliem politiskiem zaudējumiem. Dziesmu svētkus intensīvi sovjetizēja; tas izpaudās gan to piesaistē Padomju Latvijas gadadienām, gan arī noformējumā un repertuārā, kura lielu daļu veidoja ideoloģiski angažētas vai arī krievu un citu padomju tautu dziesmas un dejas, latviešu dziesmas nereti bija mazākumā. Taču vienlaikus latviešiem tas bija atgādinājums, ka Latvija vēl pastāv — kaut vai tikai idejas līmenī, un viņiem Dziesmu svētki bija kolektīvās identitātes un solidaritātes apliecinājums.

Pirmspadomju laikā uzkrātās kultūras un profesionālās bagāžas iespējas vēl nebija izsmeltas, piemēram, augstu tika novērtētas Dailes teātra (1947. gadā), Drāmas teātra (1949. gadā) viesizrādes Maskavā, arī citu izpildītājmākslas kolektīvu uzstāšanās. Latvijā pirmām kārtām tika izveidotas un nostiprinātas radošās intelligences savienības, kas ļāva realizēt pilnīgu administratīvo kontroli pār "cilvēku dvēseļu inženieriem", jo ikviena radoša darbība, kas notika ārpus oficiālajām struktūrām vai bez to ziņas, varēja tikt kvalificēta kā nelegāla, līdz ar to automātiski subversīva darbība.

50. gadu vidus un 60. gadu beigas bija laiks, kad notika politiska un kultūras liberalizācija, turklāt vienu no otras nav iespējams atdalīt. Apritē atgriezās daļa pirmspadomju un emigrācijas kultūras darbinieku sacerējumu un vērtīgāko literārā mantojuma darbu. Kaut piesardzīgi, taču drīkstēja skart vairākas tēmas, kas līdz tam bija aizliegtas. Arī stilistiskā izteiksme kļuva daudzveidīgāka. Akceptēta, lai gan ne bez iebildumiem, tādu žanru un formu pastāvēšana, kam nebija tieša sabiedriska skanējuma (intīmā lirika dzejā, klusā daba un ainava tēlotājā mākslā). 50. gadu vidū literatūrā ļoti strauji ienāca paaudze, kas turpmākajos gadu desmitos noteica latviešu literatūras seju, — Vizma Belševica, Ojārs Vācietis, Imants Ziedonis, Ārija Elksne, Jānis Peters, Māris Čaklais, Imants Auziņš, Miervaldis Birze, Visvaldis Lāms, Gunārs Priede un citi. No stingrā diktāta mēģināja izrauties tēlotāja māksla. 1956. gadā notika pirmā jauno mākslinieku izstāde, kuru, pārvarot daudzus šķēršļus, organizēja Uldis Zemzaris, Zigurds Zuze, Juris Mauriņš un citi. Jauno mākslinieku glezniecība izcīnīja tiesības pastāvēt.

Lielu nozīmi ieguva dzeja, jo aforistiskā formā ļāva izteikt to, ko cilvēki patiešām jūta. Dzeja kļuva par vispopulārāko literatūras žanru. Ikgadējās Dzejas dienas Latvijā, kas pirmo reizi notika 1965. gadā, kļuva par vienu no

vispopulārākajiem kultūras pasākumiem. Dzejas grāmatas izdeva ļoti lielās tirāžās (parasta tirāža bija 20–30 tūkstoši eksemplāru), un tās bija deficīts. Prozu ir vieglāk cenzēt, tāpēc Latvijā, kur kompartijas diktāts bija visjūtamākais, tai bija grūtāk attīstīties nekā, piemēram, Igaunijā. Tomēr bija prozaīki, kas prata radīt izcilas kvalitātes prozu, piemēram, Regīna Ezera.

Konflikts starp varu un kultūru lielā mērā tika uztverts kā konflikts starp staļinistu ietekmi kultūrā un demokrātiskajiem spēkiem. Pēc PSKP 20. kongresa radās ilūzijas, ka radoša brīvība un komunistiskais režīms spēs sadzīvot, kas izpaudās gan nacionālkomunistu darbībā, gan arī daudzu radošu personību veikumā. Taču cīņa pret staļinismu, par sociālismu “ar cilvēciņu seju” kā konsekvence noveda pie pilnīgas konfrontācijas ar varu (Ojārs Vācietis, Vizma Belševica). Daudzējādā ziņā radošā intelīgences šajā laikā izteicās daudz atklātāk un skarbāk nekā 70. gados un 80. gadu pirmajā pusē, jo iespēju robežas nebija skaidri definētas. Tās tika noteiktas ar ieslodzījumu cietumā (Knuts Skujenieks), ar publicēšanās un izstādīšanās aizliegumiem un citām sankcijām. Varbūt vissvarīgākais bija tas, ka par novirzēm no partijas līnijas vairākumā gadījumu nedraudēja fiziskas represijas un, publiski gan noķengāti, lielākā daļa kritikai pakļauto cilvēku netika pilnībā izslēgti no kultūras procesa; pārsvarā lietoja ekonomiskus spaidus — nepublicēja darbus, liedza dažāda veida labumus un privilēģijas. Tā, piemēram, V. Belševicas darbus pēc 1968. gadā uzrakstītās poēmas “Indriķa Latvieša piezīmes uz Livonijas hronikas malām” publicēšanas neļāva iespiest apmēram desmit gadus, O. Vācieša dzejoļu krājumus neizdeva sešus gadus — no 1960. līdz 1966. gadam, tikpat ilgi liedza publicēties arī prozaīkim Visvaldim Lāmam (par uzdrīkstēšanos kaut nedaudz skart aizliegto leģionāru tēmu).

70. gados un 80. gadu vidū iepriekšējā posmā izkarotā kultūras telpa tika apgūta un paplašināta, taču tas notika ne tik daudz atklātas konfrontācijas ceļā, cik cenšoties pierādīt tās savienojamību vai nekaitīgumu varas ideoloģiskajām prasībām. Sociālistiskā reālisma kanonu paplašināja tik tālu, ka tajā mēģināja iekļaut virzienus, kam nebija nekā kopīga ne ar sociālismu, ne arī ar reālismu. Vienlaikus mēģināja politiski adaptēt dažādas kustības, virzienus, masu kultūras izpausmes — rokmūziku, diskotēkas, ekoloģisko kustību, pakļaujot to komjaunatnes vai citu varas struktūru patronāžai. Padomju sistēmai arvien vairāk atkāpjoties aizsardzības pozīcijās, pastiprinājās tendence agrāk apkarotās kultūras izpausmes piejaucēt, izmantot ideoloģiskiem mērķiem. Kultūra bija arī sava veida vitrīna, ko varēja

demonstrēt ārzemēs, lai parādītu, ka latviešu tauta padomju Latvijā plaukst.

Tajā pašā laikā tika apkaroti visi virzieni, kuri nebija akceptēti vai kuru pārstāvji nevēlējās sadarboties. Piemēram, 1970. gadā Rīgā tika arestēti apmēram 600 hipiju par ierašanos uz grupas *Natural Products* koncertu. Koncerts bija nesankcionēts, milicija konfiscēja grupas instrumentus un apsūdzēja mūziķus pretpadomju propagandā.

Pretestība izpaudās gan caur oficiālajām struktūrām — radošajām savienībām (piemēram, Rakstnieku savienība kopš 1965. gada bija pārvērtusies par nonkonformistu cietoksni) un laikrakstu "Literatūra un Māksla", izmantojot valsts dotās iespējas, gan arī paplašinoties "ārpussistēmas" sfērai (ne tik daudz kultūras radīšanas, cik tās patērēšanas jomā).

Atklāta politiska opozīcija, disidentisms kultūras elites vidū bija samērā reta parādība. Jāņem vērā arī, ka mazas tautas kultūras atklāta konfrontācija ar varu un no tās izrietošās represijas varēja būt tai fatālas. Tas, ka emigrācijas un represiju radītos zaudējumus izdevās samērā ātri kompensēt, liecināja par latviešu kultūras dzīvotspēju, taču tās rezerves bija ierobežotas, un tas spieda kultūru instinktīvi vairīties no radikālisma. Tādējādi kultūra kā nācijas kolektīvās pretestības forma nereti nonāca pretrunā ar disidentismu un nonkonformismu kā radošu personību konfrontāciju ar varu.

70.–80. gados dzīvē ienāca jauna paaudze, kas personīgi nebija piedzīvojusi represijas un intelektuālo teroru un par to nezināja pārāk daudz. Bailes vairs nebija tik stipras. Jaunā paaudze bija izglītotāka un labāk informēta par pasaules kultūras tendencēm. Šī paaudze bija arī daudz mazāk ideologizēta. Tēlotājā mākslā ienāca tādi virzieni kā sirreālisms, hiperreālisms, konceptuālisms. Lai gan kontakti ar ārpasauli bija ierobežoti, intelektuāļiem bija pietiekami daudz informācijas par tendencēm pasaules kultūrā, kaut nereti pastāvēja zināma nobīde laikā. Dažās jomās radošā brīvība bija lielāka nekā Maskavā un Ļeņingradā, piemēram, tēlotājā mākslā oficiāli varēja izstādīt darbus, kas Krievijā nekad netiktu pieļauti. Taču tas notika ar lielām grūtībām un dažādiem kompromisiem, un galu galā drosmīgākie mēģinājumi nereti tika pārtraukti, piemēram, 1984. gadā priekšlaikus slēdza izstādi "Daba. Vide. Cilvēks".

Visai paradoksāla situācija izveidojās krievu un mazākumtautību kultūras jomā. Padomju kultūrpolitika noteica arī to, ka republikās vairāk vai mazāk pilnvērtīgi varēja attīstīties tikai pamatnācijas un krievu kultūra. Lai gan Latvijā dzīvoja ne mazums igauņu, lietuviešu, baltkrievu, ukraiņu u. c.

tautu pārstāvju, nebija iespējama tikpat kā nekāda viņu kultūras darbība oficiāli. Krievu kultūra tika dažādi atbalstīta un stimulēta, tomēr zināmas priekšrocības bija tieši pamatnācijas kultūrai. Arī no Maskavas viedokļa kultūra, kas veidojās republikās, bija it kā provinciāla. Krievu intelektuālim, lai iegūtu ievēribu visas PSRS mērogā, bija nepieciešams darboties kādā no galvaspilsētām. Tomēr Latvijā tika radītas krievu kultūras vērtības, kas ieguva skanējumu ne tikai šeit. Tādas bija, piemēram, režisoru Ādolfa Šapiro un Arkādija Kaca iestudētās izrādes Jaunatnes teātra krievu trupā un Rīgas Krievu drāmas teātrī. 1977. gadā sāka iznākt literārais žurnāls "Daugava", kurā publicējās daudzi krievu literāti, to vidū Marina Kosteņecka, Ludmila Azarova, Roalds Dobrovenskis, tika arī publicēti latviešu autoru darbi Jurijs Abizova, Frīdas Dorošenko, Viktora Andrejeva, Lidijas Ždanovas u. c. tulkojumā.

Izglītība. Kara un represiju dēļ intelīģences rindas bija tik stipri paretinātas, ka pēc kara bija grūti sākt Latvijas Valsts universitātes un Lauksaimniecības akadēmijas darbu. Pirmajos pēckara gados skolotāji un augstskolu docētāji no visām intelīģences grupām pārcieta varbūt vislielāko varas iestāžu spiedienu, kas izpaudās gan kā tiešas represijas, gan arī prasības pārkārtot mācību plānus un aktīvi iesaistīties ideoloģiskajās kampaņās. Pirmajos pēckara gados nomainīja gandrīz visus izglītības darbiniekus. Represēto vai no darba atlaisto vietas aizpildīja vai nu iebraucēji no citām republikām, vai arī jaunās paaudzes pārstāvji, kas tika sagatavoti uz vietas.

Vēl pirmajā padomju okupācijas gadā Latvijā darbojās vairāku mazākumtautību skolas — ebreju, poļu, baltkrievu, igauņu, lietuviešu. Dažas no tām turpināja darboties arī pēc kara. Tomēr jau pēc dažiem gadiem visas mazākumtautību skolas tika slēgtas. Pēc mazākumtautību skolu likvidēšanas palika tika divu mācības valodu — latviešu un krievu skolas. 1945. gadā latviešu valodā mācījās 78–79 procenti skolēnu, bet 1963. gadā latviešu valodas skolu skolēnu bija samazinājies līdz 55 procentiem, respektīvi, skolēnu skaits, kas mācījās latviešu valodā, bija mazāks par latviešu īpatsvaru visu iedzīvotāju vidū. Lai gan vēlākajos gados latviešu skolēnu īpatsvars nedaudz pieauga, tomēr pēc 1976. gada tas atkal samazinājās, minimumu sasniedzot 1988. gadā — 52 procenti.

Izglītībai PSRS tika pievērsta liela uzmanība, un nenoliedzami pozitīvi bija tas, ka tā kļuva ne tikai lēta un pieejama absolūtajam vairākumam iedzīvotāju — līdz pat augstākajai izglītībai, bet arī tas, ka pamatizglītība un kopš 70. gadiem arvien vairāk arī vidējā izglītība būtībā tika padarīta par obligātu, īpaši pēc tam, kad lielākā daļa profesionāli tehnisko skolu tika pārvei-

doja par vidējām mācību iestādēm. (1982. gadā 56,3 procenti astotās klases beidzēju mācības turpināja vidusskolas 9. klasē, bet 26,4 procenti — profesionāli tehniskajās vidusskolās.) Obligātā septiņgadīgā izglītība tika oficiāli ieviesta 1944. gada septembrī. 40. gadu beigās jau vairāk nekā 98 procenti attiecīgā vecuma bērnu mācījās skolās. 1959. gadā sākās pāreja uz obligāto astoņgadīgo izglītību, kas beidzās 1961./1962. mācību gadā. Kopš 60. gados sākās intensīva jaunu skolu celtniecība, par dominējošo skolas tipu kļuva lielas skolas (vairāk nekā 1000 skolēnu). Strauji saruka pamatskolu un nepilno vidusskolu skaits un pieauga vidusskolu daudzums. Vienlaikus būtiski palielinājās augstskolu skaits. Pēc kara darbojās četras augstskolas, kas bija pastāvējušas arī pirms Otrā pasaules kara, — Latvijas Valsts universitāte, Latvijas Lauksaimniecības akadēmija, Mākslas akadēmija un Konservatorija, kā arī 1940. gadā nodibinātais Valsts Pedagoģiskais valodu un literatūras institūts (pēc vairākām reorganizācijām 1958. gadā pievienots Universitātei), bet drīz vien augstskolu skaits diezgan ātri pieauga. 1960. gadā bija jau 10 augstākās mācību iestādes, un šis skaits saglabājās arī turpmāk. Būtiskākās izmaiņas bija Rīgas Politehniskā institūta (tagad Rīgas Tehniskā universitāte) un Rīgas Medicīnas institūta (tagad Rīgas Stradiņa universitāte) izveidošana uz Latvijas Valsts universitātes bāzes, Daugavpils un Liepājas Pedagoģiskā institūta izveidošana uz vidējo pedagoģisko mācību iestāžu bāzes, kā arī Rīgas Civilās aviācijas inženieru institūta izveidošana, kurš gatavoja kadrus visai PSRS civilās aviācijas sistēmai, tāpēc mācības tajā notika tikai krievu valodā. Pārējās mācību iestādēs bija paralēlas latviešu un krievu plūsmas.

Rusifikācija. Krievu valoda un kultūra kopš 30. gadu vidus kļuva par galveno līdzekli, ar ko centās panākt visai atšķirīgo Padomju Savienības tautu tuvināšanos un integrāciju. 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā tas izpaudās kā neapvaldīta krievu kultūras un valodas slavināšanas kampaņa. Lai gan apgalvoja, ka krievu un vietējās valodas ir vienlīdzīgas, krievu valodai tika radītas priekšrocības. Pastiprinātu uzmanību pievērsa krievu valodas mācīšanai latviešu skolās, turpretī krievu skolās vietējās valodas bieži vien vispār netika mācītas vai tas notika zemā līmenī. Tika pazemināts vecums, kurā latviešu skolās sāka mācīt krievu valodu, pēc tam to sāka mācīt arī bērnudārzos, izskanēja aicinājumi vairāk priekšmetus augstskolās mācīt krieviski.

Tomēr padomju nacionālā politika, kas konstitucionāli garantēja dzimtās valodas priekšrocības, neļāva lietot atklāti diskriminējošas metodes.

Latviešu nacionālās pašapziņas līmenis bija pietiekami augsts, īpaši populāra nebija arī ideja veidot karjeru ārpus savas republikas, tāpēc lielākā daļa latviešu uzskatīja, ka viņu bērniem ir jāiegūst izglītība dzimtajā valodā. Kopumā krievu valodas zināšanu līmenis pieauga, īpaši 70.–80. gados. Drīz pēc kara krievu valodas pratēju skaits nepārsniedza pusi no latviešiem, taču 1989. gadā tas bija jau 82 procenti. Lai gan galvenais uzsvars krievu valodas apguvē tika likts uz skolu, ļoti būtiska nozīme bija tam, ka nemitīgi paplašinājās sadzīves un informācijas telpa, kurā nevarēja iztikt bez krievu valodas: dienests padomju armijā, masu informācijas līdzekļi, īpaši televīzija, kurā raidījumi krievu programmās bija visai populāri, animācijas un mākslas filmas arvien biežāk netika dublētas vai titrētas, ietekmēja arī apkārtējā vide darbā, veikalos, uz ielas. Samazinoties pamatiedzīvotāju īpatsvaram, īpaši lielākajās pilsētās bez krievu valodas zināšanām nebija iespējams iztikt. Latviešu valoda tika izspiesta no daudzām profesijām, jo attiecīgās specialitātes literatūra un tehniskie apraksti bija pieejami tikai krievu valodā.

Padomju Savienībā darīja visu iespējamo, lai pēc iespējas vairāk samazinātu nacionālo valodu un kultūru daudzveidību. Dažādi tika atbalstīta mazo tautu un nacionālo grupu asimilācija attiecīgās republikas pamatnācijā vai arī to krieviskošanās. Tā, piemēram, Latvijā lībiešiem neatļāva uzrādīt savu tautību pasē, bet viņu kultūras un valodas propaganda izraisīja drošības orgānu interesi. 40. un 50. gados vēl tika iespiestas grāmatas un izdotas avīzes latgaliešu rakstu valodā, bet 60. gados tas vairs nebija iespējams.

Zinātne. Būtiskas izmaiņas notika arī zinātnē. Tāpat kā citās nozarēs, pēc kara tajā bija vērojams zināms liberālisms. Jau 1945. gada sākumā nodibināja astoņus zinātniskās pētniecības institūtus, bet novembrī tika pieņemts PSRS TKP lēmums par Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) dibināšanu. Pirmais LZA sastāvs, kuras prezidents bija profesors Paulis Lejiņš, tika apstiprināts LKP CK (tāpat kā visi nākamie sastāvi), tomēr tajā bija daudzi izcili zinātnieki, piemēram, valodnieks Jānis Endzelīns, koksnes ķīmiķis Arvīds Kalniņš, mediķis Pauls Stradiņš, arhitekts Ernests Štālbergs, vienlaikus gan “atšķaidot” ar ideoloģiski uzticamiem, bet no zinātnes visai tāliem padomju emisāriem. Tomēr sākotnēji relatīvi iecietīgo attieksmi pret zinātni nomainīja vajāšanas kampaņas, kas sākās jau 1946. gada rudenī un turpinājās līdz pat 1953. gadam. Šīs kampaņas skāra ZA dibinātājus, kā arī daudzus citus. Tādējādi jau 50. gados bija notikusi vērā ņemama Zinātņu akadēmijas sovjetizācija.

Tāpat kā citur PSRS, izveidojās darba dalījums starp augstskolām un ZA institūtiem. Zinātniskās pētniecības darbs pārsvarā koncentrējās ZA

institūtos, kam bija uzticētas arī pētniecības koordinācijas funkcijas attiecīgajā nozarē. Lai gan augstskolās izveidojās atsevišķi spēcīgi zinātniskie centri, piemēram, Cietvielu fizikas institūts LVU, un arī citās augstskolās strādāja daudzi talantīgi zinātnieki, tomēr ZA tika uzskatīta par galveno pētniecības centru. Zināmā mērā tas piešķīra augstskolām, īpaši 70.–80. gados, liberālisma zīmogu. Tajās pusoficiāli dažkārt attīstījās pētījumu virzieni, kas nebūtu varējuši attīstīties ZA institūtos, ar lekcijām uzstājās izcili filozofi, literatūrzinātnieki un vēsturnieki no Maskavas. Tieši humanitāro un sociālo zinātņu jomā Universitātē bija brīvāka gaisotne. Savukārt ZA sistēmā priekšroka tika dota un vissekmīgāk attīstījās fundamentālās un it īpaši tehniskās zinātnes. Pētījumi tādās nozarēs kā magnetohidrodinamika, skaitļošanas tehnika, organiskā ķīmija deva praktiskus rezultātus, kas tika augstu novērtēti pasaulē. Rezumējot zinātnes attīstību Latvijā 40.–80. gados, jāteic, ka bija vērojami izteikti centieni attīstīt tās nozares, kas internacionalizēja Latvijas zinātni un padarīja to noderīgu PSRS zinātnes un tehnikas vajadzībām (arī militārajām vajadzībām un kosmosa apgūšanai). Tajā pašā laikā pētījumi, kas bija saistīti ar Latvijas vajadzībām, un it īpaši tie, kas attiecās uz Latvijas vēsturi un citām ar nacionālo identitāti saistītām problēmām, tika atbīdīti otrajā plānā, bet to saturs un ievirze tika visai stingri kontrolēta.

Reliģiskā dzīve. 1940.–1941. gadā padomju režīmam faktiski nepietika laika, lai panāktu kontroli pār reliģiskajām konfesijām. Būtiskākie pasākumi bija baznīcas īpašumu nacionalizācija un oficiālās ateisma propagandas uzsākšana — Bezdievju biedrības nodibināšana. Konsekventa reliģiskās dzīves pakļaušana valsts kontrolei sākās tikai pēc Otrā pasaules kara. Kara laikā PSRS bija notikušas visai kardinālas izmaiņas attieksmē pret baznīcu. Tā bija atzīta par noderīgu instrumentu sabiedrības patriotisko jūtu rosināšanai. Jaunā attieksme izpaudās arī Latvijā drīz pēc kara. Jāņem vērā, ka visas konfesijas bija cietušas būtiskus cilvēku un materiālos zaudējumus. Vismagāk, protams, bija cietuši jūdaiisti — bija iznīcināti ne tikai ticīgie un viņu garīgie vadītāji, bet arī visas sinagogas (pirms kara, piemēram, tikai Rīgā vien to bija vairāk nekā 30). No katoļu baznīcas piespiedu kārtā uz Vāciju bija aizvesti trīs bīskapi, bet 35 priesteri bija emigrējuši. Emigrējusi bija arī teju visa Latvijas Evaņģēliski luteriskās un Latvijas Pareizticīgās baznīcas vadība. Daudzas baznīcas bija cietušas karadarbībā, vairākas — pilnībā nopostītas.

Jau pašā reokupācijas sākumā izveidoja institucionālu struktūru, kam

bija jānodrošina kontrole pār reliģiskajām konfesijām un draudzēm — PSRS TKP Reliģijas kulta lietu pilnvarotais Latvijas PSR. Viņa pārziņā bija visas konfesijas, izņemot Krievu pareizticīgo baznīcu, kurai bija savs īpašs pilnvarotais. Reliģijas lietu pilnvarotais un viņa aparāts īstenoja Maskavas politiku, kas pirmajos pēckara gados koncentrējās uz šādiem mērķiem: 1) nodrošināt garīdzniecības lojalitāti un izmantot to kompartijas mērķu īstenošanai; 2) ņemot vērā reliģijas ietekmi uz lielu iedzīvotāju daļu, panākt pilnīgu kontroli pār garīdzniecību un reliģisko konfesiju darbību. Vispirms jau uz reliģisko konfesiju vadību tika izdarīts spiediens, lai tā izrādītu lojalitāti padomju varai. Apmaiņai vara solīja zināmu pretimnākšanu baznīcai. Visas reliģiskās draudzes tika pārreģistrētas. Lai nodibinātu draudzi, bija nepieciešams 20 ticīgo iesniegums. Šiem cilvēkiem — tā dēvētajai *dvadcatkai* bija jāgarantē, ka visa reliģiskā darbība notiks noteikto priekšrakstu ietvaros. Tika izveidota vienota vadība konfesijām, kam agrāk tādas nebija, piemēram, baptistiem. Latvijā oficiāli atzītās konfesijas bija pareizticīgie, vecticībnieki, luterāņi, katoļi, baptisti, septītās dienas adventisti, jūdaisti. Īpaši lielas pūles tika pieliktas, lai konfesijas, kuru centri atradās ārzemēs, piespiestu atteikties no kontaktiem ar tiem. Tas attiecās arī uz Romas katoļu baznīcu, kuras kontakti ar Vatikānu pirmajos pēckara gados pilnībā tika pārtraukti. Tos, kas atteicās pakļauties šiem noteikumiem, represēja, arī dažas atsevišķas ezoteriskās sekas, Jehovas lieciniekus u. c.

Pēc Staļina nāves bija vērojams zināms atkusnis arī baznīcas un valsts attiecībās; tas gan lielākoties bija saistīts ar pāreju uz mierīgas līdzāspastāvēšanas politiku. Augsta ranga baznīcas hierarhu vizītes un kontakti ārzemēs: piedalīšanās miera piekritēju kongresos, kontaktu atjaunošana ar kolēģiem no trimdas kopienām utt. Padomju Savienībai bija nepieciešami, lai parādītu, ka tās politiku atbalsta arī tādas ietekmīgas nevalstiskās organizācijas kā reliģiskās konfesijas. Tomēr pilnīgas savstarpējās uzticības starp valsti un baznīcu nebija. Padomju valsts politika arvien konsekvētāk īstenoja baznīcas izspiešanu no sabiedriskās dzīves, jo ideoloģiskās nostādnēs paredzēja, ka reliģija ir pagātnes palieka, kam nav vietas nākotnes komunistiskajā sabiedrībā. Reliģiskajām konfesijām vēl intensīvāk nekā agrāk tika atņemti dievnamu (piemēram, pareizticīgo katedrāle Rīgā 60. gadu sākumā tika pārvērsta par planetāriju, luterāņu baznīcai atņēma Doma baznīcu), bet jaunus dievnamus neļāva būvēt vai remontēt. Reliģiskās tradīcijas — kristības, iesvētības, kāzas — diezgan sekmīgi aizstāja ar padomju tradīcijām. Jāuzsver, ka reliģiskās draudzes bija pilnīgi atkarīgas no vietējo un republi-

kas instanču labvēlības arī gadījumos, kad bija jāremontē dievnami, jo praktiski visi celtniecības materiāli bija dabūjami tikai ar to atļauju.

Taču tas nenozīmē, ka cilvēku interese par reliģiju būtu mazinājusies. Tieši 70.–80. gados, sekojot pasaules tendencēm, ir vērojams intereses pieaugums par nekristīgajām pasaules reliģijām (budismu, hinduismu) un to sektām, dažādām ezoteriskajām mācībām. Palielinājās arī dažādu agrāk mazāk izplatītu protestantisma novirzienu ietekme — īpaši nelatviešu vidū. Neapmierinātība ar tradicionālo konfesiju vadības konformismu izpaudās arī jaunajā garīdznieku paaudzē, piemēram, luteriskās baznīcas mācītāju grupa (Modris Plāte, Juris Rubenis, Jānis Vanags) nodibināja kristīgo kustību “Atdzimšana un atjaunošana”, kas oficiāli par savu pastāvēšanu paziņoja 1987. gadā. Šādas tendences veidojās arī citās konfesijās un kļuva acīm redzamas, kad atklātuma un pārbūves laikā tās varēja skaidri izpausties.

6.7. MIGRĀCIJA. DEMOGRĀFISKĀS UN ETNISKĀS IZMAIŅAS

Migrācija un tās ietekme uz etnisko sastāvu. Pēc Otrā pasaules kara ļoti būtiski mainījās Latvijas etniskais sastāvs. Vāciešu repatriācija pirms kara un ebreju iznīcināšana kara laikā bija gandrīz pilnībā likvidējusi divas etniskās grupas, kam bija nozīmīga loma Latvijas ekonomikā un kultūrā. Kara, represiju un emigrācijas dēļ pēc kara visai būtiski bija samazināties arī latviešu tautības iedzīvotāju skaits. Pēdējā tautskaite Latvijas Republikas laikā notika 1935. gadā, bet padomju laikā pirmā — 1959. gadā; tas būtiski apgrūtinā noteikt patieso karadarbības, represiju un emigrācijas ietekmi uz iedzīvotāju skaitu. Demogrāfu Pārslas Eglītes un Ilmāra Meža jaunākie aprēķini liecina, ka šie zaudējumi 1940.–1959. gadā varēja būt 267 tūkstoši latviešu tautības un 325 tūkstoši visu tautību iedzīvotāju kopā, t. i., apmēram 17 procentu pirmskara iedzīvotāju. Agrākās demogrāfu un vēsturnieku aplēses minēja 600–700 tūkstošus zudušo, t. i., apmēram trešo daļu pirmskara iedzīvotāju, taču tajās tika ietverti visi, kas bija mobilizēti padomju vai vācu armijā, devušies bēgļu gaitās uz Austrumiem 1941. gadā un uz Rietumiem 1944./1945. gadā, kā arī represēti. 1959. gadā, kad notika pirmā pēckara tautskaite, bēgļi, kas to vēlējās, bija atgriezušies mājās, arī vairākums represēto, kas bija izdzīvojuši, bija atgriezušies mājās, tādējādi šī tautskaite patiesībā deva iespēju vismaz daļēji noslēpt represiju patiesos apjomus, kā

arī milzīgos demogrāfiskos satricinājumus, ko kara laikā un pēckara periodā bija izjutuši Latvijas iedzīvotāji.

Tautskaite vienlaikus parādīja, ka Latvijas iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar pirmskara laiku bija pieaudzis. Iemesls bija ārkārtīgi straujā iedzīvotāju ieplūšana no citām padomju republikām, pārsvarā no Krievijas un Baltkrievijas. 1945.–1959. gadā tie bija apmēram 400 tūkstoši iedzīvotāju (ieskaitot jau Latvijā dzimušos bērnus). Turpmākajos 40 gados migrācijas radītais iedzīvotāju pieaugums bija mazāks nekā tūlīt pēc kara — šajā laikā ieceļoja 708 tūkstoši cilvēku. Dzimstības ziņā Latvijā bija vismazākais iedzīvotāju pieaugums no visām padomju republikām un vienlaikus vislielākais iedzīvotāju pieaugums migrācijas dēļ. Latvijas situācija šajā ziņā bija unikāla pat visas Eiropas mērogā, jo ir grūti atrast citu valsti, kurā relatīvi tik īsā laikposmā būtu notikusi tik liela imigrantu skaita ieplūšana.

Migrācijas dēļ ļoti būtiski mainījās Latvijas iedzīvotāju etniskais sastāvs. Strauji pieauga slāvu tautu iedzīvotāju īpatsvars. 1989. gadā slāvu tautību iedzīvotāji (bez poļiem) bija 42 procenti no Latvijas iedzīvotājiem. Vienlaikus latviešu īpatsvars bija samazinājies no nepilniem 80 procentiem pirms kara līdz 52 procentiem 1989. gadā.

Kādēļ tieši uz Latviju bija vislielākā migrācija? Acīmredzot to noteica vairāki faktori. Pirmkārt, tā bija padomju varas mērķtiecīgā politika: cieši piesaistīt Latviju Padomju Savienībai, it īpaši ņemot vērā to, ka Baltijas republikas militāri stratēģiskā ziņā bija PSRS priekšpostenis pret Rietumiem. Latviešu lojalitāte tika apšaubīta, bet ienācējus no “vecajām” PSRS republikām uzskatīja par režīma balstu. Otrkārt, migrācijas “sūknis” bija sociālistiskā industrializācija. Nenoliedzami, pirmajos pēckara gados darbaspēka uz vietas trūka, taču forsētā rūpniecības attīstība radīja arī mākslīgu darbaroku trūkumu, kas īpaši izpaudās kopš 60. gadiem, kad pastiprināti būvēja lielas ražotnes. Treškārt, cīņas Kurzemē, kā arī daudzu militāro iestāžu izvietošana Rīgā bija piesaistījusi lielu skaitu karaspēka daļu un militārpersonu, kas pēc demobilizācijas palika Latvijā. Ceturtkārt, migrāciju veicināja faktors, ka tuvumā atradās Krievijas nemelnzemes rajoni, īpaši Pleskavas apgabals, kā arī Baltkrievija. Baltijas republikas uzsūca lieko darbaspēku no šiem reģioniem, tādējādi attiecīgo reģionu sociālās un ekonomiskās problēmas lielā mērā tika risinātas vai, pareizāk sakot, nerisinātas, rēķinoties ar migrācijas iespējām. Vēl jāatzīmē, ka Latvijā imigrantiem bija vieglāk iedzīvoties nekā kaimiņvalstīs, jo pirms kara Latvijā pamattautības iedzīvotāju īpatsvars (pat pēc vāciešu repatriācijas) bija viszemākais (pēc

Polijas) Baltijas jūras reģiona valstīs, tādēļ arī bija izkoptākas etniskās tolerances, līdzāspastāvēšanas tradīcijas.

Lai pārceltos uz dzīvi Latvijā, lielākajai daļai citu republiku iedzīvotāju bija ekonomiska motivācija — labāku dzīves apstākļu radīšana sev un bērniem. Tas saistījās ar dzīvokļu ieguvu, lielākām algām, profesionālās izaugsmes iespējām. Protams, ne visiem un ne vienmēr tas izdevās, tādēļ to skaits, kas apmetās uz pastāvīgu dzīvi Latvijā, bija ievērojami mazāks par iebrāucēju kopskaitu. Pēc demogrāfa Bruno Mežgaiļa aprēķiniem, pavisam pēckara gados Latvijā bija ieradušies četri miljoni cilvēku. Tajā pašā laikā tie, kas bija iedzīvojušies Latvijā, un viņu pēcnācēji nebūt negrasījās Latviju atstāt, par to liecina arī tas, ka pēc Latvijas neatkarības atgūšanas 90. gados no Latvijas bija emigrējuši apmēram tikai 15 procenti.

Imigrācija tūlīt pēc kara bija vērsta pirmām kārtām uz lielajām pilsētām, īpaši Rīgu. Jau 60. gados Rīgas iedzīvotāju vidū latviešu bija mazāk par pusi, bet 1989. gadā latvieši bija mazākumā visās lielākajās republikas pilsētās. Mazākajās pilsētās parasti nebija kaut cik vērā ņemamu rūpniecības uzņēmumu, kas varētu nodarbināt lielu cilvēku skaitu. Šeit iebrāucēji pārsvarā bija dažādu partijas, pārvaldes un represīvo struktūru darbinieki, taču to skaits bija relatīvi neliels.

Tomēr bija daži lauku rajoni, kas piesaistīja iebrāucējus, piemēram, Brocēnu cementa fabrika, tāpat arī kūdras ieguves uzņēmumi, kuros koncentrējās iebrāucēji (piemēram, Sedas un Zilākalna pilsētciemati tika izveidoti pie kūdras ieguves uzņēmumiem; latviešu īpatsvars tajos bija niecīgs). Arī Zemgalē, kur bija liels skaits padomju saimniecību, kas tika izveidotas uz 1941. gadā konfiscēto vai arī pēc kara represēto vai emigrējušo lielo zemnieku saimniecību bāzes, jau tūlīt pēc kara strādāja pārsvarā iebrāucēji no Krievijas. Zemgales "etniskā seja" visai strauji mainījās, un tā veidojās par lielākoties krieviski runājošu novadu (par to liecina arī tas, ka 90. gados vislielākais nepilsoņu īpatsvars attiecīgā rajona iedzīvotāju vidū bija tieši Zemgalē — Bauskas, Dobeles un Jelgavas rajonā). 40.–50. gados iebrāucēji diezgan maz apmetās Latvijas austrumu rajonos; tas ir saprotams, jo darba trūka pašiem šo rajonu iedzīvotājiem, kas migrēja uz Latvijas centrālo un rietumu daļu.

60.–70. gados visai strauji palielinājās cittautiešu īpatsvars pat agrāk izteikti latviskās teritorijās. Specifiska vide bija kara pilsētiņas, kas būtiski mainīja attiecīgo rajonu etnisko sastāvu, piemēram, Alūksnē, Dobelē, Lielvārdē, Vainodē, Skrundā un citur. 80. gadu beigās latvieši bija tikai 44 procenti

no pilsētu iedzīvotājiem, bet arī lauku rajonos viņu īpatsvars bija jūtami samazinājies — tas bija tikai 77 procenti.

Nenoliedzami, daļa iebrucēju diezgan sekmīgi integrējās Latvijā — pārsvarā tur, kur viņi bija mazākumā un nedzīvoja kompakti. 40. un 50. gados laukos un mazpilsētās dažkārt var runāt pat par asimilāciju. Taču kompaktu nelatviešu apdzīvoto teritoriju veidošanās, kā arī augstā migrantu mobilitāte neveicināja viņu integrāciju Latvijā. Turklāt, nebūdami pārliecināti, ka saistīs savu dzīvi ar Latviju uz visiem laikiem, daudzi iebrucēji nejuta vajadzību tērēt laiku un enerģiju latviešu valodas apguvei, vēl jo vairāk tāpēc, ka oficiālā politika to nekādi neveicināja, tieši otrādi, latviešu valoda pakāpeniski tika izspiesta no būtiskākajām ekonomiskās dzīves jomām. Jauktās laulības, kā arī latviešu skolu likvidācija vairākās vietās Latgalē veicināja to, ka, lai gan nedaudz, tomēr pakāpeniski pieauga to latviešu īpatsvars, kuru dzimtā valoda bija krievu valoda, turklāt lielāks īpatsvars bija jaunākajās vecuma grupās.

Pastiprinātā migrācija palielināja spriedzi sabiedrībā arī tādēļ, ka tā nopietni apdraudēja iespējas tikt pie viena no būtiskākajiem padomju sabiedrības deficītiem — sava dzīvokļa; tas savukārt ietekmēja iespēju nodibināt ģimeni un ierobežoja tās lielumu. 1989. gada tautskaites dati liecināja, ka 79 procenti ģimeņu, kurās visi ģimenes locekļi bija ieceļojuši no citām republikām (un 68 procenti, kas dzīvoja republikā mazāk par pieciem gadiem), jau dzīvoja atsevišķos dzīvokļos, bet no latviešu ģimenēm un vieniniekiem — tikai 57 procenti. Latvieši gan vairāk dzīvoja individuālajās mājās (24,3 procenti ģimeņu), taču tas nozīmēja, ka tās tika būvētas, pirktas vai remontētas par personīgajiem līdzekļiem, turklāt viengimenes mājas neļāva būtēt Rīgā.

Latviešu neapmierinātība ar šo situāciju izlauzās uz āru, sākoties pārbūvei, kad radās iespēja šīs problēmas atklāti apspriest. Tas izvirzījās par vienu no galvenajiem presē un publiskajās diskusijās apspriežamajiem jautājumiem, taču tikai 1989. gadā republikas valdība iedrošinājās pieņemt lēmumu "Par pasākumiem iedzīvotāju nepamatotā migrācijas pieauguma pārtraukšanai".

Demogrāfiskās izmaiņas. Karadarbība un represijas bija galvenais iemesls tam, ka pēckara gados samazinājās latviešu dabiskais pieaugums. Pēc Pirmā pasaules kara jūtami bija sarucis latviešu, īpaši vīriešu, skaits reprodiktīvajā vecumā, jo ļoti daudz jaunu cilvēku bija krituši karā, miruši no slimībām vai arī nebija atgriezušies Latvijā no bēgļu gaitām. Sieviešu skaits reprodiktīvajā vecumā būtiski pārsniedza vīriešu skaitu. Miera laika apstākļos

šīs deformācijas pakāpeniski izlīdzinājās, tomēr 1935. gadā Latvija pēc sieviešu skaita uz tūkstoš iedzīvotājiem bija pirmajā vietā Eiropā. Šie apstākļi izraisīja jūtamu dzimstības pazemināšanos un ar to saistītu veco ļaužu īpatsvara palielināšanos. Visos Latvijas novados, izņemot Latgali, 30. gados dabiskais pieaugums tuvojās depopulācijas sliekšnim.

Otrais pasaules karš, kā arī pēc tā notikušās represijas negatīvās demogrāfiskās tendences ne tikai pastiprināja, — faktiski tā bija demogrāfiska katastrofa. Karš visvairāk izretināja 1915.–1924. gadā dzimušo vīriešu rindas; tas ļoti negatīvi iespaidoja dzimstības pieaugumu pēckara gados un izraisīja ļoti zemu dzimstību 70. gados. Līdz ar to latviešu skaits sāka sarukt, jo mirušo skaits bija lielāks nekā jaundzimušo. Pēc absolūtā pieauguma 1959.–1988. gadā latvieši ieņēma pēdējo vietu bijušo PSRS republiku pamattautību vidū. 80. gados stāvoklis uzlabojās — tas saistāms gan ar iedzīvotāju, īpaši inteliģences, pieaugošo apziņu, ka latviešiem kā nācijai draud izmiršana, gan arī visas PSRS mērogā veiktajiem dzimstības veicināšanas pasākumiem (ikmēneša pabalsti, daļēji apmaksāts atvaļinājums bērna kopšanai) un dzīves apstākļu uzlabošanās. Jāuzsver, ka valsts politikas pārmaiņas notika pirmām kārtām ekonomisku apsvērumu dēļ. Ekonomikas ekstensīvās attīstības dēļ darbaroku trūkums nemazinājās, taču agrākie avoti — Krievijas nemelnzemes rajoni un Baltkrievija — jau bija gandrīz izsmelti. Vienīgie PSRS reģioni, kur saglabājās augsta dzimstība un bija darbaroku pārpalikums, bija Vidusāzija un (mazāk) Kaukāzs. Taču vienlaikus kopš 70. gadu vidus par vienu no valsts politikas prioritārajiem virzieniem tika izvirzīta Sibīrijas un Tālo Austrumu apgūšana; arī tur bija nepieciešamas darbarokas, turklāt pašā Krievijā pieauga bažas par tās dzimstības mazināšanos krievu tautības iedzīvotāju vidū. Šo apstākļu dēļ arī Latvijas PSR vadība sāka nopietnāk domāt, kā veicināt dzimstības pieaugumu republikā un potenciāli mazināt atkarību no migrācijas.

Pēc Otrā pasaules kara, protams, bija sarucis arī citu tautību jauno vīriešu skaits, kas radīja dzimstības samazināšanos. Tomēr pastiprinātā migrācija un tas, ka Latvijā iebrāukušo vairākums bija jauni cilvēki reproduktīvajā vecumā, cittautiešu dabisko pieaugumu uzturēja samērā augstā līmenī, lai gan arī cittautiešu ģimenēs dzimstība nebija augsta vai pat nedaudz zemāka nekā latviešu ģimenēs. Tomēr kādreizējo imigrantu labvēlīgo iespaidu uz iedzīvotāju dzimstības līmeni 90. gados nomainīja augstāks novecošanās līmenis un no tā izrietošais dabiskā pieauguma samazinājums. Šo faktoru dēļ Latvijas iedzīvotāju skaits 90. gados visai strauji saruka.

Abu pasaules karu sekas uz Latvijas iedzīvotāju dzimumu sastāvu ietekmēja ne tikai iedzīvotāju dabisko pieaugumu, bet vēl daudz plašāk izpaudās sociālajā jomā. Palielinājās nepilno ģimeņu skaits (80. gadu sākumā apmēram septītā daļa ģimeņu), samazinājās laulību stabilitāte. Demogrāfu pētījumi gan pirmskara Latvijā, gan arī 80. gados liecināja, ka latvieši kopumā bija atturīgi noskaņoti pret jauktajām laulībām, tomēr to skaitam bija tendence pieaugt, jo dzimumu disproporcija mazināja aizspriedumus. Cittauniešu vidū dažādu etnisko grupu pārstāvji laulības slēdza daudz biežāk.

Visai būtiskas izmaiņas notika arī iedzīvotāju sadalījumā starp pilsētām un laukiem, no vienas puses, un starp atsevišķiem Latvijas novadiem un to ietvaros, no otras. Pirms Otrā pasaules kara vairākums Latvijas iedzīvotāju bija laucinieki – gandrīz 64 procenti 1935. gadā. 1991. gada sākumā apmēram 71 procents ļaužu dzīvoja pilsētu tipa apdzīvotajās vietās, bet mazāk par trešo daļu — laukos. Pilsētu iedzīvotāju skaits bija pieaudzis galvenokārt mehāniskā pieauguma dēļ, kā arī sakarā ar jaunu pilsētu izveidošanos un pastāvošo administratīvo robežu paplašināšanu.

Nenoliedzami, Latvijā pēckara gados iedzīvotāju demogrāfiskā sastāva, izvietojuma un migrācijas negatīvās tendences bija raksturīgas arī attīstītajās Eiropas valstīs, vispirms jau dzimstības samazināšanās, iedzīvotāju novecošanās, lauku depopulācija, migrācijas pastiprināšanās. Tomēr padomju režīms daudzas no tām apzināti veicināja savu politisko un ekonomisko mērķu interesēs. Latviešu tautas izdzīvošanas spēju sagrāva ne tikai karš un represijas, to panāca arī zemniecības kā sociāla slāņa sagraušana un cītīga sekošana visā Padomju Savienībā stimulētajai agropilsētīņu veidošanas politikai, kas veicināja ne tikai lauku depopulāciju, bet arī iedzīvotāju daļas bezatbildību un sociālo degradāciju. To panāca arī pastiprinātā imigrācija, kas ietekmēja ne tikai pamatiedzīvotāju dzīvokļu apstākļus, bet arī sociālo vidi kopumā.

6.8. VALSTISKĀS NEATKARĪBAS ATGŪŠANA

1985. gada aprīlī PSKP CK ārkārtas plēnums par PSKP CK ģenerālsekretāru ievēlēja Mihailu Gorbačovu. Viņš sāka režīma liberalizāciju, kas ir ieguvusi atklātuma un pārbūves nosaukumu. Padomju Savienības augstākā vadība kopumā saprata, ka valsts pārdzīvo ekonomisku un politisku krīzi, ka ir nepieciešamas reformas. M. Gorbačovs bija pārliecināts, ka sociālisms ir iesakņojies padomju sabiedrībā, ka reformas un valsts atvēršana ārējām ietekmēm nevar nest ļaunumu sociālistiskajai iekārtai.

Ernests Rudzuroga, viens no 1955. gada streiku organizatoriem Vorkutas spaidu darbu nometnē Komi APSR (1956)

PSRS MP priekšsēdētājs Ņikita Hruščovs uzrunā kolhoza "Sarkanais oktobris" kolhozniekus (1959. gada jūnijs)

PSKP CK ģenerālsēkretārs Mihails Gorbačovs vizītes laikā Rīgā tiekas ar ražošanas apvienības VEF darbiniekiem (1987. gada februāris)

KPFSR AP priekšsēdētājs Boriss Jelcins uzrunā Latvijas Republikas Augstākās padomes deputātus
1990. gada 2. augustā

Tautas manifestācija Daugavmalā pēc "Deklarācijas par Latvijas neatkarības atjaunošanu" pieņemšanas 1990. gada 4. maijā

Dzirnavu iela Rīgā barikāžu dienu laikā 1991. gada 14. janvārī

XX Vispārējo latviešu dziesmu un deju svētku gājiena dalībniekus 1990. gada 9. jūlijā sveic:
1. rindā 3. no kreisās — virsdiriģents Imants Kokars; 2. rindā no kreisās: Igaunijas Republikas
AP priekšsēdētājs Arnolds Ritels, LR AP priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs, Lietuvas Republikas
AP priekšsēdētājs Vītauts Landsberģis, LR AP priekšsēdētāja vietnieks Dainis Īvāns

Valsts prezidents Guntis Ulmanis zvēresta brīdī Saeimā 1993. gada 8. jūlijā

ASV prezidenta Bila Klintona vizīte-Rīgā 1994. gada 6. jūlijā; no kreisās: ASV prezidents Bils Klintons ar kundzi Hilariju pie Brīvības pieminekļa sveic rīdziniekus; līdzās stāv Baltijas valstu prezidenti: Igaunijas — Lennarts Meri, Latvijas — Guntis Ulmanis, Lietuvas — Alģirds Brazauskas

Baltijas jūras valstu valdību vadītāju tikšanās prezidenta pilī Rīgā 1998. gada 22. janvārī

Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga zvēresta dienā 1999. gada 8. jūlijā

Rīgas 800 gadu svētku pasākumi Bastejkalnā 2001. gada 18. augustā

Latvijas delegācija NATO galotņu sanāksmē Prāgā (2002. gada novembris)

Eiropas Savienības dalībvalstu un kandidātvalstu vadītāju tikšanās Kopenhāgenā.
Grupās foto pēc uzaicināšanas dalībai Eiropas Savienībā (2002. gada decembris)

1986. Baltiju Gorbačovs uzskatīja par pārbūves laboratoriju. Ekonomiskās reformas partija un saimnieciskā vadība šeit uztvēra ar daudz lielāku izpratni un pretimnākšanu nekā citās republikās. Taču pretēji Gorbačova iecerēm tieši Baltijas republikās iespēja vairāk vai mazāk brīvi paust savus uzskatus ļoti drīz noveda ne tikai pie lielākas patstāvības prasībām PSRS ietvaros, bet arī pie cīņas par pilnīgu nacionālo neatkarību. Baltijas republikās notiekošais process būtiski ietekmēja demokratizācijas procesus visā Padomju Savienībā. Nereti tiek apgalvots, ka tieši Baltijas republikas ir "vainojamas" PSRS sabrukumā. Objektīvi skatoties, Baltijas republikas bija pārāk mazas, un to ietekme PSRS likumdošanas institūcijās bija pārāk maza, lai tās vienas pašas spētu ietekmēt visu Savienību. Padomju Savienības likteni noteica pirmām kārtām tās lielākās republikas — Krievijas politiskās elites nostāja. Būtiska nozīme bija arī Ukrainai. Taču Baltijas republikas bija sava veida katalizators, un tās arī sniedza svarīgu morālu atbalstu demokrātijai, reformistiskajiem spēkiem Krievijā un citās PSRS republikās.

1986. Jaunās vēsmas izpaudās 1986. gada septembrī, kad Jūrmalā notika PSRS un ASV sabiedrības pārstāvju tikšanās — Čatokvas (Šatokvas) konference. Jaunās PSRS politikas gaisotnē tajā atļāva piedalīties lielam skaitam vietējo iedzīvotāju (protams, pārbaudītu un lojālu), un konferences darbs visai plaši un objektīvi tika atspoguļots Latvijas Televīzijā. Konferencē šoku radīja ASV prezidenta vecākā konsultanta Padomju Savienības jautājumos Džeka Metloka uzstāšanās, kurā viņš skaidrā latviešu valodā teica, ka ASV joprojām neatzīst Latvijas inkorporāciju Padomju Savienībā. Mēnesi vēlāk radošo savienību nedēļas laikraksts "Literatūra un Māksla" publicēja Daiņa Īvāna un Artūra Snipa rakstu, kurā viņi protestēja pret Daugavpils HES celtniecību. Raksts izraisīja visai plašu apspriešanu televīzijā un presē. Ekoloģiskajās un citās ekspertīzēs iesaistījās zinātnieki, un sabiedrībai izdevās panākt HES celtniecības atcelšanu.

1987. Lūzuma gads starp liberalizāciju "no augšas" un masu kustību bija 1987. gads. 14. jūnijā pirms gada izveidotā grupa "Helsinki-86" noorganizēja ziedu nolikšanu pie Brīvības pieminekļa Rīgā 1941. gada deportācijas gadadienā. Tas bija sākums tā dēvētajiem "kalendāra nemieriem", respektīvi, publiskiem masu pasākumiem, kas bija saistīti ar nozīmīgām atceres dienām Baltijas republikās. 23. augustā — Molotova–Ribentropa pakta gadadienā pie Brīvības pieminekļa notika protesta mītiņš. Šoreiz tajā piedalījās jau diezgan daudz dalībnieku. Milīcija centās viņus izdzināt, tika arestēti daudzi protestētāji. Ar masveidīgiem milīcijas un VDK darbinieku, kā arī

iestāžu nozīmētu "kārtības sargu" kordoniem izdevās nepieļaut masu demonstrācijas nākamajā zīmīgajā datumā — 18. novembrī, taču LKP vadībai bija skaidrs, ka nav iespējams reducēt "kalendāra nemierus" tikai uz ārzemju "radiobalsu" inspirētām "amerikāņu imperiālisma" un "buržuāziskās emigrācijas" akcijām. Politiskajā elitē sākās šķelšanās jautājumā par to, kādu taktiku izvēlēties — konfrontāciju vai dialogu.

LKP vadībā sākotnēji pārsvaru ņēma viedoklis, ka ir nepieciešams masu noskaņojumus un kustību ievadīt pārkārtošanās gultnē. 25. martā tika atļauta radošo savienību organizēta ziedu nolikšana Brāļu kapos, oficiāli atļāva svinēt Līgo svētkus, Latvijas TV sākās raidījums "Labvakar". 27. aprīlī notika pirmā masu demonstrācija, kuru milicija netraucēja (lai gan pasākums oficiāli arī nebija atļauts), — pret metro būvi Rīgā, kurā piedalījās ap 10 tūkstošiem cilvēku.

1988. gada pavasaris un vasara bija laiks, kad brīvības robežas paplašinājās ļoti strauji. Baltijas republikas ietekmējās cita no citas. 1988. gada aprīlī sāka veidoties Igaunijas Tautas fronte, tai sekoja Lietuvas pārbūves kustība *Sajūdis*. Kaimiņu republikās agrāk nekā Latvijā sākās diskusijas par nacionālās simbolikas — karoga, himnas, citu nacionālo simbolu atjaunošanu. Pārējo Baltijas republiku ietekme ļāva pārvarēt LKP CK konservatīvo spēku pretestību un nepatiku Latvijā.

Pārbūve gan Latvijā, gan arī citās Baltijas republikās joprojām attīstījās "vadāmās pārbūves" gultnē, taču īstu sajukumu šajā ziņā radīja Latvijas Rakstnieku savienības valdes paplašinātais plēnums 1988. gada 1. un 2. jūnijā ar citu radošo savienību un ekspertu piedalīšanos. Tajā pirmo reizi atklāti un vispusīgi runāja par samilzušajām problēmām — demogrāfisko situāciju, starprepubliku migrāciju, latviešu valodas stāvokli. Tas, ka tas viss tika runāts oficiālā sanāksmē, kurā piedalījās arī Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas 1. sekretārs Boriss Pugo, jau bija milzīgs sasniegums, taču bumbas sprādziena efektu radīja pazīstamā politiskā komentētāja un 1940. gada notikumu aktīva dalībnieka Mavrika Vulfsona paziņojums, ka 1940. gadā Latvijā nav notikusi sociālistiskā revolūcija. Ar šo paziņojumu sākās vēstures pārvērtēšanas un izzināšanas process. 14. jūnijā notika pirmais oficiāli atļautais mītiņš masu deportāciju upuru piemiņai, kurā piedalījās vairāki desmiti tūkstoši cilvēku. Sāka atdzimt nacionālā simbolika. Sekojot Igaunijas un Lietuvas paraugam, sāka organizēties arī Latvijas Tautas fronte. Notikumi ieguva pavērsienu, kas konservatīvajiem spēkiem LKP vadībā pamatoti lika baidīties, ka partijai var arī neizdoties saglabāt kontroli

pār notiekošo. LKP CK plēnums 18. jūnijā pieņēma lēmumu "Par politisko situāciju republikā", kurā tika apgalvots, ka Rakstnieku savienības valdes paplašinātajā plēnumā "...netika pienācīgi ievērotas visu republikas sociālo grupu un nacionalitāšu intereses", bet "...vēsturisko notikumu subjektīvistikie traktējumi, ko bezatbildīgi uztvēruši daži masu informācijas līdzekļi, dezorientē sabiedrisko domu un kalpo par platformu nacionālistiski noskaņoto elementu konsolidācijai". Tomēr šis mēģinājums apturēt demokratizācijas procesu bija neveiksmīgs, tas vēl vairāk noskaņoja sabiedrisko domu pret republikas vadību un pastiprināja šķelšanās procesus tajā. M. Gorbačovam un reformistiskajiem spēkiem, kas ap viņu pulcējās, bija nepieciešams Baltijas republiku demokrātisko spēku atbalsts. Visai skaidri tas parādījās, piemēram, PSKP 19. konferencē, kas notika 1988. gadā no 28. jūnija līdz 1. jūlijam un 1989.–1990. gadā — PSRS Tautas deputātu kongresā. Tajā pašā laikā reformisti Kremlī pat minimālākajām Baltijas republiku prasībām paplašināt to patstāvību piekrita tikai ar lielu vilcināšanos un daļēji. Kad tas beidzot notika, noskaņojums republikās bija paspējis jūtami radikalizēties, un tas, kas Maskavai šķita liela piekāpšanās, Baltijā pat mēreni reformistiskajās aprindās jau tika uzskatīts par neveikliem mēģinājumiem saglabāt *status quo*.

1988. gada vasarā arī Maskavā sākās antireformistisko spēku centieni pārtvert opozīcijas metodes un organizēt antireformistiskos un antisecesionistiskos spēkus Baltijas republikās "no apakšas". 1988. gada jūlijā Tallinā — pārsvarā uz lielo vissavienības rūpniecības uzņēmumu bāzes — sāka veidoties Darbaļaužu internacionālā fronte, plašāk pazīstama kā Interfronte. Latvijā Interfrontes pirmais kongress notika 1989. gada 8. janvārī. Acīmredzot vislielākā loma Interfrontes veidošanā bija LKP CK otrajam sekretāram Vitālijam Soboļevam. Interfrontes bāze bija kompartijas nomenklatūra, lielie rūpniecības uzņēmumi, un to aktīvi atbalstīja Baltijas Kara apgabala vadība un vispār sazarotās un daudzskaitlīgās militārās struktūras.

Nenoliedzami, vairākums Interfrontes atbalstītāju bija nelatvieši, tomēr tās vadītāju pretenzijas uz visu nelatviešu politisko pārstāvniecību bija nepamatotas, to parādīja gan Latvijas Tautu forums 1988. gada 10.–11. decembrī, gan arī PSRS Tautas deputātu vēlēšanas 1989. gada martā, kurās vairākumu ieguva Latvijas Tautas frontes atbalstītie kandidāti. Īpaši skaidri tas izpaudās 1990. gada 18. marta Latvijas PSR Augstākās padomes vēlēšanās, kurās faktiski izšķīrās jautājums par Latvijas suverenitāti. Interfrontes atbalstītāji arī nebija gluži viendabīgi. No vienas puses, tie bija atklāti staļinisti — jebkādu

reformu pretinieki —, bet, no otras, lielu Interfrontes piekritēju daļu veidoja tehniskās intelligences un ekonomistu aprindu pārstāvji, kas atbalstīja ekonomiskās reformas, taču vienlaikus iestājās pret jebkādiem republiku autonomijas centieniem, nemaz nerunājot par pilnīgu atdalīšanos no PSRS.

Tautas frontes veidošanās 1988. gada vasarā noritēja ar lielām grūtībām. Šajā laikā aktīvi veidojās radikālā opozīcija — 10. jūlijā notika Latvijas Nacionālās neatkarības kustības dibināšanas sapulce. Šai kustībai nebija nekā kopīga ar reformkomunismu un lielākas autonomijas panākšanu PSRS ietvaros. Apvienot radikāļus un reformkomunistus zem viena “jūmta” izdevās tikai tad, kad TF veidošanas koordinācijas lomu uzņēmās radošās savienības. Tautas frontes veidošanas koordinācijas centru vadīja Jānis Peters, aktīvi darbojās Jānis Škapars, Sandra Kalniete un citi.

Vispār laiks līdz pilnīgai neatkarības atgūšanai bija radošās intelligences politiskās lomas kulminācija. Radošās savienības kļuva par centru, ap kuru organizējās opozīcija padomju režīmam. Kultūras elitei bija izšķirošā nozīme ekoloģiskajā kustībā (cīņa pret Daugavpils HES un Rīgas metro celtniecību), Latvijas Tautas frontes veidošanā, latviešu valodas un vēsturiskā mantojuma rehabilitācijā (diskusijas par nacionālās himnas, karoga un simbolikas atjaunošanu), sakaru dibināšanā starp Latviju un trimdas sabiedrību, pasaules politikas un kultūras strāvojumu apzināšanā, vispār latviešu sabiedrības politiskā emancipācijā. Radošās savienības bija gandrīz vai vienīgās legālās organizācijas, kam bija augsts prestižs sabiedrībā, tās bija centri, ap kuriem pulcējās aktīvākā sabiedrības daļa. Vienlaikus to vadībai bija vērā ņemama pieredze sadarbībā ar varas struktūrām, kas pamatoti bija pieradušas radošās savienības uzskatīt par dzensiksnu, kas sabiedrības viedokli prot darīt zināmu LKP CK. Jāatceras, ka līdzsvars starp varu un opozīciju 1988. gadā bija visai nosacīts. Ne vārda, ne arī pulcēšanās brīvība nebija garantēta ar likumu, joprojām spēkā bija konstitūcijas pants, kas noteica Komunistiskās partijas vadošo lomu. Radikāļu dominējošā ietekme opozīcijas kustībā varēja veicināt Maskavas mēģinājumus apspiest to ar spēku, kas nebūtu grūti, ņemot vērā bruņoto spēku un citu spēka struktūru klātbūtni Latvijā.

Nenoliedzami, LKP mēģināja panākt, lai Tautas fronte veidotos par kaut ko līdzīgu tautas demokrātijas zemju tautas frontēm — apolītisku veidojumu, kas apvienotu dažādas sabiedriskās organizācijas un darbotos pastāvošās politiskās iekārtas ietvaros. Taču faktiski jau tapšanas stadijā Latvijas Tautas fronte (LTF) pārvērtās par organizāciju, kas izgāja ārpus oficiālajiem

ietvariem. Ļoti strauji veidojās atbalsta grupas. Līdz LTF dibināšanas kongresam, kas notika 1988. gada 8.–9. oktobrī, atbalsta grupas apvienoja jau 110 000 cilvēku. Būtiska nozīme bija tam, ka LKP CK atļāva izdot LTF avīzi (biļetenu) “Atmoda”, kas drīz vien kļuva par vispopulārāko preses izdevumu Latvijā.

LTF pirmajā kongresā par kustības vadītāju ievēlēja Daini Īvānu. Kustības valdē un domē spēcīgas pozīcijas bija reformkomunistiem, un LTF pirmā programma paredzēja republikas suverenitātes panākšanu PSRS ietvaros.

LTF kā jumta organizācija, kas apvienoja visdažādākos sabiedrības slāņu un politiskos grupējumus — no nacionālkomunistiem līdz konsekvēntiem antikomunistiem un nacionālistiem —, izveidojās par ietekmīgāko un noteicošo politisko spēku republikā. Tika lēsts, ka šo organizāciju atbalstīja apmēram 65 procenti republikas iedzīvotāju. LTF spiediens uz varas struktūrām palīdzēja pieņemt virkni svarīgu lēmumu, piemēram, Likumu par valsts valodas statusa piešķiršanu latviešu valodai, lēmumu par migrācijas ierobežošanu, par nacionālās simbolikas atjaunošanu. Būtiska nozīme bija Baltijas republiku Tautas fronšu sadarbībai un darbības koordinācijai. 1989. gada maijā tika iedibinātas Baltijas Tautas fronšu domju pārstāvju regulāras tikšanās — Baltijas Asambleja, kā arī Baltijas tautas kustību vadītāju tikšanās — Baltijas Padome. Baltijas republiku paraugs ietekmēja līdzīgu kustību veidošanos citās republikās. Baltiešu kustības reputāciju vairoja tas, ka šeit nenotika asiņainas starpnacionālas sadursmes un cita veida nekārtības.

LTF parādīšanās politiskajā arēnā piespieda Maskavu mēģināt palielināt LKP CK autoritāti, nostiprinot tajā nacionālkomunistu pozīcijas. Par LKP CK pirmo sekretāru 1988. gada oktobrī iecēla Jāni Vagri. Vairākums latviešu komunistu šajā amatā gan vēlējās redzēt reformu atbalstītāju Anatoliju Gorbunovu, taču viņu iecēla par Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētāju. Par Ministru padomes priekšsēdētāju izvirzīja reformistiski noskaņoto Vilni Edvīnu Bresi. Arī citos svarīgākajos amatos iecēla reformkomunistus, taču vienlaikus savu amatu saglabāja LKP CK otrais sekretārs Vitālijs Soboļevs — Maskavas “roka”, kam bija jānodrošina kārtība republikā. Tā kā latvieši vairākumā bija lauku rajonu partijas organizācijās, tās arī visstraujāk radikalizējās. LKP notika, no vienas puses, dezintegrācijas process, jo liela daļa partijas biedru arvien vairāk nesaskatīja jēgu būt šajā organizācijā, no otras puses, notika politiska polarizācija starp ortodoksālajiem komunistiem un nacionālkomunistiem. Tā sasniedza kulmināciju 1990. gada aprīlī, kad LKP

25. kongresā partija sašķēlās. Lielākā daļa LKP palika PSKP sastāvā, par šīs daļas pirmo sekretāru ievēlēja Alfrēdu Rubiku. Nacionālkomunistiskā LKP daļa ar Ivaru Ķezberu vadībā kļuva par Latvijas Neatkarīgo komunistisko partiju.

1988. gada vasara un rudens bija laiks, kad visai strauji sāka veidoties nekomunistiskās politiskās partijas. Lielākā no tām bija Latvijas Nacionālās neatkarības kustība (LNNK). LNNK izveidojās par ietekmīgāko kustību, kas iestājās par Latvijas neatkarības atjaunošanu, tomēr bija virkne radikālāku organizāciju — “Helsinki-86”, LTF Radikālā apvienība u. c., kas bija visai kritiski noskaņotas pret LTF valdes un domes darbību. 1989. gada martā šīs organizācijas, kā arī, pēc zināmām svārstībām, LNNK sāka veidot Pilsoņu komitejas un reģistrēt Latvijas Republikas pilsoņus un viņu pēcnācējus. Pilsoņu komitejas uzskatīja, ka Augstākajai padomei nav tiesību lemt jautājumu par Latvijas nacionālo neatkarību, jo tā ir okupācijas varas institūcija. Šo jautājumu var izlemt tikai Pilsoņu kongress, kas tiks sasaukts pēc Latvijas Republikas pilsoņu (uz 1940. gada 17. jūniju) un viņu pēcnācēju reģistrācijas. LTF vadība iestājās pret pilsoņu reģistrāciju un neizvirzīja savas kandidatūras Pilsoņu kongresa vēlēšanām. LTF vadības nostāja ir saprotama, ņemot vērā, ka pret Pilsoņu komitejām asi nostājās LKP struktūras, īpaši Rīgas pilsētas partijas komiteja, kas faktiski bija kļuvusi par centru, ap kuru pulcējās nacionālās kustības pretinieki. Tajā pašā laikā konfrontācija ar nacionālās kustības radikālo spārnu draudēja sagraut Tautas fronti.

LTF programmas nostādnes vairs neatbilda situācijai un tās atbalstītāju vairākuma noskaņojumam, tādēļ LNNK ietekmē LTF valde 1989. gada 31. maijā vērsās pie saviem atbalstītājiem ar aicinājumu apspriest jautājumu par “Latvijas pilnīgu politisko un ekonomisko neatkarību”.

LTF otrajā kongresā 1989. gada 7. oktobrī parādījās asa uzskatu polarizācija starp LTF mēreno un radikālo spārnu, galvenokārt jautājumā par attieksmi pret LNNK un Pilsoņu komitejām; bija bažas, ka LTF varētu sašķēlties. LTF piekritēju vidū nebija šaubu par valstiskās neatkarības nepieciešamību. Maskavas politika republiku pilnvaru palielināšanas jautājumā, kā arī spiediens pret tautas kustību, kas 1989. gadā kļuva arvien spēcīgāks, bija mazinājušas argumentu par labu konfederatīvai savienībai ar PSRS ietekmi. LTF kongresā lielākās diskusijas radīja nevis jautājums par neatkarības nepieciešamību, bet gan par pareizāko ceļu, kā to sasniegt. Kongresā LNNK būtiski palielināja savu ietekmi LTF domē — no LTF un LNNK ievēlēja vienādu skaitu domnieku. Lai gan LTF agrākā vadība saglabāja savas pozīcijas

valdē, tomēr vēlēšanu rezultāti liecināja, ka ir pieaugusi LTF radikālākā spārna ietekme. Tajā pašā laikā bija skaidrs, ka Pilsoņu komitejas izvirzītais neatkarības atgūšanas ceļš, tā sauktais starptautiski tiesiskais ceļš, kas paredzēja 1940. gada 17. jūnija *status quo* atjaunošanu, bija praktiski nerealizējams, jo nebija sagaidāms, ka PSRS vadība labprātīgi atzītu Latvijas kā okupētas valsts statusu, izvestu savu karaspēku un likvidētu citas okupācijas sekas, arī izvestu iedzīvotājus, kas bija iebraukuši Latvijā kopš 1940. gada, un viņu pēcnācējus. Par spīti starptautiskajām simpātijām Baltijas republiku brīvības centieniem, nebija sagaidāms arī starptautisks atbalsts šādam neatkarības atjaunošanas veidam. Arī Igaunijā un Lietuvā šāds risinājums netika uzskatīts par reālu. Tajā pašā laikā radikāļu mērenākajai LTF daļai spiediens lika evolucionēt lielāka radikālisma un izvirzīto uzdevumu skaidrības virzienā. Stāvokli sarežģīja arī tas, ka PSRS Tautas deputātu kongress pieņēma Gorbačova iecerēto likumu par izstāšanos no Padomju Savienības; likumā bija noteikta tāda izstāšanās kārtība, kas padarīja to faktiski neiespējamu.

Jaunā LTF programma par galveno kustības uzdevumu izvirzīja neatkarības sasniegšanu parlamentārā ceļā. Lai to izdarītu, bija nepieciešams uzvarēt vietējo padomju un Augstākās padomes vēlēšanās. Izstāšanās no PSRS netika izvirzīta par tiešu mērķi, tomēr tika runāts par pārejas periodu līdz pilnīgas neatkarības atgūšanai, kurā bija jāpanāk īpašs politisks un ekonomisks statuss. Runa bija par pakāpenisku padomju struktūru demontāžu un pāreju uz Rietumu tipa demokrātiju, sekojot Latvijas Republikas garam, bet neizvirzot par mērķi uz 1922. gada Satversmi balstītas LR atjaunošanu.

1989. gada 26. martā PSRS Tautas deputātu kongresa vēlēšanās Tautas frontes atbalstītie kandidāti ieguva vairākumu (80 procentu) no Latvijas PSR piešķirtajiem mandātiem. LTF kandidāti guva arī būtisku uzvaru 1989. gada decembrī vietējo padomju vēlēšanās, lai gan dažās vietējās padomēs, piemēram, Rīgas pilsētas Ļeņingradas (tag. Kurzemes) rajonā un Daugavpils pilsētā, LTF cieta sakāvi. Nākamais un visbūtiskākais solis bija panākt uzvaru republikas Augstākās padomes vēlēšanās. Atbilstoši padomju konstitūcijai Augstākajai padomei bija legītimas tiesības noteikt Latvijas valsts tiesisko statusu. Tā kā vēlēšanās piedalījās visi tajā reģistrētie iedzīvotāji (arī PSRS bruņoto spēku virsnieki), šis ceļš varēja būt legītimis no PSRS vadības un likumdošanas viedokļa. Taču Pilsoņu komitejas uzskatīja, ka tādā veidā nodibinātā neatkarīgā Latvijas valsts leģitimizēs 50 gadu okupācijas rezultātus, nevis atjaunos 1922. gada Latvijas Republiku, bet gan izveidos jaunu, tā dēvēto Otro Republiku.

Konfrontācija starp abu virzienu piekritējiem 1989. gada beigās un 1990. gada sākumā reāli apdraudēja neatkarības sasniegšanu. Ja Pilsoņu komitejas pasludinātu vēlēšanu boikotu, tās varētu atņemt tik ļoti svarīgās balsis LTF kandidātiem. Jāņem vērā, ka savus kandidātus izvirzīja arī tā dēvētie “trešie spēki”, bet Demokrātiskais bloks aicināja neatbalstīt deputātu kandidātus — komunistus. Savukārt Pilsoņu komitejām nebija pietiekamas ietekmes un varas instrumentu, lai reāli pārņemtu varu un īstenotu “starptautiski tiesisko ceļu”. 1990. gada sākumā tomēr izdevās rast kompromisu. Radikālais spārns apņēma apvienot spēkus ar LTF, lai uzvarētu vēlēšanās, savukārt LTF skaidri formulēja, ka tās mērķis ir neatkarības atjaunošana.

1990. gada 18. marta vēlēšanās Tautas frontes un tās atbalstītie delegāti jau pirmajā vēlēšanu kārtā ieguva 116 mandātus no 170 ievēlēto deputātu vietām. Pēc otrās kārtas kopumā LTF un tās atbalstītie deputāti ieguva 122 deputātu mandātus no 201, turklāt LTF frakcijā iestājās vēl deviņi ievēlētie deputāti, tātad kopumā LTF droši varēja rēķināties ar 131 balsi.

Pirms jaunievēlētās Augstākās padomes sanāksšanas uz pirmo sesiju tika diskutēts par to, kādu neatkarības deklarāciju pasludināt. Tolaik Lietuva jau bija pasludinājusi pilnīgu neatkarību (11. martā), bet Igaunija — pārejas periodu uz neatkarību (30. martā). Tika ieteikti vairāki varianti. Minimālākie paredzēja paziņot par nostāšanos uz neatkarības atgūšanas ceļa, maksimālākie — neatkarības tūlītēju pasludināšanu. Diskusiju rezultātā tika pieņemts maksimālais variants, taču mīkstināts, nosakot pārejas periodu. Tika atjaunota 1922. gada Satversme, taču vienlaikus arī apturēta, izņemot pantus, kas nosaka valsts tiesiski konstitucionālo pamatu un ir maināmi tikai referendumā ceļā. Bija noteikts, ka pārejas periodā iespējams piemērot Latvijas PSR Konstitūciju un citus likumus, kas nav pretrunā ar Satversmes 1., 2., 3. un 6. pantu. Par augstāko varu pārejas periodā tika atzīta Augstākā padome.

1990. gada 3. maijs — 1991. gada 21. augusts. 1990. gada 3. maijā Augstākā padome sanāca uz savu pirmo sesiju. Par Augstākās padomes priekšsēdētāju ievēlēja A. Gorbunovu. Izveidojās divas frakcijas — LTF (131 deputāts) un ar Interfronti saistītā “Līdztiesība” (57 deputāti). Nākamajā dienā — 4. maijā — notika balsošana par Neatkarības deklarāciju. Pirms balsošanas “Līdztiesības” frakcija atstāja zāli. Par deklarāciju nobalsoja 138 deputāti un viens atturējās. No šā brīža Latvijas PSR kļuva par Latvijas Republiku. 7. maijā AP par Ministru padomes priekšsēdētāju iecēla Ivaru Godmani. Valdības veidošana radīja diezgan lielas problēmas, jo LTF visas pūles bija

veltījusi uzvarai parlamenta vēlēšanās, turklāt trūka pieredzes reālā pārvaldes procesa organizācijā. Līdz 1990. gada maijam politiskais process, arī LTF masu pasākumi, vispār viss organizatoriskais darbs galvenokārt bija saistīts ar dažāda veida simboliskām akcijām — cīņa par nacionālās simbolikas un atceru dienu atjaunošanu, masu mītiņi un tamlīdzīgi. Tagad bija jāpārņem vara. Problēmas radīja arī tas, ka pastāvošās politiskās partijas (izņemot kompartiju) faktiski atradās vai nu veidošanās stadijā, vai arī tām nebija nekādas pieredzes darbam pozīcijā. Rezultātā I. Godmaņa valdība tika izveidota no profesionāļiem, t. i., iepriekšējās varas augsta ranga funkcionāriem, kas bija lojāli Latvijas Republikai.

Neatkarības deklarāciju vairākums latviešu uztvēra ar sajūsmu. Kāda bija citu tautību iedzīvotāju reakcija? Ir pamats uzskatīt, ka arī vairākums cittautiešu, ap 60 procentiem — atbalstīja šādu LTF politiku, ko apstiprināja arī vēlēšanu rezultāti. LTF nostādnes nacionālajā jautājumā, kas tika akceptētas otrajā kongresā, faktiski bija arī vispieņemamākās lielākajai daļai iedzīvotāju. Interfronte un to atbalstošie propadomju un šovinistiskie spēki Krievijā varēja piedāvāt tikai konfrontāciju ar latviešu tautas vairākuma centieniem. Nenoliedzami, cittautiešus nevilināja arī Pilsoņu komiteju piedāvātais variants.

LKP, Interfrontes un militāro aprindu pretdarbība Latvijas neatkarībai reāli izpaudās jau nākamajā dienā pēc tam, kad 14. maijā M. Gorbačovs parakstīja dekrētu, kurā pasludināja Igaunijas, Latvijas un Lietuvas deklarācijas par neatbilstošām PSRS konstitūcijai un 1990. gada 3. aprīļa likumam "Par kārtību, kādā jārisina jautājumi, kas saistīti ar savienotās republikas izstāšanos no PSRS", — tātad par spēkā neesošām. 15. maijā izveidojās PSRS un Latvijas PSR konstitūciju un pilsoņu tiesību aizstāvēšanas komiteja — jumta organizācija, kas apvienoja visas pret Latvijas neatkarību noskaņotās organizācijas — Interfronti, Baltijas Karavīru savienību, LR AP frakciju "Līdztiesība", Starpreģionālo deputātu grupu *Sojuz* u. c. Par organizācijas priekšsēdētāju kļuva LKP CK pirmais sekretārs A. Rubiks. 14.–15. maijā Interfrontes atbalstītāji — pārsvarā civildrēbēs gērbti militāro augstskolu klausītāji — mēģināja ielauzties Augstākās padomes ēkā. Milīcijai un OMON tikai ar grūtībām izdevās apturēt šo mēģinājumu. Visai asi risinājās arī jautājums par milīcijas lojalitāti LR valdībai. Galu galā milīcija kopumā akceptēja jauno iekšlietu ministru Aloizu Vazni, tomēr daudzu ministrijas darbinieku lojalitāte bija visai apšaubāma, citi jau drīz vien pilnībā pārgāja neatkarības pretinieku pusē. Nopietnākais šāds spēks bija Rīgas OMON

(speciālā milicijas vienība). Sašķēlās arī Latvijas PSR Prokuratūra. Tās lielākā daļa izrādīja lojalitāti LR, taču mazākā paziņoja par to, ka tā pakļaujas tikai PSRS Prokuratūrai un likumiem. Paradoksāli, bet Latvijas PSR Valsts drošības komitejas nostāja bija lojālāka, taču tā nebija garantēta, tāpēc šis — sabiedrības visienīstākais padomju režīma balsts — turpināja darboties un VDK priekšsēdētājs tika iekļauts valdības sastāvā.

Sākās laikposms, kurā, no vienas puses, spilgti izpaudās konfrontācijas un ekstrēmisma pieaugums no neatkarības pretinieku puses. Lai gan Maskava oficiāli neatzina, ka tā atbalstītu ekstrēmistiskas akcijas, taču spriedze republikā vienmēr palielinājās sinhroni kārtējam konfrontācijas vilnim starp Kremli un LR valdību. Latvijas valdība pūles veltīja galvenokārt tam, lai panāktu sarunu sākšanu par noteikumiem, ar kādiem Latvija varētu izstāties no PSRS. Būtiska nozīme šajā posmā bija Krievijas PFSR AP priekšsēdētāja Borisa Jeļcina atbalstam Baltijas republiku neatkarības cēstieniem.

Latviešu emigrācijas kopiena ārzemēs uztvēra 1990. gada 4. maija deklarāciju ar zināmu neuzticību un dalītām jūtām. Tā uzskatīja, ka AP, kas darbojās pēc PSRS likumiem, ir okupācijas varas orgāns un nav tiesīga lemt par Latvijas neatkarību. Tā baidījās, ka pasludinātajam pārejas periodam sekos citi kompromisi, kas attālinās neatkarības atjaunošanu. Lielu neuzticību trimdā izraisīja vērā ņemamais bijušo komunistu īpatsvars AP deputātu vidū un LTF atbildīgajās struktūrās. Trimdas latviešiem daudz simpātiskāks šķita Pilsoņu kongress un citas organizācijas, kas iestājās par "starptautiski tiesisko" ceļu. Tikai ar laiku trimdas organizācijas secināja, ka Pilsoņu komitejas nespēs pārņemt varu un ka ir jārēķinās ar okupācijas gados izveidojušos politisko realitāti. Tajā pašā laikā Latvijā uz Rietumu latviešiem tika liktas milzīgas cerības, jo uzskatīja, ka viņu pieredze, darbojoties demokrātiskā sistēmā un tirgus ekonomikas apstākļos, būs ārkārtīgi noderīga. Cits pēc cita notika dažādi kongresi un sanāksmes, kas deva iespēju iepazīties un saliedēties trimdas un vietējo latviešu dažādu nozaru pārstāvjiem. Daudzi trimdas latvieši piedāvāja savas prasmes un zināšanas Latvijas valstij.

Reāla neatkarība nebija iespējama bez Latvijas Republikas starptautiskas atzīšanas. Taču gan Maskavas, gan arī Rietumu nostāja sarūgtināja latviešus. M. Gorbačova uzsāktā pārbūves politika nenožīmēja padomju oficiālā viedokļa pārskatīšanu Baltijas jautājumā. Padomju Savienība uzskatīja, ka Baltijas jautājums ir atrisināts un nav nekādas vajadzības to pārskatīt.

Visai nelabprāt 1989. gada decembrī PSRS Tautas deputātu kongress atzina Molotova–Ribentropa pakta slepeno līgumu pastāvēšanu un nosodīja tos. Tomēr kongress neatzina, ka ir notikusi Baltijas valstu okupācija. Maskava vilcinājās sākt sarunas ar Baltijas republikām, un, kad tās beidzot notika, tās gandrīz neko nedeķa. Maskava arvien vairāk cerības lika uz jauna savienības līguma noslēgšanu. 1990. gada 26. novembrī tika publicēts jaunā savienības līguma projekts, kas Baltijas republikās izraisīja protesta vētru. Latvijā pret to tika savākti vairāk nekā viens miljons parakstu. Tomēr Maskava nezaudēja cerības ne tikai ar pārējām republikām noslēgt jaunu savienības līgumu, bet panākt arī Baltijas republiku pievienošanos tam.

Ne visai iepriecinoša bija arī Rietumu attieksme. Pēc tam kad Baltijas republikās izveidojušās tautas masu kustības par savu mērķi izvirzīja neatkarības atjaunošanu, Rietumvalstu attieksme pret Igaunijas, Latvijas un Lietuvas neatkarības centieniem nebija viennozīmīga. Rietumvalstis vēlējās atbalstīt Gorbačovu un viņa demokratizācijas kursu. Tās uzskatīja, ka vispirms ir jāatrisina “galvenie” jautājumi — kodolbruņojuma samazināšanās, starptautiskās drošības sistēmas veidošana, bet Baltijas jautājums ir otršķirīgs un var pagaidīt. Rietumi arī bažījās, ka Baltijas valstu neatkarības atgūšana var pastiprināt PSRS dezintegrācijas tendences, kas daudzos grūstotās impērijas reģionos varētu izraisīt vardarbību un pilsoņu karu. Vienlaikus nevardarbīgais neatkarības atgūšanas ceļš izraisīja simpātijas Rietumu valdībās un sabiedriskajā domā. Tas viss, nenoliedzami, ierobežoja Kremļa iespējas vardarbīgi apturēt Baltijas valstu atdalīšanos no PSRS, kā arī spieda Rietumu politiķus galīgi neatgrūst Baltijas valstis, sniegt tām ja ne materiālu un reālu politisku, tad vismaz morālu atbalstu.

Periodā no 1990. gada 4. maija deklarācijas pieņemšanas līdz 1991. gada augustam neatkarības pretinieku centieni bija vērsti uz to, lai panāktu M. Gorbačova akceptu LR sagrāvei, īpaši pēc tam, kad 1990. gada septembrī viņam tika piešķirtas pilnvaras ieviest prezidenta pārvaldi. Nav brīnums, ka tieši pēc tam OMON pārņēma savā kontrolē Preses namu Rīgā, — ar ieganstu aizsargāt kompartijas īpašumu. Tuvojoties ziemai, bieži notika dažādi incidenti — sprādzieni (bez upuriem), pieminekļu apgānīšana. Spiediens pieauga pret visām trim Baltijas republikām, bet tieši Lietuvā un Latvijā tas bija vislielākais. 6. decembrī Vislatvijas glābšanas komiteja atklāti aicināja M. Gorbačovu ieviest prezidenta pārvaldi.

Vienlaikus Latvijas Republikas Augstākā padome veica būtisku darbu, lai veidotu demokrātisku un uz tirgus ekonomikas principiem balstītu Latviju.

Tika pieņemti daudzi likumi un lēmumi, kas būtiski mainīja ekonomisko situāciju, piemēram, par zemes reformu, par akciju sabiedrībām, par valūtas brīvu pirkšanu un pārdošanu republikas teritorijā, par ierobežojumu atcelšanu ārzemniekiem pārvietoties pa republikas teritoriju. Sākās muitas izveide.

Konfrontācija ar neatkarības pretiniekiem kulmināciju sasniedza 1991. gada janvārī. 1991. gada 12. janvāra naktī, kad padomju militārās vienības uzbruka televīzijas tornim Viļņā, tika nogalināti 14 un ievainoti 110 civiliedzīvotāji.

Tiklīdz Rīgā tika saņemta informācija par uzbrukumu, Latvijas Tautas frontes priekšsēdētājs Dainis Iļvāns devās uz Radio un pulksten 4.45 no rīta aicināja pilsētas iedzīvotājus aizsargāt stratēģiski svarīgās iestādes. 13. janvārī ap 500 000 cilvēku devās ielās, lai protestētu pret Lietuvā notikušo vardarbību. Nozīmīgāko ēku pievedceļus un tiltus nobloķēja ar kravas mašīnām un lauksaimniecības tehniku, kas tika atsūtīta galvenokārt no laukiem. Ļaudis no visas Latvijas ieradās apsargāt barikādes. Brīvprātīgie palīdzēja organizēt ēdināšanu tiem, kas dežurēja uz barikādēm. Barikādes Rīgā tika aizstāvētas līdz 27. janvārim.

Latvijā ar padomju armijas komandieru atbalstu Latvijas Komunistiskā partija tiešām gatavojās gāzt valdību. Partijas Centrālkomiteja, tiekoties plenārsēdē 13. janvārī, pieprasīja, lai Augstākā padome tiktu atlaista, lai Latvijas valdība atkāptos un visa vara tiktu nodota Vislatvijas sabiedrības glābšanas komitejai. OMON kaujinieki vairākkārt uzbruka barikāžu aizstāvjiem, kādā reizē tika nogalināts cilvēks. Nozīmīgākais bija OMON vienības uzbrukums Latvijas Iekšlietu ministrijai 20. janvārī. Uzbrukuma laikā tika nogalināti pieci cilvēki.

Krievijas Federācijas Augstākās padomes priekšsēdētājam Borisam Jeļcinam bija nozīmīga loma, iestājoties par to, lai Baltijas republikās asinsizliešana tiktu izbeigta. 13. janvārī viņš ieradās Tallinā, lai parakstītu divpusējo attiecību līgumus ar Latviju, Lietuvu un Igauniju.

Protams, barikādes un kravas mašīnas padomju tankiem nebūtu nekāds šķērslis, bet tām bija būtiska loma divos aspektos. Pirmkārt, tās parādīja Padomju Savienības vadībai un it īpaši cilvēkiem visā pasaulē, ka Latvijas, Igaunijas un Lietuvas iedzīvotāji ir organizēti un gatavi neatkarības vārdā ziedot savu dzīvību. Ievēlēto parlamentu un valdību gāšana nevarētu notikt bez ievērojamas asinsizliešanas. Otrkārt, tās skaidri pierādīja, ka neatkarības pretinieki nebija spējīgi uz tādu ziedošanos.

Ieteicamā literatūra

1. Aizvestie, 1941. gada 14. jūnijs / sast. A. Bambals, A. Kalnciema, D. Kļaviņa ... [u. c.]; zin. red. E. Pelkaus. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs; Rīga: Nordik, 2001. — 804 lpp., 2 lp. kartes: il. — Kopsav. angļu val.: Deportation in Latvia on 14 June 1941 / J. Riekstiņš. Archive files of the deported on 14 June 1941 / A. Bambals; kr. val.: Депортация 14 июня 1941 года в Латвии / Я. Риекстиньш. Архивные дела жителей Латвии, высланных 14 июня 1941 года / А. Бамбалс.
2. *Kalniete S.* Es lauzu, tu lauži, mēs laužām, viņi lūza. — Rīga: Jumava, 2000. — 479 lpp.: il. — Bibliogr.: 466.–467. lpp.
3. Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: zinātniskās konferences materiāli, 1991. g. 13. jūn. / LZA Latvijas Vēstures inst., zin. asoc. "Latvija un latvieši pasaulē", Rīgas politiski represēto klubs; sast. I. Šneidere. — Rīga: Zinātne, 1992. — 177, [2] lpp.
4. Latvija padomju režīma varā, 1945–1986: dokumentu krājums / LU Latvijas Vēstures inst.; atb. red. I. Šneidere; sast. D. Bleiere, Dz. Ērglis, E. Pelkaus ... [u. c.]. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2001. — 463 lpp. — Teksts arī kr. val.
5. *Lieven A.* The Baltic revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the path to independence. — New Haven; London: Yale Univ. Press, 1993. — XXV, 454 p.: ill., m. — Notes: p. 385–420.
6. *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: years of dependence, 1940–1990. — [2.], expanded a. updated ed. — Berkeley (Mich.); Los Angeles (Cal.): Univ. of California Press, 1993. — XVI, 400 p., 8 l. ill.: diagr., m. — Bibliogr.: p. 371–382.
7. No NKVD līdz KGB: politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / LU. Latvijas Vēstures inst.; sast. Dz. Ērglis, R. Viksne, A. Žvinklis; red. R. Viksne, K. Kangeris. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 1999. — 975 lpp.: tab. — Kopsav. angļu val.: From NKVD to KGB: political trials in Latvia, 1940–1986.
8. Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā = Occupation regimes in Latvia in 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2001) / Latvijas Vēsturnieku komisija, Latvijas Valsts arhīvs, LU. Latvijas Vēstures inst., LU. Vēstures un filozofijas fak; atb. red. A. Caune; sast. Irēne Šneidere. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2002. — 494, [1] lpp.: tab. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 7. sēj.). — Bibliogr. rakstu beigās. — Rakstu kopsav. angļu, vācu val.
9. Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā = Occupation regimes in Latvia in 1940–1959: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2002) / Latvijas Vēsturnieku komisija, LU. Latvijas Vēstures inst., LU. Vēstures un filozofijas fak.; atb. red. A. Caune; sast. Dz. Ērglis. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2004. — 605, [2] lpp. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 10. sēj.). — Bibliogr. rakstu beigās. — Rakstu kopsav. angļu, vācu val.

10. Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: dokumentu krājums / Latvijas Valsts arhīvs. — Rīga: Nordik, 1999. — 589, [1] lpp. — Dokum. norādes: 576.–[585.] lpp.
11. Represēto saraksts / Latvijas valsts arhīvs; red. J. Riekstiņš. — Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995. — I: Abrenes apriņķis–Rēzeknes apriņķis: 1941. — 128 lpp.
12. Represēto saraksts / red. J. Riekstiņš. — Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995. — II: 1941–1953. — 160 lpp.
13. Represēto saraksts, 1949: žurn. "Latvijas Arhīvi" pielikums / red. J. Riekstiņš. — Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995.
 - 1: Aizputes apriņķis — Ilūkstes apriņķis. — 144 lpp.: il.
 - 2: Ilūkstes apriņķis — Limbažu apriņķis. — 144 lpp.: il.
 - 3: Limbažu apriņķis — Tukuma apriņķis. — 160 lpp.
 - 4: Tukuma apriņķis — Viļānu apriņķis. — 144 lpp.: il.
14. Represijas Latvijas laukos, 1944–1949: dokumenti un materiāli / red. kol. D. Kļaviņa, A. Kalnciema, J. Riekstiņš ... [u. c.]; sast. J. Riekstiņš. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2000. — 243 lpp.: tab. — List of documents: p. 225–237; Summary: p. 241–243.
15. *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības / LZA, LU. Latvijas Vēstures inst. — Rīga: Zinātne, 1998. — 710, [1] lpp.: il. — Bibliogr. nod. beigās. — Kopsav. angļu, vācu un kr. val.: Latvian Academy of Sciences — origin, history, transformation; Akademie der Wissenschaften Lettlands: Entstehung, Geschichte, Wandlungen; Латвийская академия наук – становление, история, преобразование.
16. *Strods H.* Latvijas Nacionālo partizānu karš, 1944–1956. — Rīga: Preses nams, 1996. — 573, [1] lpp.: il., tab.
17. *Strods H.* Latvijas Nacionālo partizānu karš, 1944–1956. — Rīga: Preses nams, 1999. — II: Dokumenti un materiāli. — 654, [2] lpp.: il. + piel. 31, [1] lpp. — Kopsav. angļu val.: Latvian national guerrilla warfare, 1944–1956.
18. *Strods H.* Latvijas Nacionālo partizānu karš, 1944–1956. — Rīga: LU žurn. "Latvijas Vēsture" fonds, 2003. — III: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas / sast., koment. H. Strods. — 387 lpp.: il., tab. — Bibliogr.: 355. lpp.: il., tab. — Kopsav. angļu val.: The list of published documents; Documents, essays and memoirs (1944–1956).
19. Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā = Totalitarian regimes and their repressions carried out in Latvia in 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. g. pētījumi = research of the Commission of the historians of Latvia (2000) / Latvijas Vēsturnieku komisija, LU. Latvijas Vēstures inst., LU. Vēstures un filozofijas fak.; atb.red. Andris Caune; sast. I. Šneidere. — Rīga: Latvijas Vēstures inst., 2001. — 743 lpp.: tab. — (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 3. sēj.). — Bibliogr. nod. beigās. — Rakstu kopsav. angļu, vācu val.
20. *Trūps-Trops H.* Latvijas Romas katoļu baznīca komunisma gados, 1940–1990. — Rīga: Rīgas Romas katoļu metropolijas kūrīja, 1992. — 171 lpp.

7. LATVIJAS REPUBLIKAS NEATKARĪBAS ATJAUNOŠANA UN NOSTIPRINĀŠANA (1991–2004)

7.1. LATVIJAS VALSTISKĀS NEATKARĪBAS ATJAUNOŠANA UN STARPTAUTISKĀ ATZĪŠANA

Konstitucionālās sistēmas veidošanās

Pilnīgas neatkarības atgūšana. Pēc barikāžu laika situācija joprojām bija neskaidra. 1991. gada 17. martā bija izsludināts Vissavienības referendums par PSRS saglabāšanu. Baltijas republiku valdības atteicās piedalīties referendumā. Latvijā referendumu organizēja LKP ar Baltijas Kara apgabala palīdzību, un tajā piedalījās 501 280 cilvēku, no kuriem 95 procenti nobalsoja par Savienības saglabāšanu (PSRS kopumā piedalījās 80 procentu iedzīvotāju un 76 procenti balsoja par). Baltijas republikas rīkoja alternatīvus referendumus. Latvijā referendums — Vislatvijas aptauja par neatkarību — notika 3. martā. Aptaujā piedalījās 87,5 procenti balsstiesīgo iedzīvotāju, un 73,8 procenti no viņiem nobalsoja par neatkarību. Līdz ar to Mihails Gorbačovs bija spiests sākt sarunas ar Baltijas republikām, — ar Latviju tās sākās 11. aprīlī. Sarunas noritēja ar grūtībām, īpaši jūlijā, kad vienlaikus parakstīšanai tika gatavots jaunais Savienības līgums. Lai gan Baltijas republikas bija skaidri pateikušas, ka nepiedalīsies jaunajā Savienībā, acīmredzot Maskava uzskatīja, ka šāda iespēja joprojām pastāv. Paralēli visu laiku tika izdarīts militārs spiediens, gan oficiāls — piedraudot ar sankcijām, ja netiks nodrošināta karavīru iesaukšana PSRS bruņotajos spēkos, gan arī neoficiāls — OMON uzbrukumi muitas posteņiem (visasiņainākais uzbrukums notika 31. jūlijā Medininkos Lietuvā, kur nogalināja septiņus cilvēkus un vienu smagi ievainoja), sabiedrisku organizāciju organizēti protesti, radiostacijas *Содружество* propaganda un tamlīdzīgi. Par spīti šiem destabilizācijas mēģinājumiem, bija skaidrs, ka agrāk vai vēlāk Maskavai

vajadzēs piekrist Baltijas republiku neatkarībai, taču šķiršanās process būs ilgstošs un smags. Prognozes par to, cik ilgu laiku tas varētu aizņemt, bija dažādas, taču reti kurš 1991. gada jūlijā varēja iedomāties, ka jau pēc dažām nedēļām viss būs tik kardināli mainījies.

Valsts apvērsuma mēģinājums, kas notika Maskavā 19. augustā, lai nepieļautu jaunā Savienības līguma parakstīšanu un saglabātu Padomju Savienību, deva nāvējošu triecienu Savienībai un liecināja, ka faktiski tā jau bija sabrukusi. Latvijā LKP CK pirmais sekretārs A. Rubiks jau no rīta paziņoja par atbalstu apvērsumam. Baltijas Kara apgabala pavēlnieks Fjodors Kuzmins informēja Ministru padomes priekšsēdētāju I. Godmani, ka ir nozīmēts par ārkārtēja stāvokļa īstenotāju Latvijā. Armijas specvienības un OMON līdz 20. augusta vakaram ieņēma radio, televīzijas ēku, starptautisko telefona centrāli un citus objektus. Latviju gandrīz pilnīgi nošķīra no ārpusaules. Galvenie notikumi risinājās Maskavā, kur Krievijas Augstākās padomes priekšsēdētāja Borisa Jeļcina stingrā nostāja nepieļāva puča īstenošanu. Tomēr arī Latvijas parlamentārieši bija jāizšķiras par savu nostāju. 21. augustā pulksten 13.10, laikā, kad OMON kaujinieki ar četriem bruņutransportieriem mēģināja uzbrukt barikādēm Doma laukumā, lai izlauztos uz parlamenta ēku, Augstākā padome pieņēma Konstitucionālo likumu par Latvijas Republikas valstisko statusu. Tas atcēla pārejas posmu un deklarēja Latvijas Republikas atjaunošanu *de facto*. Pēc stundas bruņutransportieri negaidīti pameta Doma laukumu. Vēlāk izrādījās, ka tas notika tāpēc, ka apvērsums Maskavā bija izgāzies.

Jau nākamajā dienā sākās ļoti ātrs Baltijas valstu neatkarības atzīšanas process. 22. augustā Latvijas neatkarību atzina Lietuva un Igaunija. Pirmā Rietumvalsts, kas atzina Latvijas (arī Igaunijas un Lietuvas) neatkarību, bija Islande (23. augustā). Dienu vēlāk to izdarīja Dānija un Somija, kā arī Krievijas Federācija. B. Jeļcina nostāja būtiski veicināja starptautiskās atzīšanas lavīnveida procesu. 26. augustā Baltijas valstis atzina Eiropas Kopienas valstis, bet 2. septembrī — Amerikas Savienotās Valstis. 6. septembrī to izdarīja PSRS Valsts Padome — tobrīd augstākais PSRS varas orgāns. 17. septembrī Latviju uzņēma Apvienoto Nāciju Organizācijā. Līdz 18. septembrim Latvijas Republiku jau bija atzinušas 79 valstis.

Konstitucionālās pārmantojamības problēma. Nenoliedzami, laikposmā pēc 1990. gada 4. maija bija daudz padarīts, lai izveidotu neatkarīgas valsts pamatus. Tomēr daudz ko nebija iespējams izdarīt, jo traucēja PSRS struktūras, bet daudz neizdarīja tāpēc, ka trūka pieredzes vai arī likās, ka to varētu paveikt vēlāk, paredzot ilgstošu pārejas posmu.

Viens no jautājumiem, kam bija būtiska nozīme 90. gadu sākuma diskusijās, bija jautājums par to, vai Latvijas Republika ir pirmskara valsts tiešs turpinājums vai tā ir būtībā jauna valsts, uzsverot saistību ar pirmo republiku, kuras eksistence tika varmācīgi pārtraukta. Šim jautājumam bija gan starptautiski tiesisks, gan arī iekšpolitisks aspekts. Lielākā daļa pasaules nekomunistisko valstu visus pēckara gadus nebija atzinušas Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā. Tās arī tagad atjaunoja diplomātiskās attiecības ar Baltijas valstīm, atzīstot šo valstu tiesisko nepārtrauktību. Taču visas valstis tā ne rīkojās. Albānija, Ķīna, Kuba, Krievija (PSRS juridiskā mantiniece) un dažas citas valstis neatzina Baltijas valstu tiesisko nepārtrauktību. Rumānija atjaunoja diplomātiskās attiecības, atsaucoties uz draudzīgajām attiecībām, kas bija pastāvējušas starp abām valstīm pirms Otrā pasaules kara. Līdzīgi rīkojās arī Polija. Zviedrija, kas bija atzinusi faktu, ka Baltijas valstis bija beigušas pastāvēt, atzina Latviju kā jaunizveidotu valsti. Tādējādi formu, kādā tika atzīta Latvijas suverenitāte un atjaunotas diplomātiskās attiecības, noteica pirmām kārtām attiecīgās valsts agrākā attieksme pret Baltijas valstu inkorporāciju PSRS. Arī dažu starptautisko organizāciju nostāja bija pret-runīga. Apvienoto Nāciju Organizācijas Drošības padome gan atzina, ka Baltijas valstis ir atguvušas neatkarību, taču dalības maksu ANO noteica kā proporciju no PSRS maksājumiem šajā organizācijā. Arī Starptautiskajā Darba organizācijā Latvijai vajadzēja iestāties par jaunu, lai gan Latvija 1921. gadā bija viena no šīs organizācijas dibinātājvalstīm. Tajā pašā laikā Eiropas Padome atzina Baltijas valstu tiesisko kontinuitāti.

Tas, ka ievērojamākās Rietumvalstis atzina Baltijas valstu starptautiski tiesisko kontinuitāti, ļāva atrisināt virkni Baltijas valstīm aktuālu jautājumu. Viens no tiem bija pirmskara Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību ēku ārvalstīs atdošana vai, ja tas nebija iespējams, kompensēšana. Otrs bija tā sauktais Baltijas zelta jautājums, respektīvi — Igaunijas, Latvijas un Lietuvas zelta un ārvalstu valūtu rezerves, kas 1940. gadā bija noguldītas ārvalstu bankās. Latvijas zelta un valūtas rezerves glabājās ASV, Francijas un Lielbritānijas bankās. Jāatzīmē, ka 20. gadsimta piecdesmito gadu beigās un sešdesmito gadu sākumā PSRS panāca vienošanos ar Dāniju, Nīderlandi, Norvēģiju un citām valstīm, kas bija izvirzījušas pretenzijas sakarā ar padomju nacionalizācijas nodarītajiem zaudējumiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. 1967. gadā, kad PSRS Ministru padomes priekšsēdētājs Aleksejs Kosigins sarunās ar Lielbritānijas premjerministru Heroldu Vilsonu vienojās, ka daļu Anglijas bankā glabātā Baltijas valstu zelta izmantos, lai atmaksātu britu

akcionāriem par Padomju Savienības izdotajām parādzīmēm un par Baltijas valstīs nacionalizētajiem britu īpašumiem. ASV un Šveice bija atteikušās nodot PSRS Baltijas valstu noguldījumus. Tagad Baltijas valstu noguldījumi tika atdoti to likumīgajām valdībām.

Latvijas suverenitātes starptautiskās atzīšanas tiesiskajam pamatam bija tieša saistība arī ar jautājumu par Latvijas Republikas līdz 1940. gadam noslēgto līgumu spēku, pats galvenais — par Tartu, Rīgas un Maskavas miera līgumiem, kas noteica Latvijas Republikas robežas, īpaši ņemot vērā to, ka Latvijas–Krievijas robeža bija mainīta 1944. gadā. Krievija apgalvoja, ka PSRS Baltijas valstis nav okupējusi, tās ir iestājušās brīvprātīgi, tāpēc 1920. gada Latvijas un Padomju Krievijas miera līgumam ir tikai vēsturiska nozīme. Turpretim Latvija uzskatīja, ka valsts tiesiskās nepārtrauktības princips nozīmē, ka miera līgums joprojām ir spēkā; tas gan nenozīmē, ka nevarētu notikt sarunas par robežu pārskatīšanu. Krievijas diplomāti ir arī izvirzījuši argumentu, ka 1940. gadā starptautiskās tiesības nenosodīja spēka lietošanu. Tomēr daudzi starptautisko tiesību speciālisti norāda, ka tas tā nebija, turklāt vardarbīgu spēka lietošanu noraidīja arī tolaik spēkā esošie Latvijas un PSRS divpusējie līgumi. Krievija ir konsekventi atteikusies apspriest jautājumu par 1920. gada miera līgumu. Latvijas centieni aktualizēt šo jautājumu izpaudās 1992. gada 22. janvārī pieņemtajā Augstākās padomes lēmumā par Abrenes pilsētas un sešu Abrenes apriņķa pagastu aneksijas neatzīšanu, kā arī Saeimas 1996. gada 28. augusta Deklarācijā par Latvijas okupāciju, kurā tika uzsvērts 1920. gada miera līguma nozīme austrumu robežas noteikšanā. Šie Latvijas centieni radīja Krievijā ārkārtīgi negatīvu reakciju, tie tika kvalificēti kā Latvijas “teritoriālas pretenzijas” pret Krievijas Federāciju. Jāatzīst, ka arī Rietumvalstu un starptautisko organizāciju nostāja šajā jautājumā bija visai atturīga.

Latvijai bija jāatsakās no ieceres panākt jautājuma apspriešanu starpvalstu sarunās pēc tam, kad Igaunijas vadība paziņoja, ka ir gatava vienoties par esošo austrumu robežu bez atsaucē uz Igaunijas un Padomju Krievijas miera līgumu. Latvija sekoja Igaunijas paraugam un atteicās izvirzīt jautājumu par 1920. gada miera līgumu. Nenoliedzami, tā bija Krievijas diplomātiska uzvara. Tā bija arī ļoti smaga piekāpšanās no Igaunijas un Latvijas valdības puses; liela daļa sabiedrības to novērtēja visai negatīvi un valdību stipri kritizēja. Sākotnēji šī piekāpšanās izraisīja starpvalstu sarunu aktivizēšanos, deva iespēju dabā nospraust abu valstu pagaidu robežu, kā arī sagatavot robežlīgumu. Tomēr, lai gan līgums bija gatavs parakstīšanai jau

1997. gadā, tas joprojām nav izdarīts Krievijas nevēlēšanās dēļ. 1998. gada pavasarī parakstīšanas atlikšana tika izskaidrota ar abu valstu attiecību krīzi sakarā ar Latvijas Pilsonības likumu, vēlāk — ar vispārējo attieksmi pret krievvalodīgajiem Latvijas iedzīvotājiem. Netika parakstīts robežlīgums arī ar Igauniju. Iespējams, ka sākotnēji robežlīguma parakstīšanas novilcināšanu var izskaidrot arī ar Krievijas varas elites cerībām nobremzēt Baltijas valstu uzņemšanu NATO. Taču tas netika parakstīts arī pēc tam, kad kļuva skaidrs, ka robežlīguma trūkumu NATO (un arī Eiropas Savienība) neuzskata par šķērslī dalībai šajās organizācijās.

Jautājumam par tiesisko kontinuitāti bija arī iekšpolitiskais aspekts, vispirms jau tas bija jautājums par pastāvošās likumdošanas varas — Augstākās padomes — legitimitāti, kā arī par pilsonības un īpašumtiesību jautājumiem. Latvija viskonsekventāk no Baltijas valstīm pieturējās pie tiesiskās nepārtrauktības principa — atjaunoja 1922. gada Satversmes darbību. Igaunija 1992. gadā pieņēma jaunu konstitūciju. Lietuva sākotnēji atjaunoja 1938. gada konstitūciju (atceļot dažus pantus, kas izteica autoritārā režīma būtību), bet 1992. gadā pieņēma jaunu konstitūciju. Abas valstis gan savās konstitūcijās deklarēja tiesiskās nepārtrauktības principu (Lietuva atsauca uz valsts vēsturiskajām saknēm līdz Lietuvas dižkunigaitijai).

Latvija izvēlējās citu ceļu. Pilnā apjomā 1922. gada Satversme formāli tika atjaunota 1991. gada 21. augustā, taču faktiski tas notika tikai tad, kad 5. Saeima uzsāka savu darbu 1993. gada jūlijā, jo līdz 5. Saeimas vēlēšanām 1993. gada 5.–6. jūnijā darbojās 1990. gadā ievēlētā Augstākā padome. Tajā gan bija notikušas pārmaiņas, jo deputātu mandātus zaudēja PSRS/Krievijas militārpersonas, kā arī deputāti, kas aktīvi bija uzstājušies pret Latvijas neatkarību. Pēc Saeimas vēlēšanām tika atjaunota tā varas struktūra, kuru nosaka 1922. gada Satversme. Līdz pat 1992. gada rudenim notika diskusijas par jaunas konstitūcijas pieņemšanu. Darba grupa jaunas konstitūcijas redakcijas izstrādāšanai bija izveidota jau 1990. gada 31. jūlijā. Tai bija uzdots izstrādāt arī jaunu pilsonības koncepciju. Pārejas laika konstitūcijas projekts bija gatavs jau 1991. gada vasarā, un, pilnīgi iespējams, tas arī būtu pieņemts, ja ne augusta pučs. Bija izstrādāts arī Pilsonības likuma projekts, taču to neizskatīja tāpēc, ka LTF frakcijas vairākums nolēma: Pilsonības likumu ir tiesīga pieņemt tikai atjaunotā Saeima.

Pilsonības jautājums. Situācija, kas izveidojās pēc 21. augusta, atklāja, ka ir visai būtiski mainījies politisko spēku samērs arī LTF frakcijas iekšienē. Vispirms jau politiskais smaguma centrs no LTF Domes un valdes pēc

1990. gada 4. maija bija pārvirzījies uz Augstāko padomi. Visi valdes locekļi (izņemot Sandru Kalnieti) bija ievēlēti par deputātiem, un likumdošanas darbs vai darbs valdībā novirzīja viņu uzmanību no LTF. LTF domē un valdē nomainījās sastāvs — vairākumā bija radikālāk noskaņoti deputāti. Uzskatu radikalizēšanās bija notikusi arī LTF frakcijā Augstākajā padomē. Taču līdz augustam tas vēl nebija tik pamanāms, jo PSRS spiediens, nepieciešamība meklēt kompromisus saglabāja D. Īvāna un I. Godmaņa pārstāvētā LTF liberālā spārna ietekmi. Pēc 21. augusta šie ierobežojumi pazuda, un jau septembrī kļuva skaidrs, ka LTF 2. programmā izvirzītie principi pilsonības jautājuma īstenošanai, kas paredzēja automātisku pilsonību visiem Latvijas pastāvīgajiem iedzīvotājiem, kuri nodzīvojuši Latvijā desmit gadus, nav realizējami. 1991. gada 12. septembrī sašķēlās LTF frakcija parlamentā. Veidojās frakcija "Satversme", kas iestājās par to, ka Latvijas valsts jāatjauno un jāveido uz 1922. gada Satversmes pamata, tātad arī pilsonības jautājums ir jārisina nevis AP, bet gan Saeimai, bet, lai ievēlētu Saeimu, ir jānosaka legītijs pilsoņu kopums.

1991. gada 15. oktobrī tika pieņemts AP lēmums "Par Latvijas Republikas pilsoņu tiesību atjaunošanu un naturalizācijas pamatnoteikumiem", kurš noteica, ka pie Latvijas pilsoņu kopienas pieder personas, kas bija LR pilsoņi uz 1940. gada 17. jūniju, un viņu pēcnācēji, kuri lēmuma pieņemšanas brīdī dzīvo Latvijā un pierēģistrēsies līdz 1992. gada 1. jūlijam. Vēlāk gan lēmums tika attiecināts arī uz pilsoņiem un viņu pēcnācējiem, kas dzīvo ārzemēs, kā arī tika pagarināts reģistrācijas termiņš. Pie tam Rietumu latvieši ieguva arī tiesības uz dubulto pilsonību.

Lai gan vairākums personu, kas bija pilsoņi atbilstoši šim lēmumam, bija latvieši (apmēram 78 procenti), lēmumam nepiemita etniskas diskriminācijas pazīmes. Pilsonību ieguva nelatvieši, kuriem vai kuru vecākiem un vecvecākiem līdz 1940. gadam tā bija bijusi, — neatkarīgi no tautības un valodas zināšanām. Toties tas nedeva tiesības uz pilsonību apmēram 40 000 Krievijas latviešu, kas bija pārcēlušies uz Latviju pēc 1940. gada.

Lēmums radīja negatīvu reakciju tajā potenciālo nepilsoņu daļā, kas aktīvi bija atbalstījuši Latvijas Tautas fronti un Latvijas neatkarību un tagad jutās atstumti. Kombinējoties ar citiem procesiem — lielo rūpniecības uzņēmumu, kolhozu un sovhozu sabrukumu, bezdarba veidošanos, lielas intelligences daļas statusa pazemināšanos, krievu valodas nozīmes mazināšanos un citiem faktoriem —, palielinājās nelatviešu atsvešinātība no valsts; to pastiprināja neziņa par nākotni, jo pilsonības likumu pieņēma tikai pēc trīs

gadiem — 1994. gada 22. jūlijā. Ap likuma pieņemšanu norisinājās ļoti asa cīņa. Sākotnēji likums tika pieņemts 1994. gada 21. jūnijā, taču tajā ietvertā norma par naturalizācijas kvotu — 0,1 procents no pastāvošā pilsoņu skaita gadā — izraisīja nopietnu Eiropas Drošības un sadarbības organizācijas (EDSO) un Krievijas kritiku. Prezidents Guntis Ulmanis atteicās likumu izsludināt un nosūtīja otrreizējai izskatīšanai. Jaunajā likuma variantā kvotas tika atceltas, tomēr tas paredzēja tā saukto “logu” sistēmu, respektīvi, katru gadu tiesības iesniegt lūgumu naturalizēties varēja noteikta vecuma cilvēki, turklāt naturalizācija sākās ar visjaunākajām vecuma grupām. Tomēr likums kopumā atbilda EDSO un citu organizāciju prasībām.

Pēc šā likuma (ar 1995. gadā pieņemtajiem papildinājumiem) par Latvijas pilsoņiem tika atzīti Latvijas pilsoņi pirms okupācijas un viņu pēcnācēji; naturalizējušies pilsoņi, kā arī dažas citas kategorijas. Pārējiem Latvijas pastāvīgajiem iedzīvotājiem, kas bija reģistrējušies Iedzīvotāju reģistrā, bija tiesības iegūt pilsonību naturalizācijas ceļā. Pilsonības likums deva iespēju naturalizēties personām, kas bija nodzīvojušas Latvijā piecus gadus, kam bija legāli ienākumu avoti, kas pārvalda latviešu valodu, pārzina konstitūciju un nodod uzticības zvērestu.

Naturalizācija sākās 1995. gada 1. februārī. Tās īstenošanai tika izveidota Naturalizācijas pārvalde. 1995. gada 28. aprīlī pieņemtais likums par bijušās PSRS pilsoņiem, kam nebija citu valstu pilsonības, atzina viņus par pastāvīgajiem Latvijas iedzīvotājiem, kam ir likumīgas tiesības šeit dzīvot. Sākot darbu, Naturalizācijas pārvalde uzskatīja, ka līdz 20. gadsimta beigām par Latvijas pilsoņiem kļūs ap 200 000 nepilsoņu, taču faktiskie naturalizācijas tempi bija ļoti lēni. Tiesības naturalizēties neizmantoja daudzi, kam uz to bija tiesības, to skaitā arī gandrīz puse Krievijas latviešu. 1998. gada sākumā no 150 000 personu, kam bija tiesības naturalizēties, tās bija izmantojuši tikai 11 000. Lai gan starptautiskās institūcijas kritizēja Latviju par dažādiem nepamatotiem nepilsoņu tiesību ierobežojumiem (piemēram, aizliegums strādāt par advokātiem, farmaceitiem, lidmašīnu apkopes locekļiem, kā arī īpašuma tiesību ierobežojumi uz zemi), kuri gan pēc šīs kritikas pakāpeniski tika atcelti, nepilsoņa statuss tik ļoti neietekmēja vairākuma ikdienas dzīvi, lai liktu naturalizēties. Pētījumi atklāja, ka šķērslis bija arī nepietiekamās latviešu valodas zināšanas, politiskā pasivitāte, jauniešiem — arī nevēlēšanās dienēt armijā. Daudziem nepilsoņiem bija radies arī nepamatots iespaids, ka pilsonības iegūšana ir ļoti sarežģīta.

Par lēnajiem naturalizācijas tempiem Latvijai aizrādīja gan EDSO, gan

Eiropas Savienība. Arī Latvijā 1997.–1998. gadā notika intensīvas diskusijas par to, ka nepieciešams grozīt Pilsonības likumu. Saeimā “Latvijas ceļš”, Tautas saskaņas partija un Demokrātiskā partija “Saimnieks” atbalstīja Pilsonības likuma grozījumus, bet “Tēvzemei un Brīvībai”/LNNK kategoriski iebilda. Valdošās koalīcijas partijas bija vienojušās negrozīt likumu līdz 6. Saeimas pilnvaru beigām, tāpēc diskusijas sarežģīja tas, ka Pilsonības likuma mainīšana varēja sagraut valdības koalīciju (Ministru prezidents šajā laikā bija “Tēvzemei un Brīvībai”/LNNK pārstāvis Guntars Krasts). Prezidents G. Ulmanis arī aizstāvēja viedokli, ka nepieciešams atcelt “logu” sistēmu un piešķirt tiesības uz automātisku pilsonības saņemšanu nepilsoņu bērniem, kas dzimuši Latvijā. Aptaujas liecināja, ka pilsonības piešķiršanu nepilsoņu bērniem atbalsta arī vairākums Latvijas pilsoņu.

1998. gada 22. jūnijā tika pieņemts jauns Pilsonības likums, kas atcēla “logu” sistēmu un deva tiesības iegūt pilsonību Latvijā dzimušajiem nepilsoņu bērniem. Pret šīm izmaiņām iebilda “Tēvzemei un Brīvībai”/LNNK, kas šajā jautājumā panāca referendumu. Tomēr referendumā dalībnieki (53 procenti vēlētāju) atbalstīja jauno Pilsonības likuma redakciju. Naturalizācijas tempi palielinājās. 1998. gadā bija naturalizējušies 4439 cilvēki, bet 1999. gadā — jau 12 427, un 2000. gadā — 14 900 cilvēku. Tomēr nākamajos gados naturalizācijas tempi palēninājās. Pēc Naturalizācijas pārvaldes datiem, no 1996. gada līdz 2004. gada 31. martam pavisam bija naturalizējušies 70 879 cilvēki (ieskaitot bērnus, kas dzimuši Latvijā), tomēr 2004. gada sākumā vēl joprojām bija 481 352 nepilsoņi. Līdztekus iepriekšminētajiem iemesliem, kas neveicina naturalizāciju, iespējams, ietekme ir arī tam, ka kustības, kas sevi pozicionē kā nepilsoņu aizstāves, izvirza prasību par krievu valodu kā otro valsts valodu un tā saukto pilsonības nulles variantu, un šādi izteikumi ir dzirdami arī no Maskavas politiķiem. Daļā nepilsoņu tas rada nepamatotas cerības pilsonību iegūt automātiski. 2004. gada pavasarī protesta akcijās pret jauno Izglītības likumu, kas paredz daļēju pāreju uz latviešu valodu kā mācību valodu mazākumtautību skolās, reformas pretinieki skaidri formulēja, ka viņu galvenais mērķis ir panākt krievu valodas kā otras valsts valodas atzīšanu, kā arī pilsonības “nulles variantu”. Taču tajā pašā laikā 2004. gada aprīlī, pirms iestāšanās Eiropas Savienībā, bija vērojams naturalizēties gribētāju skaita pieaugums.

1991. gada 15. oktobra AP lēmums bija būtisks tajā ziņā, ka ļāva sarīkot 5. Saeimas vēlēšanas, jo pietiekami skaidri definēja personu loku, kas varēja piedalīties vēlēšanās. Tas arī nebija pretrunā ar tiesiskās nepārtrauktības

principu un atņēma argumentus parlamenta un ārpusparlamenta opozīcijai, kas apšaubīja Augstākās padomes tiesības rīkot šādas vēlēšanas, jo uzskatīja, ka tās var notikt tikai pēc Krievijas karaspēka izvešanas un okupācijas fakta starptautiskas atzīšanas un seku novēršanas. Apstākļos, kad Igaunija un Lietuva bija atrisinājušas varas legimitātes problēmas, Latvijas vilcināšanās neveicinātu iekšpolitisko stabilitāti un pārejas procesus uz demokrātiju un tirgus ekonomiku. Par to, ka šis lēmums bija pareizs, liecināja arī tas, ka daļa ārpusparlamenta opozīcijas, ko pārsvarā veidoja radikālākie pilsoņu kustības aktīvisti, nolēma atteikties no varas struktūru obstrukcijas un piedalīties 5. Saeimas vēlēšanās (vēlāk izveidojot politiskās partijas "Tēvzemei un Brīvībai" kodolu).

Plaši bija izplatīts uzskats, ka K. Ulmaņa apvērsumu 1934. gadā izprovocēja Latvijas parlamentārās sistēmas nepilnības, īpaši tas, ka nepastāvēja procentu barjera sarakstu iekļūšanai Saeimā, kā arī ļoti demokrātiska sarakstu veidošanas un reģistrācijas kārtība. 1992. gada 20. oktobrī pieņemtais likums Par 5. Saeimas vēlēšanām būtībā bija nedaudz grozīts un papildināts 1922. gada Likums par Saeimas vēlēšanām. Būtiskākais grozījums bija tas, ka Augstākā padome ieviesa četru procentu barjeru, kas bija nepieciešama, lai saraksts iegūtu deputātu mandātus. 6. Saeimas vēlēšanās, kas notika 1995. gada oktobrī, tika ieviesta vēl augstāka — piecu procentu — barjera. Latvijas Republikas 5. Saeimas vēlēšanas notika 1993. gada 5. un 6. jūnijā. Vēlēšanās piedalījās 1 118 316 vēlētāji jeb 89,9 procenti balsstiesīgo Latvijas pilsoņu. Tika pieņemti 23 kandidātu saraksti, no kuriem mandātus ieguva astoņi saraksti. Vislielāko mandātu skaitu — 36 — ieguva centriskā savienība "Latvijas ceļš", kura apvienoja lielu daļu Latvijas ievērojamāko politiķu un kurā aktīvi darbojās arī vairāki pazīstami trimdas darbinieki. Turpmākajās Saeimas vēlēšanās nevienai partijai nav izdevies iegūt tik lielu mandātu skaitu. Saeimā deputātu mandātus ieguva arī labējā spārņa partijas Nacionālās Neatkarības kustība un vēlēšanu apvienība "Tēvzemei un brīvībai", Kristīgo demokrātu savienība un atjaunotā Latvijas Zemnieku savienība, kā arī kreisi centriskās Demokrātiskā Centra partija un "Saskaņa Latvijai — atdzimšana tautsaimniecībai". Septiņus mandātus ieguva arī politiskā organizācija "Līdztiesība" — viskreisākais politiskais spēks Saeimā. 5. Saeimas priekšsēdētājs bija Anatolijs Gorbunovs.

Satversmes pilnīga atjaunošana. 1993. gada 6. jūlijā 5. Saeima sanāca uz savu pirmo sēdi un pilnībā atjaunoja Latvijas Republikas Satversmi. Satversme 1998. gadā tika papildināta ar jaunu sadaļu — par pilsonisko

brīvību garantijām, kā arī latviešu valoda tika noteikta par valsts valodu. Jaunā sadaļa balstījās uz 1991. gada decembrī pieņemto LR konstitucionālo likumu Par pilsoņa un cilvēka tiesībām un pienākumiem. Tajā ir apstiprinātas gan personiskās brīvības — tiesības uz dzīvību, brīvību, personas neaizskaramību, cilvēka godu un cieņu, neierobežotu pārvietošanos —, gan arī politiskās brīvības — tiesības uz domas, apziņas un reliģiskās pārliecības brīvību, tiesības uz vārda brīvību un biedrošanās brīvību —, gan arī sociālās tiesības — tiesības uz īpašumu, darba samaksu, sociālo nodrošinājumu, medicīnisko palīdzību, izglītību.

Ministru padome nolika savas pilnvaras. Ministru kabinetu uzticēja sastādīt Valdim Birkavam ("Latvijas ceļš"). Ivara Godmaņa vadītā Ministru padome bija darbojusies kopš 1990. gada 7. maija (tā bija reorganizēta 1991. gada 19. novembrī). Diemžēl nākamās valdības ar līdzīgu stabilitāti nevarēja lepoties. 7. jūlijā Saeima par Valsts prezidentu ievēlēja Gunti Ulmani (K. Ulmaņa brāļa mazdēlu). Viņš pildīja šīs funkcijas divus termiņus — līdz 1999. gada jūnijam. G. Ulmaņa prezidentūras laiks bija saistīts ar vairāku sarežģītu problēmu risināšanu — Krievijas karaspēka izvešanas panākšanu, Pilsonības likuma pieņemšanu — un politisko krīzi 1998. gada pavasarī, kas bija saistīta gan ar Pilsonības likuma grozījumu nepieciešamību, gan ar Latvijas un Krievijas attiecību saasinājumu un ar jautājumu par Latvijas vēstures izvērtējumu Otrā pasaules kara laikā.

1999. gada 17. jūnijā Saeima par Valsts prezidentu ievēlēja Vairu Viķi-Freibergu, Monreālas Universitātes emeritētu psiholoģijas profesori, kas devusi nopietnu ieguldījumu arī latviešu tautasdziesmu pētniecībā. Viņa ir guvusi vispārēju atzinību ar prasmi reprezentēt valsti kā ārzemēs, tā iekšzemē. Pirmie divi atjaunotās Latvijas prezidenti ir pierādījuši, ka prezidenta institūcijai ir svarīga nozīme politiskās stabilitātes nodrošināšanai valstī un valsts tēla veidošanai starptautiskajā arēnā. Lai gan ir bijuši aicinājumi mainīt Satversmi un veidot nevis parlamenta, bet gan visas tautas vēlētā prezidenta institūciju, tie nav guvuši sabiedrības vispārēju atbalstu.

Latvijas prezidentam ir galvenokārt reprezentatīvas funkcijas, kas neliek uzņemties politisku atbildību. Tomēr prezidentam ir piešķirtas tiesības, kas padara to par centrālo figūru politisko krīžu laikā, kuras ir saistītas ar politiski strīdīgu likumu un lēmumu pieņemšanu. Viena no svarīgākajām prezidenta funkcijām ir Ministru prezidenta amata kandidāta izvēle, aicinot sastādīt valdību. Otra svarīgākā funkcija ir likumu izsludināšana. Prezidentam ir tiesības nosūtīt Saeimas pieņemtos likumus atkārtotai izskatīšanai.

Šīs tiesības Latvijas prezidenti ir izmantojuši vairākkārt, piemēram, Pilsonības likuma pieņemšanas gaitā.

6. Saeimas vēlēšanas notika 1995. gada 30. septembrī un 1. oktobrī. Vēlēšanās piedalījās 71,9 procenti balsstiesīgo Latvijas pilsoņu. Tika pieņemti 19 kandidātu saraksti, no kuriem mandātus ieguva deviņi. Savienība "Latvijas ceļš" ieguva 17 mandātus, Demokrātiskā partija "Saimnieks" — 18, Tautas kustība "Latvijai" — 16, apvienība "Tēvzemei un Brīvībai" — 14 mandātu, bet astoņus mandātus ieguva Latvijas Zemnieku savienības, Latvijas Kristīgo demokrātu un Latgales Demokrātiskās partijas apvienotais saraksts, Latvijas Vienības partija, kā arī Latvijas Nacionāli konservatīvās partijas LNNK un Zaļās partijas kopīgais saraksts. Sešus mandātus ieguva Tautas saskaņas partija, bet piecus — Latvijas sociālistiskā partija. Sākumā 6. Saeimas priekšsēdētāja bija vēstures doktore Ilga Kreituse, bet no 1996. gada 26. septembra par priekšsēdētāju kļuva Alfrēds Čepānis.

Pirms 7. Saeimas vēlēšanām tika izdarīti grozījumi Satversmē, pirmoreiz Latvijas valsts vēsturē paredzot vēlēšanas organizēt vienu dienu — 1998. gada 3. oktobrī. Vēlēšanās piedalījās 71,9 procenti visu balsstiesīgo Latvijas pilsoņu. Tika pieņemts 21 kandidātu saraksts, no kuriem mandātus ieguva seši saraksti. Tautas partija ieguva vislielāko mandātu skaitu — 24, tai sekoja savienība "Latvijas ceļš" ar 21, apvienība "Tēvzemei un Brīvībai"/LNNK ar 17, Tautas saskaņas partija ar 16, Latvijas Sociāldemokrātu apvienība ar 14 mandātiem un Jaunā partija, kuru pārstāvēja astoņi deputāti. 7. Saeimas priekšsēdētājs bija Jānis Straume.

8. Saeimas vēlēšanas notika 2002. gada 5. oktobrī. Vēlēšanās piedalījās 71,51 procenti vēlētāju. Tika pieteikti 20 deputātu kandidātu saraksti, no kuriem piecu procentu barjeru pārvarēja un mandātus ieguva sešas partijas un partiju apvienības. Partija "Jaunais laiks" ieguva 26 vietas, apvienība "Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā" — 25 vietas, Tautas partija — 20 vietas, Zaļo un Zemnieku savienība — 12 vietas, Latvijas Pirmā partija — 10 vietas, apvienība "Tēvzemei un Brīvībai"/LNNK — 7 vietas. Par 8. Saeimas priekšsēdētāju kļuva Ingrīda Ūdre.

Vēlēšanu rezultāti liecina, ka 6.–8. Saeimas vēlēšanās pilsoņu aktivitāte bija zemāka nekā 5. Saeimas vēlēšanās, taču tā ir diezgan augsta un ļoti stabila. Tajā pašā laikā tie liecina, ka vairums partiju un politisko apvienību ilgākā laika posmā nav spējušas saglabāt savu vēlētāju simpātijas. Sabiedriskās domas aptaujas rāda: laikā, kad notika cīņa par Latvijas neatkarības atzīšanu un valdības un parlamenta reitings sabiedrībā bija augsts, bet pēc

neatkarības atgūšanas tas diezgan strauji pazeminājās un parlamenta un valdības reitings sabiedrībā bija relatīvi zems, piemēram, salīdzinājumā ar Valsts prezidenta institūciju, Satversmes tiesu. Zināmā mērā te atspoguļojas politikas veidošanas grūtības parlamentārajā republikā, kur valdības sastādīšana nereti ir ilgstoša un nogurdinoša, bet tās rīcībspēju ierobežo valdošās koalīcijas dalībnieku intereses un programmas.

Satversmes atjaunošana ļāva kardināli atrisināt vienu no būtiskākajām problēmām, kas valsts pārvaldes sistēmā pastāvēja padomju sistēmā, — likumdošanas un izpildvaras funkciju nošķiršanu, kā arī neatkarīgas tiesu varas veidošanu.

Valdības funkcijas veic Ministru prezidents un viņa sastādītais Ministru kabinets. Valdībai ir jāsaņem Saeimas uzticība, un tā ir atbildīga par savu darbību Saeimas priekšā. Lai gan Saeimas vēlēšanu rezultāti liecina par kreisi orientētu politisko spēku un kreisā populisma zināmu popularitāti Latvijas vēlētajos, valdības koalīcijās kopš 1993. gada pārsvarā ir dominējušas labēji orientētas politiskās partijas. Neraugoties uz dažu Saeimā ievēlēto partiju un apvienību īslaicīgumu, uz mazākuma valdību darbību, kā arī Saeimā pārstāvēto partiju nespēju vienoties par valdības veidošanu, piemēram, 1996. gadā, kad valdību izdevās izveidot tikai trešajam neatkarīgajam kandidātam Andrim Šķēlem, — tomēr saglabājās politiska stabilitāte un kontinuitāte. No 1993. gada līdz 2002. gadam visās valdības koalīcijās piedalījās savienība "Latvijas ceļš", kuras ministri visu šo laiku vadīja ārlietu resoru. Kopš 1993. gada pie varas ir bijušas deviņas valdības, to skaitā — 2004. gada 9. martā apstiprinātā Induļa Emša valdība, kuru veidoja Zaļo un Zemnieku savienības, Tautas partijas un Latvijas Pirmās partijas koalīcija.

Satversmes un valsts augstāko pārvaldes institūciju izveidošana neatrisināja visas ar tiesisko kontinuitāti saistītās problēmas. Viena no būtiskākajām problēmām bija likumu un juridisko institūciju atbilstība Satversmei. Pēc neatkarības atjaunošanas spēkā palika — līdz LR kodeksu vai citu likumdošanas aktu izstrādāšanai — Latvijas PSR Kriminālkodekss, Kriminālprocesa kodekss, Civilt kodekss, Darba likumu kodekss un visi pārējie kodeksi un likumi. Protams, Latvijas PSR likumdošana, kas bija paredzēta pavisam citai politiskajai un sociālajai iekārtai, pat ar labojumiem bija grūti pielāgojama jaunajiem apstākļiem. Taču jautājums par to, vai pirmskara Latvijas Republikas likumdošana atbilst tagadējiem apstākļiem vai arī visi kodeksi un likumi ir jāveido pilnīgi no jauna, radīja visai asas diskusijas, īpaši

jautājumā par 1937. gada Civillikuma atjaunošanu. Uzvarēja viedoklis, ka Civillikums ir pielāgojams (ar labojumiem) mūsdienu situācijai. Tajā pašā laikā ne visi mūsdienās nepieciešamie likumi pastāvēja pirmskara Latvijā, tāpat arī citi neatbilda mūsdienu situācijai. Vairākums citu likumu un kodeksu tika veidoti no jauna, un tas radīja lielas problēmas likumu nesaskaņotības vai to trūkuma dēļ, dažkārt likumdevējiem nebija izpratnes par to, kādas likuma normas ir nepieciešamas steidzamāk.

No padomju sistēmas bija mantotas prokuratūras tiesības uzraudzīt likumības ievērošanu tiesās: tas bija pretrunā ar tiesu neatkarības principu. Šī norma tika atcelta. Vienlaikus tika izveidota arī zvērinātu advokātu institūcija, kas padarīja advokātus par līdztiesīgiem tiesas procesa dalībniekiem. Tiesu sistēmā tika ieviestas apelācijas tiesas. Tika radītas trīs līmeņu tiesas — rajonu (pilsētas) tiesas, apgabaltiesas un Augstākā tiesa. Tika pieņemts arī Zemesgrāmatu likums un Notariāta likums.

Demokrātiskas valsts varas sistēmas veidošanā būtiska nozīme bija Satversmes tiesai, kas tika nodibināta 1996. gadā. 1990. gada 4. maija Deklarācijas par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu 6. panta otrajā daļā bija minēta nepieciešamība izveidot Konstitucionālo tiesu. Tomēr reāli jautājumu sāka risināt 1993. gadā, lai gan 1992. gada 15. decembrī pieņemtais Likums par tiesu varu jau bija piešķīris konstitucionālās kontroles funkcijas Latvijas Republikas Augstākajai tiesai. Idejai par Satversmes tiesas izveidošanu bija nopietna politiskā pretestība, kas liecināja, ka sabiedrība vēl īsti neizprata vai arī neticēja neatkarīgas tiesu varas pastāvēšanai. Tikai 1996. gada 5. jūnijā Saeima izdarīja grozījumu Latvijas Republikas Satversmes 85. pantā, nosakot, ka "Latvijā pastāv Satversmes tiesa, kas likumā noteiktās kompetences ietvaros izskata lietas par likumu atbilstību Satversmei, kā arī citas ar likumu tās kompetencē nodotās lietas. Satversmes tiesa ir tiesīga atzīt par spēkā neesošiem likumus un citus aktus vai to daļas." Vienlaikus tika pieņemts arī Satversmes tiesas likums, kas stājās spēkā 1996. gada 28. jūnijā. 1996. gada 11. decembrī Satversmes tiesa sanāca uz savu pirmo sēdi. 1997. gada 11. septembrī Satversmes tiesas likumā tika izdarīti grozījumi, kas paplašināja to subjektu skaitu, kas var vērsties tiesā, tomēr to vidū nebija vispārējās tiesas un atsevišķu pilsoņu. Šādas tiesības tika piešķirtas likuma grozījumos, kas stājās spēkā 2001. gada 1. janvārī. Satversmes tiesa izskata lietas par likumu atbilstību Satversmei; Latvijas parakstīto vai noslēgto starptautisko līgumu (arī līdz attiecīgo līgumu apstiprināšanai Saeimā) atbilstību Satversmei; citu normatīvo aktu vai to daļu atbilstību augstāka juridiska spēka tiesību normām

(aktiem); citu Saeimas, Ministru kabineta, Valsts prezidenta, Saeimas priekšsēdētāja un Ministru prezidenta aktu, izņemot administratīvos aktus, atbilstību likumam; tāda rīkojuma atbilstību likumam, ar kuru Ministru kabineta pilnvarotais ministrs ir apturējis pašvaldības domes (padomes) pieņemto lēmumu; Latvijas nacionālo tiesību normu atbilstību tiem Latvijas noslēgtajiem starptautiskajiem līgumiem, kuri nav pretrunā ar Satversmi.

7.2. LATVIJAS IEKŠPOLITIKA

Administratīvās un teritoriālās pārvaldes reformas sākās jau pirms pilnīgas Latvijas neatkarības atjaunošanas, un to mērķis bija centieni demokratizēt un decentralizēt pārvaldi. 1991. gada 6. jūnijā LR Augstākās padomes pieņemtais likums Par Latvijas Republikas administratīvo teritoriju izveidošanu un apdzīvoto vietu statusa noteikšanu atbilstoši Satversmei noteica, ka Latvijas Republiku veido Vidzeme, Latgale, Kurzeme un Zemgale; to iedalīja šādās administratīvajās teritorijās: rajonos, republikas pilsētās. Latvijas rajonus iedalīja rajonu pilsētās, rajonu pilsētās ar lauku teritoriju un pagastos. Rīgas pilsēta ir iedalīta pilsētas rajonos. Apdzīvotās vietas bija iedalītas divās kategorijās — pilsētas un lauku apdzīvotās vietas, bet lauku apdzīvotās vietas ir ciemi un viensētas.

Iedalījums četros novados nav administratīvs iedalījums, tas praksē tiek izmantots tikai Saeimas vēlēšanās, kurās Latvija tiek iedalīta piecos vēlēšanu apgabalos — Rīgas, Vidzemes, Latgales, Kurzemes un Zemgales. Pirmsokupācijas laika administratīvais iedalījums netika atjaunots. Pēc neatkarības atgūšanas ir mainījušās, paplašinātas pašvaldību funkcijas un atbildība, bet nemainīgs palicis padomju laika administratīvais iedalījums — 26 rajoni plus septiņas republikas pilsētas (pirmais līmenis) un vairāk nekā 550 vietējās pašvaldības (otrais līmenis). Otrā līmeņa pašvaldības veido pagasti, šo nosaukumu ieguva padomju laika ciema padomes, kā arī pilsētas. 90. gados agrākajiem pilsētciematiem tika piešķirts pilsētas ar lauku teritoriju statuss.

Jau kopš 1992. gada norit jauna administratīvi teritoriālā iedalījuma projekta izstrāde, kas paredz pašvaldību apvienošanu. Ministru kabinets 1993. gada 28. septembrī akceptēja pašvaldību reformas koncepciju, kas balstījās uz Eiropas Hartā izteiktajiem principiem par vietējo pašvaldību. 1994. gada 19. maijā Saeimas pieņemtais likums par pašvaldībām izšķīra triju veidu pašvaldības — pilsētas, rajona un pagasta — un precizēja paš-

valdību kompetenci, funkciju sadali starp pašvaldību veidiem, kā arī starp pašvaldībām un centrālo valdību. Pašvaldību reformas rezultātā ir nodalīts pašvaldību īpašums un tas nostiprināts likumdošanā, izveidota neatkarīga pašvaldību budžetu veidošanas kārtība, kā arī ar likumu noteikta pašvaldību finanšu izlīdzināšanas sistēma, respektīvi, sistēma, pēc kuras bagātākās pašvaldības noteiktu daļu savu līdzekļu nodod trūcīgāko pašvaldību darbības nodrošināšanai.

1998. gadā (izsludināts 30. oktobrī) tika pieņemts Administratīvi teritoriālās reformas likums. Likums paredzēja divu līmeņu pašvaldības — 1) vietējās pašvaldības — novados, pilsētās un pagastos un 2) reģionālās pašvaldības — apriņķos. Tomēr apriņķu izveidošana bija jāregulē īpašam likumam, bet 1998. gada likums sikāk reglamentēja tikai pirmā līmeņa pašvaldību administratīvi teritoriālo reformu.

Likums paredzēja, ka reforma tiks realizēta līdz 2004. gada 30. novembrim un tā notiks divos posmos. Pirmajā posmā tā notiek pēc vietējo pašvaldību iniciatīvas, brīvprātīgi apvienojoties lielākās administratīvās vienībās — novados — līdz 2003. gada 31. decembrim, bet pēc Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas izstrādātiem projektiem — no 2004. gada 1. janvāra. Likumā bija formulēti šādi kritēriji reformas nepieciešamības vērtēšanai: pašvaldības teritorijas ilglaicīga attīstība; finanšu ieņēmumu bāze; pašvaldības funkciju veikšanai nepieciešamā infrastruktūra; iedzīvotāju skaits; pašvaldību ekonomiskā, ģeogrāfiskā un vēsturiskā vienotība; pašvaldības pakalpojumu sasniedzamība; citi nosacījumi pēc rajona padomes priekšlikuma. Sākotnēji pagastu apvienošanās ideja neizraisīja lielu atsaucību. Kopš 1998. gada ir izveidoti 15 novadi.

2001. gadā tika sagatavoti trīs projekti, kas paredzēja, ka valsts tiek iedalīta attiecīgi 33, 77 un 102 vietējo pašvaldību teritorijās. Tomēr valdība un savienība "Latvijas ceļš" atbalstīja 102 novadu modeli, arī daudzas pašvaldības sāka saskatīt šī modeļa pozitīvās puses. Pašvaldību lietu ministrijas apkopotā informācija 2003. gada jūlijā liecināja, ka 154 pašvaldības atbalstīja 102 novadu modeli, 237 — citus modeļus, bet 137 — esošo robežu saglabāšanu. 2003. gada vasarā Einara Repšes valdība par visracionālāko pasludināja 33 novadu modeli, tomēr pašvaldību pretestības dēļ atteicās no tā, kā arī no likumā paredzētās iespējas apvienot pagastus novados pie spiedu kārtā. Daudz tika diskutēts arī par to, vai ir nepieciešamas otrā līmeņa pašvaldības, kāds būtu to optimālais lielums, kā arī — vai to vadībai jābūt valdības ieceltai vai vēlētai. Tomēr arī šis jautājums nav izlemts.

Politiskās un sabiedriskās organizācijas. Cerības, ka procentu barjeras ieviešana veicinās spēcīgāku politisko partiju veidošanos un stabilāku valdību darbu, attaisnojās tikai daļēji. Lai gan Saeimā ievēlēto sarakstu skaits 6., 7. un 8. Saeimas vēlēšanās bija mazāks nekā pirmajās četrās Saeimās un stabilāks politisko spēku kodols, kas desmit gadu laikā ir saglabājuši lielāku vai mazāku ietekmi ("Latvijas ceļš", "Tēvzemei un Brīvībai"/LNNK, Latvijas Zemnieku savienība, Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija, Tautas saskaņas partija, "Līdztiesība", Tautas partija), tomēr pirms katrām Saeimas vēlēšanām veidojas jaunas partijas un apvienības, bet pastāvošo partiju elektorāts nav pietiekami plašs un stabils, lai nodrošinātu tām tādu pārstāvniecību parlamentā, kas garantētu ilglaicīgu valdības koalīciju darbību.

90. gadu sākumā bija mēģinājumi veidot politiskās partijas, balstoties uz pirmskara Latvijas Republikas politisko partiju bāzes. Taču izdevās atjaunot tikai divas pirmskara partijas — Latvijas Sociāldemokrātisko strādnieku partiju (LSDSP) un Latvijas Zemnieku savienību. LSDSP gadījumā būtiska nozīme bija tam, ka tā bija pastāvējusi visus okupācijas gadus trimdā (Zviedrijā) un saglabājusi prestižu pasaules sociālistiskajā kustībā — partijas priekšsēdētājs Bruno Kalniņš bija Sociālistiskās internacionāles goda priekšsēdētājs. Latvijas Zemnieku savienība veidojās no jauna, taču tai atdzimt palīdzēja Kārļa Ulmaņa popularitāte. Tomēr ne viena, ne otra partija nekļuva tik ietekmīga, kā bija bijušas līdz 1934. gadam.

Atšķirībā no daudzām citām postkomunistiskajām valstīm lielu ietekmi neizdevās saglabāt arī reformētajai Latvijas Komunistiskās partijas nacionālkomunistiskajai daļai — Latvijas Demokrātiskajai darba partijai (vēlāk Latvijas Sociāldemokrātiskā partija). Tomēr promaskaviskā LKP daļa spēja izdzīvot jaunajos apstākļos, kļūstot par bāzi Latvijas Sociālistiskajai partijai.

Pēc neatkarības atgūšanas sabiedrības atbalstu nespēja saglabāt Latvijas Tautas fronte. Tas bija pilnīgi dabīgs process, jo LTF bija vairāk dažādu virzienu un grupējumu "jumta organizācija". Tā faktiski kļuva par galveno organizāciju, uz kuras pamata veidojās daudzpartiju sistēma — LTF sadaloties daudzās partijās un organizācijās. LTF kā politiska organizācija cieta smagu sakāvi 1993. gadā 5. Saeimas vēlēšanās, pēc tam tā tika pārdēvēta par Kristīgo tautas partiju, kuras biedri vēlāk iekļāvās citu politisko organizāciju sastāvā. Otrs lielākais pretpadomju spēks — LNNK — guva vērā ņemamus panākumus 5. Saeimas vēlēšanās, taču tā sašķēlās 1997. gadā.

Partiju sistēmas veidošanās pirmajā posmā ideoloģiskās atšķirības pastāvēja ne tik daudz pieejā ekonomiskajām problēmām, cik citos jautāju-

mos, piemēram, pilsonības jautājumā. Ekonomiskajos uzskatos 90. gadu pirmajā pusē vislielākā ietekme bija neoliberālisma ideoloģijai. Tomēr ekonomiskās attīstības nelīdzsvarotība un sociālā cena bija tik liela, ka 90. gadu vidū pieauga populisma ietekme, kas visspilgtāk izpaudās 6. Saeimas vēlēšanās, kur 16 mandātus ieguva Joahima Zigerista vadītā Tautas kustība "Latvijai", un vērā ņemamus panākumus guva arī Latvijas Vienības partija un Demokrātiskā partija "Saimnieks", kuru programmās tāpat bija vērā ņemams populisma elements. Šo organizāciju nespēja piedāvāt konkrētus problēmu risinājumus visai drīz lika tām noiet no politiskās skatuves. Tomēr populisma politiskais potenciāls ir saglabājies, tas izpaudās kā 7., tā arī 8. Saeimas vēlēšanās, kurās solījums cīnīties ar korupciju, sakārtot veselības aprūpes, sociālās nodrošināšanas un izglītības sistēmu kļuva par vienu no galvenajiem motīviem, kas noteica Einara Repšes vadītā "Jaunā laika" uzvaru vēlēšanās.

Būtiska ietekme uz politisko procesu bija arī sociāldemokrātiem, kas 90. gadu otrajā pusē aktīvi iestājās pret lielo uzņēmumu privatizāciju, pieprasot progresīvās ienākumu nodokļa likmes ieviešanu un tirgu regulējošo institūciju nepieciešamību.

Populistisko strāvojumu ietekmē jau pastāvošās un jaunveidojušās labēji orientētās politiskās partijas lielāku uzmanību sāka pievērst sociālajiem jautājumiem. Tā, piemēram, "Latvijas ceļš" mainīja savu partijas programmu, mīkstinot neoliberālo orientāciju un pavēršoties vairāk sociāli orientētas tirgus ekonomikas virzienā. Par konsekvētāko neoliberālisma principu aizstāvi kļuva 1998. gadā izveidotā Tautas partija. Šos principus atbalstīja arī nacionālkonservatīvā apvienība "Tēvzemei un Brīvībai"/LNNK, lai gan tās programmā pretruna starp neoliberālajiem ekonomiskajiem uzskatiem un nacionālismu politikā bija visai izteikta. Šī pretruna ir jūtama arī "Jaunā laika" nostādnēs.

Paralēli partijām, kuru ekonomiskajā programmā dominēja neoliberālisma pieeja ekonomikai, visai izteikti savu nostāju pauda partijas, kas iestājās par valsts regulējošo lomu ekonomikā un sociālajā dzīvē, atbalstu lielajiem valsts uzņēmumiem, valsts regulētu centrālās bankas darbību, plašas sociālās nodrošināšanas sistēmas saglabāšanu. Viskonsekvētākā šajā ziņā ir Sociālistiskā partija, kuru vada bijušais LKP līderis Alfrēds Rubiks. Tāpat kā "Līdztiesības", Sociālistiskā partijas politika ir vērsta uz sakaru stiprināšanu ar Krieviju un NVS. Lai gan Sociālistiskā partija izveidojās uz "Līdztiesības" bāzes, tomēr tās nostādnēs dažos jautājumos atšķiras. LSP

konsekventi iestājas pret Latvijas dalību NATO un visai negatīvi ir noskaņota pret dalību ES. "Līdztiesības" attieksme pret ES nav tik skeptiska, tā uzskata, ka dalība ES dos iespēju efektīvāk cīnīties par nepilsoņu tiesībām. Ekonomiskās programmas līdzības, orientācija uz Krieviju un attieksme pret nepilsoņu problēmām bija tas, kas lika visos šajos jautājumos liberālākajai Tautas saskaņas partijai pirms 1998. gada 7. Saeimas vēlēšanām apvienoties ar šīm partijām politiskajā apvienībā "Par cilvēktiesībām vienotā Latvijā" (PCTVL). Tautas Saskaņas partija no PCTVL izstājās 2003. gada februārī. Jāatzīmē, ka atšķirībā no 20.–30. gadu Latvijas Republikas nacionālā mērogā kaut cik nopietnu ietekmi nav ieguvušas reģionālās partijas, iespējams, tāpēc, ka padomju varas politikas dēļ reģionālās atšķirības ir jūtami mazinājušās. Vienīgā partija, kam ir izdevies iegūt popularitāti nacionālajā mērogā, ir "Latgales Gaismā", taču arī tai nav izdevies iekļūt Saeimā. Tajā pašā laikā jāņem vērā, ka pašvaldību vēlēšanās reģionālās vai vietējās partijas un apvienības kopumā gūst labākus rezultātus nekā Saeimas partijas. Zināmā mērā tas saistīts ar to, ka vairākums lielo partiju 90. gados neveltīja pietiekamu vērību partijas vietējo nodaļu attīstībai un biedru piesaistīšanai. Partijas, kas veidojās 90. gadu beigās un 21. gadsimta sākumā, piemēram, Tautas partija un "Jaunais laiks", atbalstam novados pievērs daudz lielāku uzmanību. Tas arī nodrošināja Tautas partijas sekmes 2001. gada pašvaldību vēlēšanās.

Pēc 80. gadu beigu un 90. gadu sākuma pilsoniskās aktivitātes uzbangojuma daudziem radās iespaids, ka sabiedrība 90. gados bija kļuvusi apātiska, jo tā ne pārāk aktīvi piedalījās dažādās pilsoniskās sabiedrības aktivitātēs. Jāatzīmē, ka līdzdalība sabiedriskās organizācijās patiešām bija ievērojami samazinājusies un lielākās daļas pilsoņu galvenā pilsoniskās aktivitātes izpausme bija piedalīšanās parlamenta un pašvaldību vēlēšanās. Kopš 1990. gada 4. maija Latvijā ir notikušas četras Saeimas vēlēšanas, trīs pašvaldību vēlēšanas, divi referendumi. Parlamenta vēlēšanās vērojama diezgan liela vēlētajū aktivitāte (virs 70 procentiem), mazāka — pašvaldību vēlēšanās (57–62 procenti), bet samērā maza — referendumos. Sekmīgi ir bijuši tikai referendumi, kas ir notikuši vienlaikus ar pašvaldību vai parlamenta vēlēšanām. Samērā mazs iedzīvotāju skaits bija gatavs piedalīties piketos, mītiņos, publiskās akcijās, vēl mazāks — dažādu nevalstisko organizāciju darbībā. Baltijas Datu nama pētījumi liecināja, ka 1994. gadā tikai 19 procentu Latvijas iedzīvotāju bija kādas sabiedriskas organizācijas biedri, tomēr turpmākajos gados iedzīvotāju līdzdalība sabiedriskajās organizācijās sāka

pieaugt. Tas arī ir saprotams, jo sociālekonomiskās situācijas izmaiņas 90. gadu sākumā vairākus cilvēkus lika pievērsties pirmām kārtām savu personīgo problēmu risināšanai. Turklāt cilvēkiem trūka pieredzes darboties sabiedriskajās organizācijās, uzņemties iniciatīvu, nebija arī zināšanu. Pētījumi liecina, ka Latvijas iedzīvotāji zemu vērtē savu politiskās kompetences līmeni. Zems ir arī uzticēšanās līmenis politiskajai elitei un pārlicības trūkums par spēju ietekmēt politisko lēmumu pieņemšanu. Dzīve izteikti totalitārā valstī, kāda bija Padomju Savienība, neveicināja politiskās līdzdalības iemaņas un rosināja, no vienas puses, bezspēcības apziņu, bet, no otras, visai cinisku attieksmi pret valsts varu, pārlicību, ka tai nevar uzticēties.

Tajā pašā laikā politiskās aktivitātes samērā zems līmenis nav vērtējams kā absolūti negatīva parādība. Apstākļos, kad valsts pārcieta visai smagus ekonomiskās transformācijas procesus, pastāvot jauktam etniskajam sastāvam, kā arī izteiktai politiskai neviendabībai, sabiedrības nepietiekamā sociālā aktivitāte deva iespēju politiskajai elitei īstenot svarīgākās reformas, nesastopot nepārvaramu pretestību. Tikai 90. gadu vidū un otrajā pusē dažas sociālās grupas — pensionāri, skolotāji, mediķi, zemnieki — sāka organizēt masu akcijas, lai piespiestu valdību panākt viņu stāvokļa uzlabojumu. Piemēram, 2000. gada vasarā zemnieki bloķēja ceļus pie robežpārejas punktiem, liekot valdībai rēķināties ar zemnieku interesēm un radīt sadarbības mehānismu ar zemnieku organizācijām.

Tomēr politiskā līdzdalība nenožīmē obligāti konfrontāciju ar valsts varu, drīzāk prasmi formulēt savas intereses un panākt to īstenošanu, ne tikai iedarbojoties uz varu, bet arī izmantojot pašu rīcībā esošos resursus. Piemēram, organizējot dažāda veida interešu grupas, krājaizdevu sabiedrības, kursus vai pulciņus jaunu prasmju apgūšanai vai jaunu nodarbinātības veidu uzsākšanu. Šajā ziņā kopš 90. gadu beigām ir vērojams iedzīvotāju aktivitātes pieaugums, turklāt tieši laukos un mazpilsētās. To ievērojami veicina gan pašvaldību atbalsts, gan arī dažādu ārvalstu organizāciju, fondu, labdarības organizāciju darbība, kas izpaužas, gan tieši atbalstot atsevišķas nevalstiskās organizācijas un interešu grupas, gan arī sponsorējot noteiktus projektus (uzņēmējdarbības sākšana, interešu klubi, vides aizsardzība u. tml.). Sekmīga darbība nelielās organizācijās un interešu grupās, kā arī sekmīgas spontānās protesta akcijas paaugstina pašapziņu, rosina darboties tālāk. Pamazām mainās priekšstats par sabiedrisku aktivitāti un par veidiem, kādos tai jānotiek. Būtiska nozīme ir arī tam, ka arvien vairāk cilvēku, īpaši

jaunieši, iegūst zināšanas par to, kā pilsoniskā sabiedrība darbojas attīstītajās Rietumvalstīs, kādas ir tās sadarbības un arī konfrontācijas formas ar valsts varu.

1995. gadā bija reģistrētas 1676 nevalstiskās organizācijas, no tām 984 bija sabiedriskās un reliģiskās organizācijas; 1999. gadā bija 3922 organizācijas, no tām 2408 sabiedriskās un reliģiskās organizācijas. Tādējādi bija acīm redzama pieauguma tendence.

Minoritāšu politika un sabiedrības integrācija. 1991. gada 19. martā Augstākās padome pieņēma likumu Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju. Šis likums visiem iedzīvotājiem garantēja vienlīdzīgas cilvēktiesības, bet visām Latvijas minoritātēm — tiesības saglabāt savas nacionālās tradīcijas, dibināt savas nacionālās biedrības. Valsts apņēmas sekmēt to darbību. Likuma pieņemšana veicināja nacionālo kultūras biedrību dibināšanu un mazākumtautību skolu veidošanos Latvijā. Pēc neatkarības atjaunošanas ir izveidotas sešas poļu un divas ebreju skolas, kā arī ukraiņu, baltkrievu, lietuviešu, igauņu u. c. minoritāšu skolas un klases, arī čigānu klases Ventspilī un Sabilē. Skolas ar krievu mācību valodu saglabājās, lai gan to skaits 90. gados samazinājās; tas ir saistīts gan ar skolēnu skaita samazināšanos Krievijas armijas izvešanas un migrācijas dēļ, gan arī tādēļ, ka diezgan daudzi nelatvieši mācījās citu mazākumtautību un latviešu skolās. Tomēr jāatzīst, ka 90. gadu pirmajā pusē etniskajām attiecībām netika pievērsta pietiekama uzmanība, etnopolitikas institucionālā bāze bija nesakārtota, lai gan Augstākajā padomē un vēlāk arī visās Saeimās darbojās īpaša Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisija, kā arī Pilsonības likuma izpildes komisija, bet Ministru kabineta, vēlāk Tieslietu ministrijas ietvaros pastāvēja Nacionālo lietu nodaļa. Galvenā problēma bija tā, ka trūka stratēģiskas pieejas, etnopolitika attīstījās kā atbilde uz to vai citu iekšēju (nepilsoņu neapmierinātība, sabiedrisko organizāciju prasības) vai ārēju (EDSO prasības) spiedienu, nevis kā valsts ilgtermiņa politika.

Attieksme sāka mainīties 90. gadu vidū. Lielākoties tas bija saistīts ar diskusijām par Pilsonības likuma pieņemšanu un bažām par lielā nepilsoņu skaita ietekmi uz starpetniskajām attiecībām, kā arī ar "Latvijas ceļa" ietekmi, jo šī partijas politika bija izteikti centriska — orientēta uz mazākumtautību integrāciju, nevis uz to brīvprātīgas repatriācijas panākšanu (nacionālkonservatīvās partijas) vai arī faktiski divkopienas valsts radīšanu ("Līdztiesība").

1995. gadā tika nodibināta Naturalizācijas pārvalde, kurai bija jārisina

ar Pilsonības likuma izpildi saistītie jautājumi. 1996. gada augustā Valsts prezidents nodibināja Tautību konsultatīvo padomi. Tomēr tikai 1998. gada pavasarī sākās darbs pie Latvijas sabiedrības integrācijas koncepcijas. Izstrādātā projekta apspriešanas gaitā izkristalizējās doma, ka integrācijas programmai ir jāietver ne tikai etniskā integrācija, bet arī sociālā integrācija, ar to saprotot visu etnisko grupu, arī latviešu politiskās atsvešinātības pārvarēšanu, reģionālo atšķirību mazināšanu, integrāciju izglītībā, valodā, kultūrā un plašsaziņas līdzekļu līdzdalību šajā procesā. Sabiedrības integrācijas programma tika apstiprināta Ministru kabinetā 2001. gada 6. februārī.

Minoritāšu problēma Latvijā gan valsts iekšienē, gan arī ārpusē visai bieži tiek traktēta, it kā Latvijā būtu tikai divas etniskās grupas — latvieši un tā dēvētie krievvalodīgie. Šāda pieeja ignorē to, ka pastāv vērā ņemamas dažādas etniskās grupas ar savām specifiskām un kultūras vajadzībām.

Tajā pašā laikā krievu un krieviski runājošo grupa ir visai liela un ietekmīga, un, nenoliedzami, tās integrācija Latvijā (ar to saprotot politisku integrāciju, nevis asimilāciju) ir viens no galvenajiem jautājumiem, kam ir būtiska politiskā dimensija. Dažādas etniskas grupas Latvijā atšķirīgi uztver valsts pagātni, padomju režīmu, kā arī pēc neatkarības iegūšanas notikušos procesus; galvenās atšķirības ir starp latviešiem, no vienas puses, un krieviem un krievvalodīgajiem, no otras puses.

Nelatviešu skaits un sociālais sastāvs 90. gados diezgan būtiski mainījās. Līdz 1990. gadam imigrācija stabili pārsniedza emigrāciju, bet kopš 1991. gada situācija strauji mainījās uz pretējo pusi. 1991.–1995. gadā vidēji gadā valstī iebrauca 6,2 tūkstoši, bet izbrauca 29,2 tūkstoši cilvēku. Pēc 1994. gada izbraukušo skaits pastāvīgi ir samazinājies, bet tajā pašā laikā ir samazinājies arī iebraukušo skaits. Tas arī ir saprotams, jo statistika liecina, ka vislielākā iedzīvotāju apmaiņa notika ar NVS valstīm. Lai gan 90. gados no Rietumiem dzimtenē atgriezās diezgan daudzi latvieši, tāpat arī samērā daudzi Latvijas iedzīvotāji dažādu iemeslu dēļ pārceļas uz dzīvi Rietumos, šī migrācijas plūsma ir daudz mazāka par to, kas notika un notiek ar NVS valstīm. Lielākā migrācijas straume bija saistīta ar Krievijas armijas izvešanu, arī ar ģimeņu apvienošanas procesu. Tajā pašā laikā pētījumi liecina, ka vairākums nelatviešu nevēlas un negatavojas pārcelties uz savu etnisko dzimteni.

Nenoliedzami, situācijas maiņa pēc Latvijas neatkarības atgūšanas bija šoks ļoti daudziem nelatviešiem, kas līdz tam Latviju uzskatīja nevis par atsevišķu zemi, bet gan par Padomju Savienības novadu. No vairākuma (visas PSRS mērogā) viņi pārvērtās par minoritāti mazā valstī. Tā bija gan

personīga drāma, jo tika apgrūtinātas saites ar savu etnisko dzimteni, gan arī ideoloģiska problēma, jo pazuda kopības izjūta, kurai vairākums bija ticējuši. No superlielvalsts pilsoņiem viņi bija spiesti pārvērsties par mazas valsts iedzīvotājiem un pakļauties prasībām, kas daudziem šķita pazemojošas. Ekonomiskās un sociālās grūtības nereti pastiprināja diskriminācijas izjūtu. Lai gan uzņēmēju vidū bija liels krievvalodīgo īpatsvars (pēc dažādām aplēsēm, 90. gadu vidū Latvijā tas tika vērtēts līdz pat 80 procentiem), arī viņu vidū samērā izplatīts bija uzskats, ka viņi tiek diskriminēti. Šo sajūtu palīdzēja uzturēt gan politiskās organizācijas, kuras cīņu pret krievvalodīgo diskrimināciju izvirzīja par savu galveno darbības virzienu, gan arī tas, ka veidojās divas atšķirīgas informatīvās telpas — masu saziņas līdzekļi krievu valodā (Krievijas TV kanāli, radio, prese, kā arī Latvijas masu informācijas līdzekļi krievu valodā), no vienas puses, un latviešu valodā, no otras puses.

Taču arī latviešu sociālā pašsajūta nav uzlabojusies tik ļoti, kā varētu sagaidīt, zinot, ka latviešu īpatsvars valsts iedzīvotāju vidū cittautiešu reemigrācijas rezultātā ir pieaudzis. Latvieši gan ir vairākums valstī kopumā, taču lielajās pilsētās viņi joprojām ir mazākumā, līdz ar to ir pamatotas vai nepamatotas aizdomas par ekonomisku diskrimināciju, kā arī divvalodības situācijas (labākajā gadījumā) saglabāšanās daudzās vietās. Nenoliedzami, latviešu sociālo pašsajūtu pasliktināja arī tas, ka daudzu materiālais stāvoklis ir kļuvis sliktāks. To pašu var teikt par nelatviešiem.

Viens no galvenajiem jautājumiem šajā kontekstā ir valodas jautājums. Radikālāko krievu politiķu prasības, kas rod atbalstu arī dažu Krievijas politiķu izteikumos par divu valsts valodas ieviešanu, ir nepieņemamas vairākumam latviešu, kas to uztvertu kā viņu minoritātes statusa nostiprināšanu. Latvieši vēlas panākt situāciju, kurā starpnacionālās saziņas valoda būtu latviešu valoda. Taču liela daļa krievvalodīgo to uztver kā asimilācijas centienus.

Paradoksāli, bet šī visai komplicētā situācija nav izraisījusi starpetnisko attiecību būtisku pasliktināšanos. Drīzāk var teikt, ka salīdzinājumā ar padomju režīma gadiem etniskās tolerances līmenis 90. gados bija augstāks. Viens no izskaidrojumiem, iespējams, ir tas, ka tagad ir vairāk iespēju katram atrast sev tīkamu nišu, kas attiecas gan uz darba kolektīvu, gan izklaides un brīvā laika pavadīšanas iespējām. Tomēr šādā gadījumā pastāv briesmas, ka atsvešinātība faktiski pieaug un nemanāmi veidojas divkopienas valsts. Pret šādu pieņēmumu it kā runā tas, ka mēģinājumi nelatviešus iesaistīt pēc etniskā principa veidotās partijās līdz šim ir bijuši neveiksmīgi (lai gan ir

vispārzināms, ka "Līdztiesības" un Sociālistiskās partijas elektorātu pārsvarā veido nelatvieši). Starpetnisko attiecību spriedze pieauga 2004. gada pavasarī sakarā ar protestiem pret minoritāšu skolu pāreju pamatā uz latviešu mācību valodu. Protestu nobriešanā daudzi vaino varas institūciju nepietiekami efektīvo darbību likuma prasību izskaidrošanā un ieviešanā, kā arī nepietiekamo dialogu ar krievvalodīgo sabiedrību. Tajā pašā laikā šie protesti arvien vairāk iegūst politisku formu un pāraug prasībās veidot Latvijā divkopien valsti, kas acīmredzot ir saistīts ar kreiso politisko spēku centieniem palielināt savu politisko ietekmi.

7.3. LATVIJAS ĀRPOLITIKA UN DROŠĪBAS POLITIKA

Viens no būtiskākajiem uzdevumiem pēc neatkarības atgūšanas bija izstrādāt savu ārpolitisko stratēģiju, kā arī pilnīgi no jauna veidot svarīgākās institūcijas, kas nodrošina valsts suverenitāti: Bruņotos spēkus, Aizsardzības un Ārlietu ministriju, diplomātisko dienestu. Ārlietu ministriju izveidoja jau 1990. gada maijā, un faktiski jau tad tika veikti pirmie priekšdarbi diplomātiskā dienesta veidošanai. Ārzemēs joprojām pastāvēja neatkarīgās Latvijas valsts diplomātiskās pārstāvniecības. 1940. gadā vairākums diplomātu, kas atradās Rietumos, atteicās pakļauties PSRS prasībai atgriezties Latvijā un nodot diplomātiskās iestādes padomju pārstāvjiem; viņi turpināja pildīt sev uzticētos diplomātiskos pienākumus. Vislabvēlīgākā pret Baltijas valstu diplomātiem bija ASV attieksme. Latvijas vēstniecība Vašingtonā darbojās bez pārtraukuma. Latvijas diplomātiem ASV bija visas diplomātiskās privilēģijas un imunitāte. 1950. gadā Finanšu ministrija atļāva vēstniecības uzturēšanai Vašingtonā izmantot procentus no Latvijas naudas, kas atradās Amerikas bankās. Arī Londonā Latvijas vēstniecība turpināja darboties līdz 1991. gadam; tomēr vēstniecības darbinieki 1942. gadā tika izslēgti no diplomātiskā saraksta un uzskatīti par privātpersonām ar diplomātisko statusu. Dažās valstīs Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības darbojās īsāku laiku (Argentīnā un Šveicē līdz 1946. gadam, Brazīlijā — no 1946. līdz 1961. gadam, Spānijā — no 1953. līdz 1959. gadam). Latvijas diplomātisko dienestu no 1940. gada līdz 1963. gadam vadīja vēstnieks un ģenerālkonsuls Apvienotajā Karalistē Kārlis Zariņš, kuram 1940. gada 17. maijā Latvijas valdība bija piešķīrusi ārkārtas pilnvaras. No 1963. gada līdz 1970. gadam šīs funkcijas veica Arnolds Spekke, Latvijas vēstnieks Vašingtonā, pēc tam Anatols Dinbergs.

Līdz 80. gadiem Rietumvalstis par Baltijas valstu oficiāliem pārstāvjiem atzina tikai personas, kurām pirms 1940. gada bija diplomātiskais rangs. Mirušos pārstāvjus varēja aizstāt tikai tad, ja aizvietotājs bija kāds, kas bija baudījis diplomātisko statusu pirms padomju okupācijas. Tā nepārprotami kļuva par arvien lielāku problēmu, jo gadi gāja, un galu galā 1980. gada 25. oktobrī ASV valdība piekrita atzīt Baltijas valstu diplomātus, kam neatkarības laikā nebija diplomātiskā statusa.

Lai gan trimdas organizācijas un arī Latvijas diplomātiskie pārstāvji ārzemēs Latvijas diplomātijai sniedza visai lielu atbalstu, kad tā pēc Latvijas Republikas atjaunošanas 1990. gada 4. maijā centās iegūt starptautisku atzišanu, tomēr sākumā bija arī zināma skepse un neuzticība, kas izrietēja no šaubām par izvēlēta valstiskās neatkarības atjaunošanas veida legitimitāti. Pēc 1991. gada 21. augusta attieksme mainījās, A. Dinbergs 1991. gadā tika iecelts par atjaunotās Latvijas Republikas vēstnieku ASV. Pēc viņa šos pienākumus pildīja Ojārs Kalniņš, kas arī bija strādājis Latvijas vēstniecībā Vašingtonā līdz 1991. gadam. Diplomātiskajā dienestā iekļāvās arī daudzi trimdas latvieši, kas pirms tam nebija darbojušies šajā jomā. Vienlaikus diplomātiskais dienests bija izaicinājums jauniem un talantīgiem cilvēkiem Latvijā, kas visai ātri apguva nepieciešamās prasmes.

Atjaunotā Latvijas Republika izveidoja pirmās pārstāvniecības: 1990. gadā Igaunijā, Lietuvā un Lielbritānijā, Krievijas Federācijā (1991. gadā), ASV (1991. gadā). Latvijas diplomātiskajā korpusā 2002. gadā bija 489 cilvēki, kas strādāja 36 diplomātiskajās misijās ārvalstīs — 26 vēstniecībās, septiņās misijās starptautiskajās organizācijās un trīs konsulātos.

Aizsardzības ministriju sāka veidot 1991. gada rudenī, vienlaikus veidojās arī valsts Bruņotie spēki. Tā kā viss tapa praktiski no pamatiem, samērā viegli tika ieviests viens no galvenajiem demokrātiskas valsts principiem — demokrātiska kontrole pār Bruņotajiem spēkiem. Nevienš neapšaubīja, ka aizsardzības ministrs ir politiķis, nevis militārpersona, kā tas bija pieņemts sociālistiskajās valstīs. Grūtāk bija ieviest izpratni par parlamenta kontroles nepieciešamību un par to, ka Aizsardzības ministrijas sistēmā visas funkcijas, kas nav saistītas tieši ar militārajām, bet attiecas uz aizsardzības spēku apgādi, materiālo nodrošinājumu, finansēm u. c. jautājumiem, var veikt arī civilie ierēdņi, ne tikai militārpersonas. Lai gan 1995. gadā tika apstiprināta aizsardzības koncepcija, līdz 1999. gadam aizsardzības politikai trūka īstas mērķtiecības, netika atvēlēti pietiekami resursi, rūpes par aizsardzības spēju stiprināšanu bija vairāk deklaratīvas. 1999. gadā kļuva skaidrs, ka Latvijas

uzņemšanu NATO var panākt tuvākajā laikā, taču pastāvēja iespēja, ka Bruņoto spēku vājā sagatavotība var kļūt par šķērslī. Tādēļ sākās intensīva Aizsardzības ministrijas un Bruņoto spēku reorganizācija, kurā svarīga nozīme bija 1999. gadā izstrādātajam Latvijas 2000. gada rīcības plānam dalībai NATO. 1999. gada beigās spēkā stājās arī Nacionālo bruņoto spēku likums, bet Ministru kabinets apstiprināja Aizsardzības koncepciju, kura nosaka, ka valsts aizsardzība jābalsta uz totālās un teritoriālās aizsardzības principiem, kā arī jāattīsta NBS savietojamība ar NATO valstīm. Būtisks panākums bija tas, ka 1999. gada 15. jūnijā Saeima apstiprināja Deklarāciju par Ministru kabineta darbu, kurā bija fiksēta apņemšanās pakāpeniski palielināt aizsardzības finansējumu līdz diviem procentiem no iekšzemes kopprodukta 2003. gadā.

Lai gan Latvijas Nacionālo bruņoto spēku pastāvēšanas laiks nav ilgs, struktūras un militārās organizācijas ziņā tie diezgan būtiski mainījušies. Sākotnēji robežsardze atradās Bruņoto spēku sastāvā, bet pēc tam tika nodota Iekšlietu ministrijas pakļautībā. Savukārt Zemessardze tika integrēta NBS sastāvā. 2003. gadā Latvija pārskatīja Valsts aizsardzības koncepciju. Tagad tajā par aizsardzības pamatprincipiem noteikta dalība kolektīvajā aizsardzībā, profesionālu bruņoto spēku izveide, Bruņoto spēku un sabiedrības sadarbība un starptautiskā militārā sadarbība, kā arī izstrādāta jauna Nacionālo bruņoto spēku struktūra. Tas ir nepieciešams, lai nodrošinātu pilnvērtīgu Latvijas dalību NATO un karavīru līdzdalību NATO operācijās, kā arī attīstītu valsts spējas. To ir noteikušas arī izmaiņas starptautiskajā situācijā, jo visaptveroša valsts teritoriālā aizsardzība nav aktuāla un par prioritāti kļuvušas kolektīvās aizsardzības spējas. Turklāt svarīgi ir efektīvāk izmantot valsts aizsardzībai paredzētos līdzekļus, veidojot profesionalizētas un mūsdienīgi ekipētas vienības. 2004. gada 1. martā Nacionālo bruņoto spēku sastāvā bija 1350 virsnieku, 1900 instruktoru, 1200 kareivju, 1000 obligātā militārā dienesta karavīru, 11 650 zemessargu, 200 militāro darbinieku (civildarbinieki militāros amatos) un 400 civilo darbinieku.

1990. gadu sākumā galvenās Baltijas valstu **ārpolitiskās un drošības politikas** prioritātes — neatkarības neatgriezeniska nodrošināšana un pēc iespējas ātrāka integrācija Rietumu politiskajās un ekonomiskajās struktūrās bija skaidras, taču priekšstats, ka to realizācijas ceļi ir iestāšanās ES un NATO, veidojās pamazām. Sava ietekme bija Viduseiropas postkomunistisko valstu paraugam, kurās integrācija šajās organizācijās kļuva par ārpolitikas prioritāti ātrāk. Būtiska nozīme bija arī attiecībām ar Krieviju un situācijai Neatkarīgo Valstu Savienības (NVS) telpā.

Ārpolitikas prioritātes pirmo reizi tika oficiāli formulētas Ārlietu ministrijas sagatavotajā un 1995. gada aprīlī Saeimā akceptētajā dokumentā "Latvijas ārpolitikas pamatvirzieni līdz 2005. gadam" un šā dokumenta pielikumā "Latvijas Republikas ārpolitikas koncepcija", kurā par Latvijas ārpolitikas galveno uzdevumu formulēta valsts neatkarības un tās neatgriezeniskuma nodrošināšana, ko iespējams sasniegt, integrējoties Eiropas drošības, politiskajās un ekonomiskajās struktūrās un aktīvi iesaistoties pasaules politiskajos procesos. Dokumentā bija noteikti šādi Latvijas ārpolitikas pamatvirzieni: iestāšanās ES, NATO, darbība starptautiskajās un reģionālajās organizācijās, Baltijas valstu sadarbības padziļināšana, divpusējo attiecību attīstīšana ar lielajām Eiropas valstīm un Ziemeļvalstīm, kaimiņattiecību uzturēšana ar Krieviju, sadarbība ar ASV, saimnieciskās dimensijas padziļināšana, programmu "Latvija pasaulē" un "Latvijas diaspora" izstrāde, lai pasaules sabiedriskajā domā radītu un nostiprinātu patiesu priekšstatu par Latvijas valsti, kā arī veicinātu Latvijas diasporas saišu stiprināšanu ar valsti. 1995. gada jūnijā parlaments apstiprināja Nacionālās drošības koncepciju, kas arī uzsvēra, ka nacionālo interešu degpunktā ir pilnīga integrācija Eiropas Savienībā un NATO. Šis dokuments balstījās uz izpratni, ka valsts ārējā drošība un iekšpolitiskā stabilitāte ir cieši saistītas.

2004. gada 29. martā jauno dalībvalstu, arī Latvijas, valdību vadītāji Vašingtonā iesniedza savus iestāšanās dokumentus NATO, bet 2. aprīlī pie NATO galvenās mītnes Briselē pacēla dalībvalstu karogus. 2004. gada 1. maijā Latviju uzņēma Eiropas Savienībā. Jau tad, kad bija skaidrs, ka šie mērķi tuvākajā laikā būs sasniegti, izvirzījās nepieciešamība par jaunu formulēt ārpolitikas un drošības politikas prioritātes, kas atbilstu gan situācijai pasaulē, gan arī ES un NATO izpratnei par šo organizāciju darbības mērķiem.

2002. gada janvārī Saeimas apstiprinātā Nacionālās drošības koncepcija uzsvēra, ka "Latvijas drošība sasniedzama, nodrošinot stabilu iekšpolitisko, sociālo un ekonomisko situāciju, attīstot efektīvas aizsardzības spēku struktūras, izveidojot krīžu vadības un civilās aizsardzības sistēmas, veidojot tiesiskas valsts sistēmu un struktūras, ievērojot starptautiskās saistības un normas, kā arī iekļaujoties Eiropas un transatlantiskajās politiskajās, ekonomiskajās, drošības un aizsardzības struktūrās". 2003. gadā Ārlietu ministrija sāka izstrādāt jaunu ārpolitikas koncepciju, pamatojoties uz to, ka pēc Latvijas uzņemšanas ES un NATO 2004. gadā iepriekšējā koncepcijā izvirzītie pamatmērķi ir sasniegti. Turklāt notikušas izmaiņas starptautiskajā vidē. Ir iezīmējusies virkne jaunu draudu, piemēram, starptautiskais tero-

risms, kā arī draudi, kas nāk no nemieru pārņemtajiem reģioniem, un valstīm, kuras savas nedemokrātiskās iekārtas un režīmu īsteno tās politikas dēļ var apdraudēt starptautisko kārtību. Tika norādīts arī uz ES ekonomiskajām un sociālajām reformām, kas ir nepieciešamas, lai nodrošinātu ES konkurētspēju globālajā ekonomikā un atbilstošu lomu starptautiskajā politikā.

Krievijas karaspēka izvešana. Pēc neatkarības atgūšanas svarīgākais uzdevums bija panākt Krievijas karaspēka izvešanu, kā arī pilnīgu suverenitāti attiecībā ar postpadomju valstīm. Tas nozīmēja efektīvu zemes, jūras un gaisa robežas kontroli, īpašuma sadali un tamlīdzīgas problēmas. Jautājums par tolaik PSRS karaspēka statusu un pakāpenisku izvešanu tika izvirzīts jau 1990. gada novembrī LR Augstākās padomes vēstījumā PSRS prezidentam M. Gorbačovam. 1992. gada 1. februārī tika panākta vienošanās sākt Krievijas karaspēka izvešanu 1992. gada martā. 1991. gadā šajā militārajā kontingentā bija ap 50 000 militārpersonu. Lietuvai izdevās panākt Krievijas karaspēka izvešanu gadu ātrāk nekā Igaunijai un Latvijai — 1993. gada 31. augustā tā tika pabeigta. Igaunija un Latvija to panāca ilgstošā diplomātiskā cīņā. Sākotnēji Krievija noliedza, ka karaspēka izvešana varētu tikt saistīta ar krievvalodīgo stāvokli Latvijā, bet 1992. gada 28. oktobrī Krievijas prezidents paziņoja, ka Krievijas karaspēka izvešana tiks pārtraukta, jo nepieciešams nodrošināt krievvalodīgo iedzīvotāju tiesības. Krievijas nostāju lielā mērā noteica iekšpolitiskas problēmas — komunistiskās opozīcijas ietekmes pieaugums, kā arī militāro aprindu spiediens. Krievija motivēja vilcināšanos izvest karaspēku arī ar to, ka izvestās armijas daļas nebūs kur izvietot, vēl jo vairāk tāpēc, ka vienlaikus notika karaspēka izvešana no Vācijas.

Baltijas valstīm nozīmīgs bija starptautisko organizāciju un ietekmīgāko Rietumvalstu atbalsts. 1992. gada 10. jūlijā Helsinkos EDSA (tagad EDSO) galotņu tikšanās laikā tika izstrādāts un parakstīts dokuments, kas aicināja Krieviju pēc iespējas ātrāk izvest karaspēku un noslēgt divpusējos līgumus ar Baltijas valstīm. Līdzīgs aicinājums tika iekļauts 1992. gada 25. novembrī pieņemtajā ANO Ģenerālās asamblejas rezolūcijā. Liela nozīme bija arī ASV, kā arī Zviedrijas toreizējā premjerministra Karla Bilta atbalstam un vidutāja lomai sarunās ar Krieviju. Rietumvalstis atbalstīja Baltijas valstis ne tikai morāli, bet arī materiāli — finansējot dzīvojamo ēku un citu objektu celtniecību no Baltijas izvestajam karaspēkam.

Krievijas karaspēka izvešanu sāka 1992. gada martā, taču par galīgajiem izvešanas termiņiem noritēja asa cīņa. Sarunās, kas notika 1993. gada maijā

Jūrmalā, Krievija pieprasīja visai ilgu karaspēka izvešanas termiņus, arī Skrundas radiolokācijas stacijas saglabāšanu līdz 2003. gadam, Liepājas jūras kara bāzes saglabāšanu līdz 1999. gadam, bet elektronisko noklausīšanās staciju Ventspilī — līdz 1997. gadam.

Galu galā līgums par Krievijas bruņoto spēku pilnīgas izvešanas nosacījumiem, termiņiem un kārtību un tiesisko stāvokli izvešanas laikā tika parakstīts Maskavā 1994. gada 30. aprīlī. Krievijas pusei vajadzēja piekāpties un apņemties pilnībā izvest karaspēku līdz 1994. gada 31. augustam. Krievijai arī bija jāpiekrīt Skrundas radiolokācijas stacijas pagaidu funkcionēšanas izbeigšanai 1998. gada 31. augustā un demontāžai ne vēlāk kā 2000. gada 29. februārī. Latvija piekāpās tajā ziņā, ka bija jāpiekrīt Skrundas objekta iznomāšanai vēl uz četriem gadiem; Krievijas militārpersonas, kas bija atvaļinājušās no armijas līdz 1992. gada 28. janvārim, varēja turpināt dzīvot Latvijā, tām tika garantētas īpašuma tiesības, sociālās garantijas, kā arī tiesības uz izglītību. Abi šie līgumi tika asi kritizēti. 1994. gada 31. augustā pabeidza Krievijas karaspēka izvešanu — vienlaikus ar Vāciju —, bet 1995. gadā tika uzspriecināts Skrundā jaunuzceltais radaru stacijas korpuss. Pati stacija darbu beidza 1998. gadā, un tās pilnīga demontāža tika pabeigta 1999. gadā. Līgumu izpildi novēroja Eiropas Drošības un sadarbības organizācijas misija Latvijā.

Ceļā uz ES un NATO. Kontakti un sadarbība ar abām organizācijām sāka veidoties tūlīt pēc Baltijas valstu neatkarības atgūšanas, tomēr pašā sākumā ne šīs organizācijas, ne arī pašas Baltijas valstis neuzlūkoja pilnvērtīgas dalībvalsts statusu par reālu sadarbības mērķi. Eiropas Kopiena (EK) 1992. gadā iekļāva Baltijas valstis *PHARE* programmā, bet 11. maijā parakstīja līgumu starp Latviju un EK par tirdzniecību, komerciālo un ekonomisko sadarbību, kas nodrošināja vislielākās labvēlības režīmu tirdzniecībā. 1993. gadā Latvija, tāpat kā pārējās Baltijas valstis, aktivizēja savu politiku attiecībā pret ES un 1993. gada aprīlī Kopenhāgenā konferencē par ekonomisko sadarbību Viduseiropā un Austrumeiropā paziņoja par mērķi iestāties ES. 1994. gada 18. jūlijā tika parakstīts Latvijas un ES Brīvās tirdzniecības līgums, kas veicināja tirdzniecības sakaru pārorientāciju no Austrumiem uz Rietumiem. 1995. gada 12. jūnijā tika parakstīti asociācijas līgumi starp ES un Baltijas valstīm.

ES Padomes sanāksme Kopenhāgenā 1993. gada jūnijā formulēja kritērijus Viduseiropas un Austrumeiropas postkomunistisko valstu uzņemšanai ES (tie tika papildināti Esenē 1994. gada decembrī). Tā dēvētie Kopenhāgenas kritēriji ietvēra politiskās prasības: demokrātiju garantējošu institūciju stabilitāti, likumu varu, cilvēktiesības, kā arī cieņu pret minoritātēm un

minoritāšu aizsardzību; ekonomiskās prasības: funkcionējošu tirgus ekonomiku, spēju tikt galā ar Eiropas Savienībā pastāvošo konkurences spiedienu un tirgus spēkiem. Trešais kritērijs bija spēja pildīt dalībvalsts saistības, likumdošanas kopuma ievērošana, arī uzticība mērķim izveidot politisku, ekonomisku un monetāru savienību. Šie kritēriji kļuva par vadlīnijām Latvijas integrācijai ES. 1995. gadā ES Ministru padome pieņēma "Balto grāmatu" likumdošanas saskaņošanai. Šajā dokumentā bija precizētas prasības, kas jāizpilda, lai panāktu uzņemšanu Eiropas Savienībā. 1994. gada maijā Latvija apstiprināja programmu Latvijas integrācijai ES, kas paredzēja konkrētus uzdevumus, kuri jāveic valsts institūcijām. Lai koordinētu dažādu institūciju darbu šajā ziņā, izveidoja Eiropas Integrācijas biroju, Eiropas Integrācijas padomi pie Ministru kabineta, kā arī Saeimas Eiropas lietu komisiju. 1996. gadā tika pieņemta Pirmā nacionālā programma integrācijai ES. Otro un Trešo programmu pieņēma 1997. un 1998. gadā. Šīs programmas noteica politisko atbildību par integrācijas gaitu nacionālajā līmenī. Vēl pirms asociācijas līguma stāšanās spēkā Latvija ieguva iespēju piedalīties kandidātvalstīm paredzētajā strukturētajā politiskajā dialogā, kura uzdevums bija tuvināt ES un kandidātvalstu nostāju dažādos starptautiskos jautājumos, īpaši tajos, kas ir būtiski abām pusēm, kā arī iepazīstināt kandidātvalstis ar ES kopējo ārējo un drošības politiku, veicināt stabilitāti un drošību Eiropā.

Lēmums paplašināties Eiropas Savienībai austrumu virzienā bija sarežģīts un drosmīgs, jo pirmo reizi paplašināšanas vēsturē tajā vēlējās iestāties tik liels skaits ekonomiski relatīvi vājāk attīstītu valstu. Turklāt vairākums šo valstu ekonomiski nebija pietiekami integrētas kā savā starpā, tā arī ar ES. Lēmums tika pieņemts laikā, kad kļuva skaidrs: nav piepildījušās uz Māstrihtas līgumu (tas stājās spēkā 1993. gada novembrī) par Eiropas Savienības nodibināšanu liktās cerības panākt dinamiskāku ekonomiku, lielāku dalībvalstu saliedētību, straujāku savstarpējo integrāciju un attīstības līmeņu izlīdzināšanos. Pieaugot globālajai konkurencei, bija vērojama ekonomiskā stagnācija. Paplašināšanās saasināja jautājumu par ES iekšējās attīstības neatrisinātajām problēmām — institucionālajām reformām, Kopējo ārējo un drošības politiku un Eiropas Monetārās savienības izveidošanu.

Lai gan Kopenhāgenas kritēriji paredzēja katras kandidātvalsts gatavību ES novērtēt individuāli, lielas diskusijas bija par to, vai uzņemšanas sarunas sākt ar visām 10 kandidātvalstīm uzreiz, darīt to grupās vai arī rast kādu citu risinājumu. 1997. gada jūlijā Eiropas Komisija publicēja atzinumu par

kandidātvalstu gatavību dalībai ES. Sarunu uzsākšanai EK izvirzīja Čehiju, Igauniju, Poliju, Slovēniju, Ungāriju. Par Latviju tika atzīts, ka tā izpilda politiskos kritērijus, taču tai var būt grūtības ilgtermiņā izturēt konkurenci ES Kopējā tirgus ietvaros. Šis viedoklis izraisīja bažas, ka Igaunijas iestāšanās pirms pārējām Baltijas valstīm radīs Latvijai un Lietuvai kā ekonomiskas, tā arī drošības problēmas. Tomēr lēmuma izraisītais šoks palīdzēja aktivizēt Latvijas gatavošanos dalībai Eiropas Savienībā.

Arī no ES puses tika radīti mehānismi, kam bija jāveicina kandidātvalstu integrācija. Viens no tiem bija ikgadēji EK progresa ziņojumi par Latvijas gatavību, kas tika sagatavoti no 1998. līdz 2002. gadam. Otrs bija divpusēja ES likumdošanas caurskatīšana, kas tika sākta 1999. gadā un bija paredzēta, lai sekmīgāk notiktu Latvijas likumdošanas saskaņošana ar ES likumdošanu. 1999. gada oktobrī EK apstiprināja "Pirmsiestāšanās partnerību" — programmu, kas paredzēja apvienot dažādās līdz šim pastāvējušās ES atbalsta programmas. Jauna šīs programmas versija tika apstiprināta 2001. gada novembrī.

1999. gadā Eiropas Savienības Padome nolēma sākt iestāšanās sarunas ar visām 10 Viduseiropas un Austrumeiropas kandidātvalstīm. Sarunas ar Latviju sākās 2000. gada februārī un beidzās 2002. gada decembrī. 2003. gada aprīlī Atēnās ES Padomes sanāksmē Latvija kopā ar pārējām kandidātvalstīm parakstīja pievienošanās līgumu Eiropas Savienībai. Tas bija jāapstiprina tautas nobalsošanā, bet prognozes par tās iespējamajiem rezultātiem nereti bija visai pesimistiskas, jo aptaujas liecināja, ka kopš pievienošanās sarunu sākuma ir palielinājies eiroskeptiķu skaits. Tomēr referendumā 2003. gada septembrī 69 procenti no tiem, kas piedalījās nobalsošanā, balsoja par iestāšanos Eiropas Savienībā. Formālā iestāšanās procedūra notika pēc tam, kad visu ES dalībvalstu parlamenti bija ratificējuši iestāšanās līgumu.

Pēc Aukstā kara NATO izveidoja Ziemeļatlantijas Sadarbības padomi (NACC) kā organizāciju, kuras uzdevums bija veicināt jauno valstu sakarus ar NATO, tās politikas izpratni. Latviju tajā uzņēma 1991. gada 20. decembrī. Postkomunistiskās valstis NACC uztvēra kā iespēju risināt savas problēmas un tuvināties aliansei. Šis apsvērums bija ļoti svarīgs Latvijai, kas to norādīja savas ārpolitikas vadlīnijās 1992. gadā.

1993. gadā dažas Viduseiropas valstis sāka atklāti runāt par iespējamo iestāšanos NATO. Sākotnējā NATO valstu reakcija bija visai atturīga. Svārstības beidzās ar to, ka 1994. gada 11. janvārī NATO pēc ASV ierosinājuma ieinteresētajām valstīm piedāvāja iniciatīvu "Partnerattiecības mieram"

(Pfp). Latvija šo iniciatīvu uztvēra kā pirmo soli ceļā uz pilntiesīgu dalību aliansē un jau 14. februārī paziņoja par pievienošanos programmai. 1995. gadā tika pabeigts pētījums par alianses paplašināšanos un NATO paziņoja, ka paplašināšanās notiks, bet šis process būs pakāpenisks un caurskatāms. Vienlaikus potenciālajām dalībvalstīm tika izvirzītas noteiktas prasības uzņemšanai aliansē. Dažas no tām sakrita ar Kopenhāgenas kritērijiem, taču bija arī specifiskas prasības: ģeogrāfiska robežu saskare ar NATO valstīm, civilā kontrole pār militārajām struktūrām, drošības politikas un militārā budžeta atklātums, kā arī labas kaimiņattiecības, etnisko un teritoriālo konfliktu atrisinājums. Krievijas reakcija pret iespējamo NATO paplašināšanos, uzņemot Viduseiropas valstis, bija negatīva, un varēja domāt, kā tā būs vēl negatīvāka, ja aliansē uzņemtu Baltijas valstis. Tādēļ līdz pat 1999. gadam valdošais uzskats bija tāds, ka Baltijas valstu dalība aliansē ir tālākas nākotnes iespēja, bija arī ne mazums ekspertu Rietumos, kas to uzskatīja par pilnīgi neiespējamu.

1997. gada jūlijā NATO dalībvalstis izlēma 1999. gadā aliansē uzņemt Čehiju, Poliju, Ungāriju un pieņēma lēmumu par organizācijas atvērtību jaunu biedru uzņemšanai nākotnē. Tomēr Baltijas valstu perspektīvas joprojām bija neskaidras Krievijas pretestības dēļ. 1999. gada Vašingtonas sanāksmē, kur tika uzņemtas trīs jaunās dalībvalstis, tika apstiprināta NATO jaunā stratēģiskā koncepcija, kas paredzēja jaunu pieeju Eiropas drošības organizācijai. Koncepcijas būtisks elements bija sadarbība ar ES un mieru sargājošo operāciju nodrošināšana kā viena no galvenajām NATO funkcijām. Baltijas valstīm svarīgi bija tas, ka tās tika nosauktas kā reālas kandidātes uzņemšanai. Turklāt tas notika situācijā, kad sakarā ar NATO uzsāktu Dienvidslāvijas bombardēšanu Kosovas dēļ Krievija faktiski pārtrauca konsultācijas, kuras paredzēja 1997. gadā noslēgtais NATO un Krievijas Pamatakts — konsultāciju mehānisms starp Krieviju un NATO.

NATO 1999. gada stratēģiskajā koncepcijā iezīmētā alianses transformācija no aizsardzības alianses uz kolektīvās drošības organizāciju, kas ietver arī piedalīšanos miera nodrošināšanas operācijās ne tikai Eiropā, bet arī ārpus tās, izkristalizējās pēc teroristu uzbrukuma Savienotajām Valstīm 2001. gada 11. septembrī. Drošības apdraudējumu ziņā priekšplānā izvirzījās terorisma draudi. Tas ietekmēja arī attieksmi pret Baltijas valstu uzņemšanu NATO. 2002. gada 21. novembrī alianses valstu un valdību vadītāju tikšanās laikā Prāgā Latvija un vēl sešas valstis oficiāli saņēma ielūgumu sākt sarunas par iestāšanos NATO. 2004. gada martā process sekmīgi bija beidzies. Jāpie-

min, ka Krievija joprojām nav atteikusies no negatīvās attieksmes pret NATO paplašināšanu, tomēr tās vadība apzinās, ka procesu nav iespējams apturēt, tādēļ lielāku uzsvaru liek uz sadarbību Krievijas un NATO Padomes ietvaros, kas tika uzsākta 2002. gada maijā.

Latvijas motivācija un mērķi dalībai NATO laikā gaitā ir kļuvuši daudzveidīgāki. Gan sākotnēji, gan arī tagad dalība aliansē tiek uzskatīta par efektīvāko veidu, kā garantēt valsts drošību un aizsardzību. Tomēr tagad lielāka vērība tiek veltīta arī tādiem aspektiem kā iespēja veidot Eiropas drošības politiku, nodrošināt ilgtermiņa stabilitāti Baltijas reģionā, visām trijām valstīm iestājoties NATO, demokrātiskas valsts pamatu nostiprināšana, investīciju piesaiste, aizsardzībai asināto līdzekļu efektīvāka izmantošana un labākas iespējas bruņoto spēku modernizācijai. Efekts, ko līdz šim ir devusi integrācija NATO, vispārēji tiek atzīts par pozitīvu. Ir uzlabojušās Bruņoto spēku kaujas spējas, apgāde, organizācija, ir pieaudzis arī to prestižs. Lielā mērā tas viss ir bijis saistīts arī ar gatavošanos un dalību miera uzturēšanas operācijās. 2004. gada maijā Latvija piedalījās piecās starptautiskās miera uzturēšanas misijās — Afganistānā (kopš 2003. gada februāra), Bosnijā un Hercegovinā (kopš 1996. gada aprīļa), Irākā (kopš 2003. gada maija), Gruzijā (kopš 2000. gada), Kosovā (kopš 2000. gada). 1999. gadā humānajā misijā Albānijā piedalījās Latvijas militāro mediku vienība, sniedzot palīdzību Kosovas bēgļiem.

Divpusējās attiecības ar ASV un Krieviju. Latvija savas drošības problēmas risinājumus saskatīja pirmām kārtām daudzpusējās attiecībās, taču vienlaikus ļoti būtisku nozīmi piešķīra divpusējām attiecībām ar ASV. Savienoto Valstu ietekme pasaules politikā nosaka to svarīgo lomu Baltijas valstu neatkarības atzīšanas procesā, Krievijas armijas izvešanā, arī integrācijā NATO un citos politiskajos procesos, kas izriet no ASV ieinteresētības stabilitātē Baltijas jūras reģionā.

1994. gada 6. jūlijā runā pie Brīvības pieminekļa Rīgā ASV prezidents Bils Klintons teica: "Un, jums atgriežoties Eiropas saimē, mēs būsim jums līdzās." ASV bija noteicošā loma sarunās par Krievijas armijas izvešanu. ASV sniedza arī vērā ņemamu palīdzību Baltijas valstīm, kas izpaudās gan palīdzībā militāro struktūru veidošanā, gan arī investīciju piesaistē.

ASV mērķis Baltijas reģionā ir stabilitātes veicināšana un Krievijas iesaistīšana reģionālās integrācijas procesos. Tās kā novērotājas piedalās Baltijas Jūras valstu padomē (BJVP), tās arī 1997. gadā izvirzīja Ziemeļeiropas iniciatīvu, kuras būtība bija palīdzība Baltijas valstīm kļūt par

spēcīgām kandidātēm integrācijai Eiropas struktūrās; jāpiemin arī attiecību veicināšana starp Ziemeļeiropu un Ziemeļkrieviju; ASV un Ziemeļeiropas daudzpusējo sakaru stiprināšana.

Svarīgs posms ASV un Baltijas valstu attiecībās bija Partnerības hartas starp Amerikas Savienotajām Valstīm un Baltijas valstīm parakstīšana 1998. gada 16. janvārī. Hartu sāka gatavot 1997. gadā, kad kļuva skaidrs, ka Baltijas valstis netiks iekļautas NATO paplašināšanas pirmajā kārtā. Harta apstiprināja ASV ieinteresētību Baltijas valstu drošībā un mazināja nedrošību, ko izraisīja neskaidrās perspektīvas par dalību aliansē. Lai gan harta nedeva ASV drošības garantijas, tā formalizēja jau pastāvošo sadarbības tīklu un piešķīra tam mērķtiecīgi organizētu raksturu, izveidojot regulāru konsultāciju mehānismus ekonomikas, demokrātijas un drošības stiprināšanai.

Krievijas karaspēka izvešana neatrisināja Krievijas un Baltijas valstu savstarpējo attiecību problēmas. Sākotnēji cilvēktiesību jautājuma aktualizēšana bija papildu arguments Krievijai sarunās par armijas izvešanu, bet pēc 1994. gada tas kļuva par daļu no politikas, kuras mērķis bija nepieļaut Baltijas valstu integrāciju NATO. 1996. gada 15. jūnijā Krievijas prezidenta apstiprinātajā Nacionālās politikas koncepcijā tika uzsvērts, ka Krievija atbalstīs etniskos krievus Baltijā. Krievijas pūliņi internacionalizēt šo problēmu deva zināmus rezultātus. Latvijā bija jāpieņem EDSO misija, to atklāja 1993. gada 19. novembrī. EDSO augstais komisārs minoritāšu jautājumos Makss van der Stūls un Eiropas Padomes eksperti sniedza rekomendācijas Pilsonības likuma sagatavošanā un tā izpildē, kā arī par Valodu likumu un grozījumiem Darba likumu kodeksā, kas attiecās uz profesiju ierobežojumiem nepilsoņiem. Divpusējo attiecību problēmu internacionalizācija, no vienas puses, uzlika papildu slodzi Latvijas atbildīgajām amatpersonām, kam vajadzēja uzklaut kritiku gan no starptautiskajām organizācijām, gan arī no pašmāju politiķiem, kas pārmeta, ka Latvijas ārpolitiskais dienests ārzemēs nepietiekami izskaidro okupācijas sekas un Latvijas īpašo situāciju, taču, no otras puses, EDSO un Eiropas Padomes rekomendāciju izpilde veicināja Rietumu demokrātijas standartu apgūšanu un, kad tie bija ņemti vērā, mazināja Krievijas pārmetumu iedarbīgumu.

1997. gada februārī Krievija izstrādāja savu ilgtermiņa stratēģiju pret Baltijas valstīm. Būtībā tā ietvēra pieejas, kas jau bija izveidojušās iepriekšējos gados: centienus panākt Baltijas valstu neitralitāti ārpus NATO; ekonomisku sviru izmantošanu politisku mērķu sasniegšanai; prasības piešķirt pilsonību visiem Latvijas iedzīvotājiem un šā jautājuma saistīšanu ar

robežlīguma noslēgšanu. 1997. gada decembrī Krievijas prezidenta apstiprinātajā Nacionālās drošības koncepcijā NATO paplašināšanās tika uzsvēta kā viens no galvenajiem apdraudējumiem valsts drošībai un jaunu sadalījuma līniju veidošanos Eiropā. Tas bija pretrunā ar Rietumvalstu izpratni par paplašināšanos, kurā uzsvars tika likts uz to, lai šādas līnijas neveidotos.

Gan Krievijas, gan arī Latvijas politiskās un ekonomiskās intereses bija cieši saistītas. No vienas puses, Latvijas atkarība no Krievijas energoresursiem, izejvielām, noieta tirgiem un ienākumiem no naftas un citu produktu tranzīta ļāva Krievijas politiķiem cerēt, ka viņi var ietekmēt Latvijas politiku sev vēlamajā virzienā. Lai panāktu vēlamo politiku pret krievvalodīgajiem, regulāri izskanēja prasības un draudi ieviest ekonomiskas sankcijas pret Latviju. Faktiski sankcijas netika ieviestas, jo tās pilnīgi noteikti neatbalstītu starptautiskā sabiedrība, turklāt tas būtu kaitīgi pašas Krievijas interesēm, jo naftas produktu un citu izejvielu eksports ir viens no galvenajiem valsts budžeta ienākumu avotiem. Protams, ka draudi ieviest ekonomiskās sankcijas tikai pastiprināja Latvijas politiku un sabiedrības vairākuma pārliecību, ka ir jāpanāk pēc iespējas drīzāka integrācija ES un NATO. Krievijas centieni padarīt Baltijas valstis par buferzonu starp NATO un Krieviju ne tikai rosināja asociācijas ar Baltijas valstīm nelabvēlīgo situāciju starp abiem pasaules kariem, kā arī ar tās traģisko iznākumu, bet arī radīja bažas, ka šādā "pelēkajā zonā" Latvija būs pilnīgi atkarīga no Krievijas ģeostratēģiskajām un ekonomiskajām interesēm.

Viena no iniciatīvām, ko Krievija izvirzīja, lai pretotos NATO paplašināšanai Baltijas virzienā, bija 1997. gada oktobrī Baltijas valstīm piedāvātās drošības garantijas. Krievijas piedāvājums ietvēra iespēju, ka tām varētu būt daudzpusējs raksturs, iesaistot ASV, Vāciju, Franciju un dažas citas Rietumu valstis. Baltijas valstis šādas garantijas noraidīja, uzskatot tās par neatbilstošām savstarpējās un reģionālās sadarbības reālajām vajadzībām un Eiropas integrācijas procesa garam.

1998. gada martā, pēc tam kad policijai vajadzēja lietot spēku, lai izkliegtu mītiņu pie Rīgas domes, abu valstu attiecības strauji pasliktinājās. Incidentu izmantoja, lai izdarītu spiedienu uz Latvijas iekšpolitiku, īpaši pilsonības jautājumā, un lai panāktu Latvijas nosodījumu starptautiskajās organizācijās, piemēram, Eiropas Padomē un ANO. Maskavas mērs Jurijs Lužkovs salīdzināja Latviju ar Pola Pota Kambodžu un aicināja ieviest ekonomiskas sankcijas. Lai gan oficiāli tādas netika ieviestas, tomēr Maskavā un daudzās citās pilsētās atteicās tirgot Latvijas preces. Pēc tam kad tika ieviesti

grozījumi Pilsonības likumā un tos apstiprināja tautas nobalsošana, kampaņa zaudēja asumu, tomēr starpvalstu attiecībās nebija vērā ņemamu uzlabojumu. Ekonomiskie sakari strauji samazinājās pēc Krievijas finanšu krīzes 1998. gada augustā un, lai gan pamazām atjaunojās, taču jau mazākā apjomā nekā agrāk.

Tajā pašā laikā 90. gadu beigās attiecībās ar Krieviju bija vērojama zināma stabilizācija, kas galvenokārt bija saistīta ar Latvijas pieaugošo integrāciju Eiropā. Krievijas politikā Vladimira Putina prezidentūras laikā notika akcentu pārbīde. Vairāk uzmanības tika veltīts Krievijas vietai globalizācijas procesos, tādējādi arī ES integrācijas procesam un Krievijas ekonomisko interešu aizsardzībai kā nacionālo interešu prioritātei. Tomēr neattaisnojās cerības, ka iestāšanās ES un NATO palīdzēs Latvijai ātrāk normalizēt attiecības ar Krieviju. Tieši iestāšanās priekšvakarā Krievija aktualizēja jautājumu par krievvalodīgo stāvokli Latvijā, īpaši sakarā ar Izglītības likuma izmaiņām, kas paredzēja ar 2004. gada 1. septembri palielināt latviešu valodā apgūstamo mācību priekšmetu īpatsvaru mazākumtautību skolās, un pieprasīja atjaunot EDSO misiju Latvijā.

Reģionālā sadarbība. 90. gadu sākumā Baltijas valstu sadarbība kādu laiku saglabāja inerci, kas bija pastāvējusi laikā, kad tās cīnījās par neatkarību. Uz šīs inerces viļņa tika radītas Baltijas valstu sadarbības institūcijas — Baltijas Asambleja (parlamentu sadarbība — 1991. gada novembrī) un Ministru padome (1994. gadā, sekretariāts nodibināts 1995. gadā). Tika noslēgts brīvās tirdzniecības līgums (1993. gadā) un apspriests jautājums par muitas savienību un aizsardzības savienības (1992. gadā) izveidošanu. Visai populāra bija doma par sadarbības veidošanu pēc Beniluksa valstu parauga. Taču drīz vien izrādījās, ka idejas par Baltijas valstu ciešākas politiskas, militāras un ekonomiskas savienības izveidošanu nav reālas. Visskeptiskāk pret to bija noskaņota Igaunija. Baltijas valstu savienību, kā arī citas reģionālās postkomunistisko valstu savienības daži politiķi uzlūkoja par šķērslī ātrākai integrācijai ES un NATO. Cenšoties panākt ātrāku integrāciju Eiropā, katra valsts meklēja sabiedrotos. Igaunija lielākās cerības lika uz sadarbību ar Somiju un Zviedriju. Lietuvas politiķi 90. gadu vidū arvien biežāk arī sāka uzsvērt, ka Baltijas sadarbība varētu būt šķērslis ceļā uz ES un NATO, un uzskatīja, ka sadarbība ar Poliju un citām Viduseiropas valstīm varētu ļaut ātrāk iestāties šajās organizācijās. Latvijai nebija izteiktu "lokomotīvu", lai gan visvairāk politisku un ekonomisku atbalstu tā saņēma no Zviedrijas un Dānijas. Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis lika tai daudz

vairāk censties attīstīt Baltijas valstu sadarbību. Tomēr arī Latvija par būtisku ārpolitikas sastāvdaļu uzskatīja sadarbības attīstību ar Skandināvijas valstīm.

90. gadu beigās tomēr izrādījās — lai gan gatavība dalībai ES un NATO tiek vērtēta individuāli, tomēr faktiski Baltijas valstis tiek uztvertas kā valstu grupa, kuru uzņemšana šajās organizācijās politisku un praktisku apsvērumu dēļ notiks vienlaikus vai arī ar ļoti nelielu laika distanci. Tādēļ sadarbība nevar būt traucējošs faktors. Politiska solidaritāte kandidātvalstu vidū īpaši tika uzsvērtā, cenšoties panākt uzņemšanu NATO.

Gatavošanās dalībai NATO, sadarbība *PfP* ietvaros, kā arī miera uzturēšanas misijās padarīja militāro sadarbību par Baltijas valstu sekmīgāko sadarbības aspektu. Nozīmīgākie sadarbības virzieni ir Baltijas valstu miera uzturēšanas bataljons (BALTBAT), kas darbojās no 1996. gada līdz 2003. gada septembrim, vienotā gaisa telpas novērošanas un kontroles sistēma (BALNET), kopēja Baltijas jūras eskadra (BALTRON) un Baltijas valstu aizsardzības koledža (BALTDEFCOL) Tartu.

Citās jomās tā attīstījās grūtāk. Latvijai veidojās arī vairākas konflikta situācijas ar kaimiņvalstīm — ar Lietuvu par jūras robežu, ar Igauniju — par zivju nozveju Rīgas jūras līcī. Grūtības bija arī brīvās tirdzniecības līguma īstenošanā.

Vienlaikus veidojās reģionālās sadarbības formas, kas aptvēra plašāku valstu loku. 1992. gada martā izveidojās Baltijas Jūras valstu padome (BJVP), un tās locekles ir visas valstis, kas atrodas ap Baltijas jūru. Padomes uzdevums ir veicināt reģiona valstu sadarbību gan drošības jautājumu risināšanā, gan arī ekonomisko, kultūras sadarbību un vides aizsardzību.

1992. gadā pēc vairāku valdību vadītāju ierosinājuma sākās “5+3” jeb Ziemeļvalstu un Baltijas valstu valdību sadarbība. Kopš tā laika premjerministru, ārlietu ministru, dažādu nozaru ministru, kā arī ierēdņu tikšanās ir kļuvušas par parastu praksi. 2000. gadā šī struktūra tika pārdēvēta par “Ziemeļvalstu un Baltijas valstu astoņnieku”. Raksturīga reģionālās sadarbības iezīme ir tā, ka tā attīstās dažādos līmeņos — daudzpusēju institūciju ietvaros, divpusējā līmenī, starp pašvaldībām, uzņēmumiem, iestādēm, nevalstiskajām organizācijām.

7.4. EKONOMISKĀ UN SOCIĀLĀ ATTĪSTĪBA

80. gadu beigās cilvēki, kas iestājās par neatkarību un atteikšanos no komunistiskā sabiedrības modeļa, par zemu novērtēja problēmas, kuras Latvijai bija jāpārvar. Nebija skaidra priekšstats par to, cik dziļi Latvija ir integrēta plānveida ekonomikā un cik daudz sociālā struktūra ir sociālistiskās valstiskotās ekonomikas nosacīta. Samērā izplatīts bija uzskats, ka reformas ir iespējams veikt ātri, ka privātās iniciatīvas attīstīšana ļaus strauji veidoties vidusšķirai.

Lai gan Latvijas politiskajā elitē un sabiedrībā 90. gadu sākumā visai populārs bija skandināvu tirgus ekonomikas modelis, faktiski ekonomisko reformu ceļā Latvija, tāpat kā citas Eiropas postkomunistiskās valstis, sekoja neoliberālisma modelim, kas paredzēja budžeta disciplīnu, nodokļu reformu, valūtas reformu, finanšu un ārējās tirdzniecības liberalizāciju, valsts uzņēmumu privatizāciju. Neoliberālisma idejas bija populāras pat sociāldemokrātu vidū, nemaz nerunājot par labējām un centriskajām partijām. Latvija izvēlējās tā dēvētās šoka terapijas modeli, kas paredzēja strauju pāreju uz tirgus ekonomiku, vienlaikus veidojot likumu un institūciju bāzi, — atšķirībā no pakāpeniskas pārejas, kas paredz reformu veikšanu, vispirms izveidojot nepieciešamo likumu un institūciju bāzi. Jāatzīmē gan, ka šoka terapijas modeli neizdevās īstenot konsekventi un pilnīgi.

Reformas sāka jau 1990. gadā. 1991. gada 3. janvārī pieņēma lēmumu paaugstināt mazumtirdzniecības cenas, bet 1991. gada rudenī sākās cenu "atbrīvošana", respektīvi, valsts regulēšanas atcelšana, kas turpinājās līdz 1992. gadam.

1992. gada 7. maijā, kad tika ieviesta pagaidu valūta — Latvijas rublis —, sākās pirmais monetārās reformas posms. 1992. gada 20. jūlijā Latvijas teritorijā tika pārtraukta padomju rubļa apgrozība. 1993. gada 5. martā sākās naudas reformas otrais posms — apgrozībā ieviesa latu (1 lats = 200 Latvijas rubļu). 1993. gada 18. oktobrī Latvijas rubli izņēma no apgrozības. Lata kurss tika piesaistīts SDR (*Special Drawing Rights*) valūtu grozam — Starptautiskā Valūtas fonda norēķinu vienībai. Pēc iestāšanās ES Latvija gatavojas pievienoties Ekonomiskajai un monetārajai savienībai.

Pāreja uz nacionālo valūtu ļāva samērā ātri panākt makroekonomisko stabilitāti — inflācijas samazināšanos un valūtas kursa stabilizāciju. Taču masveidīgi cieta krahā daudzas bankas, kas, cerēdamas, ka inflācijas tempi joprojām būs augsti, piesaistīja noguldījumus, maksājot augstus procentus.

Vissmagākais banku krīzes posms bija 1995. gadā, kad tika slēgta "Banka Baltija" un bankrotēja vai pārtrauca darbību vēl vairākas komercbankas. Šajā laikā arī masveidā pazuda firmas, kas bija izveidotas pēc tā sauktā piramīdas principa, lai izvilinātu iedzīvotāju naudu. Banku krīze 90. gadu vidū bija smags pārbaudījums simtiem tūkstošu cilvēku, kuri bija kļuvuši par tās upuri. Tā sagrāva arī cerības, ka Latvija varētu kļūt par Austrumeiropas finanšu centru. Taču tā arī deva impulsu lielākas kārtības ieviešanai banku nozarē.

90. gadu sākumā tika ātri privatizēti tirdzniecības un pakalpojumu uzņēmumi, daļa nelielo rūpniecības uzņēmumu un it īpaši lauksaimniecības uzņēmumi. Taču lielo valsts uzņēmumu privatizācija notika ļoti lēni. To kavēja banku krīzes un arī diskusijas par to, kāds privatizācijas modelis — par naudu vai sertifikātiem — katrā gadījumā ir pieņemamākais. Līdz 1999. gadam privatizēja vairāku lielo uzņēmumu, tomēr neprivatizēti palika divi lielākie uzņēmumi — "Latvijas Kuģniecība" (kuras izsole notika 2002. gadā) un "Latvenergo".

Kopš 90. gadu sākuma ļoti būtiski ir mainījusies tautsaimniecības struktūra. 1990. gadā 36,5 procentus iekšzemes kopprodukta deva rūpniecība, 21,9 — lauksaimniecība, 9,7 — celtniecība un 31,9 — pakalpojumi, bet 2001. gadā pakalpojumi deva 70 procentu iekšzemes kopprodukta, rūpniecība 19, celtniecība 6, bet lauksaimniecība (ieskaitot mežsaimniecību un zvejniecību) — tikai 5 procentus. Pakalpojumu sektorā galveno pieauguma daļu veidoja naftas produktu tranzīts. Rūpniecības nozīmes samazināšanās ir saistīta ar daudzu lielo rūpniecības uzņēmumu slēgšanu, lai gan daļa no tradicionālajām nozarēm — ķīmiskā rūpniecība, metālapstrāde un mašīnbūve, pārtikas rūpniecība un tekstilrūpniecība — ir spējušas saglabāties. Tomēr raksturīga tendence ir tā, ka izdzīvojušie vai arī jaunveidotie uzņēmumi pārsvarā ir nelieli vai vidēji.

Strukturālās izmaiņas izraisīja tas, ka vienlaikus ar pāreju uz tirgus ekonomiku mainījās gan izejvielu, gan arī noieta tirgi, notika strauja pāreja uz izejvielu un energoresursu pasaules tirgus cenām. Vienlaikus notika īpašuma formas maiņa. No 1990. līdz 1994. gadam iekšzemes kopprodukts (IKP) uz vienu iedzīvotāju samazinājās no 1105,65 latiem 1990. gadā uz 558,87 latiem 1994. gadā. Inflācija 1991. gadā sasniedza 272,2 procentus gadā, 1992. gadā — pat 1051, 1993. gadā — 209,2, bet 1994. gadā — 119 procentu. Iedzīvotāju ienākumu pieauguma tempi nespēja tikt līdzīgu cenu pieaugumam. Īpaši smagi tas skāra budžeta iestādēs strādājošos,

pensionārus u. c., kas saņēma fiksētus ienākumus no valsts. Iedzīvotāju naudas ietaupījumus laupīja inflācija. Tomēr stingrā budžeta disciplīna palīdzēja samērā ātri apturēt inflāciju, kas 20. gadsimta 90. gadu vidū strauji samazinājās un 90. gadu beigās un 21. gadsimta sākumā vidēji bija ap trim procentiem gadā. Ar 1996. gadu sākās ekonomikas pieaugums, kuru tikai 1999. gadā uz laiku nobremzēja Krievijas finanšu krīze. Kopš 1996. gada IKP pieauguma tempi vidēji ir bijuši ap sešiem procentiem gadā; tas bija arī viens no labākajiem rādītājiem ES kandidātvalstu vidū. Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju (faktiskajās cenās) ir pieaudzis no 1142,5 Ls 1996. gadā līdz 2525,3 Ls 2003. gadā. Izdevās panākt arī pieņemamu budžeta deficīta un ārējā parāda līmeni. Līdz ar lata kursa stabilitāti tas liecina par vērā ņemamiem panākumiem makroekonomiskajā stabilizācijā.

Tajā pašā laikā bija acīm redzamas arī problēmas, kuras izraisīja šoka terapijas modelis un kuras izpaudās arī citās valstīs. Viena no tām ir nespēja vienlaikus risināt visas ar pārejas procesiem saistītās problēmas — īstenot ekonomikas liberalizāciju, atbilstošu institūciju un likumu ieviešanu. Likumu nesaskaņotība vai trūkums, grūtības nepieciešamo institūciju izveidošanā, kā arī to kompetenču pārklāšanās u.c. problēmas bija pateicīga augsne korupcijai. Šai problēmai kopš 90. gadu beigām ir pievērsta gan Latvijas sabiedrības, gan arī starptautisko organizāciju uzmanība. Otrā problēma ir ekonomisko reformu sociālā cena un sociālā spriedze, ko tā rada. Ņemot vērā Latvijas etnisko sastāvu un ar to saistītās politiskās problēmas, sociālā spriedze var ietekmēt arī starptautiskās attiecības un izraisīt politiskās problēmas, kam ir ne tikai iekšpolitiska, bet arī ārpolitiska dimensija. Tas visai skaidri izpaudās 1998. gada martā, kad notika nesankcionēts, pārsvarā krievvalodīgo iedzīvotāju mītiņš pie Rīgas Domes; mītiņu bija veicinājuši dzīvokļu apkures cenu un citu komunālo pakalpojumu maksu paaugstināšanās; tas izraisīja vienu no nopietnākajām krīzēm Latvijas un Krievijas attiecībās un draudēja destabilizēt arī iekšpolitisko situāciju.

Oficiālais bezdarba pieaugums sākotnēji bija visai neliels, lielākoties tāpēc, ka daudzi lielie uzņēmumi vēl joprojām turpināja darboties, lai gan bieži vien aizkavēja algas izmaksas strādniekiem. Taču jau kopš 1993. gada bezdarba līmenis sāka strauji pieaugt. 1996.–2002. gadā, pēc Latvijas Statistikas komitejas datiem, bezdarba līmenis svārstījās 7–9 procentu robežās, taču negatīvi ir tas, ka, lai gan ekonomikas pieauguma tempi ir samērā augsti, bezdarbs nemazinās. Lielākā daļa bezdarbnieku ir sievietes, bet vecuma struktūrā dominē cilvēki vecumā no 30 līdz 49 gadiem, turklāt pieaug gados

jaunu bezdarbnieku īpatsvars, kam nav iepriekšējas darba pieredzes. Būtiska nozīme bija tam, ka strauji palielinājās sociālekonomiskās attīstības atšķirības starp Rīgu un dažiem citiem sekmīgas attīstības centriem, piemēram, Ventspili, no vienas puses, un depresīvajiem lauku rajoniem, īpaši Latvijas austrumu daļā, no otras puses. Tas izpaužas bezdarba līmenī, piemēram, Rīgā 2004. gada 1. martā tas bija 4,7 procenti, taču Balvu, Daugavpils, Krāslavas, Ludzas, Preiļu, Rēzeknes rajonos — 20–29. Atšķiras arī strādājošo darba samaksas līmeņos Rīgā un lauku rajonos. Kopš 1996. gada ir pieaugusi arī atšķirība starp vidējiem ģimeņu ienākumiem uz vienu ģimenes locekli pilsētās un laukos, kā arī Rīgā un pārējos Latvijas reģionos, īpaši — Latgalē. Tajā pašā laikā būtiskas atšķirības ienākumu ziņā var būt arī starp viena reģiona dažādām teritorijām un sociālām grupām. Padomju laikā ienākumu atšķirības dažādu profesiju un sociālu slāņu vidū bija daudz mazākas, turklāt tās netika un arī nebija iespējams tik atklāti demonstrēt, tagad tās ir daudz lielākas un acīm redzamas. Pastāv arī sociālā riska grupas, kurām zemie ienākumi liedz pieeju izglītībai un citām sava statusa uzlabošanas iespējām. Lai mazinātu ekonomiskās un sociālās attīstības disproporcijas, pēdējos gados notiek reģionālo attīstības plānu izstrādāšana.

Lai gan šīs disproporcijas pastāv, kopš 1996. gada kopējais ienākumu līmenis ir pieaudzis, ir palielinājušās pensijas un pabalsti. Par ekonomiskā stāvokļa uzlabošanos liecina noziedzības, iedzīvotāju mirstības samazināšanās, kā arī neliels dzimstības un reģistrēto laulību pieaugums 2000.–2003. gadā.

Krievijas un bijušās PSRS tirgus īpatsvars tirdzniecībā samazinājās. Politisko domstarpību dēļ uz Latviju netika attiecināts īpašs labvēlības statuss tirdzniecībā ar Krieviju, līdz ar to tika piemēroti paaugstināti muitas tarifi un citi nodokļi, kas mazināja konkurētspēju Neatkarīgo Valstu Savienības (NVS) tirgū. Taču NVS tirgū grūtības radīja arī nesakārtotā norēķinu sistēma, kā arī tas, ka šajā tirgū bija konkurence, ko radīja citu valstu imports. Taču Latvija 90. gados bija ļoti svarīgs tranzīta koridors Krievijas naftas produktu un citu materiālu eksportam. Ienākumi no tranzīta veidoja būtisku Latvijas budžeta ieņēmumu daļu. 21. gadsimta sākumā situācija šajā ziņā pasliktinājās, jo Krievija būvē savas naftas un citu produktu eksporta ostas. Tomēr Latvijas stratēģiski svarīgais stāvoklis Austrumu–Rietumu tirdzniecības ceļu krustpunktā pēc iestāšanās Eiropas Savienībā nemazinās tranzīta nozīmi, kaut arī šajā ziņā jākonkurē ar Igaunijas un Lietuvas ostām.

Visām Baltijas valstīm sāpīgu triecienu deva Krievijas 1998. gada maksājumu krīze. Latvijā visvairāk cieta pārtikas rūpniecības, īpaši zivju pārstrā-

des, uzņēmumi, daudzi no tiem bankrotēja. Tomēr krīze sekmēja Latvijas ārējās tirdzniecības pārorientēšanos uz ES tirgu. 2001. gadā 61 procents Latvijas eksporta un 53 procenti importa bija ar ES valstīm.

Ekonomiskās un sociālās problēmas, ko izraisīja pāreja no sociālistiskās uz tirgus ekonomiku, bija raksturīgas visām postkomunistiskajām valstīm. Atšķīrās vienīgi tas, cik katra no tām bija akūta un cik sekmīgi katra valsts tika ar tām galā. Latvijas attīstību apgrūtināja tas, ka padomju režīma mantojums tajā bija smagāks nekā pārējās Baltijas valstīs. Tomēr relatīvi īsajā posmā pēc neatkarības atjaunošanas Latvijai un tās sabiedrībai ir izdevies paveikt ļoti daudz.

7.5. IZGLĪTĪBA. KULTŪRA. SPORTS

Izglītība un zinātne. Milzīgās pārmaiņas, ko pārdzīvoja Latvija, skāra visas dzīves jomas, arī izglītību un kultūru. Būtiski mainījās profesiju prestižs un vērtību skala. Vienlaikus pieauga arī izglītības un kvalifikācijas prestižs, kas bija krietni pazeminājies 70. un 80. gados. Arvien vairāk jauniešu vēlējās studēt, it īpaši darba tirgū pieprasītās profesijās, lai gan stipendijas bija kļuvušas niecīgas, bet par mācībām daudziem bija jāmaksā pašiem. Kopš 2002. gada studentiem ir pieejami valsts kredīti, tomēr tie neatrisina visas problēmas, un par tipisku parādību ir kļuvis tas, ka vairākums studentu gan mācās, gan strādā.

Līdzās valsts augstskolām strauji palielinājās privāto augstskolu skaits. 1990. gadā Latvijā bija 12 augstskolas, bet 2004. gadā — 35 augstskolas un 15 koledžas, no tām 19 privātās augstskolas un četras privātās koledžas. Studējošo skaits no 46 tūkstošiem 1990. gadā palielinājās līdz 101,3 tūkstošiem 2004. gadā. Šajā laikā ir notikušas būtiskas reformas studiju saturā, piedāvāto specialitāšu un mācību kursu ziņā. Daudzi studenti pastāvīgi vai īsāku laiku studē ārzemju universitātēs un augstskolās. Pēc iestāšanās Eiropas Savienībā šīs iespējas jūtami palielinās. Iespējas studēt vai papildināt zināšanas ārzemēs ir veicinājušas arī mācībspēku atbilstību jaunajām prasībām. Problēma ir tā, ka vairākums studentu vēlas studēt ekonomiku, jurispudenci vai politikas zinātnes, bet samērā maz — eksaktās un inženierzinātnes.

Pastāvīgi pieaug pieprasījums pēc kvalificētiem strādniekiem un speciālistiem arī profesijās, kurās nav nepieciešama augstākā izglītība, taču profe-

sionāli tehniskās izglītības sistēma nespēj tikt līdzī jaunajām prasībām, ko izvirzījis darba tirgus. Salīdzinot ar Igauniju un Lietuvu, Latvijā ir arī vairāk jauniešu, kas neturpina mācības pēc pamatskolas beigšanas, līdz ar to neiegūst vidējo izglītību.

2003./2004. mācību gadā Latvijā bija 1044 vispārizglītojošās mācību iestādes un speciālās skolas, kurās mācījās 327 358 skolēni. Vairākums skolu bija ar latviešu mācībvalodu — 741, ar krievu mācību valodu — 159, bet 138 — gan ar vienu, gan otru. Turklāt bija četras skolas ar poļu mācību valodu, viena ukraiņu un viena baltkrievu skola. 230 212 skolēnu mācījās skolās ar latviešu mācību valodu, bet 95 841 — ar krievu mācību valodu.

20. gs 90. gadu sākumā par būtisku Latvijas zinātnes trūkumu tika uzskatīts tas, ka zinātniskie institūti nebija integrēti universitāšu sistēmā, bet universitātēs pašas veica maz pētījumu. Reformu rezultātā lielākā daļa zinātnisko institūtu pārgāja Latvijas Universitātes sistēmā. Pie universitātēm veidojās jauni institūti. Veidojās arī neatkarīgas pētniecības institūcijas. Šis process deva iespēju attīstīties jaunām nozarēm, īpaši tām, kurām nav nepieciešami lieli kapitālieguldījumi vai arī kuru rezultāti ir komerciāli pieprasīti. Ar lielām grūtībām attīstījās fundamentālās un tehniskās zinātnes, jo valsts atvēlētais finansējums zinātnei Latvijā nebija pietiekams, bet jaunus finansējuma avotus sākumā bija grūti atrast. Zemais atalgojums neveicina jauniešu pievēršanos zinātnei. Daļa zinātnieku, īpaši jauno, ir pārcēlušies uz valstīm, kur ir labāks zinātniski pētnieciskā darba nodrošinājums, taču daudz vairāk ir notikusi “iekšējā migrācija” — no zinātnes uz profesijām, kas nodrošina labāku atalgojumu.

Zinātniskā potenciāla saglabāšanā būtiska nozīme bija dalībai dažādās starptautiskajās programmās un projektos. Lielu ieguldījumu akadēmiskā personāla un studentu sagatavošanā un pētniecības veicināšanā ir devušas Ziemeļvalstis. 1999.–2002. gadā Latvijas zinātnieki piedalījās ES pētniecības un tehnoloģiskās attīstības 5. ietvara programmā, bet kopš 2002. gada — 6. ietvara programmā. Latvijas zinātnieki piedalās arī programmā “Eurēka” — Eiropas valstu sadarbībā inovatīvu civilo tehnoloģiju izstrādes un ieviešanas jomā galvenokārt mazajos un vidējos uzņēmumos, zinātnes apmaiņas programmās ar ASV; kopš 1999. gada Latvija ir arī zinātniskās un tehniskās sadarbības programmas *Cost* dalībvalsts. 2001. gada novembrī Ministru kabinets apstiprināja prioritāros zinātnes virzienus fundamentālo un lietišķo pētījumu finansēšanai 2002.–2005. gadā — informācijas tehnoloģijas,

organisko sintēzi un biomedicīnu, materiālzinātnes, meža zinātņi un koknes tehnoloģijas, letoniku — latviešu valodu, kultūru un vēsturi.

Kultūrā straujas pārmaiņas sākās jau Atmodas laikā. Līdz tam nepieejamo pasaules un latviešu kultūras vērtību apguves process notika visos žanros. Milzīgu interesi izraisīja pirmskara Latvijas un trimdas kultūra, padomju rakstnieku un filozofu darbi, kas līdz tam bija pieejami tikai *samizdatā*. Uz šā intereses viļņa radās jauni kultūrfilozofiski un literāri žurnāli — “Avots”, “Grāmata”, “Kentaurs XXI”, jaunu elpu ieguva arī agrāk pastāvējuši izdevumi, piemēram, krievu literārais žurnāls “Daugava”, kuru, tāpat kā žurnāla “Avots” izdevumu krievu valodā, ar lielu interesi lasīja visā Padomju Savienībā. 1986. gadā pirmo reizi notika Kino dienas '86, kas vēlāk pārvērtās par starptautisko kinoforumu “Arsenāls”. Tas pavēra skatu uz pasaules, īpaši avangarda, kino bagātībām.

Būtiski bija arī tas, ka sākās Latvijas un ārzemju latviešu kultūras atkalapvienošanās. Tās simboliska izpausme bija 1990. gadā notikušie Dziesmu svētki, kuros pirmo reizi piedalījās arī ārzemju latviešu kori un deju kopas. Šis process, tāpat kā vispār Latvijas un trimdas latviešu integrācija, sākumā nebija vienkāršs, bija ne mazums aizspriedumu un savstarpējās neizpratnes, jo apstākļi, kādos bija attīstījusies latviešu kultūra abpus “dzelzs priekškara”, bija ļoti atšķirīgi.

Kopumā 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā sociālisma apstākļos veidojušos intelektuāļu sociālajā un profesionālajā pieredzē tika drudžaini izmēģināts, pārdzīvots, integrēts tas viss, kas gandrīz pusgadsimta laikā nebija pieejams.

90. gadu politiskā un ekonomiskā transformācija atnesa ne tikai ieguvumus, bet arī zaudējumus un grūtības, kas iespaidoja visas kultūras jomas, dažas no tām vairāk, citas mazāk. Kultūra ieguva zināmu autonomiju no politiskajiem procesiem, taču līdz ar to arī pazaudēja īpašo sociālās misijas un tautas identitātes saglabāšanas mērķi, ko tā bija izkopusi padomju režīma laikā. Laipošanas, kompromisu meklējumu, zemtekstu kultūra, kas bija nepieciešama, darbojoties padomju sistēmā, tagad bija lieka. Tomēr prasme runāt par sabiedrību interesējošiem jautājumiem jaunajiem apstākļiem atbilstošā valodā netika apgūta uzreiz. Pirmajos neatkarības gados tas radīja apmulsumu, kas īpaši izpaudās, piemēram, apstākļi, ka samazinājās teātra apmeklētāju skaits; padomju laikā teātru popularitāti lielā mērā bija noteikusi to spēja vairāk nekā plašsaziņas līdzekļos atsaukties uz dzīves realitātēm.

Vienlaikus strauji palielinājās masu kultūras spiediens. Oriģinālliteratūras, īpaši dzejas, sociālā funkcija būtiski sašaurinājās, turklāt tā tika pakļauta milzīgai konkurencei, jo grāmatu tirgū masveidā ieplūda gan ārzemju jaunākās literatūras ievērojamākie darbi, gan arī tā sauktā triviālliteratūra (detektīvi, dāmu romāni utt.). Līdzīgi procesi notika arī televīzijā, teātrī, kinomākslā, mūzikā, kur pieauga gan piedāvājums, gan arī pieprasījums pēc izklaidējošas produkcijas, ienāca jaunas masu kultūras formas, piemēram, realitātes šovi televīzijā. Pretoties šim spiedienam nebija viegli, vēl jo vairāk tāpēc, ka tirgus ekonomikas apstākļos kultūras finansēšana bija jāveido uz jauniem pamatiem. Likumsakarīgi, ka vieglāk jaunajiem apstākļiem piemērojās ar kultūru saistītie izdevumi un institūcijas, kas veidojās no jauna vai arī tika būtiski reorganizētas, piemēram, žurnāli "Rīgas Laiks", vizuālo mākslu žurnāls "Studija", 1992. gadā izveidotais Rīgas Jaunais teātris, kura izrādes, piemēram, N. Gogoļa "Revidenta" iestudējums (režisors Alvis Hermanis), ir izpelnījušās starptautisku atzinību. 1995. gadā pēc restaurācijas tika atvērts Latvijas Nacionālās operas nams, kurā ir tapušas daudzas augstvērtīgas izrādes: Dž. Verdi "Nabuko" (Gunta Gailīša iestudējums, Andra Freiberga scenogrāfija); un "Aīda" (režisore Māra Ķimele, scenogrāfs Ilmārs Blumbergs) u.c. Ir izveidojušās daudzas privātas mākslas galerijas, kas rīko izstādes un sekmīgi pārdod mākslinieku darbus.

Pāreja uz tirgus ekonomiku vissāpīgāk ietekmēja mākslas žanrus, kuriem nepieciešami lieli kapitālieguldījumi, īpaši tas attiecās uz kinomākslu, kurā valsts finansējuma straujā samazināšanās un nepārdomātais privatizācijas process veicināja filmu rūpniecības infrastruktūras sabrukumu 90. gadu sākumā. Pagāja laiks, kamēr nepieciešamo izglītību un pieredzi ieguva jauna kinorežisoru un producentu paaudze. Sadarbība ar ārvalstīm ir palīdzējusi 90. gadu beigās radīt vairākas filmas, kas ir ieguvušas atzinību kā Latvijā, tā arī ārzemēs, piemēram, Latvijas un Igaunijas kopprodukcija "Labās rokas" (2000, režisors Pēters Simms) saņēma izplatītāju balvu Berlīnes Starptautiskajā kinofestivālā, bet Lailas Pakalniņas filmu "Kurpe" demonstrēja Kannu kinofestivālā.

Kultūras finansēšanas sistēmā būtiska nozīme bija Kultūrkapitāla fonda nodibināšanai. Fonda uzdevums ir piesaistīt, uzkrāt, pārvaldīt un sadalīt līdzekļus kultūras projektu īstenošanai un mūža stipendijām izciliem kultūras un mākslas darbiniekiem par ieguldījumu kultūras un mākslas attīstībā. Valsts arī tieši finansē teātrus, muzejus u. c. kultūras iestādes, kā arī dažāda veida kultūras pasākumus. Jāuzsver, ka radošās savienības nezaudēja savu

lomu, lai gan to struktūra un funkcijas ir būtiski mainījušās. Tajā pašā laikā veidojās arī jaunas radošās inteliģences apvienības, piemēram, "Noass".

Būtiska nozīme bija arī paaudžu maiņai, jo paaudzei, kas dažādos mākslas un kultūras žanros sāka darboties 20. gadsimta 90. gados, bija citāda izpratne par savu sociālo misiju un kultūras vietu sabiedrībā nekā vecākajām paaudzēm. Liela loma šajā ziņā bija postmodernajam skatījumam uz pasauli un no tā izrietošajiem jaunas mākslas valodas un tēlainības meklējumiem. Tas izpaudās teātrī režisoru Dž. Dž. Džilindžera, A. Hermaņa iestudējumos vai literatūrā, kur iepretim dzejai, kas apliecināja izteiktu vērtību hierarhiju un skatījumu uz pasauli kā veselumu (Imants Auziņš, Māris Čaklais, Jānis Rokpelis, Knuts Skujenieks, Māra Zālīte, Imants Ziedonis) 90. gados ienāca jauna paaudze, kas pārstāv postmoderno skatījumu ar jaunu vērtību sistēmu un relativismu (Amanda Aizpuriete, Pēters Brūveris, Guntars Godiņš, Anna Rancāne). 90. gadu pirmajā pusē notika vairākas izstādes, kas manifestēja gleznotāju vidējās paaudzes (Ieva Iltnere, Zane Iltnere, Vita Jurjāne, Sandra Krastiņa, Ilze Neilande, Aija Zariņa, Jānis Mitrēvics, Ģirts Muižnieks, Juris Utāns, Edgars Vērpe) profesionālo prasmi un mākslas principus — "Maigās svārstības", "Piedzēries kuģis", "Kuģis atkal piedzēries".

Piedaloties starptautiskos konkursos, izstādēs, sadarbojoties ar ārvalstu kolēģiem, radošā inteliģence iekļāvās pasaules kultūras norisēs un aktualitātēs. Veidojās dažāda veida starptautiskās sadarbības struktūras — *PEN* kluba Latvijas nodaļa, *Ars Baltica* (kopš 1988. gada) — Baltijas Jūras reģiona valstu sadarbība kultūras jomā u. c. Līdztekus tradicionālajiem mākslas veidiem un formām attīstījās jaunas, piemēram, multimedialās izteiksmes formas tēlotājā mākslā. Kopš 1993. gada Rīgā darbojas Sorosa Mūsdienu mākslas centrs, kas aktīvi atbalsta jaunu izteiksmes līdzekļu meklējumus un izmantojumu vizuālajās mākslās. Latviešu māksla ir guvusi atzinību starptautiskā mērogā. Nozīmīga ir bijusi piedalīšanās Venēcijas starptautiskajās biennālēs. Sekmīgi Eiropas un pasaules procesos ir iekļāvušies mūziķi un operdziedātāji. Inese Galante un Egils Siliņš ir uzstājušies uz daudzām nozīmīgām pasaules operu skatuvēm. Veiksmīga karjera ir arī Sonorai Vaicei, Ingai Kalnai, Elīnai Garančai, Ingum Pētersonam, Nikolajam Goršeņinam, Samsonam Izjumovam un daudziem citiem. Ļoti daudz ir paveicis Gidons Krēmers, lai ar latviešu komponistu mūziku un latviešu mūziķiem iepazīstinātu pasauli, ko dara viņa nodibinātais orķestris *KREMERata Baltica*.

Sports. Latvija lielu nozīmi veltīja sportam kā valsts propagandēšanas

līdzeklim. Par to liecina atbalsts Olimpiskajai komitejai un aktīvā dalība vasaras un ziemas olimpiādēs, dažāda veida sporta spēlēs un čempionātos. 50.–80. gados Latvijas sportisti rādīja izcilus sasniegumus basketbolā (vīriešu basketbolā Rīgas ASK bija viena no ievērojamākajām Eiropas komandām 50. gadu beigās, bet sieviešu basketbolā — Rīgas TTT; šī komanda 21 reizi uzvarēja PSRS čempionātos, 18 reizes Eiropas čempionvienību kausa izcīņā, bet četrus gadus aizvadīja bez neviena zaudējuma oficiālās spēlēs), airēšanā, kamanīņu sportā un bobslejā, vieglatlētikā, hokejā. Šis potenciāls saglabājās.

Latvijas sportisti 90. gados ir guvuši vērā ņemamus panākumus olimpiskajās spēlēs, īpaši XXVI vasaras spēlēs 2000. gadā Sidnejā, kur Igors Vihrovs izcīnīja zelta medaļu vingrošanā, Aigars Fadejevs — sudrabu soļošanā, bet bronzas medaļu džudo ieguva Vsevolods Zeļonijs, kā arī Atēnu olimpiskajās spēlēs, kur Latvijas sportisti izcīnīja četras sudraba medaļas. Pēdējos gados labi sasniegumi ir arī latviešu hokejistiem, kas 2004. gada pasaules čempionātā Prāgā ieguva 7. vietu. Daudzi izcili baltiešu sportisti darbojas arī ārvalstu sporta klubos — Artūrs Irbe, Sandis Ozoliņš u. c. NHL klubos. Riteņbraucējs Romāns Vainšteins ir izcīnījis pasaules čempiona titulu šosejas braucienā. 2004. gada Eiropas futbola čempionātā labus panākumus guva Latvijas futbola izlase.

Lai gan Latvijas sportistu sasniegumi var šķist pieticīgi uz sporta lielvalstu fona, taču salīdzinājumā ar valsts iedzīvotāju skaitu tie ir vērā ņemami.

Ieteicamā literatūra

1. The Baltic States: search for security / ed. by A. Lejiņš, D. Bleiere. — Rīga: Latvian Inst. of Intern. Affairs, 1996. — 226, [1] p.: tab. — (Baltic security studies; 4). — Index: p. 224–225.
2. The Baltic states at historical crossroads: political, economic, and legal problems and opportunities in the context of international cooperation at the beginning of the 21st century: a collection of scholarly articles / Latv. Acad. of Science; ed. T. Jundzis. — 2nd rev. and expanded ed. — Rīga: LU žurn. "Latvijas Vēsture" fonds, 2002. — 701 p.: ill., tab., m. — Bibliogr.: p. 646–684 / comp. I. Cielava. Baltijas valstis likteņgriežos : politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz XXI gs. sliekšņa: rakstu krāj. / Latvijas Zinātņu akad.; red. T. Jundzis. — Rīga, 1998. — 742 lpp.: il., kartes, tab. — Bibliogr.: 685.–716.lpp. / sast.: I. Cielava, M. Izvestnija; norādes rakstu beigās.
3. Bungs Dz. The Baltic States: problems and prospects of membership in the European Union. — Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges., 1998. — 130 p.: ill., tab. — (Aktuelle Materialien zur internationalen Politik; Bd. 55). — Bibliogr.: p. 123–130.

4. *Dreifelds J.* Latvia in transition. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996. — IX, 214 p. — Bibliogr.: p. 201–209.
5. *Jundzis T.* Latvijas drošība un aizsardzība = Latvia's security and defence: (summary in English) / LZA. Baltijas stratēģisko pētījumu centrs. — Rīga: Junda, 1995. — 572 lpp.: il., kartes.
6. Latvija: pārskats par tautas attīstību, 2000/2001: sabiedriskās politikas process Latvijā / galv. red. T. Tisenkopfs. — Rīga: UNDP, 2001. — 151 lpp.: diagr., karte, tab. — Bibliogr.: 149.–151. lpp.
Latvia: human development report, 2000/2001: the public policy process in Latvia / ed. in chief T. Tisenkopfs. — Rīga: UNDP, 2001. — 156 p.: diagr., m., tab. — Bibliogr.: p. 154–156.
7. Latvija : pārskats par tautas attīstību, 2002/2003: cilvēkdrošība / galv. red. M. Šimane. — Rīga: UNDP Latvija, 2003. — 154, [1] lpp.: diagr., karte. — Bibliogr.: 148.–154. lpp. — Pieejams arī elektroniskais resurss: <http://www.un.lv>
Latvia: human development report, 2002/2003: human security / ed. in chief M. Šimane. — Rīga: UNDP Latvia, 2003. — 153 p.: m., tab. — Bibliogr.: p. 147–153. — Accessible also electronic resource: <http://www.un.lv>
8. Latvija 1985.–1996.gadā: notikumu hronika / sast. D. Bleiere. — Rīga: Demokrātijas attīstības centrs; N.I.M.S., 1996. — 136 lpp. — Bibliogr.: [104.] lpp.
9. Latvijas kultūras vēsture / A. Avotiņa, D. Blūma, A. Līdaka, I. Ņefedova. — Rīga: Zvaigzne ABC, 2003. — 507 lpp.: il. — Bibliogr.: 491.–495. lpp.
10. Latvijas tiesību vēsture (1914–2000): mācību grāmata juridiskajām augstskolām un fakultātēm / R. Apsītis, V. Blūzma, T. Jundzis ... [u. c.]; red. D. A. Lēbers. — Rīga: LU žurn. "Latvijas Vēsture" fonds, 2000. — 528 lpp. — (Juridiskā mācību un izglītojošā literatūra). — Bibliogr. nod. beigās. — Kopsav. angļu un kr. val.
11. Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. / LU žurn. "Latvijas Vēsture" fonds, LZA. Baltijas stratēģisko pētījumu centrs; V. Blūzma, T. Jundzis, D. A. Lēbers ... [u. c.]; red. U. Bormanis, V. Kaņepe. — Rīga: LU žurn. "Latvijas Vēsture" fonds, 1998. — XVIII, 528 lpp.: il. — Bibliogr.: 504.–506. lpp. — Kopsav. angļu val.

NOBEIGUMS

Latvijas vēsturē 20. gadsimts ieņem īpašu vietu, jo tā laikā tika sasniegts neapšaubāms progress sabiedrības attīstībā, norisinājās milzīgas pārvērtības dažādās jomās un vairākas reizes mainījās latviešu tautas eksistences politiskie nosacījumi. Gadsimta sākumā, kad Latvija bija Krievijas impērijas sastāvā, latvieši kā kopums jau veidoja etnisku nāciju, kuru vienoja cilme, dzimtā valoda, kultūras īpatnības un nacionālā pašapziņa. Latvijā tolaik valdīja nacionālo spaidu sakāpināta sociālā spriedze, kas kulminēja 1905. gada revolūcijā, kura apliecināja, ka latviešu tauta no vēstures objekta sāk pārvērsties par tās subjektu. Kaut gan revolucionārajos notikumos dominēja pret-nacionālie kreisie spēki, tautas kustība ieguva nacionālās atbrīvošanās cīņas raksturu. Dažās latviešu aprindās radās interese par Latvijas valstiskuma izveides nepieciešamību, kura turpmāko notikumu attīstības gaitā neizzuda bez pēdām. Taču tikai Pirmā pasaules kara rezultātā tapa reāli priekšnoteikumi, lai varētu īstenot dzīvē ideju par neatkarīgu Latvijas valsti. 1918. gada 18. novembrī proklamētā Latvijas Republika bija latviešu nācijas dabīgo centienu izpausme savienot vienā veselā etnisko un politisko kopību. Latvijas nacionālajā valstī bija multikulturāla sabiedrība.

Latvijas valsts pastāvēšanas laikā tika gūti lieli panākumi un nodrošināti vērā ņemami sasniegumi. Pakāpeniski Latvija arvien ciešāk iekļāvās Eiropā un kļuva par tās standartiem atbilstošu valsti. Salīdzinoši ātri un visai sekmīgi Latvija atkopās no briesmīgā posta pēc Pirmā pasaules kara un sasniegta uzplaukumu dažādās sociālajās un ekonomiskajās jomās. 20. un 30. gados ir novērojama lauksaimniecības, rūpniecības un ārējās tirdzniecības izaugsme, kas ļāva Latvijai nostabilizēties kā vidēji attīstītai valstij. Latvijā bija pietiekami labi sakārtotas finanses, bet līdz ar slimokasu ieviešanu tā samērā ātri sasniedza starptautisku līmeni sociālās apdrošināšanas jomā. Latvija ir spilgts piemērs arī tam, ka pat Austrumeiropas valstīs, kurās bija liels mazākumtautību īpatsvars, varēja vismaz uz laiku atrast *modus vivendi* ar minoritātēm. Starpkaru posmā Latvija attīstījās kā īsta kultūras valsts,

kurā viena no galvenajām prioritātēm bija kultūras un izglītības atbalstīšana. Reti kur Eiropā jaunatne tā tiecās pēc izglītības kā Latvijā. Valstī zēla un plauka nacionālā literatūra un māksla, radās jauni talanti, kas godam pārstāvēja Latviju tālu aiz tās robežām. Kultūra un izglītība deva latviešu tautai lielu un nenovērtējamu gara spēku, kas ļāva izturēt smagos un ilgstošos okupācijas gadus.

Par īstu melno dienu Latvijas vēsturē kļuva 1940. gada 17. jūnijs, kad valsti okupēja PSRS karaspēks; tika nospēlēta komēdija ar A. Kirhenšteina vadīto marionešu valdību, falsificētiem vēlēšanu rezultātiem un valsts iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā. Latvijas vēsturē sākās trīs okupāciju periods, kas kopumā ilga vairāk nekā piecdesmit gadus, iezīmējot Latvijas tautas dzīvē un tās vēsturiskajā liktenī tragisku un reti bīstamu pavērsienu. Gan nacistiskās Vācijas, gan Padomju Savienības īstenotā represīvā politika (holokausti, staļiniskās deportācijas utt.) padziļināja Latvijā intelektuālo vakuumu, kas bija sācis veidoties līdz ar vācbaltiešu izceļošanu. Padomju okupācijas vara, kas saimniekoja Latvijā veselus 47 gadus, noplicināja tās dabu, sagrāva ekonomiku, iesaistīja iedzīvotājus sociālistiskajā eksperimentā, izvietoja nesamērīgi lielu karaspēka kontingentu, kā arī ieplūdināja simtiem tūkstošu cittautiešu, gandrīz padarot latviešus par mazākumtautību savā zemē. Situāciju vēl vairāk pasliktināja un saasināja neatlaidīgi un mērķtiecīgi īstenotā rusifikācijas politika, objektīvas informācijas nepieejamība, kā arī brīvas pārvietošanās neiespējamība. Veselas divas paaudzes Latvijā zaudēja saikni ar Rietumu kultūru un iespēju iegūt pilnvērtīgu izglītību. Sākotnēji latviešiem bija stipri apgrūtināti kontakti un sakari ar tautiešiem, kuri Otrā pasaules kara beigās bija devušies trimdā un atradās dzelzs priekš kara otrā pusē.

No starptautisko tiesību viedokļa, Latvijas, arī Lietuvas un Igaunijas aneksija un inkorporācija PSRS sastāvā 1940. gada vasarā bija nelikumīga. Lai gan Baltijas valstis nebija rīcībspējīgas, vairāk nekā 50 pasaules valstu uztverē un skatījumā tās joprojām turpināja pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekti. Šī aneksijas un inkorporācijas neatzīšana bija ļoti svarīga baltiešiem, jo ļāva viņiem visu laiku uzturēt spēkā un aktualizēt prasību par padomju okupācijas izbeigšanu un palīdzēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarības atjaunošanai 1990./1991. gadā, kuru īsā laikā atzina daudzas pasaules valstis. Tas pavēra plašas iespējas diplomātisko attiecību uzsākšanai un īstenošanai. Pašlaik Latvijai ir diplomātiskās attiecības ar aptuveni 140 pasaules valstīm. Latvija ir arī daudzu starptautisku organizāciju dalībvalsts.

Jau 1991. gada 10. septembrī to uzņēma Eiropas Drošības un sadarbības apspriedē. Pēc nedēļas Latvija kļuva par Apvienoto Nāciju Organizācijas dalībvalsti, bet 15. oktobrī tika uzņemta *UNESCO*.

Pēc 1991. gada 21. augusta, kad Latvija atguva neatkarību, par galveno iekšpolitisko problēmu izvirzījās neatkarīgās valsts demokrātisko pamatu izveide un nostiprināšana, kuru atrisināja 1993. gada pavasarī, pilnā apjomā atjaunojot 1922. gada Satversmes noteikto politisko sistēmu un varas struktūru. Tikpat svarīgs uzdevums bija no jauna radīt valsts suverenitāti veidojošās institūcijas (Nacionālie bruņotie spēki, Ārlietu ministrija), ieviest nacionālo valūtu, pāriet uz brīvā tirgus ekonomiku, kā arī panākt, lai Latviju atstātu Krievijas karaspēks. Šo procesu, kas turpinājās vairākus mēnešus, ievadīja Latvijas un Krievijas līgums, kas tika noslēgts 1994. gada 30. aprīlī. Krievu karaspēka izvešana pielika punktu pusgadsimtu ilgajai okupācijai un pavēra ceļu Latvijas integrācijas sākumam eiroatlantiskajās drošības, politiskajās un ekonomiskajās struktūrās. Simboliski tā beidzās 2004. gada pavasarī, kad Latvija iestājās ES un NATO, akcentējot savu piederību Rietumu pasaulei.

Latvijas iekļaušanās eiroatlantiskajās struktūrās ir svarīgs un neaizstājams priekšnoteikums, lai stiprinātu valsts ārējo drošību, garantētu stabilitāti un nākotnē arī labklājību. Taču Latvijas ilgstošā pakļautība Austrumiem — Krievijai — ir radījusi vairākas grūti atrisināmas problēmas. Pašlaik Latvija ir viena no ES nabadzīgākajām valstīm ar aptuveni četras piecas reizes zemāku vidējo ienākumu līmeni uz vienu iedzīvotāju nekā pārtikušajās Eiropas valstīs un nepilnīgu sociālās palīdzības sistēmu. Reti kad Latvijā ir bijis arī tik sarežģīts, ass un bezatbildīgi sakāpināts nacionālais jautājums, kāds tas ir patlaban. Komplicētās situācijas pamatā ir Latvijā lielākās mazākumtautības — krievu (ap 29 procenti no valsts iedzīvotāju) nevēlēšanās samierināties ar politisko realitāti un agrāko privilēģiju zaudēšanu. Daļa krievu uzskata, ka viņi politiskā, kultūras un valodas ziņā tiek diskriminēti. Viņiem ir grūti aprast ar domu, ka viņi vairs nedzīvo Padomju Savienībā, bet gan neatkarīgajā Latvijā. Stāvokļa stabilizēšanos apgrūtina arī Krievija, kas uzņemusies pārspilētu aizgādniecību pār vietējiem krievi, padarot to par savas ārpolitikas dekoratīvo elementu. Taču tur velti meklēt patiesas rūpes par cilvēkiem.

Starptautiskie eksperti daudzkārt ir nepārprotami atzinuši, ka Latvijā netiek pārkāptas mazākumtautību tiesības un aizskartas to intereses. Latvijas valsts mēģina realizēt izsvērtu un uz mūsdienīgām demokrātiskām un

liberālām normām un vērtībām balstītu etnisko politiku. Ikvienam nepilsonim ir tiesības naturalizēties un iegūt pilsonību. Pilsonība nosaka valsts iedzīvotāju piederību pie politiskās nācijas, kā arī pilsoņa un valsts savstarpējās tiesības un pienākumus. Pēdējos gados notiekošie procesi liecina, ka palēnām arī Latvijā veidojas politiskā nācija, kas ir tradicionālais Rietumu nāciju tips.

PERSONU RĀDĪTĀJS

Abels Adolfs 506	Banga Jāņa 93, 280
Abelovs Jānis 358	Bangskis Rūdolfs 74, 140, 241, 252, 254
Abolins I 503	257
Adamsons Erīks 279	Banīnays Jānis 71, 102
Adamsjēvs Mihails 217	Barda Erīks 91, 279
Aizpurietis Anandis 427	Barons Kristiāns 87, 87
Aļamonijs Dāvis 91	Barts Horsts 349
Akmeters Jānis 58, 71, 102, 279	Batistini Māris 99
Alberts Hermanis 101	Batorijs Stelans 23
Alberts, bīskaps 17	Belovs Dmitrijs 215
Aleksandrs I 25	Belčevica Višins 252, 256
Aikmanis Jānis 98	Belčova Aleksandrs 199
Alons Valters 225	Bendels Ačs 99
Almans Jānis 27	Benjamiņš Antons 209
Anclins Roberts 250	Bērziņš Pauls 94
Andersons Ēvalds 237	Bērziņš Elzbieta 241
Andersons E 28, 240	Bergs Aivars 55, 57, 70, 71, 72, 138, 144
Andrejēvs Andrejs 212, 257	139, 144, 146, 147, 150
Andrejēvs Viktors 258	Berģis Lārmonts 208, 244
Agarins Kārlis 254	Berkļavs Edvards 220, 298, 304, 322, 345
Agrs Viktors 247, 248, 250	346, 349, 351, 352
Amolds Ēnglēberts 87	Bērģis Kristiāns 148, 151, 152
Asars Jānis 30	Bernoms-Avalovs Pavels 119, 122
Apsājis 91, 92, 201	171-172, 201, 203
Asari Gunārs 313, 322	Berģins Lilijs 203
Auguste Oļģis 217	Berģins Alfrīds 146, 151, 158
Aukaps Jūlijs 197	Berģins E 259
Auzans Andrejs 24	Bērziņš Rūdolfs 204, 209
Auzis Imants 352, 427	Beskovs Arno 249
Azarsova Ludmila 358	Bielajs Edivijs 212
	Bilmanis Alfrēds 105
	Bilmanis Roberts 306
Baldūns Arturs Dārmars 108	Bļovs Pēteris 183
Baldis Jānis 120, 151, 156	Būts Kārlis 409
Baldis Kārlis 82, 180	

PERSONU RĀDĪTĀJS

- Ābele Ādolfs 206
 Abizovs Jurijs 358
 Āboliņš J. 263
 Ādamsons Eriks 279
 Afanasjevs Mihails 217
 Aizpuriete Amanda 427
 Akmentiņa Dace 93
 Akuraters Jānis 56, 71, 102, 279
 Albats Hermanis 162
 Alberts, biskaps 17
 Aleksandrs I 25
 Alksnis Jānis 95
 Alnors Valters 235
 Alunāns Juris 27
 Ancāns Roberts 256
 Andersons Ēvalds 235
 Andersons J. 238, 240
 Andrejevs Andrejs 222, 227
 Andrejevs Viktors 358
 Aperāts Kārlis 254
 Arājs Viktors 243, 244, 250
 Arnolds Engelberts 87
 Asars Jānis 56
 Aspazija 91, 93, 201
 Astra Gunārs 313, 322
 Auguste Olga 217
 Auškāps Jūlijs 197
 Auzāns Andrejs 74
 Auziņš Imants 355, 427
 Azarova Ludmila 358
 Balfūrs Arturs Džeimss 108
 Balodis Jānis 120, 151, 156
 Balodis Kārlis 87, 180
 Banga Tija 93, 280
 Bangerskis Rūdolfs 74, 240, 241, 253, 254, 257
 Bankavs Jānis 71, 102
 Bārda Fricis 91, 279
 Barons Krišjānis 27, 87
 Barts Horsts 249
 Batistīni Matia 99
 Batorijs Stefans 23
 Belovs Dmitrijs 215
 Belševica Vizma 355, 356
 Beļcova Aleksandra 199
 Benefelde Ada 99
 Benjamiņš Antons 209
 Berči Pauls Makss 94
 Bērends Hermanis 241
 Bergs Arveds 53, 57, 70, 71, 73, 133, 134, 139, 144, 146, 147, 156
 Berija Lavrentijs 298, 344
 Berklavs Eduards 226, 298, 304, 322, 345, 346, 349, 351, 352
 Berķis Krišjānis 148, 151, 157
 Bermonts-Avalovs Pāvels 119–122, 171–173, 201, 203
 Bērziņa Lilita 203
 Bērziņš Alfrēds 146, 151, 158
 Bērziņš E. 253
 Bērziņš Rūdolfs 204, 209
 Besekovs Arno 249
 Bietags Edvīns 212
 Bilmanis Alfrede 165
 Bilmanis Roberts 306
 Bīlovs Bernhards 183
 Bilts Karls 409

- Bīne Jēkabs 281, 282
 Birkavs Valdis 392
 Bīrons Ernsts Johans 22
 Birze Miervaldis 355
 Bisenieks Pēteris 53
 Blanks Ernests 71, 102, 158
 Blaumanis Rūdolfs 92, 93, 280
 Blehs Leo 205
 Blumbergs Ilmārs 426
 Blūms Rafaels 351
 Bļodnieks Ādolfs 147
 Bočs Krišjānis 60
 Boks 255
 Bokslafs Vilhelms Ludvigs 95
 Bols Pīrss 87
 Bormans Martins 239, 240
 Bosenkets Vivjens 115
 Bramberga Elvīra 203
 Brauns Georgs 24
 Brēdrihs Silvio fon 69
 Brehmane-Štengele Milda 204, 205, 281
 Breikšs Jānis 216
 Breikšs Leonīds 145, 225, 280
 Brēmers Valters 236
 Bresis Vilnis Edvīns 373
 Brezgins Aleksandrs 228
 Briāns Aristīds 162
 Briedis Fridrihs 82
 Brigadere Anna 92, 93, 280
 Brūveris Pēters 427
 Būka Miķelis 231
 Būmeisters Kārlis 306
 Burhards Vilhelms 116
 Buševics Ansis 53, 56, 60, 136, 140, 147
 Buševics Žanis 53
 Cālītis Ints 322
 Canders Frīdrihs 87
 Caps Valters 180
 Cedriņš Vilis 280
 Celmiņš Gustavs 145, 156, 235, 251, 262
 Celmiņš Hugo 135, 139, 216
 Celms Jānis 278, 282
 Centneršvērs Mečislavs 87, 197
 Cielēns Fēlikss 72, 132, 134, 136, 162, 264
 Cimmermanis Arturs 93, 97
 Cinis Jānis 228
 Cirkvics Rūdolfs 95
 Čaklais Māris 355, 427
 Čaks Aleksandrs 202, 354
 Čakste Jānis 64, 70, 71, 77, 79, 106, 111,
 117, 127, 131–133, 135, 137, 141,
 144, 323
 Čakste Konstantīns 216, 264, 265, 278
 Čakste Mintauts 216
 Čaupala A. 260
 Čehovs Mihails 203, 204
 Čemberlens Ostens 162
 Čepānis Alfrēds 393
 Čērčils Vinstons 285
 Čerkovskis Pāvels 345
 Čermaks J. 263
 Čurļonis Konstantīns 96, 198
 Daliņš Jānis 212
 Dankers Oskars 237–239, 253, 254, 258
 Darbiņš Osvalds 351
 Dārziņš Emils 98
 Dārziņš Volfgangs 206
 Dedajevs Nikolajs 231
 Deglavs Viktors 234, 235
 Dīlfers Kurts 276
 Dinbergs Anatols 405, 406
 Dinere Cecīlija 354
 Djagiļevs Sergejs 207
 Djomins Ņikita 347, 350
 Dobrovenskis Roalds 358
 Dombrovskis Fricis 226
 Doroņina-Lasmane Lidijs 322
 Dorošenko Frīda 358
 Dreimanis Pāvils 211
 Drekslers Oto Heinrihs 235, 238, 239,
 240, 262, 272, 274, 281

- Drēviņš Aleksandrs 198
 Druja Elza 282
 Dubins Mordehajs 195
 Duburs Jēkabs 93
 Dunsdorfs Edgars 105, 147, 154
 Dzērve Pauls 330, 345, 346, 352
 Dzeržinskis Ivans 205
 Dziesma Fricis 280
 Dziļums Alfreds 210
 Džilindžers Dž. Dž. 427
 Eberhards Matiass 120
 Ēberts Frīdrihs 109, 110
 Egle Rūdolfs 280
 Eglīte Pārsla 363
 Eglītis A. 291
 Eglītis Anslavs 199, 279, 280
 Eglītis Viktors 71, 102
 Einbergs Bernhards 151, 234, 259
 Eizenšteins Mihails 95
 Eizenšteins Sergejs 208
 Eliass Ģederts 199, 282
 Eliass Kristaps 306
 Ēlingers Erihs 248
 Elksne Ārija 355
 Emsis Indulis 394
 Endress Valters 258
 Endzelīna Līvija 200
 Endzelīns Jānis 87, 197, 360
 Ērika Lilija 93, 202
 Erlihmanis Vadims 304
 Ertnera Felicita 203
 Ezera Reģina 356
 Fadejevs Aigars 428
 Felkerzāms Hamilkārs fon 26
 Filipsons Artūrs 203
 Fīrkers Kristofors 22
 Fišers Valdemārs 87, 197
 Fitelbergs Ģzegožs 99
 Fjodorova Aleksandra 207, 208
 Fokins Mihails 207
 Francis Gustavs 74
 Franckaičs G. 228
 Freibergs Andris 426
 Freibergs Arvīds 228
 Freimanis Gunārs 313
 Fridmans Faivišs 345
 Frīdrihsons Jānis 148, 151
 Frīdrihsons Kurts 306
 Fusts Joahims 235
 Gailītis Guntis 426
 Galante Inese 427
 Galdiņš Nikolajs 256
 Galiņš Pēteris 248
 Garanča Elīna 427
 Gebelss Jozefs 276
 Geistaute Erna 281
 Ģērings Hermanis 239, 267
 Glāznieks Osvalds 281
 Gliks Ernsts 23
 Godiņš Guntars 427
 Godmanis Ivars 376, 377, 384, 388, 392
 Golcs Rīdigers fon der 115, 116, 118, 119,
 120
 Goldmanis Jānis 64, 66, 70–72, 79, 106
 Gopers Kārlis 74, 82, 148
 Gopers Miķelis 211
 Gorbačovs Mihails 368, 369, 371, 375,
 377, 378, 379, 383, 409
 Gorbatovs Aleksandrs 349
 Gorbunovs Anatolijs 373, 376, 391
 Goršeņins Nikolajs 427
 Goslers Alfrēds fon 68
 Gregors Jānis 265
 Grēviņš Valdis 306
 Grigulis Arvīds 215, 354
 Griķe Mirdza 208
 Grīnbergs Alfrēds 197
 Grīnfelde Milda 306
 Grīns Aleksandrs 225
 Grosbergs Jānis 257
 Grosbergs Oskars 280

- Grosvalds Fridrihs 59
 Grosvalds Jāzepts 97, 199
 Grots Jānis 202
 Grundis Ilmārs 228
 Grundulis D. 263
 Gulbis Ansis 90, 203
 Gulbis Vilis 151
 Gustavs II Ādolfs 23
 Ģermanis Jānis 202
 Ģermanis Uldis 65
 Ģibietis Jānis 345
 Hāmans Joahims 248
 Hanzens Hermanis 235
 Hartmanis Mārtiņš 151
 Heilmanis Nikolauss 254
 Heize Karls 249
 Herders Johans Gotfrīds 24
 Hermanis Alvis 426, 427
 Hermanovska Paula 282
 Hermanovskis Egils 282
 Hermanovskis Gunārs 282
 Hilperts Karls 241, 255
 Himlers Heinrihs 236, 239–241, 245, 247,
 249, 250, 252, 255, 257
 Hiršs Roberts 178
 Hitlers Ādolfs 143, 150, 152, 184, 192,
 194, 235, 240, 252, 259, 288
 Hobsbaums Ēriks 211
 Hovards Esmē 117
 Hruščovs Ņikita 323, 330, 345, 347, 348,
 350, 352
 Hugenbergers Alfrēds 69
 Iltnere Ieva 427
 Iltnere Zane 427
 Intelmans Alfrēds 193
 Irbe Artūrs 428
 Irbīte Ādolfs 180
 Ivanovna Anna 22
 Ivanovs 258
 Īvāns Dainis 369, 373, 380, 388
 Izjumovs Samsons 427
 Jablovskis Jānis 282
 Jadlovkers Hermanis 99
 Jahimovičs Jānis 323
 Jansons Mārtiņš 262
 Jansons-Brauns Janis 29, 53, 54, 56, 60
 Janums Vilis 254
 Jaunsudrabiņš Jānis 92, 280
 Jēgers Jūlijs 281
 Jēkabs, hercogs (sk. Ketlers Jēkabs)
 Jekelns Fridrihs 236, 239, 242, 244, 248,
 249, 250, 251, 257, 265
 Jeļcins Boriss 304, 380, 384
 Jeļisejevs Grigorijs 217
 Jesens Andrejs 89
 Judeničs Nikolajs 217
 Junkers Aleksandrs 211
 Jurgens Jānis 344
 Jurjāne Vita 427
 Jurovskis Jurijs 203
 Jursons Valdis 243
 Kacs Arkādijs 358
 Kačalovs Vasilijš 203
 Kaktiņš Ādolfs 99, 204
 Kalējs Konrāds 244, 246
 Kaleps Teodors 87
 Kaliostro Aleksandro 22
 Kalna Inga 427
 Kalnbērziņš Jānis 225, 258, 291, 298, 304,
 305, 311, 337, 339, 345, 349, 350, 351
 Kalniete Sandra 372, 388
 Kalnings Ringolds 181
 Kalniņa Klāra 53
 Kalniņš Alfrēds 98, 99, 354
 Kalniņš Arvīds 360
 Kalniņš Bruno 264, 265, 278, 398
 Kalniņš Eduards 200
 Kalniņš Jānis 74, 205, 206
 Kalniņš Nikolajs 173
 Kalniņš Ojārs 406

- Kalniņš Pauls 53, 104, 142, 149, 264
 Kalniņš Viktors 313
 Kalpaks Oskars 115
 Kalpiņš Voldemārs 350
 Kaļistratovs Meletijs 189, 217
 Kaminskis A. 261
 Kandis Rūdolfs 258
 Kārlis XII 23
 Kasparsons Kārlis 197
 Kašņikovs Fjodors 346
 Katlaps Žanis 202
 Katrīna I 23
 Kauliņš Edgars 301
 Kaupēns Ansis 136
 Kazaks Jēkabs 97, 198, 199
 Kazanova Džakomo 22
 Ketlers Jēkabs (hercogs Jēkabs) 21
 Kērzons Džordžs Natenjels 122, 124
 Kībners Manfrēds 280
 Kirhenšteins Augusts 215, 218, 431
 Klārks Čārlzs 87
 Klemanso Žoržs 117
 Klibiķis P. 263
 Kligere Olga 201
 Klintonš Bils 414
 Klints Anta 202
 Klīve Ādolfs 105, 144, 177, 264
 Klucis Gustavs 200, 201
 Kļava Jānis 281
 Kļaviņš Roberts 215
 Knehts Makss 236, 256
 Kociņš Fricis 170
 Kociņš R. 240
 Kolčaks Aleksandrs 117, 129
 Komisārs Voldemārs 206
 Komisarževska Vera 93
 Kosigins Aleksejs 385
 Kostņecka Marina 358
 Krastiņa Sandra 427
 Krastiņš Jānis 96
 Krastkalns Andrejs 104
 Krasts Guntars 390
 Kraucs Eduards 208
 Krauze Kurts 246
 Krēgers Erhards 192, 193
 Kreičbergs Jānis 64, 106
 Kreišmanis Ernests 234
 Kreituse Ilga 393
 Krēmers Gidons 427
 Krīpens Arvīds 254
 Krivickis Zinovijs 228
 Kroders Arturs 158
 Kronvalds Atis 27
 Krūmiņš Vilis 296, 345, 346
 Kūfalts Georgs 95
 Kuga Jānis 93, 97, 281, 282
 Kupers Emīls 204
 Kurelis Jānis 264, 265
 Kurzemnieks Kārlis 129
 Kušaks Zāmuels 228
 Kuzmins Fjodors 384
 Kuzņecovs Sergejs 44
 Kviesis Alberts 133, 137, 148, 149, 154,
 155
 Ķempe Mirdza 354
 Ķeniņa Anna 72
 Ķeniņš Atis 125, 188, 225, 280
 Ķezbers Ivars 374
 Ķimele Māra 426
 Lācis Vilis 209, 215, 217, 218, 345, 349,
 351, 354
 Lācis Teodors 93
 Laicens Linards 71, 102
 Lamekins 17
 Lāms Visvaldis 355, 356
 Lange Rūdolfs 236, 242, 243, 246, 248,
 262
 Lapenieks Vilis 209
 Lapiņš Jānis 158
 Lase Ieva 306
 Latkovskis Vikentijs 215, 217, 218
 Laube Eižens 95

- Laumanis Ernests 256
 Lēbs Vilhelms fon 231
 Leimane Ilona 279
 Leimanis Oskars 238
 Lēmanis Osvalds 207
 Lejiņš Paulis 360
 Lembergs Aleksandrs 208
 Leopolds, Bavārijas princis 105
 Lesiņš Knuts 279
 Liberts Ludolfs 197, 200, 207, 281
 Liepa A. 263
 Liepiņš Jānis 200
 Liepiņš Pēteris 266
 Linde Kristaps 208
 Loids Džordžs Deivids 124
 Lorencs F. 263
 Lorencs Kārlis 306
 Lorencs Klāvs 140
 Loze Hinrihs 235, 236, 239, 240, 245,
 249, 250, 268–270, 272, 274, 275,
 277
 Lucs Oskars 197
 Lukss Valdis 354
 Lūriņš Antons 346
 Luters Mārtiņš 20
 Lužkovs Jurijs 416
 Ļeņins Vladimirs 79, 222

 Madernieks Jūlijs 97
 Makdonalds Žaks Etjēns 25
 Maksimiliāns, Bādenes princes 108–110
 Manaseins Nikolajs 26, 28
 Mancelis Georgs 22
 Mardžanovs Konstantīns 93
 Marnics Harijs 238
 Martiuss Georgs 152
 Masaks Aleksandrs 143
 Matvejs Voldemārs 97
 Mauriņa Zenta 279
 Mauriņš Juris 355
 Mēdems Valters Eberhards fon 235
 Mediņš Jānis 99, 206, 207
 Meierovics Zigfrīds Anna 73, 76, 106–
 108, 117, 120, 124, 135, 141, 142,
 160, 181
 Melngailis Emīlis 98, 206
 Meļņikovs Pēteris 204
 Menders Fricis 104, 132, 136, 140, 147, 306
 Merkulovs Vsevolods 258
 Merķelis Garlībs 24
 Merķis Antans 217
 Meskups-Adoms Icīks 225
 Metloks Džeks 369
 Mežgailis Bruno 365
 Mežs Ilmārs 363
 Mierkalne Zelma 282
 Mierlauks Alekssis 93
 Miesnieks Kārlis 199
 Miezijs J. 240, 241
 Mihailovs 318
 Mihelsons Arveds 203
 Mihelsons A. 308
 Milenbahs Kārlis 87, 196
 Milerāns Matiass 124
 Millers Hermanis 119
 Milts Fridrihs 281, 282
 Minosjans J. 308
 Misiņš Augusts 74
 Misiņš Jānis 88
 Mišutins Aleksandrs 315
 Mitrēvics Jānis 427
 Molotovs Vjačeslavs 170, 222
 Moscickis Ignacijs 87
 Mucenieks Jūlijs 266
 Muhitdinovs Nuridins 350
 Muižnieks Ģirts 427
 Muncis Jānis 203
 Munters Vilhelms 151, 166–169, 193
 Murins Solomons 136
 Murmilovs I. 308
 Musolini Benito 146, 152

 Namejs 17, 155
 Napoleons Bonaparts 25

Nathers F. 276
 Neilande Ilze 427
 Neilands Roberts 225
 Neimanis Vilhelms 95
 Neimanis V. 263
 Niedra Aida 279
 Niedra Andrievs 116, 118, 119, 126, 127
 Nikels Zigfrīds 246
 Nikolajs II 49, 67, 71
 Nobels Alfreds 201
 Nonācs Oto 76
 Norītis Oskars 200
 Norvilis Jānis 280
 Noviks Alfons 218, 226
 Nuroks Mordehajs 195
 Ņikonovs Aleksandrs 345, 346, 351
 Olavs Vilis 53, 54, 70, 71, 234
 Osis Roberts 241, 247, 256
 Ostvalds Vilhelms 87
 Oškalns Otomārs 266
 Ozoliņš Arvīds 208
 Ozoliņš Kārlis 345, 349
 Ozoliņš Sandis 428
 Ozoliņš Voldemārs 77, 148
 Ozols Jānis 53, 56, 64
 Ozols Kārlis 244
 Ozols Vilis 200
 Ozols Voldemārs 148
 Pakalniņa Laila 426
 Pakule Elfrīda 205
 Palcmanis Jānis 106
 Panasenkovs 300
 Paškovs Mihails 49
 Pauļuks Kārlis 106, 133
 Pēkšēns Konstantīns 95
 Pelše Arvīds 346, 349–352
 Pērle Rūdolfs 96
 Pēteris I 22
 Peters Jānis 355, 372
 Petersens L. 235

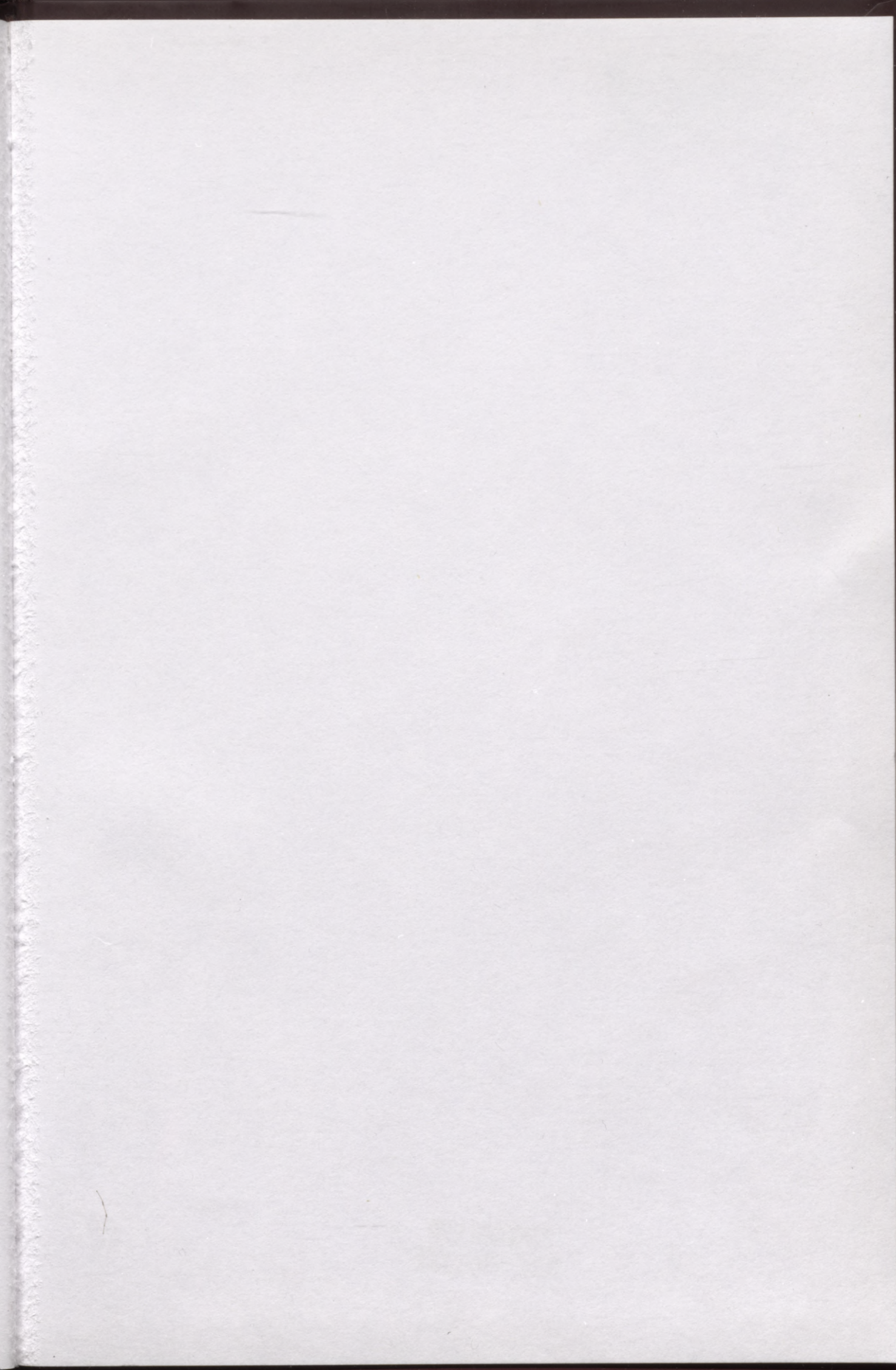
Pētersons Ingus 427
 Pētersons Kārlis 81
 Petipā Mariuss 207
 Petka Viktors 322
 Petrikalns Alfrēds 197
 Petss Konstantīns 217
 Pfeifere Edīte 208
 Piklers Burghauzs fon 254
 Pilhauss Ādolfs Pilārs fon 109
 Pilsudskis Juzefs 134
 Pinksis Indriķis 345
 Pizāns Pāvels 345, 349, 351
 Pladers Oto 200
 Platais J. 263
 Plāte Modris 363
 Plātess Ernsts 88
 Plensners Aleksandrs 232, 234
 Plēpis Jānis 211
 Pletenbergs Valters fon 20
 Pliekšāns Jānis (sk. Rainis)
 Plūcis Harijs 208
 Plūdons Vilis 91
 Pole Ernests 95
 Pommers Jānis 189
 Ponomarjovs Nikolajs 350
 Poruks Jānis 281
 Poruks Jēkabs 281
 Pots Pols 416
 Priede Anna 208
 Priede Gunārs 355
 Priedkalns Andrejs 64, 77
 Prīmanis Mārtiņš 238, 278
 Prokofjevs Sergejs 354
 Pugo Boriss 370
 Puksis E. 282
 Pumpāns Alfrēds 215
 Pumpurs Andrejs 347
 Purvītis Vilhelms 96, 197, 200, 283
 Putins Vladimirs 417
 Radziņš Pēteris 143

- Rainis (Jānis Pliekšāns) 29, 72, 91, 93,
 201, 202, 203, 280, 354
 Rancāne Anna 427
 Rancāns Jāzeps 264
 Rancāns Nikodems 70
 Rastrelli Bartolomeo Frančesko 22
 Ratiņš Pēteris 266
 Rēbergs Rihards 250
 Reinbergs Augusts 95
 Reinharts Makss 93
 Reiters Teodors 204, 206
 Repše Einars 397, 399
 Ribentrops Joahims fon 169, 240
 Rikens 235
 Ripss Ilja 323
 Rjazanovs Vasilijš 296
 Rode Gunārs 313
 Rodēns Ogists 97
 Rokpelnis Jānis 427
 Roks Francis fon 236
 Rolavs Ernests 53
 Rotko Marks (Markuss Rotkovičs) 200,
 201
 Rozenbergs Alfrēds 235, 237–240, 259,
 267, 270, 275–277, 283
 Rozenšteins Hugo 151
 Rozentāls Janis 96
 Roziņš Fricis 53, 54, 80
 Rožlapa Pēteris 205
 Rubenis Juris 363
 Rubenis Roberts 265
 Rubiks Alfrēds 374, 377, 384, 399
 Rubulis Jānis 105
 Rucelis Jānis 258
 Rudevics Ansis 136
 Rudzītis Helmārs 211
 Rūja Edgars 228
 Rusakovs Sergejs 214
 Rusteikis Aleksandrs 208
 Ruzskis Nikolajs 74
 Rūzvelts Franklins Delano 196, 285
 Sakse Anna 354
 Sakss Pauls 99
 Sala Laimonis 229
 Salnais Voldemārs 264
 Saļejevs Nikolajs 349
 Samsons Vilis 266
 Sāre Karls 225
 Sārts Jānis 279
 Saulietis Augusts 61
 Savinkovs Boriss 82
 Seljamā J. 165, 166
 Sergejevs Nikolajs 206
 Seskis Jānis 117
 Sigismunds II Augusts 22
 Silgailis Arturs 240
 Siliņš Egils 427
 Silmale Maija 306
 Simms Pēters 426
 Skalagrimsons Egils 16
 Skalbe Kārlis 71, 91, 92, 104, 145, 196, 279
 Skavronska Marta 23
 Skride Ārijs 200
 Skujeniece Biruta 203
 Skujenieks Knuts 355, 427
 Skujenieks Mārgers 65, 104, 111, 132, 155,
 188
 Skujevics Jānis 238
 Skulme Oto 199
 Skulme Uga 211
 Smetona Antans 170, 198, 214
 Smilģis Eduards 203, 280, 281
 Snips Artūrs 369
 Spiečkus Antans 225
 Sobinovs Leonīds 99
 Soboļevs Vitālijs 371, 373
 Soldnieks Ernests 224, 226
 Sologubs Vasilijš 61
 Sosārs Burhards 203
 Spekke Arnolds 65, 405
 Sproģis Arturs 266
 Spure Žanis 215, 217, 225

- Staļins Josifs 152, 169, 205, 215, 222–224,
 226, 285, 286, 288, 295, 301, 308,
 311, 312, 313, 316, 344
 Stenders Gothards Frīdrihs 22
 Stradiņš Pauls 360
 Straume Jānis 393
 Stravinskis Igors 207
 Strēlerte Veronika 280
 Strickis Karls fon 276
 Stroks Oskars 211
 Strunke Niklāvs 199, 203, 207, 208, 281
 Stučka Pēteris 29, 53, 63, 81, 102, 115, 118,
 141, 173, 201
 Stūls Makss van der 415
 Sudmalis Imants 231
 Sudrabkalns Jānis 202, 354
 Sudrabs-Lācis Mārtiņš 81
 Supe Pēteris 317
 Suta Romans 197, 207, 211
 Svemps Leo 200, 282
 Šacs-Aņins Makss 306
 Šaļapins Fjodors 99
 Šapiro Ādolfs 358
 Šataļins Nikolajs 296
 Šefels Heinrihs 95
 Šeibners-Rihters Maksis Ervīns fon 143
 Šēls Heinrihs 95
 Šeremetjevs Boriss 24
 Šerners Ferdinands 255
 Šimanis Pauls 192
 Širrens Karls 49
 Škapars Jānis 372
 Šķēle Andris 394
 Šķilters Gustavs 97
 Šļūps Jons 103
 Šmēlings Reinholds 95
 Šmithene Mirdza 202
 Šmits Pēteris 87
 Šņefogts Georgs 99
 Šostakovičs Dmitrijs 354
 Špoļanskis Leontijs 189
 Šrēders Valters 236
 Štālbergs Ernests 360
 Štālekērs Valters 233, 236, 242, 243, 245,
 247, 248, 249, 250, 259
 Štrekenbahs Bruno 255
 Štrēzemans Gustavs 162
 Šults Hinrihs 255
 Šustins Simons 218, 226–228
 Švābe Arveds 173
 Šveics Erasts 199, 200
 Švunge 235
 Taberts Ginters 248
 Tairovs Aleksandrs 93
 Tamanis Jānis 229
 Tangijeva-Birzniece Helēna 208
 Teidemanis Herberts 243
 Tepfers Verners 264, 265
 Tillbergs Roberts 199
 Tone Voldemārs 199
 Trampedahs Frīdrihs 277
 Tranzē-Rozeneks Astafs 49
 Trasuns Francis 64, 77
 Traubergs Eduards 108
 Trofimovs Sergejs 189
 Ubāns Konrāds 197, 200
 Ūdre Ingrīda 393
 Ulbrihts Valters 350
 Ulmanis Guntis 390, 392
 Ulmanis Kārlis 12, 62, 76, 77, 104,
 110–116, 118, 119, 126, 130–136,
 140–144, 146–150, 152–159, 166,
 170, 171, 173, 175, 176, 179, 182,
 188, 190, 193, 195, 206, 209, 214,
 217, 306, 391, 392, 398
 Upelnieks Kristaps 265, 266
 Upītis Kārlis 102, 103
 Upīts Andrejs 92, 201, 354
 Urbāns Haralds 228
 Utāns Juris 427

- Vācietis Jukums 74, 81
 Vācietis Ojārs 355
 Vagris Jānis 373
 Vagulāns Mārtiņš 243, 249
 Vaice Sonora 427
 Vainšteins Romāns 428
 Valdemārs Krišjānis 27
 Valdēns Pauls 87
 Valdmanis Alfrēds 238, 240, 259, 262
 Valters Bruno 99
 Valters Jānis 96
 Valters Miķelis 29, 53, 55, 62, 65, 67, 76,
 104, 108, 145
 Vanags Aleksandrs 95
 Vanags Gustavs 197
 Vanags Jānis, ministrs 222
 Vanags Jānis, garīdznieks 363
 Vanags Pēteris 238
 Vaznis Aloīzs 377
 Vecozols Imants 200
 Veics Reinholds 93
 Veinberga Emilija 226, 315
 Veinbergs Frīdrihs 53, 63, 104, 126
 Veisbergs A. 263
 Weiss Voldemārs 238, 247, 255
 Veldre Vilis 225
 Verbovskis Viktors 216
 Verhārens Emīls 75
 Vernere Milda 345
 Vērpe Edgars 427
 Veselis Jānis 279
 Vētra Mariss 281
 Vēvers Jānis 311
 Vidbergs Sigismunds 197, 199, 211,
 281
 Viesture Emilija 203
 Viesturs 17, 155
 Vignere-Grīnberga Malvīne 99
 Vigners Leonīds 205
 Vihrovs Igors 428
 Vika Hilda 279
 Viķe-Freiberga Vaira 392
 Vilhelms II 108
 Vilsons Herolds 385
 Vilsons Vudro Tomass 163
 Vilzaks Anatols 207
 Vinnīgs Augusts 110, 113, 114, 116
 Vinters Jānis 211
 Virza Edvarts 144, 158, 202
 Visvaldis 17
 Višinskis Andrejs 215, 216
 Vītols Eduards 282
 Vītols Jāzeps 98, 197, 206
 Vitroks Hugo 24, 235
 Vlasovs Andrejs 277
 Voss Augusts 352
 Vrangelis Pjotrs 124
 Vulfsons Mavriks 370
 Zabotinskis V. Z. 196
 Zāgars Voldemārs 238
 Zāle Kārlis 199
 Zālīte Elīna 279
 Zālīte Māra 427
 Zālītis Jānis 64, 70–72, 79, 114
 Zaļkalns Teodors 97, 199
 Zamuels Voldemārs 73, 106, 216
 Zariņa Aija 427
 Zariņš Jānis 205, 280
 Zariņš Kārlis 171, 405
 Zariņš Rihards 97, 181, 282
 Zars Jānis 231
 Zeberiņš Indriķis 282
 Zeks Rūdolfs 246
 Zēkts Helmutš fon 69
 Zeltiņš Teodors 279
 Zeļonijs Vsevolods 428
 Zemskovs Nikolajs 304
 Zemgals Gustavs 63, 111, 112, 126, 137,
 141, 142, 145, 149
 Zemzaris Uldis 355
 Zevins V. G. 218
 Ziedonis Imants 355, 427

Ziemeļis Jūris 313	Zuze Zīgurs 355
Ziemeļnieks Jānis 202	Ždanova Lidijs 358
Zīgerists Joahims 399	Ždanovs Andrejs 215
Zīverts Mārtiņš 280	
Stradiņš Augusts 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895,	

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0305020164

**OBLIGĀTAIS
EKSEMPĻĀRS**

8 —

Grāmata "Latvijas vēsture: 20. gadsimts", kura balstās uz plašu avotu klāstu, sniedz lasītājam iespējami objektīvu Latvijas vēstures ainu pagājušajā gadsimtā.

Liela vērība ir pievērsta līdzšinējo mītu kļiedēšanai, nozīmīgākos vēstures faktus un procesus aplūkojot Eiropas vēstures kontekstā un izvērtējot no Latvijas valsts skatpunkta.

Ir tapusi mūsdienīga grāmata par valsts attīstību 20. gadsimtā. Paveikts nozīmīgs darbs, kas paver iespējas plašai sabiedrībai, akadēmiskajai videi, skolēniem, studentiem, visiem tiem, kas interesējas par vēsturi, ar grāmatas palīdzību iegūt reālu priekšstatu par notikumiem nesenajā pagātnē.

Vaira Vīķe-Freiberga
Latvijas Valsts prezidente

ISBN 9984-05-865-4

9 789984 058658

JUMAVA